

<https://interscience.uz/>

ISSN 2181-1709 (P)

ISSN 2181-1717 (E)

SJIF: 3.805 (2021)

2023/3

**TA'LIM VA
INNOVATION
TADQIQOTLAR**

**ОБРАЗОВАНИЕ И
ИННОВАЦИОННЫЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**EDUCATION AND
INNOVATIVE
RESEARCH**

TA'LIM VA INNOVATSION TADQIQOTLAR
ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ
EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH

Muassis: Buxoro davlat universiteti Fan va ta'lim MChJ Bosh muharrir: Ma'murov Bahodir Baxshullayevich Jamoatchilik kengashi raisi: Xamidov Obidjon Xafizovich, Buxoro davlat universiteti rektori Tahririyat kengashi raisi: Maxmudov Mels Hasanovich Mas'ul kotib: Akramova Gulbahor Renatovna Texnik muxarrir: Davronov Ismoil Ergashevich Tahririyat manzili: Buxoro shahar, Q.Murtazoyev ko'chasi, 16-uy Telefon: +998(90)744-00-22 E-mail: eirjurnal2020@gmail.com Jurnalning elektron sayti: www.interscience.uz Jurnal OAK Rayosatining 2021 yil 30 sentyabrdagi 306/6-son Qarori bilan PEDAGOGIKA, PSIXOLOGIYA, FILOLOGIYA, TARIX FANLARI bo'yicha falsafa doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajasiga talabgorlarning dissertatsiya ishlari yuzasidan asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ruyxatiga kiritilgan Bosishga ruxsat etildi: 28.03.2023 y. Qog'oz bichimi 60x84 1/8. b/t.12,5. Buyurtma raqami 1.23 «FAN VA TA'LIM» nashriyotida chop etildi. Buxoro shahar Jurnal 28.07.2021 yilda 9305 raqami bilan O'zbekiston Ommaviy axborot vositalari davlat ro'yxatidan o'tgan Jurnal 2020 yilda tashkil topdi va 2 oyda 1 marta chop etildi. 2021 yil noyabr oyidan boshlab har oyda 1 marta o'zbek, rus va ingliz tillarida chop etiladi «Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» xalqaro ilmiy-metodik jurnalidan ko'chirib bosish tahririyatning roziligi bilan amalga oshiriladi Maqolada keltirilgan faktlarning to'g'riligi uchun muallif mas'uldir	07.00.00 – TARIX FANLARI	
	Allamuratov Sh. A. XIX Asr ikkinchi yarmi – XX asr boshlariga oid manbalarda Amudaryo suv yo'lining yoritilishi	7
	Babayev S. T. Jahon madaniy merosi: xalqaro prinsiplar va tashkilotlar, madaniy merosni saqlash strategiyasida YUNYESKOning fundamental roli.	13
	Haitov J. Sh. O'zbekistonda yangi ekin navlarini yetishtirishda ilmiy muassasa va stansiyalarning faoliyati tarixiga doir	21
	Nazarov A. A. Turkiston maktablarining tashkil etilishi yo'nalishlari va pedagogik xususiyatlari (XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlari)	28
	Tog'ayev Z. T. Farg'ona viloyatida xayr-ehson jamiyatlari faoliyati tarixi (XIX asr oxiri - XX asr boshlari)	34
	10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
	Bo'riyev I. E. O'zbek tilida leksik - semantik munosabatlarga ko'ra iboralar tavsifi	39
	Ismoilov Q. R.A.Nikolson – tasavvufshunos (R.Nikolsonning hayoti, ijodi va tasavvuf ta'limotiga munosabati)	45
	Juraev Z. N. Some major meanings of the numeral «ming» (thousand) in the proverbs of english and uzbek	50
	Nazarova Dunyogozal Baxtiyarovna Hujjat va hujjatshunoslikning umumiy qonuniyatini ishlab chiqishdagi muammolar	55
	Tursunov R. M. G'azal va taxmis: ijtimoiy dard hamda ishqiy iztirob kesishgan sarhad	60
	Туйлиева Л. А. Методы исследования глаголов состояния	65
	13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI	
	Achilova M. S. Qo'l mehnati orqali o'quvchilarda ijodiy tafakkurni rivojlantirishning pyedagogik xususiyatlari va omillari	75
	Akramova G. R. O'quvchida tanqidiy tafakkurning rivojlanishi – ijtimoiy munosabatlarga tayyorlik kafolati	82
	Axatkulov A. A. Dasturiy ta'lim vositalari talabalar ilmiy-tadqiqot kompetentsiyasini shakllantirish vositasi sifatida	88
	Aytbayev D. T. Intonatsiya lisoniy faktor sifatida mutaxassislik fanlar orqali texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish	92
	Axmedova Z. A. Teatr san'ati - yoshlar ma'naviy olami, ong va tafakkurini rivojlantirish vositasi	95
	Berdaliyeva G. Umumiy o'rta ta'lim muassasalari pyedagog kadrlar malakasini oshirish tizimining axborot-ta'lim muhiti	99

Dilova N. G. Shaxslararo munosabatlar to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik ta'limoti	106
Djurayeva D Sh. Talabalarning ijodiy imkoniyatlarini shakllantirishning mohiyati.	113
Ergasheva M. A. Talabalarning ijtimoiy faollik kompetensiyalarini takomillashtirishning ijtimoiy pedagogik zaruriyati	118
Eshquvvatov U. A. Mutaxassislik fanlar orqali texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish	123
Fayziev Y. Z. Jismoniy tarbiya darslarida ta'lim samaradorligini oshirishda sportning milliy turlaridan foydalanish.	128
Irisboyeva Y. U. Kommunikativ faoliyat darajalari va kommunikatsiya turlari mohiyati.	137
Jumaev R. G'. Integrativ yondashuv asosida bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini takomillashtirish modeli	141
Jumayev S. B. Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasi	147
Kazakov Sh. N. Jismoniy tarbiya misolida o'quvchilarning axloqiy sifatlarini qaror toptirishning didaktik asoslari	153
Mamatov D. K. Talabalarning kognitiv kompetensiyalarini rivojlantirishda chizmachilik fanining o'rni	158
Mirzayev M. Sh. "Milliy o'quv dastur" fizika ta'limi zamonaviy fikrlash uslubining asosi sifatida	164
Muxamedov Sh. M. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli	169
Nuradilova A. D. Formation of speaking competences of students in teaching mother language science in primary grades	176
Nuraliyeva O'. Sh. Kurashchilarning tayyorgarligini aylanma mashg'ulot uslubi yordamida rivojlantirish	179
Садыков Р. М. Лингвометодическая подготовка студентов педагогических вузов в структуре педагогической деятельности будущих учителей начальных классов	185
Qodirova G. A. Texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga chet tilini o'rgatishda interfaol texnologiyalardan foydalanish metodikasi	196
Qurbonov J. A. Bo'lajak o'qituvchilarda intellektual madaniyatni rivojlantirishda integrativ yondashuvning mazmun-mohiyati va kontseptual asoslari	202
Qosimov F., Qosimova M. Boshlang'ich sinflarda matematik masalalarni yechishga o'rgatishda innovatsion yondashuv	208
Raxmatov O. U. Kollaboratsiya – bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida	214
Raxmonov O. M. Axborot texnologiyalari vositasida talabalarni kasbiy sifatlarni takomillashtirish	220
Shadmankulova D. X. The role of school experience in the development of linguistic competences	225
Tog'ayeva U. Sh. "Ona tili o'qish metodikasi" modulini kredit-modul tizimi asosida o'qitish imkoniyatlari	231
Tojiyeva M. V. Janubiy Koreya tajribasi misolida xodimlarni boshqarish yo'llari	238
Turayev X A. Chizmachilik darslarini "effective practical project" innovatsion ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etish metodikasi	243
Xasanova G. I. Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini integrativ yo'nalishda takomillashtirish	253

Xasanova M. Z. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida "kompozitsiya" fanini o'qitishning pedagogik nazariya hamda badiiy ta'lim amaliyotidagi holatining tahlili	258
Xaydarova R. A. Maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishda Xitoy tajribasi	263
Xudoynazarova G. A., Safarova N. S., Rashidova R. O'. "Geterofunksional birikmalar metabolitlar va dori vositalari sifatida" mavzusida kreativ usullarni qo'llash	269
Xurramov J. K. Jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirishda aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanish	278
19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI	
Axmedova Z. J. Talabalarning oliy ta'limga moslashuv jarayonining o'ziga xos ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	283
Azimova K. K. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv motivlari shakllantirishda ijodiy topshiriqlarning o'rni	290
Аскарлова Г.У. Особенности копинг-поведения у врачей в трудных ситуациях	294
Baybayeva M. X., Imomov I. A. Nizoli vaziyatlarni hal etishda rahbarlarning kasbiy kompetentligini takomillashtirish	298
Botirova D. B. Pedagogik faoliyatda kasbiy so'nish jarayonining ijtimoiy - psixologik asoslari	303
Sobirova D. A. Tibbiyot xodimlarida sosial intellekt omillarini namoyon etilishining o'ziga xos xususiyatlari	307
Elov Z. S. Deviant xulq-atvorli o'smirlarda suicidal axloq psixologiyasi	313
Ismatullayeva G. E. Maktabgacha yoshidagi bolalar o'yinining psixologik xususiyatlari	319
Maxmudova D. A. O'spirin yoshidagi odam savdosi jabrdiydalarida namoyon bo'ladigan xavotirlik holatlarining psixokorreksiya xususiyatlari	324
Nuraliyeva D.M., Muydinova Z. A. Jamiyat ijtimoiy jarayonlarining o'zaro ta'siri tizimida oila va nikoh munosabatlarining ahamiyati	328
Назаров А. М. Формирование психологической устойчивости у студентов как теоретическая и практическая проблема	333
Pulato'va G. M. Tojimatova G. G'. O'smirlarda destruktiv xulq ko'rinishlarining ijtimoiy-psixologik sabablari	339
Qodirova D. M. Bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	355
Saidova N. I. O'quvchi yoshlarda jinsiy tarbiyaning psixofiziologik asoslari	364
Samarova Sh. R. Fazoviy intellekt darajasining o'quvchilar modellashtirish qobiliyatini shakllantirishdagi rolini psixodiagnostik asoslash	369
Samarova Sh. R., Mirzayeva M. A., Xusanov A. R. "Talim sifatini rivojlantirishda inson kapitalining o'rni" mavzusidagi makolaga material	373
Sharapova S. Dj. Ideological views of young people against external threats; problems and solutions	383
Yuldasheva M. B., Ergasheva G. O. O'smirlarda kasbga moyillikning ijtimoiy-psixologik omillari	388
Yunusova G. S. O'smirlarda axborot manbalariga qaramlik shakllanishining ijtimoiy-psixologik jihatlari.	393

Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar

ЖАМОАТЧИЛИК КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

Джусраев Рисбой Хайдарович, педагогика фанлари доктори, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги
Шамсуддинов Рустамбек Темирович, Андижон давлат университети профессори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, тарих фанлари доктори

Мажидов Ином Урушев, техника фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон миллий университети.

Олимов Қахрамон Танзилович, педагогика фанлари доктори, профессор. А.И.Герцен номидаги Россия давлат педагогика университети Тошкент филиали

Таджиходжаев Зокирхўжа Абдусатторович, техника фанлари доктори, профессор

Мусурмонова Ойнисо, педагогика фанлари доктори, профессор

Сафарова Роҳат Ғайбуллоевна, педагогика фанлари доктори, профессор, Т.Н.Қори-Ниёзий номидаги Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институти.

Ибрагимов Холбой Ибрагимович, педагогика фанлари доктори, профессор. Ўзбекистон жаҳон тиллари университети

ТАҲРИРИЯТ КЕНГАШИ АЪЗОЛАРИ

ХОРИЖ ОЛИМЛАРИ

Артамонова Екатерина Иосифовна, педагогика фанлари доктори, профессор, Москва давлат педагогика университети, Халқаро педагогика фанлари академиясининг президенти

Емельянова Ирина Евгеньевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий -педагогика университети. Россия

Кузьменко Галина Анатольевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Москва давлат педагогика университети, Жисмоний тарбия, спорт ва саломатлик институти

Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Челябинск давлат академияси

Кулишов Владимир Васильевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

Лазаренко Ирина Рудольфовна, педагогика фанлари доктори, профессор. Алтай давлат педагогика университети ректори, Россия

Филиппова Оксана Геннадьевна, педагогика фанлари доктори, профессор. Жанубий-ураль давлат ижтимоий -педагогика университети. Россия

Христо Кючуков, педагогика фанлари доктори. Умумий тилшунослик ва психоллингвистика профессори. Берлин Эркин университети, Туркология институти. Халқаро психоллингвистика ва Социоллингвистика журнали асосчиси ва муҳаррири, Германия

Кумсков Михаил Иванович, физика-математика фанлари доктори, профессор. М.В. Ломоносов номидаги Москва давлат университети

Максименко Сергей Дмитриевич, академик, психология фанлари доктори, профессор. Украина Миллий педагогика фанлари академиясининг академиги

Падалка Олег Семенович, педагогика фанлари доктори, профессор, М.П. Драгоманова номидаги педагогика миллий университети, Украина

Хазретали Турсун, тарих фанлари доктори, профессор, Хожа Аҳмад Яссавий номидаги халқаро қозоқ-турк университети профессори

Мамедова Ирада, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори, доцент, Озарбайжон Миллий академияси Тарих институти бўлим бошлиғи

Тимур Хўжаўгли, тилшунос ва адабиётшунос олим. Мичиган университети профессори (АҚШ)

Nurettin Hatunoğlu Doç. Dr., Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Туркия)

Муллоджанов Сайфулло Кучакович, тарих фанлари доктори, профессор. Тожикистон миллий университети

Гушко Сергей Владимирович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Давлат иқтисодиёт ва технология университети проректори, Кривой Рог, Украина

ЎЗБЕКИСТОН ОЛИМЛАРИ

Тарих фанлари

Иноятлов Сулаймон Иноятovich, тарих фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Ражабов Қахрамон Кенжаевич, тарих фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти етакчи илмий ходими

Рашидов Ойбек Расулович, тарих фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Филология фанлари

Маджидова Раъно Уришевна, филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети

Шарипова Лайло Фрунзеевна, узбек тили ва адабиёти кафедраси профессори, филология фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Юсупова Хилола Уктамовна, филология фанлари номзоди, доцент. Бухоро муҳандислик-технология институти

Рўзиева Моҳичехра Ёқубовна, филология фанлари бўйича фалсафа дойтори (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Педагогика фанлари

Толипов Ўткир Қаршиевич, педагогика фанлари доктори, профессор. Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети.

Олимов Ширинбой Шарофович, педагогика фанлари доктори, профессор. Бухоро давлат университети

Жўраев Хусниддин Олтинбоевич, педагогика фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

Тилавова Матлаб Мухаммадовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Соҳибов Акрам Рустамович, педагогика фанлари номзоди, доцент. Қарши давлат университети

Умаров Бахтиулло Жўраевич, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Ҳасанова Гулноз Қосимовна, педагогика фанлари номзоди, доцент. Бухоро давлат университети

Иноятлов Абдулло Шодиевич, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) доцент. Бухоро давлат университети

Психология фанлари

Умаров Бахриддин Мингбаевич, психология фанлари доктори, профессор. Тошкент давлат педагогика университети

Бафоев Мухиддин Мухаммадович, психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD). Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети

Иқтисодиёт фанлари

Қуролов Кобулжон Қўлманович, иқтисодиёт фанлари доктори, профессор. Ислон Каримов номидаги Тошкент давлат техника университети ҳузуридаги педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тармоқ маркази директори

Маманазаров Абдуҳаким Бозорович, иқтисодиёт фанлари фан номзоди, доцент. Ломоносов номидаги Москва давлат университети Тошкент филиали

Фалсафа фанлари

Намозов Бобир Бахриевич, фалсафа фанлари доктори (DSc). Бухоро давлат университети

Сийёсий фанлар

Жумаев Рустам Ғаниевич, сийёсий фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD), доцент. Бухоро давлат университети

Биология фанлари

Артикова Хафиза Тўймуродовна, биология фанлари доктори, доцент. Бухоро давлат университети

ОБРАЗОВАНИЕ И ИННОВАЦИОННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЧЛЕНЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОВЕТА

Джурраев Рисбой Хайдарович, доктор педагогических наук, академик АНРУз
Шамсутдинов Рустамбек Темирович, профессор Андижанского государственного университета, заслуженный работник культуры Узбекистана, доктор исторических наук
Мажидов Ином Урушев, доктор технических наук, профессор, Национальный университет Узбекистана им. Мирзо Улугбека
Олимов Кахрамон Танзилевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский филиал Российского государственного педагогического университета имени А.И. Герцена
Таджиходжаев Зокирхужа Абдусатторович, доктор технических наук, профессор
Мусурмонова Ойнисо, доктор педагогических наук, профессор
Сафарова Рохат Гайбуллоевна, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский научно-исследовательский институт педагогических наук имени Т. Н. Кори-Ниязи
Ибрагимов Холбой Ибрагимович, доктор педагогических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков

РЕДАКЦИОННО-ИЗДАТЕЛЬСКИЙ СОВЕТ
ЗАРУБЕЖНЫЕ УЧЕНЫЕ

Артамонова Екатерина Иосифовна, доктор педагогических наук, профессор, Московского государственного педагогического университета. Президент Международной академии педагогических наук
Емельянова Ирина Евгеньевна, доктор педагогических наук, профессор, Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Кузьменко Галина Анатольевна, доктор педагогических наук, профессор. Московский государственный педагогический университет, Институт физической культуры, спорта и здоровья
Сафаралиев Бозор Сафаралиевич, доктор педагогических наук, профессор кафедры социально-культурной деятельности Челябинской государственной академии
Куликов Владимир Васильевич, доктор педагогических наук, профессор. Государственный университет экономики и технологий, Кривой Рог, Украина
Лазаренко Ирина Рудольфовна, доктор педагогических наук, профессор. Ректор Алтайского государственного педагогического университета, Россия
Филиппова Оксана Геннадьевна, доктор педагогических наук, профессор. Южно-уральский государственный гуманитарно-педагогический университет. Россия
Христо Кючуков, доктор педагогических наук. Профессор общего языкознания и психолингвистики. Свободный университет Берлина, Институт тюркологии. Редактор Международного журнала психолингвистики и социолингвистики, Германия
Кумсков Михаил Иванович, доктор физико-математических наук, профессор Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова
Максименко Сергей Дмитриевич, академик, доктор психологических наук, профессор. Академик Национальной академии педагогических наук Украины
Падалка Олег Семенович, доктор педагогических наук, профессор, Национального педагогического университета имени М.П. Драгоманова, Украина
Хазретали Турсун, доктор исторических наук, профессор Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмада Яссави
Мамедова Ирада, PhD по историческим наукам, доцент, заведующий институтом истории Национальной Академии Азербайджана
Тимур Хужаугли, лингвист и литературовед. Профессор Мичиганского университета (США)
Nigetiñ Natiñoğlu, Assoc. доктор, университет Зонгулдак Бюлент Эджевит, факультет искусств и наук, исторический факультет (Турция)
Муллоджанов Сайфулло Кучакович, доктор исторических наук, профессор. Национальный университет Таджикистана
Гушко Сергей Владимирович, доктор экономических наук, профессор, проректор Государственного экономико-технологического университета, Кривой Рог, Украина

УЧЕНЫЕ УЗБЕКИСТАНА

Иноятлов Сулаймон Иноятвич, доктор исторических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Раджабов Кахрамон Кенжаевич, доктор исторических наук, профессор, ведущий научный сотрудник Института истории Академии наук Узбекистана
Ойбек Расулович Рашидов, доктор исторических наук. Бухарский государственный университет

Филология

Маджидова Рано Уришевна, доктор филологических наук, профессор, Узбекский государственный университет мировых языков
Шарипова Лайло Фрунзеевна, профессор кафедры узбекского языка и литературы, доктор филологических наук. Бухарский государственный университет
Юсупова Хилола Уктамовна, кандидат филологических наук, доцент. Бухарский инженерно-технологический институт
Рузиева Мохичехра Якубовна, доктор философских наук, доцент. Бухарский государственный университет

Педагогика

Толипов Уткир Кариевич, доктор педагогических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами.
Олимов Ширинбой Шарофович, доктор педагогических наук, профессор. Бухарский государственный университет
Джурраев Хусниддин Олтинбаевич, доктор педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Тилавова Матлаб Мухаммадовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Дилова Наргиза Гайбуллаевна, PhD по педагогическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет
Сохибов Акрам Рустамович, кандидат педагогических наук, доцент. Каршинский государственный университет
Умаров Бахтиулло Джурраевич, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Хасанова Гулноз Касимовна, кандидат педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет
Иноятлов Абдулло Шодиевич, доктор философских наук (PhD) в области педагогических наук, доцент. Бухарский государственный университет

Психология

Умаров Бахриддин Мингбаевич, доктор психологических наук, профессор. Ташкентский государственный педагогический университет
Бафеев Мухиддин Мухаммадович, PhD по психологическим наукам. Ташкентский государственный педагогический университет имени Низами

Экономика

Куролов Кобулжон Кулманович, доктор экономических наук, профессор. Директор сетевого центра переподготовки и повышения квалификации педагогов Ташкентского государственного технического университета имени Ислама Каримова
Маманазаров Абдурахим Бозорович, кандидат экономических наук, доцент. Ташкентский филиал Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова

Философия

Намозов Бобир Багриевич, доктор философских наук. Бухарский государственный университет

Политика

Джумаев Рустам Ганиевич, доктор философии (PhD) по политическим наукам, доцент. Бухарский государственный университет

Биология

Артикова Хафиза Тоймуродовна, доктор биологических наук, доцент. Бухарский государственный университет

EDUCATION AND INNOVATIVE RESEARCH**MEMBERS OF THE PUBLIC COUNCIL**

- Djuraev Risboy Haydarovich**, Doctor of Pedagogical Sciences, Academician of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan
Shamsutdinov Rustambek Temirovich, Professor of Andijan State University, Honored Worker of Culture of Uzbekistan, Doctor of Historical Sciences
Majidov Inom Urushevich, Doctor of Technical Sciences, Professor. National University of Uzbekistan.
Olimov Kahramon Tanzilovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Tashkent branch of the Russian State Pedagogical University named after AI Gertsen
Tadjikhojaev Zokirkhoja Abdusattorovich, Doctor of Technical Sciences, Professor
Musurmonova Oyniso, doctor of pedagogical sciences, professor
Safarova Rohat Gaybulloevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbek Scientific Research Institute of Pedagogical Sciences named after TN Qori-Niyazi.
Ibragimov Kholboy Ibragimovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Uzbekistan University of World Languages

MEMBERS OF EDITORIAL COUNCIL

- Artamonova Ekaterina Iosifovna**, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, President of the Moscow State Pedagogical University, International Academy of Pedagogical Sciences
Emelyanova Irina Evgenievna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Kuzmenko Galina Anatolevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Moscow State Pedagogical University, Institute of Physical Culture, Sports and Health
Safaraliev Bozor Safaralievich, doctor of pedagogical sciences, professor. Chelyabinsk State Academy
Kulishov Vladimir Vasilevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine
Lazarenko Irina Rudolfovna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. Rector of Altai State Pedagogical University, Russia
Filippova Oksana Gennadevna, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor. South Ural State Humanitarian Pedagogical University, Russia
Christo Kyuchukov, Doctor of Pedagogical Sciences. Professor of General Linguistics Psycholinguistics. Free University of Berlin, Institute of Turkology. Founder and editor of the International Journal of Psycholinguistics and Sociolinguistics, Germany
Kumskov Mikhail Ivanovich, Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor. M.V. Lomonosov Moscow State University
Maksimenko Sergey Dmitriyevich, academician, doctor of psychological sciences, professor. Academician of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine
Padalka Oleg Semenovich, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, National Pedagogical University named after M.P. Dragomanova, Ukraine
Hazretili Tursun, Doctor of Historical Sciences, Professor of the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmad Yassavi
Timur Khuzhaugli, linguist and literary critic. Professor at the University of Michigan (USA)
Nurettin Hatunoğlu Assoc. Dr., Zonguldak Bulent Ecevit University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History (Turkey)
Mullojanov Sayfullo Kuchakovich, Doctor of Historical Sciences, Professor. National University of Tajikistan
Gushko Sergey Vladimirovich, Doctor of Economics, Professor, Vice-Rector of the State University of Economics and Technology, Krivoy Rog, Ukraine

SCIENTISTS OF UZBEKISTAN**History**

- Inoyatov Sulaimon Inoyatovich**, Doctor of Historical Sciences, Professor. Bukhara State University
Rajabov Kakhramon Kenjayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Leading Researcher of the Institute of History of the Academy of Sciences of Uzbekistan
Rashidov Oybek Rasulovich, Doctor of Historical Sciences. Bukhara State University

Philology

- Majidova Rano Urishevna**, Doctor of Philology, Professor, Uzbek State University of World Languages
Sharipova Laylo Frunzeyevna, Professor of the Department of Uzbek Language and Literature, Doctor of Philology. Bukhara State University
Yusupova Khilola Oktamovna, candidate of philological sciences, associate professor. Bukhara Engineering and Technology Institute
Ruziyeva Mohichehra Yakubovna, Doctor of Philosophy, Associate Professor. Bukhara State University

Pedagogy

- Tolipov Utkir Karshiyevich**, Doctor of Pedagogy, Professor. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami.
Olimov Shirinboy Sharofovich, doctor of pedagogical sciences, professor. Bukhara State University
Jurayev Khusniddin Oltinbayevich, Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Tilavova Matlab Muhammadovna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Dilova Nargiza Gaybullayevna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Sohibov Akram Rustamovich, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Karshi State University
Umarov Bakhshullo Djurayevich, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University
Khasanova Gulnoz Kasimovna, candidate of pedagogical sciences, associate professor. Bukhara State University
Inoyatov Abdullo Shodieievich, Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Psychology

- Umarov Bakhridin Mingbayevich**, Doctor of Psychology, Professor. Tashkent State Pedagogical University
Bafaev Muhiddin Mukhamadovich, PhD in Psychological Sciences. Tashkent State Pedagogical University named after Nizami

Economy

- Kurolov Kobuljon Kulmanovich**, Doctor of Economics, Professor. Director of the network center for retraining and advanced training of teachers of the Tashkent State Technical University named after Islam Karimov
Mamanazarov Abdukhakim Bozorovich, candidate of economic sciences, associate professor. Tashkent branch of Moscow State University. M.V. Lomonosov

Philosophy

- Namozov Bobir Baxriyevich**, Doctor of Philosophy. Bukhara State University

Politics

- Djumayev Rustam Ganiyevich**, Doctor of Philosophy (PhD) in Political Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

Biology

- Artikova Khafiza Tuymurodovna**, Doctor of Biological Sciences, Associate Professor. Bukhara State University

07.00.00 – TARIX FANLARI

XIX ASR IKKINCHI YARMI – XX ASR BOSHLARIGA OID MANBALARDA AMUDARYO SUV YO‘LINING YORITILISHI

*Allamuratov Shuxrat Ashurovich,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Termiz iqtisodiyot va servis
universiteti*

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr va XX asr boshlarida o'lkaga kelgan elchilar, sayyohlar, sharqshunoslar, tarixchilar, boshqaruv ma'muriyati xodimlari hamda harbiy idoralar amaldorlarining Amudaryo suv yo'li, kechuvlar, daryodagi kemasozlik holati, daryo orqali olib borilgan savdo va tranzit aloqalariga doir e'lon qilingan xotira esdaliklari, hisobot to'plamlari, risola asarlari, davriy nashrlardagi maqolalari haqidagi ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Amudaryo, suv yo'li, kechuvlar, kemasozlik, kema, qayiq, savdo-tranzit aloqa.

ОСВЕЩЕНИЕ АМУДАРЬИНСКОГО ВОДНОГО ПУТИ В ИСТОЧНИКАХ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX - НАЧАЛА XX ВВ.

*Алламуратов Шухрат Ашурович,
доктор философии (PhD) по историческим наукам, Термезский
университет экономики и сервиса*

Аннотация. В данной статье освещаются сведения об Амударьинском водном пути, о переправах, о состоянии речного судостроения, о торговых и транзитных связях, осуществляемых на реке, о сборниках отчетов работников управленческой администрации и чиновников военных ведомств, а также о брошюрах, статьях в периодических изданиях, воспоминаниях послов, путешественников, востоковедов, историков, прибывших в край в XIX и в начале XX вв..

Ключевые слова: Амударья, водный путь, переправы, судостроение, судно, лодка, торгово-транзитное сообщение.

ILLUMINATION OF AMUDARYA WATERWAY IN THE SOURCES OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY - EARLY 20TH CENTURY

*Allamuratov Shukhrat Ashurovich,
doctor of Philosophy (PhD) in Historical Sciences, Termez University of
Economics and Service*

Annotation. This article illuminated information about the Amu Darya waterway, about crossings, about the state of river shipbuilding, about trade and transit relations carried out on the river, about collections of reports from employees of the administrative administration and officials of military departments, as well as about brochures, about articles in periodicals, about the memoirs of ambassadors, travelers, orientologists, historians who arrived in the country in the 19th and early 20th centuries.

Key words: Amudarya, waterway, crossings, shipbuilding, ship, boat, trade-transit communication.

Kirish. Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar samarasida Markaziy Osiyo, qolaversa, O'zbekiston tarixida mintaq uchun muhim strategik

ahamiyatga ega bo'lgan Amudaryo suv yo'li va kechuvlari xalqlar o'rtasida aloqa vositasi ekanligi, ularning savdo-tranzit munosabatlaridagi roli muammosini o'rganish alohida ahamiyatga ega bo'lgan masaladir. Ayniqsa, "azaldan Buyuk ipak yo'li, Buyuk Hind savdo yo'llarida joylashgan Markaziy Osiyo geostrategik o'rnaviga ko'ra, ming yillar davomida jahon miqyosidagi muhim jaryonlar markazida bo'lib kelgan. Bizning mintaqamiz Yevropa, Yaqin Sharq, Janubiy va Sharqiy Osiyoni bog'laydigan o'ziga xos ko'priklarni bo'lib xizmat qilgan" [1, B.38]. Bu borada XIX - XX asr boshlarida Amudaryodagi kemasozlik, suv transporti vositalarining navigatsiyasi, logistika-servis xizmatlari, ichki va tashqi savdo-tranzit aloqalarini o'rganish mintaqalarida dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Mavzuning tarixshunosligiga doir adabiyotlar va materiallarning tahlili natijasi shuni ko'rsatadiki, Amudaryo suv yo'li, kechuvlari orqali savdo-tranzit aloqalari ma'lum bir davriy chegaralarda, kommunikatsiya aloqalari tarixi bilan bog'liq ravishda umumiy yoritilgan bo'lib, masala mohiyati yaxlit, atroflicha hamda o'zaro bog'liklikda o'rganilmagan. Bu esa mazkur mavzuning dolzarbligini belgilab beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqola umum qabul qilingan tarixiy metodlar - tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik, xolislik tamoyillari asosida yoritilgan bo'lib, XIX asr va XX asr boshlaridagi tarixiy manbalar va asarlardagi Amudaryo suv yo'li, kechuvlar, daryodagi kemasozlik holati, daryo orqali olib borilgan savdo va tranzit aloqalariga doir ma'lumotlar tahlili yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida mintaqaning Amudaryo suv yo'li va kechuvlari orqali olib borgan savdo munosabatlari haqidagi ma'lumotlar O'zbekiston Milliy arxivining I-1, I-2, I-3, I-126, I-1396-fondlari uchraydi. Maqolani yozishda arxiv hujjatlaridan tashqari, aynan tadqiq qilingan davrda o'lkaga kelgan, o'rgangan va xizmat qilgan – N.Muravyov, Ye.K.Meyendorf, N.V.Xanikov, N.Ignatyev, P.I.Nebolsin, N.Mayevev, S.Mazov, A.Bikov, Arxipov, Petrov, Gintello, N.N.Zubov, Belyavskiy, N.Pokotilo, Galkin, Vasilyev, Liliyental, Baturin, V.I.Lipskiy, M.V.Grulov, A.Ye.Snesarev, V.Treteskiy, A.F.Gubarevich-Radobilskiy, N.I.Geytsig, G.Yulin, V.I.Masalskiy, N.A.Benselevich va A.G.Ananyev kabi elchilar, sayyohlar, sharqshunoslar, tarixchilar, boshqaruv ma'muriyati xodimlari hamda harbiy idoralarning amaldorlari tomonidan e'lon qilingan xotira esdaliklari, hisobot to'plamlar, risola asarlari, davriy nashrlardagi ma'lumotlardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Rossiya imperiyasi bosqini arafasida va Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrlarida o'lkaga kelgan elchilar, sayyohlar, sharqshunoslar, tarixchilar, boshqaruv ma'muriyati xodimlari hamda harbiy idoralarning amaldorlari tomonidan e'lon qilingan xotira esdaliklari, hisobot to'plamlar, risola asarlari, davriy nashrlardagi maqolalarda Amudaryo suv yo'li, kechuvlari va ular orqali amalga oshirilgan savdo-tranzit aloqalari to'g'risidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin. XIX asrda, Rossiya imperiyasi bosqini arafasida Markaziy Osiyo hududidan o'tuvchi quruqlik va suv yo'llarini o'rganish maqsadida kuzatish ishlarini olib borgan N.Muravyovning "Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров", Ye.K.Meyendorfnin "Путешествие из Оренбурга в Бухару", N.V.Xanikovning "Описание Бухарского ханства", N.Ignatyevning "Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году флигель-адъютанта полковника Н.Игнатьева", P.I.Nebolsinning "Очерки торговли России с Средней Азией" kabi asarlarida Amudaryoda tijoriy savdo aloqalari uchun kema qatnovidan foydalanish mumkinligi, daryo orqali Xiva-Buxoro munosabatlarining amalga oshirilishi, daryoda rus savdo kemalari suzish imkoniyatlari, Amudaryodagi kemasozlik holatiga doir

qator ma'lumotlar qayd etilgan [2].

Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrida hukmron doiralar dastlab imperiya iqtisodiyoti uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan mintaqadagi xomashyolarni o'zlashtirish, ularni tashib ketish hamda o'lkada o'zining siyosiy va harbiy mavqeini mustahkamlashga jiddiy e'tibor qaratgan. XIX asr ikkinchi yarmi - XX asr boshlarida Turkistonda xizmat qilgan boshqaruv ma'muriyati xodimlari va harbiy amaldorlar asarlarida Amudaryoning tarixiy-geografik tavsifi, gidrogeografiyasi, suv yo'li, kechuvlari, kemasozligi holati hamda daryodagi savdo-tranzit aloqalari batafsil yoritilgan bo'lsa-da, lekin ayrim ma'lumotlarga mustamlakichilik manfaati nuqtai nazaridan yondashilgan. Masalan, N.Mayevning “Очерки Бухарского ханства”, S.Mazovning “Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан”, kapitan Arxivovning “Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведённая в 1883 г.”, Petrovning “Путевые заметки классного топографа тит. Сов. Петрова 1884 г.”, kapitan Gintelloning “Сведения по интендантския части, собранные в Бухаре”, N.N.Zubovning “Верхнее и Среднее течение судоходной Аму”, полковник Белявскийнинг “Дополнительная сведениям о пути в Среднюю Азию от залива Цесаревича, по Устьюрту и Амударье 1885 г.”, N.N.Pokotiloning “Отчёт о поездке в пределе Центральной и Восточной Бухары в 1886 г.”, polkovnik Galkinning “Военно - статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины”, kapitan Vasilyevning “Маршрутное описание дороги от Калифа до Патта-Кессара 1893 г.”, kapitan Liliyentalning “Гиссарское и Кабадианское бекства”, kontr - admiral Baturinning “Отчёт об экспедиции в верховье р. Аму-Дарьи (1894 г.)”, V.I.Lipskiyning “Горная Бухара: результаты трёхлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году”, A.Ye.Snesarevning “Восточная Бухара (военно-географический очерк)”, V.Treteskiyning “Аму-Дарья и ея флотилия”, A.F.Gubarevich-Radobilskiyning “Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората”, N.I.Geytsigning “Казенное судоходство по реке Амударье и нужды сельского хозяйства в путях сообщения”, G.Yulinning “Аму-Дарьинская флотилия”, A.G.Ananyevning “Шерабадская долина” [3] kabi rossiyalik sayyoh, harbiylar, muhandislar va o'lkashunoslarning asarlari, statistik to'plamlar, maqolalaridagi ma'lumotlar bir-birini to'ldirib, yillar o'tib ular yangi ma'lumotlar bilan boyitib borilgan.

1877-1879-yillarda Vaxsh daryosi quyilishida Chorjo'ygacha qismini o'rgangan 3-G'arbiy Sibir chizig'i batalioni Shtab kapitani A.Bikov “Очерк переправ через реку Амударьи”, “Очерк долины Амударьи” kabi o'z hisobot asarlarida [4] Amudaryoning harbiy-strategik imkoniyatlari, daryo bo'ylaridagi kemasozlik, kechuvlardagi kema va qayiqlar ahvoli haqida muhim ma'lumotlar bergan.

Turkiston harbiy okrugida xizmat qilgan harbiy amaldor M.V.Grullevning “Аму-Дарья (Очерк среднего течения)”, “Некоторые географико – статистические данные, относящиеся к участкам Аму-Дарьи между Чорджуеми Патта-Киссаром” kabi asarlarida esa Amudaryoning tabiiy-geografik holati, oqim xususiyatlari, undagi kemasozlik, Chorjo'y va Pattakesar oralig'idagi aholi manzillari, kechuvlari hamda daryo bo'yidagi yashovchi xalqlarga oid ba'zi geografik va statistik materiallar keltirilgan [5]. Bundan tashqari, M.V.Grullevning “Сведения, касающиеся стран, соприкасающихся с Туркестанским военным округом”, “Соперничество России и Англии в Средней Азии” asarlarida Amudaryoni Rossiya manfaatlariga xizmat qiladigan suv yo'liga aylantirish, shuningdek, Rossiya imperiyasining markaziy guberniyalaridan Volga daryosi orqali Kaspiy dengiziga, undan temir yo'l yordamida

Chorjo'yga, so'ngra Amudaryo va uning irmog'i Ko'kcha suv yo'li bo'ylab Hind vodiysiga borish mumkinligi to'g'risida mulohazalar hamda tahlillar ham berilgan [6].

Turkiston Harbiy okrugi shtabi kotibi A.M.Mixaylovning "Туркестанская ведемости" gazetasining 1908 yildagi bir nechta sonlarida e'lon qilgan "Каючный промысел на Амударье" nomli turkum maqolalarida [7] hamda Imperiya aloqa yo'llari vazirligi muhandisi N.A.Benselevichning "Водные пути Туркестана" asarida [8] Amudaryo tabiiy geografiyasi, qayiqsozligi, mahalliy kemachilik tartib-qoidolari, Amudaryo flotiliyasi faoliyati, daryoda kemalar, paroxodlar qatnovi, daryo bo'ylab olib borilgan savdo va tranzit aloqalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlarni olish mumkin.

Buxoroning amirligining Amudaryo va Panj daryolaridagi kechuvlari tavsifi, kechuvlardagi soliq-yig'imlar, Amudaryo suv yo'li, undagi kemasozlik, Amudaryo flotiliyasi faoliyati hamda Amudaryo bo'yidagi rus bojxona punktlari orqali Buxoro, Rossiya, Afg'oniston savdo-tranzit munosabatlari to'g'risidagi ma'lumotlar rus harbiy amaldori D.N.Logofetning "Переправы на Аму-Дарье и Пяндже Амударье", "Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары", "Русско-афганская торговля" nomli maqolalari, "Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние", "На границах Средней Азии. Русско-афганская граница", "На границах Средней Азии. Бухарско-афганская граница", "Бухарское ханство под русским протекторатом" (Том I, II.), "В забытой стране. Путевые очерки по Средней Азии" kabi asarlarida keltirib o'tilgan [9].

Yuqorida qayd etilgan rus elchilari, sayyohlari, sharqshunoslari, tarixchilari, boshqaruv ma'muriyati xodimlari hamda harbiy idoralarning amaldorlardan tashqari Amudaryo suv yo'llari va kechuvlari haqidagi ilmiy ma'lumotlar XIX asr va XX asr boshlarida mintaqaga turli maqsadlarda tashrif buyurgan xorijlik sayyohlar asarlarida ham uchraydi. Xususan, 1831-1833-yillarda Buxoro amirligiga kelgan ingliz sayyohi, zobiti A.Byornsnning "Путешествие в Бухару: рассказ о плавание по Инду от моря до Лагара с подарками Великобританского короля и отчёт о путешествие из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию Высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах" asarida Amudaryoning gidrografik holati, daryoning katta qismidan kema qatnovida foydalanish mumkinligi, undagi kechuvlar, kemasozlik to'g'risida muhim ma'lumotlar keltirilgan [10]. Shuningdek, vengr sayyohi H.Vamberi ham "Путешествие по Средней Азии" nomli esdaligida Amudaryodagi kema qatnovi, daryoda ko'plab kemalar suzganligi, Xorazm vohasida kemachilik aholining muhim xo'jalik tarmog'iga aylangani haqidagi ma'lumotlar qayd etilgan [11]. Fransuz sayyohi G.Bonvalotning "Osiyo yuragidan Pomir orqali Hindistonga" asarida Sharqiy Buxoro va Pomirga olib boruvchi quruqlik hamda suv yo'llari yo'nalishlari haqidagi ma'lumotlarni uchratish mumkin [12]. Daniyalik sayyoh – geograf Ole Olufsen (1865-1929)ning 1896-1897 va 1898-1899-yillarda Buxoro, xususan, Amudaryo orqali Xivaga amalga oshirgan ilmiy safarlari asosida yozilgan "Buxoro amiri va uning mamlakati (Buxorodagi sayohatlar va tadqiqotlar: Amudaryodan Xivaga sayohatim haqidagi bob bilan)" esdalik asarida aynan Amudaryodagi kemalar qatnovi, kemasozlik holati bo'yicha [13] qimmatli ma'lumotlar aks etgan.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni alohida qayd etish kerakki, Rossiya imperiyasi bosqini arafasida va Rossiya imperiyasi mustamlakachiligi davrlarida o'lkaga kelgan elchilar, sayyohlar, sharqshunoslar, tarixchilar, boshqaruv ma'muriyati xodimlari hamda harbiy idoralarning amaldorlari tomonidan e'lon qilingan xotira esdaliklar,

hisobot to'plamlar, risola asarlar, davriy nashrlardagi maqolalarda Amudaryoning tarixiy-geografik tavsifi, gidrogeografiyasi, suv yo'li, kechuvlari, kemasozligi holati hamda daryodagi savdo-tranzit aloqalariga doir ma'lumotlar yoritilgan bo'lsa-da, ushbu asarlar asosan rus imperiyasi manfaatlari asosida yondashilib, ularda suv yo'llarining savdo munosabatlaridagi o'rniga xolisona baho berilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: “O'zbekiston”, 2021.

2. Муравьев Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819 и 1820 годах, гвардейского генерального штаба капитана Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. Ч. I, II. – М.: Август Семен, 1822; Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. – М.: Наука, 1975; Ханыков Н. Описание Бухарского ханства. – СПб., 1843; Игнатьев Н. Миссия в Хиву и Бухару в 1858 году флигель-адъютанта полковника Н.Игнатьева. – СПб., 1897; Небольсин П.И. Очерки торговли России с Средней Азией // Записки Императорского Русского Географического общества. Кн. X. – СПб., 1855.

3. Маев Н. Очерки Бухарского ханства //Материалы для статистики Туркестанского края. Выпуск V. – СПб., 1879; Мазов С. Восточная Бухара, Бадахшан и северный Афганистан //Туркестанский сборник. Т.404. – СПб., 1883; Кап. Архипов. Военная рекогносцировка равнинной части Бухарского ханства, произведенная в 1883 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск X. - СПб., 1884; Сов. Петров. Путевые заметки классного топографа тит. Сов. Петрова 1884г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск XXL. - СПб., 1886; Кап. Гинтылло. Сведения по интендантской части, собранные в Бухаре // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск XXI. – СПб., 1886. – С. 1-53; Зубов Н. Н. Верхнее и Среднее течение судоходной Аму. Гидрографический и гидрометрический исследования произведения в 1879 году Н.Зубов // Императорского русского географического общества по общей географии. Том XV, № 4. – СПб.: ИАН, 1886. – С. 1 – 59; Полк. Белявский. Дополнительные сведения о пути в Среднюю Азию от залива Цесаревича, по Устьюрту и Амударье 1885 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск XXV. - СПб., 1887. – С.108-212; Покотило Н.Н. Отчёт о поездке в предели Центральной и Восточной Бухары в 1886 г. –Т., 1888; Полк. Галкин. Военно - статистический очерк средней и южной частей Сурханской долины // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск LVII. – СПб., 1894. – С.364-384; Кап. Васильев. Маршрутное описание дороги от Калифа до Патта-Кессара 1893 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии. Выпуск LVII. – СПб., 1894. – С. 403-404; Кап. Лилиенталь. Гиссарское и Кабадианское бекства. 1889 г. // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск LVII. – СПб., 1894; Контр - адмирал Батурин. Отчёт об экспедиции в верховье р. Аму-Дарьи (1894 г.) // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск LXIV. – СПб., 1896. – С. 246-277; Липский В.И. Горная Бухара: Результаты трехлетних путешествий в Среднюю Азию в 1896, 1897 и 1899 году. Ч. 1. Гиссарская экспедиция, 1896. – СПб: Герольда, 1902; Снесарев А.Е. Восточная Бухара (военно-географический очерк). – СПб.: Воен.-стат. отд. Гл. упр. Ген. Штаба, 1906; Третеский В. Аму-Дарья и ея флотилия. – Чарджуй, тип. Х.М.Баранова, 1906. – 57 с.; Губаревич-Радобыльский А.Ф. Экономический очерк Бухары и Туниса. Опыт сравнительного исследования двух систем протектората. - СПб.: тип. В.Киршбаума, 1905. – 201 с.; Гейциг Н.И. Казенное судоходство по реке Амударье и нужды сельского хозяйства в путях сообщения // Туркестанская ведомости. г.1908, № 206, 207; Юлинь Г. Аму-Дарьинская флотилия // Туркестанский сборник. Том 515. – С. 63 – 75; Ананьев А.Г. Шерабадская долина. - СПб., 1914.

4. Кап. Быков. Очерк переправ через реку Амударьи (рекогносцировка 3-

Западно-Сибирского Линейного батальона Штабс-капитана Быкова). – Т., 1879; O'sha muallif. Очерк долины Амударьи // Сб. геог., топог. и стат. мат. по Азии, Выпуск IX. – СПб., 1884. – С.34-73.

5. Грулев М.В. Аму-Дарья (Очерк среднего течения). –Т.: ШТВО, 1900. – 92 с; Ўша муаллиф. Некоторые географико – статистические данные, относящиеся к участкам Аму-Дарьи между Чорджуем и Патта-Киссаром // Известия Туркестанского отдела русского географического общества. Том II, Выпуск I. – СПб., 1900. – С.5-87.

6. Сведения, касающиеся стран, соприкасающихся с Туркестанским военным округом. Вып. 2 / Сост.: подполковник М.В. Грулев, Штаб Туркестанского военного округа. – Т., 1898; Грулев М.В. Соперничество России и Англии в Средней Азии. – СПб.: В.Березовский, 1909.

7. Михайлов А. Каючный промысел на Амударье // Туркестанская ведомости. г.1908, № 212, 213, 219, 220, 221;

8. Бенцелевич Н.А. Водные пути Туркестана. Материалы для описания русских рек и истории улучшения их судоходных условий. Выпуск LV. – СПб.: М-во путей сообщения, 1914. – 260 с.

9. Логофет Д.Н. Переправы на Аму-Дарье и Пяндже Амударье // Туркестанские ведомости. – 1906. № 106; O'sha muallif. Хлебная торговля и запасы Восточной Бухары // Туркестанский сборник. Том 417. – Ташкент, 1907; Русско-афганская торговля // Туркестанские ведомости. – 1908. № 203; Страна безправия. Бухарское ханство и его современное состояние. – СПб.: В.Березовский, 1909; На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 книгах. Книга 2. Русско-афганская граница. – СПб.: В.Березовский, 1909; На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 книгах. Книга 3. Бухарско-афганская граница. – СПб.: В.Березовский, 1909; Бухарское ханство под русским протекторатом. Том I, II. – СПб.: В.Березовский, 1911; В забытой стране. Путевые очерки по Средней Азии. – М.: печатня А.И.Снегирева, 1912.

10. Борнс А. Путешествие в Бухару: рассказ о плавание по Инду от моря до Лагара с подарками Великобританского короля и отчет о путешествии из Индии в Кабул, Татарию и Персию, предпринятом по предписанию Высшего правительства Индии в 1831, 1832 и 1833 годах лейтенантом Ост-Индийской компанейской службы Александром Борнсом, членом королевского общества / Перевел с английского Георг Минь. Ч 3. – М.: Издание П.В. Голубкова, 1849. – С. 267-287.

11. Вамбери А. Путешествіе по Средней Азіи. Описаніе поѣздки изъ Тегерана черезъ Туркменскую степ по восточному берегу Каспійскаго моря въ Хиву, Бухару и Самаркандъ, совершенной въ 1863 году Арминіемъ Вамбери, членомъ Венгерской Академіи. – СПб., 1865. – 221с.; Вамбери А. Путешествие по Средней Азии / Пер. с нем. З.Д. Голубевой под ред. В.А. Ромодина; Предисл. В.А. Ромодина; Коммент. В.А. Ромодина, С. Г. Агаджанова.. – М., Вост. литература, 2003. – 320 с.

12. Bonvalot G. Through the heart of Asia. Over the Pomir to India. Vol. II. – London, 1889. – 249 p.

13. Olufsen O. The Emir of Bokhara and his country (Journeys and studies in Bokhara: with a chapter on my voyage on the Amudarya to Khiva). – London: William Heinemann, 1911. – 600 p.

**ЖАҲОН МАДАНИЙ МЕРОСИ: ХАЛҚАРО ПРИНЦИПЛАР ВА
ТАШКИЛОТЛАР. МАДАНИЙ МЕРОСНИ САҚЛАШ СТРАТЕГИЯСИДА
ЮНЕСКОНИНГ ФУНДАМЕНТАЛ РОЛИ**

*Бабаев Сухроб Туйгунович,
Бухоро давлат университети “Ислом тарихи ва манбашунослиги,
фалсафа” кафедраси ўқитувчиси*

**ВСЕМИРНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ: МЕЖДУНАРОДНЫЕ
ПРИНЦИПЫ И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ.
ОСНОВОПОЛАГАЮЩАЯ РОЛЬ ЮНЕСКО В ФОРМИРОВАНИИ
ПОЛИТИКИ ПО ОХРАНЕ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ**

*Бабаев Сухроб Туйгунович,
Преподаватель «Кафедры Истории и источниковедения ислама,
философии» Бухарского государственного университета*

**WORLD CULTURAL HERITAGE: INTERNATIONAL PRINCIPLES
AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS. FUNDAMENTAL ROLE
OF UNESCO IN FORMING POLICY ON CULTURAL HERITAGE
PROTECTION**

*Babaev Sukhrob Tuygunovich,
Lecturer at «Source study and history of Islam, Philosophy Chair»*

Аннотация: Сегоднешняя общепринятая система сохранения культурного наследия нам вполне знакома и понятна. Существуют ее компоненты, включая стороны, которые прямо или косвенно вовлечены в этот процесс, а также принципы, в соответствии с которыми работает система. Эти принципы разрабатывались в течение многих лет и являются результатом кропотливой работы специалистов, посвятивших свою жизнь сохранению культурного наследия для будущих поколений. В этой статье описывается как процесс возникновения, так и реализация идей по сохранению культурного наследия, которые впоследствии были реализованы. Мы также говорим о ЮНЕСКО, организации, которая взяла на себя роль главного инициатора и исполнителя принципов Конвенции 1972 года. Исключительная роль и приверженность идеям сохранения культурного наследия позволили ЮНЕСКО стать не только хранительницей традиций, но и компетентным арбитром в мировом сообществе. В статье также рассказывается об эволюции принципов сохранения культурного наследия и текущем состоянии дел в этой области, проблемах, стоящих перед этой международной организацией.

Ключевые слова: ЮНЕСКО, национальная комиссия, культура, рекомендации, международное сотрудничество, культурное наследие, принципы культурной политики, правовые принципы культурного наследия.

Abstract: Today's generally accepted system of preserving cultural heritage is quite familiar and understandable for us. There are its components, including the parties that are involved in this process directly or indirectly, as well as the principles according to which the system works. These principles have been developed for many years and are the result of the painstaking work of specialists who have devoted their lives to the preservation of cultural heritage for future generations. This article describes both the process of the emergence and implementation of ideas for the

preservation of cultural heritage, which were later implemented. We are also talking about UNESCO, an organization that has assumed the role of the main initiator and executor of the principles of the 1972 Convention. The exceptional role and commitment to the ideas of preserving cultural heritage have allowed UNESCO to become not only the keeper of traditions, but also a competent arbiter in the world community. The article also talks about the evolution of the principles of preservation of cultural heritage and the current state of affairs in this area, the problems facing this international organization.

Keywords: UNESCO, national commission, culture, recommendations, international cooperation, cultural heritage, principles of cultural policy, legal principles of cultural heritage.

Введение. Развитие всеобъемлющих международных отношений и сотрудничества в целях укрепления мира и международной безопасности является важнейшей задачей нашего времени. Его осуществлению должны способствовать Организация Объединенных Наций и ее специализированные учреждения. Организация Объединенных Наций по вопросам образования, науки и культуры (сокращенно ЮНЕСКО) является одним из таких специализированных учреждений. День 4 ноября 1946 года считается днем официального создания организации. 14 декабря 1946 года первая сессия Генеральной Ассамблеи ООН одобрила соглашение с ЮНЕСКО, и таким образом она вошла в систему ООН в качестве специализированного учреждения по вопросам образования, науки и культуры. ЮНЕСКО, пожалуй, единственное специализированное учреждение в системе ООН, Устав которого предусматривает создание национальных комиссий в странах-членах - органов по коммуникации и координации участия различных национальных учреждений и ассоциаций в ее деятельности. Это связано с широтой сферы деятельности организации. Национальные комиссии, как независимый орган, выполняют важные функции и могут внести значительный вклад в расширение международного сотрудничества.

В современном обществе из-за происходящих в нем процессов социальной диверсификации культура постепенно утрачивает связь со своей первоначальной средой, становясь все более универсальной, то есть атрибутом всего общества в целом. Более того, в современном информационном обществе культура становится определяющим фактором развития, в том числе экономического. Поэтому, лишая культуру поддержки и защиты, в которых она нуждается сейчас, общество создает проблемы ее развития в ближайшем и отдаленном будущем, отмечал Д.С. Лихачев в своих работах.

Обзор литературы.

На сегодняшний день базовыми документами в сфере сохранения культурного наследия являются Хартии и Конвенции, принятые международными организациями, такими как ЮНЕСКО. В частности к Хартиям можно основополагающие например Венецианская Хартия и Конвенция о сохранении культурного и природного наследия 1972 года. На тему сохранения культурного наследия сделано не мало исследований и опубликованы их результаты, которые ложатся в основу библиографического фонда по данной тематике. Эти источники в том числе можно отнести к специальной литературе для исследований.

Методология исследования.

Поскольку в Конвенции 1954 года концептуальные понятия были сформулированы в довольно общей форме, а теоретические разработки

используемых терминов и концепций отличались расплывчатостью подходов. ЮНЕСКО попыталась исправить ситуацию с помощью дополнительных документов, регулирующих правоприменение и имеющих рекомендательный характер. В 1956 году ЮНЕСКО подготовила «Рекомендацию о международных принципах, применимых к археологическим раскопкам», с целью предотвращения разрушения и незаконного вывоза археологических памятников. Эта рекомендация послужила базовым документом для Европейской конвенции об охране археологического наследия 1969 года, которая позже использовалась для проведения различия между понятиями «культурное наследие» и «культурные ценности».

Анализ и обсуждение результатов.

Важный шаг в деле сохранения всемирного культурного наследия был сделан на Генеральной конференции ЮНЕСКО в 1976 году. Генеральная конференция ЮНЕСКО, проходившая в Найроби с 16 октября по 30 ноября 1976 года, приняла во внимание, что: - Исторические ансамбли являются частью повседневной среды людей, что они обеспечивают живое присутствие прошлого, которое сформировало их, и что они создают разнообразные условия жизни, соответствующие разнообразию общества, и что в связи с этим они приобретают дополнительную ценность и значимость для людей; принимая во внимание, что исторические или традиционные ансамбли на протяжении веков служили наиболее реальным свидетельством богатства и разнообразия культурного, религиозного и социального творчества и что их сохранение и интеграция в жизнь современного общества является основополагающим фактором в городском планировании и озеленении; – перед лицом опасности единообразия и обезличивания, которые часто можно наблюдать в наше время, эти живые свидетельства предыдущих эпох имеют жизненно важное значение для человечества и народов, которые рассматривают их как проявление своей культуры и, в то же время, одну из основ своей идентичности; - во всем мире разрушения, совершаемые под предлогом расширения или модернизации и при полном незнании того, что разрушается, а также безрассудная и ненужная реструктуризация наносят серьезный ущерб историческому наследию; - исторические или традиционные ансамбли представляют собой недвижимое наследие, разрушение которого часто вызывает социальные трения, даже если это не приводит к экономическим потерям; - каждый гражданин несет ответственность, а на государственные органы возлагаются обязанности, которые только они могут выполнять; - сталкиваясь с этой опасностью разрушения и даже полного уничтожения, все государства должны принять меры для сохранения этих незаменимых ценностей, срочно приступив к глобальной и активной политике защиты и возрождения исторических или традиционных ансамблей и их окружения в рамках национального, регионального или местного планирования – во многих странах нет достаточно эффективное и гибкое законодательство, касающееся архитектурного наследия и его взаимосвязи с деятельностью по озеленению. Таким образом, были установлены рамочные условия для рассмотрения объектов культурного наследия как системных объектов, включающих не только исторически сложившиеся архитектурные комплексы, но и ландшафты, на территории которых они располагались. На заседании Генеральной конференции было заявлено, что уже приняты международные акты по охране культурного и природного наследия, такие как Рекомендация, определяющая принципы международного регулирования

археологических раскопок (1956), Рекомендация о сохранении красоты и характера ландшафтов и населенных пунктов (1962) и Рекомендация о сохранении культурных ценностей, находящихся под угрозой в результате общественных или частных работ (1968), Рекомендация об охране культурного и природного наследия в Национальном плане (1972) и другие .

В целях дополнения и расширения сферы действия норм и принципов, изложенных в этих международных документах, а также рассмотрев предложение о сохранении и современной роли исторических или традиционных ансамблей, Конференция решила, что этот вопрос должен принять форму рекомендации государствам-членам. Предлагаемая рекомендация: (а) «исторические или традиционные ансамбли» предлагается обозначать любые совокупности зданий, сооружений и открытых пространств, включая археологические и палеонтологические объекты, составляющие населенные пункты в городских или сельских районах, целостность и ценность которых признаются с археологической, архитектурной, доисторической, исторической, эстетической или социокультурная точка зрения.

Среди этих весьма разнообразных ансамблей можно, в частности, выделить доисторические места, исторические города, древние городские кварталы, деревни и небольшие поселки, а также однородные монументальные ансамбли, имея в виду, что эти последние, как правило, должны быть тщательно сохранены во всей их полноте. б) «Окружающая среда» означает естественную или созданную человеком среду, которая влияет на статическое или динамическое восприятие этих ансамблей или которая непосредственно связана с ними в пространстве или в социальном, экономическом или культурном плане. с) «Охрана» означает идентификацию, защиту, сохранение, реставрацию, восстановление, обслуживание и возрождение исторических или традиционных ансамблей и окружающей их среды. Исторические или традиционные ансамбли и их окружение предлагается рассматривать как компоненты универсального незаменяемого наследия. Их защита и включение в общественную жизнь нашей эпохи должно быть обязанностью правительств и граждан государств, на территории которых они расположены. Исходя из интересов всех граждан и международного сообщества, ответственность за это должна быть возложена на национальные, региональные или местные органы власти в соответствии со структурой государственного управления в каждом государстве - члене ЮНЕСКО. В Уставе ООН «В поддержку культуры», принятом в Салониках в июне 1997 года, наследие определяется как совокупность природных и культурных элементов, материальных и нематериальных . Это заложило основу для современного концептуального подхода к культурному наследию. Каждый исторический или традиционный ансамбль и его окружающая среда теперь рассматриваются коллективно как единое целое, баланс и особый характер которого зависят от синтеза составляющих его элементов и который включает в себя деятельность людей, а также здания, структуру пространства и прилегающих территорий. Следовательно, все заслуживающие внимания элементы, включая человеческую деятельность, какой бы скромной она ни была, имеют ценность по отношению к целому, которую необходимо принимать во внимание. В начале XXI века миссия ЮНЕСКО направлена на: 1. Предоставление платформы для диалога и действий государственного и частного секторов по вопросу отношения к мировой интеллектуальной собственности. 2. Всестороннее содействие свободному обмену информацией и потоками

знаний. 3. Содействие всестороннему укреплению гуманитарной безопасности, справедливому и инклюзивному управлению социальными изменениями и природными ресурсами. 4. Помощь и координация деятельности, связанной с глобальным движением за доступ к образованию. 5. Содействие в обеспечении распространения научных знаний и достижений современной науки. 6. Предоставление форума для обсуждения возникающих этических проблем. 7. Обеспечение глубокого понимания культурного разнообразия.

Флагманские программы ЮНЕСКО в начале XXI века включали программу «Всемирное наследие». Осуществление Конвенции о всемирном наследии продолжает способствовать установлению международных стандартов сохранения наследия. Культурная программа ЮНЕСКО предполагает, что знакомство и знание культуры разных стран способствуют взаимопониманию народов, и это является ключом к миру в умах людей. Давайте назовем основные проблемы, стоящие перед ЮНЕСКО: - сохранить культурное наследие различных народов со всеми его местными, национальными и региональными особенностями; - сделать лучшие культурные ценности широко доступными для людей, которые являются их создателями; - способствовать развитию культурного обмена посредством использования современных методов распространения знаний о культуре. Приоритетом в деятельности ЮНЕСКО является «разработка и применение нормативных актов в области культуры, в отношении которых ЮНЕСКО обладает важным сравнительным преимуществом, особенно в вопросах охраны культурного наследия». Эти направления деятельности ЮНЕСКО заслуживают полной поддержки и одобрения. Как и при реализации других разделов программы, ЮНЕСКО сотрудничает в культурной деятельности с рядом международных организаций: Международный совет музеев, Международный театральный институт, Международный союз архитекторов и другие организации, занимающиеся литературой, живописью, библиотечным делом и т.д.

В то же время ЮНЕСКО является примером продуктивной международной организации, способствующей развитию межгосударственных и международных общественных отношений в рамках неправительственной дипломатии, и в то же время являющейся конкурентным полем дипломатических ведомств в рамках политики «мягкой силы», которая включает в себя проблемы международного сотрудничества в области культуры. В конце двадцатого века сформировалось понимание культуры как важнейшего фактора развития общества. Доклад ЮНЕСКО 1996 года «Наше творческое разнообразие» и доклад Совета Европы 1997 года. «Стремление к целостности», а также материалы Межправительственной конференции по культурной политике в интересах развития привлекли внимание к важности использования культуры, составляющих ее институтов и действующих лиц в формировании эффективной государственной и муниципальной политики. Более того, в документах, принятых международным сообществом, отмечается, что «любые инвестиции в культуру имеют неизбежный социально-экономический эффект и идут на благо общества в целом». Эта глобальная тенденция находит отражение в государственной политике Узбекистана.

В целях поддержки деятельности в области культурной политики на всех уровнях ООН объявила в 1993 году Всемирное десятилетие культурного развития. В рамках этой крупнейшей в истории международной культурной программы, наряду с относительно традиционными формами деятельности в

этой области (развитие и обогащение культурной идентичности, расширение участия общественности в культурной жизни, развитие международного культурного сотрудничества и т.д.), внимание полностью сосредоточено на важности культурного аспекта развитие. Главный документ Стокгольмской конференции называется «План действий по политике и культуре в интересах развития» . Его содержание, однако, не совсем соответствует названию. По сути, это, как уже отмечалось, декларация. В нем нет таких непереносимых атрибутов плана, как количественные параметры, крайние сроки, субъекты и объекты действий, затраты и источники финансирования и т.д. В то же время и в таком виде она имеет огромное значение для формирования и развития культурной политики как на глобальном, так и на национальном уровнях, а потому заслуживает самого тщательного изучения. Обращается внимание на ту роль, которую, как следует из «Плана действий», культурное наследие должно играть в развитии. Кажется, что эта роль никогда раньше не оценивалась так высоко. Приоритеты региональной политики включают разработку и реализацию программ по сохранению наследия с широким участием граждан и их организаций. Ставится вопрос об особой политике в области наследия, как части культурной политики в целом. В то же время культурное наследие интерпретируется в его органическом единстве и взаимосвязи с природным и в постоянном развитии, предполагающем появление его новых форм, таких как названные в документе культурные ландшафты, промышленное наследие и другие.

Сформулированная в «Плане действий» рекомендация о разработке государствами своих национальных стратегий в области культуры заслуживает особого внимания. «План действий» предусматривает ориентацию национальной культурной политики государств-членов ЮНЕСКО на принятие законодательных мер на государственном и муниципальном уровнях для обеспечения сохранения культурных ценностей, находящихся под угрозой в результате общественных или частных работ, в соответствии с нормами и принципами, изложенными в документах ЮНЕСКО, для которых финансирование сохранения, должна быть предусмотрена реставрация и включение в бюджет строительства расходов на сохранение или спасение объектов культурного наследия. Важным положением Стокгольмского «Плана действий» было требование безусловного сохранения памятников, предъявляемое к любому разработанному городскому или сельскому плану строительства, и это особенно относится к историческим городам или районам. Аналогичные правила приняты для всей территории и окружающей среды, окружающей зарегистрированный памятник или населенный пункт, с целью сохранения их исторических связей и окружающей среды. Более того, Стокгольмский «План действий» обязывал не применять исключения в строительных правилах и предписаниях «при возведении новых сооружений в исторических зонах» . Не менее важным требованием был призыв запретить обычные виды коммерческой рекламы с использованием плакатов и световой рекламы на исторических охраняемых территориях. Коммерческое предприятие, согласно рекомендациям «Плана действий», «может указывать на свое присутствие с помощью знаков, сделанных разумным образом». Другим важным направлением, согласно Стокгольмской декларации ЮНЕСКО, была названа просветительская работа, направленная на воспитание бережного отношения к культурному наследию не только в рамках школьных и профессиональных образовательных программ начального, среднего и высшего уровней, но и в

рамках дополнительного профессионального образования (в Узбекистане, это нашло отражение в создании кафедр ЮНЕСКО в ряде университетов страны).

В публикациях, статьях, прессе, радио- и телепрограммах Стокгольмская декларация призвала разъяснять природу опасности, которую представляют для культурных ценностей неправильно задуманные общественные или частные работы, а также сообщать о фактах успешного сохранения или спасения культурных ценностей.

Создание положительной мотивации граждан, несомненно, является важной задачей в деятельности государственных, муниципальных и общественных органов по охране культурного наследия. Музеям, учебным заведениям и другим заинтересованным организациям следует подготовить специальные выставки, иллюстрирующие опасности, которые возникают для культурных ценностей в результате неконтролируемых общественных или частных работ, и меры, принимаемые для сохранения культурных ценностей, которые находятся в опасности. Вышесказанное указывает на то, что широта и глубина проектов, предложенных в Стокгольмском «Плане действий», требует особого внимания со стороны всех заинтересованных государств, и ЮНЕСКО должна стать координационным центром по формированию рамочных принципов культурной политики, в том числе в области сохранения культурного наследия.

Узбекистан, как и все заинтересованные стороны, стремится осуществлять политику сохранения и использования культурного наследия на основе взаимовыгодного сотрудничества с ЮНЕСКО. Узбекистан активно участвовал в реализации своих принципов в области охраны культурного наследия, в организации и подготовке Года историко-культурного наследия в СНГ под эгидой ЮНЕСКО в 2011 году. Являясь хранителем более 8 тысяч памятников истории и культуры, расположенных на территории Республики Узбекистан, где для целей Закона Республики Узбекистан от 18 сентября 2001 года № 269 «О сохранении и использовании объектов культурного наследия» говорится, что памятники истории и культуры Республики Узбекистан являются общим культурным наследием народа Узбекистана, в то время как 4 объекта культурного наследия включены сегодня в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. Таким образом, роль ЮНЕСКО как координатора и международного регулятора деятельности по охране культуры в современном глобализирующемся мире приобретает существенное содержание и обеспечивает единство методологических подходов к сохранению и актуализации культурного наследия государств-участников в рамках их национальной и международной культурной политики.

Исходя из всего вышесказанного, можно сделать следующие выводы:

1. Уже в первой половине двадцатого века проблема охраны культурного наследия, возникшая в результате промышленного развития государств и разрушительных последствий Первой мировой войны, побудила правительства ряда стран заняться вопросами охраны и актуализации культурного наследия. Эта проблема стала еще более острой после окончания Второй мировой войны. С созданием в 1946 году специализированной организации по вопросам образования, науки и культуры – ЮНЕСКО – начался качественно новый этап в международном сотрудничестве и развитии международного права в области охраны и актуализации культурного наследия.

2. Проблемы защиты и развития культуры заняли одно из приоритетных мест в современном обществе, обеспечивая устойчивое развитие общества,

поддержание его культурной самобытности, которая является важнейшим элементом суверенитета современных государств, сохранение культурного разнообразия в глобальной микросистеме как источника непрерывного развития, уходящего корнями в историческую практику народов. В результате важное значение приобретает международное определение объекта охраны, разработанное при участии ЮНЕСКО, концептуально сформулированное как «культурное наследие» и заменяющее предыдущее доминирующее определение «культурных ценностей».

3. В современном мировом сообществе ЮНЕСКО выполняет, применительно к проблемам охраны культурного наследия, функции консультационного центра, ориентированного на разработку международно признанных этических и правовых принципов охраны и актуализации использования культурного наследия, международного центра обмена информацией в этой области, международный центр содействия государственным законодательным и исполнительным органам власти, органам местного самоуправления и институтам гражданского общества, широкой общественности в сохранении и использовании культурного наследия, а также международная платформа для сотрудничества в области охраны и использования культурного наследия в интересах устойчивого социального развития.

Использованные источники и литература

1. Устав ЮНЕСКО // Основные документы Организации объединенных наций по вопросам образования, науки и культуры. Париж, 2006.

2. Лихачев Д.С. Экология культуры // Избранные работы. В 3-х т. Т. 3. Л., 1987.

3. Ивлиев Г.П. Культурная политика и вопросы законодательства в сфере наследия // Материалы Международного научно-практического семинара государств-участников СНГ «Управление всемирным наследием и глобальные вызовы современности». 1–3 марта 2011 г. М., 2011.

4. Всемирное и национальное культурное наследие региона как основа развития историко-культурного туризма (на основе Хартии ООН «В поддержку культуры»; июнь 1997 г.). URL: http://tourlib.net/stati_tourism/gerasimenko.htm

5. Культурная политика в Европе: выбор стратегии и ориентиры: сб. материалов. М., 2002.

6. База данных ЮНЕСКО. URL: <http://www.unesco.org/new/en/unesco/resources/online-materials/publications/unesdocdatabase>.

7. Закон Республики Узбекистан «Об охране и использовании объектов культурного наследия» 2001 г. URL: <http://www.lex.uz>.

8. База данных ЮНЕСКО. URL: <http://www.whc.unesco.org>.

9. С. Бабаев. К вопросу методов археологических исследований и интерпретации культурного наследия. // Вестник Хорезмской академии Маъмуна АН РУз. № 11. Хива- 2021. – С.220-228.

10. Nargiz Aituganova, Ona Vileikis, Sukhrob Babaev, Javier Ors Ausín. Traditional Bukharian Houses and Mahallas: A Shared Vernacular Heritage at Risk. International Conference on Vernacular Heritage: Culture, People and Sustainability. September 15th-17th, 2022. Valencia, Spain.

O‘ZBEKISTONDA YANGI EKIN NAVLARINI YETISHTIRISHDA ILMIY MUASSASA VA STANSIYALARNING FAOLIYATI TARIXIGA DOIR

Haitov Jahongir Shodmonovich

*Buxoro davlat universiteti Jahon tarixi kafedrasi dotsenti, tarix fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

Annotasiya. Mazkur maqolada yangi ekin navlarining mahalliy sharoitda yaratilishi, xorijiy navlarning olib kelib iqlimlashtirilishi, duragay navlarni ixtiro qilinishida ilmiy tadqiqot institutlari va tajriba stasiyalarining faoliyati tarixi kabilar birlamchi manbalar va adabiyotlar tahlili orqali keltirilgan. O'zbekiston sharoitida yetishtirilayotgan yangi ekin navlarining hosildorligi, suv sarfi, kasalliklarga immuniteti, narx-navosi kabilar ham ushbu maqolada ochib berilgan.

Tayanch atamalar: yangi nav, duragay nav, urug'chilik, tajriba stansiyasi, seleksiya, seleksioner, xorijiy nav, bug'doy, don, ekin, mintaq, iqlim, tabiiy sharoit, lalmikor dehqonchilik, agronom, agrotehnika, syentner.

ОБ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ И СТАНЦИЙ ПО ВЫРАЩИВАНИЮ НОВЫХ СОРТОВ КУЛЬТУР В УЗБЕКИСТАНЕ

Хаитов Жахонгир Шодмонович

*Доцент кафедры «Всемирной истории» Бухарского
государственного университета, Доктор философии по истории (PhD)*

Аннотация. В данной статье через анализ первоисточников и литературы представлены создание новых сортов сельскохозяйственных культур в местных условиях, акклиматизация зарубежных сортов, история деятельности НИИ и опытных станций по созданию гибридных сортов. В статье также раскрыты урожайность, водопотребление, иммунитет к болезням, цена новых сортов сельскохозяйственных культур, выращенных в Узбекистане.

Ключевые слова: новый сорт, гибридный сорт, семеноводство, опытная станция, селекция, селекционер, иностранный сорт, пшеница, зерно, урожай, регион, климат, природные условия, богарное земледелие, агроном, агротехника, центнер.

ON THE HISTORY OF THE ACTIVITY OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS AND STATIONS IN GROWING NEW CROP VARIETIES IN UZBEKISTAN

Haitov Jahangir Shodmonovich

*Bukhara state associate professor of the Department of World History,
Doctor of Philosophy in History (PhD)*

Abstract. In this article, the creation of new crop varieties in local conditions, the acclimatization of foreign varieties, the history of the activity of scientific research institutes and experimental stations in the invention of hybrid varieties are presented through the analysis of primary sources and literature. Productivity, water consumption, immunity to diseases, price of new crop varieties grown in Uzbekistan are also disclosed in this article.

Key words: new variety, hybrid variety, seed production, experimental station, selection, breeder, foreign variety, wheat, grain, crop, region, climate, natural

conditions, dry farming, agronomist, agrotechnics, center.

Kirish. O'zbekiston hududida o'simliklarning yangi navlarini yaratish, ularni parvarishlash va tarqatish bilan bog'liq ilmiy izlanishlar tarixi XIX asr oxiri - XX asr boshlariga borib taqaladi. Rossiya imperiyasi mustamlakasi yillarida Turkiston mintaqasi moddiy imkoniyatlaridan potentsial foydalanish, rang-barang o'simliklar va hayvonot dunyosi, iqlimiy sharoitlarni o'rganish, yangi ekin navlarini joriy etish va tarqatish orqali xom ashyo ba'zasini boyitish kabi omillar Rossiya ma'murlarining 1895-1896 yillarda maxsus tajriba stansiyasi barpo etishga da'vat etdi. Toshkent tajriba stansiyasi faoliyatida R.R. Shreder bilan birga agronomlardan A.Shaxnazarov, V.Negodnov, "havaskor bog'bonlar" S.Berdin, Dilevskiy kabi yangi nav ijodkorlari samarali faoliyat yuritdilar. Tajriba sinov ishlarini olib borishda tajriba-stansiyasi oldiga qo'yilgan 12 ta aniq vazifadan birinchisi: "Mintaqada yangi ekin navlarini iqlimlashtirish" hisoblanib, paxtachilik, donchilik, bog'dorchilik va uzumchilikda yangi nav yaratishda ayniqsa, faoliyatni kengaytirish alohida qayd etilgandi.[10.122-125; 8.46-53; 9.148-153.]

Adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda yangi ekin navlarining tarqalishi tarixi mavzusi bugungi kunga qadar ilmiy jihatdan kam o'rganilgan. Shu sababdan, bu mavzuni tadqiq etishda arxiv manbalari fondida saqlanayotgan hujjatlar asosiy manba vazifasini bajaradi. Qolaversa, davriy matbuot materiallari, hukumat tomonidan qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlar to'plamlarni ham o'z navbatida mavzu mazmunini oydinlashtirishga xizmat qiladigan manbalar sirasiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda yangi ekin navlaridan donli ekinlarning mintaqamizga kirib kelishi tarixi xronologik ketma-ketlikda tahlil etiladi. Shuningdek, tarixiylik tamoili asosida tarixiy jarayonlarda kirib kelishi sabablari, iqlimlashtirilishi, yutuq va muammolari hamda istiqbollari ochib beriladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Tajriba stansiya 1906 yilga qadar o'nlab Amerika va Misr paxta navlarini, don, meva, sabzavot va poliz ekinlarining yuzlab navlarini Turkiston iqlim sharoitida mahalliyashtirish, rayonlashtirish sohasida keng miqyosdagi ishlarni amalga oshirdi. 1906 yildan 1918 yilga qadar chop etib turilgan "Turkiston qishloq xo'jaligi" ("Туркестанское сельское хозяйство") jurnalida Toshkent tajriba-sinov stansiyasi faoliyatini sarhisob qilishga qaratilgan yuzlab maqola, xabar, tavsiyanomalar berildi.

1906-1908 yillarda Toshkent tajriba-stansiyasi faoliyatini kengaytirish maqsadida joylarda maxsus tajriba maydonlari va tajriba-sinov uchastkalari tashkil etildi. Turkiston general-gubernatorligining 5 ta viloyatida 5 ta tajriba maydoni, 5 ta tajriba sinov stansiyasi tashkil etilib, Dasht cho'l tajriba maydoni uchun 200 desyatina, Andijon tajriba maydoniga esa 27 desyatina yer ajratildi. Tajriba-sinov maydonlari va tajriba-sinov uchastkalari Turkiston mintaqasining Jizzax, O'rta Osiyoda, Kushka, shaharlarida faoliyat yuritgan. Ayniqsa, Dasht cho'l va Andijon tajriba maydonlarining faoliyati samarali bo'ldi.[12.12-15.] Sovet hokimiyatining 1917-1924 yillarda Turkiston mintaqasidagi harbiy, siyosiy, iqsodiy og'ir vaziyati (ocharchilik, "Bosmachilik", "harbiy kommunizm" siyosati, Turkiston ASSR, BXSr, XXSRda inqirozli holatlar va h.k.) yangi ekin navlarini yaratish, xorijdan olib kelish va tarqatish borasidagi vazifalarini bajarishga o'z ta'sirini ko'rsatdi. O'rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish tufayli yangi sub'yekt sifatida O'zbekiston SSRning tashkil topishi bilan 1925-1939 yillarda olib borilgan ushbu yo'nalishdagi ishlar Toshkent qishloq xo'jalik tajriba stansiyasida davom ettirilib, paxta, uzum, meva va sabzavotlarning bir qator yangi navlarini yaratilishi bilan xarakterlanadi. Ikkinchi jahon urushi yillarida va urushdan keyingi besh yilliklar davrlarda "Markaz" topshirig'i bilan seleksiya sohasi

mutaxassislari oldiga asosan paxta yangi navlarini yaratish vazifasi qo'yilgandi.

Yuqoridagi holatlarga qaramay o'simliklarga urug' tanlash, yangi navlarni yaratish butunlay to'xtab qolgan emas. 1922 yilda Toshkentda Turkiston seleksiya va urug'chilik stansiyasi G.S. Zaysev rahbarligida tashkil etilib, bu stansiya "Navroskiy-163", "182" g'o'za navlarini paxtachilikka joriy etishda muhim rol o'ynadi.

1924 yil "Turkiston seleksiya stansiyasi O'rta Osiyo va Qozog'iston nav sinash stansiyasi" ish boshlab, ko'p o'tmay, 1930 yilda tayyorlanadigan ekin navlari urug'larini nazorat etish uchun Andijon, Urganch, Kogon, Dushanbe va Chorjo'yda urug'lik nazorati bo'limlari ochildi. 1932 yilda Toshkentda "Paxtachilik davlat inspeksiyasi" tuzilgandi. 1934 yilda Davlat nav sinash ishlari, Yer ishlari xalq komissarligi ixtiyoriga berildi. Selektorlik ishlarini yo'lga qo'yish, urug'likka va navlar yetishtirish, tarqatish sovet hokimiyati yillarida 3 ta bosqichni o'tdi. Bu bosqichlar: 1922-1925; 1927-1934; 1935 yildan 1990 yillarga qadar. Birinchi bosqichda ekinlarni urug'idan va ko'chatidan ko'paytirish ishlari ilmiy asosda bo'lmay, asosan yangidan rivojlanish bosqichida bo'lgandi. Ikkinchi bosqichda nav sinash ishlari seleksion stansiyalar roli oshib, dehqonlarga yangi navlar bosqichma-bosqich tavsiya etib borilgan. Xo'jaliklarda urug'lik paxta, don yetishtirish maxsus dalalariga asos solindi. Masalan paxtachilikda 1922-1950 yillarda 4 ta nav sinovi o'tkazilib "108-F" navi o'rniga, viltga chidamli Toshkent navlari ekishga o'tilgan. [6.135-136.] 1950-1960 yillardan boshlab "Markaz" paxtachilik, donchilik sohalarini butunlay nazoratga olib, bu yo'nalishda hatto maxsus vazirliklar tashkil etilib, seleksiya ishlari bilan shug'ullanuvchi ilmiy muassasalar, tajriba-sinov markazlari faoliyati bir qadar jonlantirilgan. Yuqoridagi ma'lumotlardan ayon bo'ladiki, Ittifoq davrida O'zbekistonda ekilgan yangi navlarni yaratish va joriylantirish yo'nalishida faoliyat yuritgan ilmiy muassasalar, tajriba stansiyalar ishi me'yoriy darajada bo'lmay o'zgarib turgan. Nav yaratish va tarqatishda asosan alohida olingan (paxta va don) o'simliklar turlariga asosiy e'tibor qaratilgan.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda o'simliklar seleksiyasi, yangi ekinlarning mahalliy nalarini yaratish, xorijiy navlar bilan chatishtirish asosida duragay navlar olish, bu yo'nalishda iqtisodiy samaradorlikni ko'tarishga xizmat qiladigan ilmiy muassasa va markazlarning yagona tizimiga asos solindi.

O'zbekistonda ekinlar seleksiyasi, urug'chiligi, genetik resurslari, xo'jalik hayotdagi ahamiyati yangi navlarni yaratish va joriylantirish muammolari bilan bugungi kunda 13 ta ilmiy tadqiqot instituti faoliyat olib boradi. Ushbu ilmiy tadqiqot institutlari sirasiga quyidagilar kiradi.

- Akademik Mahmud Mirzayev nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot instituti

- Paxta seleksiyasi, urug'chilik va yetishtirish agrotexnologiyalari ilmiy tadqiqot instituti

- Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy tadqiqot instituti
- Tuproqshunoslik va agrokimyoviy tadqiqotlar instituti
- Sholichilik ilmiy tadqiqot instituti
- Qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat sohasi iqtisodiyoti ilmiy tadqiqot instituti
- Don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot instituti
- O'simliklarni himoya qilish ilmiy tadqiqot instituti
- O'simliklar genetik resurslari ilmiy tadqiqot instituti
- Lalmikor dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
- Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti
- Qaraqalpog'ston dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti

Yuqorida nomlari zikr qilingan ilmiy tadqiqot institutlarining viloyat va shaharlarda o'nlab filiallari, ilmiy tajriba va uchastkalari mavjuddir. Jumladan, Akademik Mahmud Mirzayev nomidagi bog'dorchilik, uzumchilik va vinochilik ilmiy tadqiqot institutida Respublika bo'ylab jam'i 16 ta hududda filiallari, ilmiy tajriba stansiyasi va uchastkalari mavjud. Shuningdek, Andijondagi don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot institutining 12 ta ilmiy tajriba stansiyalari mavjud.[5.16.]

Akademik M.Mirzayev nomidagi ilmiy tadqiqot institutida meva-uzumning 3 ta turi bo'yicha ilmiy-tadqiqot ishlari olib borilib, 2016 yilda olmaning Feruza, uzumning Muskat, Orzu, Husayni Muskatniy, Muskat shavqi, klupnayning O'zbekiston go'zali, oltinsimon qorag'atning Ruxshona, oltinoy navlari, uzumning Kishmish malika, 2018 yilda Gavhar, Istiqlol, 2019 yilda Kishmish matrudi, Kishmish Samarqand, Kishmish Sagdina navlari yaratilib Davlat reyestriga kiritildi. 2020 yilda olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida klupnayning 4 ta (Bauntiful, Redgountlet, Kobra, Medvey), oltinsimon qorag'atning (smarodina) 3 ta (Do'stlik, Elikir, Gulnoza), limonning 2 ta (O'zbekiston to'ng'ichi, Akademik M.Mirzayev), apelsinning 3 ta (Korolete grushovidniy, Glotkokoriy, Gamlin), mandarinning 3 ta Mialova vase, Kavano vase, O'zbekiston to'ng'ichi) Davlat reyestriga kiritildi. Shu bilan birga olmaning 6 ta (So'x malikasi, Vilyams prayd, Vadimovka, Deyton, Pamyat, Esaula), behining Olma behi, o'rikning Chimyon Ergashqandak navlari, uzum 5 ta navi O'zbekiston Respublikasi patentlar idorasiga patent olish uchun topshirilgan. Payvantaglarni "In vitro" ko'paytirish va mikropayvandlash borasida katta loyiha ustida izlanish olib borilmoqda. Institut va uning ilmiy tajriba filiallarida 2016 yilda – 17 ta, 2017 yilda – 20 ta, 2018 yilda – 18 ta, 2020 yilda 9 ta yirik loyihalar ustida ish olib borildi.[5.16.]

Sholichilik ilmiy tadqiqot instituti 1930 yilda tashkil etilgan va 2017 yilda qayta tiklangan. Institut yer maydoni 218,4 gektarni, shundan qishloq xo'jaligidagi foydalaniladigan yer maydoni 185, 7 gektarni tashkil etgan. Institutda 2014 yildan buyon 13 ta ilmiy loyiha amalga oshirilib, 30 ga yaqin sholi, mosh va soya navlari yaratildi. Sholining "Avangard", "Lazurniy", "Istiqbol", "Istiqlol", "Bug'doy boshq", "Oq qiltiq", "Mustaqillik", "Iskandar", "Guljahon", "Ilg'or", "Sitara", "Marvarid", "Navbahor", "Tursinboy", "Ahmad sholi", "Tarona", "Tantana" navlari, soyaning "O'zbek-6", "Orzu", "Nafis", "Parvoz", "Sevinch", "Madad" navlari, moshning "Navro'z", "Radost", "Qahrabo" kabi navlari yaratildi. Sholining 10 ta, soyaning 4 ta naviga patent olindi. Har yili sholi navlarini 250 tonna, soya navlarini 30 tonna miqdorida yuqori avlodli urug'larini yetishtirib, fermer xo'jaliklarining 2,1 ming gektar ekin maydonlariga ekilmoqda.

Paxta seleksiyasi va yetishtirish agrotekhnologiyalari ilmiy tadqiqot instituti (1922 yilda tashkil etilgan) ilmiy tajriba stansiyalarida birgina 2019-2020 yillarda g'o'zaning "S-8290", "Buxoro-10", "S-8294", "Guliston", ingichka tolali "Surxon-14", "Surxon-16", "Surxon-103" navlari rayonlashtirildi.

1913 yilda ish boshlagan Lalmikor dehqonchilik ilmiy tadqiqot instituti 108 yillik faoliyati davomida 20 tur qishloq xo'jalik ekinlariga tegishli 246 ta serhosil navlar yaratdi, shulardan 67 ta nav Davlat reyestriga kiritildi. Institut seleksionerlari 2014-2022 yillarda bug'doy, arpa, no'xat, tritikat, xashaki no'xat, loviya kabilarning 40 ga yaqin navlarini yaratishga muvaffaq bo'lindi. Ayniqsa institutning Qashqadaryo filiali yumshoq bug'doyning "Yaksart", "Turkiston", "G'ozg'on", "Hazrati Bashir", "Elamon", "Hisorak", "Bunyodkor", "Shame", "Janub gavhari", "G'allakor", "Shukrona", "Yuksalish", "Sarbo", "Nasafiy", Farovon-2", "Turon", "Oqsaroy" navlari, qattiq bug'doyning "Mingchinor", "Zilol", "Nasaf", "Nafis", "Zilol" navlari, arpaning "Voha", "Sulton", "Chimqo'rg'on", "Qamashi", no'xatning "Obod" navi

Don va dukkakli ekinlar ilmiy tadqiqot instituti Qashqadaryo filialida, 2021 yilda tashkil etilgan Janubiy dehqonchilik ilmiy tadqiqot institutida yaratildi. Institut 2020 yilda 1 ta fundamental, 5 ta amaliy loyiha ustida faoliyat yuritib, ushbu loyihalarga 1,5 mlrd so'm mablag' sarflandi.[5.16.]

1924 yil oxirida O'rta Osiyo davlat universiteti huzurida Botanika bog'i tashkil etilgan bo'lib, ushbu bog'da texnik va manzarali yovvoyi o'simliklar o'rganilib, butasimon daraxtlarning navlari introduksiya tuzilishi va amaliyotga tadbiiq qilish masalasida tadqiqotlar olib borilgan. Paxtaning ustida sitologo-anatomik tadqiqotlar olib borilib, 1927 yilda Moskvada "Paxtachilikni rivojlantirish uchun Atlas" chop etildi. Uzumchilik ustida olib borilgan biologik tadqiqotlar ko'plab uzum navlarining kelib chiqishi va uzum embriologiyasi masalalarida yangi kashfiyotlarga qo'l urgan. [2.102-103.] 1930 yillarda O'rta Osiyo davlat universiteti ilmiy ekspidisiyasi nafaqat O'zbekistonda, qolaversa Tojikiston Respublikasining yer sathidan 4000 metr balandlikdagi Sharqiy Pomir va Tog'li Badaxshondagi 10 ming gektar yerga ilk bor kartoshka, donli, poliz, o't-o'lan beradigan ekinlarni o'nlab navlarini ekib hosil olishga erishdilar.

Universitet olimlari O'zbekiston va O'rta Osiyo o'simliklari, ularning turlari, vegetasiyasi hamda xususiyatlari haqida o'nlab asarlar yaratdilar. Ye.P. Karovin "O'rta Osiyo va Janubiy Qozog'iston o'simliklari" (1934 yil), D.N. Kashkarov bilan hammualliflikda "O'rta Osiyo florasini va faunasini migrasiyasining ekologiyi yo'llari analizi tajribasi" (1935 yil) asarlarini yozdi. O'rta Osiyodagi o'simliklar migrasiyasi, flora bilan fauna o'zaro aloqadorligi masalalari ushbu kitoblarda o'z aksini topdi. Bu yo'nalishda T.Z. Zohidov M.M. Sovetkina, M.V. Kultiasovlar 1930-1939 yillarda olib borgan tadqiqotlar tufayli yem-xashak bo'ladigan o'simliklar mahalliy va xorijiy navlari haqida fundamental tadqiqotlar olib borildi.[2.102-103.]

Seleksioner olim, professor Rafiqjon Hakimov (1959 yilda tug'ilgan) 1998-2018 yillarda Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy tadqiqot institutini boshqardi. U qovunning "Zarchapon" duragay navini, tarvuzning "Manzur", o'rtapishar "Dilnoz", "Sharq ne'mati", "Shirin" navlari, qovunning o'rtapishar "Lazzatli", "Suyunchi-2", "Oltin vodi", "Kichkintoy", "Dilxush", "Ko'k mag'iz", kechpishar "Zarglobi", "To'yona", "Saxovat", "Gurlan", "Amudaryo", "Gulobi Xorazmiy" navlarini yaratishda bosh bo'lgan. Uning rahbarligida Markaziy Osiyo mintaqasida yig'ilgan 300 dan ortiq qovun navlari namunalari o'rganildi va kolleksiyasi yaratildi. [4.47.]

R.Hakimov institutni boshqargan yillarda pomidor va boshqa sabzavotlarning issiqxona, ochiq maydonda ekiladigan navlari haqida atroficha izlanishlar olib borilib, yuzlab navlar yaratildi.

Pomidorning "Darxon", "Faxriy", "Barlos", "Daryo", "Nayman", piyozning "Sumbula", "Oq dur", "Ravnaq", osh lavlagining "Diyor", "Yagona", salatbop sholg'omning "Gulshod", bargsholg'omning "Darmon", batatning "Xazina", sabzining "Farovon", achchiq qalampirning "Said", bodringning "Shabnam", ismaloqning "Hosildor" navlari yaratilishiga bevosita rahbarlik qildi. Ochiq maydonlar uchun pomidorning "G'1 Nurafshon", shirin qalampirning "G'1 Jayxun", baqlajonning "G'1 Zamin", bodringning "G'1 Shirin", "Doira", issiqxonalar uchun bodringning "G'1 Sardor", "Bahora", "Durafshon" duragaylari Respublika keng dalalarida ekilib, mo'l-ko'l hosil olinmoqda.[4.47.] Olim ortda qolgan yillarda 27 dan ortiq maqola, qo'llanma, tavsiyalar yaratdi. U tomonidan chop ettirilgan "Sabzavotchilik va poliz ekinlari urug'chiligi", "O'zbekiston qovunlari" ("Дыни Узбекистана"), kabi kitoblari, "Sabzavot, poliz va kartoshka ekinlarining mahalliy navlari katologi"

qo'llanmasi o'nlab yosh seleksionerlar va fermer xo'jaliklari boshqaruvchilari, tomarqachi dehqonlar tomonidan qo'llanma sifatida keng foydalanib kelinmoqda. Yangi ekin navlari yaratishda R.Hakimov o'nlab chet el ilmiy markazlari va ularda faoliyat yuritgan olimlar bilan samarali hamkorlik qildi. Sabzavot, poliz ekinlari va kartoshkachilik ilmiy tadqiqot institutida chet el bilan hamkorlikda 480 ming dona ko'chat parvarishi mumkin bo'lgan zamonaviy issiqxona, 100 ming AQSH dollarlik sabzavot mahsulotlari yetishtiruvchi issiqxona, 120 ming AQSH dollarlik jahon standartlariga javob beradigan zamonaviy urug'chilik laboratoriyasi, urug'lik kartoshkani saqlash uchun 10 tonnalik sovutkichli omborxona qurilgan.

Xullas, mustaqillik yillarida qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan ilmiy tadqiqot institutlari, ularning tajriba stansiyalari, oliy va o'rta maxsus ta'lim tizimidagi sohaga oid yo'nalishlar olim, ilmiy-xodim va professor o'qituvchilar tomonidan keng qamrovli seleksiya ishlari olib borildi, o'nlab navlar ustida fenologik kuzatuvlar, tajriba-sinovlar o'tkazildi. Amalga oshirilgan ishlar ko'lami qanchalik keng bo'lmasin o'simlikshunoslik sohasida bir qator muammolar mavjudligini e'tirof etish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Ибрагимов Ю. За высокие урожай хлопка на больших площадях// Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. 1952. №1. –Б.41-44.
2. Кары Ниязов Т.Н. Очерки истории культуры Советского Узбекистана. Изд. Акад. Наук СССР, Москва. 1955.
3. Кичанов М.И. Организованно и высококачественно провести подготовку к весеннему сезону и сев хлопчатника//Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. 1952. №1. –Б.1-3.
4. Кол.авт. Ўз соҳасининг фидойиси//Ўзбекистон қишлоқ ва сув хўжалиги. 2019. №11. –Б.46-48.
5. Муҳаммад Т. Ғаллакорларга маҳаллий навлар//Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. 2015. №7. –Б.15-18.
6. Нейматов Х. Бухоро пахтачилиги истиқболи. –Т.: Меҳнат, 1997.
7. Отлично и быстро убрат урожай хлопка//Социалистическое сельское хозяйство Узбекистана. 1952. №4. –Б.2-4.
8. Прошин Л. Тимаев К. Экскурсия на сельско – хозяйственную опытную станцию//Туркестанский сборник. – Том 506. – С.46–53.
9. Шахназаров А.И. Очерк сельского хозяйства Туркестанского края. – С.Петербург – 1898. – С.148-153.
10. Шредер Р. Туркестанская сельскохозяйственная опытная станция// Туркестанский сборник. – Том 495. –С.122-125.
11. Гафуров Ш. Тарих ва тақдир: Россия империясидан Туркистонга кўчирилганлар (XIX аср иккинчи ярми – XX аср бошлари). Т.: Фан; 2006.
12. Хайитов Ж. Туркистонда янги экин навларининг тарқалиши ва улардаги ўзгаришлар (XIX аср охири – XX аср бошлари). Бухоро, Дурдона, 2018.
13. Хайитов, Жахонгир Шадмонович. «ИСТОРИЯ О РАСПРОСТРОЕНИИ ДЕКОРАТИВНЫХ ДЕРЕВЬЕВ В ТУРКЕСТАНСКОМ КРАЕ (В КОНЦЕ XIX-В НАЧАЛЕ XX В.).» Россия-Узбекистан. Международные образовательные и социально-культурные технологии: векторы развития. 2019.
14. HAYITOV, J. «History of dissemination of the ornamental trees' new types in Turkestan (the end of XIXth-beginning of XXth centuries).» Scientific journal of the Fergana State University 1.6 (2019): 61-63.
15. Hayitov A. S., Hayitov J. S. Comments on uzbek school “model” in Gulja (PRC) // Academicia: an international multidisciplinary research journal. – 2021. – T.

11. – №. 2. – С. 1566-1571.

16. Hayitov J. O'zbekistonda donli ekin navlarining tarqalishi tarixi //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2021. – Т. 7. – №. 7.

17. Хаитов Ш. А., Юлдашев А. Б. Переселенческая политика советского правительства и история переселения узбеков в Таджикистан //Гуманитарно-педагогические исследования. – 2019. – Т. 3. – №. 2.

18. Хайитов Ш. А. Историческая судьба туркестанских военнопленных второй мировой войны //Метаморфозы истории. – 2015. – №. 6.

19. Khayitov S. A., Teshayev A. T. THE PROCESS OF UNINON OF GERMANY: ACTIVITY OF HELMUT KHOL //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 4. – №. 2. – С. 271-275.

20. Khayitov S. A. UZBEKS IN RUSSIAN FEDERATION: HISTORICAL ANALYSIS (1991-2015) //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 3. – №. 2. – С. 204-207.

21. Хаитов Ш. А., Норов Ш. С., Сувонова Ж. Ш. ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ОБЩЕСТВЕННЫХ ДВИЖЕНИЙ УЗБЕКИСТАНА В РЕАЛИЗАЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ПОЛИТИКИ (НА ПРИМЕРЕ НАВОИЙСКОЙ ОБЛАСТИ) //apni. ru Редакционная коллегия. – 2021. – С. 16.

22. Hayitov S. hududiy chegaralanish //ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz). – 2020. – Т. 1. – №. 1.

23. Hayitov S. A. THE TURKISTANI MEDIA IN THE TURKISH REPUBLIC (1920-1960) //Scientific reports of Bukhara State University. – 2020. – Т. 3. – №. 3. – С. 249-254.

24. Хайитов Ш., Мажидов Ж. БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИДА ҚУРУҚЛИК ВА ҲАВО ТРАНСПОРТИ: ЕЧИМ ВА МУАММОЛАР //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 506-510.

25. Hayitov S. A., Rizaev B. N. HOZIRGI BOSQICHDA O 'ZBEKISTONNING CHEGARAVIY-HUDUDIY MUAMMOLARI //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 597-603.

26. Хайитов Ш. А. Общественные организации Узбекистана в развитии международных связей страны (70-80-е гг.) : дис. – Академия наук респ. Узбекистан. Ин-т истории, 1991.

27. Хаитов Ш. А., Норов Ш. С. Исторический процесс разработки и принятие законов, на основании региональных сущностей о молодежи Узбекистана в период 2016-2020гг //CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY. – 2021. – Т. 2. – №. 2. – С. 81-88.

**TURKISTON MAKTABLARINING TASHKIL ETILISHI
YO'NALISHLARI VA PEDAGOGIK XUSUSIYATLARI
(XIX asr ikkinchi yarmi XX asr boshlari)**

*Nazarov Alisher Abdisamadovich
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston tarixida muhim o'rin egallagan xalq ta'limi tizimi, an'anaviy va jadid maktablari faoliyatini tashkil qilish haqida fikr yuritiladi. Shuningdek maqolada sobiq "Ittifoq" davrida Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuqorida qayd etilgan davrdagi o'zgarishlar tarix va pedagogika fanini o'rganishda asosan bir tomonlama yoritilganligi tahlil qilinadi. Sinfiy mafkurani rad etgan Markaziy Osiyo davlatlari o'z tarixini o'rganishni va uni o'rgatishda evolyusion rivojlanish nazariyasiga e'tibor qaratganligi, tarixning metodologik va nazariy tamoyillarida yangi izlanishlar ustida tadqiqotlar olib borish zarurligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turkiston, maorif, mustamlakachilik, maktab-xona, domulla, imom, muazzini, taqdir, otun, otun-bibi, tizim, mafkura, tarix.

**ORGANIZATIONAL DIRECTIONS AND PEDAGOGICAL
CHARACTERISTICS OF TURKISH SCHOOLS
(Second half of the XIX th century, beginning of the XX th century)**

*Nazarov Alisher Abdisamadovich
Uzbek State University world languages basic doctoral student*

Annotation: The article discusses the organization of the public education system, traditional and modern schools, which played an important role in the history of Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. Also, in the article, in the following years, the changes in the above-mentioned period in the Central Asian countries were studied mainly one-sidedly in the study of history and pedagogy. It is highlighted that the Central Asian countries, which rejected the class ideology, paid attention to the theory of evolutionary development in studying and teaching their history, and sought new research in the methodological and theoretical principles of history.

Key words: Turkestan, education, colonialism, school, domulla, imam, muazzini, taksir, otun, otun-bibi, system, ideology, history.

**ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ И ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ
ХАРАКТЕРИСТИКА ТУРЕЦКИХ ШКОЛ
(Вторая половина XIX века, начало XX века)**

*Назаров Алишер Абдисамадович,
Узбекский государственный университет мировых языков, базовый
докторант*

Аннотация: В статье рассматривается организация системы народного образования, традиционных и современных школ, занявших важное место в истории Туркестана в конце XIX начале XX веков. Также в статье в последующие годы изменения вышеуказанного периода в странах Центральной Азии изучались в основном односторонне при изучении истории и педагогики. Подчеркивается, что страны Центральной Азии, отказавшиеся от классовой

идеологии, обращали внимание на теорию эволюционного развития при изучении и преподавании своей истории, стремились к новым исследованиям в методологических и теоретических основах истории.

Ключевые слова: Туркестан, образование, колониализм, школа, домullo, имам, муадзини, таксыр, отун-биби, система, идеология, история.

So‘nggi paytlarda O‘zbekiston olimlari orasida sovet tarixshunosligi va pedagogikasidan tubdan farq qiluvchi yangi uslubiy yondashuvlar ishlab chiqilmoqda. Hozirgi davrda nafaqat Markaziy Osiyoning siyosiy sohasida, balki tarix va pedagogika fani va uni o‘qitishda ham keskin o‘zgarishlar ro‘y berayotganligini kuzatish mumkin.

XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston hududi Chor Rossiyaning mustamlaka hukmronligi ostida edi. Hatto ma‘lum bir tarixiy voqeani tasvirlamoqchi bo‘lgan olimlar ham g‘oyaviy-sinfiy dunyoqarash tarafdorlari edilar. Oliy o‘quv yurtlari va umumta‘lim maktablarida pedagogika fanini o‘qitish mafkuraviy tushunchalar bilan chegaralangan edi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida yuqorida qayd etilgan o‘zgarishlar tarix va pedagogika fanini o‘rganishda uslubiy turg‘unlikka olib keldi. Sinfiy mafkurani rad etgan Markaziy Osiyo davlatlari o‘z tarixini o‘rganishni va uni o‘rgatishda evolyusion rivojlanish nazariyasiga e‘tibor qaratib kelmoqda va tarixning metodologik va nazariy tamoyillarida doimiy tadqiqotlar bilan mashg‘ul.

Birinchidan, maktablar, institutlar bilim va ko‘nikmalarni avloddan-avlodga tarqatish uchun mas‘ul bo‘lib, ularsiz jamiyat o‘zini qo‘llab-quvvatlay olmaydi va taraqqiyotga erisha olmaydi. Ikkinchidan, maktablar, institutlar asosan ilm-fan bilan shug‘ullanadi, uchinchidan, jamiyatni ma‘lum darajadagi mutaxassislar bilan ta‘minlaydi, ularsiz xalq xo‘jaligi va madaniyati ishlamaydi, tartib va xavfsizlikni ta‘minlab bo‘lmaydi. To‘rtinchidan, jamiyatning siyosat, iqtisod, ilm-fan, madaniyat sohalaridagi yetakchi institutlarda tayyorlanadi, yetakchi (lokomotiv) sifatida kimlar va qanday qilib tayyorlanishi bevosita xalqning taqdiri bilan belgilanadi. Beshinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy to‘siqlardan xalos bo‘lishda katta hissa qo‘shadi. Ta‘lim odatda jamiyatning ijtimoiy mavqeini yaxshilash, bir ijtimoiy tabaqadan ikkinchisiga vertikal harakatlanishning zaruriy shartidir.

XIX asr oxiriga kelib Turkiston o‘lkasidagi Rossiya imperiyasining “mustamlakachilik” siyosatini o‘rganishda ta‘lim tarixi asosiy masala bo‘lib qolmoqda. O‘rta Osiyo tarixchilari va pedagoglari mintaqaning bosib olinishi va Rossiya imperiyasining mintaqada bo‘lgan davridagi ijtimoiy-iqtisodiy o‘zgarishlarga e‘tibor qaratadilar. Bu borada olimlarning fikrlari xanuzgacha turliligicha qolmoqda. Respublikamiz mustaqilligiga qadar Rossiya imperiyasining Turkistondagi madaniy-ma‘rifiy siyosati asosan bir yoqlama yoritilib kelindi. O‘zbekiston hududidagi ko‘pgina asarlarda Turkiston o‘lkasidagi maorif ishlari qisqa yoritilgan bo‘lib, uning pedagogik xususiyatlarining mazmun mohiyati deyarli ochib berilmagan.

O‘rta Osiyoning Rossiya imperiyasiga qo‘shilishi to‘rt bosqichda o‘tdi. Birinchi bosqich 1853 yilda Qo‘qon qal‘asi Oq machit (Perovsk) ning zabt etilishi bilan boshlandi. 1861 yilda polkovniklar Chernyayev va Veryovkin boshchiligidagi rus qo‘shini Toshkent tomon yurish boshladi. 1865 yilning yozida shahar ko‘p kuch sarflamay qo‘lga kiritiladi. O‘sha yili Orenburg gubernatorligi tarkibida Turkiston o‘lkasi, biroz keyinroq, 1867 yilda markazi Toshkentda bo‘lgan Turkiston general-gubernatorligi tuzildi. Bu ma‘muriy birlik Rossiya Turkistoniga aylandi.

Dastlab Sirdaryo viloyati (Toshkent) va Semirechensk viloyati (Verniy - hozirgi Olmaota) Rossiya Turkistoni tarkibiga kiritildi. 1968 yilda Samarqand bosib olingach, Zarafshon tumani (1887 yildan — Samarqand viloyati) Turkiston

general-gubernatorligi tarkibiga kiritildi. 1875-1876 yillarda Qo'qon xonligi Rossiya imperiyasiga qo'shib olindi va markazi Skobelevda (hozirgi Farg'ona) bo'lgan Farg'ona viloyati tashkil etildi. Buxoro amirligi va Xiva xonligi Rossiyaning protektoratiga aylanib, o'z mustaqilligini qisman saqlab qoldi [1].

Bu hudud tarixini o'rganishda ta'lim asosiy mavzulardan biridir. Turkistonda an'anaviy ta'lim tizimi ikki bosqichdan iborat edi: Birinchi bosqich – boshlang'ich maktab, maktab yoki maktab-xona bo'lib, u yerda bolalar besh yoshdan boshlab o'qirdilar. Maktab – an'anaviy ta'limga asoslangan boshlang'ich maktab. Turkiston o'lkasining musulmon aholisi orasida keng tarqalgan edi. Statistik ma'lumotlarga ko'ra 1890 yil 1 yanvarga qadar Toshkentda 242 ta maktab bo'lib, ularda 242 nafar o'qituvchi (ya'ni har bir maktabda bittadan o'qituvchi ishlagan). Ularda 3527 nafar o'g'il va 1461 nafar qiz o'qishga qabul qilindi. Haqiqat shundaki, Toshkent tumanida maktablar soni 329 ta edi. Biroq, talabalar soni nisbatan kamroq 2675 o'g'il va 116 qiz tahsil olgan. Turkiston o'lkasi an'anaviy maktablarining eng katta qismi Farg'ona viloyatida joylashgan edi. Yuqoridagi ma'lumotlarga ko'ra maktablarning umumiy soni 1814 tani tashkil etib, ularda 1799 nafar o'qituvchi ishlaydi. Bu maktablarda 22372 nafar o'quvchi ta'lim oldi. Ularning 18973 nafari o'g'il bolalar, 3399 nafari qiz bolalarni tashkil qildi [2].

Boshlang'ich maktablarda o'g'il va qizlar alohida, ya'ni turli maktablarda o'qidilar. Boshlang'ich sinf o'qituvchisi Mullani domulla deb atashgan. Qizlar uchun alohida maktab bo'lib, o'qituvchi dars bergan (uz. otun, otun-bibi). Ayollar maktablari faqat shaharlarda mavjud bo'lib, ular juda kam edi. Ular o'g'il bolalar maktabi uchun dasturga o'xshash dastur bo'yicha o'qidilar. Odatda ayollar maktabini domullaning xotini tashkil qilgan. Maktablar, qoida tariqasida, masjidlarda ochilgan, lekin ba'zan badavlat va o'qimishli odamlar uyda tashkil etgan. Ayollar maktablari to'g'ridan-to'g'ri otun-bibi uyida ochilgan. Juda kamdan-kam hollarda Madrasada boshlang'ich maktablar ochilishi mumkin edi. Bolalarni maktabga qabul qilish yilning istalgan vaqtida bo'lib o'tardi. Masjid qoshida ochilgan maktabda odatda shu masjidning imomi yoki muazzini muallim etib tayinlangan. Agar biron sababga ko'ra ular bu lavozimni egallay olmasalar, unda bu holatda chetdan muallim taklif qilingan [3].

N.P. Ostroumovning xabar berishicha, o'qituvchiga to'lov asosan ota-onaning moliyaviy ahvoriga bog'liq bo'lgan. Shaharda o'qituvchiga taxminan 100 rubl, qishloqda esa yiliga 50 rubl to'langan. Agar masjidda ochilgan maktab o'sha masjidning vaqf daromadidan foydalanish huquqiga ega bo'lsa, o'qituvchiga pul mukofoti ajratilgan. Ba'zi hollarda domulla vaqf daromadlaridan pul olishi mumkin edi. Ayrim hollarda vaqf egasi yoki uni boshqarayotgan mutavallilar, maktab o'qituvchilariga mablag' ajratgan bo'lishi mumkin.

Maktablarda darslar bomdod namozi bilan boshlanib, quyosh botguncha davom etardi. Darslar juma kunidan tashqari har kuni o'tkazilgan. O'qish Ramazon va Qurbon Xayit bayramidan tashqari yil davomida bo'lgan. Maktab bolaga, eng avvalo, ustozini, ota-onasini, kattalarni hurmat qilishni o'rgatilgan. Talabalar ustozga chuqur hurmat bilan murojaat qilishardi. Domla kelguniga qadar o'z joylarini egallashlari kerak edi. Domulla sinfga kirganida, bolalar o'rinlaridan sakrab turishi va u o'tirishga ruxsat bermaguncha, ikkala qo'llarini qorinlariga bosgan holda turishi va hech qanday holatda o'qituvchining ko'zlariga qaramasliklari lozim bo'lgan.

O'qituvchi o'tirishga ishora qilgach, o'quvchilar yoshiga qarab belgilangan maxsus tartibda maxsus uzun stol atrofida o'tiradilar. Domlaga yaqinroqda allaqachon kitob o'qiyotgan katta yoshdagi o'quvchilar, ularning ortida esa endigina yozib, o'qishni boshlagan kichiklari o'tirishardi. Ularning hammasi polda, maxsus yostiqli

ko'rpachada o'tirishgan. Domulla yonida har doim turli uzunlikdagi yupqa terak poyalaridan yasalgan uchta uzun tayoq bo'lib, ular kaltak yoki adab-chup («tarbiya tayoqchasi») deb nomlangan. Ular tartibsiz o'quvchini jilovlash uchun ishlatilgan. Agar o'quvchilardan biri dars davomida gapirsa yoki o'zini odobsiz tutsa, avvalo o'qituvchi uni ogohlantiradi, o'ta og'ir hollarda esa o'quvchining boshiga yoki yelkasiga tayoq bilan yengil zarba beradi. Agar talaba dars qoldirib ketsa, domulla o'zining yordamchilaridan biri – xalfani o'quvchining dars qoldirish sababini bilish va maktabni eslatish uchun dars qoldiruvchining uyiga yuboradi. Agar o'quvchi uzrsiz sababga ko'ra maktabga bormagani ma'lum bo'lsa, o'qituvchi yana bir necha yoshi kattaroq o'quvchilarni uyiga jo'natgan. Ular o'qimaganni maktabga majburan olib kelishgan. Yuqoridagi qoidabuzarlik uchun talabaga chalpak bilan jismoniy jazo berish bilan ham tahdid qilingan.

Turkiston o'lkasi an'anaviy maktablarida o'qituvchi birinchi navbatda o'quvchining xulq-atvoriga e'tibor bergan. Bolaning otasi uni o'qituvchining ixtiyoriga: «Suyagi meniki, go'shti sizniki» degan mulohazalar bilan maktabga beradi. Shu bilan birga bolaning otasi o'qituvchiga o'quvchiga jismoniy jazo qo'llash huquqini berdi. O'lkaning an'anaviy maktablarida bola tarbiyasi (tarbiya) masalasi birinchi o'rinda turdi. Ta'limning maqsadi bolaga axloqiy fazilatlar va axloqiy me'yorlarni singdirish bo'ldi.

Yuqorida aytib o'tilganidek, o'quvchining otasi uni o'qituvchiga olib keladi va undan bolasini yaxshi va qattiq o'rgatishini so'raydi. Domla birinchi navbatda bolaga Qur'ondan uchta qisqa sura o'rgatdi. Avval domlaning o'zi suralarni bir necha marta o'qib chiqadi, so'ng o'quvchidan ularni takrorlashni talab qiladi. Bir necha kun o'quvchi bu suralarni yod oldi. Bunda unga katta yoshdagi o'quvchilar yordam berishdi. Shogird suralarni domlaga «taqdim qilgandan» keyin dasturga ko'ra arab alifbosini o'rganishga kirishdi. Domla o'quvchidan yozuv taxtasini olib kelishni so'raydi. Keyinroq taxtani qog'ozlarga almashitiriladi. O'quvchilar qamish qalam bilan yozishgan. O'qituvchi taxtaga bir nechta harflar yozadi, so'ngra bu harflar qanday eshutilishini tushuntirgan. Bu bosqichda o'quvchi taxtaxon, ya'ni «taxtadan o'quvchi» deb atalgan. Shu tariqa shogird arab alifbosining barcha harflarini o'rganganlar. Yaxshi xotiraga ega bo'lgan talaba bu vazifani bir necha kun ichida bajargan, xotirasi unchalik yaxshi bo'lmagan talabalarga esa haftalar kerak bo'lgan.

Shogird abjadni o'zlashtirgandan so'ng, «Haftiyak» (lit. «yettidan bir») kitobida to'plangan Qur'onning tanlangan suralarini o'qishga kirishadi. Haftiyak – Qur'on matnining 1/7 qismini tashkil etadigan matnlar to'plamidir. O'quvchi «Haftiyak»ga o'tgandan boshlab kitobxon (ya'ni «kitob o'quvchi») bo'ladi. Domla avval Qur'ondan oyatning o'zini beradi, so'ng o'quvchiga bo'g'in qo'shishni va shu tariqa butun so'zni to'g'ri talaffuz qilishni o'rgatadi. O'quvchi bir oyat yod olganida, o'qituvchi uni tekshirib ko'radi, keyin Qur'onning keyingi oyatini so'raydi va to'plam oxirigacha davom etadi. Ostroumovning so'zlariga ko'ra, iqtidorli o'quvchi bir yilda butun «Haftiyak»ni o'zlashtirib olishi mumkin, qobiliyatsiz o'quvchiga esa bir necha yil talab qilinishi mumkin bo'lgan [4].

O'quvchi «Haftiyak»ni o'qib bo'lgach, o'qituvchi uni bir kunga darsdan ozod qiladi. Bu xabarni eshitgan bolaning ota-onasi juda xursand bo'lishadi, chunki bu ularning farzandi Qur'oni Karimning muhim qismini o'zlashtirganini anglatardi. Shu monosabat bilan o'quvchining ota-onasi zudlik bilan domlaning boshqa shogirdlari uchun ziyofat uyushtirishadi, bu yerga ularning ustozlari, qarindoshlari va qo'shnilari ham taklif qilingan. Domlaga yangi chopon, kalish va salla sovg'a qilingan. Bunday bayram Haftiyak furoron – Haftiyakning tugallanishi deb atalgan.

Qishloqdan kelgan o'quvchilarning bir qismi Haftiyakda o'qishni tamomlagan. O'quvchi "Haftiyak"ni yoddan bilsada, odatda Qur'onning qolgan qismini o'zlashtirishda qiynalardi. Qur'onni o'zlashtirish texnikasi quyidagicha edi, domla Qur'ondan bir necha satrni ikki-uch marta o'qiydi, shogird esa uning o'qishini diqqat bilan kuzatib boradi. Keyin o'quvchining o'zi o'qiydi va uning ustozini o'qilgan narsaning ma'nosini tushuntirmasdan o'quvchi xato qilib bo'lsa ham o'qishni davom ettiradi. Shunday qilib, o'quvchi birinchi kuni ustozini ko'magida Qur'ondan ma'lum bir parchani o'qib chiqadi va uni o'zi takrorlaydi. Ikkinchi kuni talaba bu parchani yoddan aytib beradi. O'quvchi Qur'on matnini uch yil davomida to'liq yod olishadi. Albatta, o'zlashtirish tezligi ko'p jihatdan bolaning qobiliyatiga bog'liq edi. Chunki o'quvchi musulmonlar muqaddas kitobining to'liq matnini yoddan bilsagina Qur'onni o'zlashtirgan hisoblanardi. O'qituvchi Qur'onning to'liq matnini o'qib bo'lgach, ota-onalar farzandining maktabdagi do'stlari, qarindoshlari va qo'shnilari uchun yana bayram uyushtirganlar.

Maktab dasturiga ko'ra, Qur'onni o'rgangach, o'quvchilar "Chorkitob" ("Chahor kitob", tom ma'noda "to'rt kitob", "to'rt kitob") kitobiga o'tishadi. O'rta asrlarda madrasalar va maktablarda asosiy darsliklardan biri sifatida o'qitilgan «Chor kitob» (boshqa nomi: «Chahor kitob» - «To'rt kitob»; 2 she'riy va 2 nasriy majmua) ni tuzgan va uning 1-kitobi - «Nomi Haq» («Alloh nomi») ni fors-tojik tilida yozgan (taxminan 1300-yil). Chorkitob – nazmdagi diniy to'plam. Unda musulmonning asosiy qoidalari va vazifalari, ya'ni farz, sunnat, namoz, tahorat, zakot, ro'za va ziyoratgohlarni ziyorat qilish qoidalari bayon etilgan [5].

Maktabda o'qishining ikkinchi bosqichi shoir Fariduddin Attorning "Mantiq ut-tayr" ("Qush tili mantiqi") she'rini o'rganishdan boshlangan. Bu she'rdan so'ng forsiy zabon xalqlarning sevimli shoirlaridan biri Hofizning she'riy merosi bo'lgan g'azallar devoni bo'lgan. Hofiz g'azallarini tugatgandan so'ng, talaba Hindistonning forsiy shoiri Bedilning (1644-1721) she'rlar to'plamiga o'tgan. O'zbek adabiyotining asoschisi Alisher Navoiyning asarlari qiziq bo'lib, u o'rta asrlar maktablarida nasrdan ba'zi qissalar ham o'qilgan. Yuqoridagi asarlar qatorida Sadiy Sheroziyning "Guliston" va "Bo'ston" asarlari madrasalarda asosiy darslik sifatida foydalanilgan.

O'quv dasturida Qur'on oyatlaridan o'rganishdan tortib Bedil shariatigacha bo'lgan barcha bosqichlari oilaviy an'analar bilan nishonlanib, shogirdning qarindoshlari, qo'ni-qo'shnilari, sinfdoshlari va ustoziga sovg'a-salomlar uyushtirilgan. Ushbu bosqichlarning barchasida o'qituvchiga sovg'a-salomlar berilib, talabaga ta'til berilgan.

Maktabda maktab ta'limining yana bir qismi o'quvchilar ota-onalarini bayramlar bilan tabriklagan she'rlarni yodlashar edi. Talabalar uchun yiliga to'rt marta maktab yopilgan va darsdan ozod qilingan. Maktabda dars bo'lmagan shunday tantanali kunlar 21 mart bahorgi tengkunlik kuni nishonlanadigan Navro'z, bir oylik ro'zadan keyin nishonlanadigan Idi Ramazon va Qurbon Hayiti bayramlari edi. Bayram kunlarida bolalarni bir kun oldin she'rlari bo'lgan maxsus bo'yalgan varaqlar bilan ulariga yuborishgan [6].

Qog'ozdagi chizmalar juda yorqin bo'lib, ularda piyola, gul, ko'za, olma va boshqalar tasvirlangan. Ular varaqning yarmiga rasm, she'r matni esa tortdan bir qisimini egallagan. Bu "she'rlarni odatda maktab o'qituvchisining o'zi yoki eng savodli o'quvchilar tomonidan yozilgan va pastki qismida xalifaning imzosi bilan taqdim qilingan. Bolalar uyga ketishadi va bayram kuni ular bu misralarni ota-onalariga o'qib berishadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, boshlang'ich maktab savodxonligi "maktab", tushunchasi ya'ni "o'qish va yozish joyi" deb atalgan. O'tmishda maktab

o'qish va yozishni o'rgatish vazifasini o'tagan. Ammo, yuqoridagi yozishmalarda ko'rinib turibdiki, bu maktabda matn yoki kitoblarni o'qish va yodlash san'ati birinchi o'rinni egallagan. Bu arab alifbosining diakritik nuqtalari, yuqori va pastki belgilari, o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq edi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi har qanday matnni o'qish mexanizmini to'liq o'zlashtirish uchun ona tilini biz tasavvur qila olmaydigan darajada aniq bilishi kerak bo'lgan. Bu holatda ishning bunday qiyinligi nafaqat yuqorida qayd etilgan belgi va nuqtalar, balki arab alifbosi bo'yicha o'xshash va talaffuzi bo'yicha har xil harflar, mavjudligi bilan bog'liq edi.

Foydalanilgan adabiyotlar ruyxati:

1. Terentyev M.A. Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii. SPb. 1906. T.3.
2. Djurayev D.U. Pedagogical features of the organization of education to increase the literacy of the Russian population of Turkestan region (second half of the XIX – beginning of the XX century) / *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*, Vol.10, Issue 12, Desember 2020 DOI 10.5958/2249-7137.2020.01858.3
3. Ostroumov. N.P. Musulmanskiye maktaby i russko-tuzemnyye shkoly v Turkestanskom kraye. s. 131.
4. Ostroumov N.P. Sartı: etnograficheskiye materialy. Tipografiya gazety «Sredneaziatskaya jizn», Tashkent.1908. s. 244.
5. Djurayev D.U. The influence of foreign pedagogical school on the historical development of public education in colonial Turkestan (late 19th - early 20th century) / *Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR)*, Vol. 10, Issue 2, February, 2021, DOI: 10.5958/2278-4853.2021.00070.7.
6. Глуценко Ye.A. Rossiya v Sredney Azii. Zavoyevaniye i preobrazovaniye, M: Syentropoligraf, 2010.

ФАРҒОНА ВИЛОЯТИДА ХАЙР-ЭҲСОН ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИ ТАРИХИ (XIX АСР ОХИРИ - XX АСР БОШЛАРИ)

Тогайев Зокир Тилолович

Навоий давлат педагогика институти ўқитувчиси

Аннотация. Мақолада XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилоятидаги хайр-эҳсон ва меҳр-мурувват кўрсатиш жамиятлари фаолияти архив ҳужжатлари ва манбавий аҳамиятга эга бўлган ҳисоботлар қиёсий таҳлил қилинган. Шунингдек, Скобелев (янги Марғилон) Эски Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон, Ўш шаҳарларида “Туркистон хайр эҳсон жамияти”нинг бўлимлари очилиб, улар ҳузурида “Етим болаларга ғамхўрлик қилиш уюшмаси” (Скобелев), “Хайр эҳсон кўрсатиш уйи” (Қўқон, Скобелев), “Кексаларга, маҳаллий аҳолига хизмат ва меҳрибонлик кўрсатиш” жамият бўлими, “Ярадор ва касал ҳарбийлар Туркистон лазарет жамиятининг Фарғона вилоят бўлими”, “Ҳаракатдаги армия Туркистон лазарети” хайр-эҳсон жамият бўлими, “Туркистон савдо-саноат биродарлиги”, “К.М.Соловьев ва Ко” фирмалари ҳам “Лазар старообрядлар жамияти” каби хайр-эҳсон ва меҳр-мурувват кўрсатиш жамиятлари фаолияти тадқиқ этилган.

Калит сўзлар: Скобелев, “Туркистон хайр эҳсон жамияти”, “Хайр эҳсон кўрсатиш уйи”, “Кексаларга, маҳаллий аҳолига хизмат ва меҳрибонлик кўрсатиш” жамияти, “Ҳаракатдаги армия Туркистон лазарети” хайр-эҳсон жамият бўлими, “Туркистон савдо-саноат биродарлиги”, “К.М.Соловьев ва Ко”, “Лазар старообрядлар жамияти”, конфессия, старообряд.

ИСТОРИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОБЩЕСТВ В ФЕРГАНСКОЙ ОБЛАСТИ (КОНЕЦ XIX - НАЧАЛО XX ВВ.)

Тагаев Закир Тилолович

преподаватель Навоийского государственного педагогического
института

Аннотация. В статье приводится сравнительный анализ архивных документов и отчетов источниковой ценности о деятельности благотворительных обществ Туркестанской губернии в Ферганской области в конце XIX - начале XX веков. Также, в городах Скобелев (новый Маргилан), старый Маргилан, Коканд, Наманган, Андижан, Ош были открыты секции «Туркестанского благотворительного общества», при котором действуют секции «Ассоциация заботы о сиротах» (Скобелев), «Дом пожертвования» (Коканд, Скобелев), отделение общества «Служение и доброта пожилым людям, местному населению» Ферганское региональное отделение Туркестанского общества лазарета раненых и больных - Отделение общества пожертвований «Туркестанское торгово-промышленное братство», Фирмы «Г.М.Соловьев и ко» также изучали деятельность благотворительных обществ, таких как «Общество Лазаря старообрядца».

Ключевые слова: Скобелев, «Туркестанское общество пожертвований», «Дом пожертвований», общество «Оказание услуг и доброты пожилым людям, местным жителям», «Армия в действии, Туркестанский лазарет», хайр-отделение общества пожертвований, «Туркестанское торгово-промышленное братство», «К.М.Соловьев и ко», «Лазар старообрядцы общество», исповедь,

старообрядчество.

THE HISTORY OF CHARITABLE SOCIETIES IN THE FERGHANA REGION (LATE XIX - EARLY XX CENTURIES)

Tagaev Zokir Tilavovich

Teacher of the Navoi State Pedagogical Institute

Abstract. The article presents a comparative analysis of archival documents and reports of source value on the activities of charitable societies of Turkestan province in the Ferghana region in the late XIX - early XX centuries. Also, in the cities of Skobelev (new Margilan), old Margilan, Kokand, Namangan, Andijan, Osh, sections of the Turkestan Charitable Society were opened, under which sections «Association for the Care of Orphans» (Skobelev), «Donation House» (Kokand, Skobelev), a branch of the society «Service and Kindness to the Elderly» operate people, the local population» Ferghana regional branch of the Turkestan Society of the infirmary of the wounded and sick - The Department of the donation Society «Turkestan Commercial and Industrial Brotherhood», the Firm «G.M.Solovyov and co.» also studied the activities of charitable societies, such as the «Lazarus Society of the Old Believer».

Keywords: Skobelev, «Turkestan Donation Society», «Donation House», society «Rendering services and kindness to elderly people, local residents», «Army in action, Turkestan Infirmary», khair-branch of the donation Society, «Turkestan Commercial and Industrial Brotherhood», «K.M.Soloviev and co.», «Lazar Old Believers society», confession, Old Believers.

1. Долзарблиги: Ҳар қандай жамиятда инсонпарварлик, меҳр-шафқат ва ўзаро холис ёрдам сингари эзгу ғояларни, халқимиз табиатиға хос бўлган юксак одамийлик фазилатларини ўзида мужассам этган азалий урф-одат ва анъаналарнинг қарор топишиға кўмаклашиш, одамларнинг маиший ҳаёти ва турмуш шароитларини яхшилашға қаратилган меҳр-шафқат ва ҳайри-эҳсон амалларини тарғиб қилувчи ва шу соҳада фаолият кўрсатаётган давлат, жамоат, хусусий ва бошқа ташкилотлар фаолияти тарихини ўрганиш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этади.

2. Методлар: Мақола тарихийлик, қиёсий-мантикий таҳлил, кетма-кетлик, холислик каби метод ва тамойиллари асосида ёритилган бўлиб, унда XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилоятидаги хайр-эҳсон ва меҳр-мурувват кўрсатиш жамиятлари фаолияти тарихи ёритилган. Шунингдек, ушбу жамият ва уюшмалар ўз маблағлари манбасини аъзолик бадаллари, концерт-спектакл томошалари, лотарейя ўйинлари, турли акциялардаги иштирокдан келадиган йиғимлар, шунингдек, айрим бадавлат кишиларнинг жамғармаси маблағлари ҳисобларидан шакллантирилганлиги масалалар кўрсатилган.

3. Тадқиқот натижалари: Туркистон генерал-губернаторлигининг Фарғона вилоятида XIX аср охири XX аср бошларида бир қатор хайр-эҳсон ва мурувват кўрсатиш жамиятлари фаолият юритган. Фарғона вилоятида XIX аср охирида “Туркистон хайр эҳсон жамияти” Фарғона вилояти бўлимлари ҳудудидаги бир қатор шаҳарларда ўз ишини бошлаган. Бундай шаҳарлардан Скобелев (янги Марғилон) Эски Марғилон, Қўқон, Наманган, Андижон, Ўш шаҳарларида “Туркистон хайр эҳсон жамияти”нинг бўлимлари очилиб, улар ҳузурида “Етим болаларға ғамхўрлик қилиш уюшмаси” (Скобелев) [1], “Хайр эҳсон кўрсатиш уйи” (Қўқон, Скобелев), “Кексаларға, маҳаллий аҳолиға хизмат ва меҳрибонлик

кўрсатиш” жамият бўлими кабилар фаолият юритганди.

Ушбу жамият ва уюшмалар ўз маблағлари манбасини аъзолик бадаллари, концерт-спектакл томошалари, лотарей ўйинлари, турли акциялардаги иштирокдан келадиган йиғимлар, шунингдек, айрим бадавлат кишиларнинг жамғармаси маблағлари ҳисобларидан шакллантирди. Ушбу хайр-эҳсон кўрсатиш бўлимларида мулкисиз, қашшоқ, тирикчилик манбаи йўқ кишиларни овқатлантириш, моддий жихатдан қўллаш, ногирон, кекса, касал ва мухтожларга пул билан ёрдам кўрсатиш, эҳсонга ҳамда бошпанага мухтожлар учун уй қуриб бериш, қаровсиз қолган болаларни ҳимояга олиш ва уларни бошланғич мактабларга жалб этиш, етим-есир қаровсиз қолганларни махсус тарбияга олиш каби турли туман иш йўналишлар қўлланилди.

Фарғона вилояти хайр эҳсон жамиятлари ва ҳар бир бўлимнинг тўпланган ва йиллар давомида харажат қилинган маблағлари аниқ ҳисоб-китоб қилиб борилган. Қуйидаги жалвалда 1899 ва 1900 йилларда Фарғона вилояти хайр-эҳсон жамиятлари бўлимларининг маблағ миқдори ва харажати ҳақида маълумот келтирилди [2].

Бўлим номи	Маблағи		Харажатлари		Қолдиқ	
	1899	1900	1899	1900	1899	1900-1901
Марғилон бўлими	1.648 руб. 83 коп.	2596 руб 82 коп.	1970 руб 58 коп.	2213 руб 80 коп.	1502 руб 38 коп.	3.033 руб 25 коп.
Қўқон бўлими	4.190руб 92 коп.	5.120руб 60 коп.	1478 руб 70 коп.	1654 руб 35 коп.	6178 руб 55коп.	7.110 руб 35 коп.
Наманган бўлими	1.580 руб 64 коп.	Маълумот мавжуд эмас				

Юқорида келтирилган жадвал хайр-эҳсон жамиятларидаги мавжуд маблағлар ва сарф-харажатлар ҳақида тўлиқ маълумот бермасада, бу борадаги тасаввуримизни бир назар кенгайтиришга хизмат қилади.

Тадқиқот давомида амин бўлиндики, 1900-1910 йилларда “Россия Қизил ярим ой жамияти”нинг Фарғона вилоятидаги Скобелев ва Наманган шаҳарларида маҳаллий бошқармалари фаолият кўрсатган. Скобелев шаҳрида ушбу жамиятнинг ўқувчиларга ёрдам кўрсатиш бўлими мавжуд эди [3].

Фарғона вилоят Қизил ярим ой жамиятининг маҳаллий бошқармаси жамғарма маблағи 1900 йил 18 январгача 4.022 рубль 27 коп. бўлган ҳолда, 1901 йил январь ҳолатида эса 4.726 рубль 23 коп. бўлиб, 1900 йилда Санкт-Петербург (Қизил ярим ой жамияти бош Бошқармаси)га 4.283 рубль 91 коп. миқдорида маблағ юборилган.

Қизил ярим ой жамиятининг Наманган қўмитаси томонидан Бош Бошқармага 1900 йил январь ҳолатида 581 рубль 60 коп.; 1901 йил 1 январь ҳолатида эса 792 рубль 72 коп., 1900-1901 йиллар давомида ушбу қўмитанинг Санкт-Петербургга юборган маблағларининг ҳажми 898 рубль 12 коп.ни ташкил этган. Қизил ярим ой жамиятининг Қўқон ва Наманган қўмиталари ногирон ва касалларини даволашга 1250 рубль 70 коп. маблағни сарфланган [4].

Фарғона вилоятида фаолият юритган хайр-эҳсон ва меҳрибонлик кўрсатиш уюшмалари орасида Биринчи жаҳон уруши йилларида “Ярадор ва касал ҳарбийлар Туркистон лазарет жамиятининг Фарғона вилоят бўлими” фаолияти

билан боғлиқ маълумотлар тарихий ҳужжатларидан ўрин олган.

Ушбу бўлим урушда жароҳат олган бир умрга касалланиб қолган ва майиб-мажруҳ бўлган ҳарбийларга, шунингдек, собиқ ҳарбий хизматчиларнинг бевалари ва қаровсиз қолган болаларига ғамхўрлик қилиш учун аҳоли ҳамда ҳарбийлар орасида маблағ тўплаш акцияларини ташкил этган.

Фарғона вилоят ҳарбий губернатори 1915 йил 24 январда Туркистон генерал-губернаторига йўллаган хабарномасида: “Ярадор ва касал ҳарбийлар Туркистон лазарет жамияти” ҳисобига Фарғона вилояти уездларидан 1914 йил ва 1915 йилнинг январигача қуйидагича миқдорда маблағ тўпланди, деб хабар қилган:

Скобелев уездидан – 6.684 рубль 34 коп.

Кўкон уездидан – 3.698 рубль 16 коп.

Андижон уездидан – 1.670 рубль 61 коп.

Наманган уездидан – 1.286 рубль 30 коп.

Ўш уездидан – 97 рубль 35 коп.

Фарғона вилояти бўйича жами 13.627 рубль 0,5 коп.

Аввал тушган маблағлар билан қўшиб ҳисоблаганда Фарғонадан жами 67.548 рубль 77 коп. тўпланди [5].

Ўша давр пулининг кадри ҳисобга олинса юқоридаги сумма оз эмаслиги аён бўлади. Манбалар таҳлили шуни кўрсатадики “Ҳаракатдаги армия Туркистон лазарети” ҳайр-эҳсон жамият бўлими ҳам Фарғона вилоятида иш юритган. 1915 йил 10 февралда Фарғона ҳарбий губернатори Туркистон ҳарбий округи штаб бошлиғига ҳисобот берар экан; “Ҳаракатдаги армияга ёрдам жамияти” учун 1915 йилнинг январда эски Марғилондан 191 рубль, Кўкон уездидан 10 822 рубль 72 коп., Наманган уездидаги 499 рубль 17 коп. (яна қўшимча 24 рубль 50 коп.) жами: вилоят бўйича, 11.512 рубль 89 коп. тўпланган.

Аввалги йилда (1914 йил) шаҳар ва уездлардан тўпланган маблағлар билан қўшиб ҳисобланганда жами: 79.052 рубль 66 коп. тўпланган” [6] деб хабар қилганди.

Маълумки, Россия империясидан Туркистонга, жумладан, Фарғона вилоятига кўчирилган русийзабон аҳоли асосан христианликнинг проваслав оқими эътиқодида бўлиб (90 фоизи) бироқ, бошқа эътиқоддагилар (немис менолитлари, молаканлар, баптистлар штундицтлар, рим-католик лютеранлар, протестантлар арианлар, хлистлар кабилар) оз сонли бўлсада мавжуд эди. Ушбу эътиқоддагилар учун ибодат уйлари очишга рухсат берилди. Бироқ, Иезуит (Исо биродарлари) оқимидагилар учун ибодатхона қуришни таъқиқлаш сиёсати қўлланилганди.

Бундай диний конфессиялар орасида нисбатан кўп сонли бўлиб, улар ўзлари тўплаган ҳайр-эҳсон маблағлари ҳисобига 1906 йилда Андижон шаҳрида “Муқаддас лазар” номи билан Муқаддас ибодатхона очдилар. Ушбу ибодатхонага Фарғона вилояти шаҳар ва уездларидан Сторообряд эътиқодидагилар келиб ибодат қилиши учун мўлжалланганди. Ўша 1906 йилда “Туркистон савдо-саноат биродарлиги”, “К.М.Соловьев ва Ко” фирмалари ҳам “Лазар старообрядлар жамияти” тузиш ва улар ибодатхонасини қуришга маблағ билан ёрдам берган [7].

“Старообрядлар жамоаси” ҳайр-эҳсон уюшмалари жамоа аъзолари бадаллари, ҳомий ташкилотлар маблағи асосида ўзининг банкдаги алоҳида ҳисоб-рақамига эга бўлди. Ҳукуматга шу мақсадда 4 рубль 50 коп. герб солиғи тўпланди. 1906 йил 17 октябрда ушбу жамият ҳақида ҳукумат расмий нашрларда махсус эълон берилди [8]. Мазкур жамият ҳам моддий жиҳатдан қийналган, ночор ва камбағал, қаровсиз қолган старообряд эътиқодидаги шахсларга моддий

ва амалий ёрдам кўрсатиб келди.

4. Хулосалар:

Хуллас, XIX аср охири XX аср бошларида Туркистон генерал губернаторлигига қарашли Фарғона вилоятинининг бир қатор уезд ва шаҳарларида ҳайр-эҳсон кўрсатиш уюшмалари имкон қадар аҳолининг кам таъминланган, ёрдамга муҳтож қисмига ғамхўрлик қилишга қаратилган савоб ва ҳайрли ишларни амалга оширди. Ушбу уюшмалар асосан кўчириб келинган аҳолига хизмат кўрсатиб, туб жой миллатларга деярли эътибор қаратмагани ва улар манфаати ҳисобга олинган эмасди.

Иктибослар / Сноски / References:

1. Обзор Ферганской области за 1899 год. г.Новый Маргилан тип Фергана обль. 1901.-с 240-242; Обзор Ферганиской области за 1900...- С. 113-116.
2. Обзор Ферг.обл. за 1898 г. -С.240-241; отчет Ферг.обл.за 1900 г. –С. 113-115
3. Статический обзор Ферганинской области за 1910 год. Г.Скобелев; 1912. С.174-175
4. Отчёт Ферг. обл. за 1900; за 1901; С.242; С.116.
5. ЎМА, И-1-фонд, 27 рўйхат, 741 йиғма жилд, 96-варақ
6. ЎМА, И-1-фонд, 27 рўйхат, 741 йиғма жилд, 222-варақ
7. ЎМА, И-1 фонд, 27-рўйхат, 624 йиғма жилд, 1-варақ, 1 варақнинг орқаси, 2-варақ, 2-варақнинг орқаси, 3-варақ, 3-варақ орқаси, 4-варақ.
8. ЎМА, И-1 фонд, 27-рўйхат, 624 йиғма жилд, 4-варақнинг орқаси, 5-варақ, 5-варақнинг орқаси, 6-варақ.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI

O'ZBEK TILIDA LEKSIK – SEMANTIK MUNOSABATLARGA KO'RA IBORALAR TAVSIFI

Bo'riyev Islom Eshmirzayevich,

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti
tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mazkur maqola o'zbek tilidagi iboralarning leksik-semantik munosabatlari tahlil qilingan. Shuningdek, o'zbek tilshunosligi adabiyotlaridagi iboralar sinonimiyasi, antonimiyasi hamda omonimiyasi to'g'risida bildirilgan fikrlar ham keltirilib qiyosiy jihatdan o'rganilgan va ular haqida ba'zi fikrlar berilgan.

Kalit so'zlar: iboralardagi leksik-semantik munosabatlar, omonimiya, sinonimiya, antonimiya, "bo'linmas birliklar".

ОПИСАНИЕ ФРАЗ ПО ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИМ ОТНОШЕНИЯМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Бўриев Ислон Эшмирзаевич,

*Докторант Ташкентского государственного университета узбекского
языка и литературы имени Алишера Навои*

Аннотация: В данной статье анализируются лексико-семантические отношения словосочетаний в узбекском языке. Также в сравнительном плане представлены и изучены мнения, высказанные о синонимии, антонимии и омонимии выражений в литературе узбекского языкознания, и приведены некоторые мнения о них.

Ключевые слова: лексико-семантические отношения в словосочетаниях, омонимия, синонимия, антонимия, «неделимые единицы».

DESCRIPTION OF PHRASES ACCORDING TO LEXICAL-SEMANTIC RELATIONSHIPS IN UZBEK

Bo'riyev Islom Eshmirzayevich,

*Doctoral student of Alisher Navoi Tashkent State University of Uzbek Language
and Literature*

Annotation: This article analyzes the lexical-semantic relations of phrases in the Uzbek language. Also, the opinions expressed about the synonymy, antonymy and homonymy of expressions in the literature of Uzbek linguistics are presented and studied in a comparative way, and some opinions about them are given.

Key words: lexical-semantic relations in phrases, homonymy, synonymy, antonymy, «indivisible units».

KIRISH. Inson lisonida leksemalar bilan bir qatorda tarkibi jihatdan barqaror (turg'un) bo'lgan hamda nutqda tayyor holda aks ettiriladigan frazeologik birliklar yoki frazeologizm (iboralar)lar mavjud.

U yoki bu tilning frazeologik birliklari insoniy munosabatlarning ko'z ilg'amas rang-barang ko'rinishlarini o'zida aks ettiradi. Bunda insonning ijobiy-salbiy xususiyatlari: to'g'riso'zligi, iroda kuchi, halollik, oliyjanoblik, aql, harakatchanlik, qaysarlik, ahmoqlik, sergaplik, xasislik, badjahllik kabi. Shular bilan bir qatorda, baxt, sevgi, nafrat, ajablanish, istehzo, qiziqish, havotir, ko'p yoki kamlik, kurash, kelishmovchilik, tug'ilish, muvaffaqiyat, tartib va tartibsizlik, xatolar, jazo, o'xshashlik va farq kabi boshqa juda ko'p tushunchalarning ham tavsif va tasvirlari uchraydi.

Umuman, frazeologik birliklar dunyoning barcha tillarida mavjud va bu obyektiv

holat kishilar tomonidan ancha ilgari anglangan bo'lsa-da, bevosita frazeologiya haqidagi ilmiy qarash – yaxlit ta'limot o'tgan asrning boshlarida yuzaga kelganligi fanda e'tirof etiladi [1: 14-17]. Xususan, mashhur shvetsar tilshunosi Sharl Balli birinchilardan bo'lib ilk nashri, 1909-yilda amalga oshirilgan kitobida “bo'linmas birliklar” – frazeologik birliklarning ichki va tashqi belgilari, o'ziga xos xususiyatlari, ekspressiv imkoniyatlarini tadqiq qilgan, bu birliklarning xorijiy tilni o'rganishdagi zaruriyatini ta'kidlagan, ularning emotsional-ekspressiv mohiyatidan kelib chiqqan holda stilistika tarkibida tahlil va talqin qilgan [2: 87-11]. Shundan so'ng ko'plab tilshunoslar tomonidan frazeologiya sohasida ko'plab izlanishlar olib borilgan va olib borilmoqda. Jumladan, V.V.Vinogradov, B.A.Larin, N.N.Amosova, A.V.Kunin, E.D.Polivanov, A.I.Molotkov, N.M.Shanskiy, V.N.Teliya, V.P.Jukov, L.P.Smit, A.M.Babkin kabi olimlar tomonidan frazeologiya qator nazariy va amaliy masalalari ishlab chiqildi.

O'zbek tilshunosligida frazeologiya o'rganilishi Sh.Rahmatullayev, Abdi Mamatov, B.Yo'ldoshev, X.Berdiyorovlarning nomlari bilan bog'liq. Mazkur olimlar tomonidan yaratilgan ilmiy-amaliy hamda monografik tadqiqotlar o'zbek tili frazeologiyasi rivojlanishida muhim manbaalar hisoblanadi.

Iboralar hozirgi zamon frazeologik sistemasining asosiy birligi bo'lib, nutqda hosil qilinadigan so'z birikmalaridan qiyinchilik bilan farqlanadigan, murakkab, ko'p aspektli til hodisasi hisoblanadi. Shuning uchun ham tilshunoslikda iboralarning lingvistik mohiyati masalasi haligacha munozarali. Iboralarning semasi rang-barang ma'nolarni ifodalash bilan birga, murakkab ham hisoblanadi.

O'zbek tilshunosligida iboralarning leksik-semantik munosabatlari bo'yicha bir qancha izlanishlar olib borilgan. Jumladan, Sh.Rahmatullayev, Abdi Mamatov, B.Yo'ldoshev, A.Mamatov, Y.Pinxasov kabi olimlar iboralar grammatikasi, semantikasi, strukturalari bo'yicha qimmatli ma'lumotlar berishgan.

METODOLOGIYA. Mazkur tadqiqotimizni yoritish uchun, ya'ni o'zbek tili iboralari leksik-semantik munosabatlariga ko'ra tavsiflashda substitutsiya, morfologik distributsiya, bevosita tashkil etuvchilarga ajratish, komponent tahlil, “maydon” kabi metodlardan foydalanildi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Iboralar leksemalar kabi lisoniy birlik bo'lganligi sababli ularda ham sinonimiya, antonimiya hamda omonimiya hodisalari mavjud. Quyida iboralarda ro'y beruvchi bunday hodisalarda uchraydigan ba'zi muammolarni yoritishga hamda tahlil qilishga harakat qilamiz:

Iboralarda sinonimiya. Iboraning so'zga o'xshash jihatlardan biri sinonimiyada ko'rinadi. Shaklan har xil, ammo aynan bir tushunchani turli bo'yoq va ottenka tusi bilan ifodalaydigan birliklar sinonim (gr. *synonymos* – “bir nomli”) deyiladi [3: 131]. Iboralarda sinonimiya polisemiya bilan ko'ra ko'proq: kuzatilgan iboralarning taxminan 25 foizi o'zaro sinonim [4: 50].

O'zbek tilshunosligida iboralarni semantik jihatdan klassifikatsiyalash masalalari haqida xilma-xil qarashlar mavjud. Iboralarning semantik strukturalari rang-barang hamda murakkabligi bilan boshqa lisoniy birliklardan farqlanadi. Iboralarni ko'p hollarda so'zlar bilan muqobil sifatida, ya'ni ikkalasining ma'nosi teng deb qaraladi. Biroq ular hech qachon teng emas. Agar ibora bilan so'zning ma'nosi teng bo'lsa, unda ibora ortiqcha bo'lib qolar edi. Bu o'rinda tilshunos olim A.Hojiyevning quyidagi fikrlarini keltirib o'tish joizdir: “frazeologizmlar o'z sinonimlari bo'lmish so'zlarga nisbatan, birinchidan, ma'noni kuchli daraja bilan ifodalasa, ikkinchidan, ular obrazlilik ottenkasiga ega” [5: 180]. Bundan ma'lum bo'ladiki, ibora nominativ ma'no va qo'shimcha ottenkalardan iborat. Masalan, “ilonning yog'ini yalagan”, “tulki qilmok”, “pixini yorgan”, “ichidan pishgan” iboralarining nominativ ma'nosi “mug'ombir” so'zidan anglashiladigan ma'noga teng bo'lishi mumkin. Ammo ko'rib turganingizdek, bu yerda iboralarda “mug'ombir” nominativ ma'nosidan tashqari qo'shimcha “o'ta darajada”, “so'zlashuv uslubiga xos” “bo'yoqdorlik” semalariga

ega.

Ikki iborani ma'nodosh deyish uchun ular ayni bir ma'noni anglatishi shart. Biroq ayni bir ma'nolilikni teng ma'nolilik deb tushunish yaramaydi. Chunki har bir sinonim, shu sinonimiya uyasi uchun umumiy ma'no o'zanidan tashqari, o'ziga xos ma'no qirrasiga egadir [6: 6]. Masalan, bir yostiqa bosh qo'ymoq, turmush qurmoq, oila qurmoq iboralari "oilaviy hayot kechirmoq" ma'nosini anglatadi. Ammo ko'rib turganimizdek, mazkur iboralar asosida har xil obrazlar yotadi. Shuningdek, bularning ma'no qirrasida ham farq mavjud: birinchi va ikkinchi iborada oilaviy hayot kechirishning "boshlang'ich, dastlabki davr" ma'nosi anglashilsa, uchinchisida "davomlilik, asoslilik" ma'no qirrasini ta'kidlanmoqda. Ushbu sinonim iboralar ma'no qirrasidan tashqari uslubiy jihatdan ham farqlanadi: birinchi ibora so'zlashuv va badiiy uslubga xos bo'lsa, qolgan ikki iborada esa rasmiylik belgisi bor.

Iboralar sinonimiyasi so'zlar kabi lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib aniqlanadi. Chunki polisemantik iboraning bitta ma'nosiga sinonim bor, ammo boshqasiga bo'lmasligi mumkin [4: 51]. Masalan, bo'yniga olmoq iborasi uch ma'noli bo'lib, birinchi ma'nosi ("e'tirof qilmoq")da tan olmoq iborasiga sinonim: 1. O'z aybalarini vijdonan bo'yniga oladigan kuni ham bo'larmikin? (P.Qodirov "Uch ildiz"); 2. Mana shularning birontasini ham sezmay qolding, aytsalar, tan olmading. (SH.Rashidov. "Bo'rondan kuchli"). Uchinchi ma'nosi ("biror ishni bajarishga mas'ul bo'lmoq")da zimmasiga olmoq iborasining birinchi ma'nosiga sinonim: 1. Zokir o'z bo'yniga olgan tashvishning naqadar qiyinligini endi sezdi. 2. ...tegirmonchi Mirza Ahmadni chopiqqa o'tkazib, uning ishini o'z zimmasiga olgan edi. (Oybek "Quyosh qoraymas").

Keltirilgan misollar va fikrlar iboralarining lug'aviy sinonimiya ekanini tasdiqlaydi. Bu fikrni dalillovchi yana bir hodisa mavjud. Sinonimiya munosabati so'zlar orasida yoki iboralar orasida bo'lganidek, ibora bilan so'zlar orasida ham mavjud. Bunday sinonimiya leksik-frazeologik sinonimiya deb yuritiladi. Masalan, "yog' tushsa yalaguday" iborasi "toza, ozoda" so'zi bilan sinonim.

Iboraning so'zga sinonim bo'lishi iboralarining o'zaro sinonimiyasidan ancha ko'proq. Ibora va so'zlarning o'zaro sinonimiyasi taxminan 40 foizida uchraydi [4: 51].

Demak, iboralaridagi sinonimiya munosabati ularning aniq anglatgan lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib aniqlanadi. Chunki ko'p ma'noli iboralar o'zicha sinonimiga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi ham mumkin.

Iboralarda antonimiya. Iboralarining so'zga ekvivalentligini tasdiqlovchi hodisalardan biri antonimiyadir. Antonimiya leksemalar orasidagi ziddlikni ifodalovchi hodisadir: oq-qora, katta-kichik, baland-past kabi. Ta'kidlanganidek mazkur hodisa so'z kabi iboralarda ham uchraydi. Bu hodisa so'zlarda bo'lganidek, iboralarda ham u qadar ko'p emas (2-3 foizni tashkil qiladi) [4: 52]. Iboralaridagi antonimiyani aniqlash so'zlardagi antonimiyani aniqlash bilan deyarli bir xil. Farqi so'zlarda leksik asoslarning har xil yoki farqli bo'lishi shart, iborada esa bittadan ortiq leksik asoslarning qatnashganligi uchun asoslarning har xil bo'lishi talab qilinmaydi. Masalan, yerga urmoq-ko'kka ko'tarmoq, dunyoga kelmoq-ko'z yummoq kabi.

Barcha leksik komponentlari boshqa-boshqa so'zlar bilan ifodalangan iboralaridagi antonimiyani aniqlash oson. Masalan, qo'y og'zidan cho'p olmagan – yerga ursang, ko'kka sapchiydigan, og'zi qulog'ida – qovog'idan qor yog'moq kabi. Ammo quyidagi iboralarga e'tibor qiling: 1) yuragi tor – yuragi keng, qo'li uzun – qo'li kalta, ko'ngli oq – ko'ngli qora; 2) ko'ngli joyiga tushdi – yuragiga g'ulg'ula tushdi, dili yorishdi – ko'ngli g'ashlandi. Ko'rib turganingizdek, birinchi antonim iboralar tarkibida birinchi so'z komponentlar ayni bir so'z ikkinchi so'z-komponentlar esa zid ma'noli so'zlar qatnashgan va iboralar antonimligini ta'minlagan, ikkinchi guruh antonim iboralarda dastlabki so'z-komponent sinonim so'zlar, ikkinchi so'z-komponentlar o'zaro ma'no munosabati hosil qilmagan lekin antonimlik ta'minlangan. Bundan ma'lum bo'ladiki, antonim iboralarni belgilashda tarkibidagi so'zlar muhim hisoblanadi. Ammo barcha

antonim iboralar tarkibida zid ma'noli so'zlar qatnashmasligi mumkin. Shuning uchun iboralar antonimiyasini belgilashda ulardan anglashiladigan yaxlit lug'aviy ma'noga asoslanishi kerak.

Sinonimiyada bo'lganidek, antonimik munosabat ham ko'p ma'noli iboralarda har bir ma'noga nisbatan alohida belgilanadi. Chunki ko'p ma'noli iboraning bir ma'nosiga antonim bor bo'lishi, boshqa bir ma'nosiga yo'q bo'lishi mumkin.

Antonim iboralarning deyarli yarmiga leksik antonim mavjud va bu leksik-frazeologik antonimiya deyiladi [4: 53]. Masalan, fe'li keng – ziqna, qovog'idan qor yog'adi – xursand, dunyoga kelmoq – vafot etmoq kabi.

Iboralarda omonimiya. Til birliklarining shaklan teng kelib qolish hodisasi omonimiya deyiladi. Bu hodisa leksemalar bilan bir qatorda iboralarda ham uchraydi. Iboralar o'zaro omonim bo'lishdan tashqari erkin birikmalar bilan ham omonimlik hosil qila oladi. Quyidagi jadvallarda ularni ko'rishimiz mumkin:

1-jadval iboralarning o'zaro omonimligi;

T/r	Ibora	Ma'nosi	Misol
1.	Ko'zi ochiq I	Ishning mohiyatini tushunadigan; yaxshi-yomonni farqlaydigan	Yaralarimizga, dardlarimizga malham qidirgan va olamdan xabardor, ko'zi ochiq odamlarimiz bor. Yurt qayg'usiga ular chora ko'radi. (Oybek. Tanlangan asarlar).
	Ko'z ochiq II	O'lmagan, hayot	...xudoga ming qatla shukr, ko'zim ochiq paytda qizginamning to'yini ko'radigan bo'ldim. (A.Qahhor "Og'riq tishlar")
2.	Jon bermiq I	Barhayot qilmoq	"...Odamzotga jon bergan ham, jonini oladigan ham yaratganning o'zi". (P.Tursun "O'qituvchi")
	Jon bermiq II	O'lmoq, so'nggi marta nafas chiqarmoq	Semiz va hamisha yurak kasalidan qiynalib yurgan xotin arava ustida yulduz to'la osmonga termilib jon berdi . (Sh.Rashidov "Bo'rondan kuchli")
3.	Boshga ko'tarmoq I	Qattiq shovqin qilmoq, to'palon qilmoq	Atrof-tevarakda ko'chani boshiga ko'tarib yurgan bolalarning shovqinini tingan. (R.Fayziy "Qayanana")
	Boshga ko'tarmoq II	Yuksak darajada izzat-hurmat qilmoq	Bilaman, Komila ularni o'z boshiga ko'taradi , keragidan ortiqcha sharoit hozirlaydi. (Oybek "Oltin vodiyan shabadalar")

2-jadval iboralarning erkin birikmalar bilan omonimligi;

Ibora	Erkin birikma
<i>Og'iz ochmoq</i> – gap boshlamoq. Ba'zi raislar borki, tanqididan og'iz ochsang , naq tavba qilguningcha yoqalashadi.	<i>Og'iz ochmoq</i> – Ona qushni ko'rgan polaponlari ovqat ilinjida tez-tez og'izlarini ochishardi .
<i>Ko'z yummoq</i> – ko'ra bila turib e'tiborsiz qoldirmoq. Men raykom sekretari o'rtoq Ro'ziyevning bizga ko'rsatgan yordamidan ko'z yummoqchi emasman.	<i>Ko'z yummoq</i> – Malika og'riqqa chidolmay ko'zlarini yumdi .
<i>Qo'l ko'tarmoq</i> – urmoqchi bo'lmoq. ... jerkidim alamimni sendan olmoqchi bo'ldim, qo'l ko'tardim ... (A.Muxtor "Opa-singillar").	<i>Qo'l ko'tarmoq</i> – Bola qo'lini ko'targancha qarab qoldi.
<i>Yoqasini ushlamoq</i> – nihoyat darajada ajablanmoq, hayratda qolmoq. Bugungi yangilik hammaning yoqasini ushlatib qo'ygan edi. (S.Ahmad "Hukm").	<i>Yoqasini ushlamoq</i> – Yigit oynaga qarab yoqasini ushlab to'g'rilab qo'ydi.

Omonim munosabatdagi iboralarning leksik tarkibi ikki xil bo'ladi:

1) har ikki ibora tarkibidagi bir komponent omonim bo'ladi, boshqa komponent esa bir so'zning ayni o'zi bo'ladi: o'ng kelmoq I va o'ng kelmoq II iboralaridagi fe'l komponentlari ayni bir so'z bilan, ism komponentlar esa omonim so'zlar bilan ifodalangan.

2) omonim iboralar tarkibidagi barcha komponentlar ayni shu so'zlarning o'zi bo'ladi. Bunda ikki holat bor; a) iboralar tarkibidagi so'zlar har xil leksik ma'nosi bilan qatnashadi. Masalan, dam bermoq I va dam bermoq II iboralar tarkibidagi ot komponentlar (dam – "havo", dam – "istirohat") har xil leksik ma'nosi, fe'l komponentlar esa ayni bir leksik ma'nosi bilan qatnashgan. b) iboralar tarkibidagi so'zlar ayni bir leksik ma'nosi bilan qatnashadi. Bu turdagi omonim iboralarni izohlashda ularning tarkibidagi so'z-komponentlarga asoslanib emas, balki iboralar asosida yotgan voqelikka asoslanadi. (Aslida yuqorida sanab o'tilgan turlarini ham shu yo'l bilan izohlansa asosli bo'ladi) [6: 9]. Masalan, ko'z yummoq I va ko'z yummoq II iboralar tarkibidagi so'zlar ayni bir leksik ma'nosi bilan qatnashgan, lekin mazkur iboralar asosida boshqa-boshqa obrazlar yotadi: birinchisida ko'zni yumish natijasida hech narsani ko'rmay qolish, ikkinchisida esa vafot etgandan keyin ko'zning yumilishidan obraz olingan.

Iboralarda xuddi so'zlardagidek omonimlardan tashqari omoformalar ham uchraydi. Bir-biriga shaklan teng ikki ibora ko'pincha biror grammatik tomoni bilan o'zaro farq qilib, frazeologik omoformalarni hosil qiladi [4: 54]. Iboralardagi omoforma bilan leksik omoformaning asosiy farqi, leksik omoformalar har xil so'z turkumi orasida bo'ladi, frazeologik omoformalar esa bir "turkum" iboralar bo'ladi [4: 54]. Masalan so'z ber I ("muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat bermoq") iborasi bo'lishli va bo'lishsiz shakllarda ishlatiladi: 1. "Menga so'z bering, o'rtoq Toshpo'latov", – dedi kekxa brigadir Ortiqov joyidan qo'zg'ala turib. (R.Fayziy "Cho'lga bahor keldi"). 2. "Men ayta qolay, ona!", – degan edi, o'qituvchi so'z bermadi. (H.Nazir "O'jar qizlar"). So'z berma II ("boshqalarga imkon bermay nuqul o'zi gapir-") iborasi esa faqat bo'lishsiz shaklda ishlatiladi: Xolmirza hammani og'ziga qaratib olibdi, hech kimga so'z bermay gap ma'qullamoqda. (I.Rahim "Hilola"). Ko'rib turganingizdek, so'z ber I shakli bo'lishsiz holatda so'z berma II iborasiga omonim bo'lmoqda. Ya'ni ikki ibora o'rtasidagi omonimiya bo'lishsizlik shakli orqali voqe bo'lmoqda.

XULOSA. Demak, so'zlarda ro'y beruvchi leksik-semantik munosabatlar iboralarda ham mavjud hamda umumiy qoidalar ham deyarli bir xil ammo iboralarda bu jarayon biroz murakkabroq. Chunki iboralar bir necha so'z-komponentlardan tarkib topgan bo'ladi hamda ibora tarkibida ishtirok etayotgan mazkur so'z-komponentlar o'zlari anglatgan ma'no emas, balki ustama ma'no sifatida gavdalanadi, bu ma'no ishtirok etayotgan so'zlar ma'nosiga umuman suyanmasligi ham mumkin [6: 6].

Tilimizdagi sinonim iboralar bir xil tushunchani ifodalashi mumkin lekin buni ayni teng ma'nolilik deb tushunilmasligi kerak, sababi sinonim sifatida olinayotgan iboralar o'ziga xos ma'no qirrasiga ega, shuningdek, ular uslubiy jihatdan ham farqlanishi mumkin.

O'zbek tilidagi antonim iboralarni belgilashda tarkibidagi so'zlar muhim hisoblanadi ammo har doim ham emas. Chunki ibora anglatayotgan ma'no umuman tarkibidagi so'z-komponentlar anglatgan ma'noga suyanmasligi ham mumkin. Bunday holatda ibora anglatgan yaxlit lug'aviy ma'noga asoslanadi.

Omonim iboralarni aniqlash birmuncha murakkab hisoblanadi, sababi iboralarda omonimiyadan tashqari so'zlardagidek omoformalar (ma'lum bir grammatik shakl orqali hosil qilingan) ham uchraydi. Omonim iboralarni belgilashda ham tarkibidagi

so'zlarga e'tibor qilinadi, chunki ibora tarkibidagi so'z-komponentlardan biri omonim bo'lib bu hodisani yuzaga chiqarishi yoki tarkibidagi barcha komponentlar ayni shu so'zlarning o'zi bo'lib ham omonimiyani hosil qilishi mumkin. Iboralardagi omoforma hodisasida esa grammatik shakl qo'shimchalarining qo'llanilishi orqali aniqlash to'g'riroq bo'ladi, sababi omoforma hodisasida grammatik shakl qo'shilgach iboralar shaklan o'xshash bo'lib qoladi.

Iboralardagi sinonimiya, antonimiya yoki omonimiyani belgilashda birinchi navbatda ularning aniq anglatgan lug'aviy ma'nosidan kelib chiqib aniqlanishi shart. Chunki ko'p ma'noli iboralar o'zicha sinonim, antonim yoki omonimiga ega bo'lishi yoki bo'lmasligi ham mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mahmudov N. Iboralar va ularning ma'no tarkibi tavsifi nomli maqola, Til va adabiyot ta'limi jurnali, 2022-yil 8-son. 14-17-B.
2. Balli Sh. Французская стилистика, изд 2. стереотипное. – Москва Эдиториал УРСС 2011 – С 87-111
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yo'ldosheva D. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: Innovatsion-Ziyo, 2020. B-131
4. Rahmatullayev Sh. Nutqimiz ko'rki. – Toshkent: Fan, 1970. B-50
5. Hojiyev A. Hozirgi o'zbek adabiy tili "Frazeologiya". – Toshkent: O'qituvchi, 1981. B-180
6. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. – Toshkent: O'qituvchi, 1978. B-6

R.A.NIKOLSON – TASAVVUFSHUNOS*(R.Nikolsonning hayoti, ijodi va tasavvuf ta'limotiga munosabati)**Ismoilov Qahramon**QDPI tadqiqotchisi.*

Annotatsiya: Ushbu maqolada XX asrning dastlabki yillarida ijod qilgan ingliz sharqshunosi hamda tasavvufshunosi R.A.Nikolsonning hayoti va ilmiy faoliyati borasida bahs yuritiladi. Uning arab va fors tillaridan tarjimalari va nashr qilgan kitoblari hamda shogirdi A.Arberri haqida ham qisqa to'xtalinadi. Shuningdek, maqolada R.Nikolsonning Abu Bakr al-Shibliyga tegishli tasavvuf ta'rifi borasidagi ba'zi tarjimalaridan namunalar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: R.Nikolson, ingliz sharqshunosi, tasavvuf, tarjima, gnostitsizm, Mavlono Jaloliddin Rumiy, Shibliy, Fano, "Masnaviy", Muhammad Iqbol, "Kashf ul mahjub", arab, fors, panjob va usmonli turk tillari, tasavvuf ta'riflari, A.Arberri.

R.A.NICHOLSON - MYSTICIST*(R.Nicholson's life, creation and attitude to mystic doctrine)**Ismailov Qahramon**KSPI researcher.*

Annotation: This article discusses the life and scientific activity of R.A. Nicholson, an English orientalist and mystic who worked in the early years of the 20th century. His translations from Arabic and Persian and the books he published, as well as his student A.Arberry, are briefly mentioned. The article also includes some examples of R.Nicholson's translations of Abu Bakr al-Shibli's description of Sufism.

Key words: R.Nicholson, English orientalist, Sufism, translation, Gnosticism, Maulana Jalaluddin Rumi, Shibli, Fano, «Masnavi», Muhammad Iqbal, «Kashf ul Mahjub», Arabic, Persian, Punjabi and Ottoman Turkish languages, definitions of Sufism, A. Arberry.

Р.А.НИКОЛСОН - МИФОЛОГИСТ*(Жизнь Р.Николсона, творчество и отношение к мистическому учению)**Кахрамон Исмаилов**Исследователь КГПИ*

Аннотация: В данной статье рассматривается жизнь и научная деятельность Р.А.Николсона, английского востоковеда и мистика, работавшего в первые годы XX века. Кратко упоминаются его переводы с арабского и персидского и изданные им книги, а также его ученик А. Арберри. В статью также включены некоторые примеры переводов Р.Николсоном описания суфизма Абу Бакром аль-Шибли.

Ключевые слова: Р.Николсон, английский востоковед, суфизм, перевод, гностицизм, Маулана Джалалуддин Руми, Шибли, Фано, «Маснави», Мухаммад Икбал, «Кашиф уль Махджуб», арабский, персидский, пенджабский и османский турецкий языки, определения суфизма, А.Арберри.

Kirish. Reynold Alleyne Nikolson ingliz sharqshunosi bo'lib, islom adabiyoti va tasavvuf sohasida o'z davrining eng yirik olimlaridan biri edi. U 1868-yilda Yorkshir shtatining Keighley shahrida tavallud topgan bo'lib, taniqli yozuvchi va islom dini

bo'yicha tan olingan nufuzli shaxs sifatida ham e'tirof etiladi. U Aberdin universiteti va Kembrij Trinit kollejida tahsil olgan bo'lib, u yerda ikki marta "Porson mukofoti"[1] ni qo'lga kiritgan. U islom adabiyoti va tasavvufining yetakchi olimi hisoblanib, islomshunoslikka doimiy ta'sir ko'rsatib kelgan. U arab, fors, panjob va usmonli turk tilidagi yirik tasavvufiy matnlarni o'rganib, ingliz tiliga tarjima qilgan yirik olim edi.

U 1901 yildan 1902 yil iyunigacha London Universitet kollejida fors tili professori, keyin 1902 yildan 1926 yilgacha Kembrij universitetida fors tilidan o'qituvchi va ser Tomas Adams (1926-1933 yillarda) Kembrij universitetida arab tili professori bo'lib ishlagan.

Adabiyotlar sharhi. Nikolson ikkita juda ta'sirli kitob yozgan: "Arablar adabiyoti tarixi" (1907) va "Islom tasavvufi" (1914). R.Nikolson Mavlono Jaloliddin Rumiyni keng ko'lamda tadqiq qilgan yirik olim va tarjimonlardan biri sifatida e'tirof etiladi. Uning asosiy asari 1925-1940 yillarda 8 jildda nashr etilgan Rumiyni "Masnaviy" asaridir. U "Masnaviy"ning fors tilidagi birinchi tanqidiy nashrini, ingliz tilidagi birinchi to'liq tarjimasini tayyorlagan va shu tildagi birinchi sharhni ham yozgan. Bu asar Rumiyni dunyo bo'ylab tadqiq qilinishiga katta ta'sir ko'rsatdi. Aynan Nikolsonning ushbu asari tufayli bugungi kunda Yevropa va Amerikada o'rta asrlarning yorqin tasavvufshunosi va shoiriga "sig'inish" keng tus oldi. Nikolson shoir va mutafakkir Muhammad Iqbol [2;09-23-b]ni kashf etish baxtiga muyassar bo'lib, uning "Shaxs sirlari" she'rini tarjima qilib, so'zboshi (1920) bilan nashr etgan. Ushbu to'plam bugungi kungacha ham o'z qiymatini yo'qotmagan.

R.Nikolson Al-Hujviri yozgan tasavvufga oid mashhur "Kashf ul- mahjub" asarini ham ingliz tiliga tarjima qildi[3]. Tarjima birinchi marta 1911 yilda nashr etilgan bo'lib, 1936 yilda esa tuzatish va tushuntirishlar ro'yxati bilan ikkinchi nashri chiqqan.

1926 yilda Rossiyada taniqli rus sharqshunosi V.A.Jukovskiyning «so'zboshi va ko'rsatkichlar bilan» "Kashf ul- mahjub" asarining asl matni nashr etildi. Biroq bu nashr tarjima bilan ta'minlanmagan. 2004-yilda "Kashf ul mahjub" kitobining rus tilidagi tarjimasini nashr etildi[4]. Ushbu nashr Reynold A. Nikolsonning ingliz tilidagi tarjimasining rus tilidagi versiyasi bo'lib, o'zining afzalliklari va kamchiliklariga egadir. Ushbu tarjima sabab, sharq tillarini bilmaydigan rus o'quvchisi tasavvuf adabiyotining eng nufuzli asarlaridan biriga, ya'ni ushbu mavzu doirasidagi deyarli eng qadimgi manbaga ega bo'ldi. A.Orlovning ushbu tarjimasini ilk tasavvuf adabiyotining uslubi, ruhi va pafosi haqida yetarlicha aniq tasavvur beradi va R.Nikolsonga hurmat ko'rsatishga imkon beradi.

R.Nikolson 1905-1914 yillar oraliqida arab tilidagi tasavvuf bilan bog'liq yana 3 ta ("Kashf ul mahjub"dan boshqa – Q.I.) fundamental asarni ingliz tiliga tarjima qilib, nashr ettiradi. Ular: F.Attorning "Tazkiratu-l-avliyo", Ibn Arabiyni "Tarjuman al-ashvak" devonini va Abu Nasr as-Sarrojning "Kitob al-luma" asaridir [5; 165-b].

Reynold Nikolson 1945 yil 27 avgustda Chesterda, Cheshir, Angliyada vafot etdi. Uning shogirdlari orasida Rumiyni va Qur'oni karim tarjimoni Artur Jon Arberri ham bor edi [6; 282-b]. A.Arberri ham tasavvuf (Mistitsizm) ga oid yirik tadqiqotlar olib borgan taniqli tasavvufshunos edi [7; 604-631-b].

Muhokama. Shu o'rinda R.A.Nikolsonning "Tasavvufning kelib chiqishi va rivojlanishiga oid tarixiy tadqiqot" [8; 330-348-b] nomli yirik maqolasi haqida to'xtalmasak bo'lmaydi. U ushbu tadqiqotida tasavvuf ta'limotining kelib chiqishini 9 ta qarash orqali bayon etadi. Uning kelib chiqishini dastavval, islomga bog'laydi. Tarixini esa yunon falsafiy manbasiga tegishli, deb ta'kidlaydi. Keyingi o'rnlarda tasavvufning kelib chiqishini neoplatonizm yoki gnostitsizmdan izlash kerak, degan iddao bilan ham chiqadi. Tasavvufdagi eksterimal panteistik g'oyalarni fors yoki hind

millatiga mansub deydi. Fano ta'limotini buddistlarning nirvanasiga aloqador bo'lishi kerak, degan taxminlar keltiradi.

Shuningdek, u qator sharq mutasavviflarining tasavvufga bo'lgan fikr va ta'riflarini taqdim qilgan. Olim Ma'ruf al Karhiy, Abu Sulaymon al Daroniy, Bishr al Hafiyy, Zunnun Misriy (2 ta ta'rif), Abu Turob al Nahshabiy, Sari al Saqatiy, Abu Hafs al Haddod, Sahl ibn Abdulloh al Tustariy (3 ta ta'rif), Abu Said al Harroz, Sumnun al-Muhib, Amr ibn Usmon al-Makkiy, Abul-Husayn al-Nuriy (7 ta ta'rif), Junayd al-Bag'dodiy (13 ta ta'rif), Mimshad al-Dinavariy (2 ta ta'rif), Abu Muhammad Ruvaym (2 ta ta'rif), Ali ibn Sahl al-Isfahaniy, Husayn ibn Mansur Halloj, Abu Muhammad al-Jurayri (2 ta ta'rif), Abu Amr al-Dimashqiy, Abu Bakr al-Kattaniy (3 ta ta'rif), Abu Ali al-Ruzboriy (3 ta ta'rif), Abdulloh ibn Muhammad al-Murta'ish (2 ta ta'rif), Abul-Hasan al-Muzayyin, Abu Abdulloh ibn Hafif, Abu Bakr al-Vositiy, Abu Bakr al-Shibliy (8 ta ta'rif), Abu Said Ibnul Arabiy, Abul-Hasan al Busanjiy, Ja'far al Xuldiy, Abu Amr ibn al-Najid, Abu Abdulloh al Ruzboriy, Abu Muhammad al-Rosibiy, Abul Hasan al Husriy (5 ta ta'rif), Abu Usmon al-Mag'ribiy, Abul Abbos al Nahavandiy, Abul Hasan al-Xurqaniy (2 ta ta'rif) va Abu Said ibn Abul Xayr kabi tasavvuf namoyandalarining tasavvufga turli-tuman ta'rifu tavsiflarini (misol sifatida jami: 78 ta ta'rifni) maqolasining so'ngida ilova qilgan [9;330-348-b-]. R.Nikolson tasavvuf bo'yicha barcha ta'riflarni Qushayriyning "Risola", Farididdin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" va Abdurahmon Jomiyning "Nafahot ul-uns" asarlaridan olganligini tadqiqot avvalida aytib o'tgan.

Quyida R.Nikolsonning Abu Bakr al-Shibliy [10; 841-846] ga tegishli tasavvuf ta'rifi borasidagi ba'zi tarjimalaridan namunalar keltiramiz:

55. Abu Bakr al-Shibliy (f 334 A.H.): Tasawwuf is, to sit with God without care. (Qushayriy, U 9, 13.) Tarjimasi: Tasavvuf, Xudoning huzurida beg'am (hech tashvish chekmay) o'tirishdir.

56. Abu Bakral-Shibliy: The Sufi is separated from mankind and united with God, as God hath said,»And I chose thee for myself,» i.e. He separated him from all others; then he said, «Thou shalt not see Me.» (Qushayriy, 149, 15.) Tarjimasi: So'fiy insoniyatdan ajralgan va Xudo bilan birlashgan, Xudo aytganidek, "Men seni o'zimga tanladim", ya'ni U uni hammadan ajratdi; Keyin U: «Sen Meni ko'rmassan», dedi. "then he said" keyin u dedi, aslida "keyin U dedi" shaklida bo'lishi kerak edi. Chunki Allohning nomi zikr qilinayotganda "he" olmoshi "He" shaklida berilishi kerak edi.

57. Abu Bakr al-Shibliy: Tasawwuf is a burning flash of lightning. (Qushayriy, U 9, 16.) Tarjimasi: Tasavvuf – chaqmoqning yonib turgan chaqnashidir.

58. Abu Bakr al-Shibliy: The Sufis are children in the bosom of God. (Qushayriy, 149, 16.) Tarjimasi: So'fiylar Xudoning bag'ridagi bolalardir.

59. Abu Bakr al-Shibliy: It (Tasawwuf) is, to be guarded from seeing the phenomenal world. (Qushayriy, 149, 16.) Tarjimasi: U (tasavvuf) - hodisalar dunyosini ko'rishdan saqlanmoqdir.

60. Abu Bakral-Shibliy: Tasawwuf is this: that the Sufi should be even as he was before he came into existence. (T.A.) Tarjimasi: Tasavvuf bu: so'fiy paydo bo'lishidan oldin qanday bo'lgan bo'lsa, shunday bo'lishi kerak. (Ya'ni onadan tug'ilgandek pok bo'lishi aytilmoqda – Q.I.)

61. Abu Bakral-Shibliy: Tasawwuf is control of the faculties and observance of the breaths [11; 344-b]. (T.A.) Tarjimasi: Tasavvuf qobiliyatlarni nazorat qilish va nafasga rioya qilishdir.

62. Abu Bakral-Shibli: The Sufi is a true Sufi only when he regards all mankind as his own family. (T.A.) [12; 344-b] Tarjimasi: So'fiy butun insoniyatni o'z oilasi deb bilsagina haqiqiy so'fiy bo'ladi.

Nikolsonga ko'ra, yuqorida zikr qilingan Abu Bakr al-Shibliyning tasavvuf borasidagi qarashlari 8 tani tashkil qiladi va ular Qushayriyning "Risola" va Fariddin Attorning "Tazkirat ul-avliyo" asarlaridan olinganligi ma'lum bo'lib turibdi. Matnda Qushayriyning "Risola"sidan olingan iqtibosga (Qushayriy), "Tazkirat ul-avliyo" asaridan olinganiga esa (T.A.) deb ko'rsatgich berilgan.

Xulosa. Umuman olganda, R.A.Nikolson o'tgan asrning yirik islomshunosi, sharqshunosi, mahoratli tarjimoni va tasavvufshunosi hisoblanib, jahonga, butun Yevropaga tasavvufni tanitgan, asosan, Rumiyni sevdirgan allomalardan biridir. U birlamchi manbalarni tadqiq qilgan va ularning tanqidiy matnlarini nashrga tayyorlagan va ayrimlarini zo'r mahorat bilan ingliz tiliga tarjima qilgan.

Bugungi kunda R.Nikolsonning boy ilmiy me'rosi jiddiy tadqiqotlarga ehtiyoj sezadi. Chunki ingliz tilida olib borilgan tadqiqotlari deyarli o'zbek kitobxoniga tanishtirilmagan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Porson mukofoti - Kembrij universitetida yunoncha she'r kompozitsiyasi uchun beriladigan mukofot. Ushbu mukofot klassik olim Richard Porson sharafiga ta'sis etilgan va birinchi marta 1817 yilda mukofot sifatida berilgan. G'oliblar «Porson mukofoti» nomi bilan tanilgan.

2. Ma'lumot uchun qarang: <http://kh-davron.uz/kutubxona/jahon/sharq-sheriyati-muhammad-iqbol.html>; Dr., Javed, Muhammad. Iqbal studies and Annemarie Schimmel. Majallah-e-Tahqiq. Research Journal of the Faculty of Oriental Learning. Vol: Sr.No.115, 2018. – Pp. 09-23.;

3. Али ибн Усман аль-Худжвири. Раскрытие скрытого за завесой: Старейший персидский трактат по суфизму. Перевод с английского А. Орлова. Научный редактор русского перевода Н. Пригарина. © А. Орлов, перевод на русский язык, 2004. © Н.Пригарина, предисловие, составление глоссария, 2004.

4. © ООО ИД «Ганга», оформление, 2018. <https://www.litres.ru/ali-ibn-usman-al-hud/raskrytie-skrytogo-za-zavesoy-dlya-sveduschih-v-tayna/chitat-onlayn/>

5. Салимова Г.С. Тасаввуф и востоковеды Великобритании Р.А.Николсон и А.Дж.Арберри. ISSN 2409-1154 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2017 № 31. Том 1. – С.165.

6. The Holy Koran. Translation by Arthur Arberry (1955). P.282 <https://www.onelittleangel.com/download/The-Holy-Koran-Arberry.pdf>

7. Arberry A.J. Sufism. An Account of the Mystics of Islam. – L., 1950. (Transferred to Digital Printing 2008 © 1950 Routledge); Arberry A.J. Mysticism. The Cambridge History of Islam. Vol-2B. Islamic Society and Civilization. Edited by P.M.Holt, Ann K.S.Lampton, Bernard Lewis. Cambridge University Press. 2008. – P. 604-631.

8. Nicholson R.A. "A Historical Enquiry concerning the Origin and Development of Sufism", in JRAS, 1906. – P. 330-348.

9. Nicholson R.A. "A Historical Enquiry concerning the Origin and Development of Sufism", in JRAS, 1906. – P. 330-348.

10. Nafasni ushlab turish amaliyoti, xuddi tasbeh olib yurish kabidir (Qushayri, 22, 19), bu narsa Hindistondan kelib chiqqanga o'xshaydi (cf. Von Kremer, Culturgeschichte Streifzuge, p.48 sqq.). Boyazid Bistomiyning hikmatlari orasida: "Gnostiklar uchun ibodat nafasga rioya qilishdir". (T. A. i, 162, 10). Shu izohga qarang: Nicholson R.A. "A Historical Enquiry concerning the Origin and Development of Sufism", in JRAS, 1906. – P. 344.

11. The kashf al-mahjub by Ali b.Uthman al-Jullabi al-Hujwiri, transi, by

R.Nicholson, London, 1911 (GMSXVII).

12. Nicholson R.A. "A History Enquiry Concerning the Origin and Development of Sufism", in JRAS (Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. – L., 1906. – P. 303-348.

13. Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М.: Наука. 1965.

14. Салимова Г.С. Тасаввуф и востоковеды Великобритании Р.А.Николсон и А.Дж.Арберри. ISSN 2409-1154 Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. 2017 № 31. Том 1. – С.165-167. http://www.vestnik-philology.mgu.od.ua/archive/v31/part_1/48.pdf

15. Ma'lumot uchun qarang: <https://mybook.ru/author/ali-ibn-usman-al-hudzhviri/raskrytie-skrytogo-za-zavesoj-dlya-svedushih-v-taj/read/>

16. Dr., Javed, Muhammad. Iqbal studies and Annemarie Schimmel. Majallah-e-Tahqiq. Reasearch Journal of the Faculty of Oriental Learning. Vol: Sr.No.115, 2018. – Pp 09-23.

17. Watkin R.O. Arthur John Arberry (1905-1969): A Critical Evaluation of an Orientalist. Doctoral thesis, University of Wales Trinity Saint David. 2020. Date of submission: 11th March, 2021.

SOME MAJOR MEANINGS OF THE NUMERAL «MING» (THOUSAND) IN THE PROVERBS OF ENGLISH AND UZBEK

Juraev Ziyodbek Nurmatovich

Andijan State Institute of Foreign Languages, Uzbekistan.

Abstract: People use winged expressions everywhere, without hesitation, where phraseology came from in their life. The main reason why people apply them is the strengthening or coloring of the information they want to convey. Thus, speech, decorated with phraseology, becomes more emotional, bright and memorable. Being a part of the linguistic world-image, phraseological units and numerals are of great interest for the researchers of different scientific fields.

Key words: linguistics, the Uzbek language, semantic group, proverbs, sayings, phraseological units, typology.

НЕКОТОРЫЕ ОСНОВНЫЕ ЗНАЧЕНИЯ ЧИСЛЕННОГО «МИНГ» (ТЫСЯЧА) В АНГЛИЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ ПОСЛОВИЦАХ

Жураев Зиёдбек Нурматович

*Андижанский государственный институт иностранных
языков, Узбекистан.*

Аннотация: Люди употребляют крылатые выражения везде, не задумываясь, откуда фразеология пришла в их жизнь. Основная причина, по которой люди их применяют — это усиление или окрашивание информации, которую они хотят донести. Таким образом, речь, украшенная фразеологизмом, становится более эмоциональной, яркой и запоминающейся. Являясь частью языковой картины мира, фразеологизмы и числительные представляют большой интерес для исследователей разных научных направлений.

Ключевые слова: языкознание, узбекский язык, семантическая группа, пословицы, поговорки, фразеологизмы, типология.

INGLIZ VA O'ZBEK MAQOLLARIDAGI "MING" SONINING BA'ZI ASOSIY MA'NOLARI

Jurayev Ziyodbek Nurmatovich

Andijon davlat chet tillari instituti, O'zbekiston.

Annotatsiya: Frazеologiyalar qayerdan kelib chiqishlaridan qat'iy nazar, insonlar qanotli iboralarni har joyda, hech ikkilanmasdan ishlatadilar. Bu kabi iboralarni qo'llashining asosiy sababi, ular yetkazmoqchi bo'lgan ma'lumotni kuchaytiradi va yorqinlashtiradi. Shunday qilib, frazeologizmlar bilan bezatilgan nutq yanada hissiy, yorqin va esda qolarli bo'ladi. Lingvistik dunyo obrazining bir qismi bo'lgan frazeologik birliklar va sonlar turli fan sohalari tadqiqotchilarida katta qiziqish uyg'otadi.

Tayanch so'zlar: tilshunoslik, o'zbek tili, semantik guruh, maqollar, matallar, frazeologik birliklar, tipologiya.

Introduction. The studies in the field of phraseological units with numerals are most meaningful in terms of revealing of the cultural and typological features of the concept of number that is reflected in them. In this paper, we investigate the proverbs and sayings of the English and Uzbek languages with the numeral component «ming»

(thousand) and have composed the conventional semantic groups, based on the meaning of the numerals used in the studied phraseological units. In the course of the analysis, we singled out the semantic groups such as: “Verbosity”, “Excessiveness”, “Hardly ... when” and “Diversity”.

The analyzed numeral «ming» (тысяча)/(thousand) gives such meanings as: scope, comparison quantity, quantitative relation and also performs the function of emphasis of the delivered meaning in proverbs. Also, the functions and semantics of numerals such as «bir» (one), «o'n» (ten), «besh» (five), «o'n ming» (ten thousand) (obsolete numeral), and the words such as «turli xil, xar hil, xilma-hil» (different), «yaxshi, xush / (good, charity), «balo, ofat, kulfat, talofat (disaster), «g'azab, nadomat» and «azob» (torment, adversity), which are used in the given examples together with the numeral component «ming, bir ming» (тысяча) (one thousand). The results of this work can be used for further studying the semantics of numerals in proverbial sayings; formulating a classification of phraseological units with a numeral component; for comparative-contrastive analysis of the translations of set expressions from one language to another.

Many other languages of the world, including the Uzbek language, has a rich phraseological fund which is a complex, versatile and diverse system with national characteristics. The constituent parts of this fund have their own structural and semantic features, as well as the features inherent only in these elements. Language is the most essential factor of characterizing every nation's beliefs, culture and the attitude to the world. As beliefs, worldviews and cultures do not look like to each other, proverbs and sayings of different nations are not the same. One of the most outstanding linguists Nida said that it is important to study the language of the nation when we study its culture. According to his point of view language and culture is an interrelation system, which was developed together at the same time. He explains it as follows: ‘Cultural factors are deeply interwoven with the language, and thus are morphologically and structurally reflected in the forms of the language.’ [5, p. 55].

Phraseological units play an important role in enriching and improving language and, in the works of fiction, they help the author accurately convey his thoughts to the readers. B.S. Avezova writes that “... research demonstrates that there is no such language that would be without phraseological units with numerals” [3].

Materials and methods. We used a complex set of methods of analysis, including:

- 1) method of semantic analysis involves the analysis of cultural values of the numbers;
- 2) descriptive method comprises monitoring and classification of the material;
- 3) comparative analysis identifies the universal and distinctive features of numerals in unrelated languages;
- 4) method of sampling from different phraseological, defining, bilingual dictionaries by the criterion of existence of the numeral component in the linguistic unit.

Theoretical and methodological basis of the study consists of the works of local and foreign experts in the field of philology (Weisgerber, Apresyan, Akulenko); cultural linguistics (Stepanov, Wierzbicka); philosophy (Jespersen, Heidegger and others). The theoretical position of the relationship of language and culture, the principles of linguistic science in the study of culture as holistic phenomenon and as a value-semantic world of a human is defined in the mentioned works. [1] The method of continuous sampling of the above works was used to select phraseological units with a numeral component «ming» (thousand). When writing this article, a

comparative-contrastive analysis of the translations of the Uzbek proverbial sayings with their translations into the English language was also applied. We also used the methods of semantic and component analysis to reveal elementary senses in semantics of linguistic units and to compare the meanings of the lexical units of the source and the target. [1]

Results and discussion. This article deals with the numeral component «ming» (thousand) and the proverbs and sayings of the Uzbek language, based on the meanings of the numerals used in the given phraseological units and the conventional semantic groups will be compiled. The phraseological units where the numeral «ming» (thousand) conveys the meaning of “verbosity” constitute the first group of proverbs, so we called this group “Verbosity”. Let us investigate each example of this semantic group:

1) Bir so'zga ming so'z [2]

2) O'n so'zga ming so'z [2]

The first saying can be translated into the Russian language as «Bitta gapga mingta javob qaytarmoq»/ “You say a word, and a thousand (of words) you will be said back”. Proceeding from the given translation, we can say that the numerals «bir» (one) and «ming» (thousand) used in the phraseology show the quantitative relation, and consequently the numerals under study are used in their first meanings, that is, they show the quantity. The quantitative relation is expressed as the smaller (delivered by the numeral «bir» (one) to the larger (delivered by the numeral «ming» / (thousand). In this example, the meaning of “verbosity” is conveyed by the numeral «ming» / (thousand).

Numerals «o'n» (ten) and «ming» / (thousand) are also used in the first meanings and show the number and the quantitative correlation. Both the first and second proverbs have a negative connotative meaning. They are used when talking about people who are always argufying and answering back. It is interesting that this phraseological unit can have both positive and negative connotations. In the meaning of “wrangling, argufying” like the above-mentioned proverbs, this saying has a negative connotation, but in the meaning of “artist in words, loquacious”-positive. The latter proverbial saying in English can be translated as «Different or diverse (about the word spoken by the interlocutor) ». In the analyzed example, the semantics we are considering is also conveyed the numeral «ming» / (one thousand), and the word «turli, xar hil, turli xil» / (different).

The numeral component «ming» / (thousand) in this example, too, as in the above-mentioned proverbs, is used in the first meaning and shows a large quantity. This phraseology is used when it comes to people who do not have any result in work, but only stand up to. The following group is composed of the proverbs where the numerals we are considering have the meanings “too, too much, too much”, so we have combined the examples of this group in the semantic group “Excessiveness”.

1) Mingdan ortiq [2]

2) Ming qayg'u [7]

3) Ming ko'ngil [7]

The first proverb can be translated into English “Far better”, this phraseological unit is used when one wants to emphasize or note that one object is much better than the other among the two compared ones. Here, the numerals used also serve to exaggerate the meaning of the proverb, namely, to highlight and accentuate the interlocutor's attention to the fact that one of the compared objects or items is not only better, but “thousand times” better.

In the Uzbek language this saying is also found as: *Bir tavakkal buzadi, Ming qayg'uning qal'asin. Bir shirin so'z bitkazar, Ming ko'ngilning yarasin*, which is translated into English as the first example, that is, "A thousand times better". The numerals «ming» (thousand) and «bir» / (one) used in the saying demonstrate not just the quantity, but an excessive abundance of something. As we can see from the translation, the use of the numeral «bir» / (one) at the end of the proverb serves to exaggerate the meaning of excessiveness. The latter example can be translated into English "A thousand times better".

The numeral «ming» (thousand) is used to convey the meaning «better». If one looks at the words used in the proverbs and sayings and translates them into English, then we will get the double exaggeration of the meaning "better". The numerical «ming» (thousand) is used in its first meaning and shows quantity, a huge quantity in our example. And the word «xush, yaxshilik, foyda, naf» can be rendered into English by the words such as: 1) advantage; 2) alms, charity [2].

If we translate this saying word for word, we will get "Good (useful) a thousand times". The phraseological unit has a positive connotative meaning and is used when it is said that something is much better than the rest; considerably exceeds the others.

The next semantic group consists of the phraseological units, where the numeral component delivers the meaning "hardly; suffering; experiencing difficulties and deprivations". Therefore, we attributed this group of the proverbs to a semantic group, having called it as "Hardly when". Let's consider the examples in more details:

- 1) *Ming balo bilan* [7]
- 2) *Ming azob bilan* [2]
- 3) *Ming o'lib – ming tirildi* [7]

The first example in translation into English will be "Through a thousand troubles". The numerical «ming» (one thousand) is used to deliver and display the quantity, in our given example, to emphasize the "scale" of the trouble.

The given proverb is used when it is said about what increased efforts or tests it cost to fulfill a particular work, and also the use of this phraseology in oral and written language serves to underscore what "huge" misadventures had to be gone through in order to do something.

The second example in this semantic group can be translated as «*Katta qiyinchilik bilan*» / "With huge (big) difficulties". Also as in the first example above, the numeral «ming» / (thousand) is used to convey the meaning of "large number" of something. The latter example in this group is translated into English as "After having died thousand times, one has recovered a thousand times", this proverb is used when it comes to people who are suffering from doing some kind of work. In this phraseological unit, the numeral «ming» / (one thousand) indicates the frequency of the action that is taking place, it is used twice to exaggerate the conveyed meaning.

Next comes the semantic group, which we called "Diversity". The used numeral component «ming» / (thousand) in similar examples conveys the meaning of "variety". *Tayog'i yo'g'on birni urar, So'zi yo'g'on mingni urar*.

This example can be translated into Uzbek as «*turli, xar hil, turli xil*» / "Different or diverse", and the literal translation into Uzbek is «*turli, xar hil, turli xil*» / "A thousand of varieties". The number «ming» / (thousand) shows the quantity, that is, it is used in its first meaning. And the word «*turli, xar hil, turli xil*» 1) different, diverse; 2) every [6]) shows diversity and heterogeneity.

Based on the analysis and translation of the components of the proverb, one can say that this phraseological unit is used when it comes to abundance and diversity

(different kinds).

Conclusion. In conclusion, we can assert that certain numbers in worldview of many nations have sacred values. We analyzed the proverbial units and sayings of the Uzbek and English languages with the numeral component «ming» (thousand) and compiled the semantic classification of proverbs and, that was based on the meanings of the numerals used. In the course of the analysis, we singled out such semantic groups as: “Verbosity”, “Excessiveness”, “Hardly when” and “Diversity”.

The analyzed numeral «ming» / (thousand) delivered the following meanings such as: quantity, quantitative relation, scale and comparison, and also performed the function of exaggeration of the conveyed meaning in the proverbs.

REFERENCES

1. Akulenko, V.V. (1990). Quantity in semantics of language. Kiev: Naukova dumka.
2. Avezova B.S. Structural and Semantic Analysis of Nominal Phraseological Units with Numeral “One” in English, Russian, Tajik and Hindi // Philological Sciences in MSIA. 2016. Issue 7. p. 6-23.
3. Kaydar, A. (2003). Thousand felicitous and figurative expressions. Astana: Bilge. Parkhamovich, T.V. (2011). English-Russian, Russian-English dictionary of phraseology. Moscow
4. Ramstedt, G.I. (1957). Introduction to Altaic linguistics. Moscow: Publishing House of Foreign. lit.
5. Shevchenko, V.V. (2001). The symbolism and significance of numerical components of English phraseological units. p. 55
6. Taylor, J.R. (1989). Linguistic categorization. Prototypes in linguistic theory. Oxford: Oxford University Press.
7. Toporov, V.N. (1988). Numerals. Myths of the world. Moscow: Sciences.
8. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture and cognition. Universal human concepts in culture – specific configurations.
9. Умархужаев М.Э. Хозирги замон таржимашунослигининг баъзи масалалари. УМУ, илмий-амалий конференция материаллари, 2008

HUJJAT VA HUJJATSHUNOSLIKNING UMUMIY QONUNIYATINI ISHLAB CHIQISHDAGI MUAMMOLAR

*Nazarova Dunyogozal Baxtiyarovna,
O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus
"Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi o'qituvchisi*

Annotatsiya. Mazkur maqolada hujjat tushunchasining mohiyatini yoritish maqsadida "tovar" va "hujjat" tushunchalari ilmiy abstraksiya sifatida o'rganilgan. Shuningdek, hujjatning umumiy qonuniyatini ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy taklif va tavsiyalar berilgan hamda hujjatshunoslikdagi muammolar yoritilgan.

Kalit so'z: hujjat, ish yuritish, hujjatchilik, arxiv, kutubxonashunoslik, bibliografiya, tovar, mahsulot, hujjat aylanishi

PROBLEMS IN THE DEVELOPMENT OF THE GENERAL LEGISLATION OF DOCUMENT AND DOCUMENT SCIENCE

*Nazarova Dunyogo'zal Bakhtiyarovna,
teacher of military-academic Lyceum of the Republic of Uzbekistan Mia Nukus
«School of Temurbeks».*

Annotation. In this article, the concepts of «goods» and «document» are studied as a scientific abstraction in order to clarify the essence of the document concept. Also, scientific proposals and recommendations aimed at developing the general legality of the document are given, and the problems in documentary science are highlighted.

Keywords: document, office work, documentation, archive, librarianship, bibliography, commodity, product, document circulation

ПРОБЛЕМЫ РАЗРАБОТКИ ОБЩЕГО ПРАВА ДОКУМЕНТА И ДОКУМЕНТОВЕДЕНИЯ

*Назарову Дунёгузал Бахтияровна,
учитель Нукусского ГУ МВД Республики Узбекистан Военно-
Академический лицей «школа темурбеков»*

Аннотация. В данной статье понятия «товар» и «документ» исследуются как научная абстракция с целью уточнения сущности понятия документа. Также даны научные предложения и рекомендации, направленные на разработку общей правомерности документа, а также освещены проблемы документалистики.

Ключевые слова: документ, делопроизводство, документация, архив, библиотечное дело, библиография, товар, продукт, документооборот.

Kirish. Har qanday ilmiy fanning rivojlanishi, ayniqsa uning shakllanish davri, o'sish inqirozi bilan bog'liq bo'lib, uning asosiy qoidalariga aniqlik kiritiladi. Aynan mana shu inqirozga mahalliy hujjatshunoslik fani duch keldi va uni yengib o'tish, bizning fikrimizcha, rivojlanishga turtki berishi kerak. Ushbu inqirozning mazmuni aniq va umume'tirof etilgan "hujjat" tushunchasining yo'qligi, shuningdek hujjatshunoslik shaklida hujjatning muqobil fanini yaratishga urinishlar bilan bog'liq. I. Ergashov va Sh. Xusainov hujjatga quyidagicha ta'rif keltiradi: "Hujjat – moddiy tashuvchida uni aniqlashga imkon beradigan tafsilotlar bilan qayd etilgan ma'lumotlar sanaladi"[1].

Hujjat - bu zamon va makonda ma'lumotlarni uzatish imkoniyatiga ega bo'lgan

moddiy obyektidir. Shu vaqtga qadar uning asosiy tashuvchisi qog'oz hisoblangan bo'lsa, hozirgi kunda uning elektron shakllari ham mavjud. Hujjat birqancha funksiyalarni bajaradi, ulardan asosiy qayidagilar: axborot, tashkiliy, kommunikativ. Ushbu funksiyalar ichida eng muhimi axborot funksiyasi hisoblanadi. Hujjatda shaxsning amaliy va aqliy faoliyati qayd etiladi. Z.M. Jo'rayev hujjatlarda tilning ikki vazifasi, ya'ni xabar berish va buyurish vazifalarini amalga oshiradi deya ta'kidlashadi[2].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunga kelib jamiyat hayotida yuz berayotgan texnologik o'zgarishlar hujjat tushunchasi mohiyatiga qayta yondashuvni talab qilmoqda. L.N. Mazur to'g'ri ta'kidlaganidek, bugungi kunda yana bir bor hujjatning jamiyat axborot muhitidagi o'rni va rolini aniqlashtirish, uni axborotni taqdim etishning boshqa shakllari bilan bog'lash zaruriyati tug'iladi[3]. Ish yuritish uslubi, hujjat aylanishini rivojlantirishning asosiy muammolari hamda ularni bartaraf etish yo'llari bo'yicha ma'lum bir nuqtayi nazar biz tomonimizdan ilgari bildirilgan edi[4] va ushbu tadqiqot bizning oldingi tadqiqotlarimizning davomi hisoblanadi.

Avvalo, hujjat aylanishi obyektini ilmiy fan sifatida aniqlashtirishga to'xtalib o'tmoqchimiz. An'anaga ko'ra, uning obyekti hujjatni barcha xilma-xilligi bilan o'rganish bilan bog'liq. Ammo, hujjatning ilmiy tushuncha sifatida mazmuni nimadan iborat? Birinchi navbatda, hujjatning idoraviy talqini muayyan hujjat shakllari va amaliyotiga qaratilganligi sababli uning tushunchasi ish yuritish amaliyotida rivojlanganidan farq qiladi, Bundan farqli ravishda, hujjatning ilmiy kontsepsiyasi hujjatning o'ziga, u bilan ishlash amaliyotiga qaratilgan. Bu yerda ushbu tuzilmalarning maqsadini aniqlashtirish muhimdir. Bir qator tadqiqotchilarning fikricha, ushbu nazariy konstruktsiyalar hujjatning o'ziga xos xususiyatini ochishga qaratilgan bo'lishi kerak. Biroq, hujjatni ilmiy abstraksiya sifatida keng tushunishga asoslanib, ya'ni hujjatlarni boshqarish sohasidagi amaliy muammolarni hal qilishdan yoki arxiv, kutubxonashunoslik, bibliografiya kabi axborot institutlarining mohiyatini ochib berishdan ajratib, tegishli nazariy tuzilmani yaratish kerakmi? Bizningcha, bu asosiy savol bo'lib, unga javob izlash mavjud inqirozni engib o'tishga imkon beradi. Keling, javob izlashni shundan boshlaylik, ko'plab tadqiqotlarga qaramay, nafaqat hujjatning umumiy qabul qilingan nazariyasi yaratilmagan, balki bunday nazariyani yaratish imkoniyati uchun asos ham mavjud emas. Hujjatning mavhum nazariyasini ishlab chiqish imkoniyatini tushunish, avvalo, uning maqsad va vazifalarini belgilab olish bilan bog'liq. Bunday hujjatli abstraksiyani ishlab chiqishning faol tarafdori Yu.N. Stolyarov ushbu nazariya hujjat tushunchasidan foydalangan holda boshqa ilmiy fanlar, jumladan, hujjat aylanishi uchun asos bo'lishi mumkin, deb hisoblaydi[5]. Ushbu nazariya hujjat aylanishida amaliy-ilmiy fan sifatida qanchalik talab qilinishi mumkinligini bilish uchun hujjat tushunchasi hamda u haqidagi fanni tovar va tovarshunoslik tushunchasi bilan qiyosiy tahlil qilishni taklif qilamiz.

Ma'lumki, hujjat va tovar tushunchalari amalda umumlashtiruvchi sifatida qo'llaniladi: birinchisi ish yuritish obyektlari uchun ishlatilsa, ikkinchisi sotish uchun ishlab chiqarilgan mehnat mahsulotlari uchun ishlatiladi. Ikkalasining nomi ham tegishli ilmiy fanlar - hujjatshunoslik va tovarshunoslik nomi bilan bog'liq. Bu tasodiflar keyingi taqqoslash imkonini beradi. Taqqoslash, birinchi navbatda, ushbu fanlarning mazmuniga taalluqlidir. Bugungi kunda M.V. Larin hujjat aylanishini inson faoliyatining turli sohalarida hujjatlarni shakllantirish va hujjatlashtirish tizimlarini yig'ish hamda rivojlantirishni o'rganadigan ilmiy fan sifatida tushunishni taklif qiladi. Stolyarov umumiy hujjat aylanishini barcha fanlarda ishlab chiqilgan barcha qimmatli narsalarni umumlashtiruvchi ilmiy fan sifatida tushunishni taklif qiladi, uning predmetini esa hujjat deb belgilaydi[5]. Bu ta'riflarni umumlashtirgan

holda shuni aytishimiz mumkinki, birinchi holatda hujjat va hujjat tizimlari haqidagi avtonom bilimlar tizimini ishlab chiqish, ikkinchi holatda hujjat haqidagi sintetik bilimlar tizimini yaratish haqida bormoqda.

Savdogarlar bu masalaga boshqacha yondashadilar. Tovarlarni boshqarish deganda ular tovarlarning iste'mol xususiyatlarini o'rganuvchi ilmiy fanni tushunadilar, xususan, ularning tasnifi va kodlanishi; standartlashtirish; tovar sifatini belgilovchi omillar, uni nazorat qilish va baholash; tovarlar assortimentini shakllantirish qonuniyatlari va uning tuzilishi; tovarlarni tashish, iste'mol qilish va ishlatish paytida sifatini saqlash shartlari va shu kabilar[8]. Boshqa ta'rifda tovarshunoslik mehnat mahsulotining foydali xususiyatlarini, tasnifini, standartlashtirishni, tovarlar assortimentini shakllantirish qonuniyatlarini va uning tuzilishini, tovarlar sifatini belgilovchi omillarni, uni nazorat qilish va baholash usullarini, tovarlarni saqlash shartlarini o'rganadi[9]. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, tovarshunoslik mahsulotning assortimenti, sifati, saqlash va tashish xususiyatlari bilan moddiy mehnat mahsuloti sifatida tushunishga qaratilgan. Shu bilan birga, u foydali va iste'molchi xususiyatlari sifatida belgilangan individual jihatlarini o'rganadi. Boshqacha aytganda, butun mehnat mahsulini emas, balki uning individual tomonlarini nazarda tutadi. Bundan tashqari, ikkinchi ta'rifda merchandlar odatda "tovar" atamasini qoldirib, "mehnat mahsuloti" haqida gapiradilar.

Tahlil va natijalar.

Tovarshunoslik, iqtisodiy nazariya va marketingda "tovar" tushunchasining ta'riflarini tahlil qilish ushbu kontseptsianing fanlararo mavqeini ko'rsatadi, buning natijasida bir vaqtning o'zida uning mutlaqo turli xil talqinlari "kelishishadi". Bundan tashqari, mahsulotning umumiy va izchil talqinini ishlab chiqish vazifasi qo'yilmagan. Ikkinchidan, hech kim tovarning sintetik nazariyasini hujjatshunoslik shaklida ishlab chiqish vazifasini qo'ymaydi. Uchinchidan, tovarshunoslik tovarni tadqiq qilish amaliyotida shakllangan g'oyalar asosida yagona mumkin bo'lgan tovar nazariyasini ishlab chiqishga da'vo qilmaydi. Shu munosabat bilan biz ushbu yondashuvni "hujjat", hujjatlashtirish va uni o'rganish bilan bog'liq boshqa ilmiy fanlarga o'tkazishni taklif qilamiz.

Ushbu taklifning qabul qilinishi hujjat aylanishi obyektini ilmiy fan sifatida takomillashtirishga olib keladi. Hujjatlarni boshqarishni keng ma'noda hujjatli ma'lumotlar bilan ta'minlash texnologiyalarini ishlab chiqishga qaratilgan ilmiy fan sifatida tushunish, uning obyekti moddiylashtirilgan ma'lumotlarning muayyan boshqaruv yoki ish yuritish xususiyatlarini o'rganish hamda rivojlantirish bilan bog'liqligini aytishimiz mumkin. Bularga ma'muriy va huquqiy xususiyatlarning mavjudligi kiradi. Umuman olganda, ular hali to'liq shakllantirilmagan, lekin ularni yaratish hamda ishlatishning normativ va rasmiylashtirilgan tabiati shakllangan. Ko'rinib turibdiki, bu xususiyatlar o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi, ular institutsional xususiyatga ega bo'lgan hujjatli faoliyat natijasidir. Shu bilan birga, yangilangan boshqaruv hujjatlari uchun nazariy asos hujjatlarning tegishli xususiyatlarini shakllantirishda hujjatshunoslik xizmatlarining faoliyatini tavsiflovchi nazariyasi bo'lishi kerak.

Endi hujjatlarning o'ziga xos nazariy tushunchalariga da'vo qiladigan boshqa ilmiy fanlar: birinchi navbatda arxiv ishi, kutubxonashunoslik, bibliografiya, ilmiy axborot faoliyati (informatika)ga e'tibor qaratsak. Bizningcha, ular o'zlarining intizomiy vazifalarini hal qilishga qaratilgan. Masalan, kutubxona-bibliografik ilmiy fanlar, nashrlar, kitoblar, jurnallar va boshqalarga ushbu fanlar uchun yagona kutubxona-bibliografik axborot konsepsiyasini yaratish uchun hujjat maqomi berilgan. Agar bu maqom amalga oshmasa, kitoblar kitob, nashrlar esa nashr bo'lib qoladi. Ya'ni, kitob

tovarshunos tadqiqotchilar mehnatni tovar deb hisoblagan xuddi shunday uslubiy asoslardagi hujjat sifatida qaraladi.

“Hujjat” tushunchasining fanlararo maqomi to‘g‘risidagi qonuniyatning qabul qilinishi hujjatshunoslik, arxivshunoslik va manbashunoslik o‘rtasidagi farqni to‘liqroq aniqlash imkonini beradi, uning predmeti hujjatlarning arxiv va manba xususiyatlari hisoblanadi. Shunga ko‘ra, ular hujjat tushunchasi haqida o‘zlarining original arxiv manbalari nazariyasini ishlab chiqishlari kerak.

Endi hujjatning umumiy nazariyasi holati va uning rivojlanish istiqbollari haqida to‘xtalib o‘tsak. Keling, nazariya nomidagi “umumiy” so‘zi hujjatlarning sintetik tabiati bilan bog‘lanmasligi kerakligidan boshlaylik. Avvalo, u integral xususiyatga ega. Biz uning maqsadini, birinchi navbatda, hujjatli yondashuvni shakllantirish bilan bog‘laymiz. Ushbu yondashuvning asosiy mazmuni sifatida nimani ko‘rsak bo‘ladi? Keling, u faqat ijtimoiy ma‘lumotlarga tegishli ekanligidan boshlaylik, uning muhim xususiyati potentsial iste‘molchilarning ma‘lum muammolarni hal qilishda ma‘lumotlardan foydalanishga tayyorligi bilan bog‘liq pragmatik komponent hisoblanadi. Fenomenologik kontekstda ushbu foydalanishga tayyorlik xabarga ishonch sifatida namoyon bo‘ladi. O‘z navbatida, ishonchning o‘zi shaxsiy yoki institutsional xarakterga ega bo‘lishi mumkin. Shubhasiz, shaxslararo va guruhlararo qarama-qarshiliklarning kuchayishi sharoitida, xabarni boshqarish asosida ishonchni ta‘minlashning institutsional shakli birinchi o‘ringa chiqdi. Ushbu institutsional boshqaruv ma‘lumot va axborotning o‘ziga hujjat sifati xususiyatini beradi. Amalda biz bunday xabarlar va boshqa axborot obyektlarini hujjat maqomi bilan ta‘minlaymiz. Hujjatning umumiy nazariyasi mazmunining ushbu ko‘rinishiga asoslanib, biz uni fanlararo xususiy nazariya sifatida belgilaymiz. Uning fanlararo maqomi hujjat aylanishining barcha ilmiy fanlari doirasida rivojlanishiga imkon beradi. Bizning fikrimizcha, ma‘lum bir rivojlanish darajasiga erishgandan so‘ng, u dunyoning axborot tasvirini yaratishda uning individual qoidalaridan foydalanishi mumkin bo‘lgan axborot falsafasi yoki boshqa falsafiy fanlarni ko‘rib chiqish mavzusiga aylanadi. Umuman olganda, ushbu rivojlanish yo‘li ko‘pchilik o‘xshash uslubiy yondashuvlarga xosdir. Misol tariqasida falsafa psixologiyasida ishlab chiqilgan va faoliyat nazariyasiga asoslangan faoliyat yondashuvini keltirishimiz mumkin.

Hujjatning umumiy nazariyasini rivojlantirishda boshqaruv ma‘lumotlariga ishonchni institutsional qo‘llab-quvvatlash zarurligiga ishonamiz. Shuningdek, hujjatning vaqt va makon bo‘yicha harakati jarayonida nafaqat ma‘no yaxlitligiga, balki uni tayyorlash hamda qabul qilish tartib-qoidalariga ham ishonchni ta‘minlash zarur. Shu bilan birga, hujjatning umumiy nazariyasi va uning boshqaruv nazariyasi o‘rtasidagi munosabatni umumiylik va xususiylik o‘rtasidagi munosabat sifatida ko‘rish mumkin. O‘zaro ta‘sir umumiy nazariya qoidalarini bevosita o‘tkazishga asoslanmaydi, lekin boshqaruv nazariyasidagi umumiy nazariyaning ayrim qoidalari ularni talqin qilishda aniq boshqaruv sohasiga nisbatan konkretlashtirilsa va takomillashtirilsa maqsadga muvofiq bo‘ladi. O‘z navbatida, hujjatning boshqaruv nazariyasining alohida qoidalari umumiy nazariyaga kiritilishi mumkin.

Xulosa(Conclusions)

Xulosa o‘rnida shuni ta‘kidlashni istardikki, inqirozdan chiqish bo‘yicha biz belgilagan qarashlar eng umumiy ma‘noda taqdim etilgan bo‘lsa, biz bildirgan takliflar umumiy xususiyatga ega va ularni yanada rivojlantirish zarur. Shunga qaramay, hujjat aylanishini umuman hujjatlarni emas, balki faqat boshqaruv xususiyatlariga ega bo‘lganlarni o‘rganadigan ilmiy fan sifatida aniqlashtirish yo‘nalishidagi harakatni istiqbolli deb bilamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ergashov I. X. va Xusainov Sh. A. Davlat tashkilotlarida ish yuritish tizimi va uning iqtisodiy mohiyati // «Science and Education» Scientific Journal. September 2021 / Volume 2 Issue 9 www.openscience.org.
2. Jo'rayev Z.M. ZAMONAVIY DAVLAT ISH YURITISH NAZARIYASI, AMALIYOTI VA BOSHQARUVNI ME'YORIY HUJJATLAR BILAN TA'MINLASH. Тошкент – 2011, bet-19
3. Мазур Л. Н. Документ как элемент информационной среды общества // Вестник архивиста. 2015. № 2 (130). С. 119—137.
4. Д. Назарова. Ўзбек тили расмий иш юритиш услубининг таснифланиши ва ўзаро ички турлари // Илм сарчашмалари. 2022 йил 9-сон 170-174 бет; Ўзбек тили иш юритиш услубининг тарихий шаклланиш ва ривожланиш босқичларини давраштириш // Хоразм Маъмун академияси ахборотномаси. 2022 йил 9/4-сон 47-51 бет
5. Столяров Ю. Н. Зачем документология нужна документоведению и зачем книгове-дению? Маленькая картинка для выяснения больших вопросов // Научные и технические библиотеки. 2006. № 9. С. 67—73.
6. Ларин М. В. Управление документацией в организации. М., 2002.
7. Столяров Ю. Н. Зачем документология нужна документоведению и зачем книгове-дению? Маленькая картинка для выяснения больших вопросов // Научные и технические библиотеки. 2006. № 9. С. 67—73.
8. Зайцев В. Г. Товароведение // БСЭ. Т. 26. М.: Сов.энциклопедия, 1977.
9. Товароведение // Большой энциклопедический словарь. М., 2005

ҒАЗАЛ ВА ТАХМИС: ИЖТИМОИЙ ДАРД ҲАМДА ИШҚИЙ ИЗТИРОБ КЕСИШГАН САРҲАД

Турсунов Рустам Миршоҳидович

Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси масъул
ходими

Аннотация. Мазкур мақолада Бухоро ва Хива адабий муҳити вакили, шоир Муҳаммадниёз Нишотий машҳур озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулийнинг санъаткорлик даражасига қўтарилиб, унинг “Дўст – бепарво...” деган ғазалига тахмис боғлагани ҳақида сўз борада. Шунингдек, ушбу тахмис мисолида икки туркий халқ адабиёти орасидаги ўзаро адабий таъсир, адабий мусобақа ва фикрий муштарақлик таҳлил қилинади.

Таянч сўз ва иборалар: Фузулий, Нишотий, теъдод, таносуб, тазод, иштиқоқ, китобат, адабий таъсир, адабий мусобақа, фикрий муштарақлик.

ГАЗЕЛЬ И УСПЕНИЕ: ГРАНИЦА СОЦИАЛЬНОГО НЕБЛАГОПОЛУЧИЯ И РОМАНТИЧЕСКОЙ ТОСКИ

Турсунов Рустам Миршоҳидович, ответственный сотрудник

Законодательной палаты Верховного Собрания Республики Узбекистан

Аннотация. В этой статье представитель литературной среды Бухары и Хивы, поэт Мухаммаднияз Нишотий, поднялся до уровня артистизма известного азербайджанского поэта Мухаммеда Физули, сказав, что его «друг – легкомысленный...» в связи с тем, что он поставил оценку Газали. Также, на примере этого предположения, анализируется взаимодействие между двумя тюркскими народными литературами, литературное соперничество и общность мыслей.

Ключевые слова: Физули, Нишотий, Те'дад, таносуб, тазад, иштиқ, Китабат, литературное влияние, литературное соревнование, интеллектуальное сообщество.

GAZELLE AND ASSUMPTION: THE BORDER OF SOCIAL DISADVANTAGE AND ROMANTIC LONGING

Tursunov Rustam Mirshokhidovich, Executive Officer of the Legislative
Chamber of the Supreme Assembly of the Republic of Uzbekistan

Annotation. In this article, a representative of the literary environment of Bukhara and Khiva, the poet Muhammadniaz Nishotiy, rose to the level of artistry of the famous Azerbaijani poet Muhammad Fuzuli, saying that his «friend is frivolous...» due to the fact that he assessed Ghazali. Also, on the example of this assumption, the interaction between two Turkic folk literature, literary rivalry and community of thoughts is analyzed.

Keywords: Fuzuli, Nishotiy, Te'dad, thanosub, tazad, ishtik, Kitabat, literary influence, literary competition, intellectual community.

Озарбайжон шоири Муҳаммад Фузулий ижоди ўзбек адабиётидаги Бухоро, Хива ва Қўкон адабий муҳитига ўзининг кучли таъсирини кўрсатган. Ўзбек шеърятининг жуда кўп атоқли намояндалари уни ишқий ғазаллар яратишда ҳассос санъаткор деб билиб, асарларига назиралар битганлар, ғазалларига

тахмислар боғлаганлар. Хусусан, XVIII асрда яшаган Хоразм ва Бухоро адабий мухитининг ёрқин намояндаларидан бири, машхур

“Хусну Дил” достони муаллифи Муҳаммадниёз Нишотий ижодида ҳам Фузулийга издошлик ҳолатларини учратамиз.

Манбаларга кўра, Нишотий Хоразмда туғилиб, саводини чиқарган бўлса-да, хонликдаги сиёсий аҳвол оғирлиги туфайли Бухорога келган, ғариблик ва муҳтожликда яшаган. Шоирнинг адабий мероси “Хусну Дил” достонидан ташқари “Қушлар мунозараси” манзумаси ҳамда 1500 мисра шеър – 38 ғазал, 14 мухаммас, 1 қасида ва мусаддасдан иборат.

Нишотий тахмисларидан бири Фузулийнинг қуйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазалига боғланган:

Дўст – бепарво, фалак – бераҳм, даврон – бесукун,

Дард – чўх, ҳамдард – йўқ, душман – қавий, толеъ – забун.

Асос ғазал 10 байтдан иборат бўлиб, унда асосан ижтимоий адолатсизликдан шикоят қилиш руҳи устувор. Шу боис Нишотий ғазал таркибидан кўнглига яқин бўлган ишқий маънодаги 5 та байтни танлаб, тахмис боғлаган бўлиши мумкин. Шунингдек, ғазал рамали мусаммани маҳзуф (Фоилотун, фоилотун, фоилотун, фоилун) вазнида ёзилган бўлиб, боғланган тахмисда ҳам айнан шу вазнга қатъий риоя қилинган.

Демак, тахмиснинг биринчи банди қуйидагича:

Ақл – маъдум, хуш – нодону хирад – нораҳномун,

Ишқ – ғолиб, шавқ – мухлик, бетараҳхум – чархи дун,

Ёр – ғофил, дард – мушқил, ҳажр – қотил, ашк – хун,

Дўст – бепарво, фалак – бераҳм, даврон – бесукун,

Дард – чўх, ҳамдард – йўқ, душман – қавий, толеъ – забун .

Фузулий ғазалининг матлаидаги лирик қаҳрамон дўст бепарволиги, “фалак” – тақдир бераҳимлиги, даврон, яъни замон бесукун – тўхтовсиз айланиши, кўнгилдаги дард кучлилиги, ҳамдард йўқлиги, боз устига душман қудратлилиги, толеъ – бахт ожизлигидан зада бўлган, муҳитдан норози шахсдай арз қилса, Нишотийнинг лирик қаҳрамони “ақл” – интеллект, “хуш” – хушёрлиги, “хирад” – донишмандлигидан асар қолмаган, кўнгли ишққа мағлуб бўлган, ҳалокатли висол шавқига дучор, раҳмсиз дунё, ғофил ёр, мушқил дард, қотил ҳижронга мубтало, қонли ёш тўкаётган ошиқдай фарёд чекади. Шу ўринда яна бир диққатга сазовор ҳолат шуки, Фузулий байтига орттирилган уч мисра Алишер Навоийнинг “(ёр ўз жамолини кўрсатгач) ақлу хушдан айрилдим, жону кўнглимдан асар ҳам қолмади, чунки ишқ қалбимни истило этгач, қилган барча тоат-ибодатларимни йўққа чиқарди, мендан қасос олди” мазмундаги байтини ҳам эслатади:

Хуш кетди, ақл итти, қолмади жону кўнгил,

Ишқ чекди зуҳд ила савдоларимға интиқом...

Бундан Нишотий тахмис боғлаш жараёнида Навоийнинг шу каби байтларидан мутаассир бўлган деган хулосага ҳам келиш мумкин.

Юқоридаги бандда тахмис мисралари ўз бадиияти билан ҳам ўқувчи диққатини ўзига тартади. Унда қўлланган қатор шеърый санъатлар тахмис муаллифи ғазал услубини тўла саклаб қолишга муваффақ бўлганлигидан далолат беради. Масалан, ғазал матлаидаги “Дўст – бепарво, фалак – бераҳм, даврон – бесукун...” ва унга боғланган “Ақл – маъдум, хуш – нодону хирад – нораҳномун...” сингари сатрларда ҳам боғловчисиз келган қўшма гаплар кетма-кетлик, тадрижийлик асосида фикрни юзага чиқаргани учун теъдод

санъати қўлланилгани якқол кўринади. Қайд этиш жоизки, Нишотий тахмис таркибидаги яна икки бандда ушбу санъатга такрор мурожаат қилган. Шу билан бирга, биринчи мисрада “ақл”, “хуш”, “хирад”, иккинчи мисрада “ишқ”, “шавқ”, учинчи мисрада “ёр”, “дард”, “ҳажр”, “ашқ” (Нишотийга тегишли), тўртинчи мисрада “фалак”, “даврон” (Фузулийга тегишли), “чархи дун” (иккинчи мисрада, Нишотийга тегишли), бешинчи мисрада “дард”, “ҳамдард” (Фузулийга тегишли) сўзлари маънавий боғлиқлиги нуқтаи назаридан таносуб санъатини, учинчи мисрадаги “ғофил”, “мушқил”, “қотил” (Нишотийга тегишли), бешинчи мисрадаги “чўх”, “йўқ” сўзлари (Фузулийга тегишли) ички қофия санъатини, тўртинчи мисрадаги “дўст” билан бешинчи мисрадаги “душман”, “қавий” (кучли) билан “забун” (ожиз, енгилган) (Фузулийга тегишли) сўзлари тазод санъатини ҳосил қилган.

Бу ўринда яна шуни айтиш мумкинки, ғазалнинг дастлабки байти ўқувчига унда ифодаланадиган воқеа-ҳодиса, ички кечинмалар ҳақида дастлабки маълумотларни бериш учун хизмат қилади. Фузулий лирик қаҳрамон “толеъ – забун” лигига олиб келган олтига сабабни санаб ўтган бўлса, Нишотий қўшган мисралар мазмунан ана шу оқибатни келтириб чиқарган яна ўнга сабабни қўшади, натижада ҳулоса янада теранлашади.

Тахмиснинг иккинчи бандида муаллиф томонидан лирик қаҳрамон “толеъ – забун” лиги сабабли руҳиятида кечаётган изтиробий кечинмалар силсиласи кучайтириб борилади:

Ҳамдамим – оҳу нафас афғон балолиғ банд-банд,
Рух – маҳзун, жон – ҳазин, хотир – ғам(г)ин, сихҳат – газанд,
Марғ – ҳамсухбат, даво – ноёб, марҳам – мустаманд,
Ақл – дун, ҳиммат – садойи таъна: бир-бирдан баланд,
Бахт кам шафқат, балойи ишқ кун-кундин фузун.

Иккинчи банднинг асос байтида Фузулийнинг лирик қаҳрамони бошида ишқнинг балоси кундан-кун ортаётгани, шу боис унга бахт ҳам кам шафқатлиги, ақлнинг “дун” – пасткашлиги, унга кўрсатилаётган “ҳиммат” эса бир-биридан баланд янграётган “таъна” – ҳақорат, маломат садолари эканлигидан шикоят қилади. Нишотий тахмиснавислик анъанасига кўра байтда ифодаланган бу ҳолатни янада чуқурлаштириб, лирик қаҳрамоннинг ҳамдами – бир-бирига боғлиқ ва балолиғ оҳ, нафас, афғон экани, унинг руҳи жони – маҳзун, хотираси – ғамгин, саломатлиги – “газанд”, яъни ўта ёмонлигини, ҳамсухбати – ўлим, дардининг давоси – ноёб, сирдоши – ғам эканини баён қилади.

Мазкур банднинг биринчи мисрасида “оҳу нафас афғон”, иккинчи мисрасида “рух”, “жон”, “хотир”, учинчи мисрасида “ҳамсухбат”, “марҳам” сўзлари (Нишотийга тегишли) таносуб санъатини, иккинчи мисрадаги “маҳзун” ва “ҳазин” (Нишотийга тегишли) сўзларининг ўзаги бир бўлгани учун иштиқоқ санъатини, учинчи мисрадаги “марғ” яъни, ўлим билан “даво” (Нишотийга тегишли) сўзлари тазод санъатини рўёбга чиқарган.

Нишотий тахмисни давом эттирар экан Фузулий баён этган фикрни ҳар тарафлама бойитишга ҳаракат қилади:

Ваҳ, нечук айлай гумон ўзни бу ҳолатда ҳаёт,
Ҳок аро пинҳонман андоқ, ахтариб топмас мамот,
Ўтда парри коҳдек ақлу хирадга йўқ нажот,
Елда барги лоладек тамкину дониш бесабот,
Сувда акси сарвдек таъсири давлат вожгун.

Фузулий ошиқ ички кечинмаларини ифодалар экан табиатдан уларга мос ҳолатларни излаб топади. Унинг таъкидлашича, “Ошиқнинг ақлу илми

шамолдаги лола баргидек бесабот (бекарор), таъсири давлат (ёр висоли) эса сувдаги сарв аксидек вожгун (тескари), яъни у висолдан махрум”. Кўриниб турибдики, бу ўринда Фузулий табиат манзарасидан жуда усталик билан фойдаланади. Дарҳақиқат, ел эсаётган пайтда лола барглари ўта бекарор ҳолатда бўлса, сув бўйида ўсган сарвнинг акси тескари кўринади. Нишотий тахмис ёзар экан дастлабки мисрада: “Қандай қилиб мен ўзимни ҳаёт (тирик) ҳисоблашим мумкин?” – дея савол қўяди ва кейинги мисраларда бу саволга жавоб берар экан Фузулий изидан бориб, ошиқ кечинмаларини табиат билан боғлайди. Фузулий мисраларида ел (шамол) ва лола, сарв ва сув тасвири берилган бўлса, Нишотий тупроқ ва ўт (олов) тасвирига мурожаат этади. Унинг таъкидлашича, ошиқ тупроққа шу даражада сингиганки, ҳатто ўлим ҳам уни қидириб тополмайди, ўтда учаётган сомон парчасидек, ишқ оловида ёнмасликнинг ҳам иложи йўқ. Бу фикрлар асос байт мазмуни билан уйғунлашиб ошиқ кечинмаларининг мукамал лирик талқинига айланиб кетган.

Шоирлар банднинг биринчи, иккинчи мисраларидаги “ҳаёт” ва “мамот” сўзларида (Нишотийга тегишли) тазод санъатини, учинчи мисрадаги “парри коҳдек” – учаётган сомон парчасидек (Нишотийга тегишли), тўртинчи мисрадаги “барги лоладек” – лола баргидек, бешинчи мисрадаги “акси сарвдек” – сарв аксидек (Фузулийга тегишли) форсий изофалар ёрдамида ташбеҳ санъатини; банднинг иккинчи мисрасидан бешинчи мисраларидаги илк сўзлар тўрт унсур – “ҳок” – тупроқ, “ўт” – олов (Нишотийга тегишли), “ел” – шамол, (ҳаво), “сув” (Фузулийга тегишли) – сув сўзлари орқали таносуб санъатини яратганлар.

Тахмиснинг тўртинчи банди мумтоз бадииятнинг энг гўзал кўриниши бўлган китобат санъати устига қурилган:

Ҳамроҳим – ғам, мунисим – дарду рафиқимдир – ано,
Маҳраим – меҳнат, шафиқим – марг, ҳамдардим – қазо,
Тутгали қад била қошинг он то жон ичра жо,
Ҳар сихи қад жилваси бир сели тўфони бало,
Ҳар ҳилол абрў қоши бир сарҳати машқи жунун.

Нишотий банднинг биринчи, иккинчи мисраларида юқоридаги анъанавий услубни давом эттириб: “Ҳамроҳим – ғам, мунисим (меҳрибон дўстим) – дард, рафиқим (ўртоғим) – ано (машаққат), сирдошим – меҳнат (азоб-уқубат), шафиқим (шафқат қилувчим) – марг (ўлим), ҳамдардим – қазо (тақдир) эканини таъкидлар экан, буларнинг сабабини учинчи мисрада очиқлайди. Мумтоз адабиётда араб алифбосига тегишли ҳарфлардан етук бадиий санъат намуналари яратилганини кўп кузатганмиз. Ёрнинг қаддини “алиф”, қошини “нун” ҳарфларига ўхшатилиши анъанавий ҳол. Лекин Нишотий Фузулий сингари шу анъанавийлик орасида ҳам новаторлик – янгилик қилишга муваффақ бўлади. Чунончи, ёрнинг “алиф”дек қадди, “нун”дек қоши билан қўшилса “он” – “у” (ёр) сўзини ҳосил қилади. “Он” ўз навбатида “жон” сўзининг таркибидан олингани кундай равшан. Алалхусус, банддаги асос байтга боғланган уч мисра маъноси шундай: ошиқ жони орасида севиклисининг алифга менгзалган қомати, нун янглиғ қошининг ишқини пинҳон тутиши (сақлаши) учун барча изтироблар (ғамни – ҳамроҳ, дардни – дўст ва ҳ.з)га дучор бўлишга рози. Албатта, Нишотий мисраларидаги бу фидойилик сарчашмаси Фузулийнинг “Ёрнинг “сихи” – тик қоматининг ҳар “жилваси” – тебранишидан ошиқ кўнглида бало сели шаррос қуйиб, тўфон кўтарилади” мазмунидаги асос байтига бориб тақалади. Агар гўзалнинг қадди шунчалик жафолар қилса, қоши ундан “батаррак” ситамларни ошиқнинг бошига солиши аниқ. Яъни, ёрнинг янги чиққан ой – “ҳилол”дай

калам қоши ошиққа “жунун” – телбалик дарсида “сарҳат” – чиройли ёзишни машқ қилдиради. Шу ўринда “жунун” сўзида яширин китобат санъати қўлланганини қайд этиш лозим. Ўтибор берилса, мазкур сўзда арабий “нун” ҳарфи икки марта қўлланган бўлиб, Фузулий бу билан ёрнинг нунсифат икки қошига ишора қилган. Шунингдек, мазкур бандда “ҳамроҳ” сўзи билан “мунис”, “рафик”, “маҳрам”, “шафик”, “ҳамдард” сўзлари, “ғам” билан “дард”, “ано”, “меҳнат” сўзлари, “марғ” билан “қазо” сўзи (Нишотийга тегишли), “сих” сўзи билан “қад” сўзи, “сел” билан “тўфон” сўзи, “ҳилол” билан “абру”, “қош” сўзлари, “сарҳат” билан “машқ” сўзи (Фузулийга тегишли) таносуб санъатини ҳосил қилган.

Ва ниҳоят сўнгги бандда ҳам Нишотийнинг Фузулийга муносиб равишда издошлик қила олганини кузатамиз:

То кўнгул боғида тутди маскан ул нозик ниҳол,
Боғбонинг тобъи ўлди гул каби рангин хаёл,
Истабон бу важ ила топмай Нишотийдек мақол,
Чехраи заррин Фузулийнинг дутубдур ашки ол,
Кўр анга не ранглар чекмиш сипехри нилгун.

Нишотий тахмиснинг якуний бандида боғ, ниҳол ва боғбон тимсолларига мурожаат этади ва улар ёрдамида “Ошиқнинг кўнгил боғида нозик ниҳолдай ёрнинг ишқи жойлашгач, боғбон – ошиқнинг хаёли севги таъсирида рангин тус олди. Бу ҳолатни таърифлашга Нишотий сўз топа олмай қолди. Зеро, бу каби муҳаббат туфайли Фузулийнинг заррин (тиллараң) юзини ашки ол (қизил кўз ёши) тутибдир (қоплабдир), қара, сипехри нилгун – дунё, тақдир уни не кўйларга солди”, – мазмунини ифодаловчи лирик манзарани яратади.

Мазкур бандда ҳам “боғ”, “ниҳол”, “боғбон”, “гул” (Нишотийга тегишли) сўзлари, “заррин”, “ол”, “ранг”, “нилгун” сўзларида (Фузулийга тегишли) таносуб санъати мавжуд.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Нишотий тахмис ёзар экан Фузулийнинг санъаткорлик даражасига кўтарилиб, унинг “панжасига панжа уриш”га муваффақ бўлган. Мазкур тахмис мисолида икки туркий халқ адабиёти орасидаги ўзаро адабий таъсир, адабий мусобақа ва фикрий муштараклик каби ижодий ҳодисаларни кузатиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т.1 – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1983.
2. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т.2 – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1983.
3. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т.3 – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1984.
4. Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт томлик. Т.1 – Тошкент: “Фан” нашриёти, 1985.
5. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Олтинчи том. Ҳазойин ул-маоний. Фавойид ул-кибар., – Тошкент: Ўзбекистон ССР “Фан” нашриёти, 1990.
6. Нишотий М. Танланган асарлар. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1960.
7. Расул Х. Фузулий М. Асарлар. Икки жилдлик. Биринчи жилд девон. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1968.
8. “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”. Тўртинчи, бешинчи жилдлар. – Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2020.
9. Ҳожиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: “Шарқ” нашриёти, 1999.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ГЛАГОЛОВ СОСТОЯНИЯ

Туйлиева Лола Абдуллаевна,
старший преподаватель кафедры русского языкознания Бухарского
государственного университета,

Аннотация: В настоящей статье рассматриваются методы и приемы изучения семантики глаголов состояния современного русского языка. Продемонстрирована возможность изучения семантики глаголов состояния посредством компонентного анализа, описана лексико-семантическая классификация исследуемых глаголов, выявлены интегральные и дифференциальные признаки семантической структуры глаголов с общим значением «состояние».

Ключевые слова: семантика, лексическая единица, лексическое значение слова, состояние, лексико-семантическая группа, глаголы состояния, компонентный анализ, семема, архисема, интегральная сема, дифференциальная сема.

HOLAT FE'LLARINI O'RGANISH METODLARI

To'lyiyeva Lola Abdullaevna,
Buxoro davlat universiteti rus tilshunosligi kafedrasida katta o'qituvchisi,

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy rus tilidagi holat fe'llarining semantikasini o'rganish metod va usullari muhokama qilinadi. Komponent tahlil orqali holat fe'llarining semantikasini o'rganish imkoniyatlari ko'rsatilgan, o'rganilayotgan fe'llarning leksik-semantik tasnifi tavsiflangan, "holat" umumiy ma'noli fe'llarning semantik tuzilishining integral va differensial belgilari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: semantika, leksik birlik, so'zning lug'aviy ma'nosi, holat, leksik-semantik guruh, holat fe'llari, komponent tahlil, semema, arxisema, integral sema, differensial sema.

THE METHODS OF LEARNING STATE VERBS

Tuylieva Lola Abdullayevna,
senior lecturer departments of Russian Linguistics Bukhara State University,

Annotation. This article discusses the methods and techniques for studying the semantics of state verbs in the modern Russian language. The possibility of studying the semantics of state verbs through component analysis is demonstrated, the lexico-semantic classification of the studied verbs is described, integral and differential signs of the semantic structure of verbs with the general meaning "state" are revealed.

Keywords: semantics, lexical unit, lexical meaning of a word, state, lexico-semantic group, state verbs, component analysis, sememe, archiseme, integral seme, differential seme.

Цель. Целью работы является обоснование выбора и описание процедур метода компонентного анализа лексических значений глаголов состояния русского языка.

Методы. Теоретико-методологическую основу работы составили лингвистические труды Л.Г.Бабенко, Л.М.Васильева, А.М.Кузнецова, Р. Расулова, С.Мухамедова. Основным лингвистическим методом в данной работе

выступает метод компонентного анализа. Кроме того, были использованы метод сравнительно-сапоставительного анализа, метод теоретического анализа научных работ, материалов сети Internet.

Результаты. Продеманстрирована возможность изучения глаголов состояния современного русского языка посредством компонентного анализа, выделены и охарактеризованы лексико-семантические группы глаголов, объединённая общим значением «состояние», выявлены интегральные и дифференциальные признаки глаголов данной семантической структуры.

Выводы. Глаголы состояния выражают чувства, ощущения, желания, умственные процессы или физические состояния говорящего или иного объекта. То есть это некие абстрактные глаголы, действия которых неуловимы глазом. Пособием компонентного анализа русских глаголов состояния установлено, что семантическое поле с архисемой «состояния» состоит из 5 основных лексико-семантических групп: 1. Глаголы психического состояния. 2. Глаголы физиологического состояния. 3. Глаголы биологического состояния. 4. Глаголы, образно характеризующие состояние. 5. Глаголы отношения.

Введение. Язык представляет собой сложную знаковую систему, которая формировалась в общественной истории. Он проявляется и функционирует через речь. Речь в свою очередь проявляется через языковое богатство (материал). Языковое богатство – это в основном слова (лексемы), обладающие формой и содержанием – звучанием и значением. В этих двух важнейших аспектах слово приобретает социально-практическую и научную ценность.

Семантическая структура слова непосредственно связана со значением (семемой). Нет значения без семантической структуры. Каждое значение оценивается по своей смысловой структуре. Значение образует содержательную сторону конкретного слова, и как единое целое вместе со своей материальной основой – звуковой оболочкой – выполняет в языке и речи определённую задачу. Точнее, значение как феномен языкового сознания имеет экстралингвистическую основу. Предметы, признаки, отношения действительности, лежащие в основе каждого слова с самостоятельным значением, находят своё отражение в языковом названии – языковой единице (слове), значении слова.

Значение слова, семантическая (смысловая) структура состоит из определённых логических частей, компонентов (сем). Эти логические составные части, формируя значение слова, показывают, что каждое значение является отдельной языковой единицей. Компоненты значения слова несут в речи определённое сообщение. Следовательно, малые логические, составные части значения слова находятся во взаимно устойчивых отношениях целостности и служат словесным выражением значения.

Изучение и анализ смыслового состава (структуры) слова, выяснение логических частей значения слова, определение мельчайших его компонентов (сем), выяснение места и значения каждой семы в значении (семеме), выявление ее отношения к другим семам – нахождение логической связи между значениями (создание синтагмы) – позволяет определить парадигматические и синтагматические отношения слов, образовать ряды слов, выявить и найти закономерности, отличающие слова в парадигматических отношениях друг от друга. Результаты этих исследований имеют большое научное и практическое значение для семасиологии, лексикографии, лексикологии и лингвистики в целом. Соответственно, крайне важно и отдельно изучить смысловую структуру глаголов, в том числе глаголов состояния.

Обсуждение. В последние годы в лингвистике большое внимание стали уделять исследованию семантики глагола, как ведущей, наиболее важной части речи. Особый интерес вызывает семантическая структура глаголов состояния. В «Словаре русского языка» под редакцией А. П. Евгеньевой перечисляются следующие основные значения слова «состояние» [17, 804]:

1. Положение, в котором кто-что-л. находится. Например: 1) Опытный пчеловод по гудению пчел узнает состояние улья. (Мамин-Сибиряк, «Дикое счастье») 2) Во вторую половину дня состояние погоды не изменилось: по-прежнему было сумрачно. (Арсеньев, «По Уссурийской тайге») 3) Это было лихорадочное состояние с бредом и полусознанием. (Достоевский, «Преступление и наказание») 4) Вид слез приводил его в растерянное состояние. (Л. Толстой, «Анна Каренина»)

2. Общественное или семейное положение. (устарев.) Например: 1) [Чичиков] подивился аккуратности и точности: не только было обстоятельно прописано ремесло, звание, лета и семейное состояние, но даже на полях находились особенные отметки насчет поведения, трезвости [крестьян]. (Гоголь, «Мертвые души») 2) Эльчанинов много говорил о женщинах, об обязанностях человека, об различии состояний, о правах состояний. (Писемский, «Боярщина»)

3. Имущественное положение, а также имущество, капитал, собственность. Например: 1) – Позвольте узнать ваше состояние? – У меня пятьдесят душ. (Писемский, «Тюфяк») 2) [Вихорев:] Состояние, которое у меня было когда-то, давно прожито, имение расстроено. (А. Островский, «Не в свои сани не садись») 2) Песоцкий, говорят, садом себе состояние нажил. (Чехов, «Черный монах»)

4. Пребывание, нахождение (на какой-либо службе, в составе чего-либо и т. п.). Например: Состояние в кадровых войсках. Состояние в запасе.

♦ Быть в состоянии (делать что) – обладать возможностью, мочь. Например: Он был в состоянии простаивать целые часы на одном месте, не шевелясь и глядя в одну точку. (Чехов, «Агафья»)

В «Словаре русского языка» С.И.Ожегова даётся следующее пояснение слова «состояние» [18, 218]:

1. Положение, в котором находится кто-что-нибудь. (состояние погода, состояние здоровья).

2. Физическое самочувствие, настроение.

3. Звание, социальное положение (устар.).

4. Имущество, собственность.

*В состоянии с неопр. – о возможности делать что-нибудь. Например: Сейчас я не в состоянии читать.

Из вышеуказанных толкований видно, что носителями состояния могут быть живые организмы, предметы, явления природы и социальная система.

Глаголы состояния, в отличие от глаголов действия (как например, бежать, читать, звонить), обозначают чувства, ощущения, желания, мыслительные процессы или физические состояния говорящего или иного объекта, но не активные физические действия как таковые. К таким глаголам относятся: ненавидеть, знать, понимать и т.п. Например: Лиза очень любила её, открывала ей все свои тайны. (Пушкин, «Барышня-крестьянка»). То есть Лиза испытывает чувство расположения, симпатии. Она ничего не делает, это то, что происходит внутри, в голове или сердце. С помощью глаголов состояния мы говорим об отношении, мнении, восприятии и прочим.

Для выявления смысловой структуры глаголов состояния и выявления

минимальных семантических признаков, сем его составляющих, хорошо подходит компонентный анализ – метод дифференциально-семантического анализа. Этот метод подразумевает семантическую процедуру расщепления значения на мельчайшие компоненты (семы), которые представляют это значение не в виде простого пучка, а в виде определенным образом организованной структуры, в которой значимость того или иного компонента определяется отношением к другим компонентам. Компонентный анализ показывает, как некое сложное явление можно объяснить через совокупность его компонентов, более простых и более доступных для наблюдения. [2, 64]

В настоящее время компонентный анализ считается одним из основных методов исследования семантики слова. В современной лингвистике разработано несколько разновидностей компонентного анализа. По этому вопросу существует обширная литература, среди которой книга А. М. Кузнецова «От компонентного анализа к компонентному синтезу», А. И. Кузнецова «Понятие семантической системы языка и методы ее исследования».

Лингвистические методы различаются по отношению к парадигматике и синтагматике. Компонентный анализ входит в группу парадигматически ориентированных методов.

Синтагматика и парадигматика рассматривают слово или в системе языка, или в речевом потоке. Отношения, в которые оно при этом вступает, отличаются друг от друга. Парадигматические отношения определяют группировку слов. Синтагматические отношения определяют связь слов в пределах одного речевого отрезка. Парадигма (категория) – группа элементов, которые имеют определенное общее свойство, но различаются по какому-либо признаку или признакам.

Значение слова воспринимается носителем языка как целое, так как семы формально не выражены. Компонентный анализ значения показывает, как семема – значение слова – складывается из более мелких элементов смысла, сем. Сема – единица плана содержания, выделяемая в результате компонентного анализа значения. Предел деления значения на семы задается поставленными в исследовании задачами.

Разные семы играют неодинаковую роль в значении слова: одни семы образуют его основу, а другие выполняют подчиненные роли. Значение – это структура; семы в значении упорядочены. Чтобы выявить и интерпретировать глаголы состояния, необходимо найти в значениях данных слов общие для всех этих слов смысловые компоненты (семы) и специфические, присущие значению только данного слова: архисему (общую сему), интегральные (объединяющие) и дифференциальные (различающие) семы. Данные семы служат семантическим измерением при изучении содержания значения (семемы). Они интерпретируют, оценивают значения слов, относящихся к ним, как в языке, так и в речи.

Таким образом, общие, объединяющие и дифференцирующие семы в значении слова не являются просто количественной суммой значения (семемы), а образуя в структуре значения слова своеобразную систему и структуру, служат для того, чтобы язык (речь) выполнял коммуникативно-интервенционную функцию.

Центральные места в иерархии сем занимают семы, общие для больших групп значений – категориальные семы: шола – «предметность», красивый – «признаковость», писать – «действие». Рассмотрим следующую группу глаголов речи: говорить, разговаривать, произносить, мямлить, тараторить, ворчать и т.п. Категориальная сема для этих слов – «действие», общая сема,

которая объединяет эти глаголы в группу – архисема – «осуществлять речь» = «пользоваться устной речью». Архисема – общая, свойственная всем единицам определенного класса, сема, объединяющая эти единицы в класс и отличающая данный класс от других. Она является ядерной и главной семой в структуре лексического значения. Данная сема служит названием семантического поля – самой крупной парадигмы, объединяющая слова, значения которых имеют один общий семантический признак. Например, в семантическом поле с архисемой «осуществлять речь» входят следующие глаголы: говорить, произносить, разговаривать, ворчать, тараторить, мямлить и др.

Категориальной и ядерной семам подчинены более конкретные семы: интегральные и дифференциальные. Дифференциальными семами называются смысловые компоненты (семы), которыми значения слов различаются между собой. То есть дифференциальные семы различают, дифференцируют значения слов.[11, 131]

Рассмотрим следующую группу глаголов: спать, вечереть, любить, грустить, краснеть, ненавидеть, жалеть, находиться и т.п. данные глаголы объединяет в одну группу наличие в их значениях общей категориально-лексической семы «проявление состояния». Архисема этих слов – «состояние». Это многочисленный класс глаголов, который имеет свои особенности.

Подобно тому, как предметы, принадлежащие к одному логическому классу, имеют общие и особые признаки, глаголы с общим признаком, означающим «состояния», также имеют отличительные семантические признаки – дифференциальные семы. Глаголы с дифференциальными семами имеют четкое логическое выражение, относительно отделяющие их от общего:

- спать – «находиться в состоянии сна»
- вечереть – «клониться к вечеру»
- любить – «испытывать привязанность»
- грустить – «испытывать печаль»
- краснеть – «становиться красным»
- ненавидеть – «испытывать отвращение»
- жалеть – «чувствовать сострадание»
- находиться – «быть расположенным где-л.»

Глаголы с архисемой «состояния» кроме дифференциальных сем имеют и другие семы – интегральные (объединяющие). Они имеют определённый смысл и стоят между архисемами и дифференцирующими семами. Интегральные семы относительно самостоятельны и по сравнению с дифференцирующими семами по объёму шире. Они содержат общие признаки, характерные для значений слов, принадлежащих какой-нибудь лексико-семантической группе. Интегральная сема также изначально входит в состав архисемы и выделяется в результате анализа. Архисема и интегральная сема считается общей семой по сравнению с дифференцирующей семой. Но по сравнению с архисемой диапазон интегральной семы уже, потому что связана только с компонентами значений слов, характерными для определенного малого круга (подокруга). А архисема – это самая широкая по объёму, богатая по содержанию логическая часть значения слова, имеющая границу. Каждая внутренняя лексико-семантическая подгруппа глаголов с архисемой «состояния» будет иметь свои интегральные семы.

Таким образом, интегральная сема, схожая с ядерной семой, но все время определяемую после нее, относительно сужая сферу влияния архисемы, образует некие лексико-семантические группы и определяет небольшие устойчивые

целые.

В результате изучения значения русских глаголов состояния по семантическим компонентам установлено, что семантическое поле с архисемой «состояния» состоит из нескольких лексико-семантических групп. Лексико-семантическая группа группа слов одной части речи, «объединённых одной категориально-лексической семой, то есть множество слов, соединяемых, прежде всего с учётом компонентов основного значения» [1, 102] Причём разные источники классифицируют рассматриваемые глаголы по-разному: некоторые источники делят их на 4 группы, а в некоторых выделяют 6 типов. Ниже мы рассмотрим классификацию, состоящую из 5 групп:

I. Глаголы психического (эмоционального) состояния обозначают психическое состояние. К этой группе относятся глаголы, связанные с областью чувств, в широком их понимании, с областью мысли, мышления.

1. Глаголы, выражающие чувства:

1) глаголы ощущения (чувствовать, ощущать, предчувствовать, неметь, цепенеть, каменеть, костенеть, коченеть, мертветь, замирать, деревенеть, застывать, леденеть, болеть, мерзнуть, замерзать, разг. зябнуть, застывать, простор, студиться, знобиться, холодеть, дрогнуть, коченеть, согреться, обогреться, греться, париться и др.);

2) глаголы желания – это глаголы, которые передают желания и намерения, к ним относятся следующие лексические единицы: хотеть, желать, испытывать, тяготеть, располагать, пристрастить, манить, заманивать, притягивать, увлекать, привлекать, воодушевлять, вдохновлять, окрылять, соблазнять, воодушевляться, вдохновляться, увлекаться, соблазняться, обольщаться, прельщаться, льститься, приохочиваться, разохочиваться, завлекаться, расхотеть, расхотеться, залениться, разохотиться, разохотить и др.);

3) глаголы внимания (сосредоточиваться, сосредоточивать, реагировать, настораживаться, указывать, показывать, отвлекать, заинтересовываться, охладевать, остывать, интересоваться, заинтересовывать, привлекать, интриговать, заинтриговывать и др.);

4) глаголы эмоционального состояния, которые в свою очередь включают в себя: а) глаголы настроения (настраиваться, настроиться, настраивать, располагать, волноваться, сердиться, грустить, радоваться, расстраиваться, раскисать, скисать, печалиться, тужить, скучать, тосковать, хандрить, страдать, жалеть, сожалеть, досадовать, сетовать, чувствовать, беспокоиться, горевать, скорбеть, убиваться, опечаливаться, пригорюниваться унывать, отчаиваться, сникнуть, раскисать, мрачнеть, омрачаться, угрюмиться, угрюметь, ободряться, оживляться, рассеиваться, развеиваться, утешаться, бодрить, ободрять, оживлять опечаливать, огорчать, радоваться, злорадствовать, восторгаться, восхищаться, волноваться, беспокоиться, тревожиться, заботиться, трепетать возбуждаться, будоражиться, взбудораживаться, беспокоиваться, встревоживаться, озабочиваться, раздражаться, будоражить, взбудораживать, сердиться, сердчать, злиться, злобствовать, ожесточаться, сердить, раздражать, умилять, смущаться, конфузиться, тушеваться, бояться, пугаться, пугать, страшить, устрашать, удивляться, успокаивать, умиротворять и др.); б) глаголы эмоционального отношения (любить, влюбляться, уважать, презирать, очаровываться, пленяться, очаровывать, зачаровывать, обвораживать, завораживать, привораживать, околдовывать, заколдовывать, пленять, располагать, обвораживать, завораживать, увлекать, привлекать, околдовывать, заколдовывать, ненавидеть, тошнить,

разлюбить, надоесть, наскучить, прискучить, опротиветь, уважать, чтить, чествовать, презирать, компрометировать, дискредитировать, скандализировать, скандалить, срамить, бесчестить, бесславить, обидеть, порочить, подвергать чернить, пятнать, сквернить, грязнить, марать, пачкать, топтать, славить, прославлять, восславлять, возвышать, возвеличивать, превозносить, возносить, возвышаться, возвеличиваться, хвалиться, хвастаться, осуждать, насмехаться, критиковать, ругать, хвалить, жалеть, сожалеть, разжалобиться и др.) в) глаголы эмоционального переживания.

2. Глаголы, выражающие мыслительные процессы:

1) глаголы мышления (думать, осознавать, размышлять, мыслить, мозговать, обезумевать, опомниться, одуматься, образумиться, отрезветь, отрезветься, очнуться, опаматоваться, очухаться, соображать, смыслить, смекасть, кумекать, дуреть, тупеть, отупевать, обалдевать, оболваниваться, очуметь, одурять, дурманить, одурманивать, задурманивать, опьянять, туманить, отуманивать, затуманивать, слепить (только в третьем лице), мудрствовать, умствовать, теоретизировать, размышлять, рассуждать, раздумывать, мозговать, кумекать, соображать, смекасть, взвешивать, рассчитывать, прикидывать, анализировать, обдумывать, продумывать, обмозговывать, мечтать, грезить, бредить, помышлять, задуматься, заключать, умозаключать, обобщать, заблагорассудиться, оценивать, расценивать, придумывать, выдумывать, измышлять, выдумывать, придумывать, изобретать, сочинять, выдумывать, придумывать и др.).

2) глаголы знания (знать, познавать, узнавать, ознакомиться, познакомиться, образовывать, просвещать, инструктировать, усваивать, воспринимать, усваивать, осваивать, овладевать, постигать, перерабатывать, учиться, воспринимать, принимать, брать, сознать, впитывать, улавливать, ухватывать, ловить, хватать, схватывать, ловить, обнимать, охватывать, выучиваться, обучаться, просвещаться, нахватывать, нахватываться, поучать, наставлять, направлять, инструктировать и др.)

3) глаголы памяти (помнить, запоминать, забывать, вспоминать, запечатлевать, забывать, упускать, вспоминать, упоминать, поминать, напоминать).

II. Глаголы физического состояния. В этот класс входят лексические единицы, которые обозначают восприятие и абстрактные ощущения, полученные с помощью органов осязания и обоняния. Например: слышать, выслушивать, прослушивать, подслушать, недослышать, наслушаться, понаслушаться; видеть, замечать, наблюдать, проморгать, проворонить, принимать (обычно слухом), улавливать, схватывать, замечать, усматривать, услеживать, подмечать, почувствовать, почуять, учуять, обнаруживать, упускать, пропускать, недоглядывать, недосматривать, промаргивать, проворонивать, недоглядеть, недосмотреть любоваться; обонять, нюхать, обнюхивать; осязать, щупать, прощупывать; корчиться, морщиться, чувствовать, хмурить, шуриться, температурить, отекасть, увядать, растянуться, отяжелеть, запыхаться, коситься, жеманничать, заплакать, жеманиться, кокетничать, ломаться, терпеть, накаляться, раскаляться, беситься, взбеситься, капризничать, рябить, ласкать, улыбаться, плакать, смеяться и др.

III. Глаголы биологического состояния: умереть, помолодеть, расти, стареть, вырастать, расцветать, созреть, поспевать, дозреть, гнить, киснуть, раскисать, сохнуть, пересыхать вянуть, увядать, чахнуть, жаждать и др.

IV. Глаголы, образно характеризующие состояние: воспламеняться, вспыхивать, разгораться, загораться, зажигаться, возгораться, пылать,

распаляться, покраснеть.

V. Глаголы отношения. Это лексические единицы, которые обозначают, что что-либо принадлежит чему-либо или кому-либо. Например, в эту группу входят следующие глаголы: состоять, владеть, требовать, принадлежать, не хватать, отличаться.

В этих лексико-семантических группах архисемой является «состояние», а смысловые части «психический», «физиологический», «биологический», «образный», «длительный непрерывный», «результат действия», «выполнение», «движение», «квалификация» – интегральными семами.

Различение интегральных сем и дифференциальных сем относительно. Дифференциальная сема более широкой семантической группы может быть интегральной в более узкой семантической группе. Дифференциальные признаки различают значения слов внутри парадигмы. Предел деления значения на семы, задаётся поставленными в исследовании задачами. [12, 23]

Закключение.

1. Язык – сложная знаковая система, которая проявляется и функционирует через речь. Речь в свою очередь проявляется в основном через слова – лексемы, обладающие звучанием и значением. Значение слова определяется в соответствии со смысловой структурой. Семантическая структура слова чрезвычайно сложна, и этому вопросу в узбекском языкознании уделялось относительно мало внимания и недостаточно освоено. Следовательно, изучение смысловой структуры слов, в том числе и глаголов состояния, имеет большое научно-теоретическое и практическое значение.

2. Глаголы состояния, в отличие от глаголов действия (как например, бежать, читать, звонить), обозначают состояние или положение – чувства, ощущения, эмоции, отношения, мыслительные процессы и т.д.

3. Носителями состояния могут быть живые организмы, предметы, явления природы и социальная система.

4. Для выявления смысловой структуры глаголов состояния и выявления минимальных семантических признаков, сем его составляющих, мы использовали компонентный анализ, который в настоящее время считается одним из основных методов исследования семантики слова. Данный метод подразумевает семантическую процедуру расщепления значения на мельчайшие компоненты (семы), которые представляют это значение в виде организованной структуры, в которой значимость того или иного компонента определяется отношением к другим компонентам.

5. Для определения и толкования значений глаголов состояния мы разделили логические части (семы) их значения на общую сему (архисема), объединяющую сему (интегральная сема) и различающую сему (дифференциальная сема). На основе общей семы создано семантическое поле глаголов состояния. Лексико-семантические группы глаголов состояния формируются на основе объединяющей семы. Дифференциальная сема значения глагола представляет собой логическую часть, которая отделяет значение слов в парадигматических отношениях каждой группы от значений других слов в конкретной речевой ситуации, показывает ее относительную самостоятельность, отражает своеобразие значения каждого глагола, его эмоциональную окраску, уровень признака и т. д.

6. Архисема, интегральные и дифференциальные семы являются объяснением значения глагола состояния.

7. В результате изучения значения русских глаголов состояния по семантическим компонентам установлено, что семантическое поле с архисемой «состояния» состоит из 5 основных лексико-семантических групп:

I. Глаголы психического (эмоционального) состояния обозначают психическое состояние. К этой группе относятся глаголы, связанные с областью чувств, в широком их понимании, с областью мысли, мышления.

II. Глаголы физиологического состояния: корчиться, морщиться, хмурить, щуриться, увядать, растянуться, улыбаться и др.

III. Глаголы биологического состояния: умереть, молодеть, расти, стареть, расцветать, гнить, киснуть, раскисать, сохнуть, вянуть, увядать и др.

IV. Глаголы, образно характеризующие состояние: воспламеняться, вспыхивать, разгораться, загораться, зажигаться, возгораться, и др.

Литература

1. Бабенко Л.Г. Лексические средства обозначения эмоций в русском языке. Свердловск: Изд-во Урал. ун-та, 1989.

2. Васильев Л.М. Семантика русского глагола. -М.: Высшая школа, 1981.

3. Апресян Ю. Д. Экспериментальное исследование семантики

русского глагола. - М.: Наука, 1967.

4. Кузнецов А. М. От компонентного анализа к компонентному синтезу. – М., Наука, 1986.

5. А. И. Кузнецова. Понятие семантической системы языка и методы ее исследования (из истории разработки проблемы в современном зарубежном языкознании). – М., изд-во МГУ, 1963.

6. Кузнецов А.М. Компонентного анализа метод//Лингвистический энциклопедический словарь/ Под ред. В.Н. Ярцевой. – М., 1990, 233 – 234

7. Арнольд И.В. Основы научных исследований в лингвистике/электронный ресурс <http://www.classes.ru/grammar/128.Arnold-research/html/topic.html>

8. Стернин И.А. Лексическое значение слова в речи. – Воронеж: изд-во Воронежского ун-та, 1985

9. Апресян Ю.Д.. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. - М.: Наука, 1974.

10. Ахманова О. С. Основы компонентного анализа. Учеб. пособие. -М: изд-во Моск. ун-та, 1969.

11. Комлев Н. Р. Компоненты содержательной структуры слова. -М.: КомКнига, 1969.

12. Кучкартаев И. К. Семантическая классификация глаголов в узбекском языке. В кн.: Актуальные вопросы русской и узбекской семасиологии. - Ташкент: Изд-во ТашГУ, 1981, с.19-31.

13. Расулов Р. Холатларнинг образли ифодаланиши. Тошкент. 1982.

14. Расулов Р. Малака холати феълларининг семантик структураси. Хозирги Узбек адабий тили нормаларининг такомили масалалари. ТДПИ илмий асарлари. - Тошкент. 1987.

15. Мuryгина Э. М. Семантическая структура спрягаемых форм русского глагола.– М. 1970.

16. Мухамедова С. Узбек тилида харакат феълларининг семантикаси ва валентлиги. – Тошкент 2005.

17. Словарь русского языка: В 4-х т. / РАН, Ин-т лингвистич. исследований; Под ред. А. П. Евгеньевой. 4-е изд. – М.: Рус. яз., 1999. Адрес электронного ресурса: <http://feb-web.ru/feb/mas/default.asp?feb/mas/ma0.html>

18. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. М.: Словари и справочники по русскому языку, 2010 Адрес электронного ресурса: https://modernlib.net/books/ozhegov_s/tolkoviy_slovar_russkogo_yazika/read_1/

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

ҚЎЛ МЕХНАТИ ОРҚАЛИ ЎҚУВЧИЛАРДА ИЖОДИЙ ТАФАККУРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ ВА ОМИЛЛАРИ

Ачилова Мавлуда Саъдуллаевна,

Чирчиқ давлат педагогика университети “Мактабгача таълим методика”
кафедраси, педагогика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Жаҳон ижтимоий тафаккур ривожидан инсоннинг ақл-заковати ва унинг ижодкорлик салоҳияти илмий-техникавий ютуқларнинг энг муҳим омили сифатида кўзга ташланмоқда. Бу эса, ўз навбатида, инновацион таълим муҳити шароитини таъминлаш ва таълим олувчиларда ижодкорлик кўникмаларини ривожлантиришни, ностандарт ва креатив тафаккур тарзини шакллантириш муаммосини соҳанинг долзарб муаммоларидан бири сифатида кун тартибига олиб чиқмоқда. “Ҳаёт учун ўқийдиган ўқувчиларни тарбиялаш” гояси замирида мактаб таълимининг ҳаётий аҳамиятини ошириш, ўқувчилар томонидан ўзлаштирилган билимларнинг ҳаётий вазиятларда тўғри қарор қабул қилишига эришиш ва мактаб таълими фан дастурлари мазмунини мазкур ёндашув асосида такомиллаштириш ҳамда уни илмий-педагогик муаммо сифатида тадқиқ қилиш долзарб аҳамият касб этмоқда. Дунёнинг бир қатор етакчи мамлакатларида олий педагогик таълим мазмунига қўйилаётган талаблар акмешахсни шакллантиришнинг самарали усул ва йўллариини ишлаб чиқиш, таълим олувчиларнинг иқтидор хусусиятларини аниқлаштириш, уларда ижодий тафаккур кўникмаларини ривожлантиришга қаратилган қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Ижодий тафаккур тарзи ижтимоий онг шаклларида бири сифатида табиий ижтимоий таълимий омилларга боғлиқ бўлиб, унинг ривожланиши мазкур омилларни илмий-педагогик нуқтаи назардан тадқиқ этишини тақозо қилади. Мамлакатимизда умумий ўрта ва мактабдан ташқари таълимни ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларини белгилаш, ўсиб келаётган ёш авлодни маънавий-ахлоқий ва интеллектуал ривожлантиришнинг сифат жиҳатдан янги даражага кўтариш, ўқув ва тарбия жараёнига таълимнинг инновацион шакллариини олиб кириш, усулларини такомиллаштириш, узлуксиз таълим мазмунини сифат жиҳатидан янги босқичга олиб чиқиш, ўқитиш методикаларини такомиллаштириш соҳанинг стратегик вазифалари сифатида белгиланган. Бу эса, ўз навбатида, инновацион таълим муҳити шароитини таъминлаш ва таълим олувчиларда ижодкорлик кўникмаларини ривожлантиришни, ностандарт ва креатив тафаккур тарзини шакллантиришнинг педагогик физиологик психологик хусусиятлари ҳамда шахсий хусусиятлари ҳисобга олинган.

Калит сўзлар: Усул, маданият, танқид, ҳуқ-атвор, ривожланиш, алоқа, маданият, тафаккур.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ И ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ ЧЕРЕЗ РУЧНОЙ ТРУД

Ачилова Мавлуда Садуллаевна -

Чирчикский государственный педагогический университет
Кафедра «Методика дошкольного образования», PhD

Аннотация. В развитии мирового социального мышления интеллект человека и его творческий потенциал бросаются в глаза как важнейший фактор научно-технических достижений. Это, в свою очередь, выдвигает на повестку дня проблему обеспечения условий инновационной образовательной среды и развития творческих навыков у педагогов, формирования нестандартного и креативного образа мышления как одной из актуальных проблем отрасли.

В соответствии с идеей «воспитания учащихся для жизни», повышения жизненно важной значимости школьного образования, достижения правильного принятия решений о знаниях, приобретенных учащимися в жизненных ситуациях, и улучшения содержания научных программ школьного образования на основе

этого подхода, а также его исследования как научно-педагогической проблемы, имеющей неотложное значение. В ряде ведущих стран мира проводится ряд научных исследований, направленных на разработку эффективных методов и способов формирования личности, выяснение особенностей таланта педагогов, развитие у них навыков творческого мышления. Стиль творческого мышления как одна из форм общественного сознания зависит от естественных социально-образовательных факторов, развитие которых обуславливает необходимость исследования этих факторов с научно-педагогической точки зрения. Определение приоритетов реформирования общего среднего и внешкольного образования в нашей стране, поднятие подрастающего молодого поколения на качественно новый уровень духовного, нравственного и интеллектуального развития, внедрение инновационных форм образования в учебно-воспитательный процесс, совершенствование методов, вывод содержания непрерывного образования на качественно новый уровень, совершенствование.

Ключевые слова: Метод, культура, критика, поведение, развитие, общение, культура, мышление.

PEDAGOGICAL CHARACTERISTICS AND FACTORS OF DEVELOPING CREATIVE THINKING IN STUDENTS THROUGH MANUAL WORK

Achilova Mavluda Sadullaevna -

Chirchik State Pedagogical University, «Methodology of preschool education» department, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD)

Annotation. In the development of global social thinking, human intelligence and its creative potential are striking as the most important factor of scientific and technological achievements. This, in turn, puts on the agenda the problem of ensuring the conditions of an innovative educational environment and the development of creative skills among teachers, the formation of a non-standard and creative way of thinking as one of the urgent problems of the industry. In accordance with the idea of «educating students for life», increasing the vital importance of school education, achieving correct decision-making about the knowledge acquired by students in life situations, and improving the content of scientific programs of school education based on this approach, as well as its research as a scientific and pedagogical problem of urgent importance. In a number of leading countries of the world, a number of scientific studies are conducted aimed at developing effective methods and methods of personality formation, clarifying the characteristics of teachers' talent, developing their creative thinking skills. The style of creative thinking as one of the forms of social consciousness depends on natural socio-educational factors, the development of which necessitates the study of these factors from a scientific and pedagogical point of view. Determining the priorities of reforming general secondary and extracurricular education in our country, raising the younger generation to a qualitatively new level of spiritual, moral and intellectual development, introducing innovative forms of education into the educational process, improving methods, bringing the content of continuing education to a qualitatively new level, improving teaching methods are defined as strategic objectives of the industry. This, in turn, took into account the pedagogical physiological psychological characteristics and personal characteristics of ensuring the conditions of an innovative educational environment and the development of creative skills among teachers, the formation of a non-standard and creative way of thinking.

Key words: Method, culture, criticism, behavior, development, communication, culture, thought.

КИРИШ. Педагогика таълим усуллари, шу жумладан, таълим мақсадлари ва ушбу мақсадларга эришиш йўлларини ўрганувчи фан бўлиб, у кўп жиҳатдан ўрганишининг илмий назарияларини ўз ичига олган таълим психологиясига ва маълум даражада таълимнинг мақсади ва қийматини фалсафий нуқтаи назардан кўриб чиқадиган таълим фалсафасига таянади.

Ўқитиш актида икки томон, яъни ўргатувчи ва ўрганувчи томонлар мавжуд бўлиб, улар ўрганувчиларнинг тажрибаси ва тушунчасини қандайдир тарзда ўзгартиришга мўлжалланган муайян дастур асосида биргаликда ишлайди. Шунинг учун, масалани тадқиқ этишни ўрганувчи, ўргатувчи борасидаги кузатишлардан бошлаш, кейин эса гуруҳ ҳаёти ва таълим муассасасининг аҳамиятини кўриб чиқишдан бошлаш тўғри бўлади. Шу тариқа педагогика инсоннинг тажрибаси ва тушунчасини ўзгартиришга таъсир қилувчи омиллар ва назарияларни кўриб чиқиш имкониятини тақдим қилади. Бу эса таълимда ўрганиш назарияларини ўз ичига олади ва гуруҳни ташкил этиш жараёнлари, ўқув воситалари ва усуллари асосида амалга оширилади.

АСОСИЙ ҚИСМ

Оддий қилиб айтганда, педагогика ўқувчиларга қандай таълим беришимиз ва уларнинг ривожланишига ёрдам беришимиз билан боғлиқ фандир. Ривожланиш имкониятларини таъминлаш ва таълим олувчилар билан муносабатлар тизими уларга қандай таъсир қилишни таъминлаш учун биз фойдаланишимиз мумкин бўлган техника ва стратегияларга боғлиқдир.

Педагогика таълим олувчилар ҳаётининг жабҳаларида қуйидагиларга таъсир қилиши мумкин:

- ривожланиш - ўқувчиларнинг вақт ўтиши билан таълим ва ривожланиш нуктаи назаридан қандай ва нима учун ўзгаришига эътибор қаратиш;
- хулқ -атвор - ўқувчининг тажрибаси уларнинг хатти-ҳаракатларини шакллантиради;
- алоқалар - ўқувчилар атрофдагиларга нисбатан қандай ўзгаради ва ўрганади;
- маданият - оилавий ҳаёт ва маданиятнинг ўрганиш ва муносабатларга қандай таъсир қилиши;
- танқид - куч, тенглик ва ўқув дастурлари бўйича тахминлар ва муаммоларга қарши муносабатни шакллантиради.

Ўқувчилар таълим жараёнида танқидий кўникмаларни ўрганадилар ва таълимга киритилган турли ўйинлар воситасида ривожланадилар. Ўқувчилар ўйнашни танлаганларида “Энди мен бу фаолиятдан ниманидир ўрганаман” деб ўйламайдилар. Аммо уларнинг ўйинлари ривожланишнинг барча соҳаларида кучли ўрганиш имкониятларини яратади. Ривожланиш ва ўрганиш мураккаб ва яхлит жараён бўлиб, барча ривожланиш соҳаларидаги кўникмаларни ўйин орқали рағбатлантириш мумкин, шу жумладан, восита, когнитив ва ижтимоий ва ҳиссий қобилиятларни ҳам. Дарҳақиқат, ўйин тажрибасида ўқувчилар бир вақтнинг ўзида кенг кўникмаларга эга бўлишади. Кўпинча бу эрта таълим ёки мактабгача таълим дастурлари контекстида содир бўлади. Бурчак ўйинлари, яхши режалаштирилган бўлса, ўқувчининг ривожланиши ва ўрганиш компетенцияларини бошқа бошланғич машғулотларга қараганда самаралироқ таъминлайди. Ўзлари ёқтирган нарсалар билан ўйнашни танлаб, ўқувчилар ривожланишнинг барча соҳаларида, яъни интеллектуал, ижтимоий, ҳиссий ва jisмоний кўникмаларини ривожлантирадилар.

Ўқувчилар ўйнаб, янги ижтимоий кўникмаларни синаб кўришлари мумкин (масалан, ўйинчоқларни бўлишиш, материаллар билан қандай ишлашни келишиб олиш) ва улар кўпинча баъзи бир қийин билим вазифаларини (масалан, бинони қандай ясашни аниқлаш) ўз зиммаларига оладилар. Рамзий маънода, ўқувчилар “қўлда” ўрганувчилардир. Улар объектлар ва одамлар билан ўйноқи муносабатда бўлиш орқали билимга эга бўладилар. Улар мавҳум тушунчаларни

тушуниш учун қаттиқ объектлар билан кўп машқ қилишлари керак. Масалан, геометрик шакллар билан ўйнаш орқали улар иккита квадрат тўртбурчак ва иккита учбурчак квадрат ҳосил қилиши мумкинлиги ҳақидаги тушунчани англашади. Олдинга қадам ташлаш, орқага қайтиш, қарсак чалиш ва такрорлаш каби ҳаракатларни рақсга туширишдан бошлаб, улар математика учун асос бўлган шаклларнинг хусусиятларини тушуна бошлайдилар.

“Рамзий” ўйинлар (масалан, уй ёки бозор ўйинлари) жуда фойдалидир: бундай ўйинда ўқувчилар ўз ғоялари, фикрлари ва ҳис-туйғуларини ифода этадилар, ўзларининг ҳис-туйғуларини қандай бошқаришни ўрганадилар, бошқалар билан ўзаро муносабатда бўлишади, низоларни ҳал қилишади ва малака туйғусига эга бўлиш орқали ижтимоийлашув жараёни тезлашади.

Ўйин ўқувчиларда муҳим ижтимоий ва ҳиссий билим ва кўникмаларни ривожлантириш учун асос яратади. Ўйин орқали ўқувчилар бошқалар билан алоқа ўрнатишни, баҳам кўришни, музокаралар олиб боришни ва низоларни ҳал қилишни ўрганадилар, шунингдек, ўз-ўзини ҳимоя қилиш кўникмаларини ўрганадилар. Ўйин, шунингдек, ўқувчиларга етакчилик қилиш (лидерлик) ва гуруҳ қобилиятларини ўзлаштиришига кўмаклашади. Бундан ташқари, ўйин ўқувчилар ўзларининг чидамлилиқ ва бардош бериш кўникмаларини ривожлантириш учун фойдаланишлари мумкин бўлган табиий восита бўлиб, улар муносабатларни бошқаришни ва ижтимоий муаммоларни ҳал қилишни, шунингдек, фантазия қаҳрамонларини тақлид қилиш орқали кўрқувни енгишга кўмаклашади.

Умуман олганда, ўйин билимга асосланган дунёда асосий манбалар бўлган тасаввур, қизиқувчанлик ва ижодкорликни ифодалаш учун инсоннинг асосий эҳтиёжларини қондиради. Улар бизга енгиш, завқ топиш ва тасаввур ҳамда инновацион кучларимиздан фойдаланишга ёрдам беради. Дарҳақиқат, бошланғич таълим ёшидаги ўқувчиларнинг ўйин орқали эгаллаган муҳим кўникмалари келажакдаги “XXI аср кўникмалари” комплексининг асосий қурилиш блокларининг бир қисmini ташкил қилади.

А.А.Холиқовнинг “Педагогик маҳорат” номли дарслигида ёзилишича (2011) педагогик маҳорат ўқитувчилар ва ўқитувчиларга педагогик ижодкорлик, педагогик техника, таълим-тарбия жараёнида ўқитувчи ва тарбияланувчиларнинг ўзаро ҳамкорлиги, мулоқот олиб бориш тактикаси, нутқ маданияти, тафаккури, ўқитувчининг маънавий-маърифий ва тарбиявий ишларини ташкил этиш ва амалга ошириш, бу жараёнда хулқ-атвори ва ҳиссиётини жиловлай олиш хусусиятларини ўргатади ва ўз касбини ривожлантириб боровчи педагогик фаолиятлар тизими тўғрисида маълумотлар беради. Педагогик маҳорат ўқитувчиларнинг педагогик фаолияти замирида такомиллашиб боради.

Педагогик фаолият ёш авлодни ҳаётга, меҳнатга тайёрлаш учун жамият олдида, давлат олдида жавоб берадиган, таълим-тарбия беришда махсус тайёрланган ўқитувчилар меҳнати фаолиятидир. Бўлажак ўқитувчилар ўз педагогик фаолияти жараёнида фаолиятнинг қуйидаги таркибий қисмларини билиши лозим:

- педагогик фаолиятнинг мақсади;
- педагогик фаолиятнинг объекти ва субъекти;
- педагогик фаолиятнинг воситаси.

Педагогик маҳорат - ўқитувчиларнинг шахсий (болажонлиги, хайрихоҳлиги, инсонпарварлиги, меҳрибонлиги ва ҳ.к.) ва касбий (билимдонлиги, зукколиги, фидойийлиги, ижодкорлиги, қобиляти ва ҳоказо.) фазилатларини белгиловчи

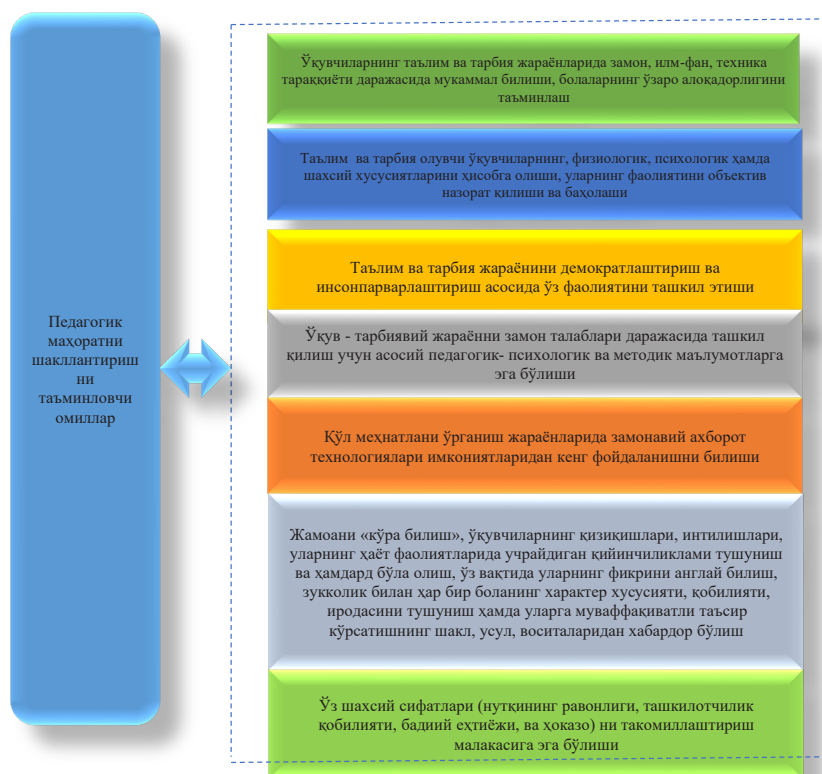
хусусият бўлиб, ўқитувчиларнинг таълим-тарбиявий фаолиятида юқори даражага эришишини, касбий маҳоратини доимий такомиллаштириб бориш имкониятини таъминловчи фаолиятдир. У ўз фанини мукамал билган, педагогик-психологик ва методик тайёргарликка эга бўлган, ўқитувчиларни ўқитиш, тарбиялаш ва ривожлантиришнинг оптимал йўллари излаб топиш учун, амалий фаолият олиб борадиган ҳар бир ўқитувчининг касбий фаолиятида намоён бўлади.

Ўқитувчиларнинг касбий хусусиятларига: ўз касбини, ўқувчиларни севиши, зийраклиги, ҳозиржавоблиги, вазминлиги, педагогик назокати, тасаввур қобилияти, ташкилотчилиги, нотиклик маданияти, чуқур ва кенг илмий савияси, касбий лаёқатлилиги, маънавий эҳтиёжи ва қизиқиши, интеллект, янгиликни англай ва қўллай олиши, касбий маълумотни мунтазам оширишга нисбатан интилиши ва бошқа фазилатлари киради.

Ўқитувчиларнинг касбий педагогик тайёргарлиги шартли равишда қуйидаги йўналишларда олиб борилади:

- 1) ўқитувчининг шахсий фазилатлар бўйича тайёргарлиги;
- 2) ўқитувчининг руҳий-психологик тайёргарлиги;
- 3) ўқитувчининг ижтимоий-педагогик ва илмий-назарий жиҳатдан тайёргарлиги;
- 4) ўқитувчининг махсус ва ихтисосликка оид услубий билимларни эгаллаб бориши.

Юқас педагогик маҳоратни шакллантиришни таъминловчи омиллар қуйидаги расмда ёритилиб ўтилган. (1.1-расм)

Ўқитувчилар психологик ривожланиши ҳар хил бўлган ўқувчилар билан тарбиявий ва таълимий жараёнларни олиб борадилар. Бу жараёнларда турли хил зиддиятларга дуч келадилар. Бу жараёнлар эса ўқитувчиларни тинимсиз

ўз устида ишлашига, ижод қилишга, ўқувчиларга ижобий ёндашиш мақсадида таълимнинг ҳар хил методлари ва воситаларидан моҳирона фойдаланишларига тўғри келади

Таълим ва тарбия назарияларини қўллаб қўзлаган мақсадларига эришиш учун ўқитувчилар ва тарбиячилар иш тажрибасида йиллар давомида йиғилган қўникма, малака ва тажрибаларидан фойдалабишлари лозим. Ўқитувчи ва тарбиячиларнинг дарс машғулотида, болаларга ёндашув даврида назарий ва амалий фаолиятида эришган барча ижобий натижалари ҳамда ютуқлари ўз педагогик маҳоратларини кўрсата билиш учун асосий воситадир.

Ўқувчиларнинг ижобий ёки салбий хусусиятлари баъзида гуруҳ мураббийлариникига ўхшаб кетишини психологлар таъкидлашган. Чунки ҳар бир бола катталарнинг юриш-туриши, кийиниши, гапиришига тақлид қиладилар. Табиийки, ҳафтада 5 кун болалар ўқитувчисини кўриб асосий вақтларини улар билан ўтказганларидан кейин уларга тақлид қиладилар, ўхшашга ҳаракат қиладилар.

Ўқитувчиларнинг касбий маҳоратларини такомиллаштириш тўғрисидаги муаммолар Европа олимлари Я.А.Коменский, Джон Локк, Песталоцци, А.Дистерверг, К.Д.Ушинский кабиларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Жумладан, чех олими, машҳур педагог Я.А.Коменский ўқитувчининг энг муҳим хусусиятлари қаторига болаларни севиши, юксак ахлоқи, билимдонлиги, иқтидори, қобилияти кабиларни киритади ва уларнинг моҳиятини мукамал тавсифлаб беради.

Л.Н.Толстой, А.С.Макаренко, К.Д.Ушинский, В.А.Сластёним, В.Сухомлинский, А.И.Герцен каби МДХ мамлакатлари олимлари мазкур муаммолар борасида ўз мулоҳазаларини билдирганлар. Жумладан, А.И.Герцен фикрига кўра, ўқитувчи ва тарбиячиларнинг энг асосий хислати - бу унинг ўқувчилар билан бўладиган муносабатда бўлаётганлигини сезишда, ўқувчилар руҳий дунёсини тушуна олишида, ахлоқий қобилиятнинг мавжудлигида, чунки у шундай истеъдодга эга бўлиши керак[1].

А.Дистерверг ўқитувчи ўқувчиларнинг индивидуал хусусиятларини, қобилиятини, фаолиятини мукамал билиши учун муайян даражада психологик билимларга ҳам эга бўлиши кераклигини таъкидлайди.

Қўл меҳнати орқали мактабларда таълим сифатини оширишнинг асосий тамойили ўқувчилар ҳаётининг турли соҳаларини - уй, мактаб ва жамиятни ҳамда бутун дунёни бирлаштиришдан иборат бўлиб, вақт ўтиши билан ва турли вазиятларда таълимнинг узлуксизлиги ва боғлиқлиги билан кечади. Бу соҳалардаги катталар болаларни қўллаб-қувватлашда қўл меҳнати тажрибасини тан олиш, бошлаш, йўналтириш орқали ўрганишнинг ушбу узлуксизлиги ва боғлиқлигини таъминлашдаги роли муҳим аҳамиятга эга. Бир томондан, эркин қўл меҳнати орқали ривожланиш болаларга ўйнаш ва кашф қилиш эркинлигини беради; бу катталар иштирокида кўпроқ бошқариладиган ёки тузилган болаларнинг қўл меҳнатида кўзга ташланади. Ушбу давомийлик бўйича, тарбиячилар қўл меҳнати орқали ўрганишни қўллаб-қувватлаш учун зарур ва тегишли қўникмалар билан жиҳозланган бўлишини таъминлаш муҳим - ҳатто эркин ўйин ҳолатларида ҳам, чунки эркин ўйиннинг афзалликларини тан олишлари ва вақтни таъминлаш орқали уни ривожлантиришлари зарур бўлади.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, ҳар қандай қўл меҳнати ўсиб бораётган ўқувчига моҳиятан қуйидаги тарзда таъсир қилади:

- у ҳаракат фаолиятини маҳорат соҳасига кўтаради;
- иродани шакл гузаллигига айлантиради;
- арзимас фаолиятни фазилатга айлантиради.

Ҳақиқий таълим бутун инсоният эҳтиёжларини қондиришга қаратилган бўлиб, қўл меҳнاتини амалиётда тажриба қилиш орқали бунга эришиш мумкин. Қўл меҳнати натижасида ақл-интеллект, юрак ва қўллар бир-бири билан муайян муносабатга киришади. Қўл меҳнатида йўналтирилган дарс машғулотида ўрганувчилар дунёни “идрок этиш” ва ўзларининг яширин ижодини намоён қилиш имкониятига эга бўлади.

Қўл меҳнати фаолияти нафақат бошланғич таълим ўқувчиларига турли хил материаллар билан боғлиқ бўлган табиат ва жараёнлар, асбоблар ва жиҳозлардан фойдаланиш ва ҳоказоларни ўргатиш учун хизмат қилади, балки унинг ўрганувчилар учун фойдали бўлган терапевтик жиҳати ҳам мавжуд. Чунки қўл меҳнатини ўргатиш ва ўрганиш замирида хомашёдан маҳсулот яратиш мазмуни ётади. Қўл меҳнати тақдим этиши мумкин бўлган таълим ва терапевтик фойдадан ташқари, қўл маҳоратини ошириш орқали уларда бармоқлар моторикасини ривожлантириш билан боғлиқ ижобий жиҳати ҳам мавжуд. Қўл меҳнатини таклиф қилиши мумкин бўлган ҳар қандай терапевтик ҳиссалардан ташқари, қўл меҳнатини ўргатишга жалб қилиш мактабгача таълим тарбияланувчиларига концепциядан материалгача ишлашни ўрганишни таклиф қилади. Бу жараёнда тарбияланувчилар иш жойида ўта инсоний фазилатларни ҳам ҳиссий, ҳам интеллектуал даражада машқ қилишда тажрибага эга бўлади ва онгли шахс сифатида тарбияланади.

Ишлаш амалиёти:

1. Тайёрлаш - дизайн концептуали, ғоявий фикрлаш фаолияти, материални тайёрлаш.

2. Ҳаракат – жараён фаолияти, амалий қатнашиш. Қўл меҳнатида зарур бўладиган иш буюми, материалларни йиғади ва ўзи ҳосил қилган ақлий расмни ишлаб чизади.

3. Ҳукм - туйғуларнинг иштироки, ишлов бериладиган буюмнинг шакли ҳақида мулоҳаза юритиш. Шакллантирувчи элемент.

Бошланғич таълим ўқувчилари томонидан қилинадиган қўл меҳнатлари катталар томонидан амалга оширилган нарсаларга тақлид қилиб, жавоб сифатида амалга оширилади. Агар латта қўғирчоққа келсак, биз болага оддий, тугунли қўғирчоқни берганимиз маъкул, чунки бу қўғирчоқнинг бош қисми ипак матони бўйнига боғланган кичик жун билан тўлдириб, ўйнаш учун жуда қулай ҳисобланади. Бола ҳар бир деталда реал тафаккур элементларини ишга солишдан кўра, латта қўғирчоқ воситасида яхшироқ тасаввур қила оладиган кучларини амалга ошириши мақсадга мувофиқ. Бошланғич таълим ўқитувчиси, шунингдек, болаларни нарсалар, қобиклар, конуслар, новдалар ва ҳоказоларни йиғиш учун синфдан ташқарига чиқишга ундайди. Бу машғулотлар болаларга нарсаларнинг шакллари билан танишишга ёрдам беради.

ХУЛОСА

Бошланғич синф ўқувчиси қўлда ишлашнинг дастлабки турларидан бири бу трикотаж бўлиб, Рудольф Штейнер бунинг педагогик аҳамиятини айниқса юқори баҳолаган: “Биз болани тўқиш ёки бирор нарса ясашни ўргатганимизда, албатта, у қиладиган нарса мақсад ва маънога эга бўлиши керак. Кейин биз боланинг психологияси устида ишлаймиз ва кўпинча унга маънавий ва интеллектуал деб ҳисобланган мавзуларни ўргатганимиздан кўра кўпроқ нарсаларни ўрганади.

Бола ўз қўғирчоғи учун оддий қозон ушлагичи ёки шарф тўқишни ўрганиши мумкин. Бола тўқишнинг асосий усуллари ўзлаштиргандан сўнг, унга оддий ҳайвон шаклини қандай қилиб тўқиш кераклигини кўрсатиш мумкин, кейин бир-бирига тикилади ва шакл бериш учун жун билан тўлдирилади. Тўқиш орқали биз болани механизм билан таништирамиз, биз боланинг оёқ-қўллари ва бармоқларини ҳаракатга келтирамиз ва тикувларни осонгина тушириш учун диққат кучини ўргатамиз”[2].

Фридрих Фребель болалар боғчаси тушунчасини ихтиро қилган немис ўқитувчиси эди. Фребель ёндашуви ўйиннинг муҳимлигини тарғиб қилади, чунки у болаларга ўз дунёсини бевосита бошдан кечириш орқали тушунишга имкон беради[3].

Фридрих Фребель таълимотининг асосий тамойиллари қуйидагилар:

- ☐ болалик - бу катталикка тайёргарлик эмас;
- ☐ барча таълим бир-бирига боғланган ва шунинг учун ўрганишнинг ҳар бир соҳаси бошқаларга таъсир қилиши мумкин;
- ☐ боланинг ташаббуси билан ўйнаш жуда муҳим, чунки бу боланинг ғайратли ва фаоллигини англатади;
- ☐ ҳар доим болалар қила олмайдиган нарсадан эмас, балки қила оладиган нарсадан бошланг.

Мария Монтессори италиялик шифокор ва ўқитувчи бўлиб, минглаб илмий кузатишлар асосида “Монтессори” усулини ишлаб чиқди. У ҳар бир боланинг индивидуаллигига эътибор қаратади, диққат билан яратилган муҳит орқали қизиқишни рағбатлантиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Герцен А.И. Кто виноват? –М.: 1989. -С.98.
2. Рудольф Штайнер. Границы естественного познания / Восемь докладов, прочитанных в Дорнахе с 27 сентября по 3 октября 1920г.
3. Фридрих Фребель, Будем жить для наших детей. –М.: Просвещение, 2010.
4. Ғозиев Э.Ғ. Тафаккур психологияси. – Т.:Ўқитувчи, 1990. – 185 б.
5. Усмонова Э.З. Ўқувчиларда мустақил тафаккурни қандай шакллантириш мумкин? – Т.: ТДПУ, 2000. – 78 б.
6. Ачилова С (2020). PHONETIC AND PHONEMIC DISORDERS AND THEIR CORRECTION IN CHILDREN WORN OUT DYSARTHRIA. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(3).
7. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии. – М.: Педагогика, 1998. – 493 с.
8. Очилов М. Янги педагогик технологиялар. – Қарши, Насаф, 2000. – 79 б.
9. Шодмонова Ш.С. Олий ўқув юрти талабаларида мустақиллик тафаккурини шакллантириш ва ривожлантириш (Касб таълими йўналиши мисолида): Пед. фан. док. ...дисс. – Т.: ТДПУ, 2010. – 340 б. (95 б.)

O'QUVCHIDA TANQIDIY TAFAKKURNING RIVOJLANISHI – IJTIMOIY MUNOSABATLARGA TAYYORLIK KAFOLATI

*Akramova Gulbahor Renatovna,
Buxoro davlat universiteti, boshlang'ich ta'lim nazariyasi kafedrasida dotsenti,
pedagogika fanlari nomzodi*

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ularni ijtimoiy munosabatlar tayyorlashning muhim jihatlari, tanqidiy tafakkurning mazmun-mohiyati, tanqidiy tafakkurni rivojlantirish yo'llari va usullari keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'quvchi, tanqidiy tafakkur, ijtimoiy munosabat, muammo, ijodkorlik, rag'bat.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ШКОЛЬНИКА – ГАРАНТИЯ ГОТОВНОСТИ К СОЦИАЛЬНЫМ ОТНОШЕНИЯМ

*Акрамова Гульбахор Ренатовна,
Бухарский государственный университет, доцент кафедры теории
начального образования, кандидат педагогических наук*

Абстрактный. В статье представлены важные аспекты подготовки учащихся к социальным отношениям на основе развития критического мышления, сущность критического мышления, способы и методы развития критического мышления.

Ключевые слова: студент, критическое мышление, социальная позиция, проблема, творчество, мотивация.

THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN SCHOOLCHILDREN IS A GUARANTEE OF READINESS FOR SOCIAL RELATIONSHIPS

*Akramova Gulbahor Renatovna,
Bukhara state university, associate professor of primary education theory
department, candidate of pedagogical sciences*

Abstract. The article presents important aspects of preparing students for social relations on the basis of critical thinking, the essence of critical thinking, methods and techniques for critical thinking development.

Key words: student, critical thinking, social position, problem, creativity, motivation.

Tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish o'quvchilarning muvaffaqiyatli va bilimli shaxs bo'lishlari uchun juda muhimdir. Tanqidiy fikrlash o'quvchilarga ma'lumotni tahlil qilish, dalillarni baholash, noto'g'ri va taxminlarni aniqlash, mantiqiy mulohaza yuritish va xulosalar chiqarish imkonini beradi.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning zaruriy ahamiyat kasb etishi quyidagilar bilan izohlanadi.

1. Muammoni hal qilish ko'nikmalarini yaxshilaydi: Tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'quvchilarga muammolarni aniqlash, dalillarni baholash va echimlarni ishlab chiqarishga yordam beradi. Tanqidiy fikrlashni qo'llash orqali o'quvchilar muqobil echimlarni aniqlashlari va baholashlari va eng mosini tanlashlari mumkin.

2. Ijodkorlikni rag'batlantiradi: Tanqidiy fikrlash o'quvchilarni qutidan tashqarida

o'ylashga va muqobil istiqbollarni ko'rib chiqishga undaydi, ijodiy echimlar va g'oyalarga olib keladi.

3. Qaror qabul qilishda yordam beradi: tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirish orqali o'quvchilar qaror qabul qilishdan oldin bir nechta variantlarni baholashlari va ijobiy va salbiy tomonlarini tortishlari mumkin. Bu ularga dalillar va mulohazalarga asoslangan ongli qarorlar qabul qilishga yordam beradi.

4. Muloqot ko'nikmalarini oshiradi: Tanqidiy fikrlash o'quvchilarga o'z fikrlari va g'oyalarini yanada aniqroq va samarali ifodalashga yordam beradi, muloqot ko'nikmalarini oshiradi.

5. O'quvchilarni kelajakka tayyorlaydi: O'quvchilar ta'lim jarayonida va kasbiy hayotlarida o'sib borishi bilan ular tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini talab qiladigan tobora murakkab muammolarga duch kelishadi. Ushbu ko'nikmalarni erta rivojlantirish ularni kelajakdagi ishlarida muvaffaqiyatga tayyorlaydi.

Demak, o'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish, kelajakda ularning har tomonlama rivojlangan, bilimli va muvaffaqiyatli shaxs bo'lish hamda ijtimoiy munosabatlarga kirisha oladigan, hayotda o'z o'rnini topishlari uchun ham muhimligini asoslaydi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tanqidiy tafakkur turli tomonlarni o'rganilgan va ta'riflangan.

Chunonchi, tanqidiy tafakkur - kuzatish, tajriba, fikrlash, fikrlash yoki muloqot natijasida to'plangan yoki yaratilgan ma'lumotlarni faol va mohirona kontseptsiyalash, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish yoki baholashning intellektual intizomli jarayonidir.

Amerika falsafiy assotsiatsiyasi tanqidiy tafakkurni «daliliy, kontseptual, uslubiy, kriteriologik yoki kontekstual mulohazalarni izohlash, tahlil qilish, baholash, xulosa chiqarish va tushuntirish kabi kognitiv vositalardan foydalanadigan maqsadli, o'z-o'zini tartibga soluvchi mulohazalar jarayoni» deb ta'riflaydi. asoslangan.»

Oksford inglizcha lug'ati tanqidiy tafakkurni «mulohazalarni shakllantirish uchun muammo yoki vaziyatni ob'ektiv tahlil qilish va baholash» deb ta'riflaydi.

Tanqidiy fikrlash bo'yicha milliy kengash tanqidiy tafakkurni «javob yoki xulosaga kelish uchun ma'lumotni faol va mohirona kontseptsiyalash, qo'llash, tahlil qilish, sintez qilish va baholashning intellektual intizomli jarayoni» deb ta'riflaydi.

Bildirilgan ta'riflarni javlash orqali o'zimizni mualliflik ta'rifimizni keltiramiz. Bizningcha, tanqidiy tafakkur - bu asosli mulohazalar va qarorlar qabul qilish uchun ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash, sintez qilish va qo'llashni o'z ichiga olgan tafakkurga intizomli va tizimli yondashuv.

Tanqidiy fikrlash asosli mulohazani shakllantirish uchun axborotni ob'ektiv tahlil qilish, baholash va sintez qilish jarayonini anglatadi. Bu taxminlarni so'roq qilish, noto'g'ri fikrlarni aniqlash va asosli xulosalarga kelish uchun dalillarni tahlil qilishni o'z ichiga oladi.

Ta'lim-tarbiya jarayonida o'quvchida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish orqali ularda bir qator kognitiv qobiliyatlar rivojlantiriladi. Jumladan:

Tahlil: Ma'lumotni yaxshiroq tushunish uchun uni kichikroq qismlarga bo'lish.

Baholash: ma'lumotlarning ishonchligi, dolzarbligi va to'g'riligini baholash.

Xulosa: mantiqiy xulosalar chiqarish va dalillarga asoslangan xulosalar chiqarish.

Izoh: Axborotning mazmuni va ahamiyatini tushunish.

Tushuntirish: fikr va xulosalarni aniq va samarali bayon etish.

Tanqidiy fikrlash muammoni hal qilish, qaror qabul qilish va samarali muloqotning asosiy tarkibiy qismidir. Bu akademik va professional kontekstda muvaffaqiyatga erishish, shuningdek, shaxsiy o'sish va rivojlanish uchun zarurdir. Ta'kidlash kerakki,

o'quv jarayonida o'quvchida yuqorida keltirilgan kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirish orqali ularning ijtimoiy hayotga muvaffaqiyatli tayyorgarligini ta'minlaydi.

Tanqidiy tafakkur ma'lumotni baholash, dalillarni izlash va asosli xulosalar chiqarish imkonini beradigan fikrlashning qat'iy va tizimli yondashuvini o'z ichiga oladi. Bularning barchasi o'quvchini ijtimoiy hayotda o'z o'rnini egallashi va jamiyatga foydil shaxs sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

O'quvchida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish ularning ijtimoiy muloqotga kirishishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ijtimoiy munosabatlarga tayyor bo'lishlarida bir qator qobiliyatlarni rivojlantirishga e'tibor qaratish muhim.

Kommunikativ qobiliyat. Tanqidiy tafakkur fikrlarni aniq va samarali ifoda etish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Chunki o'quvchi o'z fikrini atrofdagilarga yetkazishda muloqotchanlik qobiliyatidan foydalanadi. Tanqidiy tafakkur o'quvchining o'z fikr va g'oyalarini boshqalarga muloqot orqali yetkazish, ularning ijtimoiy muloqotda ishtirok etish qobiliyatini yaxshilaydi.

Empatiya. Tanqidiy tafakkur bir nechta nuqtai nazarni ko'rib chiqish va dalillarni ob'ektiv baholashni o'z ichiga oladi. Bu empatiyaning kuchayishiga va boshqa odamlarning nuqtai nazarini tushunishga olib kelishi mumkin, bu esa o'quvchilarning ijobiy ijtimoiy o'zaro munosabatlarga kirishish ehtimolini oshiradi.

Kengaytirilgan muammolarni hal qilish ko'nikmalari: Tanqidiy fikrlash ma'lumotni tahlil qilish, dalillarni baholash va echimlarni ishlab chiqarishni o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradigan o'quvchilar ijtimoiy vaziyatlarda harakat qilish va yuzaga keladigan muammolarni hal qilish uchun yaxshi jihozlangan bo'lib, ko'proq ijobiy ijtimoiy munosabatlarga olib keladi.

Yaxshilangan qaror qabul qilish: Tanqidiy fikrlash imkoniyatlarni baholash va asosli qarorlar qabul qilish uchun dalillarni tortishni o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradigan o'quvchilar ijtimoiy vaziyatlarda qaror qabul qilish uchun yaxshi jihozlangan bo'lib, ijobiy natijalar va o'zaro munosabatlarga olib keladi.

O'z-o'zini anglashni oshirish: Tanqidiy fikrlash o'z fikrlash jarayonlari va noto'g'ri fikrlarini aks ettirishni o'z ichiga oladi. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradigan o'quvchilar o'zlarining qarashlari va noto'g'ri qarashlarini yaxshiroq tushunishadi, bu esa o'z-o'zini anglash va ijobiy ijtimoiy o'zaro munosabatlarga olib keladi.

Tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish muloqot ko'nikmalarini oshirish, empatiyaning oshirish, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini oshirish, qaror qabul qilishni yaxshilash va o'z-o'zini anglashni oshirish orqali o'quvchilarning ijtimoiy o'zaro munosabatga kirishuviga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish asosida ularni ijtimoiy munosabatlarga tayyorlashning bir qator metodlarini keltirib o'tamiz.

So'rovni rag'batlantirish. O'quvchilarni savol berishga, yangi g'oyalarni o'rganishga va ma'lumot izlashga undash. O'quvchilarga qiziqarli mavzularni o'rganish imkoniyatini yaratish va ularni ochiq savollar berishga undash.

Fikrlash ko'nikmalarini o'rgatish: o'quvchilarga dalillarni baholash, taxminlarni aniqlash va mantiqiy xulosalar chiqarishni o'rgatish. Ularni o'z dalillari va fikrlarini tasdiqlash uchun dalillarga asoslangan dalillardan foydalanishga undash.

Mulohaza yuritish imkoniyatini yarating: o'quvchilarni o'zlarining fikrlash jarayonlari, noto'g'ri va taxminlari haqida fikr yuritishga undash. Ularga o'z-o'zini anglash va tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini yaxshilash mumkin bo'lgan sohalarni aniqlashga yordam bering.

Muammoni hal qilish ko'nikmalarini o'rgatish: o'quvchilarga haqiqiy dunyo sharoitida muammoni hal qilish ko'nikmalarini mashq qilish imkoniyatini bering. Ularni muammolarni aniqlashga, dalillarni baholashga va yechimlarni ishlab chiqishga undash.

Ochiq savollardan foydalanish ham ijobiy natija beradi. Bunda o'quvchilardan tanqidiy fikr yuritishni va javoblarini qo'llab-quvvatlash uchun asoslashni talab qiladigan ochiq savollardan foydalaniladi. Ularni o'z fikrlarini tushuntirishga va muqobil istiqbollarni ko'rib chiqishga undash.

Hamkorlikni rag'batlantirish. Bunda muammolarni hal qilish va murakkab masalalarni muvaffaqiyatli qilish uchun o'quvchilarni guruhlarda birgalikda ishlashga undash. Bu fikr va istiqbollarni almashish orqali ularning tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Fikr-mulohaza bildiring: O'quvchilarning fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga va ularning tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini yaxshilash sohasini aniqlashga undaydigan konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim eting.

Sokratik so'rov: o'quvchilarni mavzu bo'yicha tanqidiy tafakkurga undash uchun Sokratik so'rovdan foydalaning. Bu o'quvchini mavzuni chuqurroq tushunishga, dalillar va mulohazalarni tanqidiy tafakkurga olib keladigan qator savollarni berishni o'z ichiga oladi.

Case Studies: O'quvchilarga tanqidiy tafakkurni talab qiladigan real misollar bilan ta'minlash uchun amaliy tadqiqotlardan foydalaning. Ulardan ishni tahlil qilishlari, asosiy muammolarni aniqlashlari va dalillar va dalillarga asoslangan yechimlarni taklif qilishlari kerak.

Munozara va munozaralar: O'quvchilarni tanqidiy tafakkurni talab qiladigan bahs va munozaralarga jalb qiling. Ularni dalillarni baholashga, muqobil istiqbollarni ko'rib chiqishga va dalillarga asoslangan dalillar bilan dalillarni qo'llab-quvvatlashga undash.

Aql xaritalari: O'quvchilarga fikrlarini tartibga solish va turli tushunchalar o'rtasidagi munosabatlarni ko'rishga yordam berish uchun aql xaritalaridan foydalaning. Bu ularga tanqidiy tafakkurni talab qiladigan naqshlar, aloqalar va munosabatlarni aniqlashga yordam beradi.

Muammoli ta'lim: O'quvchilarga hal qilish uchun tanqidiy tafakkurni talab qiladigan haqiqiy muammolarni taqdim etish uchun muammoli ta'limdan foydalaning. Bu ularga mazmunli va haqiqiy kontekstda muammolarni hal qilish va tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Rol o'ynash: O'quvchilarga boshqa nuqtai nazarni taqdim etish va ularning taxminlariga qarshi chiqish uchun rol o'ynashdan foydalaning. Bu ularga empatiyani rivojlantirishga va muqobil istiqbollarni ko'rib chiqishga yordam beradi.

Reflektiv yozish: O'quvchilarni o'z fikrlash jarayonlari haqida fikr yuritishga undash va ularning tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini oshirish mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash uchun aks ettiruvchi yozuvdan foydalaning. Bu ularga o'z-o'zini anglash va tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini vaqt o'tishi bilan yaxshilashga yordam beradi.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirishning ko'plab usullari mavjud. Sokratik savol-javob, amaliy tadqiqotlar, bahs va munozaralar, aql xaritalari, muammoli o'rganish, rolli o'yinlar va aks ettiruvchi yozish usullaridan foydalangan holda o'qituvchilar o'quvchilarga o'zlarining akademik va kasbiy hayotida muvaffaqiyat qozonishlari uchun kerak bo'lgan tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ta'kidlash joizki, tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirish uzviy va izchil harakatni talab qiladi. O'qituvchilar so'rov o'tkazish, mulohaza yuritish va muammoni yechish ko'nikmalarini o'rgatish, mulohaza yuritishni rag'batlantirish, ochiq savollardan foydalanish, hamkorlikni rivojlantirish va fikr-mulohazalarni bildirish orqali o'quvchilarga o'z ilmiy va kasbiy faoliyatlarida muvaffaqiyat qozonishlari uchun zarur bo'lgan tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Xulosalar. O'quvchilarda tanqidiy tafakkur ko'nikmalarini rivojlantirish bir necha sabablarga ko'ra muhimdir:

Yaxshiroq qaror qabul qilish: Tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'quvchilarga ma'lumotni xolisona baholash, uni tahlil qilish va dalillar va mulohazalar asosida asosli qarorlar qabul qilish imkonini beradi. Bu o'quvchilarga akademik, shaxsiy va kasbiy hayotlarida yaxshiroq qaror qabul qilishga yordam beradi.

Muammolarni yechish malakalarini oshirish: Tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'quvchilarga muammolarni aniqlash, dalillarni to'plash va baholash hamda samarali yechimlarni ishlab chiqishda yordam beradi. Bu muammolarni hal qilish ko'nikmalarini yaxshilashga va keng doiradagi kontekstlarda yaxshi natijalarga olib kelishi mumkin.

Kengaytirilgan ijodkorlik: Tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'quvchilarga innovatsion g'oyalarni ishlab chiqish va qutidan tashqarida fikr yuritish imkonini beradi. Bu ijodkorlikni oshirishga va badiiy, ilmiy va ishbilarmonlik ishlarida katta muvaffaqiyatlarga olib kelishi mumkin.

Muloqot ko'nikmalari yaxshilanadi: Tanqidiy fikrlash ko'nikmalari o'quvchilarga o'z g'oyalari va fikrlarini aniq va samarali ifoda etishga yordam beradi. Bu muloqot qobiliyatlarini yaxshilashga va shaxsiy va professional munosabatlarda katta muvaffaqiyatlarga olib kelishi mumkin.

Yaxshiroq akademik natijalar: tanqidiy tafakkur qobiliyatlari akademik muvaffaqiyat uchun zarurdir. Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradigan o'quvchilar murakkab matnlarni tahlil qilish, dalillarni baholash va tushunchalarni real vaziyatlarda qo'llash uchun yaxshi jihozlangan.

Kattaroq empatiya va tushunish: Tanqidiy fikrlash qobiliyatlari o'quvchilardan bir nechta nuqtai nazarni ko'rib chiqishni va dalillarni xolisona baholashni talab qiladi. Bu shaxsiy va professional munosabatlarda muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan boshqalarga nisbatan ko'proq empatiya va tushunishga olib kelishi mumkin.

O'quvchilarda tanqidiy tafakkur qobiliyatlarini rivojlantirish akademik, shaxsiy va professional kontekstlarda muvaffaqiyatga erishish uchun juda muhimdir. Bu yaxshiroq qaror qabul qilish, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini yaxshilash, ijodkorlikni oshirish, muloqot qilish qobiliyatini yaxshilash, akademik natijalarni yaxshilash va boshqalarga nisbatan hamdardlik va tushunishga olib kelishi mumkin.

Foydalarilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Akramova G.R., Bakhshuloeva Sh.A. Motivation as a factor in the success of educational activities of primary school students. <https://internationalconference.ru/images/PDF/2020/60/motivatsiya-kak-faktor-.pdf>

2. Akramova Gulbahor Renatovna, Akramova Surayo Renatovna. Pedagogical and psychological conditions of preparing students for social relations on the basis of the development of critical thinking. psychology and education. Vol. 58 No. 2 (2021): Volume 58 No. 2 (2021). P. 4889-4902 <http://psychologyandeducation.net/pae/index.php/pae/article/view/2886>

3. С.Р.Акрамова. Общность семантики узбекско-таджикских лексем в стихотворениях Джамали Камала. № 2 (2021): Образование и инновационные

исследования. <https://www.interscience.uz/index.php/home/article/view/69>

4. Akramova Gulbakhor Renatovna. Psychological and pedagogical foundations for the development of critical thinking of students. *Academicia: An International Multidisciplinary Research* 2020, <https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=10&issue=4&article=081>

5. С.Р.Акрамова Жамол Камол шеърларида ўзбекча-тожикча лексемалар семантикасида муштараклик. <https://interscience.uz/index.php/home/article/view/6>

6. Akramova S.R. THE ROLE OF INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN THE DEVELOPMENT OF INFORMATION COMPETENCE OF STUDENTS. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=YlBucgoAAAAJ&citation_for_view=YlBucgoAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC

7. Akramova Surayo Renatovna. (2021). Harmony of the content of Uzbek-Tajik translations of Jamal Kamal's Poems. *Middle European Scientific Bulletin*, 10. Retrieved from <https://cejsr.academicjournal.io/index.php/journal/article/view/342>

8. Акрамова Г.Р. Development of students' critical thinking in the process of continuous education. <https://cyberleninka.ru/article/n/development-of-students-critical-thinking-in-the-process-of-continuous-education>

9. Акрамова Г.Р. Эффективные методы развития критического мышления у учащихся [Effective methods for developing critical thinking in students] // international scientific review of the problems of pedagogy and psychology (Boston, USA - 19 April, 2018). с. <https://scientific-conference.com/h/sborniki/pedagogicheskie-nauki2/1078-effective1.html>

10. Акрамова Гулбаҳор. Ўқувчиларнинг танқидий тафаккурини ривожлантириш асосида ижтимоий муносабатларга тайёрлаш технологияси. Том 1 № 1 (2020): Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Б. 51-61. <http://interscience.uz/index.php/home/article/view/20>

**DASTURIY TA'LIM VOSITALARI TALABALAR ILMIY-TADQIQOT
KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH VOSITASI SIFATIDA***Axatkulov Anvar Almasovich,**Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi, Jizzax, O'zbekiston*

Annotatsiya. Ushbu maqolada bo'lajak informatika o'qituvchilari va o'quv jarayonini modellashtirishda ishtirok etuvchi talabalarda tadqiqot kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: informatika, modellashtirish, tadqiqot kompetensiyasi.

**SOFTWARE EDUCATIONAL TOOLS AS A MEANS FOR FORMING
THE RESEARCH COMPETENCE OF STUDENTS***Akhatkulov Anvar Almasovich,**Lecturer, Jizzakh State Pedagogical University, Jizzakh, Uzbekistan*

Abstract. This article discusses the process of forming research competencies in future computer science teachers and students participating in the modeling of the educational process.

Key words: informatics, modeling, research competence.

**ПРОГРАММНЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАК
СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКОЙ
КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ***Ахаткулов Анвар Алмасович,**Преподаватель, Джизакский государственный педагогический университет, Джизак, Узбекистан*

Аннотация. В данной статье рассматривается процесс формирования исследовательских компетенций у будущих учителей информатики и студентов, участвующих в моделировании образовательного процесса.

Ключевые слова: информатика, моделирование, исследовательская компетентность.

Bugungi kunga qadar o'quv jarayonida foydalanish uchun elektron darsliklar, elektron o'quv qo'llanmalar, elektron jurnallar, elektron ensiklopediyalar, elektron kutubxonalar, virtual kutubxonalar, elektron kataloglar, elektron o'quv-uslubiy majmua va boshqa dasturiy ta'minotlar kabi ko'plab dasturiy ta'lim vositalari yaratilgan. Ta'lim tizimida dasturiy vositalar ikki turga bo'linadi:

- ta'limni tashkil etish va boshqarish bilan bog'liq dasturiy ta'minot;
- faqat o'quv jarayoni bilan bog'liq bo'lgan dasturiy vositalar.

O'quv dasturiy ta'minoti - magnit-optik tashuvchilar yoki kompyuter tarmoqlarida (lokal, mintaqaviy, global) joylashtirilgan va o'quv ma'lumotlarining elektron shaklini o'z ichiga olgan, yuqori ilmiy, uslubiy va texnik darajada tayyorlangan elektron shaklda taqdim etilgan ta'lim jarayonini, o'qitish va o'qitish metodikasi haqidagi ma'lumotlarni taqdim etish vazifasini bajaradigan o'quv, uslubiy va didaktik dasturiy ta'minotdir [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13].

Bo'lajak informatika o'qituvchilarining tadqiqot malakasini shakllantirish murakkab jarayondir. Uni hal qilish uchun ta'lim jarayonining modelini ishlab chiqish muhim o'rin tutadi. Pedagogik va ilmiy adabiyotlarda "Kelajak mutaxassis modeli" tushunchasiga turlicha qarashlar va yondashuvlar mavjud. Ko'pgina mualliflar

o'rganilayotgan ob'ektning asosiy xususiyatlarini aks ettiruvchi fazilatlarni, u bo'lajak mutaxassisning modeli deb atalganda, ma'lum bir sohadagi mutaxassisning umumlashtirilgan qiyofasi sifatida tushunish zarurligini tan oladilar [14].

N.F.Talizina mutaxassisni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modellashtirishning umumiy uslubiy yondashuvini ishlab chiqdi. Modelda kutilayotgan natijani aks ettirish zarurligini va unga erishish yo'llarining o'ziga xos birligini ta'kidlab, muallif quyidagilarni ta'kidlaydi: "Ekspert modeli muammosi ham ta'lim dasturlari, ham o'quv dasturlari mazmunini belgilashda muhim ahamiyatga ega" [17]. .

Olim-o'qituvchi N.A. Muslimov ekspert modeli quyidagi uchta strukturaviy negizdan iborat ekanligini ta'kidlaydi:

- yangi ijtimoiy bosqichning xususiyatlari asosida vujudga kelgan faoliyat turlari;
- kasbiy talablar aniq ko'rsatilgan faoliyat;
- davlatning ijtimoiy-siyosiy tuzilishining mohiyati va uning ma'naviy-axloqiy tartibiga muvofiq tashkil etilgan faoliyat turlari.

N.A.Muslimov ekspert modeli tushunchasiga quyidagicha ta'rif beradi: ekspert modeli – ishlab chiqarish sohasida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlovchi, muayyan sifatlarni tavsiflovchi, mutaxassisning mustaqil bilim olishi va o'z-o'zini rivojlantirishini aks ettiruvchi modeldir [16]. .

Ilmiy izlanishlar asosida umumkasbiy va maxsus fanlar bo'yicha talabalar tomonidan auditoriya mashg'ulotlarida va mustaqil ta'limda o'zlashtirilishi lozim bo'lgan bilim va ko'nikmalar, ularni shakllantirish va o'qitishning dasturiy vositalaridan foydalanish metodikasi, mantiqiy tuzilmasi, shuningdek, fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalar, bo'lajak informatika o'qituvchilarini umumiy kasbiy va maxsus fanlar bo'yicha kasbiy faoliyatga ijodiy tayyorlash jarayoni aniqlanadi. Bu jarayonda ta'limning dasturiy vositalaridan foydalanish sharoitida mutaxassislarni tayyorlash struktura-modelini takomillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Informatika fanini o'qitish quyidagi ko'nikmalarni o'z ichiga oladi:

- umumiy kasbiy va maxsus fanlar bo'yicha o'quv mashg'ulotlarini dasturiy ta'minot o'quv-uslubiy ta'minotini ishlab chiqish;
- amaliy mashg'ulotlarning texnologik jarayonlari ob'ektlarini dasturlash bo'yicha talabalarda mustaqil va ijodiy ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish;
- o'quv materiallarining o'quv axborotini g'oyaviy, ilmiy, ko'rgazmali, tizimli, izchil taqdim etish;
- o'quvchilarning tadqiqotchilik fazilatlarini rivojlantiruvchi usullar, shakllar, vositalar va texnologiyalardan maqsadli, izchil foydalanish;
- pedagogik faoliyatni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan ijodiy foydalanish;
- zamonaviy axborot texnologiyalari tizimlarini yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq ishlab chiqarish jarayonlari sifatini monitoring qilish va baholash usullari va mexanizmlarini ishlab chiqish.

Informatika o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyalarining didaktik tavsifiga ko'ra ularni uslubiy-tashkiliy, texnologik-jarayonli va ijodiy-izlanish turlariga bo'lish yo'li bilan o'rganish kerak. Uslubiy va tashkiliy tadqiqotlar:

- bo'lajak informatika o'qituvchilarini tayyorlash uchun zarur bo'lgan o'quv-uslubiy hujjatlar;
- o'qitishning texnik vositalarini ishlab chiqish va ulardan foydalanish;

mustaqil bilim olish va ijodiy izlanish natijasida fan va pedagogik faoliyatni o'qitish metodlari, vositalari va shakllari tizimida muntazam ravishda o'z-o'zini takomillashtirish;

- zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va boshqalar. ko'nikmalarni o'z ichiga oladi.

Texnologik jarayonning kompetensiyalariga «tadqiqot va texnologik faoliyat» kiradi: dasturiy va texnologik, ijodiy vazifalarni hal etish emas, balki ularni tajriba orqali amalga oshirish, ya'ni dastur va ilovalarni tayyorlash texnologiyasi va ularni amalga oshirish. Bu yondashuvning muhim jihati shundaki, talaba real ishlab chiqarish sharoitida amalda ishlaydi.

Ijodiy tadqiqot kompetensiyalari - bo'lajak informatika o'qituvchilarining ijodiy tafakkurini rivojlantirish yo'llaridan biri - dasturiy ta'minotni loyihalash va modellashtirish asosida darslarni tashkil etish. Sinf xonalarida yoki kompyuter laboratoriyalarida dasturlarni loyihalash va modellashtirishni ma'lum darajada malakali dasturchi o'qituvchilar faoliyati bilan solishtirish mumkin. Chunki ishlab chiqarish sharoitida zamonaviy kompyuterlarda turli dasturlarni loyihalash va modellashtirish jarayoni quyidagi bosqichlardan iborat: ijodiy g'oyaning tug'ilishi, o'ylab topilgan dasturga mos talablar qo'yilishi, loyihani eskiz holatida tuzish va uni muhokama qilish, o'rnatish. rejalashtirilgan dastur bo'yicha dizayn detallarini tayyorlash va ularni yig'ish, konstruktiv qismlardan tayyorlash, dasturni tekshirish va kamchiliklarini tuzatishni o'z ichiga olgan texnologik jarayon.

«Informatika o'qitish metodikasi»ni aralash ta'lim konsepsiyasi asosida mustaqil o'rganuvchi informatika talabalari, shuningdek, o'quvchilarning sinfda olgan bilimlarini yanada mustahkamlash, o'z ustida ishlashni osonlashtirish, o'z reytingini belgilash, 80-90%. istalgan vaqtda shaxsiy mobil telefonlar yoki cho'ntak kompyuterlaridan foydalanish natijalarga erishish imkonini beradi [15].

Dastur boshqa mobil ilovalardan o'qish qulayligi, ravshanligi, barcha kerakli ma'lumotlarning integratsiyalashuvi, har bir mavzu bo'yicha o'quv va nazorat testlarining alohida tayyorlanishi, barcha android qurilmalari uchun mo'ljallanganligi bilan ajralib turadi.

REFERENCES:

1. Ilhamova, I. N., Rasuleva, N. Z., & Ruslanovna, Z. Content and technology of teacher training in pedagogy and psychology, PalArch, 17(6).
2. Inogamova, D., & Rustamova, N. (2020). Using of interactive teaching methods in the process of self-education of future teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(9), 447-454.
3. Melievna, M. D., Rustamovna, R. N., Alimdjanovna, A. N., & Rejepbaevna, R. S. (2019). Formation of Creative Competence of Future Teachers in The Process of Teaching Mathematicsbased on Special Tasks. International Journal of Engineering and Advanced Technology, 9(2), 487-493.
4. Rustamova, N. (2021). Stages of development of media mentality. In International Conference on Agriculture Sciences, Environment, Urban and Rural Development. (pp. 38-40).
5. Rustamova, N. (2021, March). Clarify of basic concepts of vitagenic education. In E-Conference Globe (pp. 177-180).
6. Rustamova, N. R. (2020). Development of technology based on vitagenic experience using media resources in higher educational institutions students teaching. International Journal of Scientific and Technology Research, 9(4), 2258-2262.
7. Rustamova, N. R. (2020). Training of students of cognitive processes based

on vitagen educational situations. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 29(8), 869-872.

8. Rustamova, N. R. (2021). Applying Vitagenic Information in Education. *Academic research in educational sciences*, 2(CSPI conference 3), 438-440.

9. Rustamova, N. R. (2022). Development of Socio-Cultural Competence. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18.

10. Rustamova, N. R. (2022, August). VITAGENIC EDUCATION IN A MEDICAL UNIVERSITY: Nodira Rustamovna Rustamova, Senior Lecturer, Department of Uzbek Language and Pedagogy, Faculty of International Education, Tashkent State Dental Institute, email: rustamovanodira19@gmail.com. In Научно-практическая конференция.

11. Rustamova, N., & Ismatova, S. (2021). Research Methods of Psychology in Medicine. *Online-Conferences Platform*, 90–93.

12. Ruzieva, D. I., Rustamova, N. R., Sunnatovich, D., & Tursunov, A. J. K. (2020). The Technology of Developing Media Culture in Higher Educational Students. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(09).

13. Рустамова, Н. (2022). Медиатаъсир контекстида талабаларда медиаменталитетнинг шаклланиш босқичлари, *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (1), 130-136.

14. Муслимов Н.А. Электрон дарслик яратиш методик тамойиллари ва технологиялари. / *Infocom.uz*, 2004. – 62-66 б.

15. Муслимов Н.А., Усмонбоева М.Х., Сайфуров Д.М., Тўраев А.Б. / Педагогик компетентлик ва креативлик асослари – Тошкент, 2015. – 120 бет.

16. Муслимов Н.А. Касбтаълими ўқитувчилариникасбий шакллантиришнинг назарий - методик асослари.: Пед. фан. докт. ... дисс. автореф. - Т.: 2007. – 45 б.

17. Талызина Н.Ф. Психолого-педагогические основы автоматизации учебного процесса / Психолого-педагогические и психофизиологические проблемы компьютерного обучения // *Сб. научн. тр.* – М.: Изд-во АПН СССР, МГУ, 1995. – С. 15-26

INTONATSIYA LISONIY FAKTOR SIFATIDA*Aytbayev Dilshoxuja Temirbayevich,**Filologiya fanlari nomzodi, Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi kafedrasida professor v.b. Toshkent davlat pedagogika universiteti***INTONATION AS A LINGUISTIC FACTOR***Айтбаев Дилшодхужа Темирбаевич,**Кандидат филологических наук, и.о. профессор Родной язык в начальных образовании и методики его преподавания кафедры. Ташкентский государственный педагогический университет***ИНТОНАЦИЯ КАК ЯЗЫКОВОЙ ФАКТОР***Aytbayev Dilshokhuja Temirbayevich,**Candidate of Philology, Acting Professor Native language in primary education and methods of its teaching at the department. Tashkent State Pedagogical University*

Annotatsiya. Mazkur maqolada intonasiyaning lisoniy faktor sifatida ekanligi, intonasiyaning til sistemasida o'ziga xos mavqega ega ekanligi, intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar haqida tilshunos olimlarning taqiqotlari, shuningdek har bir tilning fonetik strukturasi va imkoniyatlaridan kelib chiqib, intonasion vositalarning jumla qurilishidagi vazifasi o'zaro nisbatlanishi mumkin ekanligi haqida gap boradi.

Kalit so'zlar: lisoniy faktor, nutq, akustik sath, fraza, ton, melodika, temp, pauza, intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar.

Аннотация. В данной статье говорится о том, что интонация является языковым фактором, о том, что интонация имеет свое положение в системе языка, можно сравнить запреты лингвистов на компоненты, составляющие интонацию, а также функцию интонационных средств в построении предложений исходя из фонетической структуры и возможностей каждого языка.

Ключевые слова: языковой фактор, речь, акустический уровень, фраза, тон, мелодика, темп, пауза, интонационные компоненты.

Abstract. This article talks about the fact that intonation is a linguistic factor, that intonation has its own position in the language system, the prohibitions of linguists about the components that make up intonation, as well as the function of intonation tools in sentence construction can be compared based on the phonetic structure and capabilities of each language.

Key words: linguistic factor, speech, acoustic level, phrase, tone, melody, tempo, pause, intonation components.

Intonatsiya lisoniy faktor sifatida alohida lingvistik ahamiyatga ega, chunki aynan u tufayli nutqda o'z ifodasini topayotgan sintaktik birliklar turli ma'nolarda jilolanadi. Intonatsiya til sistemasida o'ziga xos mavqega ega bo'lib, o'z tarkibiga nutqning barcha supersegment birliklarini qamrab oladi. Bular quyidagilar: akustik sathda asosiy ovoz chastotasining o'zgarishiga olib keluvchi tovush paychalari tebranish chastotasining o'zgarishi. Bu komponent frazada tonning harakatini anglatib, balandlikning o'zgarishi sifatida qabul qilinadi va melodika deb yuritiladi;

tovushlarning choʻzilishiga olib keluvchi artikulyasiya tezligining oʻzgarishi. Bu nutq tempidir. Shu bilan birga, bu komponentni koʻp holatlarda nutqning davriy birlashmasi (organizatsiyasi) deb ham yuritiladi; tovush intensivligining oʻzgarishiga olib keluvchi artikulyasion harakatlar kuchining oʻzgarishi. Bu balandlik; nutq jarayonida fonasiyaning toʻxtalishi. Bu pauza sifatida qabul qilinadi; urgʻuning barcha turlari; ovoz tembri. Lekin shuni taʼkidlash lozimki, tilshunoslarning intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar haqidagi qarashlari bir xil emas.

Xususan, L.V. Bondarko intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar sifatida melodika, temp, intensivlik va pauzani ajratadi. M.I. Matusevich esa melodikani, urgʻuning barcha turlarini, pauzani va ovoz tembrini intonasiyaning tarkibiy qismlari deb baholaydi.

Shu bilan birgalikda, intonasion komponentlarning nutq jarayonidagi mavqei masalasi ham tortishuvlidir.

Rus intonasiyasining oʻziga xos jihatlarini yoritarkan, M.I. Matusevich intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar ichida melodika eng asosiysi, etakchisi ekanligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, melodika mazmun (semantika) va sintaksis bilan zich aloqada boʻlib, har bir tilda oʻziga xos tarzda uning melodik strukturasi tashkil etagani holda, u subyektiv, erkin boʻlishi mumkin emas. Shu bilan birgalikda, melodika har bir tilning grammatik strukturasi mos boʻlishi lozim; soʻzlovchida (tinglovchida ham) oʻz tili melodikasining muayyan modellari mavjud boʻladi. Bularni bilmasdan turib soʻzlovchilar bir-birlarini, ayniqsa, bildirilayotgan jumalarning nozik qirralarini tushunmasligi mumkin. Melodikaning subyektivligi haqida esa faqat uning cheklangan miqdorda variantlanishi mumkinligini eʼtiborga olgan holatlardagina gapirish mumkin. Masalan, bir matnning turli xil intonasion interpretatsiyasi mavjud. Shunda ham soʻzlovchi tilda mavjud boʻlgan intonasion modellardan ularning semantik-sintaktik strukturasi mos ravishda foydalanadi. Buni sintaktik strukturasi bir xil, lekin intonasiya yordamida farq qiluvchi darak va soʻroq gaplar misolida koʻrish mumkin.

L.V. Bondarko ham intonatsiya tarkibida melodika alohida oʻringa ega ekanligini taʼkidlaydi. Uning fikricha, jumlaning intonasion shakllanishida uni tashkil etuvchi turli komponentlarning roli turlichadir. Asosiy ogʻirlik melodika zimmasiga, yaʼni asosiy ton chastotasining oʻzgarishiga tushadi. Shu jihatdan jumlaning fonetik xarakteristikasini ifodalovchi intonatsiya terminining ton tushunchasi bilan bogʻliqligi ham bejiz emas.

N.I. Jinkin nutqiy intonasiyaning xususiyatlarini musiqiy intonatsiyaga qiyoslagan holda oʻrganarkan, nutqiy intonasiyaning boy va rang-barangligini hamda uning maʼno ifodalash imkoniyatlarining kengligini eʼtirof etadi va intonasiyaning oʻziga xos jihatlarini namoyon etuvchi hamda uning nutq jarayonidagi funktsiyasini reallashtiruvchi asosiy komponentlari urgʻu va pauza ekanligini taʼkidlaydi. Uning qayd etishicha, intonasiya faqat eshitish orqali taʼriflanadigan boʻlsa, unda ikki hodisani – ovozning koʻtarilishi va pasayishini kuzatish mumkin. Bu koʻzlanayotgan natijaning qashshoqligidan darak beradi. Aslida intonasiyaning maʼno qirralari boy va rang-barangdir. Intonasiyani uning asosiy dinamik komponenti (urgʻu) va choʻziqligi (pauza) asosida aniqlash maqsadga muvofiqdir. Chunki bu tayanch nuqtalarning oʻzgarishi jumla mazmunini oʻzgartirishi yoki umuman maʼnosizlikka olib kelishi mumkin. Masalan, agar Два дня ему казались новы (ikki kun unga yangi tuyuldi) jumlasidagi ikki kunni unga yangi tuyuldi komponenti bilan bogʻlaydigan boʻlsak, u holda yangilik kunga tegishli boʻladi. Aslida esa sheʼrda boshqa mazmun kuzatiladi: Два дня // ему казались новы уединённые поля / прохлада сумрачной

дубравы / журчанье тихого ручья. Bundan ko'rinadiki, kun yangi emas, balki dalalar, salqinlik va jilg'aning shivirlashi yangi edi. Agar ushbu jumlaning tashkil etgan turli komponentlarni, xususan, ikki kunni pauza yordamida ajratib kunni unga bilan bog'lasak, bunday holatda manosizlik yuzaga keladi .

Ko'rinadiki, N.I.Jinkin intonasiyani tashkil etuvchi komponentlar ichida nutq jarayonida jumlaning mazmuniy qirralarini ochib berishda urg'u hamda pauzaning roli katta ekanligini e'tirof etadi. Buni shunday izohlaydi: «Nutqda so'zlarni birlashtirish va ajratish masalasi melodik variatsiyalarga nisbatan muhim va asosiydir. ...Nutqning instrumental yozuvi va uning tahlili natijalarining ko'rsatishicha, nutqiy ma'no o'ttenkalarining turli-tuman bo'lishini ta'minlovchi vositalar – bu dinamiklik va cho'ziqlik (davriylik). Tovushlar, bo'g'inlar, so'zlar va sintagmalar cho'ziqligining yoki so'zlar oraliqidagi masofaning minimal o'zgaruvi ham nutq ifodaviyligida o'z aksini ko'rsatadi. Shuning uchun nutqning aynan davriy-dinamik xususiyati uning o'ziga xos va xarakterli tomonidir» .

Intonatsiya komponentlarining qay biri muhim yoki nomuhimligini aniqlash masalasi antik davrdagi analogistlar va anomalistlarning tortishuvlarini eslatadi. Shuni ta'kidlash lozimki, intonatsiya komponentlari o'zaro dialektik aloqada bo'lib, ular biri ikkinchisini taqozo etadi. Jumla mazmunini ifodalashda, so'zlovchining maqsadini etkazib berishda urg'uning ham, ovoz toni va tembrining ham, pauzaning hamda melodikaning ham roli birdek ahamiyatlidir. Shu bilan birga, har bir tilning fonetik strukturalari va imkoniyatlaridan kelib chiqib, intonatsion vositalarning jumla qurilishidagi vazifasi o'zaro nisbatlanishi mumkin. Lekin shunda ham ular o'zaro bog'lanishda bo'lib, biri ikkinchisining funktsionalashuviga yordam beradi. Masalan, melodikaning xususiyatlarini urg'u va pauzasiz tasavvur etish mumkin emas. Bular esa, o'z navbatida ovoz balandligi va tempi bilan bog'liqdir. Ushbu komponentlar yig'indisi esa umumiy ovoz tembrini hosil qilib, ularning nutqiy reallashuvi intonatsiyaning muayyan bir turini yuzaga chiqaradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Ahmedov A. O'zbek tilida gapning kommunikativ turlari. –Toshkent: Fan, 1979. 32-bet.
2. Bondarko L.V., Verbiskaya L.A., Gordina M.V. Osnovi obshchey fonetiki. – Sankt-Peterburg: Izd. S.-Peterburgskogo universiteta, 1991. –C.118.
3. Brizgunova E.A. Osnovnye tipi intonatsionnykh konstruktiv i IX upotreblenie v russkom yazike. – Russkiy yazik za rubezom, 1973, №1, №2.
4. Jinkin N.I. Vzaimootnosheniya komponentov intonatsii v rechi i v muzike. – SB. Problemy strukturnoy lingvistiki. –M.: Nauka, 1984.-s. 140.
5. Matusevich M.I. Sovremenniy russkiy yazik. Fonetika. –M.: Prosvetshenie, 1976. –C.242.
6. Nusratova, K. C. (2021). Relevance of the topic of war in uzbek children's literature (on the example of the work of the writer safar barnoev). Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 9(12), 740-745.
7. Nuradilova A.D. Nutqiy savodxonlikni rivojlantirishda leksik birliklar semantikasining o'rnini. Muqallim ham uzliksiz bilimlendiri. №3/2-2022 yil, 10-13-bet.

TEATR SAN'ATI - YOSHLAR MA'NAVIY OLAMI, ONG VA TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH VOSITASI

Axmedova Zamira Amirovna,

O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti, «Musiqali, dramatik teatr va kino san'ati» kafedrasida dotsenti

Annotatsiya. Maqolada o'quvchi-yoshlarning ma'naviyati, ongi va tafakkurini rivojlantirish, kengaytirishda teatr san'atining o'ziga xos ijobiy jihatlari ochib berilgan. Teatr san'ati yoshlar ongini rivojlantirishning qimmatli vositasi bo'lishi mumkin, chunki u ularni tevarak-atrofdagi olam bilan chuqurroq va mulohaza yuritishga undaydi.

Kalit so'zlar: o'quvchi-yoshlar; ma'naviyat, ongi va tafakkur; rivojlantirish, a teatr san'ati.

Teatr «yunoncha - tomoshagoh» cheklangan joyda bir yoki bir necha aktyorlar ifoda etadigan tomosha orqali fikr beruvchi san'at janridir. Ba'zan teatr tomoshalari o'tkaziladigan binolarni ham teatr deb atashadi (aslida ularni teatr binosi deb atash o'rinli).

Teatr - san'at turi; uning o'ziga xos ifoda vositasi aktyorning omma oldidagi o'yini jarayonida yuzaga keladigan sahnaviy voqeadir. Teatr san'atida ham boshqa san'atlarda bo'lganidek, xalq hayoti, tarixi, dunyoqarashi aks etib, jamiyat taraqqiyoti, ma'naviyati, madaniyati bilan bog'liq holda o'zgarib, takomillashib boradi. Teatr sintetik san'at bo'lib, jamiyat hayotida, tomoshabinlarning ma'naviy va estetik tarbiyasida muhim o'rin tutadi. Unda dramaturgiya, musiqa, tasviriy san'at, raqs, me'morlik ajralmas birlikni tashkil etadi. Teatrning muhim vositalaridan biri sahna nutqidir. Aktyor qahramonning pesadagi so'zlarini o'zlashtirib olar ekan, qahramon qiyofasida, holatlarda turib uning nutqiy tavsifini yaratadi, boshqa personajlar bilan muloqotga kirishadi. Sahna nutqi xarakterlarning ochilishida, asar mazmuni, konfliktining yoritilishida muhim o'rin tutadi. Sahna asarlarining yaratilishida teatr rassomligi (ssenografiya)ning hissi katta. Rassom asar mazmuni va rejasi yechimidan kelib chiqib, dekoratsiya yaratadi. Ta'limda musiqaning ham o'ri katta, tomosha turi va janriga bog'liq holda u turli vazifani bajaradi: dramatik spektakllarda yordamchi vosita bo'lsa, operetta, musiqali dramada so'z bilan barobar huquqqa ega, opera va baletda esa hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi deb ta'kidlab o'tilgan. Demak teatrga bugun tomoshabinlarni, ayniqsa yoshlarni jalb qilish, ushbu san'at turidan bahramand qilish zarur.

Yoshlarning ma'naviy dunyosi, ongi, tafakkurini yuksaltirishda teatr san'atining o'ri bo'lishi shubhasiz. Teatr tomoshalari bilan shug'ullanish orqali yoshlar turli his-tuyg'ular, g'oyalar va istiqbollarni o'rganishlari, hamdardlik va atrofdagi dunyoni tushunishlarini rivojlantirishlari mumkin.

Teatr san'ati, shuningdek, yoshlarda tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular turli nuqtai nazarlarni ko'rib chiqishga, qahramonlarning motivlari va harakatlarini tahlil qilishga undaydigan murakkab hikoyalar va mavzularga duch keladilar. Bundan tashqari, teatr san'ati yoshlarga o'z ijodkorlik va o'zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular o'z spektakllarini yaratish yoki teatr bilan bog'liq tadbirlarda qatnashish uchun ilhomlantiradi.

Yoshlarning ma'naviy dunyosi ularning o'zlari va atrofidagi dunyo haqidagi tushunchalarini shakllantiradigan bir qator e'tiqodlar, qadriyatlar va tajribalarni o'z

ichiga oladi. Bu ularning maqsad va ma'no tuyg'usini, boshqalar bilan aloqasini va tabiiy dunyo bilan munosabatlarini o'z ichiga olishi mumkin.

Teatr san'ati, albatta, yoshlarning ma'naviy kamolotida o'z hissasini qo'shadi, chunki u fikrlash, bog'lanish, o'z-o'zini namoyon qilish uchun makon yarata oladi. Bu yoshlarning ma'naviy dunyosini o'rganish va tarbiyalashning ko'plab mumkin bo'lgan yo'llaridan biridir.

Teatr san'ati yoshlar ongini kamol toptirishda qudratli vosita bo'la oladi. Teatr yoshlarga murakkab g'oyalar, qarashlar va hissiyotlar bilan shug'ullanish, o'z e'tiqodi va qadriyatlari haqida fikr yuritish uchun noyob imkoniyat yaratadi.

Keng miqyosdagi teatr tomoshalarini tomosha qilish orqali yoshlar insonning ahvoli, shaxs va jamiyatlarga taalluqli ijtimoiy muammolarni chuqurroq anglashi mumkin. Ular, shuningdek, boshqalarga nisbatan hamdardlik va rahm-shafqatni rivojlantirishlari mumkin, chunki ular o'zlarining taxminlari va noto'g'riligiga qarshi turuvchi turli xarakter va vaziyatlarga duchor bo'lishadi.

Teatr, shuningdek, yoshlarga tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular qahramonlarning motivlari va harakatlarini tahlil qiladilar va spektaklning asosiy mavzulari va xabarlarini ko'rib chiqadilar. Bundan tashqari, teatr yoshlarga ijodkorlik va o'zini namoyon qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam berishi mumkin, chunki ular o'z spektakllarini yaratish yoki teatr bilan bog'liq tadbirlarda qatnashish uchun ilhomlantirilishi mumkin.

Ma'lumki, sahna asari uch jihati bilan muayyan ahamiyat kasb etadi: unda hamisha badiiylik, tarbiyaviylik, ma'rifiylikxususiyatlari mujassam bo'ladi. Har bir haqiqiy sahna asari tomoshabinga estetik zavq bag'ishlashi barobarida, uning ma'naviy dunyosini boyitadi, fikrlash qobiliyatini kuchaytiradi, tasavvur doirasini kengaytiradi. Bularning barini Arastu hakim „forig'lanish» (katarsis) iborasi bilan bog'lagan edi. Garchi olim bu iborani faqat fojia (tragediya)ga nisbatan bergan bo'lsa-da, uni barcha san'at asarlariga, xususan, sahna asarlariga nisbatan ham qo'llash mumkin. Estetikada besh yuz xildan ko'proq talqinga ega bo'lgan forig'lanish tushunchasini, umumiy tarzda, qo'rquv, achinish, hadik va hamdardlik singari tuyg'ular orqali ro'yobga chiqadigan holat, ya'ni inson qalbining tozarishi deb izohlash qabul qilingan. Bunday forig'lanish faqat fojeiy spektakllar orqali ro'y bermaydi. Qadimgi xitoyliklar, xususan, buyuk mutafakkir Li Yuy kulgi ham forig'lantirish xususiyatiga ega ekanligini aytib, inson kula turib o'zidagi o'tmish bilan xo'shlashadi, yangilanadi, tozaradi va qalban yasharadi, deb ta'kidlaydi. Demak, ikki buyuk alloma bir-birini to'ldirgan holda, teatrning forig'lantirish jihatiga katta ahamiyat beradi. Darhaqiqat, teatr insonga xilma-xillik baxsh etadi, uniyumshatadi, g'azab bilan bexosdan ko'targan toshni yerga ohista qo'ydirib, o'ylashga, mushohada qilishga chorlaydi. Shuning uchun ham teatrni san'atning barcha turlari ichidagi eng ta'sirchan san'at turi deyilsa, xato bo'lmaydi. Buning ustiga bir sahna asari har gal qo'yilganida u aktyor iste'dodining tug'yoni natijasida yangi spektakl tarzida namoyon bo'ladi.

Ma'lumki, teatr hayotning ko'rgazmali shaklining badiiy aksi bo'lib, obrazlar orqali dunyoni qabul qilishga asoslanadi. Teatrda ma'no va mazmunni ifodalashning o'ziga xos vosita, aktyorlar o'yinida paydo bo'ladigan sahna asaridir. Biroq bo'lalarni asosiy estetik ta'limi sohasida musiqiy-teatr faoliyati eng kam rivojlangan yo'nalish bo'lib qolmoqda. Tabiatga ko'ra, teatr san'ati bolalarning rolli o'yinlariga yaqin, yani bolalar jamoasi faoliyatiga. Bolalar o'yinlari va teatrning eng muhim komponenti rol bo'lib, atrof-muhitni o'rganish va anglashning badiiy aksi. Ushbu jarayonlarni tashkil qilishning shakllaridan biri - o'yin - ya'ni rol ijrosi va aktyorlik.

Teatr san'ati yoshlar tafakkurini rivojlantirishning qudratli vositasi bo'la oladi.

Teatr asarini yaratish, mashq qilish va ijro etish jarayoni juda katta tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatini talab qiladi. Teatrqa jalb qilingan yoshlar ko'pincha murakkab matnlarni tahlil qilish, personajlarni talqin qilish va spektakldan ko'zlangan xabarni etkazadigan ijodiy tanlov qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Ushbu texnik mahoratdan tashqari, teatr san'ati ham yoshlarni o'zlarining, shuningdek, boshqalarning qadriyatlarini va e'tiqodlari haqida chuqurroq o'ylashga undashi mumkin. Teatr murakkab mavzular va g'oyalarni o'rganish uchun joy beradi va tomoshabinlarni ularning taxminlari va noto'g'riligiga shubha qilishga undaydi.

Bundan tashqari, teatr san'ati ijtimoiy va hissiy rivojlanishga yordam beradi, yoshlarga munosabatlarni o'rnatish, samarali muloqot qilish va boshqalar bilan hamkorlikda ishlashga yordam beradi. Ushbu ko'nikmalar hayotning ko'plab sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir, akademik va kasbiy faoliyatdan tortib shaxsiy munosabatlargacha.

Teatr san'ati yoshlar tafakkurini rivojlantirishning qimmatli vositasi bo'lishi mumkin, chunki u ularni murakkab g'oyalar bilan shug'ullanishga, o'zi va atrofdagi dunyo haqida tanqidiy fikrlashga chorlaydi.

Teatr san'ati o'quvchilarning ma'naviyati, ongi va tafakkurini rivojlantirish va kengaytirishga yordam beradigan bir qancha o'ziga xos ijobiy jihatlarga ega:

Faol ishtirok: Teatr san'ati o'quvchilarni faol ravishda jalb qiladi, ularni tajribaga sho'ng'ishga va o'z fikrlari, his-tuyg'ulari va e'tiqodlari haqida fikr yuritishga undaydi. Bu ularning o'z-o'zini anglash tuyg'usini chuqurlashtirishga yordam beradi va shaxsiy o'sishni rag'batlantiradi.

Empatiya va tushunish: Teatr san'ati ko'pincha insonning murakkab tajribalari va his-tuyg'ularini o'rganadi va talabalarga boshqalarga nisbatan hamdardlik va tushunishni rivojlantirishga yordam beradi. Teatr san'ati ularga turlicha qarash va tajribalarni ochib berish orqali o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirishga, mehr-oqibatli va ochiq fikrli bo'lishga yordam beradi.

Tanqidiy fikrlash va tahlil: Teatr san'ati o'quvchilardan personajlar, syujet va mavzularni tushunish uchun spektaklni tanqidiy fikrlash va tahlil qilishni talab qiladi. Bu o'quvchilarda tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga, murakkab ma'lumotlarni baholash va izohlashda ko'proq mohir bo'lishga yordam beradi.

Ijodkorlik va o'zini namoyon qilish: Teatr san'ati o'quvchilarga ijodiy o'zini namoyon qilish platformasini taqdim etadi, bu ularga o'z g'oyalari va istiqbollari bilan izlanish va tajriba o'tkazish imkonini beradi. Bu o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga va samarali muloqot qilish qobiliyatiga ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Hamkorlik va jamoaviy ish: Teatr san'ati ko'pincha talabalardan sahnada ham, sahnadan tashqarida ham boshqalar bilan hamkorlikda ishlashni talab qiladi. Bu o'quvchilarga hayotning ko'plab sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan muloqot, muammolarni hal qilish va nizolarni hal qilish kabi muhim ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Umuman olganda, teatr san'ati o'quvchilarning ma'naviyatini, ongi va tafakkurini rivojlantirish va kengaytirishda o'ziga xos va qimmatli imkoniyat yaratadi, ularning o'z-o'zini anglaydigan, empatik, ijodkor va tahliliy shaxs bo'lib shakllanishiga yordam beradi.

Teatr asarini yaratish, mashq qilish va ijro etish jarayoni juda katta tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish qobiliyatini talab qiladi. Teatrqa jalb qilingan yoshlar ko'pincha murakkab matnlarni tahlil qilish, personajlarni talqin qilish va spektakldan ko'zlangan xabarni etkazadigan ijodiy tanlov qilishda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Ushbu texnik mahoratdan tashqari, teatr san'ati ham yoshlarni o'zlarining, shuningdek, boshqalarning qadriyatlari va e'tiqodlari haqida chuqurroq o'ylashga undashi mumkin. Teatr murakkab mavzular va g'oyalarni o'rganish uchun joy beradi va tomoshabinlarni ularning taxminlari va noto'g'riligiga shubha qilishga undaydi.

Bundan tashqari, teatr san'ati ijtimoiy va hissiy rivojlanishga yordam beradi, yoshlarga munosabatlarni o'rnatish, samarali muloqot qilish va boshqalar bilan hamkorlikda ishlashga yordam beradi. Ushbu ko'nikmalar hayotning ko'plab sohalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarurdir, akademik va kasbiy faoliyatdan tortib shaxsiy munosabatlargacha.

Foydalanilgan adabiyotlar

Sh.M.Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: “O‘zbekiston”. 2017. – 592 b.

Sh.M.Mirziyoyev. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. – T.: “O‘zbekiston”. 2018. – 508 b.

Sh.M.Mirziyoyev. Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir. 2-jild. – T.: “O‘zbekiston”. 2018. – 508 b.

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИ ПЕДАГОГ КАДРЛАР МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТИЗИМИНИНГ АХБОРОТ-ТАЪЛИМ МУҲИТИ

Бердалиева Гуласал,

*Т.Н.Қори ниёзий номидаги педагогика фанлари илмий тадқиқот
институтини мустақил изланувчиси*

Мақолада ахборот-таълим муҳитининг модели, хусусияти ва самарадорлигига таъсир кўрсатувчи умумлаштирилган талаблар, компонентлар, ахборот ресурслари ва технологияларининг тизимлаштирилиши ҳақида фикр юритилган. Шунингдек, муаллиф ахборот-таълим муҳитини самарали таъкил этиш бўйича тавсияларни бериб ўтган.

Калит сўзлар. Ахборот-таълим муҳитининг модели, компонент, ахборот ресурслари, электрон портфолио, касбий малака, технология, ривожлантириш.

ИНФОРМАЦИОННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СРЕДА СИСТЕМЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ УЧРЕЖДЕНИЙ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Бердалиева Гуласал,

*Независимый научный сотрудник научно-исследовательского института
педагогических наук имени Т.Н. Кори- Ниязи*

В статье рассматривается систематизация обобщенных требований, компонентов, информационных ресурсов и технологий, влияющих на модель, характер и эффективность информационно-образовательной среды. Автор также дал рекомендации по эффективной организации информационно-образовательной среды.

Ключевые слова. Модель информационно-образовательной среды, компонент, информационные ресурсы, электронное портфолио, профессиональные квалификации, технология, разработка.

INFORMATION AND EDUCATIONAL ENVIRONMENT OF THE SYSTEM OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL PERSONNEL OF GENERAL SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Berdalieva Gulasal,

*T.N.Independent researcher of the scientific research institute of Pedagogical
Sciences named after Qori Niyazi*

The article discusses the systematization of generalized requirements, components, information resources and technologies that affect the model, nature and effectiveness of the information and educational environment. The author also gave recommendations on the effective organization of the information and educational environment.

Key words. Model of information and educational environment, component, information resources, electronic Portfolio, professional qualifications, technology, development.

Кириш. Сўнгги йилларда олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг касбий билим, малака ва кўникмаларини ривожлантиришига кенг имкониятлар яратилмоқда. Қайта тайёрлаш ва малака ошириш курслари

ўқув жараёнига ўқитишнинг замонавий шакл ва технологиялари, жумладан, масофавий таълим, вебинар технологиялари, автоматлашган мониторинг, электрон портфолио ахборот тизимлари жорий этилмоқда. Шу билан бирга, раҳбар ва педагог кадрлар малакасини оширишнинг амалдаги тартиби самараси паст бўлганлиги, кўп ресурс сарфлашни талаб этаётгани ҳамда замонавий талабларга жавоб бермаётганлиги ушбу жараёнга инновацион ёндашувларни жорий этишни ҳамда кадрларнинг касбий компетентлигини доимий ривожлантириш механизмларини қўллашни талаб этмоқда. Ўқитувчиларнинг узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини янги босқичга кўтариш, уларнинг малакасини оширишнинг замонавий шакллари ҳамда илмий ва илмий-педагогик фаолият натижаларини инобатга оладиган табақалаштирилган ва муқобил узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини амалиётга кенг жорий этишдан иборатдир. Узлуксиз таълим тизимида у мактабгача таълим муассасаси бўладими, умумтаълим мактаблари ёки олий таълим бўладими, барча таълим муассасалари ягона мақсад: битирувчилар компетенциясини шакллантириш, таълим ёки ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичига тез мослашувчан кадр тайёрлаш, олган билимларини ҳаётда қийинчиликсиз қўллаш каби сифатларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Бу эса, таълим муассасаларида юқори малакали ўқитувчиларга эга бўлиш, таълим соҳасидаги ўзгаришлар ва унинг сифатини оширишда асосий омил ҳисобланади. Бугунги замонавий таълим муассасасида ҳар бир талабгорнинг шахс эканлигини ҳисобга олиб ижобий таълим муҳитни яратиши, уларнинг билим олишга бўлган эҳтиёжларини аниқлаши, ундан ташқари ўқувчиларни аналитик, ижодий ва танқидий фикрлашга ўргатиши кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бунинг устига ўқитишни самарали ташкил этиш, ўқувчиларда компетенцияни шакллантириш учун педагоглардан юксак касбий маҳоратга эга бўлишлари талаб қилинмоқда. Шунинг учун ҳам, авваломбор умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчиларининг касбий билимларини ва амалий кўникмаларини ривожлантиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, сифатли таълимга эришиш учун ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш соҳасидаги малакаларини ошириш, касбий компетенцияларини ривожлантириш моделларини такомиллаштириш, мактаб битирувчиларига қўйиладиган давлат талабларини аниқлаштириш каби йўналишларда самарали ишлар олиб борилмоқда.

Таълим тизимида олиб борилаётган ислохотлар у ёки бу даражада кадрлар тайёрлаш жараёнларининг ахборот таъминотини такомиллаштиришга бўлган эҳтиёжни белгилайди. Ахборотлар уларни сақлаш, қайта ишлаш ва етказиб бериш, ахборот технологияларини қўллаган ҳолда ўқитиш ва тарбиялашга бўлган ёндашувлар кўпчилик илмий тадқиқотлар ва давлат дастурларида асосий ўринлардан бирини эгаллайди.

Методлар. Ахборот-таълим муҳитини яратиш таълимда ахборотлаштириш жараёнини ривожлантиришнинг объектив натижаси бўлиб ҳисобланади. Таълимни ахборотлаштиришнинг мақсади ахборот ва телекоммуникацион технологияларни жалб қилиш ва қўллаш ҳисобига интеллектуал фаолиятни глобал жадаллаштиришдан иборат.

Ахборот-таълим муҳитининг асосий моҳиятидан бири шуки, унинг иштирокчилари фақат бир гуруҳдаги таълим олувчилар эмас, балки бошқа минтақа ёки бошқа давлатдагилар ҳам бўлиши мумкин.

Ахборот-таълим муҳити – бу таълимий ахборотларни узатиш ва тез алмашишни таъминловчи восита ҳисобланади. Бу замонавий таълим жараёни

учун ўта муҳимдир. Ушбу муҳит асосида таълим олувчиларни бир-бирини тушунишга, ўзгалар фикрини ҳурмат қилишга, ўз фикрини эркин баён қилишга ва биргаликда муаммоларни ҳал этишга ўргатишга

имконият яратилади. Натижада халқаро ягона таълим соҳасига кириб борилади.

Таълимнинг инновацион ахборот-дидактик шакллари ўтган асрнинг 80-йилларида юзага келди ва фан ҳамда таълим соҳаларида алоқанинг қулай ва тезкор усули сифатида фойдаланилди. Халқаро тажрибаларнинг кўрсатишича оддий ёзишма асосидаги телекоммуникацион ахборот-таълим муҳити ижобий педагогик натижага олиб келади. Турли шаҳарлар, минтақалар ва давлатлар таълим олувчиларининг тармоқдаги биргаликдаги ўқув фаолиятини ташкил этишнинг асосий шакли ахборот-дидактик воситалар ҳисобланади.

Педагог кадрларни узлуксиз касбий ривожлантиришнинг ахборот-таълим муҳити деганда компьютерли телекоммуникация асосида ташкил этилган, умумий муаммо, мақсад, келишилган услублар ва фаолият усулларига эга, фаолиятнинг биргаликдаги натижасига эришишга йўналтирилган таълим олувчи - ҳамкорларнинг ўқув-билиш, тадқиқий, ижодий, илмий фаолияти тушунилади.

Ахборот-таълим муҳити чуқурлашган билимлар интеграциясини, нафақат тадқиқ қилинаётган муаммо юзасидан фан билимлари соҳасини, балки ҳамкорнинг миллий маданияти хусусиятларини, унинг дунёни билиши ва тушунишини, қарашларини билишни ҳам тақоза қилади. Бу эса диалог маданиятини ташкил этади.

Чет тилида ташкил этиладиган ахборот-таълим муҳити мазмуни ва таркибига мос ҳолда чет тиллар бўйича оғзаки нутқ ва ўқишни ривожлантириш курсларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Агар ушбу муҳит махсус фанлардан ёки умумкасбий фанлардан ташкил этилса ва ундаги муаммо матнлари чет тили дастурига мос келмаса, дарсдан ташқари вақтларда шахсан (индивидуал) ташкил этилиши мумкин.

Ахборот-таълим муҳитини самарали ташкил этиш учун қуйидагилар эътиборга олинishi зарур:

- қўйилган муаммони ечиш учун табиий, физик, ижтимоий ва бошқа ҳодисалар устидан кўп, тизимли, бир марталик ёки узок давомли кузатиш, турли минтақалардан маълумотлар тўплаш;
- турли жойларда юзага келадиган ҳодисалар, далиллар, воқеаларнинг аниқ тенденциясини аниқлаш учун таққослаб ўрганиш, қарорлар қабул қилиш ва таклифлар ишлаб чиқиш;
- тармоқ қатнашчиларининг маданий, этник, географик шартлари ўртасидаги фарқларни ҳисобга олган ҳолда бир муаммо ёки масала ечими йўллари (альтернатив ёки турли усуллари) самарадорлигини таққослаб ўрганиш;
- ўзига хос маданий, анъанавий, диний хусусиятларни ҳисобга олган ҳолда ижтимоий ва маданий қарашларни қиёсий таҳлил қилиш;
- биргаликда маълум бир муаммони ҳамкорликда тадқиқ қилиш шарти билан бирор бир (амалий, ижодий, илмий ва б.) ижодий ғояни ишлаб чиқиш;
- таълими муаммоларни ўрганиш ва ҳал этиш бўйича мусобақаларини ўтказиш ва бунда юзага келадиган муаммоли вазиятларни маданий, таълимдаги

анъаналар ва бошқа соҳалар билан боғлиқ бўлишига қаратиш.

“Ахборот-таълим муҳити” тушунчасини қўллашнинг тадқиқот имкониятларини очиш “муҳит” тушунчасининг маъносини аниқлашни талаб қилади. М.Черноушекнинг ишларига мувофиқ, бу тушунчани талқин қилишда илмий амалиётда бир қанча ёндашувлар шаклланган:

- муҳит – макон ва замонда аниқ белгиланган ва қайд этилган чегараларга эга эмас;
- муҳит тўғрисидаги ахборотни биз турли сезги органларидан олинган маълумотларини қўшиш ва келишиш йўли билан олишлиги;
- муҳит тўғрисидаги ахборот бир хил эмас, унда ядроли бош қисмни ҳам, атрофдаги бирикмаларни ҳам ажратишиши;
- муҳит доимо биз англаган ҳолда рўйхатдан ўтказишимиз, қайта ишлашимиз ва тушунишимиз мумкин бўлгандан кўпроқ ахборотни ўз ичига олиши;
- муҳит инсон томонидан унинг амалий фаолияти билан қабул қилиниши;
- ҳар қандай муҳит жисмоний ва бошқа хусусиятлари билан бирга психологик ва рамзий қийматларга эга; муҳит бир бутун кўринишда таъсир этади.

“Таълим муҳити” тушунчасининг фалсафий йўналишлари В.И.Слободчиков, Н.Б.Крылова, В.А.Петровский, М.М.Князева ва бошқалар, психологик йўналишлари В.В.Рубцов, В.И.Панов, Б.Д.Эльконин ва бошқалар томонидан кўриб чиқилган. Ушбу ишларда таълим муҳити таълим субъектларининг таълимий эҳтиёжларини ажратиш ва таҳлил қилишда асосий тушунчалардан бири бўлиб хизмат қилади. У таълим олувчи шахсининг шаклланиши ва ривожланишининг таъсир кўрсатувчи шартлари, имкониятлари мажмуаси сифатида кўриб чиқилади.

Бу фикрни Ҳ.Ф.Рашидов куйидагича шакллантиради: “Қачонки, таълим олишга мотивацияси бўлган шахс пайдо бўлсагина, муҳит таълимий бўлади. Бунда битта муҳит бир одамга таълимий бўлса, бошқасига нейтрал бўлади, ҳар бир одам муайян таълимий макон чегараларида ўзининг таълимий муҳитини шакллантириш имкониятига эга”.

“Таълим муҳити” атамаси В.А.Ясвиннинг ишида етарли даражада аниқ таърифланган, у таълим муҳити деб “шахснинг берилган намунага кўра шаклланишининг таъсирлари ва шароитлари ҳамда ижтимоий ва фазовий-предметли қуршовда таркиб топган уни, ривожланиши учун имкониятлар”ни тушунади.

“Таълим муҳити” тушунчасидан ташқари яна “педагогик муҳит” тушунчаси қўлланилади. О.П.Околелов уни “индивидуумлар - таълим жараёни иштирокчилари томонидан бунёдга келтирилган, айнан шу таълим учун хусусиятли ва мос бўлган ўзаро ҳаракатлар билан тўлдирилган тизимли таълим” сифатида тушунади.

Бу ҳолда педагогик муҳитнинг ичидаги коммуникация олдинга чиқади, ва ўқитувчи фаолиятидаги диққат таълим жараёнида ўқувчи шахсига педагогик таъсир кўрсатишга қаратилади.

Таълим муҳити ижтимоий-предметли қуршов ичида таркиб топган шароитлар, таъсирлар, имкониятлар тизимидан иборат бўлиб, умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчиларини ривожланишнинг субъектига айлантиради ва педагог билан ўзаро мулоқотда шахсий таълим муҳитини шакллантиради.

Таъкидлаш лозимки, ахборотли-таълим муҳитини шакллантириш ва қўллаш масаласи, илмий-назарий муаммо сифатида муаллифлар томонидан нисбатан яқин йиллардан бошлаб кўриб чиқила бошланди. Чунки ахборот

технологияларининг таълимий салоҳиятини ишлаб чиқиш бир қанча билим соҳаларининг қўшилган жойида турар экан, бугунги кунда тадқиқотларнинг икки йўналишини ажратиб олиш мумкин, булар – таълимни ахборотлаштиришнинг педагогик ва дастурий-технологик таркибий қисмларидир.

Баъзи талқинларда ахборот-коммуникацион муҳит бирор нарсанинг “йиғиндиси” сифатида тавсифланади, лекин амалда кўпчилик томонидан бундай йиғиндининг тизимли тавсифга эгалиги қайд этилади. Ахборот-коммуникацион муҳит – таълим жараёни субъекти сифатидаги шахс билан узилмас боғлиқ бўлган, ахборот, техник, ўқув-методик таъминотнинг тизимли ташкил этилган мажмуасидир.

Ахборот муҳити – ахборот маконининг бир қисми, шахсга нисбатан яқин бўлган сиртқи ахборотлар қуршови, шахснинг фаолияти бевосита кечадиган шароитларнинг йиғиндисидир.

В.А.Красильникованинг аниқлашича, “Ахборот-таълим муҳити – зарурий психологик-педагогик шароитлар, билиш фаолияти ва ахборот ресурсларига киришнинг зарурий таъминотини тақдим қилувчи замонавий ахборот технологиялари асосида қурилган, замонавий таълим технологиялари ва ўқитишнинг дастурий-методик воситалари мажмуасини таъминлайдиган кўп йўналишли, бир бутун, ижтимоий-психологик воқеъликдир”.

Ахборот-таълим муҳити:

- педагогик тизимнинг муайян алоқалари ва элементларини акс эттирувчи қисми;

- ахборот ресурсларини яратиш ва улар билан ишлаш методлари иерархияси мавжуд бўлган муҳит;

- масофавий педагогик фаолиятда иштирок этишга қизиқувчи, бундай иштирок учун техник имкониятларга эга бўлган ва унда амалда иштирок этадиган субъектларнинг маълум маконда тарқалган уюшмаси.

Ахборот-таълим муҳитининг модели ахборот-таълим муҳитининг хусусияти ва самарадорлигига таъсир кўрсатувчи умумлаштирилган талаблар, компонентлар, ахборот ресурслари ва технологияларининг тизимлаштирилган бирлашмасини ўз ичига олади. Ахборот-таълим муҳитида мураккаб мазмуний тузилмага ва муҳитнинг тизимли элементлари билан ташкил этилган ўзаро алоқага эга бўлган объектларни лойиҳалаш амалга оширилади. Шундан келиб чиқиб, ахборот-таълим муҳитини лойиҳалаштиришда мазмунни танлашнинг илмий асосларини тадқиқ қилиш учун янги педагогик тизимда педагогик ҳодисалар ва жараёнларни таҳлил қилишнинг дифференциал-интеграл методларидан фойдаланиш лозим.

Натижа. Ахборот-таълим муҳитининг биринчи тури – ўрганилаётган билим соҳасининг ичига таълимнинг муайян методикалари киритиладиган аппаратли-дастурий модел билан боғлиқ. Одатда булар юқори даражада тузилмалаштирилган ўқитиш муҳитлари бўлиб, уларда таълимнинг характери ва йўналиши, таълим олувчининг имкониятлари ва иштирок этиш шакллари аниқланган, таълимга қўйилган пировард мақсадларга кетма-кет яқинлашиш амалга оширилади.

Бундай муҳитни яратишда когнитив ёндашув кенг қўлланилади, унинг асосида инсон билимининг ички тузилмасига, ўрганилаётган предметнинг тизимли-тузилмавий хоссаларига таяниш ётади.

Бу турга асосида умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчиларининг билиш фаолияти моделлари ётадиган, ўзгарувчан индивидуаллаштирилган таълим жараёнини амалга оширишга йўналтирилган интеллектуал ва адаптив

ўқитиш муҳитларининг кўпчилиги тааллуқдир.

Иккинчи турдаги муҳитларни қуришнинг асосига уларнинг фаолиятли, конструктивистик характери қўйилган. Муҳитни тушуниш мазмуний масалаларни ечиш жараёнида билимларни эгаллаш концепциясига таянади. Бундай қарашга мувофиқ, ахборот-таълим муҳитида ўқитиш билимни чиқариб олиш, конструкциялашга йўналтирилган фаол жараёндир. Бундай турдаги муҳитлар таълим берувчи учун ҳам, таълим олувчи учун ҳам очик бўлиб, мазмунни тўлдириш ва унга ўзгартиришлар киритиш, ўзининг муҳитдаги ўқув фаолияти натижаларини тақдим қилиш имконини беради. Бундай муҳитдаги коммуникацион жараёнлар ўқитишнинг дидактик, методик ва ташкилий томонини таъминлайди ва таълим жараёнининг марказий элементи бўлиб хизмат қилади.

Олиб борилган кўпчилик адабиётларнинг таҳлили шуни кўрсатдики, ахборот муҳитини яратиш учун бир неча ташкилий-технологик ёндашувлардан фойдаланиш мумкин. Лекин энг катта самарага билимларни бошқаришнинг корпоратив порталидан фойдаланган ҳолда эришилади.

Билимларни бошқаришнинг корпоратив портали – бу ахборотларни йиғиш тизими, йиғилган ва илгари расмийлаштирилган билимлар салоҳиятига таянадиган янги билимларни аниқлаш ва расмийлаштириш тизимидир. Билимларни бошқаришнинг корпоратив портали томонидан ҳал қилинадиган кўйидаги масалаларни ажратиб олиш мумкин:

1. Қабул қилинган таълим технологиясига ва ўқув ахборотларини олишнинг педагоглар томонидан танланган кетма-кетлигига кўра, порталда йиғилган барча зарур ахборотларни таълим олувчига тақдим қилиш.

2. Қўшимча ахборотларни олиш зарурати туғилганда таълим олувчини мутахассисларга, порталнинг билимлар базасига ва билимларнинг ташқи манбаларига жалб қилиш.

3. Умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчиларининг ҳамкорликдаги ишларини ташкил қилиш.

Чунончи, агар илгари бу масалаларни ечиш махсус дастурий таъминотни талаб қилган бўлса ва таълимни ташкил қилишнинг локал тармоғи чегараларида таъминланган бўлса, корпоратив порталнинг бу янги тури стандартли Web-интерфейсга эга ва фойдаланувчиларга ички ва ташқи ахборот ресурсларига ягона ва хавфсиз равишда шахсий киришни таъминлайди.

Таълимда портал технологияларидан фойдаланиш фойдаланувчиларнинг тармоқда ишлашининг психологик хусусиятларини ҳисобга олишга йўналган бўлиши лозим. Бу ҳолда таълим олувчининг ахборот-таълим муҳити билан самарали ўзаро муносабатини ташкил этиш учун педагогик ва дидактик тамойиллар ва методлардан фойдаланишга бўлган эҳтиёж пайдо бўлади.

Бундай тизимлар ахборотли таълимга мўлжалланган ресурсларга эга бўлган кўп ўлчовли касбий муҳит, тизимли ёндашувни ахборот технологияларини қўллаш амалиёти билан бирлаштирувчи янги педагогик тажриба сифатида тақдим қилинади. Ахборот-таълим муҳитининг энг аҳамиятли компонентларидан бири, ўқув фаолиятини ахборотлаштиришга қаратилган ва ахборот-таълим муҳитининг ўқув компонентига асос бўладиган дастурий-методик мажмуадир.

Хулоса. Ахборот-таълим муҳитини лойиҳалаш, қуриш ва фойдаланиш психологик-педагогик, методик ва технологик тавсифдаги талаблар ва тавсиялар мажмуасига қатъий амал қилган ҳолда амалга оширилиши лозим. Ахборот-таълим муҳитини шакллантириш ва фойдаланишда уни қуришнинг модулли

тамойилини қўллаш жиддий самара бериши мумкин.

Ахборот-таълим муҳитини ишлаб чиқиш технологияси ва уни амалий қўллаш методологиясининг ўқитишнинг методик тизимига мослиги маълум афзалликларга эга. Улардан бири сифатида ресурсларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқишда педагоглар ўзларининг иштирок этиш имкониятларини ҳисоблаш мумкин. Улар томонидан амалга оширилган ишланмалар, ахборот ресурсларини ишлаб чикувчи мутахассислар томонидан қабул қилинган қоидаларга амал қилинган ҳолда муҳит таркибига киритилиши учун мосланиши ва йўналтирилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, таълим муассасалари раҳбар ва педагогик кадрлари узлуксиз касбий ривожлантириш моделини касбий фаолиятида фойдаланиш методологиясини эгаллаган ҳолда, таълим олувчига йўналтирилган ахборот-таълим муҳити кўринишида тақдим этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълими соҳасидаги илмий-тадқиқот фаолиятини қўллаб-қувватлаш ҳамда узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини жорий қилиш чора-тадбирлари тўғрисида” 2021-йил 25-январдаги ПҚ-4963-сон қарори.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг “Халқ таълими ходимларини узлуксиз касбий ривожлантириш тизимини ташкил этиш тартиби тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш” ҳақидаги 2022-йил 17-январ 25-сонли Қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030-йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” 2019-йил 29-апрелдаги ПФ-5712-сон Фармони.

4. Азизходжаева Н.Н. Педагогик технология ва педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. – Т.: ТДПУ, 2003. - 174 б.

5. Бердалиева Г.А. ва бошқалар. Таълимда ахборот технологиялари. Ўқув қўлланма Тошкент, 2020

6. Бердалиева Г.А. Нутқ ўстириш назарияси ва методикаси. Дарслик. Самарқанд, 2020. 216 б

7. Бердалиева Г.А., Исмоилова З. ва бошқалар. THE FORENSIC PROFESSIONAL EDUCATION TEACHER MEDIACOMPETERY DEVELOPMENT TECHNOLOGY. International journal of health sciences 1189-1203

8. Бердалиева Г.А. Умумий ўрта таълим муассасалари ўқитувчиларининг узлуксиз касбий ривожлантиришнинг ахборот-таълим муҳитини ташкил этиш стратегияси - Ўзбекистон Республикаси халқ таълими вазирлигининг илмий-методик журнали, 2022-йил 6-сон

9. Ильченко О.А. Организационно-педагогические условия сетевого обучения. — М., 2002

10. Патюрель Р. Создание сетевых организационных структур // Проблемы теории и практики управления. -№ 3 1997. -С. 76-81.

11. Сгонник Л. В. Профессионально-личностное развитие учителя в системе непрерывного педагогического образования: Автореф. дис... докт. пед. наук (ИОО Минобрнауки РФ). М., 2004.

12. Трунцева Т.Н. Учебно-методическое сопровождение самообразования педагогов общеобразовательных учреждений. Автореф. дисс. ...канд. пед. наук. -М.: 2011 -21 с.

SHAXSLARARO MUNOSABATLAR TO'G'RISIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARINING ILMIY-PEDAGOGIK TA'LIMOTI

Dilova Nargiza Gaybullayevna

Buxoro davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori

Annotatsiya: maqolada shaxslararo munosabatlar to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik ta'limoti, uning pedagogik yo'nalishdagi tamoyillari, ko'rsatmalari, nasihatlar va maslahatlari, talablari va tavsiyalari hozirgi kunda dolzarb ahamiyati, ta'lim-tarbiya jarayonida milliy an'ana, madaniyat, qadriyatlarga asoslanish, pedagoglik kasbiga qiziqishni rivojlantirish, Sharqning buyuk olim va mutafakkirlarining ilmiy merosidan pedagogik kadrlar tayyorlashning zamonaviy amaliyotida foydalanishning tegishli g'oyalari va tamoyillari, o'qituvchilarning yangi kasbiy ko'nikmalarni egallash hamda yuqori fikrlash darajasini belgilashda ushbu merosning ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: sharq mutafakkirlari, shaxslararo munosabat, mutafakkirlar merosi, milliy an'ana, madaniyat, qadriyat, o'qitish shakllari, hayotiy ko'nikmalar

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ УЧЕНИЕ ВОСТОЧНЫХ МЫСЛИТЕЛЕЙ О МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Аннотация: В статье актуально актуально научно-педагогическое учение восточных мыслителей о межличностных отношениях, его педагогические принципы, наставления, советы и подсказки, требования и рекомендации, национальная традиция в процессе воспитания. интерес к профессии педагога, актуальные идеи и принципы использования научного наследия великих ученых и мыслителей Востока в современной практике подготовки педагогических кадров, значимость этого наследия в определении приобретения новых профессиональных навыков и высокий уровень мышления преподавателей.

Ключевые слова: Восточные мыслители, межличностные отношения, наследие мыслителей, национальная традиция, культура, ценности, формы воспитания, жизненные навыки

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL TEACHING OF EASTERN THINKERS ON INTERPERSONAL RELATIONS

Annotation: In the article, the scientific-pedagogical teaching of Eastern thinkers on interpersonal relations, its pedagogical principles, instructions, advices and tips, requirements and recommendations are of current importance, national tradition in the process of education. , based on culture, values, the development of interest in the profession of pedagogy, the relevant ideas and principles of using the scientific heritage of the great scientists and thinkers of the East in the modern practice of training pedagogical personnel, the importance of this heritage in determining the acquisition of new professional skills and the high level of thinking of teachers. will go.

Keywords: Eastern thinkers, interpersonal relationship, heritage of thinkers, national tradition, culture, value, forms of education, life skills

Globalashuv sharoitida yoshlarning har tomonlama shakllanishiga e'tibor qaratish har qachongidan ham ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat taraqqiyotining bugungiday tezkor, o'zgaruvchanligi, ijtimoiy munosabatlar jarayonidagi axborot almashuvining tobora kuchayib borayotganligi yoshlarni har tomonlama kamol toptirishga yo'naltirilgan ijtimoiy-pedagogik faoliyatni yanada takomillashtirishni taqozo qilmoqda. Ahamiyatli jihati shundaki, bugungi yoshlar o'z-o'zini anglash

va takomillashtirish, istiqbol rejalarni belgilash hamda ularga muvofiq amaliy harakatlarni tashkil etishda tobora faollik ko'rsatib, kichik maktab yoshidanoq kasbiy yo'nalishni tanlash, xorijiy tillarni o'rganishga jiddiy e'tibor qaratmoqdalar.

Shaxsning shakllanishida shakllanishida shaxslararo munosabatlarning ijtimoiy tarixiy tabiati shundaki xar bir insonning rivojlanishida shaxslararo munosabatlar jamiyat taraqqiyotidagi vaziyat shart-sharoitlar bilan uzaro bog'liq bo'lib, u turli yosh davrlarda uziga xos ravishda kechadi.

Shaxslararo munosabatlarning o'ziga xos xususiyatlari quyidagilar bilan belgilanadi. Bular: jamiyatning rivojlanish bosqichlari bilan shartlanishi, insonning jamoadagi umumiy faoliyat bilan bog'liq bo'lishi, har qanday tarixiy bosqich muhitining shaxslararo munosabatlarga asos hisoblanishi hamda ularning tuzilishini belgilashi kabilar.

Ta'lim-tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlarning xususiyatlari uning rivojlanish darajasiga, tabiatiga, ijtimoiy psixologik xususiyatlariga va individlarga ta'sir etish darajasiga bog'liq bo'ladi.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi birgalikdagi faoliyat va o'zaro muloqot jarayonida shaxsning ijtimoiy psixologik fazilatlarini shakllanadi. Shuning uchun oilada bog'cha, maktab, mehnat jamoalarida bunga e'tibor berilishi lozim. Shaxslararo munosabatlar bolaning, uning shaxsga aylanib va mukamallashib borishiga bevosita ta'sir etadi.

Zamonaviy ta'lim jarayonlarining sifatini oshirishda shaxslararo munosabatlarning ahamiyatini yoritib berar ekanmiz, bunda biz shaxslararo munosabatlar to'g'risida sharq mutafakkirlarining ilmiy-pedagogik ta'limotiga alohida nazar tashlashimiz zarur bo'ladi.

Sharq buyuk mutafakkirlarining pedagogika sohasidagi g'oyalari jahon pedagogikasiga muhim hissa qo'shganligi hammaga ayon. Biroq, zamonaviy Sharqda O'rta Osiyo respublikalari mustaqillikka erishgunga qadar o'rta asr olim-mutafakkirlarining pedagogik merosiga talab bo'lmagan. Faqat so'nggi yillarda pedagogik fikrning ushbu xazinasiga qiziqish bir muncha jonlandi. Mutafakkirlarning pedagogik qarashlari O'rta asrlarning pedagogik tafakkuridagi demokratik yo'nalishni ifodalaydi: ular inson haqidagi tasavvurlarga, yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish nazariyasini shakllantirish va takomillashtirishga katta ta'sir ko'rsatgan va hozir ham shunday davom etmoqda. Ularning pedagogik g'oyalari bugungi kungacha nafaqat inson va uning tarbiyasi, balki insonparvarlik, har tomonlama rivojlangan shaxsni shakllantirish, o'qituvchiga qo'yiladigan talablar to'g'risida g'oyalarni shakllantirish uchun zamin yaratadi.

Al-Xorazmiy, Al-Farobiy, Al-Beruniy, Ibn Sino, Umar Hayyom, Saadiy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Balasag'un Yusuf, Mahmudhoji Behbudiy, Abdullo Avloniy, Qashqar Mahmud, Ahmad Yugnakiy va boshqalar kabi buyuk Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini o'rganayotganda, buyuk olim-pedagoglar inson, shaxsiyat va shaxslararo munosabatlar, o'sib kelayotgan yosh avlodni tarbiyalash va o'qitish haqida falsafiy fikr yuritib, mehnat, bilim, aql, so'z san'ati va yuqori axloqiy fazilatlarga katta ahamiyat bergan, degan xulosaga kelish mumkin. Ular insonni har tomonlama rivojlangan, mohir, bilimli ko'rishni istashgan.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik yo'nalishdagi tamoyillari, ko'rsatmalari, nasihatlar va maslahatlari, talablari va tavsiyalari hozirgi kunda dolzarb ahamiyatga ega va talabga muhtoj. Shunday qilib, O'rta asr Sharqi buyuk mutafakkirlarining quyidagi pedagogik qarashlari oliy pedagogika maktabi tizimida pedagog kadrlar tayyorlash uchun asos sifatida qabul qilinadi:

Al-Beruniy ta'lim-tarbiya jarayonidagi o'qituvchi-o'quvchi munosabatlari, ularga sifatli bilim berish haqida quyidagicha fikr bildirib, "...o'quvchilarni ilmiy omillar bilan qurollantirish, tajriba va kuzatish, takrorlash va xabar berish, o'qitishda do'stona munosabatlarga ahamiyat berish zarurligi, dars jarayonida pedagogik

yo'nalish tamoyillari (yaqindan uzoqgacha, noma'lumdan kamroq ma'lumgacha) ga amal qilish..." haqida bayon etadi.

Ibn Sino o'z asarlarida mukammal shaxsni tarbiyalash haqida o'z fikrlarini bayon etib, "... shaxsning individual imkoniyatlardan foydalanish, uning mukammallikka intilishi, hayotiy tamoyillarga: nafaqat o'zingiz uchun, balki boshqalar uchun ham yashash; o'z ishingizga ijodiy yondashish; yuqori axloqiy fazilatlarga ega bo'lish zarur. Bunda o'qituvchiga qo'yiladigan talablar: bolaning tabiatini, uning ruhini, individualligini bilish, uni inson sifatida ko'rish, imkoniyatlariga ishonish va ularni ochib berish; o'quvchi bilan munosabatlardagi mo'tadillik, noziklik va o'tkirlik; gumanizm va to'laqonli shaxsni tarbiyalashga bo'lgan ishonch bo'lib, tarbiyaning asosiy predmeti – axloqlilik hisoblanadi. Ta'lim va tarbiyada suhbat, nasihat, misol, tahlil, sintez, umumlashtirish kabi metodlar va usullardan foydalanish maqsadga muvofiq..." deb yozadi. Shu bilan birga alloma ta'lim jarayonini tashkil etishda o'quvchini birdaniga darslik bilan band kilib kuymaslik; -yengildan og'irga borish; jamoa bo'lib o'qitishga e'tibor berish; -bilim berishda bolalarning mayli, qiziqishi, qobiliyatini hisobga olish va hokazolar haqida o'z fikrini yozib qoldirgan.

Ulug' allomalardan bo'lgan Al-Xorazmiy ta'lim oluvchiga bilim berish, uning bilim olishga bo'lgan talablarini qanoatlantirishda o'qituvchining salohiyati yetarli bo'lishi haqida yozib, bunda asosiy e'tibor: "...o'quvchilarning mustaqilligi va ijodiy faoliyati; omillar va hodisalarni kuzatish, ularning tavsifi va izchil tushuntirish va boshqalar..." ga qaratilishi lozimligini ta'kidlaydi.

Sharqning mutafakkiri-ensiklopedisti Al-Farobiyning pedagogik g'oyalari uning ijtimoiy muammolarni hal qilishda faol rolini tarbiyalash, o'qitish, shaxsni takomillashtirish haqidagi qarashlarining asosiy mazmunini tashkil etadi. Shuning uchun Farobiy o'rta asr musulmon Sharqining ilg'or pedagogik tafakkurining asoschilaridan biri deb hisoblash mumkin. Shunday qilib, u falsafani ikki qismga ajratdi - fizika, metafizika, bilim, mantiq va boshqalarni qamrab oladigan nazariy va ijtimoiy tuzilish, davlat, axloq muammolarini qamrab oladigan amaliy qism, u insonning xulq-atvori, tarbiyasi va ta'limi bilan bog'liq masalalarni o'z ichiga olgan. Bundan kelib chiqadiki, didaktikaning ba'zi masalalari, tarbiya va ta'limning psixologik masalalari nazariy falsafada - insonning bilimlari va bilim qobiliyatlari bo'limida berilgan. Pedagogik g'oyalar - tarbiya haqidagi g'oyalar uning amaliy falsafasida keng yoritilgan. U insonni, uning shaxsiyatini shakllantirishda, ayniqsa ma'naviy va axloqiy tarbiyaga katta ahamiyat bergan. Xarakterning turli xil xususiyatlari va axloqiy fazilatlari - dovyuraklik, jasorat, do'stona munosabat, saxiylik, aql-idrok, rostgo'ylik va boshqalarni aniqlab, ularni shaxsni tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash natijasi deb hisoblar edi. Shunday qilib, Farobiyning so'zlariga ko'ra, insonning intellektual va axloqiy fazilatlarini tarbiyalash ikki yo'l bilan amalga oshirilishi mumkin: ixtiyoriy ravishda yo'naltirilgan shaxsning ixtiyoriy harakatlari jarayonida va kuch bilan majburlanganda. Biroq, maqsad bitta bo'lib qolmoqda - mukammal, fazilatli, ya'ni ideal jamiyatning talab va vazifalariga javob beradigan yuqori fazilatlarga ega bo'lgan shaxsni shakllantirish. Uning fikriga ko'ra, ta'lim va tarbiya oilada, maktabdagi o'qituvchining va rahbarning yordami bilan fozil jamiyatda amalga oshirilishi mumkin. Uning ta'lim-tarbiya haqidagi fikri «Fozil shahar», «Hikmat asoslari», «Mantiqdan muqaddima» risolalarida bayon etilgan.

Al-Farobiy - shaxsni har tomonlama rivojlantirish va takomillashtirish; xulq-atvorning axloqiy me'yorlarini, ijobiy va olijanob xususiyatlar va fazilatlarni tarbiyalash; inson xarakterining asosiy xususiyatlarini, uning intellektual rivojlanishini belgilaydigan ma'naviy ehtiyojlarni shakllantirish. O'qituvchiga qo'yiladigan talablar: fenomenal xotira, mantiq, o'tkir kuzatuvchanlik, bilimga muhabbat, yorqin nutq, adolat va ezgulik. Pedagogik usullar: ishontirish, isbotlash, munozara, dialektik-mantiqiy, yaqqollik va boshqalar.

Farobiy insonni dunyo taraqqiyotining eng mukammal va yetuk yakuni deb

biladi. Shunga ko'ra, u o'z asarlarida insonga ta'lim-tarbiya berish zarurligini aytadi. Bunda ta'lim-tarbiya usullaridan kutilgan maqsad masalalari→(natija) asosiy o'rin egallashini qayd etadi. Uning ko'rsatmalari hozirgi ta'lim va tarbiya texnologiyasining tarkibiy tuzilmasiga juda yaqin:

1. Ta'lim-tarbiya maqsadi → ijtimoiy ehtiyoj
2. Ta'lim-tarbiya mazmuni → ta'lim jarayoni
3. Natija → ta'lim-tarbiya oluvchi va ta'lim-tarbiya beruvchidir.

Al-Beruniy esa o'zining ta'lim-tarbiyaga oid pedagogik asarlarida o'quvchilarni ilmiy omillar bilan qurollantirish; tajriba va kuzatish, takrorlash va xabar berish; o'qitishning mavjudligi (yaqindan uzoqgacha, noma'lumdan kamroq ma'lumgacha) va boshqalar haqida qarashlarini bayon etgan.

Abu Rayhon Beruniy asarlarida ta'lim-tarbiyaning muhim metodologik asoslari:

-darsda o'quvchilarni zeriktirmaslik (motivation va shaxsni rivojlantirish vaziyatlari- ni ishlab chiqish, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyati tarkibiy tuzilmasini aniqlash;)

-ta'limdagi uzviylik va izchillik (darsning ta'limiy, tarbiyaviy va shaxsni rivojlantiruvchilik vazifalarining birligi va uzviyligi);

-yangi mavzuni qiziqarli, asosan ko'rgazmali bayon etish (ta'lim metodlarini tanlash, ta'lim vositalaridan foydalanish uslubini aniqlash)

-olib borilayotgan mashqlarning bolalar yoshiga mos bo'lishi (o'quvchilarning o'zlashti rish darajasini ma'lum bosqichdan yuqoriroq bosqichga ko'tarish ketma-ketligini ta'min lash)

- har bir ta'lim jarayonini yengildan og'irga qarab murakkablashtirib borish (ta'limning texnologik vositalarlarini o'quvchining yoshiga mos qilib tanlash)

- bolaga bilim berishda majburan zo'riqlashga yo'l qo'ymaslik (ped texnologiyadan majburan foydalanmaslik)

Muslixiddin Saadiy – o'z asalarida shaxslararo munosabatlarning tarbiya jarayonidagi muhim ahamiyatini e'tirof etib, bunda quyidagi tamoyillarga asoslangan: bilimlarni shakllantirishda shaxsning faol ishtiroki; qobiliyatlarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar sifatida tabiiy moyilliklarni hisobga olish; bilimlarning tizimlilik va mavjudligi, ularni amalda qo'llash, bilimlarni hayot bilan bog'lash; aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish; mehnat tarbiyasining yetakchi roli.

Abdurahmon Jomiyning pedagogik ta'limotida gumanistik ta'lim; ilmiylik, tizimlilik va izchillik, mavjudlik, amaliyot bilan bog'liqlikka alohida urg'u berilgan.

Buyuk mutafakkir shoir Alisher Navoiy asarlarida esa, ta'lim-tarbiya jarayonini sifatli tashkil etishda o'qituvchiga qo'yiladigan talablar: o'quvchiga hurmat - tabiatning eng yuksak va eng qimmatli in'om (insoniylik); bolalarga bo'lgan muhabbat, o'z ishini mukammal bilish, o'z bilimlarini qo'llash qobiliyati; axloqiy va mehnat tarbiyasiga e'tibor; o'quvchilarda ijobiy fazilatlarini tarbiyalash; ma'rifatparvarlikka asoslanishi muhimligi ta'kidlangan.

Umar Xayyomning asarlarida o'qituvchi haqida shunday fikrlar bor: "... o'qituvchi avvalo bilimlarni chuqur o'zlashtirishi, ularni mustaqil ravishda egallashi, o'z-o'zini shakllantirishi, bir qator ijobiy fazilatlariga ega bo'lishi, intizomli va irodali bo'lishi, o'z oldiga qo'yilgan maqsadga erishishi, ta'lim berish jarayonida turli usullar: takrorlash (harakatlar, operatsiyalar) dan foydalana olishi, bunda asosiy omil tushunish, anglash va fikrlash..." ekanligini bayon etadi.

Burhoniddin Zarnujiy o'zining «Ta'lim oluvchiga ta'lim berish va ta'lim berish yullari» risolasida ilm va kasb-xunar o'rganishning asosiy shartlari sifatida o'quvchida jiddiy istak, kat'iyat va non bo'lishi lozimligini, shundan keyin yaxshi muallim xamda yetarlicha vakt zarurligini yozadi. Ta'lim - tarbiyadagi tizimlilik va izchillik; o'qituvchi va o'quvchilarning o'quv harakatlaridan xabardorligi; jarayonni tahlil, sintez qila olishlari, natijalarni umumlashtirish; mustaqil fikrlash; o'z-o'zini tarbiyalash kabi ko'nikmalarga ega bo'lish kabi tamoyillar bilimlarni o'zlashtirishni

ta'minlovchi mezonlar ekanligini aytib o'tadi.

Sa'diy Sheroziy hikmatlarida ta'lim – tarbiya jarayonidagi shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'lga qo'yishda: bilimlarni shakllantirishda shaxsning faol ishtiroki; qobiliyatlarni rivojlantirish uchun zarur shart-sharoitlar sifatida tabiiy moyilliklarni hisobga olish; bilimlarning mavjudligi va tizimliliigi, ularni amalda qo'llash, bilimlarni hayot bilan bog'lash; aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish; mehnat tarbiyasining yetakchi roli kabi tamoyillarga asoslanishi yaxshi natija berishi haqida bayon etilgan.

Sharqning eng taniqli faylasuflaridan biri Al-G'azzoliy (1056/59-1111) pedagogika prizmasi orqali shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdi. Olimning to'rt jildli «Diniy fanlarning tirilishi» to'plami, xususan, inson qobiliyatlarini rivojlantirishga, bolalarni kuzatuv usullari maqsadi bilan ularni tarbiyalashga bag'ishlangan. Al-G'azzoliy dasturxon atrofida o'zini tutishni, kundalik hayotda oddiy bo'lishni, jismoniy mashqlar orqali chiniqishni yoshlikdan o'rganish zarurligini ta'kidlagan. Agar tarbiyachilar, ayniqsa, ota-onalar muayyan pedagogik tavsiyalarga amal qilsalar, bolaning ruhi kerakli shaklga ega bo'ladi. O'qituvchi bolani ota-onasidan qabul qiladi va oilaviy tarbiya an'alarini davom ettiradi.

Al-G'azzoliyning fikricha, insonda odob-axloq ko'nikmalarining paydo bo'lishi o'z-o'zini tarbiyalash va dono ustozlarga taqlid qilish orqali shakllanadi. Intelлектning shakllanishi va mustahkamlanishi bilan o'z-o'zini tarbiyalashning roli o'sib boradi. O'z-o'zini tarbiyalash o'z-o'zini kuzatish va o'z-o'zini bilish bilan boshlanadi. Boshqalarning qilmishlarini kuzatib, siz o'zingizning kamchiliklaringizni ko'rishingiz va ular haqida fikr yuritishingiz mumkin. Axloqiy illatlarni yengish uchun Xudoning yordami, sabr-toqat va doimiy ruhiy harakatlar zarur. Agar yomon odat juda kuchli ildiz otgan bo'lsa, uni «obrazlantirish» mumkin, uni kamroq zararli odat bilan almashtirib, keyin undan butunlay xalos bo'lish mumkin. Shu bilan birga, jismoniy jazoni qo'llash ham mumkin, biroq ular bilan qiziqmaslik kerak. Bolani o'z nazarida va boshqalarning nazarida kamsitmaslik uchun uni yolg'iz jazolash kerak. Biroq, tarbiyalanuvchini nasihat bilan zeriktirmaslik uchun g'amxo'rlik qilib, ishonch bilan harakat qilish afzaldir.

Axloqiy o'z-o'zini takomillashtirish Sharq faylasuflarining doimiy mavzularidan biri va yetakchi sanalgan, masalan, ibn Bodja (Avenpatsening lotinlashtirilgan nomi (XI asr oxiri - 1139)) «donishmand donishmandlari» ning psixologiyasi, mantig'i va axloqiga oid risolalarida aks etgan.

Aristotelizmni ommalashtiruvchi va bir vaqtning o'zida Andaluziyadan kelgan asl olim ibn Rushd (lotinlashtirilgan nomi Averroes (1126-1198)) o'qituvchi sifatida birinchi navbatda «Dalillar tizimi» risolasi bilan tanilgan. Izchil ratsionalist ibn Rushd ongillik, ilmiylik va yaqqollikning muhim didaktik tamoyillarini tasdiqladi.

Ta'lim va tarbiya haqidagi turli xil g'oyalarda Eron faylasufi Nosiriddin Tusiyning (1202-1273) 150 dan ortiq risolalari mavjud. Uning «Donishmandlikni o'rgatish», «Donishmandlik kitobi», «O'quvchilarni tarbiyalash to'g'risida», «O'quvchiga o'qish yo'lida nasihat qilish» va boshqa pedagogik asarlarida aqliy, estetik va jismoniy tarbiya uyg'unligining maqsadga muvofiqligi to'g'risida mulohazalar berilgan.

Tusiy taxmin qilganidek, bilim, inson butun hayot yo'lida foydalanadigan dori-darmon bo'lib xizmat qiladi. Bunday dori-darmonlarni qo'lga kiritish uchun bilimga erishish maqsadi va usulini aniq tushunish kerak.

Alisher Navoiy inson ongi va ilmini yuqori baholardi. «Bilim va donolik insonning bezakidir», - deb yozgan u. Uning she'riy va nasriy asarlarida ta'lim va tarbiya masalalari keng namoyish etilgan. Navoiyning pedagogik qarashlari chuqur insonparvarlikka boy. U uyda yorituvchi deb hisoblagan, oilaga quvonch va baxt keltiradigan bolani shakllantirish va tarbiyalash masalalariga katta e'tibor qaratgan. Navoiy maktabda ham, uyda ham majburiy tarbiya usullarini qoralagan, jismoniy jazoga qarshi chiqqan. Johil o'qituvchilar - bu maktab uchun katta ofat.

O'qituvchi nafaqat o'z mavzusini mukammal bilishi va chuqur bilimga ega bo'lishi, balki odamlarning ehtiyojlarini tushunishi, hamma narsada o'rnak ko'rsatishi kerak. Navoiy yosh avlodni Vatanga muhabbat, insonga hurmat – olamning eng yuksak va qadrli in'omini tarbiyalashga chaqirgan. navoiy asarlarida axloqiy va mehnat tarbiyasi masalalari muhim o'rin tutadi. Sharq xalqlarining ma'naviy hayotida musulmon dinining o'ziga xos diniy yo'nalishi so'fiylik alohida rol o'ynay boshladi. So'fiy so'zi Parvardigori olamga ruhiy yaqinlashish yo'liga kirgan inson degan ma'noni anglatadi. Bu so'z arab tilidan aqlli, bilimdon, imonli deb ham tarjima qilingan.

So'fiylik harakati IX asrning boshlarida Arabistonda paydo bo'lgan va asta-sekin boshqa mamlakatlarga tarqaldi. Ushbu ta'limotning mohiyati tabiatdagi hamma narsa Xudoning mahsuli ekanligini tasdiqlashdan iborat edi. Parvardigori olamining eng mukammal ijodi bo'lgan inson Ruh va Haqiqatning (ya'ni Xudo bilan) birlashishiga intilishga chaqiriladi. Shuningdek, so'fiylik to'g'risidagi bir nechta mavhum tasavvurlar ko'plab turli xil oqimlarni o'z ichiga olgan. Bunday xilma-xillik, aniqrog'i, har xil oqimlar, ehtimol, musulmon dunyosining turli mintaqalarining ko'plab ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy sharoitlari bilan izohlanadi. Ko'pgina mamlakatlarda so'fiylik ochko'zlik va shafqatsizlikni, jamiyatdagi firibgarlikni qoralash bilan boshlangan. Keyin ushbu ta'limotda ko'pincha bir-biridan uzoq bo'lgan yangi yo'nalishlar paydo bo'lgan. So'fiylikda asketizm, darveshona hayot tarzini olib borish, bu o'tkinchi dunyoning ne'matlaridan voz kechish, narigi dunyoda Xudo nomi bilan kambag'al turmush tarzini afzal ko'rish talablari uchraydi. Bu ta'limotning asosiy yo'nalishlaridan biri voizlarning hamma narsada pok va halol bo'lib, faqat o'z mehnati bilan yashashlari zarurati deb hisoblangan. So'fiy pedagogikasi shu tarzda rivojlandi. So'fiy pedagogikasi - bu 1400 yillik tarixi davomida sharoitga qarab ko'plab turli xil shakllarni olgan qadimiy, ko'p qirrali so'fiy ta'limotining mahsuli sanaladi. So'fiylar o'zlarining ta'limotlarini inson taraqqiyoti vositasiga aylantirdilar, bu o'z-o'zidan so'fiylik ta'lim missiyasining isbotidir. Ishqqa asoslangan so'fiy pedagogikasi insoniyat imkoniyatlarini amalga oshirish, birinchi navbatda, uning ichki dunyosi, o'zini rivojlantirish va o'zini takomillashtirish bilan bog'liqligini ta'kidlaydi. Boshqacha qilib aytganda, so'fiyning evolutsiyasi uning o'z ichida, shuningdek jamiyat bilan o'zaro munosabatlarida amalga oshiriladi.

A.Navoiy inson sa'y-harakatlarining tadrijiy mohiyatini ta'kidlaydi, bu sa'y-harakatlar guruhlar yoki shaxslar tomonidan amalga oshirilishidan qat'iy nazar, doimo oqlanadi. So'fiy pedagogik tafakkur taraqqiyotida buyuk mutafakkir va shoir Alisher Navoiyning alohida o'rnini bor. O'quv tizimida u tushuntirishlar va intellektual mashqlar, mulohazalar, faoliyat va harakatlardan foydalangan. Uning chinakam so'fiylik xususiyatlaridan biri shundaki, u deyarli har qanday inson uchun o'z maqsadini amalga oshirishda ma'lum yutuqlarga erishish imkoniyatini qoldiradi. Misollar va ko'rgazmalardan foydalangan holda Navoiy o'quvchi ongiga chuqur kirib borish maqsadida bir xil fikrni turli usullar bilan ifoda etadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, o'rta asrlar davri ta'lim-tarbiya jarayonlarida o'qituvchi va o'quvchi orasidagi shaxslararo munosabatlarni o'rnatish o'ziga xos ahamiyatga egaligi bilan maxsus yo'nalishlar asosida o'rganilgan.

Bunda avvalo - ruhni, imonni tarbiyalashga e'tibor. Aristokratik dunyoviy ratsional ilmiy bilimlarga urg'u berish o'rniga, ruhni qutqarish va uning axloqiy shakllanishiga, aql, iroda va imonni birlashtirgan ezgulik va donishmandlikka urg'u beriladi.

O'rta asr pedagogik an'analari shuni ko'rsatadiki, ta'lim, tarbiya va shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda insonni olamning markaziga qo'yish, uni dunyodan ajratish va uning shaxsiy mohiyatini butun olamga qarama-qarshi qo'yish orqali har doim ham ijobiy natijalarga erishilmaydi.

O'rta asrlar pedagogikasi antik davrning oqilona merosi va diniy fikrlash uslubining sintezidan iborat edi. O'rta asrlar maktabi va pedagogikasi tajribasi barcha

zamonaviy Yevropa pedagogik tizimlarining asosida yotib, madaniyatning ajralmas qatlamini tashkil etdi va zamonaviy dunyoda shaxslararo munosabatlarni o'rnatishda o'ziga xos asosga aylandi.

Aristokratik fanlarni o'rganish Xudo tomonidan yaratilgan dunyoning ahamiyatini, uni o'zlashtirish usullarini tan olgan materialni tanlash asosida amalga oshirildi va ilohiyot fanlari insoniyatning ma'naviy-axloqiy rivojlanishining asosiga aylangan tushunarsiz - Xudoga bo'lgan ishonchni anglash maqsadida taqdim etiladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish joizki, ta'lim sifatini oshirish uchun xizmat qiladigan muhim tamoyillardan biri bu tarixga, urf-odat va an'analarga, xususan, Sharq mutafakkirlarining pedagogik merosiga murojaat qilish hamda undan samarali foydalanish hisoblanadi. Sharqning buyuk olim va mutafakkirlarining ilmiy merosidan pedagogik kadrlar tayyorlashning zamonaviy amaliyotida foydalanishning tegishli g'oyalari va tamoyillari qabul qilindi. Bu esa, kelajakdagi o'qituvchilarning yangi kasbiy ko'nikmalarni egallash hamda yuqori fikrlash darajasini belgilashda muayyan xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abu Reykhan Biruni. Izbrannyye proizvedeniya, I. Tashkent. AN UzbSSR. 1957, s.87-89.
2. Ibn Sino. Donishnoma, Stalinobod, 1957, 202-bet.
3. Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy. Tanlangan asarlar. T., "Fan", 1983.
4. С.Р.Раджабов, К.Х.Хошимов, К.М.Муминходжаев, С.К.Каримова Антология педагогической мысли: Педагогика, 1986. – 320 с.
5. Андреева Г.М. Социальная психология. Учебник для высших учебных заведений. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 384 с.
6. Психологические основы подготовки будущих учителей к межличностным отношениям // "PEDAGOGIK MAHORAT" Ilmiy-Nazariy Va Metodik Jurnal. // 2022, № 3-4. 75 бет 2022
7. Беруний Абу Райхон. Ўйлар, ҳикматлар, нақллар, шеърлар. Тўп. ва нашрга тайёрловчи Абдусодиқ Ирисов. Т., «Ёш гвардия», 1973. – 104 б.
8. N.G. Dilova, Sharq mutafakkirlari merosi vositasida ta'lim jarayonidagi shaxslararo munosabatlarni o'rnatishning pedagogik xususiyatlari,/ "Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar" - Xalqaro jurnal 2022.№2
9. Ширматов, С. Т. Коммуникативная толерантность во взаимоотношениях студентов как условие благоприятного социально-психологического климата коллектива / Профессионально-педагогическая культура учителя и преподавателя: проблемы воспитания в условиях трансформации образования: Сборник материалов VIII Международной научно-практической конференции, Белгород, 2021. – С. 241-246.

TALABALARNING IJODIY IMKONIYATLARINI SHAKLLANTIRISHNING MOHIYATI

Djurayeva Dilnoza Shakirjonovna,

*Termiz davlat universiteti, algebra va geometriya kafedrası katta o'qituvchi,
PhD*

Annotatsiya. Maqolada talabalarning ijodiy imkoniyatnini shakllantirishning bugungi kunda ta'lim sifat va samaradorligini oshirishga mohiyati xususida fikr bildirilgan. Ijodiy salohiyat, uni talabada rivojlantirishning asosiy jihatlari, yo'llari batafsil ilmiy asoslangan.

Kalit so'zlar: talaba, ijodiy imkoniyat, salohiyat, ijodkorlik, kreativlik, rivojlantirish.

Ijodkorlik - bu muayyan kontekst yoki sohaga mos keladigan yangi, innovatsion va foydali g'oyalar, echimlar yoki mahsulotlarni yaratish qobiliyati. Bu keng fikr yuritish, bir-biriga bog'liq bo'lmagan g'oyalar o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rish va muammolarga o'ziga xos va noan'anaviy usullar bilan yondashish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Ijodkorlik ko'pincha o'ziga xoslik, ravonlik, moslashuvchanlik va ishlab chiqish bilan bog'liq.

Ijodkorlik muayyan bitta bilan chegaralanib qolmasdan ko'plab jabha, jumladan, san'at, fan, biznes va ijtimoiy hayot uchun muhim mahoratdir. U kognitiv, hissiy va ijtimoiy omillar, jumladan, bilim, ko'nikma, motivatsiya, tajribaga asoslangan bo'lib, qo'llab-quvvatlash va hamkorlik kabi atrof-muhit omillarini o'z ichiga oladi.

Ijodkorlik - bu amaliyot, tajriba va yangi g'oyalar va istiqbollarga ta'sir qilish orqali rivojlanishi va takomillashtirilishi mumkin bo'lgan qimmatli mahorat. Bu shaxsiy va professional o'sish, muammolarni hal qilish, innovatsiyalar va yangi va o'zgaruvchan vaziyatlarga moslashish uchun juda muhimdir.

Talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning mazmun-mohiyati uning yangilikka intiluvchan, moslasha oladigan va muammolarni samarali hal eta oladigan bo'lib yetishishiga yordam berishdan iborat. Ijodkorlikni tarbiyalash orqali o'qituvchilar talabalarga shaxsiy va kasbiy hayotlarida yaxshi xizmat qiladigan muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishlari mumkin. Talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirishning asosiy jihatlari:

Qo'llab-quvvatlovchi muhitni yaratish: Talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirish uchun izlanish, tavakkal qilish va hamkorlikni rag'batlantiradigan qulay muhitni yaratish juda muhimdir. Bu talabalarga o'z g'oyalarini ifoda etish imkoniyatini berish, konstruktiv fikr bildirish va muvaffaqiyatlarini nishonlashni o'z ichiga oladi.

Izlanish va qiziqishni rag'batlantirish: Talabalarni yangi mavzular, g'oyalar va tajribalarni o'rganishga undash ularning ijodini rivojlantirishga yordam beradi. Bunga mustaqil ta'lim olish, loyiha asosida ta'lim olish va ekskursiyalar uchun imkoniyatlar yaratish orqali erishish mumkin.

Ochiq topshiriqlarni taqdim etish: Ijodkorlik va muammoni hal qilish ko'nikmalarini talab qiladigan ochiq topshiriqlarni berish talabalarda o'z fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi va innovatsion echimlarni ishlab chiqaradi.

Tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish: Tanqidiy fikrlash ijodkorlikning asosiy tarkibiy qismidir. Talabalarga ma'lumotlarni tahlil qilish, baholash va sintez qilish imkoniyatini yaratib, o'qituvchilar ularning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga va ijodkorlikni rivojlantirishga yordam beradi.

Hamkorlikni rag'batlantirish: hamkorlik talabalarga o'z g'oyalarini baham ko'rish, muammolarni hal qilishda birgalikda ishlash va bir-biridan o'rganish imkonini berish orqali ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi.

Ijodiy fikrni ifodalash imkoniyatlarini taklif qilish: San'at, musiqa va drama kabi

ijodiy fikrni ifodalash uchun imkoniyatlar yaratish talabalarning ijodiy salohiyatini rivojlantirishga va o'z qobiliyatlariga ishonchni mustahkamlashga yordam beradi.

Talabaning ijodiy salohiyatini rivojlantirish innovatsiyalar, moslashuvchanlik va shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatlarga erishish uchun muhim ahamiyatga ega. Ijodkorlikni tarbiyalash orqali o'qituvchilar talabalarga hayoti davomida yaxshi xizmat qiladigan muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishlari mumkin.

Talabaning ijodkorligi bir necha sabablarga ko'ra zarur:

Innovatsiya: Ijodkorlik turli sohalarda taraqqiyot va rivojlanish uchun zarur bo'lgan innovatsiyalar uchun zarurdir. Ijodkor talabalar murakkab muammolarni hal qilish uchun yangi g'oyalar, echimlar va yondashuvlarni ishlab chiqishi mumkin.

Tanqidiy fikrlash: Ijodkorlik tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi, bu esa to'g'ri xulosa chiqarish uchun ma'lumotlarni tahlil qilish va baholashni o'z ichiga oladi. Ijodiy qobiliyatga ega bo'lgan talabalar muammoni yanada samarali hal qilishga olib keladigan muqobil istiqbollarni ko'rib chiqishlari mumkin.

Moslashuvchanlik: Bugungi tez o'zgaruvchan dunyoda moslashish juda muhim. Ijodiy qobiliyatli talabalar yangi vaziyatlar va qiyinchiliklarga moslasha oladi, bu esa ko'proq chidamlilik va muvaffaqiyatga olib keladi.

Tadbirkorlik: Ijodkorlik tadbirkorlik uchun zarur bo'lib, bozor talablarini qondirish uchun tavakkalchilik va innovatsion yechimlarni ishlab chiqishni o'z ichiga oladi.

Shaxsiy o'sish: Ijodkorlik shaxsiy o'sishga yordam beradi, chunki u talabalarni o'z qiziqishlarini o'rganishga, ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirishga undaydi.

Karyeradagi muvaffaqiyat: Ko'p martabalarda ijodkorlik yuqori baholanadi. Ijodkor talabalar o'z ishlariga yangi g'oyalar va yondashuvlarni olib kelishi mumkin, bu esa ko'proq muvaffaqiyat va e'tirofga olib keladi.

Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish turli sohalarda innovatsiya va taraqqiyotni rag'batlantirishda muhim ahamiyatga ega. Talabalarning ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishga yordam berishning ba'zi usullari:

Izlanishni rag'batlantirish: Talabalarni turli sohalar va qiziqish sohalarini o'rganishga undash. Bunga ularga darsdan tashqari mashg'ulotlarda, masalan, to'garaklar, musobaqalar va tadbirlarda qatnashish imkoniyatini yaratish orqali erishish mumkin.

Qiziqishni rivojlantirish: Talabalarni savol berishga va javob izlashga undash. Ularga o'z yo'lida kashf qilish, kashf qilish va o'rganish imkonini berish orqali ularning tabiiy qiziqishini rivojlantirish.

Hamkorlikni rivojlantirish: Talabalarni birgalikda ishlashga va bir-birlari bilan o'z fikrlarini baham ko'rishga undash. Hamkorlik yangi g'oyalar va yechimlarga olib kelishi mumkin.

Ochiq topshiriqlarni taqdim eting: Turli talqinlar va echimlar uchun ochiq vazifalarni belgilang. Bu Talabalarni ijodiy fikrlashga, muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga undaydi.

Tavakkal qilishni rag'batlantirish: talabalarni tavakkal qilishga va yangi narsalarni sinab ko'rishga undash. Bu ularga ishonchni mustahkamlashga va muvaffaqiyatsizliklarga qarshi chidamlilikni rivojlantirishga yordam beradi.

Fikr-mulohaza bildiring: konstruktiv fikr-mulohazalarni taqdim eting va Talabalarni o'z g'oyalarini izlanish va rivojlantirishni davom ettirishga undaydi.

Ijodiy muhit yarating: Ijodkorlikni rivojlantiruvchi va talabalarni tavakkal qilishga va o'z g'oyalarini baham ko'rishga undaydigan ijodiy va qo'llab-quvvatlovchi muhit yarating.

Talabalarda ijodkorlikni rivojlantirish orqali biz ularga kelajakdagi ilmiy va kasbiy faoliyatida yaxshi xizmat qiladigan muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam bera olamiz.

Talabaning ijodiy salohiyati deganda uning o'ziga xos innovatsion fikrlash, yangi

g'oyalar yaratish va muammolarni yangi va o'ziga xos usullarda hal qilish qobiliyati tushuniladi. Talabaning ijodiy salohiyatini oshirishga yordam beradigan omillar:

Kognitiv qobiliyatlar: Divergent fikrlash, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish kabi kognitiv qobiliyatlari yuqori bo'lgan talabalarning ijodiy salohiyati yuqori bo'ladi.

Qiziqish: Tabiatan qiziquvchan, izlanish va o'rganish istagi bor talabalar yuqori ijodiy salohiyatga ega bo'lishadi.

Bilim va tajriba: Keng bilim va tajribaga ega bo'lgan talabalar yuqori ijodiy salohiyatga ega bo'lishadi, chunki ular yangi g'oyalar va yondashuvlarni yaratish uchun o'z bilimlaridan foydalanishlari mumkin.

Shaxsiy xususiyatlar: Tajribaga ochiqlik, tavakkalchilik va moslashuvchanlik kabi shaxsiy xususiyatlarga ega bo'lgan talabalar yuqori ijodiy salohiyatga ega bo'ladilar.

Atrof-muhit omillari: Talabalar o'rganadigan va o'sadigan muhit ham ularning ijodiy salohiyatiga ta'sir qilishi mumkin. Ijodkorlikni qo'llab-quvvatlovchi, izlanishni rag'batlantiradigan va hamkorlik uchun imkoniyatlar yaratadigan muhit Talabaning ijodiy salohiyatini oshirishi mumkin.

Talabaning ijodiy salohiyatiga ichki va tashqi omillarning kombinatsiyasi ta'sir qiladi. Bu omillarni aniqlash va tarbiyalash orqali o'qituvchilar Talabalarning to'liq ijodiy salohiyatini ro'yobga chiqarishga yordam beradi.

Ijodkorlikni rivojlantirish ta'lim sifatiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ijodkorlik ta'lim sifatini oshirishning ba'zi usullari:

Ishtirok etish: Ijodiy faoliyat Talabalarni o'rganishga qiziqtirishi, uni yanada qiziqarli, qiyin va mazmunli qilishga yordam beradi. Bu motivatsiya, ishtirok etish va zavqlanishni kuchaytirishi mumkin.

Tanqidiy fikrlash: Ijodkorlik ma'lumotni baholash va tahlil qilish, to'g'ri xulosalar chiqarish va muammolarni samarali hal qilish uchun muhim bo'lgan tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi. Ijodkor talabalar tanqidiy fikrlash va muammolarga innovatsion va noan'anaviy usullar bilan yondashish qobiliyatiga ega.

Innovatsiya: Ijodkorlik turli sohalarida taraqqiyot va rivojlanish uchun zarur bo'lgan innovatsiyalar uchun zarurdir. Ijodkorlikni tarbiyalash orqali o'qituvchilar talabalarga real muammolarga innovatsion yechimlarni ishlab chiqishda yordam berishi va o'sish va rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar yaratishi mumkin.

Hamkorlik: Ijodkorlik hayotning ko'p jabhalarida muvaffaqiyatga erishish uchun zarur bo'lgan hamkorlikni rivojlantiradi. Hamkorlikni rag'batlantirish orqali o'qituvchilar talabalarning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga va bir-biridan o'rganishga yordam berishlari mumkin, bu esa yaxshi jamoaviy ish va yanada muvaffaqiyatli natijalarga olib keladi.

Shaxsiy o'sish: Ijodkorlik talabalarni qiziqishlarini o'rganishga, ko'nikma va qobiliyatlarini rivojlantirishga va o'zlarini mazmunli ifoda etishga undash orqali shaxsiy o'sishga yordam beradi. Bu ishonch, o'z-o'zini anglash va o'z-o'zini hurmat qilishning oshishiga olib kelishi mumkin.

Ijodkorlikni rivojlantirish talabalarni jalb qilish, tanqidiy fikrlash va innovatsiyalarni rivojlantirish, hamkorlikni rag'batlantirish va shaxsiy o'sishni rag'batlantirish orqali ta'lim sifatini oshirishi mumkin. Ijodiy faoliyat va yondashuvlarni o'qitishga kiritish orqali o'qituvchilar Talabalarning o'z salohiyatlarini to'liq ro'yobga chiqarishga yordam berishlari va ularni shaxsiy va kasbiy hayotida muvaffaqiyatga tayyorlashlari mumkin.

Talabalarda ijodkorlikni rivojlantirishning bir qancha shakllari mavjud bo'lib, pedagoglar ijodkorlikni rivojlantirish uchun foydalanishi mumkin. Mana bir nechta misollar:

Aqliy hujum: "Aqliy hujum" – Talabalarni muayyan mavzu yoki muammo haqida erkin va ochiq fikrlashga undash orqali ijodiy g'oyalarni shakllantirish uchun qo'llaniladigan usul. Bu yakka tartibda yoki guruhlarda amalga oshirilishi mumkin va

aql xaritasi, erkin yozish va g'oyalarni yaratish kabi usullar yordamida osonlashtirilishi mumkin.

Loyihaga asoslangan ta'lim: Loyihaga asoslangan ta'lim talabalarni innovatsion echimlarni topish uchun ijodiy va tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini qo'llashni talab qiladigan loyiha yoki muammo ustida ishlashni o'z ichiga oladi. Bunga prototipni loyihalash va qurish, san'at yoki musiqa asarini yaratish yoki marketing kampaniyasini ishlab chiqish kiradi.

Rol o'ynash va simulyatsiya qilish: Rol o'ynash va simulyatsiya qilish faoliyati o'quvchilarni turli stsenariylar, istiqbollar va yechimlarni tasavvur qilish va o'rganishga undash orqali ularning ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi. Bu talabalar tarixiy shaxs, olim yoki biznes rahbari kabi turli rollarni o'z zimmalariga olishlari va turli qiyinchiliklarga qanday javob berishlarini tasavvur qilishlari mumkin.

Ijodiy yozish va hikoya qilish: Ijodiy yozish va hikoya qilish mashg'ulotlari talabalarining tasavvurlarini rivojlantirishga yordam beradi va o'z fikrlarini ijodiy ifodalash qobiliyatini oshiradi. Bu qisqa hikoyalar, she'rlar, pyesalar yoki ssenariylar yozish yoki raqamli hikoya yoki animatsiya yaratishni o'z ichiga olishi mumkin.

Badiiy va musiqa faoliyati: Badiiy va musiqa faoliyati Talabalarining o'z fikrini vizual yoki musiqiy ifodalash imkonini berib, ularning ijodini rivojlantirishga yordam beradi. Bu rasm chizish, rasm chizish, haykaltaroshlik, fotografiya yoki musiqa asbobini chalishni o'z ichiga olishi mumkin.

Muammolarni yechish faoliyati: Muammoni hal qilish talabalarni murakkab muammolarning innovatsion echimlarini topishga chaqirish orqali ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Bu yangi g'oyalar va echimlarni yaratish uchun dizayn fikrlash, innovatsion ramkalar yoki aqliy hujum usullaridan foydalanishni o'z ichiga olishi mumkin.

Talabalarda ijodkorlikni rivojlantirishning ko'plab shakllari mavjud bo'lib, o'qituvchilar ijodkorlikni rivojlantirish uchun foydalanishlari mumkin. Ijodiy faoliyat va yondashuvlarni o'qitishga kiritish orqali o'qituvchilar talabalarga shaxsiy va kasbiy hayotlarida yaxshi xizmat qiladigan muhim ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam berishi mumkin.

Talabalarda ijodkorlikni o'lchash qiyin bo'lishi mumkin, chunki ijodkorlik murakkab va ko'p qirrali qurilishdir. Shu bilan birga, talabalarining ijodkorligini rivojlantirishni baholash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan bir qancha mezonlar mavjud. Mana bir nechta misollar:

Ravonlik: Ravonlik ko'p sonli g'oyalar yoki muammoga yechimlar yaratish qobiliyatini anglatadi. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar, odatda, kamroq ijodiy tengdoshlariga qaraganda ko'proq g'oyalar ishlab chiqarishga qodir.

O'ziga xoslik: O'ziga xoslik noyob yoki g'ayrioddiy g'oyalar yoki echimlarni yaratish qobiliyatini anglatadi. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar odatda kamroq odatiy yoki kutilgan g'oyalarni yaratishga qodir.

Moslashuvchanlik: Moslashuvchanlik turli va xilma-xil bo'lgan g'oyalar yoki echimlarni ishlab chiqarish qobiliyatini anglatadi. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar ko'pincha bitta yondashuv yoki strategiyaga tayanmasdan, bir-biridan farq qiladigan g'oyalarni ishlab chiqarishga qodir.

Mutaxassislik: ishlab chiqish g'oyalar yoki yechimlarni batafsil va mazmunli ishlab chiqish va kengaytirish qobiliyatini anglatadi. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar ko'pincha to'liq shakllangan va nuansli g'oyalarni ishlab chiqishga qodir.

Muammoni hal qilish qobiliyati: Ijodkorlik ko'pincha muammolarni hal qilish qobiliyati bilan bog'liq, chunki ijodiy shaxslar ko'pincha muammolarga yangi va noan'anaviy usullar bilan yondashishlari mumkin. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar boshqalar ko'rib chiqmagan muammolarga yechim topishlari mumkin.

Tavakkalchilik: Ijodkorlik ko'pincha tavakkal qilishni va yangi va noan'anaviy

yondashuvlarni sinab ko'rishni o'z ichiga oladi. Ko'proq ijodiy bo'lgan talabalar tavakkal qilishga va yangi g'oyalar va yondashuvlar bilan tajriba o'tkazishga ko'proq tayyor bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, Talabalarda ijodkorlikni o'lchash ijodiy fikrlashning turli jihatlarini, jumladan, ravonlik, o'ziga xoslik, moslashuvchanlik, ishlab chiqish, muammoni hal qilish qobiliyati va tavakkalchilikni hisobga oladigan yaxlit yondashuvni talab qiladi. Talabalarni ana shu mezonlar asosida baholab, o'qituvchilar o'z Talabalarida ijodkorlikni rivojlantirishni yaxshiroq tushunishlari va rag'batlantirishlari mumkin.

Foydalanilgan adbiyotlar ro'yxati

1. Маъмуров Б. Б. Бўлажак ўқитувчиларни шахсга йўналтирилган таълим-тарбия жараёнини лойиҳалашга тайёрлашда қўлланиладиган тамойиллар. Современное образование (Узбекистан), 2017. <https://cyberleninka.ru/article/n/b-lazhak-ituvchilarni-shahsga-y-naltirilgan-talim-tarbiya-zharayonini-loyi-alashga-tayyorlashda-llaniladigan-tamoyillar>

2. Mamurov B. B. The Need to Prepare Future Teachers to Design a Student-Centered Educational Process. Eastern European Scientific Journal, 2017. <http://journale.auris-verlag.de/index.php/EESJ/article/viewFile/600/596>

3. Мамуров Б.Б., Махмудов М.Х. Акмеологическая составляющая образовательной культуры учителя. философские и методологические. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=36679921>

4. B Mamurov, A Mamanazarov, K Abdullaev, I Davronov. Acmeological Approach to the Formation of Healthy Lifestyle Among University Students. III International Scientific Congress Society of Ambient ..., 2020. <https://www.atlantispress.com/proceedings/isc-sai-20/125937241>

5. ББ Мамуров. Акмеологический подход к воспитанию молодого поколения в наследии предков. Педагогическое образование и наука, 2016. http://www.manpo.ru/manpo/publications/ped_obraz/n2016_03.pdf#page=147

6. N Sheludiakova, B Mamurov, I Maksymova. Communicating the Foreign Policy Strategy: on Instruments and Means of Ministry of Foreign Affairs of Ukraine. https://www.shs-conferences.org/articles/shsconf/abs/2021/11/shsconf_iscsai2021_02005/shsconf_iscsai2021_02005.html

7. Маъмуров Б.Б. Маманазаров А.Б. Условия развитие у будущих учителей навыков проектирования учебного процесса на основе акмеологического подхода. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=37269472>

8. Маъмуров Б. Б. Нравственно-эстетическое воспитание учащихся средствами литературных произведений / Б. Б. Маъмуров // Освіта та розвиток обдарованої особистості. - 2018. - № 4. - С. 32-34. - Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2018_4_9.

9. Маъмуров Б.Б. Бўлажак ўқитувчиларда акмеологик ёндашув асосида таълим жараёнини лойиҳалаш кўникмаларини ривожлантириш. Монография. Т."Фан". 2017. 144 б. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=SqSdKDAAAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=SqSdKDAAAAAJ:2osOgNQ5qMEC

10. Маъмуров Б. Б. Основные требования к качеству высшего педагогического образования. «Науки об образовании». <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-trebovaniya-k-kachestvu-vysshego-pedagogicheskogo-obrazovaniya>

TALABALARNING IJTIMOY FAOLLIK KOMPETENSIYALARINI TAKOMILLASHTIRISHNING IJTIMOY PEDAGOGIK ZARURIYATI

*Ergasheva Maftunaxon Avazbekovna
Andijon davlat pedagogika instituti, Tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada "Ijtimoiy faoliyat" tushunchasi haqida ma'lumotlar berilgan. Ijtimoiy faollikni pedagogik ko'rsatkichlari keltirilgan. Talabalarni ijtimoiy faolligini oshirish bo'yicha ko'rsatmalar berilgan. Shuningdek Ijtimoiy faollik darajasi masalasi yuzasidan halqaro tadqiqotchilar ajratgan darajalar, qolaversa talabalar ijtimoiy faolligini pedagogik ko'rsatkichlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy faoliyat, ijtimoiy tashabbus, kommunikatsiya, ijtimoiy harakatlar, tarixiy bilimlar, ijtimoiy faollik kompetensiyalari.

СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ДЕЯТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

*Эргашева Мафтунахан Авазбековна
Андижанский государственный педагогический институт докторант*

Аннотация: В данной статье представлена информация о понятии «Социальная деятельность». Представлены педагогические показатели социальной активности. Имеются указания о том, как повысить социальную активность учащихся. Также в отношении вопроса об уровне социальной активности обсуждаются уровни, разделяемые зарубежными исследователями, а также педагогические показатели социальной активности студентов.

Ключевые слова: компетенции социальной активности, социальной инициативы, коммуникации, социальных движений, исторических знаний, социальной активности.

THE SOCIAL PEDAGOGICAL NEED TO IMPROVE STUDENTS' SOCIAL ACTIVITY COMPETENCES

*Ergasheva Maftunakhan Avazbekovna
Andijan State Pedagogical Institute, Basic doctoral student*

Abstract: This article provides information about the concept of «Social activity». Pedagogical indicators of social activity are presented. There are instructions on how to increase the social activity of students. Also, regarding the issue of the level of social activity, the levels divided by international researchers, as well as pedagogical indicators of students' social activity, are discussed.

Keywords: social activity, social initiative, communication, social movements, historical knowledge, social activity competencies.

Biz yoshlarimizni tarixdan saboq olish, xulosa chiqarishga o'rgatishimiz, ularni tarix ilmi, tarixiy tafakkur bilan qurollantirishimiz zarur.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev.

Kirish. XXI asr butun dunyoda insoniyat hayotiga ulkan ijtimoiy-iqtisodiy, ma'naviy-madaniy va siyosiy o'zgarishlar yuz berayotgan notinch, o'ta taxlikali davr

bo'lib kirdi. Dunyoda keng tarqalib borayotgan mafkuraviy va ma'naviy taxdidlar insoniyat boshiga katta kulfatlar olib kelib, mamlakatlar tinchligiga jiddiy ta'sir etmoqda. Bunday jarayonlar avj olib borayotgan bir paytda har qanday mafkuraviy taxdidlarga qarshi immunitet hosil qilish uchun yoshlarni, kelajak avlodni sifatli ta'lim tarbiya olish, qolaversa o'z tarixini chuqur anglab yetishi lozimdir. Bunungi globallashuv jarayonida barcha davlatlar qatori bizning mamlakatimiz ham g'oyat mas'uliyatli davrni boshdan kechirmoqda. Jumladan, taraqqiyotda Uchinchi renessans davriga o'tgan Yangi O'zbekistonni barpo etishdagi amalga oshirilayotgan islohotlarning pirovard maqsadida ta'lim va tarbiyani yanada takomillashtirish orqali O'zbekistonni jahonda o'z o'rnini va nufuziga ega bo'lishiga, oliyjanob xalqimizning bugun va kelajakda farovon, tinch-totuv hayot kechirishiga qaratilgandir. Bu borada yurtimiz kelajagi bo'lgan yosh avlodni ma'nan yetuk, jismonan sog'lom eng muhimi jamiyatda o'z mustaqil fikr va dunyoqarashga ega bo'lgan ijtimoiy faol shaxs bo'lib yetishishida davlatimiz tomonidan chiqarilayotgan yoshlarni qo'llab-quvvatlashga doir farmon va qarorlar diqqatga sazovordir.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF 6097 "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish kontsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida" 2020-yil 29 oktyabrda va "Yoshlarni qo'llab-quvvatlash va ularning ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF 6260 2021-yil 13 iyuldagi farmonlari ham buning yaqqol misolidir. "Mamlakatimiz yangi O'zbekistonni barpo etishdek ulug' maqsadga erishish yo'lida asosiy tayanchimiz bo'lgan azmu shijoatli yoshlarga e'tibor va g'amxo'rlik ko'rsatish, ularga barcha sohalarida o'z iqtidori va salohiyatini to'liq namoyon etishi uchun zarur sharoit va imkoniyatlar yaratib berish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishi hisoblanadi."deb ta'kidlangan edi farmonda. Hayotda o'z o'rniga ega bo'lishlari uchun kelajagimiz bo'lgan yoshlarni umuminsoniyat tarixiga ayniqsa, milliy tariximizga bo'lgan qiziqishini yanada oshirish, milliy tariximizni to'g'ri va xolisona yetkazish, unga hurmat ruhida tarbiyalash va o'rgangan tarixiy bilimlari orqali hayotda o'z yo'llarini to'g'ri belgilab olishlari uchun barcha sharoitlar yaratib berilmoqda. Tarix fanini o'qitishda uzviylik va uzluksizlikni ta'minlashning tashkiliy metodik shart sharoitlarini takomillashtirish, ta'lim muassasalarida ayniqsa, oliy ta'limda tarix fanini o'qitish va targ'ib qilish ishlarini tubdan yaxshilash bo'yicha aniq chora-tadbirlar tizimini ishlab chiqishga katta ahamiyat qaratilmoqda. Bu esa pedagogik oliy ta'lim muassasalari zimmasiga katta mas'uliyat va vazifalar yuklaydi. Sababi bo'lajak pedagog o'qituvchilarni kasbga tayyorlashning muhim yo'nalishi sifatida insoniyatning o'tmishini o'rganish, buguni va kelajagini barpo qilishda tarixiy bilimlarning o'rnini beqiyosdir. Ular bo'lajak pedagog ustoz sifatida ta'lim-tarbiya berar ekan, eng avvalo, o'z mutaxassisligi bo'yicha chuqur bilimga ega bo'lishdan tashqari, yurtimizda amalga oshirilayotgan islohotlardan xabardor bo'lishlari ham talab qilinadi.

Muxokama. Talabalarning ijtimoiy faollik kompetensiyalarini takomillashtirish ta'limning maqsadi, talabani jamiyatda ya'ni kelgusi faoliyatida faol bo'lishiga davlatning ijtimoiy siyosiy hayotida faol ishtirok etishiga undab keladi. Shunga qaramasdan inson hayotida davlat va jamiyatning roli turlicha talqin qilingan.

Adolatli demokratik fuqarolik jamiyatda ijtimoiy faol talaba tarbiyasining o'rnini o'zgacha talqin etiladi. Talabalarning ijtimoiy faollik kompetensiyalarini tarixiy bilimlar orqali takomillashtirish jamiyatda yuz berayotgan voqea hodisalar va amalga oshirilayotgan islohotlarga daxldorlikni his etish, o'zining faol fuqarolik burchi, majburiyati va huquqlarini bilish, unga rioya etish, huquqiy munosabatlarda muomala va huquqiy munosabatlarda madaniyatga ega bo'lish kabi sifatlarni takomillashtiradi. Pedagogik oliy ta'lim talabasi boshqa yo'nalishdagi talabalardan ko'ra faol, ijtimoiy munosabatlarga tez kirishadigan, amalga oshirilayotgan islohotlarni to'g'ri baholay olish qobiliyatiga ega bo'lishi talab etiladi. Buning uchun esa talaba tarixiy bilimni

puxta egallagan bo'lishi lozim. Tarixni har tomonlama mukammal o'rganish insonni kelgusi hayot va ish faoliyatida juda katta tajriba bo'lishi aniqdir. Insonda ijtimoiy faollikni turli xil yo'llar bilan takomillashtirish mumkin, lekin tarixiy bilimlar orqali takomillashtirilgan ijtimoiy faollik boshqalariga qaraganda samaraliroq bo'ladi. Chunki, talaba tarixni o'rganish jarayonida tarixda bo'lib o'tgan voqea hodisalar, ijobiy va salbiy tarixiy shaxslarning faoliyati va hayot yo'li bilan tanishadi, o'rganadi va o'ziga kerakli xulosalarni chiqaradi. Bunday bilimlarni egallashda ya'ni, o'tmishda bo'lib o'tgan voqea hodisalarni, buyuk shaxslarni o'rganishda milliy ma'naviyatimizni rivojlantirish va yoshlarimizni ongiga singdirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning jumladan, tarix fanining o'rni beqiyosdir.

Tarix faniga ayniqsa tarixiy bilimlarga talabalarning ijtimoiy faolligiga ta'sir etuvchi omillarning eng samaralisi sifatida qarasaq mubolag'a bo'lmasa kerak. Jahon ta'lim tizimida ham inson ijtimoiy faolligini takomillashtirish bo'yicha ko'plab ilmiy izlanishlar olib borilgan, bundan tashqari talabalarning ijtimoiy faolligini oshirish texnologiyalarini takomillashtirish, ularning faolligini tashabbuskorligini yanada qo'llab-quvvatlash bo'yicha yangi pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqish ijtimoiy-madaniy va kommunikativ faoliyatni samarali tashkil etish masalalarini rivojlantirishga oid qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda.

Ijtimoiy faollik tushunchasi bo'yicha bir qator olimlar fikriga to'xtalib o'tsak:

1. Stepin ijtimoiy faollik bo'yicha quyidagi fikrlarni ilgari surgan. Pedagogik oliy ta'lim tizimida talabalarning ijtimoiy faollik kompetentsiyalarini rivojlantirish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Chunki, undagi o'zgarishlar texnogen sivilizatsiya tufayli yuzaga kelgan inqirozlar va global muammolar davrida insoniyatning omon qolishining eng muhim shartlaridan biri sifatida inson ijtimoiy faoliyatining roli va rivojlanishi bilan bog'liq.

2. Slezneva esa jamiyat taraqqiy etishida ijtimoiy faollik talaba yoshlar bilan bog'liq ekanligini va bugungi kunda ularning yutuq va natijalari muhim ekanligini ta'kidlagan. Olimaning fikriga ko'ra, ijtimoiy faollik nafaqat ta'lim-tarbiyada balki, ommaviy harakatlar (mehnat qilish, munosib maosh olish, malaka oshirish), ko'ngillilar harakati, jamoat tashkilotlari faoliyati va hayriya ishlarida ishtirok etish va boshqa faoliyatlar bilan bog'liq.

3. Fatixova ijtimoiy ta'sir etishni tadqiq qilgan. Ijtimoiy ta'sirni quyidagicha baholagan. Yoshlarning ma'lum bir qismi o'zaro ta'sirga intilmaydi, boshqa qismi esa turli sabablarga ko'ra undan qoniqish topa olmaydi. Uni minimal darajaga tushiradi.

4. Kayumova yoshlar harakati va jamoalaridagi tendentsiyalarni so'nggi yillarda ayrim talabalar tomonidan jamiyatning shakllanishi va rivojlanishi jarayonida ularning roli muhimligini anglash kuchaymoqda deb fikr bildirgan.

Talabalar ijtimoiy faolligini pedagogik ko'rsatkichlari:

- birinchidan, talabalar bilimli, dunyoqarashi keng, kelajakka intiluvchan;
- ikkinchidan, ular o'ziga xos ichki faollik va harakatchanlikka ega;
- uchinchidan, talabalarning kasbiy va shaxsiy fazilatlar va umumiy yo'naltirilganligi shakllanish bosqichida bo'lib, ularning rivojlanishi asosan ijtimoiy faollik bilan belgilanadi. Ijtimoiy faollik qanday funktsiyalar bajarishini keltirib o'tamiz:

1. Insonni ijtimoiy mavjudot sifatida takror shakllantirish;

2. Tabiiy va ijtimoiy dunyosini o'zgartirish;

3. Moddiy va ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirish.

Shuni ta'kidlash joizki, jamiyatda yoshlarni ma'lum bir mavqega ega bo'lishga intilishlari, e'tirof etilishida ijtimoiy faollikni o'rni kattadir. Ijtimoiy faoliyat insonning atrof-muhit bilan o'zaro munosabati jarayonida, bilim, faoliyat orqali ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan ehtiyojlarning asosi bo'lgan shaxsiy motivlar va rag'batlarning ta'siri bilan bog'liq holda amalga oshiriladigan ijtimoiy foydali harakatlar shaklida amalga oshiriladi.

Ijtimoiy faollikning xususiyatlari, dinamikasi va rivojlanish omillarini tadqiq qilish uning muhim xususiyatlarini aniqlashni talab qiladi. Jumladan, Xarlanova (2011) ijtimoiy faoliyatning quyidagi xususiyatlariga e'tibor qaratadi:

- o'z taqdirini o'zi belgilash (maxsus sifatdagi o'z-o'zini harakatining namoyon bo'lishi), ijtimoiy faoliyat manbai sifatida shaxsning ehtiyojlari, ichki, ongli motivatsiya, yaratilgan «kerakli kelajak» qiyofasi bilan bog'liq. shaxs;

- ijtimoiy o'zaro ta'sirga jalb qilish (ijtimoiy faoliyat - bu shaxsning jamiyat bilan munosabatlarini anglashi va u bilan o'zaro ta'sir qilish usulini qurish, uning imkoniyatlarini ochib berish natijasidir; u o'zini maxsus shaklda namoyon qiladi - ijtimoiy ishlab chiqarish faoliyati, aloqa, bilish.);

- prosotsiallik (ijtimoiy me'yorlar, qonunlar va axloqiy ideallarga rioya qilgan holda, faoliyat va jamiyat tashuvchisini jamiyat va shaxs manfaati uchun ijtimoiy ijobiy yo'nalishga aylantirishga e'tibor berish).

Yana shuni aytish kerakki, ijtimoiy faoliyatning mazmuni bo'yicha ko'plab ilmiy yondashuvlar va psixologik nazariyalar bilan belgilanadigan qarashlar mavjud bo'lib, ular ijtimoiy faoliyatning individual elementlarini uning rivojlanishidagi rolini turlicha belgilaydi. Ijtimoiy faoliyat elementlarining tizimni tashkil etuvchi munosabatlari shaxsning jamiyatni va o'zini o'zgartirish qobiliyatini rivojlantirishga yo'naltirilganligi va ehtiyojlari, shuningdek, ularning muhim kuchlarini ijtimoiy maqbul shakllarda o'z-o'zini anglashi bilan belgilanadi.

Ijtimoiy faollik darajasi masalasi yuzasidan quyidagi rus tadqiqotchilari Sitarov va Maralov (2015) to'rt darajani ajratib ko'rsatishadi:

1. Me'yoriy
2. Me'yoriy-shaxsiy
3. Shaxsiy ishlab chiqarish.
4. Ijodiy ishlab chiqarish.

Yana bir rus tadqiqotchisi Sokolova (2011) o'z tadqiqotlarida tashabbuskorlik, bajaruvchilik va amalda bo'lgan uchta daraja mavjud ekanligini ko'rsatib o'tgan.

1. Tashabbus darajasining asosi - o'z tashabbusi va tashkilotchilik qobiliyatining nisbati;

2. Ishlash darajasi mutaxassisning ijrochi sifatidagi mas'uliyati va faolligi nisbati asosida namoyon bo'ladi;

3. Joriy daraja taklif etilayotgan tadbirlarda faol ishtirok etishni aks ettiradi.

Ijtimoiy faollik darajasini hayotiy pozitsiya faoliyati orqali taqsimlashga yana bir yondashuv sifatida olim Konstantinov (1990) tomonidan taklif qilingan quyidagi 4 ta darajani ko'rsatib o'tamiz.

- ijtimoiy tashabbus va ijodiy faoliyatni o'z ichiga olgan yuqori darajadagi faoliyatning hayotiy pozitsiyasi;

- vazifalarga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lish bilan tavsiflangan o'rtacha faoliyat darajasining hayotiy pozitsiyasi;

- passiv hayotiy pozitsiya, u past darajadagi faollik bilan tavsiflanadi;

- potentsial salbiy yo'nalishga ega passiv hayotiy pozitsiya.

Natija. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan tadqiqotlarga asoslanib, shuni aytish joizki, talabalar o'z-o'zini tartibga solish va o'z-o'zini rivojlantirishni ta'minlash, ular o'z faoliyati darajasi va darajasini mustaqil ravishda tartibga solish, o'z faoliyatini rivojlantirish sub'ektiga aylanishi mumkin bo'lgan sharoitlarni yaratish - asosiy vazifa bo'lishi kerak. Bu, o'z navbatida, birinchi bosqichdan to oxirgi bosqichgacha bo'lgan davrda talabalarning ijtimoiy faollik dinamikasini, ushbu jarayonga ta'sir qiluvchi tashqi va ichki omillarni aniqlash va ijtimoiy faoliyat sub'ektlarining ta'lim, ta'lim va ijtimoiy faoliyatdagi pozitsiyasini rivojlantirish bilan bog'liq.

Ijtimoiy faol talaba tarbiyasi kelajakda shaxs salohiyatini takomillashtirish, ya'ni safarbarlik tuyg'ularini uyg'otish, uni jamiyat ravnaqi va Vatan taraqqiyoti yo'lida samarali mehnat qilishga yo'naltirishdan iboratdir. Olib borilgan tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, talaba shaxsida ijtimoiy faollik shakllanishi uning ushbu kasbni tanlagan davriga to'g'ri kelishini ko'rsatadi. Bo'lajak pedagog o'z kasbining mas'uliyati va muhimligini, ayniqsa, kelajak uchun, xalq manfaatlari uchun eng keraklisi Vatan ravnaqi yo'lidagi o'rnini qanchalik erta anglab yetsa, unda ijtimoiy faollik ko'rsatkichlari shunchalik tez shakllanadi. Shu o'rinda aytish mumkinki, kasbiy faoliyatda intiluvchanlik pozitsiyasi yuqori talabaga ijtimoiy faol talaba deyiladi.

Talabaning to'laqonli ijtimoiy faolligini tarixiy bilimlar asosida takomillashtirishning turli xil interfaol usullari mavjuddir, jumladan:

- 1.Og'zaki tarixiy voqea hodisani tushuntirish;
- 2.Tarixga virtual sayohat uyushtirish;
- 3.Muzeylarga sayohatlar qilish;
- 4.Dars jarayonlarida tarixga oid o'yinlarni tashkil qilish;

Jamiyatda ijtimoiy faollikni quyidagi 4 xil munosabatlar orqali ko'rish mumkin:

1.Shaxsning ob'ektga munosabati - uni o'rab turgan, yaratilgan, iste'mol qilinadigan va hokazolarning umumiyiligiga;

2.Uning boshqa shaxsga - odamlarga, ularning guruhlariga, butun jamiyatga munosabati;

3.Uning tabiatga munosabati;

4.Uning o'ziga bo'lgan munosabat.

Faoliyatning ahamiyati va roli jihatidan ijtimoiy rivojlanish 2 turga bo'linadi:

1. Reproduktiv rivojlanish;
2. Samarali ya'ni (ijodiy) rivojlanish;

Ulardan birinchisi ma'lum usullar va vositalar yordamida ma'lum natijani olish yoki ko'paytirishda amalga oshiriladi. Ikkinchisi esa, yangi g'oyalar, yangi maqsadlar va ularga mos keladigan yangi vositalar va usullarni ishlab chiqish yoki yangi ilgari foydalanilmagan vositalar yordamida ma'lum maqsadlarga erishishga qaratilgan.

Faoliyatni tushunish va talqin qilishda M.Veber o'zining «ijtimoiy harakat» nazariyasi bilan juda katta hissa qo'shgan. U eng muhim harakatni mazmunli deb hisobladi, uning xarakterli belgilari unda aktyorlik sub'ekti uchun ma'lum bir ma'noning mavjudligi; aniq idrok etilgan maqsadga erishishga qaratilganligi; faoliyatda foydalaniladigan vositalar idrok etilgan maqsadlarga mos kelishi kerakligini yuzaga chiqaradi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, ijtimoiy faoliyat sub'ektlari aniq harakatlarni bajaruvchilardir. Ular orasida quyidagilar bo'lishi mumkin: jismoniy shaxslar; ijtimoiy guruhlar; ijtimoiy tashkilotlar va ijtimoiy institutlar. Bu kontekstdagi ijtimoiy faoliyat ob'ektlari shu jarayonlarni amalga oshiruvchilardir. Ijtimoiy faoliyat- shaxslar yoki odamlar guruhining (faoliyat sub'ektlarining) ijtimoiy jarayonlarga (faoliyat ob'ektlariga) ularni o'zgartirish va o'z manfaatlariga bo'ysundirish maqsadida muntazam ravishda takroriy aralashuvi hisoblanadi. Bu insonning ijtimoiy muhit bilan faol o'zaro munosabati shakli bo'lib, ongli ravishda uning mavjudligining tashqi sharoitlarini o'zgartirishga, shuningdek, atrofdagi odamlarning qarashlarini, dunyoqarashini, qadriyat yo'nalishlarini o'zgartirishga qaratilgan. Bugungi kunda jamiyatimizdagi ijtimoiy faol yoshlar davlat ravnaqining poydevori, g'ururi, ishonchi va ertangi kunining umidlaridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoevning nutqi

2.Абулханова-Славская, К. А. (1991). Стратегия хаёти [Хаёт стратегияси]. Москва: Мысл.

3.Адлер, А. (1964). Устунлик ва ижтимоий қизиқиш: кейинги ёзувлар тўплами. Нью-Йорк: Викинг матбуоти.

4.Соколова, Э. С. (2011). Социальная активность молодёжи.

5.Степин, В. С. (2000). Теоретическое знание. Моссов: Прогресс-Традиция.

**MUTAXASSISLIK FANLAR ORQALI TEXNIKA OLIY TA'LIM
MUASSASALARI TALABALARINING KASBIY KOMPETENTLIGINI
RIVOJLANTIRISH**

*Eshquvvatov Ulug'bek Abdulla o'g'li,
Termiz muhandislik-texnologiya instituti "Yo'l muhandisligi" kafedrası
o'qituvchisi
<https://orcid.org/0000-0002-6129-2583>*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bo'lajak muhandislarning kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan ilmiy-texnik xamda amaliy muammolarni hal qilish va tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'lishi uchun mutaxassislik fanlarni chuqur o'rganish va tushunish, kasbiy qobiliyatlarini rivojlantirish uchun talabalarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda mutaxassislik fanlarning ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Talaba, muhandis, kasbiy kompetentlik, kompetensiya, mutaxassis, kasbiy, faoliyat, texnologiya, innovatsiya, qobiliyat, shakllantirish, o'qitish, ta'lim natija, samarodorlik.

**СПЕЦИАЛЬНОСТЬ ТЕХНИКА ЧЕРЕЗ ДИСЦИПЛИНЫ РАЗВИТИЕ
ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ
ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ**

*Эшкувватов Улугбек Абдулла угли,
Термезский инженерно-технологический институт Преподаватель
кафедры «Дорожное машиностроение»*

Аннотация: В данной статье показано значение специальных дисциплин в развитии профессиональной компетентности студентов с целью углубленного изучения и понимания специализированных дисциплин, развития профессиональных способностей, чтобы будущие инженеры имели возможность решать и анализировать научно-технические и практические проблемы, возникающие в их профессиональной деятельности.

Ключевые слова: Студент, инженер, профессиональная компетентность, компетентность, специалист, профессионализм, деятельность, технология, инновации, способности, формирование, обучение, образование результат, эффективность.

**DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS
OF TECHNICAL HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS THROUGH
SPECIALIZED DISCIPLINES**

*Eshkuvvatov Ulugbek Abdulla ugli,
Termez Institute of engineering and technology Teacher of the Department
«Road engineering»*

Annotation: This article shows the importance of specialized disciplines in the development of professional competence of students in order to be able to solve and analyze practical problems in the scientific and technical concentration that arise in the professional activities of future engineers, in-depth study and understanding of the disciplines of the specialty, to develop their professional abilities.

Keywords: Student, engineer, professional competence, competence, specialist, professional, activity, technology, innovation, ability, formation, training, educational

result, efficiency.

KIRISH. Bugungi kunda dunyo hamjamiyati ta'lim tizimi oldiga yuqori malakali, intiluvchan, raqobatbardosh, tashabbuskor, ma'naviy va jismoniy sog'lom shaxslarni tarbiyalab berish talabini qo'yimoqda. 2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasida "yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash, oliy ta'lim muassasalarida kompetentli ilmiy pedagogik kadrlar zahirasini yaratish" vazifasi belgilandi. Kompetentli mutaxassis - u kim? Uning shakllanish jarayoni qanday kechadi kabi savollar tug'iladi. Shu nuqtai nazardan "kompetentlik" va "kompetensiya" tushunchalar mazmun mohiyatini aniqlashimiz muhimdir. Har qanday mutaxassis ham "kompetentlik" nimani anglatishini va u "kompetensiya"dan nimasi bilan farq qilishini bilavermaydi. «Kompetentlik» tushunchasi mutaxassisning ma'lumoti, ko'nikmasi, qobiliyati va tajribasini o'z ichiga oladi. Boshqacha aytganda, uning ma'lum bir ish turini bajarish qobiliyati hisoblanadi. Aslida, ikkala atama o'xshashdir. Ta'lim tizimining umumiy maqsadi jamiyatimizga teng huquqli demokratik davlat talablariga javob bera oladigan mas'uliyatli barkamol jamiyat a'zolarini tabiiylab berishdan iboratdir.

METODLAR. Yurtimizda faol, intiluvchan, iqtidorli va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlariga ega, zamonaviy bilim hamda kasblarni chuqur egallagan - bugungi va ertangi kunimizning hal qiluvchi kuchi bo'lgan yoshlarni voyaga yetkazish uchun barcha shart-sharoit va imkoniyatlar yaratilgan. Bugungi kunda fan va texnika rivoji ta'lim va uning natijalariga qo'yiladigan talablarni tubdan o'zgartirishni talab etmoqda. Davlat ta'lim standartlari tizimli-faoliyatli yondashuvga asoslangan, ya'ni ta'lim maskanlarining maqsadini bilim, ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish tarzida aniqlashtirishdan iborat edi.

Texnika oliy o'quv yurtlarida va ilmiy tadqiqot muassasalarida muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, talabalarining o'quv-tadqiqot faoliyati bilan bog'liq kasbiy yo'naltirilgan nazariy topshiriqlarni kengaytirish, ta'lim mazmunini tanlash prinsiplari, mezonlari va ularni takomillashtirish, ta'lim oluvchilarning umuminsoniy madaniyatini faol amaliy va ijodiy o'zlashtirishlari uchun muhit yaratish, gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlar integratsiyasi va fanlararo aloqalarni o'rnatish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda [1]. Ta'lim tizimida texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish bosqichi talabaning kasbiy tayyorgarligiga, uning kasbiy mahoratiga, intellektual salohiyatiga, bilim, ko'nikma va malakasiga yuqori talablarni qo'yimoqda [3]. So'ngi vaqtlarda kasbiy tayyorgarlik va ushbu jarayonda orttirilgan bilimlar hamda mutaxassislik fanlarning ahamiyatini faoliyat bilan bog'liq barcha sohalarida ko'rish mumkin: zamonaviy ishlab chiqarish, kashfiyot loyihalash, tadqiqotchilik, psixologo-pedagogik yondashuvlardagi nazariy jihatlar va boshqa sohalar [3].

NATIJALAR. Mulohaza. Fan natijalarini ishlab chiqarishga joriy etishda muhandislarning roli katta. Muhandislik va texnik xodimlarning mehnati "fan-texnika-ishlab chiqarish" zanjirida bog'lovchi sifatida xizmat qiladi. Ular ilm-fan va texnologiyaning so'nggi yutuqlarini ishlab chiqarish jarayonlariga joriy etishga mo'ljallangan [5]. Shu sababdan bugungi kunda texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarini kasbiy kompetentligini rivojlantirish muammosi dolzarb bo'lib qolmoqda. Bu esa oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish, ta'lim mazmunini rivojlantirishga ahamiyat qaratilishini ko'rsatadi.

Texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish bo'lajak muhandislarda mutaxassislik fanlardan foydalanib kasbiy faoliyatdagi yuzaga keluvchi muammolarni xal etishda ijodkorlik faoliyati,

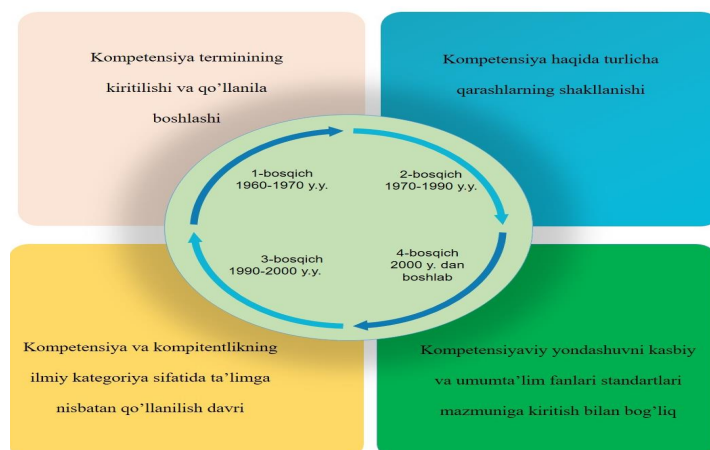
mantiqiy fikrlash, mustaqil tayyorgarlik, ilmiy izlanish qobiliyati, ma'naviy va ilmiy qadriyatlarni ezozlash, tanqidiy fikrlash, boshqaruv qobiliyatlarini va shu bilan birga bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetentligini rivojlantiradi. Muhandislarning mutaxassislik bilimlari sifati oliy ta'lim muassasalari jamoatchiligining doimo diqqat markazida bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida - uzluksiz ta'lim tizimi mazmunini sifat jihatidan yangilash, o'qitish metodikasini takomillashtirish, mutaxassislik fanlarni chuqur o'rganishga e'tiborni qaratish, davlat ta'lim standartlarida ko'zda tutilgan kompetensiyalarga asoslangan pedagogik faoliyatni baholash mezonlarini ishlab chiqish kabi vazifalar belgilangan[2].

Bu esa mutaxassislik fanlar misolida o'qitish metodikasini takomillashtirishga yo'naltirilgan ta'lim mazmuni va o'quvchilarning kompetentligini rivojlantirishdagi mutaxassislik faniga oid umumiy kompetensiyaviy yondashuvlar asosida o'quvchilarning kompetentligini rivojlantirish modeli va metodlarini takomillashtirish zaruratini asoslaydi.

Kompetensiya muammosining ta'lim sohasiga kirib kelishi va uning rivojlanish tarixini shartli ravishda to'rtta bosqichga bo'lish mumkin (1-rasm).

1-rasm. Kompetensiya muammosining rivojlanish bosqichlari.

Kompetensiya - lotincha «Competentia» so'z bo'lib, o'zbek tilidagi lug'aviy ma'nosi «inson yaxshi biladigan», «tajribaga ega bo'lgan» kabi ma'nolarni bildiradi.

Kompetentlik - biron bir ishni samarali qila olish qobiliyati, ishni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati, aniq ishchi funksiyalarni bajarishda talablarni qondira olish qobiliyati [2].

Kasbiy kompetentlik - mutaxassis tomonidan kasbiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan bilim, ko'nikma va malakalarning egallanishi va ularni amalda yuqori darajada qo'llay olinishidir [2].

Kasbiy (shu jumladan, pedagogik) kompetentlikka ega bo'lishda o'z ustida ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. O'z-o'zini rivojlantirish vazifalari o'zini o'zi tahlil qilish va o'zini o'zi baholash orqali aniqlanadi.

Oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ma'lum mutaxassislik bo'yicha kasbiy faoliyatni amalga oshirishni talab etadi. Kasbiy faoliyatni o'zlashtirish jarayonida mutaxassislik fanlarni o'zlashtirishda tahliliy yondashuvni amalga oshirish qobiliyati, shuningdek ma'lum darajada mutaxassislik bilimlarni aniqlashtirish va rivojlantirish qobiliyatiga ega bo'lish muxim ahamiyatga ega [2].

Texnika oliy ta'lim muassasalarida mutaxassislik fanlarini o'qitishning maqsadi,

bu sohani o'rganishning muammolarini aniqlash, tahlil etish va baholash ko'nikma va malakalarini tarkib toptirishdir xamda o'zlashtirilgan bilimlarning amaliy ahamiyatini o'rganishdan va uni kasbiy faoliyatda qo'llashga o'rgatishdan iborat [4]. Mutaxassislik fanlarni o'qitishda bo'lajak muxandislarda refleksiv predmetli faoliyat asosida reproduktiv, produktiv va kreativ xarakterli amaliy bilimlarini rivojlantirish, o'quv va kasbiy faoliyat motivlarini shakllantirish kabi maqsadlari texnik mutaxassisning kabi kompetentligiga bevosita dahldor hisoblanadi [6]. Bu maqsadlardan esa, quyidagi vazifalar kelib chiqadi:

- bo'lajak muxandislarda kasbiy sifatlarni tarkib toptirish yo'lida ularning mutaxassislik tayyorgarligini rivojlantirish;
- mutaxassislik fanlarni talabalarga o'qitish orqali ularning kasbiy faoliyat bilan bog'liq tushuncha va tasavvurlarini rivojlantirish;
- o'quv manbalarini kreativ yondashuv asosida mustaqil tahlil qilish orqali talabalarda kasbiy – amaliy yo'naltirilgan(muammoli-faoliyatli, ijodiy) masalalarni darajalashtirish, taqqoslash, taxlil va sintez, mavxumlashtirish, umumlashtirish va fanlararo aloqadorlik o'rnatish asosida takomillashtirish;
- talabalarining o'zlashtirgan o'quv materialini turli usullar orqali taqdim etishni bilishni rivojlantirish;
- bo'lajak muxandislarning tadqiqotchilik qobiliyatlarini ta'lim jarayoniga faol kiritish yo'li bilan rivojlantirish.

Oliy ta'lim muassasalarida o'quv jarayonining muhim qonuniyatlaridan biri fanlararo aloqadorlikka taalluqli qonuniyat hisoblanadi. Muhandislarni tayyorlashda fanlararo aloqadorlikka kasbiy tayyorgarlik kursining mutaxassislik-umumtexnik va maxsus kurslar bilan aloqadorligidir [5]. Bo'lajak muxandislar mutaxassislik fanlarni o'zlashtirish orqali kasbiy faoliyatlarida yuzaga keluvchi muammolarni ilmiy-ijodiy hal etishga erishadi, ilmiy ijod esa uning muammolarni hal etishda mantiqiy, tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantiradi.

Mutaxassisning ijtimoiy-perseptiv kompetentligi xususiyatlarining tuzilishi:

- boshqa kishilarni idrok qilish, tushunish va baholashning aniqliligi;
- ijtimoiy sub'yektlar bilan tizimli munosabat o'rnatish olish qobiliyatining mavjudligi;
- idrok qilinayotgan shaxsning xulq-atvori va xususiyatlarini fikran adekvat tarzda modellashtirish olish;
- shaxslararo baholash jarayonida turli mezonlardan foydalana olish va boshqalar.

Bo'lajak mutaxassislarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish uchun avvalo kuzatuvchanlik xususiyatining rivojlanishiga, ya'ni perseptiv, kognitiv, refleksiv, empativ, motivatsion va prognostik jihatlarining taraqqiy etishiga e'tibor qaratish lozim. Bo'lajak muhandislarning mutaxassislik bilimlarini rivojlantirish mazmuniga quyidagi talablarni ifodalash mumkin: bitiruvchining bo'lajak kasbini inobatga olib kasbiy kompetentligini rivojlantirishga xizmat qiluvchi mutaxassislik fanlar bo'limlariga alohida e'tibor qaratish, o'zlashtirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llashni talab etuvchi kasbiy vazifalarning elementlarini kiritish, nazariy va amaliy masalalarni yechish uchun zarur mutaxassislik bilimga ega bo'lishlari. Texnika oliy ta'lim muassasalarida talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirishning maqsadi, birinchidan, talaba muayyan kasbiy faoliyat bilan bog'liq mutaxassislik tayyorgarlikni egallashi (bilim, ko'nikma va malakalar), ikkinchidan orttirilgan bilimlarni amaliyotda qo'llash malakasini takomillashtirishdan iborat. Kasbiy kompetentlikni rivojlantirish jarayonida inson tafakkurining usul va metodlari qatoriga induksiya va deduksiya,

umumlashtirish va aniqlashtirish, analiz va sintez, abstraksiyalash, analogiya, tasniflash va sistemalashtirish kabilar qo'shiladi. Talabalarning kasbiy kompetentliklarini rivojlantirish mutaxassislik fanlar bo'yicha tayyorgarliklarini yanada mustaxkamlash uchun, o'qitish didaktikasi va metodikasi masalalarini rivojlantirishni ko'zda tutgan xolda, takomillashgan metod, vosita va pedagogik texnologiyalar zarur bo'ladi va ularni amaliyotga joriy etilishi ta'lim islohotlarining amalga oshirilishida muhim ahamiyatni kasb etadi.

Talabalarining ilmiy savodxonligi holati, tanlangan mazmun sohasining materiallariga ega bo'lishdan tashqari, "kasbiy kompetentligi"ning rivojlanish darajasi bilan ham tavsiflanadi. Ularning kasbiy kompetentligi "mutaxassislik fanlar bo'yicha bilim, ko'nikma, tajribasi va qobiliyatlari majmui" sifatida baholanib, mutaxassislik fanlardan masalalarning yechimlaridan foydalanib, kasbiy faoliyatlarida uchraydigan bilimlarni talab qiluvchi turli muammolarni muvaffaqiyatli hal etish imkonini beradi.

Xulosa va tavsiyalar

Yuqoridagi muloxazalardan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, texnika oliy ta'lim muassasalari talabalarining kasbiy kompetentligini rivojlantirish ularni mutaxassislik fanlar bo'yicha olgan bilimlarini o'z kasbiy faoliyatlarida amaliyotga tadbiq etish ko'nikmalarini shakllantirishni ko'zda tutadi. Talabalarining bilim ko'nikmalari mazmuni bo'lajak ishlab chiqarish faoliyatiga mos bo'lganida, uning o'zi esa umumtexnik va maxsus fanlarning mazmuni bilan yaxlitlikdagi tizimni hosil qilganida, bo'lajak muhandislarda muayyan kasbiy muhim sifatlar tizimini shallantirishda yanada samarali yordam beradi. Bu esa texnika oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarining kabi kompetentliklarining rivojlanishi asosan ularning mutaxassislik bilimlarni o'zlashtirganliklari darajasiga bog'liqligini ko'rsatadi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида"ги Фармони. // Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатлари тўплами. –Т., 2017. –Б.39.
2. Wei, X., Weng, D., Liu, Y., & Wang, Y. (2015). Teaching based on augmented reality for a technical creative design course. *Computers & Education*, 81, –P. 227.
3. Torrance, E. Paul, and Michael F. Shaughnessy. «An interview with E. Paul Torrance: about creativity.» *Educational Psychology Review* (1998): 445.
4. Эшқувватов У. А. Талабаларда креатив қобилиятларни ривожлантиришнинг аҳамияти. // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. Махсус сон. Бухоро -2021. В.373.
5. Улуғбек Эшқувватов «Талабаларнинг креатив қобилиятларини ривожлантириш методикаси» ТАЪЛИМ, ФАН ВА ИННОВАЦИЯ Тошкент 2022 йил 4-сон Б.117
6. Bergson, Henri. *Creative evolution*. Taylor & Francis, 2022.

**JISMONIY TARBIYA DARSLARIDA TA'LIM SAMARADORLIGINI
OSHIRISHDA SPORTNING MILLIY TURLARIDAN FOYDALANISH***Fayziev Yaxshi Ziyoevich**Buxoro davlat pedagogika instituti, "Jismoniy madaniyat nazariyasi va
uslubiyoti" kafedrasini mudiri vazifasini vaktinchalik bajaruvchi, dotsent**Oripova Moxina Nishodovna,**Buxoro davlat pedagogika instituti Jismoniy madaniyat fakulteti 2 kurs magistri***ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ВИДОВ СПОРТА ДЛЯ
ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБУЧЕНИЯ НА ЗАНЯТИЯХ
ПО ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЕ***Файзиев Яхши Зиёевич,**Бухарский государственный педагогический институт временно
исполняющий обязанности заведующий кафедры «Теория и методика
физической культуры», доцент**Орипова Мохина Нишодовна,**Бухарский государственный педагогический институт факультет
физической культуры, магистрант 2 го курса***USE OF NATIONAL TYPES OF SPORTS TO IMPROVE
EDUCATIONAL EFFICIENCY IN PHYSICAL EDUCATION CLASSES**

Annotatsiya: Ushbu maqolada milliy o'yinlar umumiy o'rta ta'lim maktablari, o'rta maxsus hunar-texnika o'quv yurtlari, texnikum, kollej, pedagogika va tibbiyot o'rta maxsus o'quv yurtlari o'qituvchilari va oliygohlarning talabalari uchun jismoniy tarbiya darslarida hamda sport mashg'ulotlarida, ayrim sport malakasini hosil qilish, rivojlantirish va takomillashtirishda qo'llaniladi.

Аннотация: В данной статье национальные игры для учителей и учащихся общеобразовательных школ, средних специальных профессионально-технических учебных заведений, техникумов, колледжей, педагогических и медицинских средних специальных учебных заведений используются на занятиях по физической культуре и спортивной подготовке, в формировании, развитии и совершенствовании определенных спортивных навыков.

Annotation: In this article, national games are for teachers and students of general secondary schools, secondary special vocational and technical educational institutions, technical schools, colleges, pedagogical and medical secondary special educational institutions. It is used in physical education classes and sports training, in the formation, development and improvement of certain sports skills.

Kalit so'zlar: «Bo'sh joy», «Qopqon», qoraqalpoq o'yinlaridan, «Bo'ri va qo'chqorlar», «Quvlashmachoq», «Ok terakmi-ko'k terak?», «Kim chaqqon?», «Koptok o'yini», «Dugish o'yini», «Pirr» etdi, «Supur-supur», «To'p tepish», «To'p — chuqurchaga», «Doiraga tort», «Yigirmaga yetkaz», «Qilichbozlik»/

Ключевые слова: «Пустая место», «Ловушка», «Волк и бараны», «Кувалышмачак», «Ок терак-кок терак?», «Кто ловкий?», «Игра в мяч», «Дугышская игра», «Пирр». », «Подметание-подсечка», «Удар по мячу», «Мяч в лунку», «Тянуть в круг», «Догнать до двадцати», «Фехтование»/

Key words: «Empty», «Trap», «Wolf and rams», «Quvlasmachak», «Ok terak-kok terak?», «Who is agile?», «Ball game», «Dugish game», «Pyrrh», «Sweep-sweep», «Kick the ball», «Ball in the hole», «Pull in a circle», «Make it to twenty», «Fencing»/

Kirish. Jismoniy mashqlarning milliy turlari xalq an'alarining chuqur

ildizlaridan kelib chiqib, kishilar etnik guruhining harakat olami xarakterini aks ettiradi. Jismoniy mashqlarning milliy turlari asrlar davomida kishilarning mehnat faoliyati belgilaridan sayqallangan, doimo shaxsni funktsional tayyorlashning xususiy vositasiga aylanib borgan va aniq faoliyat maydonida mehnat unumdorligini yuksaltirish vositasidek foydalanilgan. Jismoniy mashqlarning alohida milliy turlari malaka va mahoratlarning zaruriy harakatchanligini mukammallashtirish uchun foydalaniladi. Xalq an'analarida ko'pincha harakatchan sifatida kompleks namoyon bo'lgan o'yin, jismoniy mashqlarning turlari rivojlangan.

Xalq ijodiyotini va arxeologik qazilma materiallarini o'rganish shuni ko'rsatadiki, o'tmishda ham hozirgi O'zbekiston hududida yashovchi xalqlar jismoniy tarbiya va sport elementlari bilan shug'ullanib kelgan.

Hozirgi paytda sportning milliy turlari o'zining ijtimoiy va biologik faoliyatini yo'qotmagan va jismoniy tarbiya o'rta maktab, o'rta maxsus va oliy o'quv yurtlaridagi o'qish jarayonida majburiy elementlar bo'lishi kerak.

Mashqlarning milliy turdagi barcha ko'rinishlaridan jismoniy tarbiya darslarida foydalanish quyidagi omillar bilan belgilanadi:

- shug'ullanuvchilarning yoshi mosligi, jinsiy va psixologik xususiyatlari;
- dars va darsdan tashqari mashg'ulotlarning holati, vazifasi va maqsadining mos kelishi;
- asosiy e'tiborni qulay harakatlarni shakllantirishga, psixofiziologik sifatlar, sotsial norma asoslariga qaratish;
- jismoniy mashqlarni xilma-xil yo'nalishda va o'z vaqtida almashtirish;
- psixologik-ruhiy tayyorgarlikni mustahkamlash.

O'quv ishlarida, sportning milliy turlarini rejalashtirishda boshqa bo'linmalar bo'yicha dastur materiallari o'rganiladi va jismoniy mashqlarning turlari hisobga olinadi. Shuningdek, ko'pgina milliy o'yinlar o'quvchi, talabalarda jismoniy harakat sifatlarini, u yoki bu ko'nikma va qobiliyatni rivojlantirish uchun foydalaniladi. Mashg'ulotning foydali bo'lishi o'quv jarayonida xalq o'yinlarining rag'batlantirilishiga bog'liq.

Masalan, o'zbek milliy o'yinlari—«Bo'sh joy», «Qopqon», qoraqalpoq o'yinlaridan—«Bo'ri va qo'chqorlar», «Quvlashmachoq» va boshqalar kiradi.

Muvozanatni saqlash mashqlaridan «Dorboz», «Bir oyoqda» kabi o'zbek milliy o'yinlaridan foydalanish mumkin. Sakrashga oid harakat elementlarini o'rganishda o'zbek milliy o'yinlaridan «Oqsoq qarg'a», «Oqsoq bo'ri va qo'ylar» va qoraqalpoq o'yinlaridan «Qurbaqa va sudranish» kabi o'yinlar tavsiya qilinadi.

Koptok bilan mashq qilishni o'rganish uchun o'zbek xalq o'yinlaridan —«Oqsoq eshak», «Do'ppi tashlar», «Shiti», qoraqalpoq o'yinlaridan —«Chuqurdagi shar», «Koptokni tut», «Kim birinchi koptok keltiradi» kabi o'yinlarni olish mumkin.

O'qish jarayonida xalq o'yinlarini muvaffaqiyatli tatbiq qilish butun dastur materialini o'rgatishda g'oyat foydali asos yaratishi mumkin.

O'zbek xalq milliy o'yinlarining jismoniy tarbiya darslarida qo'llanilishi o'quvchi va talabalarining o'z milliy madaniyatiga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi hamda yosh avlodning o'z vatanini sevishtirishga, uni ko'z qorachig'idek asrashga va mudofaa qilishga tayyorlaydi. Shuningdek, shu harakatli o'yinlar orqali respublikamiz hududidagi xalqlarni jismoniy madaniyat tarixiga qiziqishini kuchaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi sharofati bilan milliy sport turlari o'quv va tarbiya muassasalari dasturidan keng joy olishi, o'zbek xonadoniga jismoniy tarbiya va sport kirib borishi yoshlarning jismoniy, aqliy va ma'naviy kamolotida benihoya katta foyda keltiradi. Milliy o'yinlarning kamsitilishi va yo'qotilishi unutilgan ma'naviyatlarimiz qatorida tarbiya ishida, aholining salomatligini saqlash sohasida ham salbiy oqibatlariga olib keladi.

Jismoniy tarbiyaning asosiy vazifasi, insonni sog'lomlashtirish, jismoniy va aqliy kamolotga yetkazishdan iborat. O'yinlar bilan shug'ullanganda maydoncha va zallar

ozoda bo'lmog'i zarur. Yashaydigan, mehnat qiladigan, dam oladigan va o'ynaydigan joylar toza, bahavo bo'lishi zarur.

Ob-havo qanday bo'lishidan qat'iy nazar, jismoniy mashqlar, milliy harakat va sport o'yinlari bilan ochiq havoda ko'proq shug'ullanish maqsadga muvofiqdir.

Faqat yomg'ir, qor yog'ib turgan paytdagina o'yinlar usti berk maydonlarda o'tkazilishi mumkin. O'yin davomida oziq-ovqatlarni iste'mol qilishdan saqlanib.

O'yinlardan so'ng, kiyimlarni almashtirishga, dushga tushib yuvinishga, paypoqlarni almashtirishga o'zingizni o'rgatib. Milliy o'yinlar o'z o'rnida zamonaviy sport turlarida: basketbolchilarni, voleybol, gimnastikachilarni, yengil atletikachilarni professional mahoratini oshishiga yordam beradi.

Quyida milliy o'yin namunalari keltiramiz.

«Ok terakmi-ko'k terak?»

Maydonchadagi o'yinchilar ikki guruhga bo'linib, bir-birlaridan 15—20 m masofa narida bir-birlarining qo'llarini mahkam ushlagan holda saflanadilar. Qur'a tashlab o'yin boshlovchi aniqlanadi va:

Oq terakmi-ko'k terak?

Bizdan sizga kim kerak?

deydi. Qarshi tomondagi jamoa esa bironta o'yinchining nomini aytib chaqiradi. Tanlangan o'yinchi yugurib borib, xohlagan ikki o'yinchining qo'llari orasidan «zanjir»dan uzib o'tishga harakat qiladi. Agar o'yinchi bunga erishsa, u g'alaba qilgan hisoblanadi. Raqibi o'yinchilarining birini «asir» qilib olib ketadi. Agar, u o'yinchilarning orasidagi «zanjirni» uzolmasa, u holda o'zi ularga «asir» bo'lib qoladi. So'ng ikkinchi jamoadan raqib jamoasining bironta o'yinchisining nomini aytib chaqiriladi, o'yin shu tareda davom etadi.

O'yin belgilangan vaqt tugaguncha yoki hamma o'yinchilar chaqirilguncha davom ettiriladi.

O'yin qoidasi: 1. «Zanjir»ning bir yeridan ikki marta uzish taqiqlanadi. 2. «Zanjir» faqat birlashtirilgan ikki qo'llardan tashkil topgan bo'lishi shart. 3. «Zanjir»ni uzishdan oldin chalg'ituvchi harakatlar qilish mumkin.

Bu o'yin o'quvchilarda tezkorlikni, chaqqonlikni va epchillikni tarbiyalaydi, sportda esa yengil atletikachining turli masofaga yugurish tezkorligini tarbiyalashda qo'llanishi mumkin.

“Gardishni mo'ljalga olish”

Bu o'yinda bir necha kishi qatnashadi. Bolalardan biri devor, taxta yoki bino burchagi orqasiga yashirinib, taxtadan (temirdan yoki plastikdan) yasalgan kichik elak kattaligidagi gardishni (to'rtburchak shaklida bo'lsa ham bo'ladi) chirpirak qilib tepaga ketma-ket otib turadi. Merganlar chirpirak bo'lib uchayotgan gardishni mo'ljalga olib katta tennis koptogini otadilar. Kim gardishga ko'proq koptok tekkizsa u yutgan hisoblanadi.

Bu o'yin asosan merganlik sifatini tarbiyalashi bilan birga, yengil atletikaning nayza uloqtirish sport turida ham mashq o'rnida qo'llanilishi mumkin.

«Kim chaqqon?»

O'yin maydonchada o'tkaziladi. Maydonchaga chizilgan doiraning o'lchami o'yinchilarning soniga (4—5 nafar) bog'liq bo'ladi.

Boshlovchi maydon o'rtasida turadi, o'yinchilar esa o'z doirasi chizig'i tashqarisiga o'tiradilar. Boshlovchi va o'yinchilar oldindan signallar turiga qarab kim-kimning o'rnini egallashini kelishib oladilar. Kelishilgan signallar turi quyidagicha bo'lishi kerak: chapak chalish, hushtak chalish, boshlovchining turli harakat qilishi. Boshlovchi o'yin boshlanishiga signal beradi. Shundan keyin o'yinchilar o'zaro kelishilgan signallarga muvofiq joylarini almashtiradilar. Boshlovchi shu paytda bironta o'yinchining joyini egallab olishga intiladi. Joysiz qolgan o'yinchi boshlovchi bo'lib qoladi. O'yin davom ettiriladi. Biron marta ham joysiz qolmagan o'quvchi yoki epchil talaba chaqqon va g'olib deb e'lon qilinadi.

Bu o'yin talabalarda epchillik, chaqqonlik sifatini tarbiyalaydi. Sport mashg'ulotlarida bu o'yin basketbol, qo'l to'pi, futbol o'yinchilarining mahoratlarini oshirishda yaxshi yordam beradi.

“Koptok o'yini”

Bu o'yin qiz bolalar o'rtasida keng tarqalgan. O'yinchi koptokni yerga urib bir aylanib, gavda muvozanatini saqlab borishi shart, bunda o'yinchi har bir aylanib koptokni yerga urganda koptok o'yinchining bo'yi bilan baravar ko'tarilishi kerak. Shu tarzda aylanib koptokni to'xtatmasdan bir me'yorda eng ko'p yerga urgan qiz bola o'yinda yutib chiqqan hisoblanadi.

Ushbu milliy o'yinimiz hozirgi zamon badiiy gimnastikasining koptok bilan mashq bajarish belgisi hisoblanadi. Bu o'yin yosh qizlarda muvozanat saqlash qobiliyatini mustahkamlashga yordam beradi.

“Dugish o'yini”

O'zbek xalqining jangovar musobaqalaridan biri o'tmishda shunday nomlangan. Musobaqa ko'pgina bayram va sayillar, to'ylar tugashi arafasida uyushtirilgan. Unda asosan o'n sakkiz, yigirma besh yoshlar atrofidagi yigitlar ishtirok etishgan. Qishloq yigitlarining jangovarligi, dovyurakligi, chidamliligi va chaqqonligini sinab ko'rish maqsadida oqsoqollar ikki qishloq, mahalla yoki ko'cha bolalarini bir joyga to'plab «qishloq bilan qishloq dugish» deb e'lon qiladi. Shundan keyin ikki taraf yigitlari bir-birlariga qarshi «jang» boshlaydilar. Bu «jang» musobaqalari hozirgi zamon Olimpiada o'yinlarini eslatib, har xil sport turlaridan iborat bo'lgan.

Musobaqaning o'ziga xos shartlari bor. Unga amal qilish barcha ishtirokchilar uchun majburiydir. O'yinning asosiy sharti shundan iboratki, «jang»da raqiblarning nozik joylariga urish qat'iyan taqiqlanadi.

Ikki jamoa (qishloq) o'rtasidagi daryo, ko'cha, tepalik ular uchun chegara hisoblanadi. O'yinning hakamlari bo'ladi, ular har ikkala jamoa vakillarining kelishuvi bilan saylanib, musobaqalarni olib boradilar. Uyinda «jangchi»lar qo'lga qurol olishi yoki boshqa vositalardan foydalanishi mumkin emas. Musobaqada g'irromlik qilgan va qoidani buzgach ishtirokchilarni hakamlar o'yindan chetlashtiradilar. O'yinlar sharoit va imkoniyatga ko'ra 3—4 soat davom etadi. Har bir qishloqning eng kuchli bahodiri o'z yigitlariga sardorlik qiladi. Dugish o'yini qatnashuvchilari jangovar sharq yakka kurashi sirlarining barcha usullarini nihoyat darajada yaxshi o'zlashtirganligi hozirgi kunda ham el og'zidan tushmay keladi. O'zbek xalqi orasida bu musobaqaning ko'p hududlarda bir qancha turlari uchraydi (Turon, farg'onacha, buxorocha kurash usullari).

«Pirr» etdi

Bu o'yinda ishtirokchilar soni cheklanmaydi. Hamma qatnashuvchilar bir joyga to'planishib, o'z saflaridan chechanroq bolani o'yinboshi qilib saylashadi. O'yinboshi qushlarning nomini aytganda bolalar «Pirr etdi, pirr etdi» so'zlarini takrorlab turishlari va qo'llarini yuqoriga ko'tarishlari kerak.

O'yin quyidagicha boshlanadi:

«Chumchuq — pirr etdi, pirr etdi, G'oz pirr etdi, pirr etdi», O'yinboshi yuqoridagi so'zlar orasida: «Daraxt pirr etdi, stol pirr etdi yoki eshik pirr etdi» va hokazolarni aytishi ham mumkin. Bu so'zlar shunchalik tez aytiladiki, uni takrorlayotganlar shoshib qolib, gaplaridan adashib, stol pirr etdi, daraxt pirr etdi, bino pirr etdi, deb qo'llarini yuqoriga ko'taradilar. So'zidan adashib ketgan (e'tiborsiz o'yinchi) stol, daraxt, bino so'zlari aytilganda «Pirr etdi, pirr etdi» deb qo'lini yuqoriga ko'targan bola yutqazgan hisoblanadi. Yutqazgan bola esa o'z hamrohlari tomonidan berilgan xilma-xil topshiriqlarni bajarishi shart.

Bu o'yin bolalarda hozirjavoblik, tez fikrlash, diqqat-e'tibor ko'nikmalarini shakllantiradi.

«Supur-supur»

O'yinda asosan qizlar ikki guruhga (4—10 nafar) bo'linib ishtirok etadilar. Ular

orasidagi masofa 8—10 m bo'lishi kerak, o'yinchilar qo'llarini uzatganda qo'l tegmay o'tishlari lozim. Har bir guruhning onaboshisi o'z jamoasi a'zolariga qulog'iga shivirlab yangi «nom» qo'yib chiqadi. Bu ishni tez bajargan onaboshi o'yinni boshlash huquqiga ega bo'ladi. U boshqa jamoa a'zolaridan xohlagan bolaning yoki qizning ko'zlarini ro'molcha bilan bog'lab berkitadi va «Supur-supurni» boshlang deb buyruq beradi. Har ikki jamoa qizlari qo'llarini oldinga uzatgan holda ularni goho o'ng, goho chap tomonga qarab tebratib «Supur-supur» deb turadilar. Boshlovchi jamoaning onaboshisi o'z jamoasidagi qizlardan birini yashirin nomi bilan chaqiradi. U qiz kelib, ko'zi bog'langan o'yinchining peshonasiga sekingina chertadi va o'z joyiga borib o'tirib, «Supur-supur»ni aytib o'rtoqlari qatori qo'llarini tebrata boshlaydi. Onaboshi ko'zlarini berkitib turgan qizga «Chertganni top» deb buyuradi va uning ko'zini yechib yuboradi. Agar u chertgan bolani topa olmasa, yutqazgan bo'ladi va yutuqni qo'lga kiritgan guruh tomonida qoladi, chertgan o'rtog'ini topsa, o'yinni davom ettirish navbati qarshi tomonga o'tadi. Natijada tomonlarning birida yolg'iz bir o'yinchi qolsa (onaboshi hisobga kirmaydi), o'yin tugagan hisoblanadi. Yutqazgan tomonning qizlari o'yin o'ynalgan joyni suv sepib supurib chiqadilar.

“To'p tepish”

Bu o'yindan 4 tadan 20 tagacha katta yoshdagi o'g'il bolalar qatnashadi. Maydonga diametri 4—6 m ga teng doira chiziladi. Qatnashuvchilar boshlovchi tanlashadi. U doira markazidagi to'pni ko'riqlashi lozim. Qolgan o'yinchilar doira tashqarisiga joylashadilar.

Rahbarning signali bilan o'yinchilar doiraga yugurib kiradilar va to'pni tepib (turtib) doiradan chiqarishga harakat qiladilar. Boshlovchi esa to'pni tepishga harakat qilgan o'yinchini turtishga intiladi. Tutilgan o'yinchi o'yindan chiqadi. To'pni doiraning tashqarisiga tepib chiqargan o'yinchi boshlovchi bo'lib qoladi va o'yin uning signali bilan qayta boshlanadi. O'yin ishtirokchilari o'yinni xohlagan vaqtgacha davom ettirishlari mumkin. Eng ko'p marta va uzoq vaqt boshlovchi bo'lib turgan o'yinchi g'olib deb topiladi.

O'yin qoidasi: 1. Boshlovchi yoki o'yinchilar to'pni qo'llari bilan turtishlari mumkin emas.

2. Tutilgan o'yinchi chetga chiqib turadi va boshlovchi almashgandan keyingina qayta o'yinga tushishga haqli.

3. O'yinchilardan biri boshlovchining orqasiga sakrab minib olishi va sakrab qochib ketishi mumkin. Faqat o'yinchini boshlovchi qo'li bilan ushlamasligi shart.

Bu o'yin o'smirlarda epchillikni, chaqqonlikni tarbiyalaydi, uni sport o'yinlari (futbol, basketbol, regbi, qo'l to'pi) uchun yordamchi mashg'ulot sifatida qo'llash tavsiya etiladi.

“To'p — chuqurchaga”

O'yinda katta yoshdagi o'g'il bolalar qatnashadi. O'yinchilar ikki jamoaga bo'linib, start chizig'ida ikki qator bo'lib saflanadilar. Bunda o'yinchilar kuchlari va og'irliklari bo'yicha taxminan teng bo'lgan holda juft-juft bo'lib turishlari lozim. Qarshi tomonga 8—10 m masofada ikkinchi chiziq chizilib, uning orqasiga to'pning kattaligiga teng chuqurchalar kovlanadi. Chuqurchalarning soni o'yinda qatnashayotgan juft o'yinchilarning soniga teng bo'lishi, oralig'i esa 0,5 m dan oshmasligi kerak. Maydon o'rtasida ham shunday bitta chuqurcha kovlanadi.

O'yinni boshlovchi, raqib jamoa o'yinchilaridan birining yelkasiga chiqib oladi va uning ko'zini bog'laydi. Ko'zi bog'langan o'yinchi to'pni oyoqlari bilan dumalatib qarshisidagi chuqurchaga tushirmoqchi bo'ladi. Agar to'p chuqurchaga tushsa, o'yinchilar rollarini almashadilar. To'p chuqurchaga tushmasa, ustidagi o'yinchini, rokaga (sport chizig'iga)cha olib keladi. Shundan keyingina o'yinchilar rollarini almashadilar.

O'yinchi to'pni markazdagi chuqurchaga tushirganda shu jamoa o'yinchilarining xammasi qarshi jamoa o'yinchilarining yelkasida markazdan start chizig'igacha

kelish huquqiga ega bo'ladilar. Shundan so'ng jamoalar rollarini almashadilar va o'yin davom etadi. Chuqurchalarga to'plarni ko'proq tushirgan jamoa g'olib chiqadi. Chuqurchalarga bir nechta o'yinchi yoki jamoaning hamma a'zolari to'plarni bir paytda dumalatishlari ham mumkin. Bunday paytlarda o'yinchilar ko'zlarini bog'lashlari shart emas. Bunda to'plarni chuqurchalarga tezroq tushirgan jamoa g'olib chiqadi.

O'yin qoidasi: 1. Chuqurchadan chiqib ketgan to'p hisobga kirmaydi. 2. Har bir o'yinchi to'pni chuqurchaga tushirishga ikki marta urinib ko'rishi mumkin.

“Doiraga tort”

Yerga yoki polga o'yin ishtirokchilarining soniga qarab doira chiziladi. O'yinchilar bir-birlarini qo'llaridan ushlagan holda doira atrofida chizilgan chiziq tashqarisida qo'l ushlashib turadilar. Boshqaruvchining buyrug'i bilan o'yinchilar bir-birlarini doiraga tortib kiritishga harakat qiladilar. Doira chizig'idan ichkariga qadam qo'yishga majbur bo'lgan o'yinchi o'yindan chiqadi, o'yin davom etadi.

O'yinchilar kamaygan sari doira ham kichikroq bo'lib boradi. Hammadan keyin qolgan o'yinchi kuchli va epchil deb topiladi.

Ushbu o'yin regbi, basketbol, voleybol, qo'l to'pi va tennis o'yinchilarida epchillik va chaqqonlikni tarbiyalashda katta foyda beradi.

“Yigirmaga yetkaz”

Maydonning bir tomoniga diametri 8 m ga teng katta doira chiziladi. Uning ichiga burchaklarini doiraga tekkazib katta to'g'ri to'rtburchak chiziladi, katta to'g'ri to'rtburchakning ichida undan 30 sm masofada yana bitta (kichik) to'g'ri to'rtburchak, uning ichiga uchburchak, uchburchakning ichiga esa kichik doira chiziladi. Katta doiradan 10—15 m masofada otish chizig'i chiziladi. Qatnashuvchilar jamoaga bo'linib chiziq orqasiga saflanadilar.

O'yinchilarning hammasi navbat bilan kichik doirani mo'ljallab to'p otadi. Agar otilgan to'p kichik doira ichiga tushsa —5, uchburchakka tushsa —4, kichik to'g'ri to'rtburchakka tushsa —3, katta to'g'ri to'rtburchakka tushsa —2 va katta doira ichiga tushsa —1 ochko beriladi. To'p otilgandan so'ng o'yinchi to'pni olib navbatdagi sherigiga otadi. To'pni otgandan so'ng o'z sheriklari turgan qator ortiga borib turadi. Yig'ilgan ochkolar soni 20 tadan oshgan yoki ko'proq, ochkolar to'plagan jamoa g'olib hisoblanadi.

O'yin qoidasi: to'p otishda o'yinchi chiziqni bosib yuborsa, ochkosi hisoblanmaydi.

«Yigirmaga yetkaz» o'yini yoshlarni mohirlikka o'rgatadi. Merganlik sportida nishonga olish, yengil atletikada nayza uloqtirish, futbol o'yinida esa koptokni nishonga tepish ko'nikmalarini tarbiyalaydi.

“Qilichbozlik”

O'zbekistonda va sharq mamlakatlarida keng tarqalgan bu jangovar o'yin va himoya vositasi bir necha ming yillik tarixga ega. Shuning uchun qilichbozlik o'yini san'atiga ilgari davlat miqyosida jangchi askarlar tayyorlash uchun katta e'tibor berilgan. Bu sport turi kuchni, epchillikni, qurol ishlatishda mohirlikni talab qilib, g'olib sportchiga hurmat va shuhrat keltirgan.

Bolalar kichik yoshidan boshlab qilichbozlikka o'rgatilgan, uning bir necha usullari bo'lgan:

1. Ikki kishi tayoq bilan qurollanib, bir-birlari bilan tayoq urishtirish va uni raqibi qo'lidan tushirib yuborishga urinish. Bola tayoq bilan faqat raqib tayog'iga uradi, o'ziga hech qanday shikast yetkazmaydi.

2. Har ikki kishi ikkitadan tayoq bilan qurollanib (o'ng va chap qo'lda) bir-birlarining tayoqlariga har xil holatda uradilar. Tayoqlardan birini qo'lidan tushirib yuborgan bola yutqazgan hisoblanadi. Qilichbozlik hozirgi zamon Olimpiada o'yinlaridan o'rin olgan bo'lib, sportchida epchillik, mohirlik, chaqqonlik, egiluvchanlik jihatlari, harakat sifatlarini tarbiyalaydi.

“Qarmoqcha”

«Qarmoqcha» — xalqimizning qadimiy o'yinlaridan bo'lib, uni ochiq havoda yoki bino ichida, jismoniy tarbiya darslarida hamda tanaffus vaqtlarida o'tkazish mumkin. O'yin uchun 3—4 metrli arqoncha kerak bo'ladi.

Arqonchani bir uchiga kichik xaltachada qum bog'lab qo'yiladi.

Hamma bolalar doira hosil qilib turadilar. Boshlovchi doira o'rtasida turib, arqonchani o'z atrofida aylantira boshlaydi. Arqonni aylantirganda xaltacha yerdan baland ko'tarilmasligi lozim. O'yinchilar oyoqlariga xaltacha tegib ketmasligi uchun sakrab turadilar. Arqon uchiga bog'langan xaltacha o'yinchining oyog'iga tegsa, u qarmoqqa ilingan hisoblanadi va doira o'rtasiga chiqadi. Endi bu o'yinchi boshlovchi sifatida arqonni aylantira boshlaydi.

O'yin nihoyatda oddiy va qiziqarli bo'lgani uchun o'quvchi bolalar unda o'z mahoratlarini namoyish qila oladilar. Kim chaqqon va hushyor bo'lmasa, qarmoqqa ilinaveradi. O'rta tushgan o'yinchilar bu o'rinda uzoq turib qolmasliklari uchun o'yinchilarni tezroq qarmoqqa ilintirib olishga harakat qilinadi, ya'ni arqonni aylanish tezligini oshiradi yoki pasaytiradi. O'yin qiziqroq o'tishi o'qituvchiga bog'liq. O'yinni murakkablashtirish, ya'ni o'yinchilar qo'lga ko'ptok berib, ular o'yin davomida ko'ptokni bir-birlariga uzatib turishlari mumkin.

Bu o'yin, o'smirlarni hushyorlik va chaqqonlikka o'rgatadi, oyoq mushaklari kuchini oshirishga, miya apparatini rivojlantirishga, epchillik qobiliyatini mustahkamlash va oshirishga xizmat qiladi.

Bu o'yindan basketbol, voleybol, badiiy gimnastika, yengil atletika, og'ir atletika, qo'l to'pi, futbol murabbiylari o'z mashg'ulotlarida foydalanishlari mumkin.

“Qo'lingni ber”

O'yin maydonchasi har tomondan chiziqlar bilan chegaralanadi. Bir o'yinchi quvlovchi qilib tayinlanadi. U maydoncha o'rtasida turadi. Qolgan o'yinchilar uning atrofida to'planadilar. Quvlovchi «Men quvlovchiman!» deganda hamma o'yinchilar har tomonga yugurib ketadilar. Quvlovchi ularni ushlash payiga tushadi. Orqasidan quvlovchi kelayotganini sezgan o'yinchi «qo'lingni ber» deb o'rtog'ini yordamga chaqirishi mumkin. Qo'l ushlashgan juft o'yinchilarni ushlash mumkin emas. Agar quvlovchi o'yinchilarni biri ikkinchisining qo'lini ushlamasdan oldinroq uni ushlab olsa, ushlangan o'yinchi bilan joy almashadi, ya'ni ushlangan o'yinchi quvlovchi bo'ladi. Agar quvlovchi uzoq vaqtga hech kimni tuta olmasa, o'qituvchi uning o'rniga boshqa quvlovchini tayinlaydi.

O'yin bolalarda o'z o'rtog'ini xatarli paytda qutqarib, unga yordam berish kabi ijobiy xususiyatlarni tarbiyalashda yordam beradi.

Bu o'yin futbol, basketbol, qo'l to'pi, yengil atletika mashg'ulotlarida murabbiylar foydalanishi uchun tavsiya etiladi.

“Ko'z bog'lash”

O'yin ishtirokchilari bir-birlari bilan qo'l ushlashib, doira hosil qilib turadilar. O'yin rahbari o'yinchilardan ikkitasini davra o'rtasiga chaqiradi. Ularning ko'zlarini toza ro'molcha bilan bog'lab, birining qo'lga qo'ng'iroq yoki ikki kichkina tosh berib qo'yadi. Keyin ikkala o'yinchi ikki tomonga olib borib qo'yiladi.

O'qituvchi o'yin boshlashga bo'yruq berishi bilan qo'lida hech narsa bo'lmagan o'yinchi ko'zi bog'langan o'rtog'ining otini aytib chaqiradi. Nomi chaqirilgan o'yinchi javob o'rniga qo'ng'iroqni chaladi yoki toshlarni bir-biriga uradi. Tutuvchi bola tovush chiqqan tomonga qarab yuradi va o'z o'rtog'ini ushlashga harakat qiladi. Qochuvchi ham o'z navbatida ovoz chiqarib qochadi, ammo uzoqqa qocha olmaydi, chunki doira hosil qilib turgan bolalar harakat chegarasini saqlab turadilar.

Agar qo'ng'iroq ushlangan o'yinchi raqibining qo'lga tushsa, rollarini almashtiradilar va qochuvchi ushlangunga qadar o'yin davom ettiriladi. Undan keyin rahbar ko'z bog'lash uchun yangi ikki o'yinchini tayinlaydi. O'yin shu tarzda davom ettiriladi. Barcha ishtirokchilar ko'zi boylangan o'yinchilar maydoncha chegarasidan uzoqlashib keta olmaydigan qilib davraga tizilib turadilar.

Demak, milliy o'yinlar o'quvchi, talabalarda jismoniy harakat sifatlarini, u yoki bu ko'nikma va qobiliyatni rivojlantirish uchun foydalaniladi. Mashg'ulotning foydali bo'lishi o'quv jarayonida xalq o'yinlarining rag'batlantirilishiga bog'liq.

Xulosa. Respublikamiz ilk bor mustaqillik maqomiga ega bo'lgan tarixiy kundan boshlab jamiyat taraqqiyotining muhim omillaridan hisoblangan jismoniy tarbiya va sportga alohida e'tibor berila boshlandi. Respublikamizda birinchi bo'lib «Sog'lom avlod uchun» ordeni ta'sis etilganligining o'ziyoq mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportning kelajagi porloq ekanligidan dalolat beradi. Chunki aholisi sog'lom mamlakatning taraqqiyoti ham, rivojlanishi ham sog'lom bo'ladi.

Yoshlar o'rtasida jismoniy tarbiyani yanada ommalashtirish va ularning salomatligini mustahkamlash maqsadida 1999 yilda maxsus test sinovlari ishlab chiqildi. Mazkur testlarni muvaffaqiyatli bajarganlar uchun 3 darajali "Alpomish" va "Barchinoy" nishonlari ta'sis etildi. Shuningdek, maktab o'quvchilari uchun "Umid nihollari", litsey-kollej o'quvchilari uchun "Barkamol avlod", oliy o'quv yurti talabalari uchun "Universiada" ommaviy musobaqalarini har ikki yilda o'tkazish yo'lga qo'yildi. Xalq o'yinlari va ommaviy sport turlari bo'yicha har ikki yilda "Alpomish o'yinlari" festivali hamda "To'maris o'yinlari" o'tkazib kelinadi.

Jismoniy tarbiyaning keng tarmoqli tizimi: oilaviy-maktabgacha davr (chaqaloqlikdan boshlab bog'cha yoshidagi), maktab yoshi, o'rta maxsus va oliy ta'lim davri hamda katta yoshdagi (erkak va ayol)lar jismoniy tarbiyasini o'z ichiga oladi.

Jismoniy tarbiyaning ilmiy-amaliy asoslari va shu soha mutaxassislari O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya instituti, oliy o'quv yurtlarining fakultetlari hamda bo'limlarida tayyorlanadi. Respublikada 6 ta olimpiya o'rinbosarlari bilim yurti, 8 ta oliy sport mahorati maktabi va 369 ta bolalar-o'smirlar maktabida ham jismoniy tarbiyadan saboq beriladi. "Yoshlik" ko'ngilli sport tashkiloti, "Vatanparvar" mudofaaga ko'maklashuvchi tashkiloti, "Dinamo" sport klubi kabi sport jamiyatlari aholining turli qatlamlarini jismoniy tarbiya mashg'ulotlariga jalb etishga xizmat qiladi.

Haqiqatdan yoshlarni sog'lom, har taraflama yetuk, ya'ni barkamol avlod etib tarbiyalashda jismoniy tarbiya darslarining ahamiyati beqiyos.

Jismoniy tarbiya pedagogik jarayon bo'lib, yosh avlodning sog'ligi, jismonan yetuk, ijtimoiy faol, axloqan sog'lom o'suvchi avlodni shakllantirishni takomillashtirishga yo'naltirilgan bir tarbiyaviy vositadir.

Jismoniy tarbiya jarayonida organizm funktsional va morfologik takomillashtiriladi, harakat ko'nikmalari, jismoniy harakat sifatleri: ephillik, tezkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik, chidamkorlik maxsus bilim bilan shakllanadi. Shuning uchun jismoniy tarbiya darslarining samaradorlik darajasini orttirish, unda qo'llaniladigan usul va vositalarning zamonaviy pedagogik imkoniyatlaridan foydalanish – davr talabidir.

Bitiruv malakaviy ishimizning pedagogik mohiyatini asoslash maqsadidan kelib chiqib, quyidagi xulosalarni taqdim etmoqchimiz:

1. O'zbekiston Respublikasida har taraflama yetuk, jismonan barkamol avlodni tarbiyalashda jismoniy tarbiya va sport davlat siyosatining ustuvor masalasi hisoblanadi.

2. Sharq mutafakkirlarining jismoniy tarbiya haqidagi pedagogik g'oyalarini o'rganish asosida ta'lim-tarbiya muassasalarida jismoniy tarbiya darslarini, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni o'tkazish maqsadga muvofiqdir.

3. Jismoniy tarbiya darslarida umumta'limiy, tarbiyaviy va sog'lomlashtirish vazifalarining bajarilishi bilan bir qatorda yangi zamonaviy pedagogik usul va vositalardan foydalanish ta'lim samaradorligini ta'minlaydi.

4. Jismoniy tarbiya darslarida sportning milliy turlaridan foydalanish jarayonida organizm funktsional va morfologik takomillashtiriladi, harakat ko'nikmalari, jismoniy harakat sifatleri: ephillik, tezkorlik, chaqqonlik, egiluvchanlik, chidamkorlik maxsus

bilim bilan shakllanadi.

5. O'zbek xalq milliy o'yinlarining jismoniy tarbiya darslarida qo'llanilishi o'quvchilarning o'z milliy madaniyatiga bo'lgan qiziqishini yanada kuchaytiradi hamda yosh avlodning o'z vatanini sevrishga, uni ko'z qorachig'idek asrashga va mudofaa qilishga tayyorlaydi.

Yuqorida aytilgan fikrlarning barchasi jismoniy tarbiya darslarida ta'lim samaradorligini oshirishning pedagogik imkoniyatlarini ta'minlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 1992.-46 bet.

O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy tarbiya va sport to'g'risida"gi Qonuni (yangi tahrirda) 2015 y.

2. Zunnunov A. Pedagogika nazariyasi. -T.: Aloqachi, 2006.

3. Ilm, fan va taraqqiyot. Ilmiy ishlar to'plami. Qarshi Davlat universiteti professor-o'qituvchilarining ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. Qarshi: QDU, 2010.

4. Inson baxt uchun tug'iladi. O'zbekiston Prezidenti I.Karimovning hikmatli so'zlaridan //Nashrga tayyorlovchilar: G'aniev D., G'afurov Z. -T.: Sharq. 1998.

5. Kenjaeva D., Shuxratova F. Barkamol shaxs tarbiyasi asoslari. -T.: Fan, 2010.

6. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va uslubi. Toshkent, 2001.

7. Mavlonova R. va boshq. Pedagogika. Toshkent: O'qituvchi. 2001.

8. Normurodov A.N. Jismoniy tarbiya. Toshkent: O'zbekiston. 1998.

9. Ochilov M., Ochilova N. Oliy maktab pedagogikasi. Toshkent: Aloqachi, 2008.

10. Pedagogika // A.Q.Munavvarovning umumiy tahriri ostida. -T.:O'qituvchi, 1996.

11. Eshnazarov J. Jismoniy madaniyat tarixi va boshqarish. T.: Fan va texnologiya, 2008.

12. O'zbekiston milliy entsiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent, 2005. 9-tom.

KOMMUNIKATIV FAOLIYAT DARAJALARI VA KOMMUNIKATSIYA TURLARI MOHIYATI

Irisboyeva Yokutxon Utbosarovna

Yangi asr universiteti pedagogika kafedrası mudiri PhD

Annotatsiya. Maqolada kommunikativ faoliyat darajalari hamda kommunikatsiya turlari mazmun-mohiyati keltirilgan. muloqot turlarining mohiyati ma'lumot, g'oyalar va his-tuyg'ularni bir kishi yoki guruhdan boshqasiga etkazishdir. Muloqotning har bir turi o'ziga xos kuchli va cheklovlariga ega bo'lib, shaxslar va tashkilotlar turli maqsadlarga erishish va turli auditoriyalarga erishish uchun har xil aloqa turlaridan foydalanishlari mumkin.

Kalit so'zlar: kommunikativ faoliyat, daraja, kommunikatsiya turlari, muloqot, maqsad.

Shaxsning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishni kasbiy faoliyatni rivojlantirishga asos bo'luvchi kommunikativ mahorat orqali takomillashtirish muhim. Kommunikativ mahoratni tartibsiz ravishda rivojlanishi ko'pincha fe'l-atvorni avtoritar uslubiga, tez-tez konfliktli vaziyatlarning paydo bo'lishiga, pedagog va ta'lim olayotganlar munosabatlarida keskinliklar kelib chiqishiga, o'zlashtirish va o'qish istagining pasayishiga, ruhiy shikastlanishga va axloqiy-ma'naviy tarbiyada o'rnini qoplab bo'lmaydigan yo'qotishlarga, aksar hollarda esa o'quvchilarning asotsial (ijtimoiy loqaydlik) xatti-harakatlariga olib keladi

Kommunikativ faoliyat - bu shaxslar yoki odamlar guruhlarida o'rtasida ma'lumot, g'oyalar, fikr va hissiyotlar almashinuvini o'z ichiga olgan inson faoliyatining bir turi. U nutq, yozish, tinglash, o'qish va og'zaki bo'lmagan muloqot kabi barcha aloqa shakllarini, masalan, tana tili, imo-ishoralar va yuz ifodalarini o'z ichiga oladi.

Kommunikativ faoliyatning mohiyati ma'noni etkazish va shaxslar yoki odamlar guruhlarida o'rtasida munosabatlarni o'rnatishdir. Muloqot inson hayotining asosiy jihati bo'lib, u ijtimoiylashuv, ta'lim, biznes va inson faoliyatining boshqa ko'plab sohalarida hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Samarali kommunikativ faoliyat fikrlarni aniq ifodalash, faol tinglash va muloqot uslublarini turli vaziyatlar va auditoriyaga moslashtirish qobiliyatini o'z ichiga oladi. Yaxshi muloqot qobiliyatlari shaxsiy va professional munosabatlarni yaxshilashi, muammolarni hal qilish va qarorlar qabul qilishni osonlashtirishi va hayotning ko'p jabhalarida muvaffaqiyatga erishishi mumkin.

Kommunikativ faoliyatni uch darajaga bo'lish mumkin: shaxslararo, guruh va ommaviy.

Shaxslararo muloqot: Shaxslararo muloqot ikki kishi o'rtasidagi muloqotdir. Bu odamlar o'rtasida ma'lumot, g'oyalar, fikrlar va hissiyotlar almashinuvini o'z ichiga oladi. Bu suhbatlar, munozaralar va munozaralarni o'z ichiga olishi mumkin. Shaxslararo muloqot yuzma-yuz, telefon orqali yoki elektron pochta, matnli xabarlar yoki ijtimoiy media kabi elektron vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Guruh aloqasi: Guruh aloqasi uch yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi muloqotdir. Bu guruh a'zolari o'rtasida ma'lumot, g'oyalar, fikrlar va hissiyotlar almashinuvini o'z ichiga oladi. Bunga jamoaviy uchrashuvlar, aqliy hujum sessiyalari va guruh loyihalari kiradi. Guruh muloqoti shaxsan yoki video konferentsiya yoki onlayn hamkorlik vositalari kabi elektron vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ommaviy muloqot: Ommaviy muloqot - bu katta auditoriya bilan muloqot. Bu ma'ruzachi va tinglovchilar o'rtasida ma'lumot, g'oyalar, fikrlar va hissiyotlar almashinuvini o'z ichiga oladi. Bu ommaviy nutqlar, taqdimotlar va ma'ruzalarni o'z ichiga olishi mumkin. Ommaviy muloqot shaxsan yoki vebinarlar yoki jonli efir kabi elektron vositalar orqali amalga oshirilishi mumkin.

Ushbu darajalarda foydalanish mumkin bo'lgan bir nechta aloqa turlari ham mavjud:

Og'zaki muloqot: Og'zaki muloqot - bu xabarni etkazish uchun og'zaki so'zlardan foydalanish. U ma'no va his-tuyg'ularni etkazish uchun til, ohang va ovozning o'zgarishidan foydalanishni o'z ichiga oladi.

Og'zaki bo'lmagan muloqot: Og'zaki bo'lmagan aloqa - bu xabarni etkazish uchun tana tili, yuz ifodalari va boshqa og'zaki bo'lmagan signallardan foydalanish. U imo-ishoralar, ko'z bilan aloqa qilish, turish va yuz ifodalarini o'z ichiga oladi.

Yozma muloqot: Yozma muloqot - bu xabarni etkazish uchun yozma so'zlardan foydalanish. U elektron pochta xabarlar, eslatmalar, hisobotlar va boshqa yozma hujjatlarni o'z ichiga oladi.

Vizual aloqa: Vizual aloqa - bu xabarni etkazish uchun tasvirlar, videolar va boshqa ko'rgazmali qurollardan foydalanish. U diagrammalar, grafiklar, diagrammalar va ma'lumotlar yoki ma'lumotlarning boshqa vizual tasvirlarini o'z ichiga oladi.

Umuman olganda, har xil turdagi aloqalarning mohiyati bir kishi yoki guruhdan boshqasiga xabar etkazishdir. Muloqotning turli darajalari va turlarini tushunib, odamlar o'z g'oyalari, fikrlari va his-tuyg'ularini o'z tinglovchilariga yaxshiroq etkazishlari mumkin.

Muloqotning bir necha turlari mavjud bo'lib, ularning har biri o'ziga xos mohiyati va maqsadiga ega. Mana bir nechta misollar:

Og'zaki muloqot: Og'zaki muloqot xabarni etkazish uchun og'zaki so'zlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi aloqa ko'pincha yuzma-yuz muloqotda, telefon suhbatlarida va video konferentsiyada qo'llaniladi. Og'zaki muloqotning mohiyati til va ovozdan foydalanish orqali ma'lumotni etkazish, fikr bildirish, fikr va his-tuyg'ularni almashishdir.

Og'zaki bo'lmagan muloqot: Og'zaki bo'lmagan muloqot xabarni etkazish uchun tana tili, yuz ifodalari va boshqa og'zaki bo'lmagan signallardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Muloqotning bunday turi ko'pincha yuzma-yuz muloqotda qo'llaniladi va u so'zlarni ishlatmasdan his-tuyg'ularni, munosabat va niyatlarni etkazishi mumkin. Noverbal muloqotning mohiyati jismoniy imo-ishoralar va ifodalar orqali ma'no va hissiyotlarni etkazishdir.

Yozma aloqa: Yozma muloqot xabarni etkazish uchun yozma so'zlardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi aloqa ko'pincha elektron pochta xabarlarida, xatlarda, eslatmalarda va hisobotlarda qo'llaniladi. Yozma muloqotning mohiyati ma'lumotlarning doimiy qaydini ta'minlash, murakkab g'oyalarni aniqlashtirish, vaqt va masofa bo'ylab muloqot qilishdir.

Vizual aloqa: Vizual aloqa xabarni etkazish uchun tasvirlar, videolar va boshqa vizual vositalardan foydalanishni o'z ichiga oladi. Ushbu turdagi aloqa ko'pincha taqdimotlar, hisobotlar va reklamalarda qo'llaniladi. Vizual aloqaning mohiyati ma'lumot va g'oyalarni ranglar, shakllar va tasvirlar kabi vizual elementlar orqali etkazishdir.

Muloqot turlarining mohiyati ma'lumot, g'oyalar va his-tuyg'ularni bir kishi yoki guruhdan boshqasiga etkazishdir. Muloqotning har bir turi o'ziga xos kuchli va cheklovlariga ega bo'lib, shaxslar va tashkilotlar turli maqsadlarga erishish va turli auditoriyalarga erishish uchun har xil aloqa turlaridan foydalanishlari mumkin.

Muloqotning har xil turlari o'zaro bog'liq bo'lib, ular kommunikativ faoliyatning turli darajalarida qo'llanilishi mumkin. Turli darajadagi aloqa turlaridan qanday foydalanish mumkinligiga misol:

Shaxslararo muloqot: Bu darajada asosiy e'tibor ikki kishi o'rtasidagi muloqotga qaratiladi. Og'zaki va og'zaki bo'lmagan muloqot - bu darajadagi eng ko'p ishlatiladigan aloqa turlari, chunki ular eng to'g'ridan-to'g'ri va shaxsiydir. Yozma xabar, ayniqsa, hujjatlar yoki tushuntirishlar zarur bo'lgan holatlarda ham qo'llanilishi mumkin.

Guruh muloqoti: Bu darajada asosiy e'tibor uch yoki undan ortiq kishilar o'rtasidagi muloqotga qaratiladi. Og'zaki muloqot hali ham muhim, ammo yozma aloqa va vizual aloqa, ayniqsa, aniq va tartibli tarzda taqdim etilishi kerak bo'lgan murakkab g'oyalar yoki ma'lumotlar bilan ishlashda muhimroq bo'ladi. Og'zaki bo'lmagan muloqot guruh sozlamalarida ham muhimdir, chunki u guruh dinamikasini o'rnatishga yordam beradi va hamkorlikni osonlashtiradi.

Ommaviy muloqot: Bu darajada asosiy e'tibor katta auditoriya bilan muloqotga qaratilgan. Og'zaki muloqot hali ham muhim, ammo yozma muloqot va vizual aloqa, ayniqsa, ma'ruzachi murakkab ma'lumotlarni odamlarning katta guruhiga etkazishi kerak bo'lgan holatlarda yanada muhimroq bo'ladi. Og'zaki bo'lmagan muloqot, ayniqsa, ma'ruzachi ishonchlikni o'rnatishi va tinglovchilar bilan bog'lanishi kerak bo'lgan ommaviy nutq sharoitida ham muhimdir.

Kommunikativ faoliyatning har bir darajasida qo'llaniladigan muloqot turlari auditoriya, muloqot maqsadi va uzatilayotgan xabarning xarakteri bilan belgilanadi. Samarali kommunikatorlar o'z maqsadlariga erishish va o'z auditoriyalari bilan bog'lanish uchun kommunikativ faoliyatning turli darajalarida turli xil muloqot turlaridan foydalanishlari mumkin.

Kommunikativ faoliyat keng doirada muhim ahamiyatga ega, jumladan:

Ta'lim: Muloqot ta'lim jarayonida muhim ahamiyatga ega, chunki u o'qituvchilar va talabalar o'rtasida, talabalarning o'zlari o'rtasida ma'lumot va g'oyalar almashinuvini osonlashtiradi. Samarali muloqot qobiliyatlari o'qish va kelajakdagi akademik va kasbiy faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun juda muhimdir.

Biznes: Aloqa biznes olamida juda muhim, chunki u hamkasblar, mijozlar va manfaatdor tomonlar o'rtasida ma'lumot almashish, muzokaralar olib borish va hamkorlik qilish imkonini beradi. Samarali muloqot qobiliyatlari kuchli biznes aloqalarini o'rnatish va qo'llab-quvvatlash, nizolarni hal qilish va tashkiliy maqsadlarga erishish uchun zarurdir.

Ijtimoiy o'zaro ta'sirlar: Muloqot ijtimoiy o'zaro ta'sirlarning asosiy jihati hisoblanadi, chunki u odamlarga ulanish, g'oyalar va his-tuyg'ularni almashish va boshqalar bilan munosabatlarni shakllantirish imkonini beradi. Samarali muloqot qobiliyatlari sog'lom munosabatlarni o'rnatish va saqlash, nizolarni hal qilish, o'zini aniq va hurmat bilan ifodalash uchun muhimdir.

Siyosat va jamoat ishlari: Muloqot siyosat va jamoat ishlarida hal qiluvchi rol o'ynaydi, chunki u siyosiy rahbarlar va fuqarolar o'rtasida va fuqarolarning o'zlari o'rtasida axborot va g'oyalar almashish imkonini beradi. Samarali muloqot qobiliyatlari siyosiy rahbarlar o'z qarashlari va maqsadlarini ifoda etishi, boshqalarni ishonitirishi va harakatga ilhomlantirishi uchun zarurdir.

Media va o'yin-kulgi: Aloqa ommaviy axborot vositalari va ko'ngilochar industriyada muhim ahamiyatga ega, chunki u auditoriyani xabardor qiluvchi, zavqlantiradigan va ilhomlantiradigan kontentni yaratish va tarqatish imkonini beradi. Samarali muloqot qobiliyatlari aktyorlar, yozuvchilar, rejissyorlar va boshqa ommaviy axborot vositalari xodimlari uchun o'z xabarlarini etkazish va tomoshabinlar bilan bog'lanish uchun zarurdir.

Kommunikativ faoliyat inson faoliyatining deyarli barcha sohalarida muhim ahamiyatga ega, chunki u shaxslar va guruhlar o'rtasida ma'lumot, g'oyalar va hissiyotlar almashinuvini osonlashtiradi va bizga bog'lanish, o'rganish va maqsadlarimizga erishish imkonini beradi.

Kommunikativ faollik darajasini o'lchash uchun ishlatilishi mumkin bo'lgan bir nechta mezonlar mavjud. Mana bir nechta misollar:

Aniqlik: Bu muloqot qanchalik aniq va aniq ekanligini anglatadi. Aniq muloqotni tushunish oson va noto'g'ri talqin qilish uchun kam joy qoldiradi.

Samaralilik: Bu aloqaning o'z maqsadiga qanchalik yaxshi erishganligini anglatadi. Samarali muloqot o'z maqsadlariga erishadi va tushunish va hamkorlikni osonlashtirishga yordam beradi.

Muvofiqlik: Bu muloqotning kontekst va auditoriyaga qanchalik mos kelishini anglatadi. Vaziyatga va auditoriyaga mos keladigan muloqot ko'proq ijobiy qabul qilinadi va kerakli ta'sirga ega bo'ladi.

Faol tinglash: Bu suhbatda boshqalarni faol tinglash va ularga javob berish qobiliyatini anglatadi. Yaxshi muloqotchilar boshqalarni diqqat bilan tinglashlari, ularning nuqtai nazarini tushunishlari va o'ylab javob berishlari mumkin.

Og'zaki bo'lmagan muloqot: Bu ma'no va hissiyotlarni etkazish uchun tana tili, yuz ifodalari va boshqa og'zaki bo'lmagan signallardan foydalanishni anglatadi. Samarali kommunikatorlar og'zaki bo'lmagan muloqotning muhimligini bilishadi va undan o'z xabarlarini kuchaytirish uchun foydalanadilar.

Moslashuvchanlik: Bu muloqot uslubini turli vaziyatlarga va auditoriyaga moslash qobiliyatini anglatadi. Yaxshi kommunikatorlar o'zlarining muloqot uslublarini vaziyat ehtiyojlari va tinglovchilarning xohishlariga mos ravishda moslashtira oladilar.

Umuman olganda, kommunikativ faoliyat darajasini o'lchash muloqotning samaradorligi, maqsadga muvofiqligi, aniqligi va boshqa asosiy jihatlarini baholashni o'z ichiga oladi. Samarali kommunikatorlar o'zlarining muloqot qobiliyatlarini doimiy ravishda yaxshilash va turli vaziyatlarda o'z maqsadlariga erishish uchun ushbu mezonlardan foydalanishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. ББ Маьмуров. Аксиологический подход в подготовке будущих педагогов к проектированию учебного процесса. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=SqSdKDAAAAAJ&citation_for_view=SqSdKDAAAAAJ:W7OEmFMy1HYC

2. ББ Маьмуров. МЫСЛИТЕЛИ ВОСТОКА О ГАРМОНИЧНО РАЗВИТОЙ ЛИЧНОСТИ. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=SqSdKDAAAAAJ&citation_for_view=SqSdKDAAAAAJ:Y0pCki6q_DkC

3. А Маманазаров, В Мамуров, В Мадримов, М Маманазаров, G Ulmasova. Гуманитарные Основания Личностного Развития Студентов В Образовательном Процессе По Физической Культуре. https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=SqSdKDAAAAAJ&citation_for_view=SqSdKDAAAAAJ:u-x6o8ySG0sC

4. ББ Маьмуров. Основные требования к качеству высшего педагогического образования. <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-trebovaniya-k-kachestvu-vysshego-pedagogicheskogo-obrazovaniya>

5. ББ Маьмуров. Нравственно-эстетическое воспитание учащихся средствами литературных произведений. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Otros_2018_4_9

6. ББ Маьмуров. Нравственно-эстетическое воспитание учащихся средствами литературных произведений. http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Otros_2018_4_9

**INTEGRATIV YONDASHUV ASOSIDA BO‘LAJAK
SIYOSATSHUNOSLARDA FUQAROLIK POZITSIYASINI
TAKOMILLASHTIRISH MODELI**

*Jumaev Rustam G‘anievich,
Buxoro davlat universiteti Yurisprudensiya va ijtimoiy-siyosiy fanlar kafedrası
dotsenti, s.f.f.d (PhD)*

Rezyume: Mazkur maqolada “Siyosatshunoslik” ta’lim yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarda integrativ yondashuv asosida fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishning ayrim jihatlari haqida mulohazalar yuritiladi. Bunda integrativ yondashuvning yuqori malakali kadrlarni yetishtirishdagi ustuvorligi asoslangan. Ushbu muammoning tahlilida xorijiy va mamlakatimiz olimlarining nazariy qarashlari amaliyot asosida qiyoslangan.

Kalit so‘zlar: Integrativ yondashuv, fuqarolik pozitsiyasi, kasbiy kompetensiya, pedagogik faoliyat, fanlar integratsiyasi

**МОДЕЛЬ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ГРАЖДАНСКОЙ ПОЗИЦИИ
БУДУЩИХ ПОЛИТОЛОГОВ НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАТИВНОГО
ПОДХОДА**

*Жумаев Рустам Ганиевич,
доцент кафедры юриспруденции и социально-политических наук
Бухарского государственного университета, д.ф.н.н (PhD)*

Резюме: В данной статье рассматриваются некоторые аспекты формирования гражданской позиции студентов, обучающихся по направлению “Политология”, на основе интегративного подхода. На этом основана приоритетность интегративного подхода в воспитании высококвалифицированных кадров. При анализе данной проблемы на практической основе проведено сопоставление теоретических взглядов зарубежных и отечественных ученых.

Ключевые слова: интегративный подход, гражданская позиция, профессиональная компетентность, педагогическая деятельность, интеграция учебных дисциплин.

**A MODEL FOR IMPROVING A CIVIL POSITION OF FUTURE
POLITICAL SCIENTISTS BASED ON AN INTEGRATIVE APPROACH**

*Jumaev Rustam Ganievich,
Associate Professor of Jurisprudence and Socio-Political Sciences Department
of Bukhara State University*

Abstract: this article discusses some aspects of the formation of a civil position of students specializing in “Political Science” on the basis of an integrative approach. It substantiates the priority of the integrative approach in the cultivation of highly qualified personnel. In the analysis of this problem, the theoretical views of scientists from abroad and our country are compared on the basis of practice.

Keywords: integrative approach, civil position, professional competence, pedagogical activity, science integration

Milliy mustaqillikni mustahkamlash va takomillashtirish, mamlakatda sanoat

va xalq xo'jaligini fan-texnika hamda zamonaviy texnologiyalar asosida qayta qurish, ishlab-chiqarishni jadallashtirish yordamida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotni rivojlantirish inson omilini faollashtirishni talab etdi. Zero, inson mehnat faoliyatini qayta qurish, yangi va murakkab ijtimoiy hamda ilmiy texnik vazifalarni ijodiy hal etish zaruriyati, mantiqiy-ijodiy fikrlaydigan yuksak malakali hamda bilimli, siyosiy jihatdan chiniquqan mutaxassislarni tayyorlash orqali amalga oshirilishi mumkin. Buni aniq ko'ra olgan Respublika Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020 yilni "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili" deb nomlashni taklif etar ekan, "Mamlakatimizda ilm-fanni yanada ravnaq toptirish, yoshlarimizni chuqur bilim, yuksak ma'naviyat va madaniyat egasi etib tarbiyalash, raqobatbardosh iqtisodiyotni shakllantirish borasida boshlagan ishlarimizni jadal davom ettirish va yangi, zamonaviy bosqichga ko'tarish"[1]ni asosiy vazifa qilib belgiladi. Bu vazifani amalga oshirishning yagona sharti uzluksiz ta'lim tizimining bir bo'g'ini bo'lmish oliy o'quv-yurtlarining o'quv-tarbiya jarayonini modernizatsiya qilish, uning mazmunini jahon andozalari darajasiga ko'tarish, uzluksiz ta'lim, fan, ishlab chiqarish yaxlitligini ta'minlashga erishib, fanlarni o'qitishda tizimli, integratsion yondashishni ta'minlashdan iborat.

Tizimli yondashuv, tizimlilik qismlardan tashkil topgan yaxlit narsa yoki hodisa ma'nosini anglatadi. Fanlararo tizimlilik har bir fanning o'zga fanlar bilan o'rganayotgan, tadqiq qilinayotgan masalalar, voqealarning o'xshashlik tomonlari asosida birikkan yaxlit tizim sifatida o'rganishni nazarda tutsa, integrativ yondashuv narsa va hodisalar bo'laklari yoxud qismlarining bir-biriga qo'shib, bir butunga aylanib yaxlitlanishini anglatadi. Har ikki pedagogik tushuncha ta'lim-tarbiya jarayonida fanlar mazmunidagi ma'lumotlarning o'xshash, yaqin, bir-birini to'ldiruvchi, kuchaytiruvchi g'oyalar, fikrlarni yuzaga keltiradi va o'zlashtiriladigan bilimlar mazmunini yuksaltiradi, oshiradi hamda bilim oluvchining intellektual salohiyatini, dunyoqarashini boyitib, shaxsiy sifatlarini ijobiy tomonga rivojlantirishga yordam beradi. Pedagogika, didaktika, metodika, falsafa, psixologiyaga doir adabiyotlarning tahlili intergatsion ta'limning o'tmishdoshi sifatida XX asrning 20-30 yillarida fanlararo bog'liqlikni (V.Ye.Yesipov), 60-70 yillarda fanlararo aloqani (I.D.Zverev, V.N.Maksimova, L.V.Tefasov, E.A.Turdiqulov), 80-90 yillarda esa ta'lim jarayonini integratsiyalash (Yu.M.Kolgin, L.V.Tarasov, R.G'.Safarova, O.A.Abduquddusov va h.q.) masalalari amalga oshirilganligini ko'rsatdi.

Ta'lim tizimida fanlararo bog'lanish o'rniga kelgan fanlararo aloqadorlik bir-biriga o'zakdosh, mazmunan va mohiyatan yaqin bo'lgan fanlar mazmunidagi ma'lumotlarni ilmiy ifodalash orqali fan, ta'lim amaliyoti integratsiyasini vujudga keltirishga, bilimlarni chuqurlashtirishga, kengaytirishga olib keldi. Zamon ishlab chiqarishi va uning ishlash texnologiyasi bo'yicha yangi fanlarning yaratilishiga asos soldi, istiqbolli muammolarni amalga oshirish samaradorligini ta'minlashning didaktik zamini bo'lib xizmat qildi. "Fanlararo aloqadorlik – deb yozadi taniqli rus pedagogi V.M.Maksimova - zamonaviy didaktik paradigma sifatida fanlar mazmunidagi o'quv muammolarini kompleks (yaxlit) hal etish, umumlashtirish va bir butun xulosa chiqarish imkonini yaratdi. Ayni paytda, ta'lim metodlari, usullarini faollashtirdi va turli o'quv predmetlari mazmunidagi bilim, qo'nikma, malakalarni tizimga solishni ta'minladi. Tizimli tahlilni yo'lga qo'yib, fanlararo aloqadorlikning tarkibi, tuzilishi va vazifalarini turli ob'ektlar bilan bog'lab, o'quv fani va o'qitish jarayonining bog'liqligini amalga oshirdi. Shuning uchun u zamonaviy didaktik prinsip hisoblanadi" [3,30].

O'zbekistonlik pedagog A.Choriyev "Kadrlar tayyorlash tizimida fanlararo

aloqaning ahamiyati” muammosini tadqiq qilar ekan, fanlararo aloqadorlik xususida shunday yozadi: “...fanlararo aloqa ta’lim-tarbiya samaradorligini oshiradi, biri-ikkinchisini to’ldiradi, ortiqcha takrorlashlarga yo’l qo’ymaydi. Shuning uchun ta’lim standartlarini, darslik va o’quv qo’llanmalarini tayyorlashda fanlararo aloqa qoidasiga amal qilish hayot talabidir” [4,348]. Muallif bu bilan barcha fanlar tabiat, jamiyat, tafakkur qonuniyatlarini o’rganishda bir-biriga yaqinligini, bu yaqinlik esa aloqadorlikni to’ldirishini va shu asosda ta’lim-tarbiya samaradorligini ta’minlashini ta’kidlaydi. “Fanlararo aloqadorlik, – deb yozadi B.Abdullayeva, – faqatgina fanlarni o’rganishda umumiy ijtimoiy maqsadlar asosida o’quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishga erishish vositasi emas, balki aniq pedagogik vazifalarni shakllantirish, bilimlar, malakalar, munosabatlar asosida fan tizimlarini belgilashda muhim omillardan biridir” [2,42].

Mazkur omillar va o’tgan asrning 80-90 yillarida fanlararo aloqadorlik deb emas, balki ta’lim jarayonini integratsiyalash nomi bilan yuritila boshlanib, u voqelikni bir butunlikda o’zaro bog’liqlik va aloqadorlikda anglashni yo’lga qo’yib, fanlarning bir-biriga o’xshash tomonlarini ilmiy asoslashga yordam berdi. Keyinchalik pedagogik matbuotda, ilmiy jamoatchilikda integratsiya g’oyasiga bag’ishlangan maqolalar, o’quv qo’llanmalari chop etila boshlandi va u didaktikada yetakchi yo’nalish kasb etdi. Dissertatsiya ishlari yozildi, monografiya, darslik, o’quv qo’llanmalari nashr etildi (Qarang: I.D.Zverev, V.N.Maksimova, S.D.Vorchenko, N.S.Svetlovskaya, S.B.Kats, A.A.Kuznetsov, S.A.Beshenkov, E.A.Turdikulov, N.Sh.Shodiyev, R.G’.Safarov, O.A.Abduquddusov, B.Abdullayeva va h.k.). Ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlari integratsiyasini ham nazariy, ham amaliy jihatdan asoslash uchun, avvalo, uni pedagogik hodisa sifatida tavsiflash lozim. Chunonchi, “Integratsiya” – ayrim bo’laklarning, deb qayd etadi X.N.Xakimov, – yoki elementlarning bir-biriga qo’shilishi, bir-butunga aylanishi, yaxlitlanishidir. Integratsiya jarayonining ildizi uzoq o’tmishdagi klassik pedagogikaga borib taqaladi hamda fanlararo bog’liqlik g’oyasi bilan ifodalanib, o’quv materialining mazmunini o’rganish, tabiatini yaxlit bir butun sifatida talqin qilishni nazarda tutadi” [6,12].

Ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni integrativ o’qitishning afzallik tomoni shundaki, ularda ta’lim-tarbiya jarayonini insonparvarlashtirish, demokratiyalashtirish, ijtimoiylashtirish imkoniyatlari maydonga keladi. Bu imkoniyatlar talabalarda fuqarolik madaniyatining asosini tashkil etgan fuqarolik ongi, fuqarolik e’tiqodi, fuqarolik tafakkuri, fuqarolik idroki va munosabatlarining rivojlanishi uchun qulay pedagogik sharoit yaratadi. Shu ma’noda yangi qabul qilingan “Ta’lim to’g’risida”gi Qonun talablari asosida ta’lim-tarbiya yaxlitligini ta’minlash hamda talaba-yoshlarda fuqarolik madaniyatini rivojlantirish maqsadida ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlar integratsiyasini quyidagi yo’nalishlarda tashkil etishni maqsadga muvofiq deb bildik:

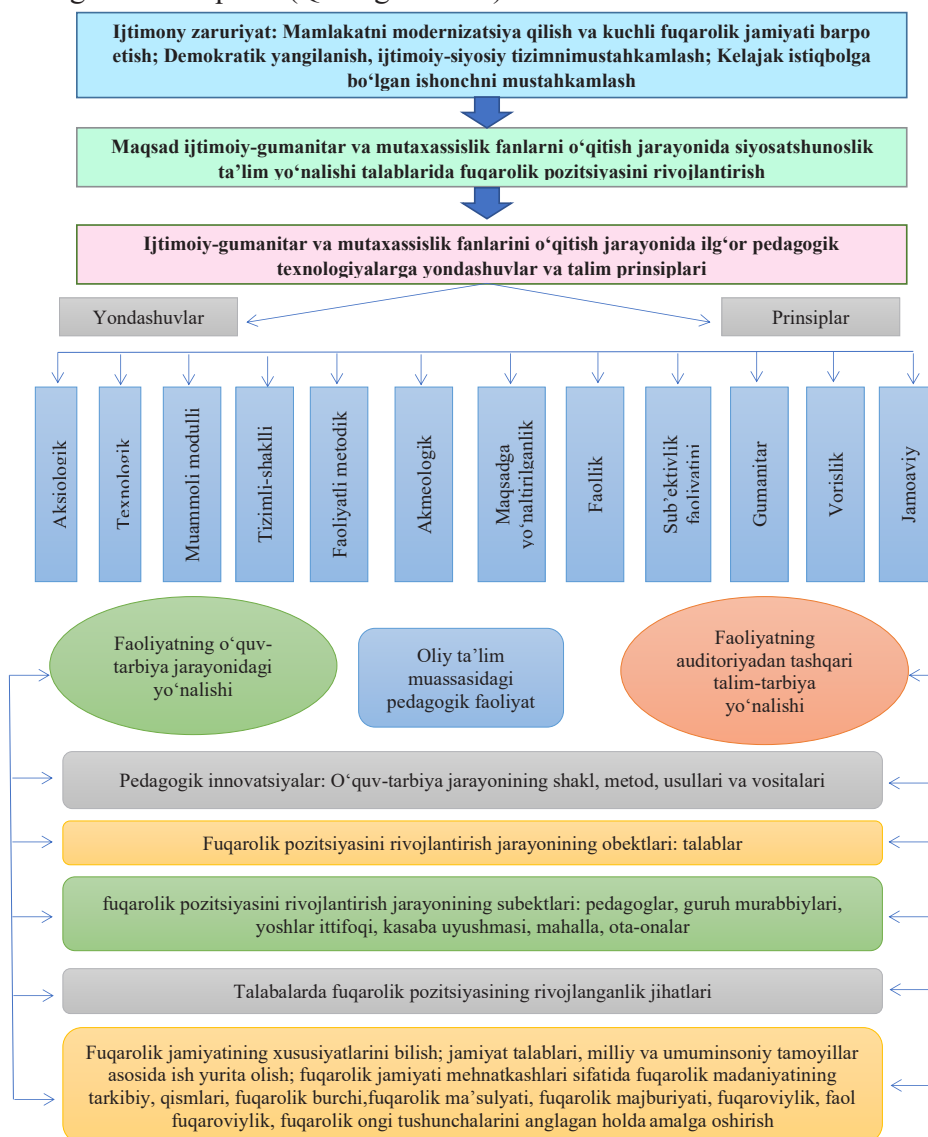
- ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlar integratsiyasini tashkil qilish yordamida ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot va ma’naviy-ma’rifiy hayot uchun muhim bo’lgan fan, san’at, ilm-ma’rifat insonning mehnat faolligi, milliy mafkura, falsafa, din kabi qimmatli qadriyatlar asosini tashkil etgan aksiologik (qadriyatlar to’g’risidagi ta’limot) bilimlar majmuasini vujudga keltirish;

- fanlarning yaxlit integratsiyasi asosida voqelik, ijtimoiy-siyosiy hayot, iqtisodiy-mafkuraviy taraqqiyot to’g’risida gnoseologik ma’lumotlar, amaliy va ta’limiy tarbiyaviy jarayonni baholovchi ahamiyatga ega bo’lgan ko’nikmalar (dalillash, milliy mustaqillikning barcha tuzumlardan ustunligini asoslash, fan texnikaning insonparvarligi, insonga xavf solayotgan tahdidlar, mafkuralarning yotligi, jaholatligi

va h.k)ni hosil qilish va takomillashtirish;

- ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlar mazmunidagi umumlashtirilgan bilimlar, ko'nikmalar asosida shaxs g'oyaviy-mafkuraviy e'tiqodi, ilmiy dunyoqarashi, axloqiy-estetik ideali, ma'naviy-jismoniy salohiyati, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va mehnat faoliyatining huquqiy-axloqiy asosi negizida fuqarolik madaniyatining tarkibiy qismlarini tarkib toptirishga erishish.

Ushbu vazifalarni amalga oshirishni inobatga olib, tadqiqotimiz jarayonida ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni integrativ o'qitish jarayonida, bo'lajak siyosatshunoslarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish modelini quyidagicha tasvirlashga harakat qildik (Qarang: 1-rasm).

1-rasm. Integrativ yondashuv asosida talabalarda fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish modeli

1-rasm. Integrativ yondashuv asosida talabalarda fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy kompetensiyasini takomillashtirish modeli

Model o'zida ijtimoiy zaruriyat, jarayonning maqsadi, ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni o'qitishga innovatsion yondashuvlarni hamda uni tashkil etish

prinsiplarini, oliy ta'lim muassasasida tashkil etiladigan pedagogik faoliyatni, shuningdek, tadqiqot jarayonida amalga tatbiq qilingan ishlarning natijalarini ifodalashni iborat bo'ldi.

Jadvalda ifodalangan model bo'yicha tadqiqot jarayonida tajriba-sinov ishlari tashkil qilinib, pedagogik faoliyat yo'lga qo'yildi. Bu jarayonda, quyidagilar e'tiborga olindi:

- tadqiqotimizning ilmiy-didaktik asosini bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirish va ularni yuqori malakali mutaxassislar qilib tayyorlash uchun, oliygohning ilmiy-pedagogik jarayonlariga innovatsion pedagogik texnologiya asosida yondashishni;

- kasbiy-ta'limiy shart-sharoitlarni yaratish va amaliyotga tatbiq qilish, unda ijodiy-shaxsiy, ta'limiy metodik paradigmalariga tayanib ish yuritish g'oyasi nazarda tutildi. Shunga binoan, bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik madaniyatini rivojlantirish tadqiqotimiz jarayonida quyidagi yondashuvlar va ta'lim prinsiplariga asoslanib faoliyatni yo'lga qo'yish nazarda tutildi hamda ular quyidagicha amalga oshirildi:

- 1) aksiologik – bu yondashuv har qanday kasbning tarixiy paydo bo'lishi, takomillashib borishi, bo'lajak kasb egalarining kasbiy va shaxsiy sifatlari uchun zarur bo'lgan madaniy-kasbiy bilimlarning sababiy bog'lanishlarini inobatga olishni nazarda tutish;

- 2) texnologik – bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik madaniyatini rivojlantirishda texnologik, maqsadni oydinlashtirgan holda yondashib, bo'lajak siyosatshunoslarning xatti-harakatlari, ma'naviy yuksalishini yo'lga qo'yib kafolatlangan natijaga erishish uchun pedagogik faoliyatni uzluksiz amalga oshirish ishlari olib borish;

- 3) muammoli-modulli – fanlararo integratsiyadagi yaxlit o'quv jarayonini tashkil etish orqali professor-o'qituvchilarning o'z harakatlarini maqsadga erishishga yo'naltirish, faoliyatdagi xatoliklarni korreksiyalash va tanqidiy fikrlashni shakllantirish hamda buning yordamida fikrlash qobiliyatini aktivlashtirish, muammoning yechimini topishga qaratilgan ijodiy tafakkurni rivojlantiruvchi didaktik jarayonga talaba faoliyatini yo'naltirish;

- 4) tizimli-tashkiliy – bu yondashuv asosida bo'lajak siyosatshunoslarda fuqarolik pozitsiyasini takomillashtirishda ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni o'rganishni integrativ yondashuv asosida loyihalashtirish, modellashtirish, mavzular mazmunidagi bog'lanishlarni yagona maqsad sari yo'naltirish, tadqiqot ob'ekti ma'lumotlarini (fuqarolik madaniyatiga oid) o'zaro aloqadorlikda, yaxlit tizimga kelishini tashkillashtirish;

- 5) faoliyatli-mahsulli – bu yondashuv bo'lajak siyosatshunoslarda o'z mutaxassisliklari va shaxsiy-insoniy fazilatlarini mukammallashtirish maqsadida talaba-tibbiyotchi, medik-pedagog ko'nikmalarini ishlab chiqish va kasb nuqtai nazaridan faoliyatini yo'lga qo'yishda harakat qilish orqali fuqarolik madaniyatini o'zlashtirishda talabalarni jalb etishni amalga oshirish;

- 6) akmeologik – pedagog va bo'lajak siyosatshunoslarga ijtimoiy gumanitar va ixtisoslik fanlar mazmunidagi mavzular kesimida fuqarolik madaniyati tushunchalarini kasbiy-shaxsiy bilimlar tarzida o'z kasbini yuksak darajada egallashi va fuqarolik madaniyatini o'zida rivojlantirish jamiyat taraqqiyoti, millat ravnaqi, xalq farovonligi yo'lida xizmat qilish nuqtai nazaridan bilishni yo'lga qo'yish.

Bu yondashuvlarga asoslanib, tashkillashtirilgan pedagogik jarayon maqsadga yo'nalganlik, faollik va ongliklik, sub'ektivlik va faoliyatni rag'batlantirish, gumanitar yo'nalganlik, vorislik va jamoaviylik prinsiplari asosida loyihalashtirildi. Zero, bu prinsiplar ta'lim jarayonining qonuniyatlarini, ya'ni o'qish-o'qitishda amal qilinadigan qoidalarini ifodalaydi. Shuning uchun ham ular hozirgi zamon pedagogikasining muhim ilmiy asosini tashkil etadi.

Modulda ko'rsatilgan oliy ta'lim muassasasidagi pedagogik faoliyat tadqiqotning maqsadi, vazifalaridan kelib chiqqan holda qayd etilgan yondashuvlar va prinsiplarga tayanildi va o'quv-mashg'ulotlari hamda auditoriyadan tashqari ma'naviy-ma'rifiy ishlar loyihalashtirildi, amalga oshirildi. Bu faoliyatni amalga oshirish jarayonida tadqiqotimiz ob'ektlari bo'lgan oliy o'quv yurtlarida o'qitiladigan ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarni o'qitish jarayonida talabalarning fuqarolik pozitsiyasini rivojlantirishda mavzular mazmunidagi quyidagi masalalarga e'tibor qaratildi:

- insoniyat va jamiyat rivojida umumbashariy, milliy va ma'naviy merosning o'rni hamda moddiy ishlab chiqarishdagi ahamiyatini namoyon etish orqali fuqarolik pozitsiyasi to'g'risida tushuncha berish;
- ijtimoiy-gumanitar va ixtisoslik fanlarning ijtimoiy hayot iqtisodiyot, siyosat, huquq va hokimiyatdagi o'rni tushuntirish yordamida bu jarayonda fuqarolarning rolini ko'rsatish;
- O'zbekiston Konstitutsiyaviy tuzumining asosiy prinsiplari, fuqarolarning huquqlari, burchlari va erkinliklarining qonun bilan kafolatlanishini hamda jamiyat va shaxs munosabatlarining dialektik mutanosibligini bilib olishga yo'llash;
- mustaqillik tafakkuri va fuqarolik madaniyatining ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-madaniy, tarixiy, ilmiy-nazariy va amaliy zaminlarini anglab yetish ko'nikmalarini talabalarda hosil qilib, fuqarolik madaniyati tushunchalarining jarayondagi o'rni o'rgatish;
- fuqarolik jamiyatining iqtisodiy-ma'naviy, huquqiy-axloqiy, madaniy-siyosiy negizini bilib olishga yo'llash;
- shaxs shakllanishi va jamiyat taraqqiyotida ta'lim-tarbiyaning ustuvorligi, uning dunyoviylik, insonparvarlik va demokratik xarakterda ekanligini tushunib yetishga o'rgatish;
- inson hayotining maqsadi, mazmuni va mohiyatini, kasbning axloqiy-huquqiy asosi, xulq-odob madaniyati fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning omili ekanligini tushuntirish;
- Yangi O'zbekistonni qurishga yo'naltirilgan ob'ektiv shart-sharoitlar va sub'ektiv omillarni hamda ularning Vatan ravnaqi g'oyasi, millatlararo totuvlik tamoyili bilan bog'liqligini, mamlakatni rivojlantirishdagi ahamiyatini tushunishga talabalarni yo'llash va h.k.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 2 martdagi "2017 – 2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha harakatlar strategiyasini «Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili»da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida" PF-5953-sonli farmoni. www.lex.uz

2. Abdullayeva B.S. Fanlararo aloqadorlikning metodologik-didaktik asoslari: Ped. fan. dok. diss... -Toshkent: TDPU, 2006. - 263 bet.

3. Maksimova V.N. Mejpredmetnye svyazi v protsesse obucheniya.-M.: Prosveshcheniya,1982.-192 s.

4. Choriyev A.Ch. Pedagogikaning fanlararo aloqasi va badiiy adabiyot bilan o'zaro bog'liqlik qonuniyatlari (Kadrlarlar tayyorlash milliy modelida fan komponenti asosida): Ped. fan. dok. diss. -T.: 2003. – 348 b.

5. Sharifxo'jayev M. O'zbekistonda ochiq fuqarolik jamiyatining shakllanishi. – T.: "Sharq", 2003. - 512 b.

6. Hakimov X.N. Talaba shaxsini shakllantirishda jismoniy va ma'naviy axloqiy tarbiya integratsiyalashuvining pedagogik shart-sharoitlari. Ped. fanl. bo'yicha falsafa doktori ilmiy darajasini olish uchun yozilgan diss. avtoreferati:2019. -27 b.

BOSHLANG'ICH TAYYORGARLIK BOSQICHIDA SHUG'ULLANUVCHI 11-12 YOSHLI KURASHCHILARNING UMUMIY JISMONIY TAYYORGARLIGI DINAMIKASI

*Jumayev Sohijjon Botirboyevich
Navoiy davlat pedagogika instituti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada bolalar va o'smirlar sport maktabida boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarlik dinamikasining rivojlanish ko'rsatkichlari o'rganiladi. Buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan kurash sportining boy an'analari va qadriyatlarini kelajak avlodlarga yetkazishga qaratilgan ishlarning samarasi o'laroq Keyingi yillarda O'zbek kurashi ham alohida kurash turi sifatida dunyo miqyosida tan olinib boshlandi. Kurash insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri hisoblanadi. Yuqori malakali kurashchilarni tarbiyalashda qo'llaniladigan vosita va usullarni ilmiy tarzda asoslash esa muhim jarayon hisoblanadi.

Kalit so'zlar: jismoniy tayyorgarlik jismoniy sifatlar, chaqqonlik, kuch, chidamlilik, egiluvchanlik, tezkorlik, jismoniy rivojlanish.

DYNAMICS OF GENERAL PHYSICAL FITNESS OF WRESTLERS 11-12 YEARS OLD, ENGAGED IN THE INITIAL PREPARATORY STAGE

*Jumaev Sohijjon Botirboyevich
Navoi State Pedagogical Institute*

Annotation: This article examines the indicators of the development of the dynamics of general physical fitness of wrestlers 11-12 years old engaged at the stage of primary training in a children's and youth sports school. As a result of the work aimed at bringing to future generations the rich traditions and values of wrestling sports inherited from our great ancestors, Uzbek wrestling began to be recognized worldwide as a special type of struggle in the following years. Struggle is considered one of the means of educating a person so that he is strong, agile, resilient and strong-willed. And the scientific substantiation of the tools and methods used in the upbringing of highly qualified wrestlers is an important process.

Keywords: physical fitness physical qualities, agility, strength, endurance, flexibility, speed, physical development.

Keywords: physical fitness physical qualities, agility, strength, endurance, flexibility, speed, physical development.

ДИНАМИКА ОБЩЕЙ ФИЗИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ БОРЦОВ 11-12 ЛЕТ, ЗАНИМАЮЩИХСЯ НА НАЧАЛЬНОМ ЭТАПЕ ПОДГОТОВКИ

*Джумаев Сохибжон Батирбоевич,
Навоийский государственный педагогический институт*

Аннотация: В данной статье будут рассмотрены показатели развития динамики общей физической подготовленности борцов 11-12 лет на этапе начальной подготовки в детско-юношеской спортивной школе. В результате работы, направленной на донесение до будущих поколений богатых традиций и ценностей борцовского спорта, унаследованных от наших великих предков, в последующие годы узбекская борьба стала признаваться в мировом масштабе

как особый вид борьбы. Борьба считается одним из средств воспитания человека сильным, ловким, выносливым и волевым. С другой стороны, научное обоснование инструментов и методов, используемых для обучения высококвалифицированных борцов, является важным процессом.

Ключевые слова: физическая подготовка физические качества, ловкость, сила, выносливость, гибкость, быстрота, физическое развитие.

Dolzarlbligi. Qadimiy qadriyatlarimiz, xususan mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, O'zbek xalqining mentalitetiga xos g'oyalarini o'zida mujassam etgan milliy sportimiz bo'lgan kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda ushbu qadriyati-mizni umumjahon durdonasiga aylantirish bo'yicha qator ishlar amalga oshirilmoqda. Shu bilan birga, kurashning tobora ommalashib borayotganligi nufuzli xalqaro musobaqalarni tashkil qilishga, mavjud infratuzilma va moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilishga, sport inventarlari va kiyimlari ta'minotini yaxshilashga, bu borada ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuningdek, soha uchun malakali kadrlar, murabbiylar va hakamlar tayyorlashga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirishni talab etmoqda.

Buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan kurash sportining boy an'analari va qadriyatlarini kelajak avlodlarga yetkazishga qaratilgan ishlarning samarasi o'laroq Keyingi yillarda O'zbek kurashi ham alohida kurash turi sifatida dunyo miqyosida tan olinib boshlandi. Kurash insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri hisoblanadi. Yuqori malakali kurashchilarni tarbiyalashda qo'llaniladigan vosita va usullarni ilmiy tarzda asoslash esa muhim jarayon hisoblanadi.

Ushbu vazifalarni amalga oshirish maqsadida bir qator mutaxassislar tomonidan olib borilgan izlanishlarni bunga misol tariqasida sanash mumkin. Xususan M.R.Abdulhaqov, Sh.A.Abdullaev, I.B.Aliev, K.T.Yusupovlar ta'limni boshqarishda tizimli yondashuv metodologiyasi nazariyasi bo'yicha, Sh.E.Keldiyorov (2019) kurash milliy sport turi harakatlarini dastlabki o'rgatish uslublarini takomillashtirishni, F.I.Bobomurodov (2020) kurashchi-lar-ning morfologik xususiyatlarini hisobga olgan holda texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishga differensial yondashuvini, J.M.Nurshin, A.R.Taymuratov, F.A.Kerimov, N.A.Tastanov va boshqalarning tadqiqotlarini keltirish mumkin.

Kurash sport turi bilan shug'ullanuvchi 11-12 yoshli sportchilar-ning mashg'ulot yuklamalarini rejalashtirish va optimallashtirish yuzasidan maxsus tadqiqot ishlari o'tkazilmaganligi aniqlandi. Yuqoridagilar mazkur tadqiqotlarni o'tkazish dolzarb va zarur ekanligini asoslab beradi.

Tadqiqotning maqsadi: boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasining rivojlanish ko'rsatkichlarini o'rganish.

Tadqiqotning vazifalari:

- 11 yoshli kurashchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining rivojlanish dinamikasini aniqlash.
- 12 yoshli kurashchilarning jismoniy tayyorgarlik ko'rsatkichlarining rivojlanish dinamikasini aniqlash.
- Tadqiqotning ob'ekti: boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning mashg'ulotlari jarayoni.

Tadqiqotning predmeti: boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11-12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasini tadqiq

qilish.

Tadqiqot usullari: ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili, pedagogik kuzatuv, pedagogik testlash, matematik-statistik tahlil.

Tadqiqotni tashkillashtirish: Tadqiqotlarda: Navoiy viloyati, Navoiy shahar 1-sonli sport maktabida boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi (n=96) nafar yosh kurashchilar ishtirok etdilar.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari va muhokamasi. Kurashchilarning jismoniy ko'rsatkichlarining rivojlanish dinamikasini aniqlashga qaratilgan tadqiqot ishimizning mavzusi doirasida yosh sportchilarning bir qator jismoniy sifatlari o'rganilgan bo'lim, ulardan biri qisqa masofaga tezlikka yugurish (60 m. sekund) nazorat mashqidir. Unga ko'ra boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11 yoshli kurashchilarning 60 m. masofaga yugurish (sekund) nazorat mashqi natijalari tadqiqot avvalida o'rtacha $9,8 \pm 1,2$ s.ga teng, tadqiqot oxirida esa bu ko'rsatkich $9,6 \pm 1,5$ s.ga yetgan. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha 12 yoshli kurashchilarning natijalari esa pedagogik tajriba avvalida $9,7 \pm 1,5$ ga va tadqiqot so'ngiga kelib esa o'rtacha $9,8 \pm 1,20$ sekundga teng bo'lganligini ko'rish mumkin. Har ikki yosh kurashchilarning ko'rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ishonchli emas ($p > 0,05$) (1 va 2 jadvalga qarang).

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11 yoshli kurashchilarning umumiy chidamlilik sifatini rivojlantirish mazkur tayyorgarlik bosqichining eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan tayyorgarlik turlaridan biri hisoblanadi. 1000 metr masofaga (daqiq) yugurish tadqiqot boshida o'tkazilgan nazorat sinovi natijalariga ko'ra 11 yoshli kurashchilarning qayd etgan natijalari $4,30,0 \pm 0,24$ daqiqani tashkil etgan bo'lsa, 12 yoshli kurashchilarning ushbu ko'rsatkich bo'yicha dastlabki o'rtacha ko'rsatkichlari $4,22,0 \pm 0,41$ ga teng bo'lganligini ko'rish mumkin.

Pedagogik tajribalarning so'ngiga kelib esa ushbu ko'rsatkichlar 11 yoshli kurashchilarda o'rtacha $4,22,0 \pm 0,71$ daqiqaga teng, 12 yoshlilarda esa o'rtacha $4,15,0 \pm 0,85$ daqiqaga teng bo'lgan natijalarni ko'rish mumkin. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p > 0,05$ tashkil etdi.

1-jadval.

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 11 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasi (o'g'il)

T/p	Me'yorlar	TB		TO		Farqi	t	P
		X $\pm\alpha$	V%	X $\pm\alpha$	V%			
1.	60 m.masofaga yugurish (sekund).	$9,8 \pm 1,2$	12,2	$9,6 \pm 1,5$	$15,6$	0,3	0,6	>0,0
2.	1000 m.masofaga yugurish (minut).	$4,30,0 \pm 0,24$	10,71	$4,22,0 \pm 0,71$	$11,7$	0,1	1,1	>0,0
3.	Mokki tarzda yugurish 3x10 m (sekund).	$7 \pm 1,1$	20,8	$6,5 \pm 1,6$	$24,6$	0,5	1,7	>0,0
4.	Turnikda tortilish (marotaba).	$5 \pm 1,0$	20	$7 \pm 2,01$	$28,7$	2	1,6	>0,0
5.	Turgan joydan uzunlikka sakrash (metr).	$1,70 \pm 0,45$	25	$1,74 \pm 0,54$	$28,4$	0,1	0,8	>0,0
6.	Oldinga egilish (sm).	$10 \pm 2,4$	24	$14 \pm 3,4$	$24,2$	4	1,3	>0,0

Navbatdagi amaliy nazorat sinovi mokki tarzda 3x10 m yugurish hisoblanadi. Bu mashq yordamida pedagogik tajriba avvalida har ikki yoshdagi kurashchilarning tezkorlik jismoniy sifat ko'rsatkichlari aniqlab olindi. Ushbu olingan nazorat sinovi natijalariga ko'ra yil boshida 11 yoshi kurashchilarning o'rtacha ko'rsatgan natijalari $7\pm 1,1$ sekundga teng natijani, variatsiya koeffitsiyenti 20,8% tashkil qildi. Pedagogik tajriba yakuniga kelib natijalar sezilarli darajada yaxshilanib natijalar quyidagicha ko'rinishda. $6,5\pm 1,6$ s natijaga, variatsiya koeffitsiyenti 24,6% tashkil qildi. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p>0,05$ tashkil etdi.

12 yoshli kurashchilarning pedagogik tajriba avvalidagi va tajriba yakunidagi natijalari quyidagicha ko'rinishda. Demak unga ko'ra tajriba boshida yosh kurashchilar o'rtacha $6,8\pm 1,8$ sekundga, variatsiya koeffitsiyenti 28,12% tashkil qildi. Tajriba so'ngiga kelib ushbu jismoniy test sinovi bo'yicha ko'rsatkichlar quyidagicha ko'rinishda. Sportchilar mokki tarzda yugurish 3x10 m ga o'rtacha $6,5\pm 1,9$ s vaqtga yugura olgan bo'lsalar, variatsiya koeffitsiyenti 28,7 % tashkil qildi. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p>0,05$ ga teng.

Keyingi olingan amaliy nazorat mashqlaridan yana biri kuch jismoniy sifatining rivojlanganlik darajasini aniqlashga qaratilgan mashq bo'lib, ushbu nazorat mashqi bo'yicha 11- va 12 yoshli kurashchilarning pedagogik tajribalarning boshida ko'rsatgan o'rtacha natijalari quyidagicha ko'rinishga ega. Unga ko'ra 11 yoshli sportchilar turnikda tortilish mashqi natijalar $5\pm 1,0$ marotaba variatsiya koeffitsiyenti esa 20 % tashkil qilgan. 12 yoshlilarda esa ushbu ko'rsatkich o'rtacha $7\pm 1,8$ martani variatsiya koeffitsiyenti esa 25 % ni tashkil qildi.

Pedagogik tajribalarning so'ngiga kelib ushbu ko'rsatkichlar 11 yoshli kurashchilarda $7\pm 2,01$ marotaba, variatsiya koeffitsiyenti esa 28,7 % ni tashkil qilgan bo'lsa, 12 yoshlilarning tadqiqot so'ngidagi o'rtacha ko'rsatkichlari esa $8\pm 1,14$ ga teng natijani tashkil qildi. Variatsiya koeffitsiyenti esa 25 % ni tashkil qildi. Sportchilarning tadqiqot avvalida va yakunida qayt etgan natijalari orasidagi statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p>0,05$ ga teng.

Navbatdagi amaliy nazorat meyorlarida biri bu sportchilarning turgan joyida uzunlikka sakrash qobiliyatlarini aniqlashga qaratilgan bo'lib, sportchilar ushbu mashq bo'yicha quyidagicha natijalarni qayt etganlar, Tanlab olingan ushbu mashq orqali olingan natijalar pedagogik tajribalarning boshida 11 yoshlilarda o'rtacha $1,70\pm 0,45$ metr ga teng bo'lsa variatsiya koeffitsiyenti 25% tashkil qildi va tajriba oxiriga kelib ushbu ko'rsatkich $1,74\pm 0,54$ metr variatsiya koeffitsiyenti 28,4% ni tashkil etdi. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p>0,05$ tashkil etdi.

2-jadval.

T/r	Me'yorlar	O'YB		O'YO		Farqi	t	P
		X $\pm\alpha$	V%	X $\pm\alpha$	V%			
1.	60 m. masofaga yugurish (sekund).	9,7 $\pm$ 1,5	10,1 3	9,8 $\pm$ 1,20	12,4 1	0,1	1,1 5	>0,0 5
2.	1000 m. Masofaga yugurish (minut).	4,22,0 $\pm$ 0,41	10,7 1	4,15,0 $\pm$ 0,85	11,7	0,7	1,1 1	>0,0 5
3.	Mokki tarzda yugurish 3x10 m (sekund).	6,8 $\pm$ 1,8	28,1 2	6,5 $\pm$ 1,9	28,7	0,3	1,0 2	>0,0 5
4.	Turnikda tortilish (marotaba).	7 $\pm$ 1,8	25	8 $\pm$ 1,14	32,1 4	1	1,6 2	>0,0 5
5.	Turgan joydan uzunlikka sakrash (metr).	1,80 $\pm$ 0,28	28,9	1,91 $\pm$ 0,31	27,5	0,11	0,8 4	>0,0 5
6.	Oldinga egilish (sm).	12,3 $\pm$ 3,2	31,8 1	13 $\pm$ 2,4	33,8 4	1,03	1,3 9	>0,0 5

Boshlang'ich tayyorgarlik bosqichida shug'ullanuvchi 12 yoshli kurashchilarning umumiy jismoniy tayyorgarligi dinamikasi (o'g'il)

Tanlab olingan mashqda 12 yoshli kurashchilarni tajriba boshida qayt etgan natijalari $1,80 \pm 0,28$ metr ga teng bo'lsa variatsiya koeffitsiyenti 28,9 % ni tashkil etadi va tajriba so'ngiga kelib ushbu natija $1,91 \pm 0,31$ metr ga yetib o'rtacha 11 sm ga yaxshilandi va variatsiya koeffitsiyenti 27,5% ga teng bo'ldi. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $P > 0,05$ tashkil etdi.

11-12 yoshli kurashchilarning jismoniy sifatleri ko'rsatkichlarining rivojlanish dinamikasini aniqlashga maqsadida tashkillashtirilgan pedagogik tajribamizda, aniqlanishi rejalashtirilgan sifatlardan biri egiluvchanlik jismoniy sifatidir. Egiluvchanlik jismoniy sifati bo'yicha 11 yoshli kurashchilar pedagogik tajriba avvalida o'rtacha $10 \pm 2,4$ sm ga variatsiya koeffitsiyenti 24% ga teng bo'lgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 12 yoshli erkin kurashchilarda tajriba boshida $12,3 \pm 3,2$ sm tashkil qilgan bo'lsa variatsiya koeffitsiyenti 31,81% ni tashkil etdi. Quyida yoziladigan ko'rsatkichlar pedagogik tajribalarning so'ngida sportchilar tomonidan egiluvchanlik jismoniy ko'rsatkichi bo'yicha natijalar bo'lib raqamlar quyidagicha qiymatlarga ega. Demak 11 yoshlilarda bu ko'rsatkich $14 \pm 3,4$ sm ga, variatsiya koeffitsiyenti 24,2% natija ko'rsatib egiluvchanlik jismoniy sifat ko'rsatkichlarini yaxshilanganligini ko'rishimiz mumkin. 12 yoshlilarda esa tajriba oxiriga kelib bu ko'rsatkichlar $13 \pm 4,4$ sm ga teng bo'ldi, variatsiya koeffitsiyenti 33,84% ni tashkil qilib egiluvchanlik jismoniy sifat darajalarini yaxshi ko'rsatkichlarda rivojlanganligini yosh kurashchilar ko'rsatib berishdi. Olingan natijalar orasida statistik ko'rsatkichlarning ishonchlilik darajasi $p > 0,05$ tashkil etdi.

XULOSA. Bolalar va o'smirlar sport maktabida shug'ulanib kelayotgan 11-12 yoshli kurashchilarning jismoniy rivojlanish ko'rsatkichlari, jismoniy sifatleri jismoniy tayyorgarlik darajalarini aniqlash maqsadida ulardan nazorat sinov mashqlari olindi;

O'tkazilgan tajriba natijalariga ko'ra 11-12 yoshli kurashchilarning jismoniy rivojlanish darajalari pedagogik tajriba boshida olingan natijalarga ko'ra past darajada deb topildi va ushbu olingan natijalar yil oxirida sezilarli darajada yaxshilandi;

Jismoniy sifatlarning rivojlanganlik darajasini ifodalovchi test mashqlari natijalariga ko'ra nazorat va tadqiqot guruhlarida tadqiqot boshida kuzatilgan ko'rsatkichlar bir-biridan deyarli farq qildi. Jismoniy sifat ko'rsatkichlari jumladan: kuch, tezkorlik, chidamlilik, chaqqonlik, egiluvchanlik kabi jismoniy sifatlari 11-12 yoshli kurashchilarda yetarli darajada rivojlanganligi ma'lum bo'ldi;

Kurash sport turi bilan shug'ullanib kelayotgan yoshlarni turli xil mashg'ulotlar va musobaqa sharoitlarida mahoratining namoyon bo'lishi barqarorligini oshirish maqsadida mashg'ulotlar davomida bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olib, texnik-taktik harakatlarini takomillashu vositalari va uslublarining tanlab olinishini optimallashtirish zarurligi tadqiqotlar jarayonida o'z isbotini topdi;

Tadqiqot davomida aniqlangan muammolarni hal etilishi kurashchilarning mashg'ulotlari bilan bolalar va o'smirlarning faol shug'ullanishlari uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 4 noyabrda "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4881-son Qarori lex.uz

2. Abdullaev Sh.A.-Erkin kurash. Toshkent, axborot press 2017y.

3. Adbulhaqov M.R.- Borotsya chtoby pobejdat. Sport v tvoey jizni. – M.: 1990g.

S.144.

4. Aliyev I.B. – Kurash bilan shug'ullanuvchi talabalarning mashg'ulot yuklamalari. Toshkent – 2012y.

5. Bobomurodov F.I. Kurashchilarning morfologik xususiyatlarini hisobga olgan holda texnik-taktik harakatlarini takomillashtirishga differensial yondashuv. Ped.f.b.f.d (PhD). diss. avtoreferati.

6. Kerimov F.A. – Yunon–Rum Kurashi. O'quv-uslubiy qo'llanma, axborot meros. 2017y.

7. Nurshin J.M. – O'zbek milliy kurashi. Toshkent. 1993y.17-B.

8. Taymurodov A.R. - Kurash. Monografiya 2007y.78-B.

9. Tastanov N.A. –Kurash turlari nazariyasi va uslubiyati.T.:2017y.

10. Yusupov K.T. – Milliy kurash qoidalari. Monografiya. Toshkent -1992y.

JISMONIY TARBIYA MISOLIDA O'QUVCHILARNING AXLOQIY SIFATLARINI QAROR TOPTIRISHNING DIDAKTIK ASOSLARI

Kazakov Shavkat Norqobilovich

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori sinf o'quvchilarining axloqiy sifatlarini tarbiyalashdagi jismoniy tarbiya fani imkoniyatlari, bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchisining kasbiy kompetentligi, ular faoliyatidagi samaradorlikni ta'minlovchi omillar xususida mulohaza qilingan. Shuningdek, jismoniy mashqlarning shaxs ma'naviy rivojlanishiga ijobiy ta'siri keltirib o'tilgan, bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining pedagogic-kasbiy kompetensiyalaridan tashqari, tashkiliy, kommunikativ, ritorik kompetentligini rivojlantirishning yetakchi usullari taqdim qilingan. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining axloqiy sifatlarini shakllantirishda "Jismoniy tarbiya" fani imkoniyatlaridan samarali foydalanish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: global muammo, ommaviy madaniyat, axloqiy tarbiya, pedagogik muammo, kasbiy malaka, ritorik, kommunikativlik, tashkiliy, sog'lom turmush tarzi, kompetentlik, sase-study, zamonaviy texnologiyalar, muvaffaqiyat.

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ПРИНЦИПЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ НРАВСТВЕННЫХ КАЧЕСТВ СТУДЕНТОВ НА ПРИМЕРЕ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Казаков Шавкат Норқобилович

Аннотация. В данной статье рассматриваются возможности физического воспитания в воспитании нравственных качеств старшеклассников, профессиональной компетентности будущего учителя физической культуры, факторы, обеспечивающие эффективность его работы. Также выявлено положительное влияние физических упражнений на духовное развитие личности, представлены ведущие методы развития организаторской, коммуникативной и риторической компетентности будущих учителей физической культуры. Разработаны рекомендации по эффективному использованию возможностей науки «Физическая культура» в формировании нравственных качеств учащихся общеобразовательных школ.

Ключевые слова: глобальная проблема, массовая культура, нравственное воспитание, педагогическая проблема, профессиональная квалификация, риторика, коммуникативные, организаторские, здоровый образ жизни, компетентность, кейс-стади, современные технологии, успех.

DIDACTIC PRINCIPLES FOR DETERMINING THE MORAL QUALITIES OF STUDENTS ON THE EXAMPLE OF PHYSICAL EDUCATION

Казаков Шавкат Норқобилович

Abstract. In this article, the possibilities of physical education in raising moral qualities of high school students, the professional competence of the future physical education teacher, and the factors that ensure the effectiveness of their work are considered. Also, the positive impact of physical exercises on the spiritual development of the individual was revealed, the leading methods for the development of organizational, communicative and rhetorical competence of future physical

education teachers are presented. Recommendations have been developed for the effective use of the possibilities of the science «Physical Culture» in the formation of the moral qualities of students in general education schools.

Key words: global problem, mass culture, moral education, pedagogical problem, professional qualification, rhetoric, communicative, organizational, healthy lifestyle, competence, case study, modern technologies, success.

Kirish. Dunyoda insoniyatni tashvishga solayotgan muammolar ichida axloqsizlik bilan bog'liq masalalar ko'lami yuqori o'ringa chiqmoqda. Globallashuv jarayoni, ommaviy madaniyatning qamrovi kun sayin kengayib borayotgan davrda inson axloqi masalasi global muammoga aylanmoqda. Mamlakatimizda ta'lim-tarbiya masalasi bo'yicha ta'lim tizimida samarali islohatlar amalga oshirilmoqda. Hozirgi kun yoshlar tarbiyasi masalasi nafaqat mamlakatimiz, balki butun insoniyat hamjamiyati oldidagi muhim muammolardan biri bo'lib turganligini ko'rsatmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoev BMT Bosh Assambleyasi 72-sessiyasida yoshlar tarbiyasi masalasiga e'tibor qaratib, "Bugungi dunyo yoshlari - son jihatidan butun insoniyat tarixidagi eng yirik avloddir, chunki ular 2 milliard kishini tashkil etmoqda. Sayyoramizning ertangi kuni, faravonligi farzandlarimiz qanday inson bo'lib kamolga yetishi bilan bog'liq. Bizning asosiy vazifamiz - yoshlarning o'z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish, zo'ravonlik g'osi "virusi" tarqalashining oldini olish. Buning uchun yosh avlodni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, uning huquq va manfaatlarini himoya qilish borasidagi ko'p tomonlama hamkorlikni rivojlantirish lozim, deb hisoblaymiz", degan edilar [1; 143]. Hozirgi kunda jamiyatning yoshlar odob-axloqini shakllantirishga qo'yayotgan talablari bilan bu masala yechimining yetarli darajada ishlab chiqilmagani o'rtasida ziddiyat mavjud. O'quvchilarning axloqiy fazilatlarini tarbiyalashda o'quv jarayonining imkoniyatli sinfda o'quv-pedagogik faoliyat sub'ektlarining pedagogik jihatdan to'g'ri tashkil etilgan kognitiv o'zaro ta'siri va muloqati natijasida ortadi.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ko'plab tadqiqotchilar pedagogik faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish, oliygohlarda mutaxassis tayyorlashda kompetensiyaga asoslangan bitiruvchining yangi modelini qurish zarurligini ta'kidlaydilar. A.V.Xutorskiy ta'limni modernizatsiya qilishning muhim jihati uni kompetensiya asosida qurish ekanligini asoslashga harakat qiladi [7]. Bu yondashuv ta'limdagi mavjud muammolarni, turli murakkabliklarni yechish qobiliyati bilan belgilanadi, bunda asosan o'zlashtirilgan bilimdan unumli foydalana olishga e'tibor qaratiladi. V.A.Slastenin, A.K.Markova, A.M.Novikovlar mutaxassis kompetensiyasini ma'lum bir sohada muvaffaqiyatli kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan qobiliyatlar, fazilatlar, shaxsiy xususiyatlar to'plami sifatida ta'riflaydilar.

I.D.Demakova, L.G.Loginova, E.A.Lutseva, T.V.Sikorskaya, S.A.Xazova va boshqalar "Jismoniy tarbiya" fani o'qituvchisining kasbiy pedagogik kompetensiyasi asosan gnostik, ya'ni jismoniy madaniyat, jismoniy rivojlanish qonuniyatlari va psixologik talablar, shuningdek, o'qituvchining o'zini o'zi bilishi bilan izohlashadi. U tadqiqot va diagnostika qobiliyatlarini o'z ichiga olishini ta'kidlashadi. Gnostik kompetensiya o'qituvchining psixologik-pedagogik, hamda sohaga oid bilimlarga ega ekanligini bildiradi. O'qitiladigan fanning nazariy asoslari, jismoniy tarbiya va sport asoslari, texnologik xavfsizlik qoidalarini bilishi, sohaga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish yo'llari va h.z. N.V.Kuzmina "Jismoniy tarbiya" fani o'qituvchisining kasbiy va pedagogik kompetensiyasini konstruktiv, tashkiliy, kommunikativ, va gnostik kabilarga ajratib ko'rsatadi [4]. "Jismoniy tarbiya" fani o'qituvchisi ta'limiy va tarbiyaviy, ijtimoiy-pedagogik, madaniy-ma'rifiy,

ilmiy-uslubiy, tashkiliy va boshqaruv ishlarini amalga oshirishi, hamda sport va sog'lomlashtirish tadbirlarini o'tkazib turishi maqsadga muvofiqdir.

Yoshlarni ma'naviy-axloqiy tarbiyalash, ularni mustaqil hayotga tayyorlash nafaqat davlat, balki jamiyat tomonidan hal etilishi lozim bo'lgan eng muhim vazifadir. Maktabning bola tarbiyasidagi eng muhim tizimli, pedagogik asoslangan mustaqil ravishda o'z-o'zini tarbiyalash ishlarini tashkil qilishdan iborat bo'lib, o'quvchilarda shaxsning hatti-harakati bilan uning sifatleri o'rtasidagi aloqani tushunishni, o'zida qimmatli irodaviy sifatlarini tarbiyalashga intilishni tarkib toptirish, o'zini tarbiyalash bilan qanday shug'ullanish kerakligi to'g'risidagi o'quvchilarga tushuncha berish, o'smirlarning ijtimoiy foydali faoliyatini tarbiyaga va o'zini tarbiyalashga yordam beradigan qilib uyushtirish lozim.

Muhokama va natijalar. "Jismoniy tarbiya" fani o'qituvchilari faoliyatini pedagogik kuzatishlarimiz tahlili, murabbiylar tomonidan shakllantirilgan axloqiy xulq-atvorning ijobiy tajribalari tor doirada yo'naltirilayotganligini ko'rishimiz mumkin. Har bir jismoniy tarbiya fani o'qituvchisi mashg'ulotlarda jismoniy mashqlarning insonning jismoniy rivojlanishidan tashqari ma'naviy rivojlanishiga ham ijobiy ta'sirini o'quvchilarga yetkazib bera olishi lozim. Mamlakatimiz oliy o'quv yurtlarida bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini zamon talablariga mos kadr sifatida tayyorlash ishlariga yetarlicha e'tibor qaratilmayapti. Bizning fikrimizcha, mazkur jarayonda oliy o'quv yurtlari rahbarlari tomonidan bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda jismoniy madaniyatning rolini yetarlicha baholamasligi salbiy ta'sir ko'rsatadi. Aksariyat hollarda hozirgi zamonaviy davr sharoitida bo'lg'usi o'qituvchilarga qo'yilayotgan kasbiy talablar, yangi samarali shakllar va usullarini izlashga qodir emasligi va ko'pincha istamasliklari sabab bo'lmoqda [2; 71]. O'quvchilarning ma'naviy-axloqiy sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish ushbu jarayonni optimal psixologik qo'llab-quvvatlash dasturlarini ishlab chiqish vazifasini dolzarblashtiradi. Bu o'z navbatida fan o'qituvchilarining yuqori shaxsiy va kasbiy kompetensiyaiga ega avlodini shakllantirishni taqozo etib, psixologik va pedagogik yordamning yuqori sifatiga erishishni talab qiladi. Jismoniy tarbiya fani o'qituvchi-murabbiylari faoliyatidagi samaradorlik ko'p jihatdan ularning pedagogik kompetensiyaviyligi bilan bog'liq.

Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida jismoniy madaniyatning inson va jamiyatni takomillashtirish omili sifatida roli ortib bormoqda. Sog'lom turmush tarzi, jismoniy tarbiya va sport kuchli davlat hamda sog'lom jamiyat rivojiga xizmat qiluvchi, birlashtiruvchi kuch, milliy g'oyaga aylanmoqda. Shunga ko'ra, jamiyat tomonidan jismoniy tarbiya va sport sohasiga xizmat qiluvchi mutaxassislarni tayyorlash sifatiga, ularning kasbiy malakasi darajasiga qo'yilayotgan talablar ortib bormoqda. Shaxsga yo'naltirilgan ta'limga murojat qilish bo'lajak jismoniy madaniyat o'qituvchisining texnologik rivojlanishidagi shaxsiy, umummadaniy rivojlanishga yo'naltirishga yordam beradi. Kasbiy kompetensiya o'qituvchining kasbiy muammolarini hal qilishga texnologik va pedagogik tayyorgarlik bilan bir qatorda, insonparvar pedagogik pozitsiyani, o'qituvchi pedagogik faoliyati, umumiy kasbiy madaniyatning yuqori darajasini anglatadi. Bu o'z navbatida oliy ta'lim muassasalarida yangi yondashuvlar va zamonaviy texnologiyalarni joriy etish orqali pedagogik kadrlarni tayyorlash tizimini modernizatsiya qilishni taqozo qiladi.

Kompetensiya masalasida ikki xil yondashuvni ko'rishimiz mumkin. Bir guruh tadqiqotchilar kompetensiyani shaxsning ajralmas shaxsiy sifati tarzida qarasalar, boshqalari esa - faoliyatning tarkibiy qismlarini va uning jihatlarini tavsiflashga e'tibor qaratishib, muammolarni muvaffaqiyatli hal qiluvchi omili sifatida tasavvur qiladilar. Jismoniy tarbiyaning maqsadi insonning jismoniy rivojlanishini optimallashtirish,

ijtimoiy faol shaxsga xos ma'naviy-axloqiy sifatlarni tarbiyalash bilan birgalikda, jismoniy sifatlarini takomillashtirishdan iborat bo'lar ekan, pedagog-murabbiylar tarbiyalanuvchilarni samarali mehnat va boshqa faoliyatga tayyor bo'lishini ta'minlashi kerak.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisining kompetensiyasini shakllantirish jarayoni ob'yektiv va sub'yektiv omillar ta'siri ostida kechadigan murakkab, ko'p komponentli ko'p bosqichli jarayondir. Bunda bitiruvchi talaba o'zini minimal hayotiy va kasbiy tajribaga ega bo'lishi, o'zini mustaqil boshqara olishi, hayotiy muammolarni hal qilishga va aniq maqsadlarga erishishga intilish lozim. Bo'lajak o'qituvchi o'zi tanlagan sohaga qiziqishi juda muhim. Chunki, kompetentlik faqat insonlar uchun qiziqarli bo'lgan faoliyatni amalga oshirish jarayonida rivojlanadi va o'zini namoyon qiladi [5]. Belkina A.S, Nesterova V.V. pedagogik kompetensiyani vakolatlarni amalga oshirishni ta'minlaydigan kasbiy va shaxsiy fazilatlar majmui sifatida ta'riflaydi. Ularning fikricha pedagogik kompetensiya qator kompetensiyalar bilan ifodalanadi: kognitiv kompetensiya (kasbiy va pedagogik bilimdonlik); psixologik kompetensiya (hissiy madaniyat, hissiy sezuvchanlik, psixologik xushyorlik); kommunikativ (muloqat madaniyati va pedagogik madaniyati); kasbiy va texnologik (pedagogik texnologiyalar); professional ma'lumot (axborot bo'yicha yo'naltirish, qidirish, baholash, foydalanish va saqlash); monitoring kompetensiya (pedagogik voqelik hodisalarini va ularning rivojlanishini kuzatish, tahlil qilish va prognozlash) [3].

"Jismoniy tarbiya" fani o'qituvchisining tashkiliy (boshqaruv) kompetensiyasi o'quv jarayonini, o'quvchilarning jismoniy tarbiya faoliyatini va o'qituvchining xatti-harakatlarini tashkil etish qobiliyatidan iborat bo'lib darsda o'quv materialini to'g'ri taqdim etish uchun aniq maqsadlarni belgilashdan iborat. O'qituvchining ritorik kompetensiyasi (nutqning o'zaro ta'siri madaniyati) o'quv mashg'ulotlari samaradorligini ta'minlashda katta ahamiyatga ega. O'qituvchining "nutq ma'suliyatini oshirish" professionallik uchun zaruriy shartlardan biridir. Murabbiy so'zining ta'sirchanligi, nutqning ravshanligi, ota-onalar bilan muloqat qilish qobiliyati, sport zalining akustik sharoitlariga e'tibor qaratishi zarur. Jismoniy tarbiya o'qituvchisi kasbiy kompetentligini rivojlantirishda yetakchi usullardan biri sase-study bo'lib, undan foydalanishning samaradorligi ham o'qituvchi, ham o'quvchi faolligini ta'minlaydi. Mazkur metod vaziyatni tahlil qilish usuli bo'lib, nafaqat biror muammoni ifodalovchi, balki mazkur muammoni hal qilishda o'zlashtirilishi zarur bo'lgan muayyan bilimlar majmuini dolzarb qiluvchi real vaziyatni hisobga olishni va anglab yetishni ko'zda tutadi. Sase-study – amaliy vazifalarni hal qilishda nazariy bilimlarni qo'llash asosida maqbul yechim beruvchi texnologiyadir. Bu usul ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, muqobil nuqtai nazarni tinglash va hisobga olish, o'z nuqtai nazarni dalillar yordamida ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi"[8]. Bunda muammoning o'zi bir xil yechimga ega emas.

O'quvchining jismoniy tarbiya faniga qiziqishi odatda jismoniy tarbiya va sport faoliyatning motivlari va maqsadlari asosida vujudga kelib ular quyidagilardir:

- o'quv jarayonidan qoniqish (hissiylik, muloqot, xilma-xillik va boshqalar);
- dars natijalari (yangi bilimlarni, harakatlarni o'zlashtirish, o'zini sinab ko'rish, natijani yaxshilash);
- sinfdagi muvaffaqiyat (shaxsiy fazilatlarini tarbiyalash, sport bo'yicha mahoratini oshirish, salomatligini mustahkamlash) va h.z.

Agar o'quvchi jismoniy tarbiya va sport mashg'ulotlarini bajarishda aniq maqsadga ega bo'lmasa qiziqish ko'rsatmaydi. O'quvchining jismoniy tarbiya darslariga qiziqishi maqsadga muvofiqlik, aniqlik, chuqur motivatsiya, manfaatlarning

barqarorligi, mashg'ulotlarning muntazamligi, musobaqalarning tashkil qilinishi, faollik va tashabbuskorlik bilan bevosita bog'liq. Ta'lim jarayonida axloqiy irodaviy rivojlanishning diagnostikasini olib borish orqali o'quvchilarda axloqiy sifatlarini takomillashtirish natijalarga erishish mumkin bo'lar edi. Ammo ta'lim tizimida ta'lim sifatini nazorat qilish mumkin, ammo tarbiya jarayonini baholash indikatorlari ishlab chiqilmagan. Bu jarayon asosan sifat ko'rsatkichlari bilan emas, balki miqdoriy ko'rsatkichlar bilan belgilanmoqda.

Xulosa. Umumta'lim maktablari o'quvchilarining axloqiy sifatlarini shakllantirishda "Jismoniy tarbiya" fani imkoniyatlaridan samarali foydalanish o'sib kelayotgan yosh avlodda sabr-toqat, iroda, mehnatsevarlik, hamdardlik, jamoaviylik, vatanparvarlik kabi ko'plab axloqiy sifatlarini shakllantirish va rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu maqsadni amalga oshirishda bo'lajak jismoniy tarbiya fani o'qituvchilarini zamon talablariga mos kadr sifatida tarbiyalash Oliy ta'lim muassasalari oldidagi eng muhim vazifa sifatida qaralishi, umumta'lim maktablari o'qituvchilarining kasbiy kompetensiyaga ega bo'lishi muhim ahamiyatga ega. Har bir tarbiyachi-pedagog qaysi fan o'qituvchisi bo'lishidan qat'iy nazar, dars jarayonida ta'limiy vazifani qo'yish bilan birga tarbiyaviy vazifaga ham birlamchi vazifa sifatida qarashi lozim. Buning uchun tarbiyachining o'zi tarbiya borasida namuna bo'la olishi talab qilinishini anglashi zarur. Shundagina pedagog o'z vazifasini to'laqonli bajara oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Валиев А.А. Ватанпарвар ёшлар тарбиясида ёшлар тарбиясида иймон-этикод туйғуларини шакллантириш // Таълим ва инновацион тадқиқотлар. 2022. № 7. -Б.143.
2. Банников С.Е., Абезин С.А., Валеев А.Р. Роль спорта в формировании у студентов базовых духовно-нравственных качеств XXI века// инновационный потенциал молодежи: культура, духовность и нравственность. 2019. -с.71. (68-72 б).
3. Белкин А.С. Педагогическая компетентность / учебное пособие А.С.Белкин, Белкин В.В. – Екатеринбург: Учебная книга, 2003. -С. 188.
4. Кузьмина, Н.В. Предмет акмеологии / Н.В. Кузьмина. – СПб.: Политехника, 2002. –С. 188.
5. Джон Равен. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы / Джон Равен; пер.с англ.-2-е изд., -М.: Когито Центр, 2001. -142.
6. Маринченко, К.А. Формирование компетентности профессионально-личностного самосовершенствования будущих преподавателей физической культуры в вузе: автореферат дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / К.А. Маринченко. – Орел, 2012. –С. 24. // Библиотека диссертаций. – Режим доступа: <http://www.dslib.net/prof-obrazovanie/formirovaniehtml>
7. Хуторский А.В. Определение общепредметного содержания ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов // www.eiudos.ru/news/compet-dis
8. Юлдашев З.Ю., Бобохужаев Ш.И. Инновационные методы обучения: особенности кейс-стади метода обучения и пути его практического использования. – Ташкент: IQTISOD-MOLIYA, 2006. – 88 с.

TALABALARNING KOGNITIV KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHDA CHIZMACHILIK FANINING O'RNI

Mamatov Dilshod Kodirovich,

*Buxoro davlat universiteti dotsenti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD).*

Annotatsiya: Mazkur maqolada chizmachilik darsini o'qitishda o'quvchilarning bilim qobiliyatlarini takomillashtirishning zamonaviy usullari mavjud ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Shuningdek chizmachilik va chizmageometriya fanlari bo'limi haqidagi ma'lumotlar beriladi.

Kalit so'zlar: chizma, rasm dasturi, loyiha, dizayn, joylashishni aniqlash, yangilangan kognitiv, raqamli, avtopsixologik vakolatlar

РОЛЬ РИСОВАНИЯ В РАЗВИТИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ

Маматов Дилшод,

*доцент Бухарского государственного университета, доктор философии
по педагогическим наукам (PhD).*

Аннотация: В данной статье проанализированы современные методы совершенствования познавательных способностей учащихся при проведении урока черчение на основе имеющихся данных. Также представлена информация по разделу рисование и начертательной геометрии.

Ключевые слова: рисунок, программа рисования, проект, дизайн, позиционирование, обновленные когнитивные, цифровые, аутопсихологические компетенции

THE ROLE OF DRAWING IN THE DEVELOPMENT OF COGNITIVE COMPETENCES OF STUDENTS

Mamatov Dilshod,

*Asso. Prof. of the Bukhara state university, doctor of philosophy (PhD) in
pedagogical sciences.*

Abstract: In the following article the modern methods of perfection of the cognitive competencies of the students in teaching the lesson of drawing are analyzed based on the available data. The article provides information about the Department of drawing and drafting Sciences.

Keywords: drawing, painting software, project, design, positioning, updated cognitive, digital, autopsychological competencies

KIRISH. Chizmachilik fani bo'lg'usi o'rta va oliy ta'lim muassasalarida shakllanayotgan texnik mutaxassislar uchun darslarda muhim va majburiy bo'lgan fan sohasidir. Hozirgi vaqtda juda ko'p turli xil chizish dasturlari mavjud, ular orasida professional (pullik) va soddalashtirilgan (bepul) dasturlarni ajratish mumkin. Siz uchun biz ulardan eng mashhur va ko'p funksiyali haqida umumiy ma'lumot tayyorladik. Hozirgi kunda ularning vositasida nafaqat murakkab eskizlarni chizish, balki tayyor chizmani chop etish, kerak bo'lganda ko'rish va tuzatish, balki o'z loyihalarini yaratish mumkin. Chizmachilik proyeksiyasida innovatsion texnologiyalarni qo'llashning ba'zi usullari haqida fikr yuritiladi

USULLARI. Graphite (umumiy dastur). Turli xil murakkablik va tafsilotlar

darajasidagi ikki va uch o'lchovli chizmalar, organigramma va diagrammalarni yaratish uchun mo'ljallangan. Dasturda chizmalarni tez va aniq yaratish uchun bir nechta funktsiyalar va vositalar mavjud. Fazoda bog'lash tizimi, maxsus kutubxonalarni yaratish qobiliyati, moslashuvchan o'lchamlari va boshqalar mavjud. Ushbu dastur texnika yo'nalishidagi universitetlar talabalari, muhandislar va oddiy foydalanuvchilar uchun javob beradi. Bu sizga ko'p sahifali PDF hujjatlarini yaratishga imkon beradi va mashhur CAD formatidagi rasmlarni aniq import va eksport qilishni ta'minlaydi.

Ishlash printsipli 2D va 3D komponentlardan chizilgan loyihani qurishdir. Bu bizga eng oddiy chizilgan va murakkab mexanizmni yaratishga imkon beradi. U uchta format bilan ishlaydi:

Oldingi dasturdan farqli o'laroq, AutoCAD G'arbiy Yevropada shakllangan ESCD tizimi bilan ishlamaydi, faqat xalqaro dasturni taklif qiladi. Bundan tashqari, uning kamchiliklariga to'liq xususiyatli versiyaning yuqori narxi kiradi.

Innovatsion platformaning eng muhim kontseptual pozitsiyasi o'quvchini davlat ta'lim standartiga kiritilgan umumiy va kasbiy kompetensiyalarga ega bo'lgan va qo'shimcha ravishda yangilangan kognitiv, raqamli, avtopsixologik kompetensiyalarga ega bo'lgan shaxsni kasbiy shakllantirish jarayonini faollashtiruvchi faol ishtirokchi (subyekt) sifatida ishlatadi. Bularning barchasi maktablarda ishlab chiqilgan o'qituvchining innovatsion turdagi bo'lg'usi adaptiv modelida qayd etilgan.

Kognitiv kompetensiya umr davomida ta'lim olish (lifelong education) kontseptsiyasi nuqtai nazaridan tanqidiy, tizimli, strategik, ijodiy fikrlash ko'nikmalarini, shuningdek, individual ta'lim trayektoriyalarini loyihalash ko'nikmalarini nazarda tutadi. Axborot-kommunikatsiya (raqamli) kompetensiyaga quyidagilar kiradi: ta'lim portallari, onlayn kurs platformalari bilan ishlash ko'nikmalari, onlayn guruhlarda loyihaviy muloqot ko'nikmalari, o'quvchilarning kognitiv uslublari va fikrlash turlarini hisobga olgan holda adaptiv elektron darsliklarni yaratish ko'nikmalari, o'quv o'yinlarini dasturlash ko'nikmalari, shuningdek, ta'lim uchun raqamli texnologiyalardan o'z-o'zini rivojlantirishda foydalanish ko'nikmalari [2, 45].

Avtopsixologik (tartibga soluvchi) kompetensiya jismoniy va psixofiziologik resurslarni boshqarish ko'nikmalarini, hissiy va motivatsion-irodaviy o'zini o'zi boshqarish, kasbiy faoliyatda vaqt va stressni boshqarish ko'nikmalarini, shuningdek, axborot ishlarining psixo-gigienasi ko'nikmalarini o'zlashtirishni o'z ichiga oladi ("raqamli eskiz", "chizmachilik fani uchun kerakli ma'lumotlarning kiritilishi").

Art (badiiy) loyihalar mohiyatan universal hisoblanadi: ular badiiy mavzular bo'yicha yuqori texnologiyali darslar, talabalar o'rtasida o'quv faoliyati, shuningdek, shaharning o'rta maktab o'quvchilari o'rtasida maktabning kasbga yo'naltirish ishlarining shakli bo'lishi mumkin. Art loyihaning asosiy afzalligi shundaki, o'quvchilar uning faol sheriklari. Har bir san'at loyihasi tomoshabinlar orasida ishlab chiqish va amalga oshirish uchun uzoq vaqt talab etiladi. Quyida chizmachilik fanida talab etiladigan daslabki malaka talablari keltirilgan.

1. Chizma ishi uchun talabalarining ijodiy guruhini shakllantirish, rasm chizishda badiiy loyihaning mavzusi, maqsad va vazifalarini shakllantirish;

2. Axborot loyihasi ustida ishlash: mavzu bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirish;

3. Art loyihasi mavzusidagi asosiy muammolarni aniqlash, tinglovchilar bilan muhokama qilish uchun muammoli masalalarni ishlab chiqish;

5. Badiiy loyiha tuzilmasini yaratish;

6. Chizma ishi uchun loyihalarini tanlash, qayta ishlash va tarkibini belgilash;

8. Badiiy loyihaning batafsil stsensariysini ishlab chiqish;

9. Badiiy loyihani elektron qo'llab-quvvatlash tizimini yaratish: audio va video materiallarni tanlash, qayta ishlash va yaratish, taqdimotlar yaratish;
10. Kostyumlar va rekvizitlarni yaratish;
11. Chizmalarni darsda tarqatish va ularni o'rganish;
12. Chizmachilik kompozitsiyalari, miniatyuralar va boshqalarni tanlash va o'rganish;
13. Individual, tabaqalashtirilgan, guruhli va konsolidatsiyalangan badiiy loyiha mashqlari;
14. Badiiy loyiha uchun reklama yaratish (reklama plakatlari, bukletlar, kalendarlar);
15. O'quvchilar orasida badiiy loyihani amalga oshirish.

Ishning sanab o'tilgan bosqichlarining har biri o'quvchilarning kognitiv, raqamli va avtopsixologik kompetensiyalarni tashkil etuvchi ko'pchilik ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yordam beradi – kelajakdagi innovatsion turdagi o'qituvchining adaptiv modelining asosiy tarkibiy qismlari.

Chizmachilik loyihasi ustida ishlashning eng muhim bosqichi-bu “g'oyalarni yaratish” deb nomlanib, uning tuzilishi quriladigan asosiy muammolarni aniqlash, shuningdek, badiiy loyiha davomida tomoshabinlar bilan muhokama qilish uchun muammoli masalalarni ishlab chiqish (eng qiyin universal muammo odatda minimunozara muammosiga aylanadi).

Chizma ishlarining ushbu bosqichi tanqidiy fikrlashni shakllantiradi – kognitiv kompetentsiyaning eng muhim tarkibiy qismi. Tanqidiy fikrlash badiiy loyiha ustida ishlashning dastlabki bosqichida, mavzu bo'yicha ma'lumotlarni to'plash, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirishda ham shakllanadi.

Chizma loyihalar ustida ishlashda o'quvchilarning kreativ, tizimli va strategik tafakkuri shakllanadi, bu ular uchun kognitiv kompetentsiyaning muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Badiiy loyiha-bu yangi bilimlarni taqdim etishning maxsus tizimi, yuqori axborot va hissiy to'yinganlik, boy semantik salohiyat va nisbiy aloqa erkinligiga ega bo'lgan o'ziga xos ta'lim va ta'lim muhitini shakllantirish. Tizimli va strategik fikrlash ko'nikmalari birinchi navbatda badiiy loyihaning tuzilishi va stsenariysini tuzishda rivojlanadi.

Kognitiv kompetentsiyaning eng muhim tarkibiy qismi ijodiy fikrlashni shakllantirishdir. Badiiy dizayn har bir talabaning ijodiy qobiliyatlarini namoyon etish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Badiiy loyihani yaratishda talabalar: manba matnlarini mo'ljallangan auditoriya uchun moslashtirishlari, badiiy loyiha uchun ssenariy tuzishlari mumkin.

Musavvirlik mahoratini namoyish etgan holda ma'lum bir minatyurani chizing, uni so'zda ta'riflang, aynan shu minatyurani kompyuter texnologilarida ijro eting, kostyumlar va rekvizitlar yarating, AKT hamrohligini yarating, badiiy loyiha uchun reklama yarating, auditoriyani tashkil qiling (o'yinlar, kvestlar ishlab chiqing va o'tkazing), tomoshabinlar bilan muloqot qiling, dialog o'tkazing (mini- suhbatlar), ularning nuqtai nazarini shakllantirish va bahslashish, mini-munozaralarni ishlab chiqish va o'tkazish va hokazo.

Chizmachilik darsining muhim shartlaridan biri dars davomida eng ijodkor talabalar o'qituvchi bilan hamkorlikda sketch, eskizlar va miniatyura va natryurmort uchun shablonlarni yaratish maqsadida ham ishtirok etishlari mumkin.

Kognitiv kompetentsiyaning yana bir komponenti-bu individual ta'lim traektoriyalarini loyihalash qobiliyatlari. Badiiy dizaynda talabalar 7-10 kishidan

iborat kichik guruhlarga birlashtirilgan, ularning har biri o'z badiiy loyihasi ustida ishlamoqda. Ish jarayonida har bir talaba "o'z xohishiga ko'ra" biznesni tanlashi mumkin, uning imkoniyatlari va qobiliyatlariga muvofiq har bir kishi umumiy ishga munosib hissa qo'shadi.

Katta sinflardagi chizmachilik darsi uchun loyihalar ustida ishlash jarayonida o'z-o'zini o'rganish va turli xil ishlarda o'zaro tayyorgarlik, o'zaro yordam, o'zaro yordam katta ahamiyatga ega. Ko'pgina o'quvchilar badiiy dizayndagi deyarli barcha zarur faoliyat turlarini o'zlashtiradilar.

Natijada talabalarning o'zlari guruhning har bir a'zosining badiiy loyihani yaratish va amalga oshirish bo'yicha jamoaviy ishlarga qo'shgan hissasini baholaydilar. Shunday qilib, badiiy dizayn talabalarning individual ta'lim traektoriyalarini, shu jumladan ushbu jarayonning o'zaro ta'sir, o'zaro yordam va aks ettirish kabi muhim bosqichlarini shakllantirish va amalga oshirishga imkon beradi.

Ushbu kompetensiya badiiy chizmalar ustida ishlash davomida shakllanadi. Bu badiiy dizaynning dastlabki bosqichida ham axborot loyihasini yaratishda (mavzu bo'yicha ma'lumotlarni yig'ish, tasniflash, tahlil qilish, qayta ishlash va umumlashtirish), ham keyingi ishda - badiiy loyiha uchun AKT yordamini yaratishda (tizim) sodir bo'ladi. talabalar tomonidan tez-tez suratga olinadigan va tahrir qilinadigan taqdimotlar va videolar ko'prik yordamida bo'ysunadi). Badiiy dizayn jarayonida AKTdan foydalanishning maqsadi xayoliy idrok orqali materialni chuqurroq idrok etishga erishish, uning hissiy ta'sirini kuchaytirish, "chizmaga sho'ng'ishni" ni ta'minlashdir.

Dars birinchi navbatda texnik chizmalarni to'g'ri chizish usullari, shuningdek, chizma xo'jaligining barcha sohasini to'g'ri tashkil qilish haqidagi fan chizmachilik deyiladi degan ta'rif bilan boshlanadi.

Biz geometriya, proyeksiya chizmachilik va qurilish chizmachilik bo'yicha o'quv chizmalarini bajarishda chizmachilikdagi innovatsion texnologiyalardan foydalanamiz.

Tomoshabinlar orasida chizmachilik loyihani amalga oshirishdan oldin talabalar auditoriyani jalb qilish va badiiy loyihaning eng faol tinglovchilari-ishtirokchilarini mukofotlash maqsadida reklama plakatlar, bukletlar, kalendarlar yaratadilar. Talabalarning loyihaviy muloqot qobiliyatlari onlayn jamoalarda ham rivojlanmoqda, chunki badiiy loyihalar ustida ishlash jarayoni nafaqat sinfda, balki ijodiy jamoa a'zolari va o'qituvchi o'rtasida doimiy muloqotni talab qiladi.

Ijodkorlik eng "muhim" faoliyatlardan biridir. Murakkab va uzoq muddatli loyiha faoliyati jarayonida o'zining jismoniy, psixofiziologik, kognitiv, hissiy, ixtiyoriy resurslarini (avtopsixologik kompetentsiya) tartibga solish qobiliyati innovatsion turdagi bo'lajak o'qituvchini shakllantirishning muhim jihati hisoblanadi. Psixologiya asoslarini o'rganish davomida shaxs turlari va fikrlash uslublari, psixologik himoya mexanizmlari va nizolarda o'zini tutish strategiyalari to'g'risida olingan ma'lumotlar talabalarga badiiy loyihalarni tayyorlash va o'tkazish jarayonida ijobiy "o'z-o'zini imidjini" saqlashga yordam beradi.

O'quvchilarning jismoniy va psixofiziologik resurslarini boshqarish ko'nikmalarini oshirish uchun jamoani shakllantirish va ijodiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha treninglar o'tkaziladi. Hissiy va motivatsion-ixtiyoriy o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari suhbatlar, rolli o'yinlar, chizmachilik loyihalarni tayyorlashning barcha bosqichlarini batafsil rejalashtirish orqali shakllanadi. Vaqt va badiiy kompozitsiyani boshqarish ko'nikmalarini o'zlashtirish uchun ijtimoiy tarmoqlarda maxsus yaratilgan jamoalarda ("suhbatlar") tezkor hisobotlar tizimi qo'llaniladi, o'yinda "oqim

faoliyati”ni qo'llab-quvvatlash mantiqqa erishadi (darajadagi yutuqlar mantig'i).

Avtotopsixologik (tartibga soluvchi) vakolat “raqamli chizimachilik”dan foydalanishni ham o'z ichiga oladi. Bu nafaqat darslar va mashg'ulotlar paytida gadjetlardan foydalanishni vaqtincha rad etish, balki talabalarning ishonchlilik va ilmiy ma'lumotlar nuqtai nazaridan tekshiriladigan Internet saytlarida tasdiqlangan ma'lumotlarni topish qobiliyatini shakllantirishdir. Umuman olganda, bo'lajak o'qituvchining avtopsixologik vakolatiga kiritilgan “kelajak ko'nikmalari” ustida ishlash talabaning o'zini o'zi bilishi va o'zini o'zi rivojlantirish jarayonlarini faollashtiradi.

Shunday qilib, umumta'lim maktabida badiiy dizayn innovatsion turdagi o'qituvchi shaxsini shakllantirishning samarali vositasidir. Chizma va chizma geometriyasi fanlarida grafik jarayonlarning yordamchi proektsiyasi, dizayn funktsiyalari va motivatsion-qiymat, amaliy-faoliyat, refleksiv-baholash komponentlari o'quv va kognitiv vazifalarning ijodiy yechimini topishga qaratilgan ijodiy faoliyatni maqbul qo'llab-quvvatlash mantig'iga ustuvor ahamiyat berish orqali aniqlanadi;

Yordamchi proektsion usullarni o'qitish orqali talabalarning ijodiy kompetentsiyasini rivojlantirish modeli individual xususiyatlarni maksimal darajada hisobga olish, ijodiy muhit barqarorligini ta'minlash, dialogik birgalikdagi faoliyatni tezlashtirish kabi uslubiy shartlarni qat'iy belgilaydigan texnologik tuzilmani pedagogik loyihalash asosida takomillashtiriladi;

Chizmachilik va chizma geometriyasi fanlarida grafik jarayonlarning yordamchi proektsiyasi, dizayn funktsiyalari va motivatsion-qiymat, amaliy-faoliyat, refleksiv-baholash komponentlari o'quv va kognitiv vazifalarning ijodiy echimini topishga qaratilgan ijodiy faoliyatni maqbul qo'llab-quvvatlash mantig'iga ustuvor ahamiyat berish orqali aniqlanadi;

Yordamchi proyeksiya usullarini o'rgatish orqali talabalarning ijodiy kompetentsiyasini rivojlantirish modeli individual xususiyatlarni maksimal darajada hisobga olish, ijodiy muhit barqarorligini ta'minlash, dialogik birgalikdagi faoliyatni tezlashtirish kabi uslubiy shartlarni qat'iy belgilaydigan texnologik tuzilmaning pedagogik dizayni asosida takomillashtiriladi;

Chizmachilik va chizma geometriyasi fanlarida ijodiy faoliyatni rivojlantirish metodologiyasi yordamchi proektsiyada zarur bo'ladigan elementlarni topishga qaratilgan evristik usullarning tashkiliy va texnik moyillik bilan qayta aloqa darajasini oshirish orqali yaxshilanadi (qurilish, proyeksiya, texnik-dizayn,) assotsiativ, intuitiv va mantiqiyga tayanib noma'lumni qidirishda asqotadi [3, 234].

Bo'lajak o'qituvchilarning ijodiy tafakkurini rivojlantirishning pedagogik mexanizmi talabaning shaxsiy salohiyatini namoyon etishga qaratilgan subyekt-subyekt munosabatlari tizimining individual ta'lim traektoriyasi bilan refleksivlik holatini tizimli ravishda tuzatish bo'yicha kompozitsion-ijodiy faoliyatning ijobiy dinamikasini kengaytirish asosida takomillashtiriladi.

Muhokama. Fazoviy fikrlashni sifat jihatidan yangi darajada rivojlantirish muammosini zamonaviy kompyuter yordamida loyihalash tizimlari hal qilishi mumkin. Arxitektura va qurilish chizmalari san'at va grafika fakulteti talabalari tomonidan “chizmachilik va chizma geometriya asoslari” kursining oxirida o'rganilganligi sababli, ushbu kursning mantiqiy davomi, bizning fikrimizcha, ko'proq ko'rinishga ega bo'lgan grafik ma'lumotlarni namoyish qilishning kompyuter vositalarini o'rganishdir. dinamizm, turli xil tasvirlarni bajarishning yuqori tezligi, qulay va intuitiv grafik interfeys.

A special influence on the formation of positive motivation is exerted by: the

information saturation of the curriculum, its relationship with previously studied material, a clearly realized perspective of the educational work of future teachers, the use of the “success methodology”, instilling in the student faith in their abilities and strength, the use of a rating system for assessing students’ knowledge.

Chzimachilik darslarida ishlatiladigan zamonaviy dasturiy ta’minot

Chzimachilik darslarida foydalanish uchun quyidagi dasturlardan foydalaniladi: Adobe Photoshop CC; MyPaint; DrawPlus; Clip Studio Paint; CorelDRAW; Affinity Designer; Autodesk Sketchbook; YouiDraw Drawing; MyBrushes Paint for Mac; Epic Pen; Flame Painter; ChemDoodle; Paintstorm Studio; MyPaint; Mischief; DrawPlus; Clip Studio Paint; Krita; MediBang Paint Pro; Procreate.

Ushbu keng spektrli dasturlardan tashqari, tor yo’naltirilgan dasturlar ham mavjud. Masalan, elektr zanjirlarini chizish uchun: DSSim-PC, sPlan, Circuit program, diagramma va mikrosxemalarni kompyuter yordamida loyihalash uchun — ExpressPCB.

Xulosa. Grafik faoliyatga ijobiy motivatsion munosabat tasviriy san’at ta’lim yo’nalishida dizaynga sezilarli turtki berishi mumkin. Shu bilan birga, chzimachilik fanida innovatsion texnologiyalardan unumli foydalanish motivatsiyasi o’quvchi yoshlarning butun o’quv jarayoniga ijobiy munosabati, barqaror ichki motivlar, belgilangan grafik vazifaga original yechim topishga bo’lgan ishtiyoq bilan belgilanadi.

ADABIYOTLAR

1. H.W. Janson. History of Art (Hardcover) by H.W. Janson. Princeton University press. 236 P.
2. E.H. Gombrich. The Story of Art. Englewood Cliffs. New York, 2012, P. 346
3. Betty Edwards. The New Drawing on the Right Side of the Brain. Redhouse Publishing house. Auckland, P. 248.
4. Austin Kleon. Steal Like an Artist: 10 Things Nobody Told You About Being Creative
5. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2015 yil 15 noyabrdagi Qarori № PQ-2435 “Bolalar musiqa va san’at maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish bo’yicha 2016 — 2020-yillarga mo’ljallangan davlat dasturi to’g’risida.
6. Mamatov, Dilshod. «PROJECTS OF MAKING CLAY AND PLASTIC TOYS IN PRE-SCHOOL EDUCATION.» Theoretical & Applied Science 9 (2019): 281-285.
7. Mamatov, Dilshod. «The Role of Computer Gaphics in Developing Students Space Imagination.» JournalNX 6.10: 304-309

MILLIY O'QUV DASTUR" FIZIKA TA'LIMI ZAMONAVIY FIKRLASH USLUBINING ASOSI SIFATIDA

Mirzayev Mirgalim Shoyimardonovich.

*Qarshi muhandislik-iqtisodiyot instituti «Fizika va elektronika» kafedrasi katta
o'qituvchisi*

Annatsiya: Ushbu ishda fizika sohasidagi ilmiy bilimlar tarixi shartli ravishda to'rtta boshqichga ajratilgan. Hozirgi axborotlashgan jamiyatda oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitish tizimi qaysi bosqichlarni o'z ichiga olishi lozimligi haqida takliflar berilgan. Shuningdek fizikani o'rganishda bunday postneklassik yondashuvni amalga oshirish ta'lim jarayonini tashkil etish, tegishli ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va amaliyotda joriy qilish haqida fikrlar bildirilgan.

Kalit so'zlar: Fizika ta'limi, postneklassik yondashuv makro va mikro olam, sinergetika, modernizatsiya,

«НАЦИОНАЛЬНАЯ УЧЕБНАЯ ПРОГРАММА» ФИЗИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННОЕ КАК ОСНОВА МЫШЛЕНИЯ

Мирзаев Миргалим Шойимардонович

*Старший преподаватель кафедры «Физика и электроника» Каршинского
инженерно-экономического института*

Аннотация: В данной работе История научных знаний в области физики условно разделена на четыре этапа. В современном обществе выдвигаются предложения о том, какие этапы должна включать современная система преподавания физики в высших учебных заведениях. Высказывались также мнения о том, что реализация такого постнеклассического подхода к изучению физики должна способствовать организации образовательного процесса, разработке и внедрению в практику соответствующих образовательных технологий.

Ключевые слова: физическое образование, постнеклассический подход, макро-и микромир, синергетика, модернизация,

PHYSICS EDUCATION" NATIONAL CURRICULUM « MODERNAS THE BASIS OF THE WAY OF THINKING

Mirzaev Mirgalim Shoyimardonovich.

*Senior Lecturer of the Department of Physics and Electronics of the Karshi
Institute of Engineering and Economics*

Abstract: In this paper, the history of scientific knowledge in the field of physics is conditionally divided into four stages. In modern society, proposals are being put forward on what stages the modern system of teaching physics in higher educational institutions should include. Opinions were also expressed that the implementation of such a post-non-classical approach to the study of physics should contribute to the organization of the educational process, the development and implementation of appropriate educational technologies in practice.

Key words: physical education, post-non-classical approach, macro- and microcosm, synergetics, modernization,

Kirish. Fizika sohasidagi ilmiy bilimlar tarixini shartli ravishda to'rt bosqichga bo'lish mumkin [1]. Ularning har biri, xususan, fanda ustunlik qiladigan tadqiqot me'yorlari bilan ajralib turadi. Bu esa o'z navbatida ma'lum bir mustaqil ravishda fikrlash uslubining paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

1. Fizikaning kelib chiqishi tabiat haqidagi fizik va falsafiy tushunchalarning yaqinligi va hatto birlashishi shubhasiz ilmiy fikrlashning uslubiga ta'sir ko'rsatadi.

2. «Klassik» fizika bosqichi (XVII–XVIII asrlar). Klassik fikrlash g'oyasi doirasidagi fizik tadqiqotlar uslubida tabiatning tugallangan, mantiqiy berik manzarasini yaratish edi. Tabiat haqidagi bilimlarni mexanikaning asosiy tamoyillari va g'oyalarga qisqartirish kiritish g'oyasi bilan asoslanadi. Natijada, XIX asrga kelib, mexanikaning o'rnini elektrodinamika egalladi.

3. Kvant–relyativistik fizika bosqichi (XIX asr oxiri, XX asr o'rtalari). Bu yerda yagona haqiqiy nazariya g'oyasidan farqli o'laroq, bir xil voqelikning bir biridan farq qiladigan bir nechta aniq nazariy tavsiflari mavjudligiga yo'l qo'yiladi, chunki ularning har biri ob'ektiv haqiqiy bilim momentini o'z ichiga olishi mumkin.

4. Ilm–fan rivojlanishining axborotlashgan hozirgi bosqichida biz, fizika asoslarida sifat jihatidan yangi ob'ektlarni o'rganishga jalb qilish bilan bog'liq tub o'zgarishlarga guvoh bo'lmoqdamiz. Ushbu jadal o'zgarishlarni keyingi ilmiy va texnologik inqilobning kashshofi deb ta'riflash mumkin, uning davomida yangi, klassikadan keyingi fizika paydo bo'ladi. Axborotlashgan jamiyatda ushbu fizika zamonaviy fizika deb ataladi.

Fizika ta'limining hozirgi bosqichda rivojlanishini quyidagi:

1) bir qator tabiiy fanlar: matematika, fizika, kimyo, biologiya va boshqalarda o'rganilgan turli xil ob'ektlarning o'zaro bog'liqligi, uzluksizligi, o'zaro o'zgarishi mavjudligini nazarda tutadigan tadqiqotlarning fanlararo bog'liqligi (fizik olamning yaxlitligi g'oyasini amalga oshirish natijasi); bu tabiiy ravishda Mega, makro va mikro olamning fizik xususiyatlariga taalluqlidir, bu fazo va vaqtda turlicha ko'rinishda namoyon bo'ladigan yagona qonuniyatlarning natijasi;

2) global rivojlanish g'oyasi zamonaviy fanning (xususan fizikaning) tabiatni o'z o'zini rivojlantirishda har tomonlama o'rganishga bo'lgan istagiga javobdir [2].

Obektlarni o'rganishga fanlararo yondashuvning yorqin namoyon bo'lishi tabiiy fanlarda (birinchi navbatda fizikada) paydo bo'lgan sinergetika hisoblanadi. U rivojlanishning keng tarqalgan qonunlarini hamda, murakkab fizik tizimlarni o'z-o'zini tashkil etishini o'rganadi. Yunon tilidan tarjima qilingan “sinergetika” so'zining o'zi qo'shma harakatni anglatadi, ya'ni u bir necha xil omillarning birgalikda harakati bilan yuzaga keladigan hodisalarni o'rganadi, alohida har bir omil esa bu hodisani amalga oshirishga olib kelmaydi [3]. Sinergetikaning rivojlanishi olamni o'rganishdagi yondashuvlardan chuqur o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bu borliqdan mavjullikka, barqarorlikdan boshqariladigan rivojlanishga, barqarorlikdan boshqariladigan rivojlanishga, tartib tasvirlardan yangi tartiblangan rivojlanish tuzilmalarni yaratadigan betartiblikka, salbiy teskari aloqa (homeostaz) orqali o'z muvozanatini saqlaydigan tizimlardan rivojlanishning jadal jarayonlariga, nochiziqli ijobiy teskari aloqa orqali evolyusiyadan koevolyusiyaga, o'zaro kelishgan turli xil murakkab evolyusiyaga konseptual o'tishni anglatadi [4]. Sinergetika g'oyalari zamonaviy fikrlash uslubi hodisasini tushunishda ham samaralidir [5]. Bizningcha, murakkab tizimlar xatti–harakatlarining sinergetik evolyusion nochiziqli modellari inson tafakkurining ijodiy faoliyatini tushunish uchun ham qo'llanilishi mumkin. O'z-o'zini tashkil qilish tizimlari va ijodiy fikrlash jarayonlari umumiy xususiyatlarga yega. Ularning ikkalasi ham ijodiy yangilanish va takomillashtirishga intilishadi,

sinergetika tabiat va tafakkurning abadiy rivojlanishi sog'lom fikr va tushunchadan foydalangan holda fikrlash va harakat qilish imkoniyatini ochib beradi.

Fizika rivojlanishining hozirgi bosqichiga xos bo'lgan global olamda sodir bo'layotgan o'zgarishlar jarayoni barcha elementlarining yaxlitligi va o'zaro bog'liqligini tushunish tafakkurni tubdan qayta tashkil etishga, olamni dual ko'rinishidan voz kechishga va olamning sinkretik qarashlarini zamonaviy darajada qayta tiklab, noaniq fikrlash tizimini shakllantirishga olib keladi [6].

Sinkretik (yunonchadan—ulanish, birlashtirish manosi) bildirib turli xil hodisalar o'rtasidagi aloqalarni topish, ularni keltirib chiqargan hodisalarning sabablari haqidagi barcha farazlarni yaratish istagini ifodlaydi. Bunday holda, tushunish hodisaning tafsilotlarini tahlil qilishdan emas, balki uni bir butun sifatida anglash va alohida qismlar mavjudligining ma'nosini yanada aniqlashdan boshlanadi.

Albatta, tadqiqot faoliyatida faqat yaxlitlikning asosiy tuzilishi va elementlarini izlashga yo'naltirilganligi hamda birlashtiruvchi xususiyatlarini izlashdagi muqobil yo'nalishlardan voz kechish kerak emas. Ushbu qo'shimcha munosabatlar va ikkalasi ham tabiatning tegishli tavsifi uchun zarurdir (N.Bor manosi) [2]. Ammo hozirgi vaqtda empirik va nazariy natijalarning to'planishi, zamonaviy ilmiy nazariyalar va konsepsiyalardagi muammolar va qarama qarshiliklarning keskinlashishi bizni yangi fundamental tadqiqotlarni rivojlantirishga, fikrlash uslubini, ilmiy muammolarni ko'rishni tubdan o'zgartirish bilan bog'liq yangi ilmiy inqilobni keltirib chiqarishga majbur qiladi. O'z navbatida, axborotlashgan jamiyat odamlarda fundamental fanning so'ngi yutuqlariga mos keladigan yangi yaxlit dunyoqarash va ilmiy dunyoqarashni shakllantirish zarurligini tobora ko'proq anglamoqda. Tabiiy fanlar nafaqat texnologiyalarning rivojlanishini ta'minlaydi, balki insonlarning mentalitetini rivojlantiradi, xususan, ularda ilmiy tafakkurning alohida turini shakllantiradi hamda ularning yetishmasligi axborotlashgan jamiyatda keskin seziladi.

Metodlar. Yuqoridagi bildirilgan fikrlar shuni ko'rsatadiki, yangi zamonaviy (sinergetik) fikrlash, bir vaqtda noqiziq, evolyusion, ijodiy va yaxlit usul hisoblanadi. Fikrlash uslubini shakllantirish har qanday fanni, shu jumladan, fizikani o'rganishning asosiy maqsadlaridan biridir. Aynan ushbu shakllangan fikrlash uslubi kelgusidagi ilmiy tadqiqotlar muvaffaqiyatini belgilaydi. Shuning uchun ushbu «Fizikani o'rganishning hozirgi metodik tizimi fizika fanining hozirgi amaldagi holatiga mos keladimi?» degan savol muhimligicha qoladi.

Amalga oshirilgan kuzatishlar va tahlil natijalari ushbu savolning javobi salbiy ekanligini ko'rsatadi. Amaldagi an'anaviy fizika ta'limi tarkibiy tuzilishi va mazmuniga davr talablariga mos ravishdagi o'zgartirish kiritilishi lozim deb hisoblanadi. Hozirgi davrda ham amaldagi fizika ta'limi mazmuni fan rivojlanishining klassik bosqichi mexanik qarashlarini o'rganish bilan cheklanib qolganligi amaliyotda o'z isbotini topgan. Fizika tarixida kvant–relyativistik bosqich g'oyalarini o'rganishga alohida e'tibor beriladi. Ammo, yuqorida muhokama qilingan sinergetik fikrlash uslubiga mos keladigan g'oyalar va usullar fizika kursida deyarli yo'q. Shu sababli, hozirgi davrda amaldagi fizika ta'limini o'rganishning metodik tizimi zamonaviy fikrlash uslubini shakllantirish uchun faqat minimal shart–sharoitlarni yaratgan holda barkamol rivojlangan, davr talablariga mos ravishdagi mutaxassis kadrlarni tayyorlashni talab qiladi.

XXI asr boshidagi global rivojlanish inqirozining ajralmas qismi bo'lgan zamonaviy ta'lim tizimining inqirozi, ko'p jihatdan bugungi ta'limning tor intizomiy munosabati bilan bog'liq. Buning natijasida, rivojlanayotgan postindustrial axborot jamiyati sharoitida odamlarga tobora yomonlashib borayotgan ekologik inqirozga,

axloqiy me'yorlar va ma'naviy qadriyatlarning qadrsizlanishiga, siyosiy va iqtisodiy vaziyatlarning beqarorligiga munosib javob berishga imkon bermaydigan voqelik haqidagi tasavvurlar paydo bo'ladi. Axborotlashgan jamiyatda ma'lumotlar jadal rivojlanishi natijasida biz muammolarning murakkabligini tushunish, turli sohalarida sodir bo'ladigan tezkor o'zgarishlarni ongimizda bo'lgan hodisalar o'rtasidagi bog'liqlik va o'zaro ta'sirlarni tushunish imkoniyatidan ortda qolib davr talablariga javob bera olmay qolinmoqda. Shuning uchun hozirgi axborotlashgan jamiyatda ta'limni tubdan isloh qilish bosqichi, oliy talim muassasasining bitiruvchisi bilimlarni o'zaro bog'lay oladigan malakali – mutaxassis bo'lib shakllanishiga olib keladi.

Pedagogik nazariyani modernizatsiya qilish zarurligini anglash, uni klassik bo'lmagan fanning asosiy talablariga muvofiqlashtirish zarurligini tushunish ilmiy jamoatchilik orasida o'tgan asrning 80 yillarning oxirida paydo bo'ldi. 1989–yilda Vena shahrida bo'lib o'tgan xalqaro simpoziumda so'zga chiqqan kanadalik professor R.Ramzay o'tgan asrning mexanistik qarashlari va tushunchalari to'riga chigallashgan pedagogika fanining nazariy va metodologik asoslarining holati chuqur tashvish uyg'otadi, deb ta'kidlagan [5]. Uning fikricha, boshqa barcha fan sohalaridagi tabiiy fanlarning so'nggi yutuqlarining jiddiy muammolariga javob izlash kerak. Pedagogika va jamiyatning barcha ijtimoiy pedagogik faoliyati uchun zamonaviy fikr yuritish, yangi tushuncha va davr talablariga muvofiq zamonaviy fizika ta'limi asoslarni ishlab chiqish zarurati mavjud.

Natijalar va Munozara (Introduction, Methods, Results, and Discussion, Conclusion). Yuqorida aytilganlarning barchasi fizika talimi talabalarning zamonaviy yaxlit fikrlash uslubini shakllantirish texnologiyasi yanada samarali bo'lishini ko'rsatadi, agar:

- “Fizika” fanining mohiyati va mazmunini ochib beradigan yangi yondashuv asosida fizika talimi tizimini fizik bilimlar, zamonaviy fikrlash va bilim faoliyati sohasidagi kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan yaxlit o'quv jarayonini tashkil etuvchi tizim tushunchasi sifatida ishlab chiqish;

- zamonaviy fizikaning evristik, konseptual, uslubiy va gumanitar salohiyatidan o'quvchilarning o'quv faoliyati va ijodkorligini rivojlantirish, ularning mustaqil fikrlay olish, zamonaviy tabiiy–ilmiy dunyoqarashini shakllantirishda foydalanish.

Ko'rib turganimizdek, bu muammoni hal qilishning birinchi qadami an'anaviy ravishda qurilgan kursning turli «joylarida» zamonaviy fizikaning axborotlashgan jamiyatdagi alohida yutuqlari va yangiliklarini tarqatish emas, balki zamonaviy fizikada mustaqil ravishda mavjud bo'lgan bo'limlarning uslubiy ahamiyatini aniqlash va ularni me'yoriy kurslarning teng huquqli qismlarga aylantirishdir. Barcha oliy ta'lim muassasalarida me'yorga aylanishi kerak bo'lgan navbatdagi bosqich zamonaviy fizikani o'qitish tizimini yaratishdan iborat bo'lib, uni amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari va shakllari ta'lim muassasalari yo'nalishiga qarab o'zgaradi.

Oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitish tizimi quyidagilarni o'z ichiga olishi kerak:

- oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitishning maqsad va vazifalari batafsil ishlab chikilishi;

- me'yoriy, maxsus va fakultativ kurslar;

- maxsus fizik amaliyotlar;

- talabalarning mustaqil ishlarini tashkil etish (ilmiy stendlar, kurs ishlari, tezislar, magistrlik dissertatsiyalari ustida ishlash);

- kompyuter texnologiyalari asosida bilimlarni baholashning zamonaviy metodologiyasi;

- kafedrada (laboratoriyalarda) ilmiy potensialga ega o'qituvchilarning shaxsiy

ilmiy yutuqlari natijalaridan o'quv jarayonida foydalanishni yo'lga qo'yish;

–multimediya texnologiyalariga asoslangan oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitish metodikasining umumiy qoidalarini ishlab chiqish, shuningdek, turli yo'nalishdagi oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitish metodikasining xususiyatlarini aniqlash kabilarni o'z ichiga olishi kerak.

Axborotlashgan jamiyatda fizikani o'rganishda bunday postneklassik yondashuvni amalga oshirish ta'lim jarayonini tashkil etish, tegishli ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqish va amaliyotda joriy qilishni talab qiladi. Bunday zamonaviy texnologiyalarni yaratish uchun asos bo'lishi kerak bo'lgan asosiy tamoyillar, bizning fikrimizcha, quyidagilardan iborat.

1. Turli xil yo'nalishdagi oliy talim muassasalarida dars berish jarayonida talabalarga tabiiy–ilmiy ratsional fikrlash va umuman olam haqidagi g'oyalarini shakllantirish uchun sharoit yaratish, ya'ni, kasbiy faoliyatning tegishli sohalariga tezda o'tish va ilmiy savodxonlikning yangi darajasiga bo'lgan ehtiyojni ehtiyojini ta'minlashdan iborat.

2. O'qishga bo'lgan qizishlarini oshirish uchun kelajakdagi kasbiy faoliyatning predmeti va ijtimoiy kontekstlarining o'quv faoliyati jarayoni va natijalariga, birinchi navbatda, zamonaviy fizika fani yutuqlarini o'rganishga bag'ishlangan darslarda mazmunli ta'sirini tushunishga erishish kerak.

3. Zamonaviy fizikani o'qitish metodikasi o'qitishning umumiy didaktik tamoyillariga mos va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishi lozim, ya'ni, bunda birinchi navbatda yuqori sifatli o'qitish usullari multimedia texnologiyalaridan keng foydalanishdan iborat. Zamonaviy fizika barcha fizik bilimlar mazmunini konseptual va dunyoqarashdek umumlashtiruvchi tuzilma vazifasini bajarishi lozim va shart.

5. Zamonaviy fizikani o'qitishni oliy talim muassasasi yo'nalishlari va shakllariga qarab o'zgarib turadigan tizimini yaratish kerak. Oliy talim muassasalarida zamonaviy fizikani o'qitish tizimi nafaqat talabalarining keyingi kasbiy tayyorgarligi uchun asosiy fundament sifatida fizik bilimlarni shakllantirishda, balki talabalarining zamonaviy yaxlit fikrlash uslubini rivojlantirishga ham yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Лагунов А.С., Ус Н.А., Ларионов А.П. История физики. Хронология событий, открытий, изобретений. Воронеж, 1999.–147 с.

2. Степанова Г.П. Обновление содержания физического образования в основной школе на основе информационного подхода. Автореф. диссер. на соискание ученой степени доктора пед. наук. М., ИОСО РА, 2002. – 33 с.

3. Новая иллюстрированная энциклопедия. В 20 т.–Т. 16.–М.: Большая российская энциклопедия, 2001.

4. Турсунов Қ.Ш. Синергетик илмий дунёқарашда. –//«Нанотехнология ва қайта тикланадиган энергия манбалари: муаммо ва ечимлар» республика илмий–амалий конференция материаллари, 326–328 б.–Қарши, 2012

5. Турсунов Қ.Ш. Роль интеграции в образовании XXI века.–Некус шахри, ж: “Муғалим ҳам узликсиз билимлендирий”.–67–71 б.– №4.–2012.

6. Шарыпов О.В. Об актуальности создания постнеклассической физики // Гуманитарные науки в Сибири.–1998. – № 1.

KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSIDA TALABALARNI KASBIY FAOLIYATGA TAYYORLASHNING TAKOMILLASHTIRILGAN MODELI

Muxamedov Shavkat Madjitovich

Buxoro davlat pedagogika instituti “Texnologik ta’lim” kafedrası dotsenti

Annotasiya: Maqolada kredit-modul tizimi asosida texnologik ta’lim yo’nalishi talabalarini kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modelini tuzish uning komponentlari haqida fikr yuritiladi. Jumladan: Kredit-modul tizimiga asoslangan o’quv jarayonining takomillashtirilgan va ta’lim jarayoniga tavsiya etilayotgan modelning maqsad, tashkiliy, mazmun, natija komponentlari tizimli asosda ko’rsatib berilgan. Eng asosiysi o’qitishda kredit-modul tizimi ahamiyati batafsil bayon qilingan. Bu modelda butun bir o’quv jarayoni qamrab olingan. Aloxida xususiyati shundaki, bu modelda kredit-modul tizimida o’qitishning maqsad va vazifalari ham bayon qilingan. bu jarayon uzluksiz nazorat va monitoring bo’yicha davom etishi bakalavr yo’nalishlari uchun 8 yilga magistratura mutaxassisliklari uchun 4 yil etib belgilangan. Ushbu jarayonni to’liq o’zlashtirgan talabalar jarayon oxirida innovasion kasbiy faoliyatga tayyor bo’lajak texnologiya fani o’qituvchisi sifatida yetishib chiqishi metodik jihatdan asoslangan.

Kalit so’zlar: kredit-modul, model, komponent, uzluksiz nazorat va monitoring, elektron platforma, dasturiy ta’minot, innovasion, kreativ, kommunikativ, sillabus, tamoyillar

УСОВЕРШЕНСТВОВАННАЯ МОДЕЛЬ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НА ОСНОВЕ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

Мухамедов Шавкат Маджитович

Доцент кафедры “технологическое образование” Бухарского государственного педагогического института

Аннотация: В статье рассматриваются составляющие создания усовершенствованной модели подготовки студентов технологического образования к профессиональной деятельности на основе кредитно-модульной системы. Например: на системной основе показаны целевая, организационная, содержательная, результативная составляющие усовершенствованной и рекомендуемой модели образовательного процесса на основе кредитно-модульной системы. Самое главное, подробно объясняется важность кредитно-модульной системы в обучении. В этой модели охвачен весь процесс обучения. Особенностью является то, что данная модель также описывает цели и задачи обучения в кредитно-модульной системе. продолжение этого процесса по непрерывному контролю и мониторингу установлено в течение 8 лет для бакалавриата и 4 года для специальностей магистратуры. Он методологически основан на том, что студенты, полностью освоившие этот процесс, в конце процесса будут развиваться как будущие учителя технических наук, готовые к инновационной профессиональной деятельности.

Ключевые слова: кредитный модуль, модель, компонент, непрерывный контроль и мониторинг, электронная платформа, программное обеспечение, инновационное, креативное, коммуникативное, силлабус, принципы.

AN IMPROVED MODEL OF PREPARING STUDENTS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES BASED ON THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Mukhamedov Shavkat Madzhitovich

Associate professor of "Technological Education" Department of Bukhara State Pedagogical Institute

Abstract: The article discusses the components of creating an improved model for preparing students of technological education for professional activities based on a credit-modular system. For example: on a systematic basis, the target, organizational, content, and effective components of the improved and recommended model of the educational process based on the credit-modular system are shown. Most importantly, the importance of the credit-modular system in training is explained in detail. This model covers the entire learning process. The peculiarity is that this model also describes the goals and objectives of learning in a credit-modular system. the continuation of this process of continuous control and monitoring is set for 8 years for undergraduate and 4 years for graduate specialties. It is methodologically based on the fact that students who have fully mastered this process will, at the end of the process, develop as future teachers of technical sciences, ready for innovative professional activities.

Key words: credit module, model, component, continuous control and monitoring, electronic platform, software, innovative, creative, communicative, syllabus, principles.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida oliy ta'limni tizimli isloh qilishning ustuvor yo'nalishlarini belgilash, zamonaviy bilim va yuksak ma'naviy-axloqiy fazilatlarga ega, mustaqil fikrlaydigan yuqori malakali kadrlar tayyorlash jarayonini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish, oliy ta'limni modernizatsiya qilish, ilg'or ta'lim texnologiyalariga asoslangan holda ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlarini rivojlantirish. Ushbu talablar asosida raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash hozirgi davrning muhim vazifalaridan biridir.[1]

Hozirgi vaqtda ta'lim tizimining asosiy maqsadi, barcha sohalarga yetuk mutaxassislarni yetkazib berish, buning uchun ularning ijodiy va jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish hamda yuksak sifatlarga ega bo'lgan axloqiy jihatdan yetuk fuqarolarni tarbiyalash, o'qitishda yangi pedagogik innovatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kredit-modul tizimini joriy qilish, o'qitilayotgan fanning metodik modelini takomillashtirishdan iborat.

Kirish: Bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlash murakkab jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonni amalga oshirishda, ta'lim jarayoning modelini takomillashtirish muhim o'rin tutadi. Ko'pchilik mualliflar tomonidan bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatga tayyorlash modeliga, muayyan bir sifatlarni tushunishni ta'kidlagan.

Pedagogik olim N.F.Tal'yzina tomonidan, bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonini modellashtirishni umumdidaktik yondashuvlar asosida ishlab chiqqan bo'lib, ushbu modelda bo'lajak mutaxassis kadrlarni kasbiy faoliyatida kutilayotgan natija, unga erishish yo'llarining uzviyligi va komponentlarini aks etishi zarurligini alohida ta'kidlab, muallif quyidagilarni bayon etadi: "Bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovatsion kasbiy faoliyatga tayyorlashda mutaxassis modelining muammosi o'quv rejalariga kabi o'quv dasturlarining ham mazmunini aniqlashda muhim hisoblanadi" [2].

N.A.Muslimov bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeliga quyidagicha ta'rif beradi – bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli – bu kasbiy faoliyatida yuzaga keladigan muammoli vaziyatlarni muvaffaqiyatli hal etishni ta'minlovchi, ma'lum pedagogik sifatlarni ta'riflovchi hamda kasb egasining mustaqil bilim olishi va o'zini rivojlantirishni aks ettiruvchi andoza hisoblanadi [3].

Ilmiy-tadqiqot natijasi asosida bo'lajak mutaxassis kadrlarni innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli-talabalarning mutaxassis darajasiga erishishida auditoriya mashg'ulotlari va mustaqil ta'limda o'zlashtirishi lozim bo'lgan mutaxassislik fanlarini o'qitishda kredit-modul tizimidan foydalanib bilim olish va ko'nikmalarni shakllantirish metodikasining mantiqiy tuzilmasi aniqlanib, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini mutaxassisligi bo'yicha innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlash modeli takomillashtirildi [2].

Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli "Maqsad", "Tashkiliy", "Mazmun", "Natija" komponentlardan tashkil topgan bo'lib, quyida barcha komponentlar izohlangan.

Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan model komponentlari quyidagicha izohlanadi:

Maqsad komponentidagi malaka talablarida: bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashga qo'yiladigan ilmiy-tadqiqot, loyihaviy-konstruktorlik, ishlab chiqarish, tashkiliy-boshqaruv, foydalanish, xizmat ko'rsatish, pedagogik faoliyat turlari nazarda tutilgan

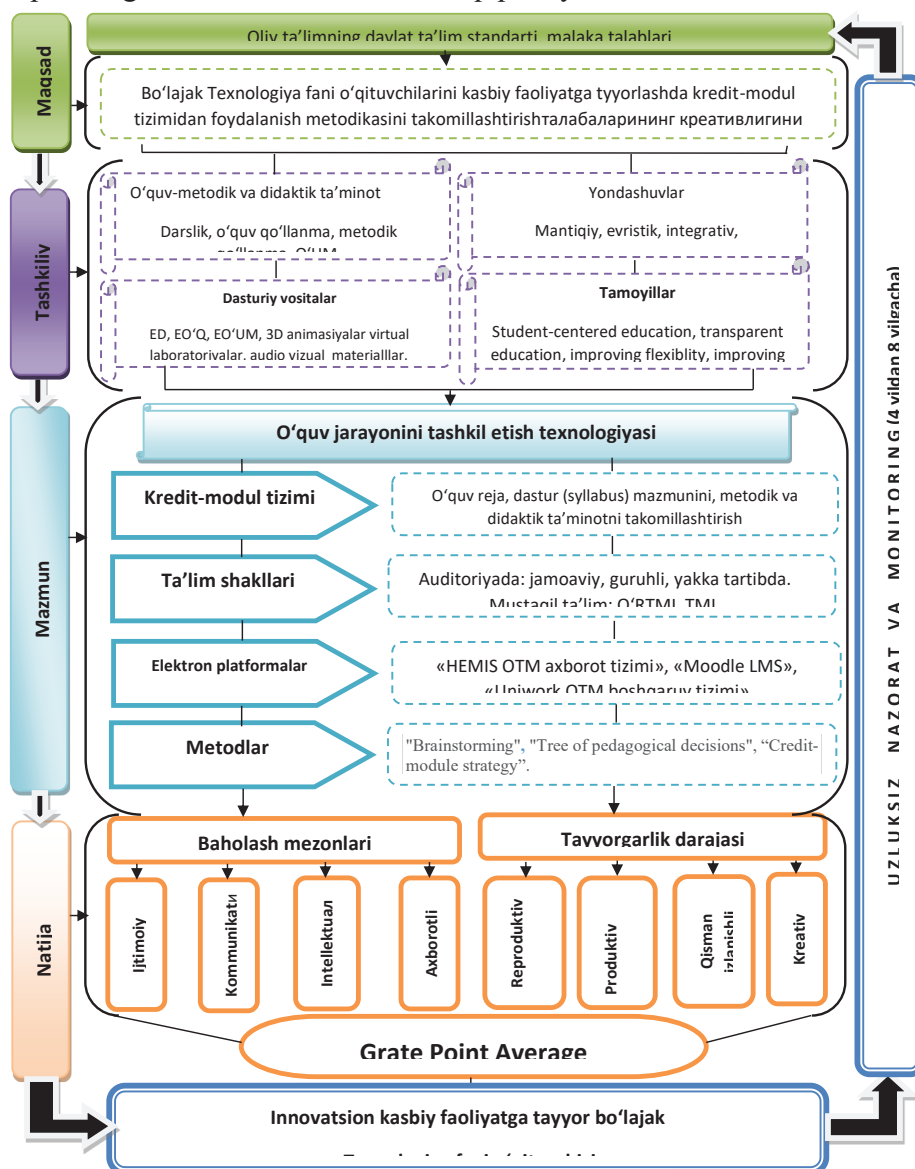
Model maqsadi: bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish asosida o'qitishdan iboratdir. Tashkiliy komponent modelda bo'lajak Texnologiya fani o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish maqsadi asosida, bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini o'quv-metodik va didaktik ta'minot asosida innovasion yondashuvlar, dasturiy ta'lim vositalari va tamoyillarga asoslanib, didaktik, tashkiliy-metodik, xususiyatlari o'rganildi. O'quv-metodik va didaktik ta'minot - Texnologik ta'lim yo'nalishining o'quv rejasidagi fanlar bo'yicha (Darslik, o'quv qo'llanma, metodik qo'llanma, o'quv-uslubiy majmualar) tayyorlangan materiallardan maqsadli va samarali foydalanishni ko'rsatib berdi.

Texnologik ta'lim yo'nalishining o'quv rejasidagi fanlar bo'yicha (Elektoron darslik, elektron o'quv qo'llanma, elektron o'quv-uslubiy majmualar, talabalarni tasavur qilish imkoni bo'lmagan mavzular bo'yicha tayyorlangan 3D animasiyalar, moddiy-texnik bazasi mavjud bo'lmagan laboratoriya mavzulari bo'yicha tayyorlangan virtual laboratoriyalar, talabalarni mustaqil ta'lim olishini yanada kengaytirishning didaktik imkoniyatlarini takomillashtirish maqsadida audio va vizual materiallar) virtual reallikni loyihalash, matematik modelashtirish, axborotlarni aks ettirish nazariyasi, kompyuter muhitini his qilish psixologiyasi, virtual reallik xususiyatlari, didaktikaning asosiy tamoyillari asosida ishlab chiqilgan dasturiy ta'minot asosida o'rganiladi

Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarini innovasion kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanishda (Mantiqiy, evristik, integrativ, tanqidiy, kreativ, innovasion) yondashuvlar asosida amalga oshirildi

Mantiqiy yondashuv: mantiq, aql-idrokka murojaat qiladi va bu jarayondagi eng muhim masala – dalillarga asoslangan ma'lumotlarni taqdim etish. Buyangi dalil va ma'lumotlarga duch kelgan kamsonli odamlarga nisbatan samarali bo'lishi mumkin, ammo aksariyat uchun faktlarning o'zigina kifoya qilmaydi. Everestik yondashuv:

interfaol o'qitishning bir usuli everstik suxbat bo'lib, lotincha «to'playman, izlayman» ma'nolarini anglatadi. Bu suxbat usuli bo'lib qadimgi grekcha ko'rinishi Suqrot suhbat deb nomlangan o'qitish tizimiga asoslangan. Shu yo'l bilan mohirona savollar tuzish va o'quvchini qo'yilgan savolga mustaqil ravishda to'g'ri javob topishga yo'naltirish kerak. O'z yo'nalishining psixologik tabiatiga ko'ra - evrestik suhbat bu jamoaviy fikrlash yoki suhbat, muammoni yechimini izlovchi sifatidagi suhbatdir. Shuning uchun pedagogikada bu usul muammoli o'qitish usullaridan hisoblanadi, shu qatorda muammoli izlanuvchi deb nomlanuvchi suhbatdan everestik suhbat psixologik tomondan hech ham farq qilmaydi.

1-rasm. Kredit-modul tizimi asosida talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning takomillashtirilgan modeli

Integrativ yondashuv tizimni tashkil etuvchi va uni saqlab qoluvchisifatlar bunda tizim elementlarining turli tumandagi qarama-qarshiligi va shu bilan bir vaqtda ularning hamjihat hamkorligiga asoslanadi. Tanqidiy yondashuv orqali kurs mashg'ulotlari tizimlarni modellashtirish, axborotni tanqidiy baholash va tahlil

qilish, argumentlangan yozma nutqni tayyorlash, holatini tahlil qilishga doir qator amaliy vazifa va topshiriqlarni bajarish orqali talabalarda tahliliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qildi. Kreativ yondashuv asosida nafaqat o'quv fanlarini o'zlashtirishda yuqori natijalarga erishayotgan, kreativ fikrlashda ijobiy holatlarni qayd etayotgan o'quvchilarga balki ko'proq e'tiborni talab etadigan ijodiy kreativ fikrlash layoqatiga ega bo'lmagan ta'lim oluvchilarga ham birdek e'tiborni qaratish zarur. Innovasion yondashuv pedagogik jarayonlarni innovasion yondashuv asosida qurish, ta'lim jarayonida talabalarni ijtimoiy faollikka yo'naltirishda qiziqarli, faol, noan'anaviy, yangi innovasion usullardan foydalanilgan holda ularga kasbiy ta'lim asoslarini o'rgatish muhim ahamiyatga ega hisoblanadi.

Ta'lim tizimlarini odatda ikki toifaga bo'lish mumkin, o'qituvchiga yo'naltirilgan va talabaga yo'naltirilgan ta'lim. O'qituvchiga yo'naltirilgan ta'lim tizimida ta'limga, o'quv dasturlariga, dars jarayonlariga qat'iy ravishda OTM, uni nazorat qiluvchi tashkilot va o'qituvchi hohishi nuqtai nazaridan yondashiladi. Bunda talabalar nimani, qancha, qanday usulda o'rganishi kerakligi masalalarini belgilashda mehnat bozori vakillari va talabalarining ehtiyojlari, fikrlari ko'p ham e'tiborga olinmaydi. Ta'lim jarayonini boshqarish va tashkil etish ancha markazlashgan tarzda amalga oshiriladi. Bunda yana o'qituvchiga bilimning yagona manbai sifatida qaraladi. Bunday ta'lim tizimida talabalarda mustaqil fikrlash, o'z fikrlarini ifoda etish, munozaraga kirishish, muammolarga tanqidiy yondashish, o'zlari uchun o'zlari qaror qabul qilish salohiyatlari shakllanmaydi. Texnologik ta'lim yo'nalishi talabalarini innovasion kasbiy faollikka tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanishda (Student-centered education, transparent education, improving flexibility, improving student mobility) tamoyillar asosida amalga oshirildi.

Mazmun komponentining asosiy qismini o'quv jarayonini tashkil etish texnologiyasi tashkil etib u kredit-modul tizimi, ta'lim shakllari, elektron platformalar hamda foydalanilgan va o'quv jarayoniga tavsiya etilayotgan metodlardan tarkib topgan.

O'quv jarayonini tashkil etish texnologiyasida Texnologik ta'lim yo'nalishida o'qitilayotgan mutaxassislik fanlaridan o'tkaziladigan o'quv mashg'ulotlarini kredit-modul tizimi asosida o'qitishni ishlab chiqish, amaliy mashg'ulotlarning texnologik jarayonlari ob'ektlarini optimallashtirish orqali talabalarining mustaqil-ijodiy ishlash ko'nikmalarining rivojlanishi, o'quv materiallarini g'oyaviylik, ilmiylik, vizuallik, tizimlilik, o'quv axborotlarining izchil bayon etilishi, talabalarining kasbiy sifatlarini rivojlantiruvchi metod, shakl, vosita va texnologiyalarning maqsadli, izchil qo'llanilishi, shuningdek pedagogik faoliyatni tashkil etishda axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan foydalanish, zamonaviy axborot texnologiyalar tizimini yaratish va ulardan foydalanish bilan bog'liq bo'lgan ishlab chiqarish jarayonlari monitoringi va sifatini baholash metodlari va mexanizmlarini ishlab chiqish ko'nikmalarini qamrab oladi.

Kredit-modul tizimida o'quv reja, dastur (syllabus) mazmunini, metodik va didaktik ta'minotni takomillashtirishdan iborat bo'lib, kredit modul tizimi ma'ruza, nazariy, amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlari, o'quv amaliyoti, klinik o'quv amaliyotlar, kurs loyihasi (ishi), shuningdek ta'lim oluvchilarning mustaqil mashg'ulotlari bo'yicha haftalik soat yuklamasi va ta'lim oluvchilarning faoliyatini baholash mezonlarini aks ettiradi. Ta'lim oluvchilar tomonidan barcha majburiy faoliyat turlari bajarilgandan va ular baholangandan so'ng kreditlarni to'plash mumkin.

Ta'lim shakllari esa auditoriyada: jamoaviy, guruhli, yakka tartibda: ta'limning

maqsadi, vositasi, natijasi, o'rni hamda ta'lim sub'yektlari ishtirokiga ko'ra farq qiladigan dras sostlarining didaktik tavsifi. Dars, seminar mashg'uloti, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, o'yin, nazariy yoki amaliy mashg'ulot dars shakli vositasida qayd etilib, tadqiq qilinadi va tavsiflanadi.

HEMIS OTM axborot tizimi «Ma'muriy boshqaruv», «O'quv jarayoni», «Ilmiy faoliyat» va «Moliyaviy boshqaruv» axborot tizimlarini o'z ichiga olgan. HEMIS axborot tizimi oliy ta'lim muassasalarining asosiy faoliyatlarini avtomatlashtirish hisobiga mamuriy xodimlar, professor-o'qituvchilar va talabalarga elektron ta'lim xizmatlarini taqdim etadi. Axborot tizimi oliy ta'lim muassasalari bilan Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi o'rtasida axborot ko'prigi vazifasini o'taydi hamda oliy ta'lim muassasalaridan olinadigan turli xil ma'lumotlar sonini keskin kamaytirish, ularning qog'oz shaklidan voz kechish va boshqaruv tizimini raqamlashtirishga xizmat qiladi.

Modelda ko'rsatilgan metodlar bo'lajak texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda kredit-modul tizimidan foydalanishni takomillashtirishda quyidagi innovasion ta'lim metodlaridan foydalanish samarali imkoniyatlarga ega ekanligini e'tirof etish mumkin: "Brainstorming method", "Tree of pedagogical decisions metod" va "Credit-module strategy method". Ushbu innovasion ta'lim metodlari talabalarda kredit-modul tizimi asosida malakalarini rivojlantirish va jamoaviy faol ishlashni tashkil etish ko'nikmalarini hosil qilishda muhim ahamiyatga ega[2].

Natija komponentida esa kredit-modul tizimi asosida baholash mezonlari va tayyorgarlik darajalari keltirilgan bo'lib, ular asosan ta'lim oluvchining o'zlashtirishining belgilangan o'rtacha bali GPA bilan belgilanadi va yetarli ball to'plagan talaba kursdan kursga o'tadi. Ushbu ko'rsatgichdan past olgan talaba kursda qoladi va bu jarayon uzluksiz nazorat va monitoring bo'yicha davom etib bakalavr yo'nalishlari uchun 8 yilga magistratura mutaxassisliklari uchun 4 yil etib belgilangan. Talabalarining kreativligini baholash quyidagi mezonlar asosida olib borildi: ijtimoiylik (ijtimoiy onggi, munosabati va ta'lim tizimidagi islohotlardan xabardorligi va h.k.), kommunikativlik (pedagogik muloqotga kirishuvchanligi, xorijiy tillarni egallanligi va pedagogik etikani amalda qo'llashi va h.k.), intellektuallik (kasbiy salohiyat, dunyoqarash va o'zlashtirgan bilim, ko'nikma va malakalarni amalda qo'llash va h.k.) va axborotlilik (axborot texnologiyalar bilan ishlash, ma'lumotlarni izlash, yig'ish va qayta ishlash va h.k.).

1. Reproduktiv daraja talaba kredit-modul tizimi to'g'risidagi tushunchalar mohiyatini reproduktiv darajada ifodalaydi, ilmiy bilish metodlarini yetarlicha egallamagan, ularni innovasion kasbiy pedagogik faoliyatda qisman qo'llay oladi, yaxshi rivojlanmagan.

2. Produktiv daraja talaba kredit-modul tizimining mohiyati haqidagi tasavvurlar mavjudligini nazarda tutadi. Ammo bu tasavvurlar cheklangan va mustaqil pedagogik faoliyat olib borish uchun yetarli emas, talaba o'qituvchi rahbarligida mashg'ulotni o'tkazishda keyinchalik qo'llash mumkin bo'lgan yangi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirishga motivasiyasi mavjud.

3. Qisman izlanishli darajada talabaning kredit-modul tizimi to'g'risidagi tasavvuri innovasion kasbiy faoliyatga oid kreativ munosabati bilan xarakterlanadi. U interfaol metodlarni egallagan, ularni kasbiy faoliyatida amalda qo'llaydi, yangi g'oyalarni tekshirish prosedurasini ishlab chiqishga qodir.

4. Kreativ daraja talabaning kredit-modul tizimi to'g'risidagi hamda innovasion kasbiy faolitiga oid bilim, ko'nikma va malakalarini mantiqiy va tizimli yondashuvlar asosida pedagogik faoliyatda qo'llay bilishi, o'z imkoniyatlarini to'g'ri baholay olishi hamda nostandart pedagogik vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qila olishi kabilarni

nazarda tutadi.

Kredit-modul tizimi asosida texnologiya fani o'qituvchilarini tayyorlashda texnikaviy fanlarni jumladan Materialshunoslik fanini o'qitishni takomillashgan o'qitish modeli asosida tashkil qilinsa, fanning maqsadi, vazifalari va mazmuni o'qitish shaklini, o'qitish usul va uslublarini vositalarini aniqlab olish zarur bo'ladi. Materialshunoslik fanini o'qitishda maqsadni belgilashda, DTS talablari, umumta'limiy maqsadlar, tarbiyaviy maqsadlar, amaliy maqsadlar, rivojlantiruvchi maqsadlar, fanni o'qitish maqsadlari hisobga olindi. O'qitish shaklini aniqlashda o'quv mashg'ulotlari ma'ruzalar, video ma'ruzalar, seminar laboratoriya mashg'ulotlari, amaliy mashg'ulotlar, talabalarning mustaqil ishlari, kurs ishi, referatlar taqdimotlari, individual maslahatlar hisobga olingan. Ushbu jarayonni to'liq o'zlashtirgan talabalar jarayon oxirida innovasion kasbiy faoliyatga tayyor bo'lajak texnologiya fani o'qituvchisi sifatida yetishib chiqadi.

Adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5847-son Farmoni. www.lex.uz
2. Muxamedov Sh.M. "Talabalarni kasbiy faoliyatga tayyorlashda kredit- modul tizimidan foydalanish metodikasini takomillashtirish". Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD). Diss. –B.: 2022 y. – 155 b.
3. Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchilarini kasbiy shakllantirishning nazariy - metodik asoslari.: Ped. fan. dokt. ... diss. avtoref. - T.: 2007 y. – 45 b

BOSHLANG'ICH SINFLARDA ONA TILI FANINI O'QITISHDA O'QUVCHILARNING NUTQIY KOMPETENTSIYALARINI SHAKLLANTIRISH

ФОРМИРОВАНИЕ РАЗГОВОРНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ РОДНОМУ ЯЗЫКУ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

FORMATION OF SPEAKING COMPETENCES OF STUDENTS IN TEACHING MOTHER LANGUAGE SCIENCE IN PRIMARY GRADES

*Nuradilova Aselxan Dilshodxo 'ja qizi
Toshkent davlat pedagogika universiteti Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni
o'qitish metodikasi kafedrası o'qituvchisi*

*Нурадилова Аселхана Дилшодхужа кизи
Преподаватель Ташкентский государственный педагогический
университета Родной язык и его преподавание в начальной образовании*

*Nuradilova Aselkhan Dilshohuja kizi
Tashkent State Pedagogical University Mother tongue and its teaching in
primary education teacher of the methodology department*

Annotasiya. Ushbu maqolada nutqiy kompetentsiya tushunchasi, boshlang'ich sinf o'quvchilarda nutqiy kompetentsiyalarni rivojlantirishda matn asosida ishlashni tashkil etilishi, qo'llanilish ahamiyati, matn taxlili natijasida o'quvchilarning fikr va g'oyalarini erkin bildirishi to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar. Nutqiy kompetentsiya, matnlar tahlili.

Аннотация. В данной статье рассматривается понятие речевой компетенции, организация работы на основе текста в развитии речевых компетенций у учащихся начальной школы, значение прикладного, свободного выражения мыслей и идей учащихся в результате анализа текста.

Ключевые слова. Речевая компетенция, анализ текстов.

Abstract. This article discusses the concept of speech competence, the organization of text-based work in the development of speech competence in elementary school students, the importance of its application, and the free expression of students' thoughts and ideas as a result of text analysis.

Keywords. Speech competence, analysis of texts.

Respublikamiz ta'im muassasalarida o'quvchi-yoshlarning erkin, mustaqil fikrlashi, atrofda voqelikka ongli munosabatda bo'lishi, dahldorlik va ijtimoiy faollikni yanada rivojlantirish bo'yicha samarali ishlar olib borilmoqda. Bu esa shaxsning intellektual qirralarini shakllantirish, uning ijtimoiy, siyosiy, madaniy, ma'rifiy hayotida faol va muvaffaqiyatli ishtirokini ta'minlashga zamin yaratadi. Inson o'z hayotida shaxsiy, ijtimoiy, iqtisodiy va kasbiy munosabatlarga kirishishi, jamiyatda o'z o'rnini egallashi, duch keladigan muammolar echimini topishi uchun zarur bo'lgan kompetentsiyalarga ega bo'lishi lozim.

Mamlakatimizda ta'im mazmunini xalqaro ta'im standartlari talablariga muvofiq yangilash borasida samarali yondashuvlar joriy etilmoqda. Xususan, kompetentsiyaviy

yondashuvga asoslangan Davlat ta'lim standartlari, o'quv reja va o'quv dasturlari hamda yangi avlod darsliklari yaratilib, ta'lim oluvchilarning qobiliyatlari, o'quv va layoqatini rivojlantirish masalasiga jiddiy e'tibor qaratilmoqda. Binobarin, mustaqil fikrli, har qanday vaziyatda munosib ish ko'ra oladigan, e'tiqodida sobit, qat'iy pozisiyaga ega, bir so'z bilan aytganda, kompetentli shaxsni tarbiyalash jamiyat taraqqiyotining asosiy mezonidir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarda nutqiy kompetentsiyani shakllantirishda tinglab tushunish, o'qish, so'zlash, yozish ko'nikmalari rivojlantiriladi. Jumladan:

- o'qib eshittirilgan matn, namoyish etilgan lavhalardagi asosiy axborot, voqea-hodisalarni tushunadi;

- jumalar, ibora va atama (termin)larning ma'nosini tushungan holda to'g'ri o'qiy oladi;

- so'z va gaplarni mantiqiy bog'lagan holda, to'g'ri va ravon, og'zaki bayon eta oladi;

- so'z birima va gaplarni biriktirgan holda fikrni aniq va ravon yozma bayon eta oladi;

- 50-55 so'zdan tashkil topgan diktantni yoza oladi, 9-10 gapdan iborat bo'lgan ijodiy matn (bayon) yoza oladi, bayon, insholarga reja tuza oladi, epigraf tanlay oladi; matn yaratishda badiiy tasvir vositalaridan o'rinli foydalana oladi;

- tinish belgilari, husnixat va imlo qoidalariga amal qila oladi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarda nutqiy kompetentsiyani shakllantirishda matnlar asosida ishlashning ahamiyati shundaki, u o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olgan holda rivojlanishi uchun imkon beradi, o'z-o'zini rivojlantirish, mustaqil o'qish, o'zligini namoyon etish, faollash-tirish xususiyatlari asosida anglash, mushohada qilish, o'z amaliy faoliya-tida sinab ko'rish, yangi g'oya va fikrlarni bildirish, mavjud muammolar echimining samarali yo'llarini qidirish uchun erkinlik berish, o'quvchining ijodiy, tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun sharoit yaratadi. Matnlar bilan ishlashning maqsadi boshlang'ich sinf o'quvchilarning faolligini oshirish, ularni erkin, mustaqil muloxaza qilishga undash, hammani bir xil qolipda fikrlashdan ozod qilish, ma'lum mavzu yuzasidan xar xil fikrlarni to'plash va masalaga ijodiy yondashuvni ta'minlashdan iborat. Bu o'quvchilarning tasavvurlarini kengaytiradi va ijodkorligini rag'batlantiradi. Qo'yilgan har qanday muammoning ko'plab echimlarini izlab topishga yordam beradi.

Ona tili darslarida o'quvchilarning nutqiy kompetentsiyalarini shakllantirishda matnlar bilan ishlashda quyidagilarga e'tibor beriladi:

- har bir mavzu va bo'limning ta'limiy imkoniyatlarini to'la ishga solish;

- tanlangan matnning o'rganilayotgan til hodisasiga ta'siri;

- dars jarayonida berilayotgan matn tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishini ta'minlash shular jumlasidandir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarda nutqiy kompetentsiyada gapirish ko'nik-masini shakllantirishda quyidagi tarbiyaviy matndan foydalansa bo'ladi. O'quvchi-lar matnni davom ettirish kerak: «O'g'ri»

Boyning bir qop tillasi yo'qolibdi. U qoziga borib arz qilibdi. Qozi da'vogarning uyidagi hamma xizmatkorlarni to'plab, har biriga bittadan tayoq beribdi. Ularga: «Kimda kim pul o'g'irlagan bo'lsa, uning tayog'i ertaga bir enli uzayib qoladi» - debdi.

Hamma tarqalib, o'z ishi bilan mashg'ul bo'libdi. Lekin o'g'ri vahimaga tushibdi. Tayog'i uzayib, siri ochilib qolishdan qo'rqibdi. Natijada u tayog'idan bir enlikcha qismini qirqib tashlabdi....

O'quvchilarga matn yuzasidan quyidagi topshiriqlar beriladi.

1. O'quvchilar ushbu matnni tugating.
2. Berilgan matnga yana qanday sarlavha qo'yilsa to'g'ri keladi?
3. Da'vogar so'zining izohini ayting (talab qiluvchi).
4. Qozi aytgan gapining mazmuniga e'tibor bering.
5. Tilla, pul, qozi so'zlarining ma'nodoshlarini ayting.

Samarali echimga keladigan bo'lsak, boshlang'ich sinf o'qituvchisi o'quvchilarda nutqiy kompetentsiyalarni shakllantirishda o'qish, gapirish, tushunib etish ko'nikmalarini rivojlantira oladi. Demak, o'quvchilar tomonidan aytilgan barcha fikrlar, muhokama qilingan matn tahlili o'tiladigan mavzuning yanada tushunarli bo'lganidan dalolat beradi. Boshlang'ich sinf o'quvchilarning og'zaki va yozma nutqini oshirish bilan bir qatorda bildirilayotgan fikrlarni to'g'ri va ravon bayon eta olishini rivojlantirish, erkin fikrlay olish, yangi mavzularni o'zlashtirishda muammoga duch kelmaslik holatlari kuzatiladi. Shu bois, boshlang'ich sinf o'qituvchisi metodlarni shunday qo'llay olishi kerakki, o'quvchilar matnlarni qayta tahlil qila olsin. Shunday ekan, ta'lim jarayonida yoshlar ta'lim-tarbiyasi bilan shug'ullanuvchi har bir o'qituvchi o'quvchilarni barkamol inson qilib etishtirish uchun samarali mehnat qilmog'i kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar :

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birligida barpo etamiz. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti lavozimiga kirishish tantanali marosimiga bag'ishlangan Oliy Majlis palatalarining qo'shma majlisidagi nutq / Sh.M. Mirziyoev. - Toshkent: «O'zbekiston», 2016.
2. https://www.researchgate.net/profile/Xoliqova_R./publication/.Respublika-ilmiy-amaliy-konferentsiyasi-materiallar-to'plami-T.2019.
3. Masharipova va boshq. Ona tili 3-sinf o'qituvchilari uchun ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini amaliyotga joriy etish bo'yicha metodik qo'llanma. Toshkent, 137 b.
4. Muslimov N.A. va boshq. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish texnologiyasi. – Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU. Rizografi, 2013. – 88 b.
5. Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartini tasdiqlash to'g'risida. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – Toshkent: 2017 yil 14 (774)-son, 230-modda. – 233 b.
6. Alovuddinova N.G. Ona tili darslarida ijodiy fikrlash ko'nikmasini shakllantirish metodikasi: ped. fan. nom. ... diss. – Toshkent: 2007. – 135 b.

**KURASHCHILARNING TAYYORGARLIGINI AYLANMA
MASHG'ULOT USLUBI YORDAMIDA RIVOJLANTIRISH**

Nuraliyeva O'g'iloy Shomuratovna

*Qarshi davlat universiteti, "Jismoniy tarbiya va sport turlari" kafedrası v.b.
dotsenti*

Аннотация. Мақола кураш билан шуғулланувчи талабаларнинг техник ва жисмоний тайёргарлигини мажмуавий-айланма машғулот услубида ривожлантиришини илмий-назарий тадқиқ қилиш, қўлланилган услубиятнинг самарадорлигини тажриба натижалари ёрдамида асослашга бағишланган.

Калит сўзлар: кураш, машғулотларининг мотор зичлиги, мажмуавий-айланма машғулот, техник тайёргарлик, жисмоний тайёргарлик.

**РАЗВИТИЕ ПОДГОТОВЛЕННОСТИ КУРАШИСТОВ С ПОМОЩЬЮ
МЕТОДА КРУГОВОЙ ТРЕНИРОВКИ**

Нуралиева Угиллой Шомуратовна

*и.о.доцента кафедры «Физическое воспитание и виды спорта»,
Каршинский государственный университет*

Аннотация. Статья посвящена научно-теоретическому исследованию развития технической и физической подготовленности студентов занимающихся курашом по методике комплексно-круговой тренировки, обосновывать эффективность используемой методики с помощью экспериментальных результатов.

Ключевые слова: кураш, моторная плотность занятий, комплексно-круговая тренировка, техническая подготовка, физическая подготовка.

**DEVELOPMENT OF PREPAREDNESS OF KURASH PLAYERS WITH
THE HELP OF THE CIRCUIT TRAINING METHOD**

Nuraliyeva Ugiloy Shomuratovna

*Associate Professor of the Department of «Physical Education and Sports»,
Karshi State University*

Abstract. The article is devoted to the scientific and theoretical study of the development of technical and physical fitness of students engaged in kurash by the method of complex-circular training, to substantiate the effectiveness of the technique used with the help of experimental results.

Keywords: kurash, motor density of classes, complex-circular training, technical preparation, physical preparation.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Kurash" milliy sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 2017 yil 2 oktabrdagi PQ-3306-son qarori, shuningdek "Kurash milliy sport turini rivojlantirish va uning xalqaro nufuzini yanada oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2020 yil 4 noyabrdagi PQ-4881-sonli qarorini qabul qilingani halollik, olijanoblik, mardlik, yurtparvarlik singari bebaho fazilatlarini o'zida mujassam qilgan bobomeros qadriyatimiz – kurashga bo'lgan e'tiborni yanada oshirdi va soha mutaxassislaridan ko'proq ter to'kib ishlashlariga zamin bo'ldi.

Shu bilan birga, hozirgi vaqtda kurashni yanada ommalashtirish va tizimli

rivojlantirish, Yevropa, Afrika va Panamerika qit'aviy o'yinlari qatoriga rasman kiritish va xalqaro «GAISF — Global Association of International Sports Federations» tashkilotining e'tirofiga sazovor bo'lish, Xalqaro olimpiya o'yinlari dasturiga kiritish maqsadida Kurash milliy sport turini 2025 yilgacha yangi bosqichga olib chiqish Konsepsiyasi ishlab chiqildi. Konsepsiya O'zbekiston va xorijiy mamlakatlarda kurashni tizimli rivojlantirishning maqsadi, vazifalari, ustuvor yo'nalishlari, istiqboldagi bosqichlarini belgilab berdi hamda kurashni rivojlantirish dasturlari va kompleks chora-tadbirlarni ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilmoqda.

So'nggi yillarda ushbu sohada to'planib qolgan muammolarni bartaraf etish orqali kurashning jahondagi nufuzini yanada oshirish, barcha aholi qatlami, ayniqsa yoshlarning sog'lom turmush tarziga intilishlarini ta'minlash, ularni mardlik, sadoqat, Vatanga muhabbat ruhida tarbiyalash, milliy xalq o'yinlaridan jahon sport turiga aylangan kurashga nisbatan g'urur, iftixor va faxrlanish hissini uyg'otish bugungi kundagi kurash mashg'ulotlarining asl mohiyatini belgilaydi.

Qadimgi davrlarda yoshlar turli xil jismoniy mashqlarga qiziqar edilar va ular orasida kurash eng sevimli va xalqona mashg'ulot turi edi. Uning jismoniy rivojlanish uchun ommaviyligi va ahamiyati shundan dalolat beradiki, qadimda ommaviy xalq sayillarida, to'ylarda kurash eng birinchi sport turi hisoblangan. Kurash bugungi kunda ham yoshlar, ayniqsa universitet talabalari orasida keng rivojlanganlik xususiyatiga ega milliy sport turidir.

Milliy qadriyatlarimiz, xususan mardlik, jasurlik, vatanparvarlik, gumanizm g'oyalarini o'zida mujassam etgan milliy sportimiz bo'lgan kurashni ommalashtirish, rivojlantirish va dunyoga tanitish hamda ushbu qadriyatimizni umumjahon durdonasiga aylantirish bo'yicha hukumatimiz tomonidan qator ishlar amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, kurashning tobora ommalashib borayotganligi nufuzli xalqaro musobaqalarni tashkil qilishga, mavjud infratuzilma va moddiy-texnik bazani modernizatsiya qilishga, sport jihozlari va kiyimlari ta'minotini yaxshilashga, bu borada ishlab chiqarishni kengaytirishga, shuningdek, soha uchun malakali kadrlar, professional trenerlar, hakamlar tayyorlash, o'quv-uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish, kurashning ilmiy-metodologik bazasini boyitishga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirishni talab etilmoqda.

Bugungi kunda xalqimizning milliy qadriyatlaridan biri bo'lgan kurash milliy sport turi O'zbekiston dovruq'ini butun jahonga tanitishga xizmat qilmoqda. Kurashning tobora ommalashib borayotgani soha mutaxassislari oldiga malakali kadrlar tayyorlashga bo'lgan e'tiborni yanada kuchaytirish bo'yicha vazifalar qo'yimoqda. Buyuk ajdodlarimizdan meros qolgan kurash sportining boy an'analari va qadriyatlarini kelajak avlodlarga yetkazish, o'zbek sporti brendi nomi bilan kurashning jahon arenasidagi rolini oshirish, yoshlarning milliy sportga bo'lgan qiziqishlarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish orqali ularda vatanparvarlik tuyg'usini yanada mustahkamlash, aholining barcha qatlamlari, ayniqsa, yoshlarning, shuningdek, jahon xalqlarining mazkur sport turi bilan shug'ullanishi uchun zarur shart-sharoitlar yaratish bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biridir.

Kurashchilarning texnik va jismoniy tayyorgarligi har doim tadqiqotchilar va mutaxassislarning diqqat markazida bo'lgan asosiy tayyorgarlikdir. Bu bo'yicha ko'plab ilmiy-uslubiy adabiyotlar nashr etilgan, biroq barcha muammolar o'rganilgan va hal qilingan deb aytib bo'lmaydi.

Kurashchilarning bellashuvlari natijalarida hal qiluvchi rol ularning jismoniy va texnik tayyorgarligi bo'lib, ular qo'llar, oyoqlar va tana tomonidan olib boriladigan turli usullar vositasida doimiy ravishda boyitilib boriladi.

Shu nuqtai nazardan, kurash bo'yicha har bir mashg'ulot maxsus tayyorlangan jismoniy mashqlar va bitta harakat tuzilishi hamda fiziologik rejimdagi tashlashlar texnikasi orqali tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishni o'zida mujassamlashtirgan

majmuaviy-aylanma mashg'ulot xarakteriga ega bo'lishi, ya'ni har bir mashg'ulot mushaklarning qizishi kurashchining ma'lum bir oshirib tashlash (usul) uchun zarur bo'lgan o'ziga xos jismoniy qobiliyatlarini tarbiyalashga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Pedagogik tajribani tashkil etish va o'tkazish.

Pedagogik tajribaning maqsadi tajribagacha bir yil davomida kurash bilan shug'ullangan ikkinchi kurs talabalarining jismoniy va texnik tayyorgarligining ba'zi asosiy ko'rsatkichlarini tarbiyalash samaradorligiga majmuaviy-aylanma mashg'ulotlarining ta'sirini aniqlash.

Tadqiqot vazifalari va uslublari.

Tadqiqotda quyidagi vazifalar hal qilindi:

1. O'quv mashg'ulotlarining motor zichligiga majmuaviy-aylanma mashg'ulotning ta'sirini aniqlang.

2. Ko'rsatkichlarni aniqlang:

- a) talabalarining tezlik-kuch tayyorgarligini;
- b) majmuaviy jismoniy fazilat sifatida chaqqonlikni;
- c) son va orqadan oshirib tashlashlarni bajarish sifati.

Vazifalarni hal qilish uchun quyidagi tadqiqot uslublari qo'llanilgan:

1. Ilmiy va uslubiy adabiyotlarni tahlil qilish.

2. Pedagogik tajriba.

3. Natijalarni qayta ishlashning matematik va statik uslublari.

Ilmiy-uslubiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatdiki, talabalar bilan aylanma mashg'ulotlarni o'tkazish doimiy tarzda o'quv mashg'ulotlarining motor zichligini oshirishga olib keladi. Shu bilan birga, kurash bilan shug'ullanuvchi talabalar bilan majmuaviy-aylanma mashg'ulotlarni o'tkazish samaradorligi to'g'risida yetarlicha ilmiy ma'lumotlar mavjud emas.

Talabalarining tezlik-kuch tayyorgarligi ko'rsatkichlari G.P., Galochkin, N.V. Shetininlar ishlab chiqqan test bo'yicha soniyalarni 5 ballik tizim bo'yicha ochkolarga o'tkazish orqali aniqlandi [3].

Kurashchilarning chaqqonlik ko'rsatkichlarini aniqlash E. M. Chumakov va S. F. Ionovning tavsiyasiga binoan soniyalarda [6] va G.P.Galochkin, A.A.Lukinlar tomonidan ishlab chiqilgan test [4] asosida ikkita sherikda 3 m aylanada 10 marta sonda oshirib tashlash orqali o'tkazildi.

Tashlashlar sifati kurash bo'yicha 3 mutaxassisdan iborat ekspert komissiyasi tomonidan 5 ballik ochkolar tizimi bo'yicha o'rtacha baho berib, kuzatish orqali baholandi.

To'rt oylik pedagogik tajriba ikkinchi kurs kurashchilar guruhida (n=24 kishi) tashkil etildi, ular uni o'tkazishda ishtirok etish istagini bildirdilar (2022 yil sentyabr – dekabr). Tajribaning qulayligi va o'tkazilishi kurash bilan shug'ullanuvchilarning har birida 12 kishidan iborat ikkita kichik guruh (1-kichik guruh, murabbiy O.Norov) va 12 kishi (2-kichik guruh, murabbiy O'.Nuraliyeva).

Kichik guruhlarining tarkibi yoshi, malakasi, vazni va umumiy jismoniy tayyorgarligi taxminan bir xil edi.

Talabalar bilan mashg'ulotlar haftasiga 2 marta 1,5 soat davomida o'tkazildi.

Ikkala kichik guruhning kurashchilari ham bitta uslubiyat bilan shug'ullanishdi, harakatlarning biomexanikasini va bitta fiziologik rejimni hisobga olgan holda tezlik-kuch fazilatlarini va tashlashlar texnikasini birlashtirgan bir xil bilim va jismoniy yuklamani olishdi.

Dars mazmuni – 90 daqiqa.

1. Saflanish, sanash, qatnashayotgan talabalarni tekshirish, tarbiyaviy xarakterdagi qisqa suhbat, dars vazifalarini yetkazish – 5 daqiqa.

2. Umumiy chigalyozish-6 daqiqa.

3. Tana bilan oldinga tashlashlarni amalga oshirish uchun maxsus mashqlarni bajarish-10 daqiqa.

4. Tajriba ishtirokchilarini bekatlar bo'yicha taqsimlash va ularni ishlab chiqilgan me'yorlarga muvofiq son va orqadan oshirib tashlash – 50 daqiqa.

5. Turgan holatda o'quv bellashuvlari o'tkazish (Turli sheriklar bilan 2 ta bellashuv).

6. Yotgan holatda bellashuv – 3 daqiqa.

7. Yakuniy qism (guruhni saflash, dars natijalarini sarhisob qilish) – 6 daqiqa.

Jami 90 daqiqa.

Tajriba guruhi ishtirokchilariga murakkab vazifa qo'yildi: har bir darsda tashlashlar texnikasini takomillashtirish va mashq qilish uchun zarur bo'lgan jismoniy fazilatlarni rivojlantirish.

Darslarning birinchi oyida (2022-yil sentyabr) har bir talaba tomonidan rejalashtirilgan tashlashlar soni 1-jadvalda keltirilgan.

Mashg'ulotlar, №									Bir oy davomida
	1	2	3	4	5	6	7	8	
Tashlashlar, soni									
Orqadan belbog'ni ushlab sondan oshirib tashlash	10	12	18	22	24	26	28	30	170
Yelkadan ushlab orqadan oshirib tashlash	10	12	18	22	24	26	28	30	170
Ikki qo'ldan ushlab orqadan oshirib tashlash	10	12	18	22	24	26	28	30	170
Jami	30	36	54	66	72	78	84	90	510

1-jadval. 2022 yil sentyabr oyi davomida har bir talaba tomonidan bitta darsda o'tkaziladigan tashlashlar soni

Keyingi darslarda (2022 yil oktyabr, noyabr, dekabr) tashlashlarning oylik soni o'tgan oyning 5 foiziga oshirildi (2-jadval).

2-jadval

Pedagogik tajriba davrida har bir talaba tomonidan o'tkazilgan tashlashlar soni

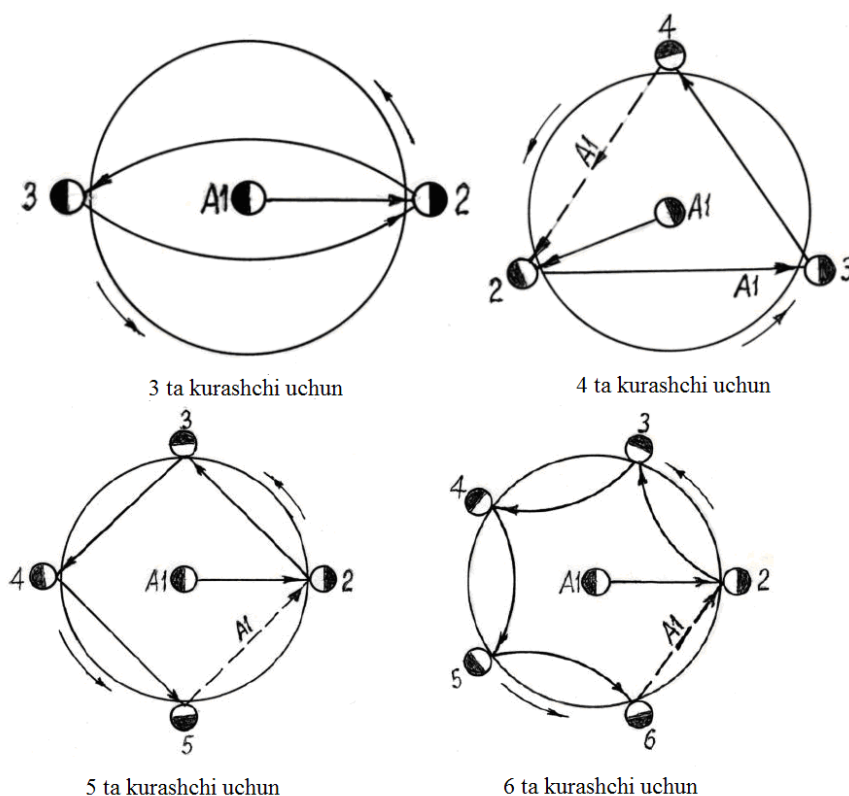
Oylar					To'rt oy davomida
	sentyabr	oktyabr	noyabr	dekabr	
Tashlashlar, soni					
Orqadan belbog'ni ushlab sondan oshirib tashlash	170	179	188	197	734
Yelkadan ushlab orqadan oshirib tashlash	170	179	188	197	734
Ikki qo'ldan ushlab orqadan oshirib tashlash	170	179	188	197	734
Jami	510	537	564	591	2202

Eslatma. Har oylik darsda tashlashlar soni avvalgisining 5% ga oshadi.

Ikkala kichik guruhning kurashchilari ham bitta uslubiyat bilan shug'ullanishdi, harakatlarning biomehanikasini va bitta fiziologik rejimni hisobga olgan holda tezlik-kuch fazilatlari va tashlashlar texnikasini birlashtirgan bir xil bilim va jismoniy yuklamani olishdi.

Tajriba guruhi ishtirokchilariga murakkab vazifa qo'yildi: har bir darsda tashlashlar texnikasini takomillashtirish va mashq qilish uchun zarur bo'lgan jismoniy fazilatlarni rivojlantirish.

Barcha ishtirokchilar har bir mashg'ulotda tavsiya etilgan me'yorlarga muvofiq belgilangan miqdordagi sonidan va orqadan oshirib tashlashlarni balarishlari kerak. Mashg'ulotlarning birinchi oyida ishtirokchi har bir usulning 170 ta rejalashtirilgan tana bilan tashlashlarni bajaradi. Birinchi oyda jami 510 ta tashlashlar amalga oshiriladi. Har bir keyingi oyda tashlashlar soni avvalgisining 5 foizga ko'payadi va mos ravishda 537, 564 va 591 ni tashkil qiladi. Tajribaning 4 oyi davomida bu ko'rsatkich o'rtacha 2202 ta tashlashga yetkaziladi.

1-rasm. Kurashchilar soni har xil bo'lgan bekatlarda tashlashlarni amalga oshirish chizmasi.

Pedagogik tajriba natijalari.

Pedagogik tajriba maboynida barcha qayd etilgan ko'rsatkichlar bo'yicha ishonchli o'sishlar mavjud (3-jadvalga qarang.). Mashg'ulotlarning motor zichligi 27,9% ga oshdi, talabalarning tezlik-kuch tayyorgarligi sezilarli darajada oshdi (91,7% o'sish), son va orqadan oshirib tashlashlar sifati 59,1% va 60% ga, chaqqonlik, majmuaviy jismoniy fazilat sifatida 14,6% ga oshdi. Bu juda tushunarli. Uni tarbiyalash, albatta, tajribaga qaraganda ko'proq vaqt talab etadi.

3-jadval

Kurash bilan shug'ullangan ikkinchi kurs talabalarining to'rt oylik pedagogik davri natijalari

Tajriba muddati Ko'rsatkichlar	Boshlanishi, sentyabr 2022 y.		Yakunlanishi, oktyabr 2020 y.	Ko'rsatkichlarning o'sishi %
1. Mashg'ulotning motor zichligi	58		74,2	+27,9
2. Talabalarning tezlik-kuch tayyorgarligi, ochkolar	1,2		2,3	+91,7
3. Chaqqonlik, soniya	35,3		30,8	+14,6
4. Tashlashlarning sifati, ochkolar				
- sondan oshirib	2,2		3,5	+59,1
- orqadan oshirib	2,0		3,2	+60,0

Xulosalar. Talabalar bilan majmuaviy aylanma mashg'ulotlarni o'tkazish butun o'quv jarayonining samaradorligini oshirishga yordam beradi, bu ularni kurashning sport turlari rivojlanayotgan universitetlarda joriy etish uchun yaxshi sababdir. Ulardan foydalanish nafaqat o'quv mashg'ulotlarining motor zichligini oshiradi, balki sport bilan shug'ullanadigan talabalarning jismoniy va texnik tayyorgarligi natijalariga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Kerimov F.A. Sport kurashi nazariyasi va usuliyati. Darslik. Qayta to'ldirilgan nashri. ITA-Press nashr. T., 2017. -367 b.

2. Galochkin G.P., Lukin A.A. Effektivnost provedeniya kompleksno-krugovix trenirovok so studentami, zanimayushimisya sambo v sbornike: Fizicheskoye vospitaniye i sport v visshix uchebnix zavedeniyax. Sbornik statey XIII mejdunarodnoy nauchnoy konferensii. Belgorodskiy gosudarstvenniy texnologicheskiy universitet im. V.G. Shuxova. 2017. S. 63-73.

3. Galochkin, G.P., SHetinin, N.V. Skorostno-silovaya podgotovka studentov, zanimayushixsya sportivnoy borboy / G.P. Galochkin, N.V. SHetinin. – Voronej: Voronejskiy gosudarstvenniy arxitekturo-stroitelniy universitet, 2011. – 35 s.

4. Galochkin, G.P., Lukin, A.A. Osobnosti lovkosti kak fizicheskogo kachestva, vospitaniye i yego otsenka u borsov sambistov / G.P. Galochkin, A.A. Lukin // Fizicheskaya kultura, sport i zdorovye v sovremennom obshestve: sbornik nauchnix statey Vserossiyskoy s uchastiyem ochno-zaochnoy nauchno-prakticheskoy konferensii / pod redaktsiyey Bugayeva G.V., O.N. Savinkovoy. – Voronej: Izdatelsko-poligraf. Sentr «nauchnaya kniga», 2016. – 466 s., S.267-273.

5. Kryaj V.N. Krugovaya trenirovka v fizicheskoy vospitanii studentov. Minsk.: Visshaya shkola, 1982. – 120 s.

6. Chumakov, Y.M., Ionov, S.F. Fizicheskaya podgotovka borsa-sambista / Y.M. Chumakov, S.F. Ionov. – M.: Glavnoye upravleniye sportivnix yedinoborstv, 1980. – 96s.

**ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА СТУДЕНТОВ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ВУЗОВ В СТРУКТУРЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

Садыков Рустам Мансурович

доктор PhD, и/о доцента кафедры «Родной язык и методика его преподавания в начальном образовании» ТГПУ имени Низами (Ташкент, ул. Буньёдор 27)). <https://orcid.org/0009-0002-4093-189X>

**PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARI TALABLARINI
BO'LAJAK BOSHLANG'ICH SINIF O'QITUVCHILARI PEDAGOGIK
FAOLIYATI TIZIMIDA LINGVOMETODIK TAYYORLASH**

Sodikov Rustam Mansurovich

f.f.n., Nizomiy nomidagi TDPU "Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish metodikasi" kafedrasi dotsenti v.b.

**LINGVOMETHODOLOGICAL TRAINING OF STUDENTS OF
PEDAGOGICAL EDUCATION INSTITUTIONS IN THE STRUCTURE OF
PEDAGOGICAL ACTIVITY OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS**

Sadikov Rustam Mansurovich

PhD, Acting Associate Professor of the Department of "Native Language and Methods of Teaching it in Primary Education"

Аннотация: В статье рассматриваются условия формирования лингвометодической компетентности будущих учителей начальных классов. Описывается опыт научных исследований отечественных, зарубежных и учёных из стран ближнего зарубежья в области формирования профессиональных компетенций у студентов высших педагогических образовательных организаций. На основе этого произведено выделение и структуризация компетенций, которые необходимы будущему учителю начальной школы в его профессиональной деятельности в области научно-исследовательской работы, педагогической деятельности, в области управления, а также в области просветительства и духовно-воспитательной работы. Определено место лингвометодической компетентности в структуре компетенций будущих учителей начальных классов, а также представлено авторское определение лингвометодической компетентности будущих учителей начальных классов. Выводы, представленные в статье, соответствуют действительности, так как исследовались в рамках диссертационного исследования, проводившееся на базе Ташкентского государственного педагогического университета имени Низами, Джизакского государственного педагогического института, а также Андijanского государственного университета и подтверждены экспериментальным путём. Исследование по методике формирования лингвометодической компетентности будущих учителей начальных классов проводилось в логике нормативно-правовых актов и положений государственного образовательного стандарта Республики Узбекистан.

Опорные слова: компетенция, компетентность, лингвистика, методика, подход, стандарт.

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvo-metodik kompetentsiyasini shakllantirish shartlari ko'rib chiqiladi. Oliy pedagogik

ta'lim muassasalari talabalari o'rtasida kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha mahalliy, xorijiy va qo'shni davlatlar olimlarining ilmiy izlanishlari tajribasi bayon etilgan. Shu asosda bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisining ilmiy-tadqiqot ishlari, pedagogik faoliyati, boshqaruv, shuningdek, ma'rifat sohasidagi kasbiy faoliyatida zarur bo'lgan kompetensiyalarni tanlash va tizimlashtirish. va ma'naviy-ma'rifiy ishlar amalga oshirildi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari kompetensiyalari tarkibida lingvo-uslubiy kompetensiyaning o'rni belgilanib, bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvo-uslubiy kompetensiyasining mualliflik ta'rifi keltirilgan. Maqolada keltirilgan xulosalar haqiqatdir, chunki ular Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Jizzax davlat pedagogika instituti, shuningdek, Andijon davlat universiteti negizida o'tkazilgan dissertatsiya tadqiqoti doirasida o'rganilib, tajriba yo'li bilan tasdiqlangan. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarining lingvo-metodik kompetensiyasini shakllantirish metodikasi bo'yicha o'rganish O'zbekiston Respublikasi davlat ta'lim standarti me'yoriy-huquqiy hujjatlari va qoidalari mantiqiy asosida olib borildi.

Tayanch so'zlar: kompetensiya, kompetentnost, tilshunoslik, metodologiya, yondashuv, standart.

Resume: The article discusses the conditions for the formation of linguo-methodological competence of future primary school teachers. The experience of scientific research of domestic, foreign and scientists from neighboring countries in the field of the formation of professional competencies among students of higher pedagogical educational organizations is described. On the basis of this, the selection and structuring of the competencies that are necessary for the future elementary school teacher in his professional activities in the field of research work, pedagogical activity, in the field of management, as well as in the field of enlightenment and spiritual and educational work were made. The place of linguo-methodological competence in the structure of competencies of future primary school teachers is determined, and the author's definition of linguo-methodological competence of future primary school teachers is presented. The conclusions presented in the article are true, as they were studied as part of a dissertation research conducted on the basis of the Tashkent State Pedagogical University named after Nizami, Jizzakh State Pedagogical Institute, as well as Andijan State University and confirmed experimentally. The study on the methodology for the formation of linguo-methodological competence of future primary school teachers was carried out in the logic of legal acts and provisions of the state educational standard of the Republic of Uzbekistan..

Key words: competention, competence, linguistics, methodology, approach, standard

В мировом сообществе в образовательном процессе при подготовке учителей применяются креативные технологии формирования языковой компетенции. В 2015 году Международная конференция ЮНЕСКО учредила международные лингвистические центры по всему миру, такие как CLS(США), UniPage (США), BSC (Великобритания), UKLC-Oxford и др., в которых проводится системная работа по реализации учебных программ, направленных на формирование и развитие языковых, культурных, коммуникативных, социокультурных компетенций в рамках «цели устойчивого развития в области образования».

В мировых образовательных и исследовательских учреждениях проводятся исследования по приоритетности подготовки многоязычных кадров,

совершенствования многоязычного образования, повышения профессиональных качеств и организационных моделей квалификации учителей на основе коммуникативно-деятельностного подхода к образовательному процессу. При этом особое внимание уделяется подготовке кадров с лингвометодическими и лингводидактическими компетенциями, систематизации методических решений задач обучения лингвистическому мышлению, эффективному использованию инновационных подходов и методов, объективной диагностике, анализу и коррекции учебного процесса в начальных классах.

В Республике Узбекистан создана нормативно-правовая база для подготовки высококвалифицированных кадров в сфере образования, свободно владеющих несколькими языками, государственным узбекским, русским и английским, подготовки специалистов, способных проектировать полилингвальную образовательную среду, определена необходимость «установить основным критерием определения квалификации – уровень знаний и навыков преподавателей по обучению соответствующему предмету» [5]. В результате были дополнительно расширены возможности по формированию профессиональных качеств, компетенций, позволяющих учителям начальных классов вести гибкую и эффективную педагогическую деятельность по предмету родного языка.

Выпускник педагогического высшего образовательного учреждения должен обладать не только общепрофессиональными, но и специальными компетенциями. Именно благодаря такому соотношению компетенций вчерашний студент может грамотно, качественно и эффективно исполнять свои должностные обязанности в выбранной им сфере деятельности. Базисом профессиональных компетенций бакалавра, нацеленного на достижение успехов и отличных результатов в своей профессиональной деятельности, являются фундаментальные знания по основным научным дисциплинам, на основании которых в будущем выстраивается потенциал для саморазвития и самоопределения специалиста.

Будущий учитель начальных классов должен в совершенстве знать теорию и концепцию русского языка, как языка на котором ведётся образовательный процесс, так и самостоятельной учебной дисциплины; понимать какое место занимает данная учебная дисциплина в общенаучной системе; обладать способностью адекватно оценивать и применять на практике различные учебно-методические комплексы, направленные на обучение русскому языку; уметь прогнозировать и планировать образовательный процесс, учитывая при этом текущий уровень подготовки, возраст и специфику класса. Вышеперечисленные навыки формируются в профессиональные компетенции, как в области лингвистики, так и в области методической организации учебного процесса.

Если говорить про студентов высших образовательных учреждений в Республике Узбекистан для них сегодня выполняется построение 2-уровневой иерархии компетенций. Первый уровень представляют ключевые (базовые) компетенции – учебно-познавательные, общекультурные, ценностно-смысловые, информационные, коммуникативные, компетенции саморазвития и самосовершенствования. Второй уровень иерархии состоит из предметных компетенций, охватывающих основные учебные дисциплины и образовательные курсы.

Сегодня большинство исследователей трактуют профессиональную компетентность педагога, как комплекс базовых, общепрофессиональных и

специальных компетенций, тесно взаимосвязанных и взаимодополняющих друг друга. Под компетентностью преподавателя следует понимать его готовность к выполнению профессиональной деятельности, которая включает в себя совокупность знаний предметной области, практических навыков. Иными словами, можно говорить о зрелости педагога, способности принимать обоснованные решения, формировать учебно-воспитательный процесс и управлять им, высказывать авторитетное мнение в случае спорных ситуаций.[4] По определению Дж. Равена, компетентность следует рассматривать, как особое умение, которое позволяет человеку совершать определенные действия или принимать верные решения применительно к определенной сфере. К данным способностям относятся не только навыки и знания, но и особое мышление, позволяющее гибко реагировать на изменения данной сферы и предметной области, опыт ее выполнения и ответственность. [1]

Анализируя существующие педагогические концепции формирования и развития профессиональных компетенций в работах ведущих западных, российских, узбекских ученых, можно выделить несколько различных подходов.

Практическая реализация педагогической образовательной концепции может одновременно осуществляться сразу на нескольких уровнях, с применением следующих подходов:

- на методологическом уровне – на этом уровне чаще всего применяется компетентностно-содержательный подход;
- на теоретическом уровне разработки и обоснования новой педагогической концепции – здесь чаще всего применяется структурно-деятельностный подход;
- на практическом уровне – этот уровень является наиболее продолжительным по времени, при этом для его реализации могут применяться следующие подходы: деятельностный, компетентностный, личностно-ориентированный.

В рамках образовательного процесса русский язык в классах, где образование ведётся на родном (русском) языке, рассматривается в качестве метапредметного языка обучения, в связи с чем, при его изучении очень важно принимать во внимание комплекс культурных, нравственных, духовных ценностей, который в идеале должен соответствовать ожиданиям и потребностям общества.

В связи с этим формирование лингвометодических компетенций должно происходить не только на уроках русского языка, но и при изучении других предметов, а также при проведении духовно-просветительских мероприятий.

Характерной чертой метапредметности является её гуманистическая направленность, т.е. признание ценности каждого индивида, его чувств, мыслей и сознания, в то же время развитие его языковой компетентности и культуры речи.

На уровне методологии при разработке методологической концепции многими исследователями используется культурологический подход, положения которого основаны на общефилософском рассмотрении образовательной технологии, как самостоятельного процесса, направленного на приобщение личности к социокультурной системе. Именно за счет ориентации человека на культурные и нравственные нормы, действующие в обществе, обеспечивает развитие индивидуальности, стимулирует потребность людей в самопознании и самосовершенствовании, создает оптимальные условия для культурной приемственности.

Педагогическая концепция, в основе которой лежит системный подход, Э. де Боно, В.Н. Садовский гарантирует устойчивое развитие теоретических

знаний, обеспечивает их стабильность и эффективное применение.[6, 7] Если рассматривать систему в контексте общей философии, она представляет собой комплекс специальных элементов, которые находятся в различных связях и отношениях друг с другом. Благодаря этим отношениям и связям обеспечивается создание целостной, единой и неделимой системы. По этой причине, при разработке педагогической концепции нельзя обойти вниманием личностно-ориентированный подход, который сумел получить широкое распространение в образовательном процессе. Сущностью данного подхода является ориентация образовательного процесса на человека, представляющего собой конечную цель, субъект педагогической деятельности и ключевой критерий эффективности и успешности данного процесса. В основе данного подхода лежит признание нравственной, творческой и интеллектуальной свободы личности, ее уникальности, права на самоопределение и уважение со стороны окружающих. Реализация образовательного процесса выполняется с учетом процессов естественного саморазвития творческого и интеллектуального потенциала личности, для чего выполняется создание оптимальных условий внешней среды.

Проведя анализ рассмотренных выше вариантов практического применения подходов для создания концепции формирования лингвометодической компетентности, нами был сделан вывод о том, что для решения стоящих перед нами задач наиболее перспективным вариантом является применение компетентностно-содержательного и структурно-деятельностного подходов. Теория компетентностно-содержательного подхода в настоящее время используется в качестве основополагающей и магистральной образовательной технологии, реализация которой нацелена на развитие у подрастающего поколения способности быстро усваивать абсолютно любую информацию, принимать оперативные решения и самое главное действовать даже в сложных жизненных ситуациях. Большинство современных экспертов в области педагогики компетентностно-содержательный подход рассматривается в качестве ведущей методики, применяемой на всех уровнях образовательного процесса. Применяя компетентностно-содержательный подход, как элемент педагогической концепции, мы отводим значительную роль знаниям, непосредственно формирующим лингвометодическую компетентность, на основе которых расширяются рамки практического применения лингвометодических навыков не только в учебном процессе, но и во внеучебной деятельности учителя начальных классов. Этим мы обеспечиваем надёжную фиксацию теоретического материала в памяти обучающихся, а практическое применение знаний организуется таким образом, что учащиеся имеют возможность воспроизводить и применять усвоенный материал в разнообразных типовых, внутрипредметных и внеурочных ситуациях, не требующих дополнительной информации для решения педагогических задач. Наиболее эффективное применение компетентностно-содержательного подхода для решения педагогических задач вытекает из использования методов поискового и исследовательского характера, имеющие связь с жизненными ситуациями. Здесь мы можем выделить такие обучающие методы и технологии как: Case-study, метод проблемного обучения, диспуты, дебаты и т.д. Все перечисленные методы позволяют не полагаться, в большой степени, на память, а применять, непосредственно, практический опыт приобретённый при использовании деятельностного характера обучения.

Очевидно, что по своему содержанию и сущности компетентностно-содержательный подход тесно взаимосвязан со структурно-деятельностным подходом. А.А.Леонтьев особо подчеркивает, что независимо от того используется деятельностный подход в профессиональном образовании или при выстраивании образовательного процесса в начальных классах, его можно рассматривать, как совокупность конкретных методологических приемов и образовательных технологий. [8] Рассматривая структурно-деятельностный подход, можно сказать, что он представляет собой специфический методологический базис с учётом структурных компонентов, на основании которого выстраиваются современные образовательные процессы и системы, различающиеся используемыми образовательными технологиями, приемами и иными специфическими чертами. Надо сказать, что структурно-деятельностный подход, в качестве элемента образовательной концепции, выбран нами неслучайно. Данный подход нацелен на активную целенаправленную деятельность и результат обучения и воспитания в частности и на развитие личности в целом. Кроме того, структурно-деятельностный подход можно смело отнести к одному из важных элементов для формирования компетенций в целом, так как данный подход определяет готовность обучающегося к эффективной и продуктивной деятельности в различных социально-значимых ситуациях что также влияет на развитие личностных качеств будущего учителя начальных классов.

Практическое применение компетентностно-содержательного и структурно-деятельностного подходов базируется на совокупности дидактических принципов: принцип фундаментальности, принцип профессионального проектирования, принцип метапредметности родного языка, принцип межпредметной интеграции, принцип самостоятельности, принцип системности, принцип профессиональной направленности, принцип практико-ориентированности и др. Все перечисленные выше принципы взаимосвязаны между собой. Более того, в процессе практической реализации данных принципов происходит их взаимодействие и взаимодополнение, вследствие чего создается специфическая система, которая обеспечивает гармоничное и постепенное течение образовательного процесса, позволяющего в итоге получать гарантированные результаты.

Ключевым принципом образовательного процесса является принцип фундаментальности, который предусматривает формирование особой методологической культуры. Основными компонентами такой культуры является умение и способность проектировать учебно-воспитательный процесс, умение использовать творческий подход для решения сложных задач, способность реализовывать методическую рефлексию.

Как отмечает Е.И.Пассов, под фундаментализацией понимается овладение не только «верхушками» знаний той или иной научной дисциплины, а ее основами. [9] Как отмечают многие учёные-исследователи, фундаментальные знания способны дольше сохранять собственную ценность, а их наличие позволяет работодателям в дальнейшем экономить свое время и деньги, на повышение квалификации и профессиональную переподготовку кадров.

Не меньшее значение для качественного и эффективного образовательного процесса имеет принцип профессионального проектирования, который был детально исследован М.Х. Махмудовым, Н.А. Муслимовым и М.Б. Уразовой. [10, 11] Этот принцип отражает то, каким образом должна выполняться подготовка грамотных и высокопрофессиональных специалистов. Кроме того,

в соответствии с принципом профессионального проектирования определяется содержание, структура, цели и задачи научной дисциплины, а также подбираются конкретные педагогические технологии, которые будут использоваться для ее изучения. Учитывая, что профессиональное проектирование предусматривает направленность личности на осуществление конкретной деятельности, понимание механизмов практической реализации этого принципа будет соответствовать компетентностному подходу. Говоря иными словами, абсолютно каждая научная дисциплина, которая входит в учебный план, должна вносить собственный вклад и иметь значение для качественной и всеобъемлющей подготовки будущего специалиста. Т.е. именно благодаря тому, что в учебный план современных высших учебных организаций входят не только специальные, но и общие научные дисциплины, становится возможной подготовка квалифицированных специалистов, обладающих высоким уровнем профессиональных компетенций.

Принцип профессиональной компетенции тесно взаимосвязан с принципом межпредметных связей, подробно раскрытым Б.С. Абдуллаевой, который предполагает, что в содержание абсолютно всех учебных дисциплин должны включаться диалектические взаимосвязи с современными точными и естественными науками. [12]

Еще одним принципом рассматриваемого нами подхода, является принцип социокультурности, в соответствии с которым формируются особые социокультурные условия, являющиеся наиболее благоприятными для реализации профессиональной деятельности. Именно эта мысль находит отражение в работах Е.О.Галицких и П.П. Терехова, которые считают, что весь современный образовательный процесс выстроен на неразрывной связи поколений, позволяющей не только сохранять классические культурные нормы, но и создавать принципиально новые социальные, духовные и нравственные ориентиры. [13, 14]

Все перечисленные выше принципы компетентностно - содержательного подхода тесно взаимосвязаны с еще одним принципом, который выражается в практикоориентированности. Реализация этого принципа означает, что образовательный процесс ни в коем случае не должен быть оторван от реальной жизни. Все знания, умения и навыки, которые ребенок, подросток или взрослый человек получают во время обучения, прежде всего, должны быть направлены на решение практических задач, достижение важных жизненных целей. Данная точка зрения во многом схожа с идеями контекстного обучения, о котором писал А.А.Вербицкий и др. [15]

А.В.Хуторской считает важным принцип самостоятельности, при котором в учебном процессе учащимся необходимо предоставлять выбор темпа, форм и методов обучения, это будет эффективно стимулировать обучающихся к осуществлению самостоятельной образовательной деятельности. [16]

В основе современного образовательного процесса лежат новейшие достижения и разработки в сфере социологии, педагогики, психологии, философии, культурологии и многих других научных дисциплин. Очевидно, что качественная и эффективная образовательная концепция должна учитывать текущий уровень развития национального образования, культурные и духовные особенности нации, а также классические образовательные традиции и инновационные технологии в сфере обучения.

По мнению И.Ю.Гац, предпосылками скорейшей модернизации существующих сегодня методик преподавания русского языка, применяемых на всех образовательных уровнях, являются:

1) интенсивное влияние частных, глобальных, социальных, экономических и политических факторов на существующие психолого-педагогические

образовательные концепции;

2) возникновение принципиально новой медиальной культуры, инновационных форм передачи, хранения, обработки и восприятия больших массивов данных, возросшая роль коммуникаций в современном обществе;

3) формирование у носителей языка новейших социальных потребностей, реализация которых предусматривает скорейшую адаптацию личности в современном коммуникативно-информационном пространстве [17].

В последние годы все большую актуальность приобретает такое направление лингвистического образования учащихся 1-4 классов, как надпредметная ориентация курса родного языка, что в свою очередь позволяет исследователям говорить о существовании необходимости в скорейшем обновлении и модернизации содержания лингвистического образования, повышения его качества и эффективности.

В целом, мы можем говорить о том, что в настоящее время в полном и кардинальном обновлении нуждается абсолютно вся методическая система подготовки учителей начальных классов. На наш взгляд она должна выстраиваться в соответствии с новейшими образовательными технологиями, приемами, методами и ориентирами не только в обучении младших школьников, но и в целом, на всех этапах образования.

В своем исследовании мы рассматриваем концепцию лингвометодической подготовки будущих учителей начального образования в виде теоретической и методической целостной системы, направленной на формирование у них высокого уровня лингвометодической компетентности, отвечающей реалиям и потребностям инновационного образовательного пространства. Использование данной концепции требует изучения, анализа, полного и всестороннего осмысления таких базовых понятий, как: профессиональная компетентность, лингвометодическая компетентность, лингвистическая компетенция, методическая деятельность, структура лингвометодической компетентности, которые мы раскроем в следующем параграфе.

В сфере преподавания русского языка применение компетентностного подхода началось еще в середине 90-х годов прошлого столетия. В соответствии с вышеперечисленными подходами формирования профессиональных компетенций, а также с современными теориями преподавания русского языка младшим школьникам имеет смысл выделять следующие компетенции: лингвистические, коммуникативные, языковые и культуроведческие.

В Государственном образовательном стандарте области образования 110000 – Педагогика, а также в Квалификационных требованиях направления бакалавриата 5111700 – Начальное образование и спортивно-воспитательная работа, приведены основные требования к компетенциям в педагогической, научно-исследовательской, духовно-просветительской и организационно-управленческой деятельности будущего учителя начальных классов. [3]

Синтез и анализ информации приведённой выше и научных исследований, проводившихся в различное время, в различных высших образовательных организациях подводит нас к выводу о необходимости выделения структуры лингвометодической компетентности педагога начального образования.

На основе анализа исследовательских работ ведущих зарубежных и отечественных ученых можно выделить следующие компоненты лингвометодической компетентности будущего учителя начальных классов в рамках основных требований в Государственном образовательном стандарте и квалификационных требованиях (в рамках педагогической, научно-исследовательской, духовно-просветительской и организационно-управленческой деятельности):

В педагогической деятельности:

- владение системой фундаментальных знаний, умений и навыков в области лингвистики и методическая грамотность, навыки разработки методических пособий, приемов и техник, включая инновационные в области преподавания русского языка;

- умение разрабатывать и вести методическое-обеспечение образовательного процесса по филологическим дисциплинам в начальной школе;

- готовность использовать междисциплинарные связи в качестве источника методических и теоретических данных для выполнения профессиональных действий.

В области научных исследований:

- наличие подготовки, умений, навыков и готовности заниматься научными разработками в области лингвометодики, а также обрабатывать полученные данные и проводить их анализ;

- навыки применения на практике анализа и синтеза при обработке информации в области лингвистических исследований и методики преподавания лингвистических дисциплин;

- готовность к построению моделей при выполнении научных исследований, а также методов статистики для обработки результатов.

В области просветительства и духовно-воспитательной деятельности:

- применение знаний в области методики преподавания лингвистики при организации духовно-просветительских мероприятий для учащихся;

- умение анализировать лингвистические изменения, трансформации и события, которые имеют определенное социальное значение;

- готовность к формированию у детей положительного отношения к учебной дисциплине, привитие навыков и желания читать художественную литературу.

В области управления:

- желание и готовность профессионально развиваться;

- умение определять трудности и личностно-значимые события;

- способность к диагностике, мониторингу, контролю и оценке ЗУНов и компетенций учащихся.

Представим эту структуру лингвометодической компетентности в следующем виде (рис. 1.1).

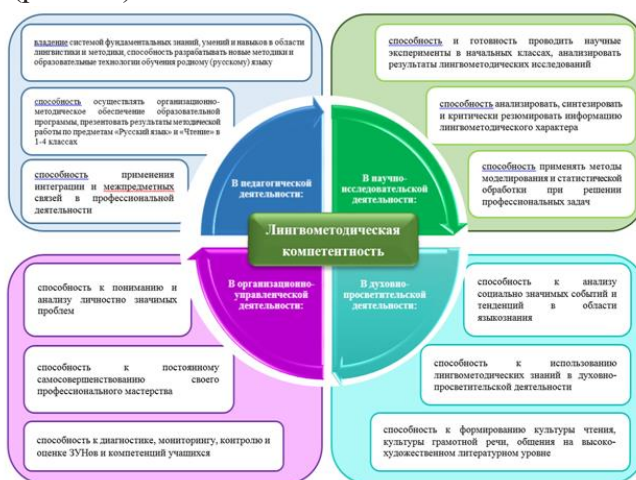

Рис. 1.1. Структура лингвометодической компетентности будущего учителя начальных классов

В своей деятельности педагог также руководствуется нормами и правилами профессиональной этики. Учитель должен быть готов к тому, что ему придется учить абсолютно всех детей, независимо от их личностных качеств, текущего уровня интеллектуального, физического и творческого развития, возможностей, склонностей и интересов. Кроме того, современные общественные реалии обуславливают необходимость постоянного и систематического расширения профессиональных компетенций педагогов, что позволяет им успешно работать с талантливыми и одаренными детьми, реализовывать прогрессивные образовательные программы, прививать любовь и уважение к русскому языку детям, для которых русский язык не является родным.

В связи с вышеизложенным, можно представить такое авторское определение лингвометодической компетентности учителя начальных классов:

Лингвометодическая компетентность - это совокупность необходимых знаний и личных качеств учителя начальных классов, позволяющие ему планировать и применять методические подходы, приёмы для достижения поставленных целей в области преподавания родного языка в младших классах.

Используемая литература:

1. Равен, Дж. (2002) Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Пер. с англ. – Москва: Когито-Центр, – 470 с.
2. Быстрова, Е.А. (2004) Цели обучения русскому языку, или какую компетенцию мы формируем на уроках / Обучение русскому языку в школе: Учеб. пособие для студентов педагогических вузов; – М., – С. 20–39.
3. Квалификационных требованиях направления бакалавриата 5111700 – Начальное образование и спортивно-воспитательная работа – Тошкент: 2018. – 34 с. https://literary.ru/literary.ru/readme.php?subaction=showfull&id=1205414266&archive=1206184753&start_from=&ucat=&
4. https://studme.org/216970/pedagogika/kompetentnost_pedagoga_professionalnogo_obucheniya
5. Указ Президента Республики Узбекистан «О дополнительных мерах по совершенствованию системы управления народным образованием». №УП-5538 от 5 сентября 2018 года. (<https://lex.uz/ru/docs/3893427>)
6. Садовский, В. Н., Лисеев И. К. (2004) Людвиг фон Бергаланфи и развитие системных исследований в XX веке // Системный подход в современной науке (К столетию Людвиг фон Бергаланфи). М., Прогресс-Традиция - с. 7-36. <https://cyberleninka.ru/article/n/sistemnyy-podhod-kak-issledovatel'skaya-programma-v-tvorchestve-l-bertalanfi>
7. Боно, Э. (2015) Искусство думать: Латеральное мышление как способ решения сложных задач/ Эдвард де Боно // -М.: — 172 с.
8. Леонтьев, А.А. (2003) Непрерывность и преемственность образования / А.А. Леонтьев // Образовательная система «Школа 2100». Педагогика здравого смысла: сборник материалов. – М.: Баласс; Изд. дом РАО, – с. 28–34. <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogika-zdravogo-smysla-gumanisticheskaya-filosofiya-obrazovaniya-a-a-leontieva/viewer>
9. Пассов, Е.И. (2006) Сорок лет спустя или сто и одна методическая идея / Е.И. Пассов. – М.: ГЛОССА-ПРЕСС, – 240 с.
10. Махмудов М.Х. (2004) Таълим дидактик лойихалашнинг назарий асослари: Пед. фан. ном. ... дис: 13.00.01 / Тошкент, – 269 б. https://www.rki.msu.ru/source/Biblioteka%20slush/RKI%20deti/osnovy_kommunikativnoi_teorii

pdf

11. Муслимов Н.А., Уразова М.Б. (2011) Проективная деятельность будущего учителя/ Учеб.пособие для ВУЗов. –Ташкент: GrandPaper, – 92 с. <https://research-center.uz/works/>

12. Абдуллаева, Б.С.. (2006) Научно-теоретические основы межпредметных связей: Автореф.дис...док. пед.наук. – Ташкент: УзНИИПН, – 75 с.

13. Галицких, Е.О. (2004) Диалог в образовании как способ становления толерантности: Учеб.-методич. пособие / Е.О. Галицких. – М.: Академический проект, – С. 128–135. <https://skunb.ru/node/1040>

14. Терехов П.П. (2003) Формирование педагогической компетентности специалиста в системе непрерывного социокультурного образования // Альма-Матер. – М., – № 2. – С. 7–12.

15. Вербицкий, А.А. (2011) Педагогические технологии контекстного обучения: Научно-методическое пособие. Вып. 1. 2-е изд. / А.А. Вербицкий. – М.: РИЦ МГГУ им. М.А. Шолохова, – 52 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/pedagogicheskaya-tehnologiya-v-kontekstnom-obuchenii>

16. Хуторской, А. В. (2007) Определение общепредметного содержания и ключевых компетенций как характеристика нового подхода к конструированию образовательных стандартов «ИНЭК», - С. 12-20.

17. Гац, И.Ю. (2011) Модернизация обучения школьников русскому языку: лингвометодическая стратегия в современной языковой ситуации: автореф. дис. ...д-ра пед. наук: 13.00.02 / И.Ю. Гац. – М., – 43 с.

18. Пардаев, Б. Ў. (2022). БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИ ИЖТИМОЙЛАШУВИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ПЕДАГОГИК ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТИЗИМИ: Пардаев Бекмурат Ўтапулатович, Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, бошланғич таълимда она тили ва уни ўқитиш методикаси кафедраси катта ўқитувчиси. *Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*, (3), 147-153.

19. Nusratova, K. C. (2021). RELEVANCE OF THE TOPIC OF WAR IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE WRITER SAFAR BARNOEV). *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 740-745.

20. Nusratova, H. (2021, October). BOSHLANG'ICH SINFO'QUVCHILARIDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH: DOI: 10.53885/edinres.2021.80. 81.021 Nusratova Hamida, Nizomiy nomidagi TDPU, Boshlang'ich ta'lim fanlari kafedrasi dotsenti, PhD. In *Научно-практическая конференция* (pp. 51-52).

**TEXNIKA YO'NALISHI OLIY TA'LIM MUASSASALARI
TALABALARIGA CHET TILINI O'RGATISHDA INTERFAOL
TEKNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH METODIKASI**

*Qodirova Gavhar Alisher Qizi
Jizzax politexnika instituti mustaqil tadqiqotchisi*

Annatsiya: Ushbu ishda texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga xorijiy tillarni o'qitishda interfaol texnologiyalardan foydalanishning afzalliklari haqida fikr yuritilgan. Shuningdek, OTM talabalariga chet tilini o'rgatish metodologiyasining asosiy parametrlari, chet tilida muloqotni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida talabalar bilan birga zarur til kompetensiyalari hamda chet tilini o'rgatish sharoitida muhim didaktik tarkibiy qismiga ega bo'lgan muloqotni rag'batlantiradigan turli xil stimullar haqida nazariy fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Motivatsiya, xorijiy til, lingvistik, bo'lajak mutaxassis, kompetensiya, kommunikativ kompetensiya.

**МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНТЕРАКТИВНЫХ
ТЕХНОЛОГИЙ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ
ТЕХНИЧЕСКИХ НАПРАВЛЕНИЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ**

*Кадирова Гавхар Алишеровна
Независимый научный сотрудник Джизакского политехнического
института*

Аннотация: В данной работе техническим направлением рассмотрены преимущества использования интерактивных технологий в обучении студентов высших учебных заведений иностранным языкам. Также представлены теоретические представления об основных параметрах методики обучения студентов вузов иностранному языку, необходимых языковых компетенциях в процессе организации и осуществления иноязычного общения со студентами, а также о различных стимулах, стимулирующих общение, имеющих важное дидактическое содержание в условиях обучения иностранному языку.

Ключевые слова: Мотивация, иностранный язык, лингвистика, будущий специалист, компетентность, коммуникативная компетентность.

**METHOD OF USING INTERACTIVE TECHNOLOGIES IN
TEACHING A FOREIGN LANGUAGE TO STUDENTS OF TECHNICAL
DIRECTION OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS**

*Kadirova Gavhar Alisherovna
Independent researcher of Jizzakh Polytechnic Institute*

Abstract: In this work, the technical direction was reflected on the advantages of using interactive technologies in teaching foreign languages to students of higher educational institutions. There are also theoretical opinions about the main parameters of the methodology of teaching a foreign language to students of the University, the necessary language competencies along with students in the process of organizing and implementing communication in a foreign language, as well as various stimuli that stimulate communication, which have an important didactic component in the context of teaching a foreign language.

Key words: Motivation, foreign language, linguistic, future specialist, competence,

communicative competence.

Kirish. Hozirgi vaqtda ta'lim tizimining samaradorligi ushbu tizim iqtisodiyotining jadal rivojlanishi fonida zamonaviy oliy ta'lim muassasasiga yangi talablarni qo'yadigan jamiyatning ijtimoiy talabini qay darajada amalga oshirishi bilan belgilanadi. Bugungi kunda, masalan, ingliz tilida malakaga oid shaxsiy ma'lumotlar rasmiyatchilik emas, balki ishga joylashish uchun ariza berishning majburiy mezoniga aylandi. Demak, bu talab ta'minotning tegishli sifatini va shu asosda ingliz tilini o'qitishga yangi yondashuvlarni talab qiladi. Shu munosabat bilan, chet tilini o'qitish metodologiyasining ko'lami (uning yaxlitligi va tarkibiy qismlarining organik birligiga asoslangan nazariy va amaliy faoliyatni qurishda rahbarlik tamoyillari va amalga oshirish vositalari bo'lib xizmat qiladigan ilmiy bilimlar tizimi; bu yerda bilimning o'zi, ularning genezisi, olish usullari va amaliy foydalanish) tabiiy o'zgarishlarga uchraydi [5]. Shu bilan birga, ushbu soha mutaxassislari chet tilini o'qitishning qaysi usuli eng yaxshi variant ekanligini muhokama qilishni to'xtatmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shu nuqtai nazardan, tadqiqotning dolzarbligi texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga chet tilini o'rgatish jarayoniga interfaol texnologiyalarni joriy etish muammosini ishlab chiqish zarurati bilan bog'liq. Bu, xususan, raqamli texnologiyalardan foydalanish bilan bog'liq bo'lib, ular sohasida talabalarda chet tilini o'rganish jarayonida yuqori sifatli ma'lumotlardan foydalanish qobiliyati hali ham yetarli darajada shakllanmagan. Axborot texnologiyalaridan unumli foydalanish tizimining yo'qligi talabalarining lingvistik voqelik bilan bog'liq axborotni qayta ishlash ko'nikmalarini to'liq egallamasligiga olib keladi. Davlat ta'lim standartlari bilan belgilangan talabalarining chet tilini bilishining majburiy minimumiga qo'yiladigan talablar bugungi kunda talabalarga chet tilini o'qitishda interfaol texnologiyalardan foydalanishning zamonaviy metodikasiga malakali tayanishlari kerakligini ko'rsatib turibdi.

Tadqiqot metodologiyasi. OTM talabalariga chet tilini o'rgatish metodologiyasini ko'rib chiqsak, u quyidagi asosiy parametrlarda taqdim etilishini yodda tutishimiz kerak:

- ta'lim komponenti: o'quv maqsadlari bilan ifodalanadi (tilni o'zlashtirishda natijalarga erishish); ta'lim mazmuni (o'rganilayotgan mutaxassislikning predmet jihati); ta'limni tashkil etish (ta'lim shakllari va usullari, tillarni o'zlashtirishni ta'minlash); ta'lim vositalari (maqsadga erishish uchun ishlatiladigan o'rganish vositalari);

- nazariy komponent: turli ma'lumotlar bilan ifodalangan, tilning tuzilishi va funksiyalari, o'rganilayotgan til mamlakati madaniyati, kompetensiya tushunchalari (lingvistik, kommunikativ va boshqalar) bilan tanishtiriladi;

- amaliy komponent: chet tilini o'qitishning zamonaviy usullarini amalga oshirish bilan ifodalanadi, xususan: umumiy usullar (ular chet tilini o'qitish jarayonining qonuniyatlari va xususiyatlarini o'rganadi); xususiy usullar (ma'lum bir tilga xos bo'lgan til va nutq hodisalari haqidagi bilimlarni o'zlashtirishni ta'minlaydi; maxsus usullar (o'rganilayotgan tilning ma'lum jihatlari: fonetika, grammatika, lug'at, o'qish, yozish va boshqalar) bo'yicha o'qitishni ta'minlaydi.

Shu bilan birga, bugungi kunda tayanch bo'lmagan yo'nalish talabalariga chet tilini o'rgatish allaqachon istalgan profildagi mutaxassisni kasbiy tayyorlashning majburiy tarkibiy qismi, chet tili orqali o'qitish esa shunday tizim sifatida qaralmoqda.

Shunday qilib, chet tilini o'qitishning umumiy metodologiyasiga ko'ra, talabalar o'z kasbiy sohasi doirasida, shuningdek, turli ijtimoiy-madaniy aloqalar jarayonida

chet tilining og'zaki va yozma muloqotini amalga oshirish uchun zarur bo'lgan ma'lum bilim, ko'nikma va malakalarni egallashlari kerak. Ushbu maqsad zamonaviy pedagogik yondashuvlar, xususan, shaxsga yo'naltirilganlik, kompetensiyaga asoslangan, kasbiy yo'naltirilganlik va boshqalar sharoitida amalga oshiriladi. Belgilangan maqsadlar ko'p madaniyatli muhitda bo'lajak mutaxassislarni samarali muloqot qilishga o'rgatish bilan bog'liq bo'lgan «Chet tili» o'quv fanining umumiy vazifalari bilan to'ldiriladi; ularning analitik va ijodiy tafakkurini shakllantirish; chet tilidagi ma'lumotlar bilan avtonom ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va boshqalar. Shu munosabat bilan har bir mutaxassislik bo'yicha ta'lim standartlariga muvofiq "Chet tili" fanining maqsadlari hamda bo'lajak mutaxassislarda shakllanishi lozim bo'lgan tegishli kompetensiyalarni belgilab beruvchi turli mutaxassisliklar bo'yicha namunaviy chet tili o'quv dasturlari ishlab chiqilmoqda. Qanday bo'lmasin, oliy ta'limga kelsak, chet tilini o'qitishning asosiy vazifasi, u yoki bu tarzda, kasbiy yo'naltirilgan muloqotni o'rgatish bo'lib, u turli xil dasturiy ta'minot, metodik va texnologik yordam ko'rsatishdan iborat. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, chet tilini o'qitish metodikasi amaliyotga yo'naltirilgan jarayon bilan bog'liq bo'lib, buning uchun haqiqatan ham bugungi kunda barcha turdagi interfaol texnologiyalar, shuningdek, chet tilini o'qitishning universal usullari qo'llaniladi. Ushbu texnologiyalarning aksariyati bugungi kunda talabalarning individual va shaxsiy ehtiyojlarining xususiyatlaridan kelib chiqqan holda xorijiy til ko'nikma va malakalarini shakllantirish uchun rivojlanayotgan shart-sharoitlarni yaratadi va shu orqali talabaga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshiradi.

Tahlil va natijalar. Biz ko'rib chiqayotgan jihatda chet tilini o'qitish metodikasi ma'lum uslubiy kategoriyalar ko'rinishidagi o'zining konseptual apparatiga ega bo'lib, ularga o'qitish usullarini (masalan, janr nutqini shakllantirish usuli, tarjima qilmaslik usuli) kiradi. Chet tilini o'qitish metodikasi ham turli fanlar bilan bog'liq. Masalan, psixologiyani olaylik. Psixologiya o'qituvchiga talabaning chet tilini o'zlashtirishga bo'lgan motivatsiyasi, talabaning individual xususiyatlari va uning lingvistik shaxs sifatidagi salohiyati haqida tushuncha beradi. Psixolingvistika bilan aloqadorlik ham juda muhim bo'lib, uning doirasida chet tilida nutq faoliyatini rivojlantirishda nutqning situatsion xususiyati hisobga olinadi; shu yerdan talabaning aqliy faoliyatini faollashtiruvchi mos mashqlar tanlanadi. Tilshunoslik bilan bog'lanishga kelsak, uning chet tilini o'qitishdagi mazmuni tilning turli jihatlari, gap qoliplari, nutq uslublari va boshqalarda amalga oshiriladi. Bu yerda esa o'qituvchi tomonidan ta'lim mazmunini to'g'ri aniqlash uchun til va nutq tushunchalarini to'g'ri ajratish zarur (masalan, til birliklariga so'zlar, fonemalar, morfemalar; nutq birliklari, gaplar kiradi. , iboralar, matnlar). Bu yerda, masalan, ona tilining ijobiy ta'sirini (o'xshash fonema, ko'chirish va h.k.) kuzatish mumkin bo'lsa, ona tili va o'rganilayotgan til o'rtasidagi o'zaro ta'sirni ham hisobga olish juda muhimdir. Til va madaniyatning o'zaro ta'siri hisobga olinsa, ijtimoiy tilshunoslik bilan bog'liqlik ham qiziq; tez-tez ikki tillilik holatlari; til me'yorlarini saqlash yoki o'zgartirishga qaratilgan til siyosati va boshqalar. Ushbu turkumda biz, shuningdek, tilshunoslik (etnik guruh madaniyati, urf-odatlar va an'analar) bilan bog'lanishning muhimligini qo'yamiz, uning doirasida lingvistik mamlakatshunoslik paydo bo'lgan, til muammolariga (til birliklarini aniqlash nuqtai nazaridan o'rganish) qaratilgan.

Ta'kidlash joizki, bugungi kunda ta'lim maydonida chet tillarini o'qitishning ko'plab usullari mavjud bo'lib, o'qitish metodikasi ularning malakali va puxta o'ylangan kombinatsiyasini ta'minlaydi. Biroq, hozirgi vaqtda chet tilini o'rgatish, albatta, bo'lajak mutaxassisning kasbiy malakasini shakllantirish bilan bog'liq bo'lishi

kerak, chunki tilni yaxshi bilish martaba o'sishi uchun sharoit yaratishga imkon beradi. Bu holda, kommunikativ texnika katta afzalliklarga ega bo'lib, bu ko'p jihatdan chet tilida muloqot qilish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Shu nuqtai nazardan, talabalarning kommunikativ va lingvistik kompetensiyalarini umumiy ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish bilan bir xilda shakllantiruvchi mazmun va tilni integratsiyalashgan ta'limni chet tilini o'qitishning zamonaviy metodologiyasiga bog'lash mumkin. Eng muhimi, ushbu uslub xalqaro muloqot uchun ingliz tilida bir qator fanlarni o'tkazishni nazarda tutadi, shu sababli talaba chet tilini o'rganishga undaydi, chunki u allaqachon kasbga sifatli kirish uchun zarur manbaga aylanmoqda. Bu yerda talabaning nafaqat kognitiv, balki rivojlanayotgan aspektni ham o'z ichiga olgan chet tili madaniyatini o'zlashtirishi muhim ahamiyatga ega.

Chet tilida muloqotni tashkil etish va amalga oshirish jarayonida talabalar turli xil va shu bilan birga zarur til kompetensiyalarini ham shakllantiradilar, xususan:

- lingvistik kompetentsiya: talaba til bilimlari va tillarga oid tegishli ko'nikmalarni (grammatika, fonetika, lug'at va boshqalar) egallaydi;

- kompensatsion kompetentsiya: talaba turli xil og'zaki va og'zaki bo'lmagan usullardan foydalanish qobiliyatini rivojlantiradi (og'zaki va yozma muloqot sharoitida qo'llaniladigan ko'nikma va qobiliyatlar; nutq formulalari to'plamini bilish va egallash; nutq niyatini amalga oshirish qobiliyati, boshqalar) til vositalarining yetishmasligi bilan muloqot qilishdagi muammolarini qoplash;

- diskursiv kompetentsiya: talaba chet tilidagi muloqot jarayonida alohida gaplarni bog'lash va ularni yaxlit axborot sifatida qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi;

- ijtimoiy lingvistik kompetentsiya: talaba muloqot holati, shuningdek, suhbatdoshining maqomi asosida til birliklaridan foydalanish qobiliyatini rivojlantiradi;

- ijtimoiy kompetentsiya: talabada bag'rikenglik va empatiyaga asoslangan boshqa muloqotchilar bilan o'zaro munosabatda bo'lishga tayyorlik shakllanadi;

- ijtimoiy-madaniy kompetentsiya: talaba til faoliyat yuritadigan ijtimoiy kontekst me'yorlarini tushunadi.

Ushbu kompetensiyalarni o'zlashtirmasdan turib, amaliyot shuni ko'rsatadiki, terminologik bazani boyitish, ravon o'qish qobiliyatini rivojlantirish va chet tilida to'g'ri so'zlashuv ko'nikmalarini shakllantirish juda qiyin. Bu yerda o'qituvchi uchun asosiy narsa talabalarning nutqiy fikrlash faoliyati uchun sharoit yaratishdir; til birliklarini vazifalaridan kelib chiqib tuzatish; vaziyat sharoitida lug'atni mustahkamlash; til materialida doimiy ravishda yangilikdan foydalanish; har bir talabaning individual xususiyatlari va intellektual salohiyat darajasini hisobga olish va hokazo. Shunday qilib, chet tilini o'qitishning zamonaviy metodologiyasi nutq ko'nikmalarini shakllantirishga katta e'tibor beradi, bunda norasmiy muloqotning ishbilarmonlik suhbat va erkin suhbat kabi turlari farqlanadi [3].

Shunday qilib, erkin suhbat chet tilini o'rgatish sharoitida o'zining muhim didaktik tarkibiy qismiga ega bo'lgan muloqotni rag'batlantiradigan turli xil stimullar bilan tavsiflanadi. Chet tilini o'rgatishning zamonaviy metodologiyasida ishbilarmonlik suhbat va erkin suhbatdan tashqari nutqiy muloqot modellarining quyidagi turlarini ham uchratish mumkin: guruh suhbatida monolog; muayyan mavzu bo'yicha guruh muhokamasi; rasmiy xarakterdagi individual aloqa; ommaviy muloqot (masalan, referatni himoya qilishda). Bu yerda o'qituvchi og'zaki muloqotning tematik sohalarining butun qismiga ega bo'lib, ular doirasida chet tilidagi leksik va grammatik material juda muvaffaqiyatli qayta ishlanadi. Shu munosabat bilan, chet tilidagi muloqotni tashkil etishda talabalar tomonidan eng dolzarb va talab qilinadigan quyidagi vaziyatlarni qayd etamiz: ijtimoiy-madaniy soha (chet ellik talabalar bilan

uchrashuv); o'yinlar va sevimli mashg'ulotlar sohasi (oxirgi jahon chempionatidagi o'yinlarni muhokama qilish); ko'ngilochar-ommaviy soha (shov-shuvli film muhokamasi); xizmat ko'rsatish sohasi (sotuvchining xaridorlar bilan aloqasi); ta'lim sohasi (xorijiy universitetga sayohat qilish imkoniyatini muhokama qilish); kasbiy soha (zamonaviy mutaxassisning raqobatbardoshligi omillarini muhokama qilish); ijtimoiy faoliyat sohasi (ko'ngillilar faoliyatida ishtirok etishni muhokama qilish); huquqiy soha (ta'lim sohasidagi korrupsiya imkoniyatlarini muhokama qilish) va boshqalar.

Og'zaki muloqotning ushbu sohalari bugungi kunda OTMning nolingvistik fakultetlarida chet tili darslarida faol qo'llaniladi. Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, til ustida ishlashning bunday shakli, albatta, tinglash ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi, bu ta'lim jarayonida ham maqsad, ham vosita sifatida ishlaydi. Asbob sifatida, odatda, ta'lim jarayonini tashkil qilish usuli sifatida ishlatiladi; til materialini og'zaki kiritish usullari; nutq faoliyatining boshqa turlari bilan integratsiya; olingan bilim, ko'nikma va malakalarni mustahkamlash va keyin ularni nazorat qilish vositasi. Shunday qilib, o'quv vositasi sifatida foydalaniladigan tinglash talabalarning kommunikativ faolligini yangilashga qaratilgan; Tinglashning o'rganish maqsadiga kelsak, u chet tilidagi ma'lumotlarni yuqori sifatli idrok etish ko'nikmalarini shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bu holatda tinglashning maqsadi olingan ma'lumotlarning asosiy mazmunini tushunishdir. Shu maqsadda darsda quyidagi bosqichlar amalga oshiriladi: a) talabalarni tinglashga tayyorlash (masalan, murakkab lug'atni oldindan aytib berish); b) matnning o'zini taqdim etish (1-2 marta); v) taqdim etilgan matnning mohiyatini tushunishni nazorat qilishni tashkil etish.

Chet tilini o'qitishda interfaol texnologiyalardan foydalanish haqida gap ketganda, bu yerda, eng avvalo, quyidagilarni nazarda tutamiz. Interfaol texnologiyalarda aniq ta'lim maqsadlariga erishish nuqtai nazaridan, ularning uzluksizligi va bashoratlilikiga asoslangan oqilona bosqichlarni qayd etish mumkin. Shu nuqtai nazardan, darsda qo'llaniladigan interfaol texnologiyalarning samaradorligi darsda qulay intellektual muhit yaratishida namoyon bo'ladi; talabalarning faolligi, birgalikda ijodkorligi va mustaqilligini uyg'otishga hissa qo'shish; talabalarning intellektual va individual xususiyatlarini hisobga olish imkoniyatini yaratish; o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot va sheriklik tamoyillarini tasdiqlash; ta'lim natijalarini maksimal darajada oshirishga yordam beradi.

Masalan, interfaol texnologiyalarning yorqin namoyon bo'lishiga talabalar o'zlarining intellektual salohiyatini va umumiy ta'lim ko'nikmalarini qo'llash doirasini aniq ko'rsatadigan loyiha faoliyati texnologiyasi yordam beradi. Shu bilan birga, talabalarda kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlar, xususan, chet tilini bilish yordamida har qanday ta'lim muhitiga integratsiyalashuv qobiliyati ham shakllanadi; muloqot va madaniyatlararo o'zaro hamkorlik uchun ochiqlikning namoyon bo'lishi; shaxsiy tashabbusga tayyorlik va boshqalar. Aynan shu nuqtai nazardan, telekommunikatsiya loyihasi texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga chet tilini o'rgatishda muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda, bu quyidagi jihatlarga asoslanadi: interaktivlik, talabalarni faol ijodiy faoliyatga keng jalb qilish, mazmunning yangiligi, fikr-mulohaza va boshqalar.

Odatda, bunday faol ish jarayonida bu faoliyat talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga barqaror motivatsiyasini shakllantiradi. Demak, chet tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiya kuchayadi, bu talabalarning tashabbuskorligini va o'z-o'zini namoyon qilishga tayyorligini oshiradi. Bu yerda talabalarning elektron manbalardan

(tematik saytlar, elektron kutubxonalar va boshqalar) olingan ma'lumotlarga analitik va tanqidiy munosabatda bo'lish qobiliyati darajasining oshishini qo'shamiz. Lekin asosiysi shundaki, telekommunikatsiya loyihasi taklif etilayotgan tadqiqot loyihasining pirovard maqsadi sifatida aniq natijaga erishish uchun talabalarining mustaqil faoliyatini faollashtiradi. Bunday loyihalar xalqaro munosabatlarga ham qo'shilish istiqbolini yaratadi. Bu esa madaniyatlararo muloqot uchun real til muhitiga kirish imkoniyati mavjudligini anglatadi. Shunday qilib, telekommunikatsiya loyihasi ko'rinishidagi interaktiv texnologiya Internetning til muhitida muammoli vazifalarni hal qilish imkonini beradi; talabalarni hamkorlik rejimida o'z faoliyatini amalga oshirishga o'rgatish; loyihani amalga oshirishda lingvistik, madaniy, iqtisodiy va boshqa bilimlarni birlashtirishga hissa qo'shish.

Xulosa va takliflar. OTM amaliyoti shuni ko'rsatadiki, talabalar og'zaki nutq qobiliyatlarini rivojlantirganda til materialini eng faol o'rganadilar. Bunday sharoitda talabalar o'zlarining so'z boyligini sezilarli darajada kengayтира boshlaydilar va kerakli leksik va grammatik tuzilmalarni o'zlashtiradilar. Shunday qilib, texnika yo'nalishi oliy ta'lim muassasalari talabalariga chet tilini o'rgatishning o'ziga xosligi til o'rganishni ratsionalizatsiya qilishni o'z ichiga oladi, bu til o'rganiladigan OTMning filologiya yoki lingvistik fakultetlarida tillarni o'rganishdan biroz farq qiladi. [4].

Shunday qilib, chet tilini o'qitishda interfaol texnologiyalardan foydalanish, agar ushbu texnologiyalar ko'p madaniyatli dunyoning lingvistik rasmini bilish uchun samarali manba va vositaga aylansa, talabalarining lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarini yaxshilashga yanada samarali va qulay bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Барышников Н.В. Теоретические и практические аспекты преподавания иностранных языков и культур в различных условиях. // Материалы всероссийской научно-методической конференции «Теория и практика преподавания иностранных языков и культур в различных условиях. Лемпертовские чтения – IV». – Пятигорск: Изд-во ПГЛУ, 2002. – С. 3-5.

2. Виноградов В.С. Введение в переводоведение (общие и лексические вопросы) / В.С. Виноградов. – М.: Издательство института общего среднего образования РАО, 2001. – 224 с.

3. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности / И.А. Зимняя. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО «МОДЭК», 2001. – 432 с.

4. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение / В.Н. Комиссаров. – М.: ЭТС. – 2002. – 424 с.

5. Краевский В.В., Бережнова Е.В. Методология педагогики: новый этап: учебное пособие для студ. вузов / В.В. Краевский, Е.В. Бережнова. – М.: Изд. Центр «Академия», 2006. – 400 с.

BO'LAJAK O'QITUVICHLARDA INTELLEKTUAL MADANIYATNI RIVOJLANTIRISHDA INTEGRATIV YONDASHUVNING MAZMUN-MOHİYATI VA KONTSEPTUAL ASOSLARI

Qurbonov Jasurbek Akmaljonovich

*Qo'qon Davlat Pedagogika instituti Milliy g'oya,
ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi kafedrasi katta o'qituvchisi pedagogika
fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Annotatsiya: Maqolada bo'lajak o'qituvchilar intellektual madaniyatini rivojlantirishda integrativ yondashuv negizida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashni modernizatsiyalash masalasi qaraladi va yondashuvning mazmun-mohiyati va kontseptual asoslari to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: XXI asr – intellektual asr, tizmiy yondashuv, innovatsion yondashuv, kreativ yondashuv, ijodiy yondashuv, majmuaviy (komillik) yondashuv, integrativ yondashuv, bilim, ko'nikma va malaka.

СОДЕРЖАНИЕ И КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА ИНТЕГРАТИВНОГО ПОДХОДА В РАЗВИТИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Курбанов Жасурбек Акмалжонович

Коканский государственный педагогический институт Национальная идея, Старший преподаватель кафедры духовно-правового воспитания, доктор философских наук (PhD)

Аннотация: В статье рассматривается вопрос модернизации подготовки будущих учителей на основе интегративного подхода к развитию интеллектуальной культуры будущих учителей, комментируются сущность и концептуальные основы подхода.

Ключевые слова: 21 век - век интеллектуальный, системный подход, инновационный подход, творческий подход, творческий подход, комплексный (совершенный) подход, интегративный подход, знания, умения и компетенции.

THE CONTENT AND CONCEPTUAL BASIS OF THE INTEGRATIVE APPROACH IN THE DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL CULTURE IN FUTURE TEACHERS

Annotation: The article considers the issue of modernization of training of future teachers on the basis of an integrative approach to the development of the intellectual culture of future teachers, and comments on the essence and conceptual foundations of the approach.

Keywords: 21st century - intellectual century, systemic approach, innovative approach, creative approach, creative approach, integrated (perfect) approach, integrative approach, knowledge, skills and competence.

KIRISH. XXI asr – intellektual asr ko'rinishini olib bo'ldi. Buni hozirdagi ilm-fan va texnika-texnologiyalar rivojidan yaqqol sezish mumkin. Ular negizida ishlab chiqarilayotgan intellektual tizimlarda ko'plab tizmiy yondashuv, innovatsion yondashuv, kreativ yondashuv, ijodiy yondashuv, majmuaviy (komillik) yondashuv, integrativ yondashuv kabi tadqiqot uslublaridan foydalanilmoqda. Bu tadqiqot

uslublari ichidan integrativ yondashuvdan ko'proq foydalanilmoqda. Bunga sabab intellektuallashtirilgan asrning ta'lim-tarbiyasini tashkil etishda albatta ilm-fan va texnika-texnologiyalarning eng so'nggi yutuqlaridan foydalanishga to'g'ri keladi, ya'ni bular asosidagi hosil bo'ladigan-yangilangan ta'lim mazmunini tashkil etishda integratsiyalash jarayoni amalga oshiriladi. Bu yo'nalishning istiqbolli tomoni shundaki, bunda dunyo miqiyosidagi o'qitish tizimlarini texnologik taraqqiyot g'oyalari bilan integratsiyalashtiriladi, shuningdek, integratsiyalash ta'limni intellektuallashtirish jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentsiyasini yanada mukammallashtirishda nixoyatda zarur. Respublikamizda intellektual salohiyatli bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash masalasi ham davlat ahamiyatiga molik bo'lib, ushbu masalani hal qilishga aloxida e'tibor qilinmoqda.

ADABIYOTLAR TAHLILI: Jahon ta'lim tizimida talabalar intellektual madaniyatini integrativ yondashuv negizida rivojlantirish bo'yicha tadqiqotlarni ikki guruhga – G'arb va Sharq mamlakatlarida o'rganilishi[1], deb ajratish mumkin.

G'arb mamlakatlarida talabalar intellektual madaniyati olimlar SH.Legg, J.Doland, P.Kollinslar tomonidan tadqiq etilgan.

Sharq mamlakatlarida intellektual madaniyatning pedagogik jihatlari, oliy ta'lim muassasalari talabalarining intellektual salohiyatini rivojlantirish metodikasini olimlar A.Sukkamart, B.Sisan, M.Salvaratnamlar[2] o'z izlanishlarida tahlil qilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Xarakatlar strategiyasida -Uzliksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga mos yuqori malakali kadrlar tayyorlash, ta'lim va o'qitish sifatini baxolashning xalqaro standartlarini joriy etish vazifasi belgilangan.

TAHLILLAR VA NATIJALAR. Bo'lajak o'qituvchilarni integrativ yondashuv negizida kasbiy faoliyatga tayyorlashni takomillashtirish ularga mos innovatsion metod va texnologiyalarni ishlab chiqarish, shuningdek, ilmiy-metodik ta'minotni tayyorlash ushbu sohaning dolzarb yo'nalishlaridan xisoblanadi. Bunda ushbu sohadagi davlat siyosatini e'tiborga olgan holda tayyorlangan o'qituvchilar mamlakatimiz barcha jabhalarini intellektuallashtirishga munosib hissa qo'sha oladigan mutaxassislar bo'lib yetishadi. SHuning uchun mazkur tadqiqot ishida ham integrativ yondashuv negizida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashni modernizatsiyalash masalasi qaraladi. Ushbu muammoni hal etishda dastlab an'anaviy ta'lim tizimiga mos va xos bo'lgan davlat hujjatlari o'rganilib chiqiladi va ulardagi bo'lajak o'qituvchilarni zamonaviy talablar asosida kasbiy faoliyatga tayyorlashni modernizatsiyalashga qaratilgan g'oyalar va ko'rsatmaviy fikrlar muammo yechimini hal qilishda etiborga olinib boriladi va ulardagi didaktik imkoniyatlar hisobga olinadi. Quyida ularning bazilari haqida to'xtalamiz[3]:

1. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashning Davlat ta'lim standartlarining mavjudligi.

2. Bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid fanlar bo'yicha Davlat ta'lim standartlarining mavjudligi.

3. Bo'lajak o'qituvchilarni malaka tavsifnomalarinig mavjudligi.

4. Ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'quv rejasidagi bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni integrativ yondashuv negizida amalga oshirish mumkunligi va shu kabilar. Bu ko'rsatilgan oxirgi imkoniyat bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashni dastlabki bosqichidanoq integratsiyalashga kuchli e'tibor berish kerakligi talab qilinadi. Bo'lajak o'qituvchisini kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi fanlar bloklarining yo'naltirilgan maqsad-vazifalari bor va ularning muammo

yechimini hal qilishga yetarligini aniqlab olishga to'g'ri keladi. O'rganilgan Davlat hujjatlaridagi imkoniyat va shart-sharoitlar bo'lajak o'qituvchisini tarbiyalashni integrativ yondashuv negizida amalga oshirishga bo'lgan dastlabki imkoniyatlar bo'lib hisoblanadi. SHuning birga mazkur yo'nalishdagi dastlabki izlanishlarimiz natijalari bo'lajak o'qituvchilarini intellektual faoliyatga tayyorlashni integrativ yondashuv negizida amalga oshirish mumkin ekanligini ko'rsatadi. Bu esa bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashni zamon talablarini e'tiborga olgan holda integrativ yondashuv asosida amalga oshirishning ahamiyatini yanada oshiradi hamda bunday muammolarning ijtimoiy ahamiyatini ham yanada yuksaltiradi. Va qayd etish mumkinki, tadqiq etilayotgan muammoning o'zi ham Davlat ahamiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy ahamiyat kasb etuvchi istiqbolli dolzarb muammo bo'la oladi.

SHu sababli mazkur tadqiqot ishimizning dastlabki bosqichida bo'lajak o'qituvchilarini integrativ yondashuv negizida tayyorlashning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari ilmiy-metodik jihatdan asoslanib olindi. Buning uchun bo'lajak o'qituvchisini integrativ yondashuv negizida tayyorlashga oid ko'nikma va malakalarini shakllantirish jarayonini o'zaro bog'liq bo'lgan mantiqiy ketma-ketligini ilmiy-metodik jihatdan asoslab oldik[4]. Ularni quyidagicha ifodalab oldik:

□ Bo'lajak o'qituvchilarida integratsiyalashga oid bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish. Bu birinchi kurslar ta'lim tarbiyasi jarayonida amalga oshiriladi;

□ Bo'lajak o'qituvchilarini integrativ yo'nalishlarni tanlashga o'rgatish. Bu bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashdagi ikkinchi kurslar ta'lim-tarbiyasi jarayonida amalga oshiriladi;

□ Bo'lajak o'qituvchilarini integrativ funktsiyalarni yaratish va ular maqsad-vazifalari hamda mazmun-moxiyatini anglab yetishga o'rgatish. Bu bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi uchinchi kurslar talim tarbiyasi davomida amalga oshiriladi;

□ Bo'lajak o'qituvchilarini integrativ yondashuv qilishga tayyorlash. Bu bo'lajak o'qituvchilarini kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi to'rtinchi kurslar ta'lim-tarbiya jarayonida amalga oshiriladi. Yuqorida qayd etilgan boshlang'ich sinflarga mos didaktik materiallar va spravochnik ma'lumotlar hamda muammoni yechishga kerak bo'ladigan kreativ axborotlar muhitlari tayyorlanib olindi.

Tizimlashtirilgan ma'lumotlar negizida bo'lajak o'qituvchilarni integrativ yondashuv negizida kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid ko'nikma va malakalarni shakllantirish muammosi yechimini hal qilishga ko'maklashuvchi ma'lumotlar bazasi tayyorlanadi. Bu bo'lajak o'qituvchilarini tayyorlashdagi yangilangan (modernizatsiyalangan) ta'lim mazmunini shakllantirishning metodologik asoslarini tayyorlab olishga keng imkoniyatlar yaratdi. Bunday imkoniyatlar negizida hal etilgan bosqichlar bo'yicha tayyorlangan ma'lumotlarni an'anaviy ta'lim jarayoni mazmuniga integratsiya qilish masalasi yechimini qarab chiqish mumkin bo'ladi. Buning uchun ta'lim mazmunini integratsiya qilishga oid kuyidagi qonun-qoida, tamoyillar va xulosaviy fikrlar o'rganilib chiqildi: O'qitish vositalari; o'qitish algoritmi; o'qitish mazmunini integratsiyalash; o'qitish me'yorlari; o'qitish texnologiyalari; o'qitishga axborotni tanlash; o'qitishdagi integratsiya; o'qitishda xususiyatlarni tanlash va shu kabilar. Ushbu sohadagi izlanishlarimiz natijalariga asoslanib ta'lim mazmunining integratsiyasi haqida ham biror-bir hukmiy fikrni shakllantirishga ham imkoniyat yaratildi. Biz uni quyidagicha ifodaladik: ta'lim mazmunining integratsiyasi deganda mazmunlar orasidagi mustahkam aloqa, ularning bir-birlariga o'tish jarayoni va ularga mos natijalar hamda ushbu jarayondagi bilimlar sintezi, faoliyat turlari

va qobiliyatlarning yaxlit tizimi degan tushunchaga keldik. Ushbu yo‘nalishdagi tadqiqotimizning psixologik jixatlari ham ahamiyatlidir, ya’ni ta’lim mazmunidagi integratsiyalash ishlari bo‘lajak o‘qituvchilardagi ko‘pchilik xususiyatlarni tarbiyalaydi. Bu haqda quyidagi fikr ahamiyatlidir: —O‘qitishda xususiyatlarni tarbiyalash-fanlarni o‘qitish, o‘quvchilarda ilmiy munosabatni, quyidagilarni xususiyatlaydigan munosabatlarni tarbiyalash maqsadini ko‘zlaydi: qiziqish (bilish xohishi) va faoliyat (biror narsani aniqlash uchun biror narsa qilish xohishi); skeptiuzm (tez-tez uchraydigan fikrlarni sinchiklab ko‘rib chiqish xohishi); dalillash (bilim olishda isbotlash mantiqi va qoidalaridan foydalanish mahoratlari); xabardorlik (uning yordamida o‘ylash mumkin bo‘lishi uchun olam haqida axborotlar fondining mavjudligi); strategiyalar (izlash uchun qoidalar mavjudligi va ulardan foydalanish xohishi); moyillik (yangi bilimlarni olish natijasida talaba o‘zini olam haqidagi fikrlash usulini qayta ko‘rishni boshlashi uchun boshqalarning fikri va tushunchalarini qonuniyat asosida bir chiziqqa joylashi). SHuningdek, ushbu yo‘nalishdagi bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlashning pedagogik jihatlari ham o‘ta ahamiyatlidir. SHuning uchun ham bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlashga oid materiallarning an’anaviy ta’lim mazmuniga integratsiyasi bo‘yicha pedagogik shart-sharoitlar ham o‘rganilib chiqildi. Unda bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashning o‘quv rejasidagi fanlar bloklari ham o‘rganilib chiqilishi, shu asosda bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlashga mo‘ljallab tayyorlangan algoritmik bosqichlardagi ma’lumotlar an’anaviy ta’lim mazmuniga integratsiyalanadi. Yuqoridagilarni e’tiborga olgan holda aytish mumkinki, bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida kasbiy faoliyatga tayyorlashga oid ko‘nikmani shakllantirish jarayoni ularning butun oliy o‘quv yurtida tahsil olish davomida hal etiladi. Ulardagi integratsiyalash, integrativ yo‘nalishni tanlash, integrativ funktsiya’ni ishga tushirish mazkur muammo yechimi uchun propedivtik hamda didaktik jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi asos bo‘ladi. Tadqiqotimizning ushbu qismida olib borilayotgan izlanishlar natijalariga asosanib quyidagi xulosaviy fikrlarni keltirishni maqsadga muvofiq deb topdik: Bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlashning pedagogik va psixologik shart-sharoitlari bo‘lajak o‘qituvchilarni tayyorlashdagi ilmiy-metodik jihatdan asoslangan mukammal ta’lim mazmunini ishlab chiqishga keng imkoniyatlar yaratdi; Bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlashning to‘rt bosqichi (integratsiyalash; integrativ yo‘nalishni tanlash; integrativ funktsiya’ni ishga tushirish; integrativ yondashuv) bo‘yicha olib borilgan tadqiqot hajmi va qamrovi kengligi qaralayotgan muammo yechimini hal qilishda ma’lumotlar bazasini shakllantirishning zaruriyligini ko‘rsatdi; Bo‘lajak o‘qituvchilarni integrativ yondashuv negizida tayyorlash bosqichlari ko‘pligi (ular to‘rtta) ushbu tadqiqot jarayoni va ularning natijalarini muntazam ravishda nazorat qilib borishligini ko‘rsatdi, aks holda tadqiqot jarayonida chetlanishlar (samarasiz yo‘llar) yuz berishi mumkin va shu kabilar.

O‘quv jarayoniga ta’limning interfaol shakllari, texnologiyalari – integrativ dars, integrativ kun, o‘quvchini tanqidiy fikrlashga undovchi metodlar jadal joriy qilinmoqda. Ta’limning globallashuvi hamda sog‘lom va muammoli ta’lim muhitini tashkil etish orqali bolalarni birgalikda o‘qitish maqsadiga xizmat qiladigan integrallashgan ta’limni tashkil qilish ishlari amalga oshirilmoqda. Integrallashgan kasblar paydo bo‘lmoqda[5]. Bo‘lajak o‘qituvchilarda intellektual madaniyatni rivojlantirishda integratsiyalashgan ta’limning o‘rni ayniqsa, muhimdir.

Bo‘lajak o‘qituvchilarda intellektual madaniyatni rivojlantirish jarayoniga integrativ yondashuvni qo‘llash va unda axborotlarni qayta ishlash texnologiyasidan foydalanish pedagogik soha bo‘yicha o‘ziga xos innovatsion yondashuv bo‘lib,

uning yordamida tadqiqot jarayonida ijobiy sifat o'zgarishi va yuqori samaradorlikka erishiladi.

Bu talablarni hal qilish esa ijtimoiy, texnologik islohotlarga bog'liq. Bu islohotlarning barchasi o'quvchilarda tadqiqotchilik ko'nikmalarini tayanch kompetentsiyalar asosida shakllantirishga asoslangan.

Ma'lumki, Integratsiya (lot. integratio — tiklash, to'ldirish, integer — butun so'zidan olingan) — 1) sistema yoki organizmning ayrim qismlari va funktsiyalarining o'zaro bog'liqlik holatini hamda shunday holatga olib boruvchi jarayonni ifodalaydigan tushuncha; 2) fanlarning yaqinlashishi va o'zaro aloqa jarayoni, differentsiatsiya bilan birga kechadi; 3) 2 va undan ortiq davlatlarning iqtisodiyotini o'zaro muvofiqlashtirish va birlashtirish.

Integrativ yondashuv — axborotlarni tashkil qiluvchi cheksiz ko'p kichik qismlarning o'zaro ajralmas bog'liqligi, ularning yaxlitligi, bir butunligi asosida yagona to'g'ri xulosani aniqlash jarayonidir.

Bu yondashuv o'rganilayotgan bilimlarning didaktik tizimi chuqur mazmunga ega bo'lishi, bilimlarga tizimli yondashish, o'quvchilar bilimlarini egallashning eng maqsadga muvofiq yo'llarini o'rgatishdan iborat.

Integrativ yondashuv ta'lim-tarbiya jarayonlariga kompleks va tizimli yondashuv, tizimiy tahlil tadqiqot metodlarini joriy etishda va bilishning induksiya hamda deduktiya metodlaridan foydalanishda qo'l keladi.

Integrativ yondashuv ta'lim va tarbiyani ierarxik tizim sifatida qarab, ular ustida olib boriladigan tadqiqotlar olib borishda ijobiy samaralarni kafolatlaydi.

O'quv jarayoni o'qituvchining o'qitish vositalari yordamida ta'lim oluvchilarga ma'lum bir sharoitda, muayyan ketma-ketlikda ko'rsatgan ta'sirini va ta'lim natijasini nazorat jarayonida baholab beruvchi, texnologiyalashgan ta'limiy tadbirlar olib borishda rivojlanib boradi.

Integrativ yondashuv bilimlarni o'zlashtirishning hamma jihatlarini qamrab oluvchi muammoni tahlil qilish va rejalashtirish, muammoning yechimini baholash faoliyatni tashkil qilish metodlarini o'z tarkibiga oladigan kompleks integrativ jarayondan iborat.

Integratsiya — o'qitishning maqsad va omillarini bir butun qilib birlashtirish.

Integrativ funktsiya — bu funktsiya kasbiy ta'limni bog'lovchi maydondir. Bunda ta'lim mazmunidagi barcha tashkil etuvchi elementlar majmuasini — bilim, ko'nikma, malaka, me'yor, pedagogik tizimlarni o'zida mujassamlab: bilimlarni tizimlashtirishni tashkil etish, talabalarda har xil predmetlarda o'tiladigan va texnik, texnologik jarayonlarda sodir bo'ladigan hodisalar, tushunchalar, g'oyalar, nazariyalar orasidagi o'zaro integratsiya va har tomonlama bog'lanish borligini o'rnatish ko'nikmalarini shakllantirish; bu bog'lanishlar ilmiy va kasbiy bilimlarni chuqurlashtirishga yordam beruvchi ekanini tushuntirishni ta'minlash; o'quvchilarda ijodkorlik masalalarini nazariy to'g'ri texnik va amaliy jihatdan maqsadga muvofiq yechishda, turli o'quv predmetlarini o'rganishda olgan bilim va mahoratlari asosida texnikaviy — iqtisodiy, ijtimoiy — ekologik, tashkiliy — pedagogik tizimlar maqsadi, mezonini va vazifasini to'g'ri shakllantirish ko'nikmalarini hosil qilishlarini nazarda tutadi.

Integratsiyalash — lotincha “integer” — umumiylik, “integerara” — umumiylikni to'ldirish, yaratish, tiklash demakdir. Ta'lim mazmunidagi uyg'unliklarni ta'minlash muammolari ham integratsiyalashning shug'ullanadigan sohasi hisoblanadi. Ta'lim va tarbiyada esa bilimlar, tushunchalar, ko'nikmalar va malakalarni shakllantirishlarni umumlashtirib, qonun yoki qoida ko'rinishiga keltirishni amalga oshiradi.

Integratsiyalash tushunchasi muhim ilmiy termin bo'lib, u umumlashtirish,

xulosalashlarda metodologik vosita bo'lib hisoblanadi, chunki uning yordamida jarayon va hodisalar mazmunlari orasidagi umumiy uyg'unlik algoritmlari yaratiladi.

O'qitish mazmunini integratsiyasi – o'zaro ta'sir, aloqa, bir-biriga o'tish jarayoni va natijalari, bilim sintezi, faoliyat turlari va iqtidori (qobiliyati) yaxlit bir tizim deb tushunilishidir. Bo'lajak o'qituvchilarda intellektual madaniyatni rivojlantirish o'quv fanlarini, shu jumladan ijtimoiy fanlarni tabiiy fanlar bilan tabiiy fanlarni aniq fanlar bilan, aniq fanlarni ijtimoiy-gumanitar fanlar bilan bog'lab o'qitishni talab qiladi. Chunki, birinchidan, muammolar yechimi kompleks tadbirlarni talab qilib, bunga erishish uchun muammoga turli jihatlardan qarash va buning uchun esa turli fanlardan olingan bilimlar zarur bo'ladi.

Ikkinchidan, tadqiqotchilik elementlari faqat ma'lum bir fan asosida aks etmasdan, fanlararo bog'liqlikda namoyon bo'ladi. Chunki, bironta fan doirasida uni to'liq amalga oshirish mumkin emas. Shu bilan birgalikda turli fanlarni o'qitish jarayonida ijodiy izlanishni amalga oshirish imkoniyatlari ham bir xil emas. Ular fanning o'ziga xos vazifalari va mazmuni bilan belgilanadi. Masalan, fizika kursida o'quvchilar radioaktiv moddalar va ularning tirik organizmga ta'sirini o'rganadilar. Kimyo fanida kimyoviy elementlar, ularning xususiyatlari, atmosferaga kimyoviy moddalarning chiqarilishi va uning ta'sir qilishi, suvlar, mineral moddalar va o'g'itlar hamda boshqa tabiiy hodisalar haqidagi tushunchalar keltiriladi[6]. Biologiyada tirik organizmlarning atrof-muhit bilan o'zaro aloqadorligi, biosfera va boshqalar o'rganiladi. Ona tili va adabiyot fanlarida uchraydigan so'zlarning ma'nosi, tuzilishi va boshqa xususiyatlari o'rganilsa, tarix fanida davrlar, tarixiy shaxslar, davlatlar va yuqoridagi fanlar tyshunchalarining tarixiy davrlardagi ahamiyati yrganiladi[7].

XULOSALAR. Xulosa qilib aytganda bo'lajak kadrlar intellektual madaniyatini rivojlantirishda integrativ yondashuv negizida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashni modernizatsiyalash masalasi qaraladi va yondashuvning mazmun-mohiyati va kontseptual asoslari to'g'risida fikr yuritilgan bo'lib, dogmatik ravishda emas, ongli tanqidiy tafakkur asosida bo'lishi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю.П. Поваренков. М.: Изд-во ИП РАН, 2002.- С. 137
2. Janet G.Donald. Intellectual skills in higher education. The Canadian Journal of Higher Education, Vol. XV-1, 1985. pp. 61.
3. Йўлдошев Н. Фалсафадан нима наф? <http://khyuldoshev.wordpress.com>
4. Rodionov M, Dedovets Z. The Development of Students' Intellectual Tolerance in the Process of Teaching Mathematics at Secondary Level. London Journal of Research in Humanities and Social Sciences. Volume 18/ Issue 2. -pp. 1-14.
5. European Commission. The European Higher Education Area in 2018: Bologna Process Implementation Report. Luxembourg: Publications Office of the European Union. (<http://ec.europa.eu/eurydice>). –P. 159
6. Akmaljonovich, K. J. (2022). Role Of Philosophy Education In Forming Intellectual Culture In Future Teachers. Journal of Positive School Psychology, 6(11), 1366-1371.
7. Akmaljonovich, K. J. (2022). Objective and Subjective Socio-Pedagogical Factors for the Formation of Intellectual Culture in Future Teachers. American Journal of Social and Humanitarian Research, 3(12), 148-151.

BOSHLANG'ICH SINFLARDA MATEMATIK MASALALARNI YECHISHGA O'RGATISHDA INNOVATSION YONDASHUV

Qosimov F. – Boshlang'ich ta'lim metodikasi kafedrası dotsenti

Qosimova M. – Boshlang'ich ta'lim metodikai kafedrası dotsenti

Annotatsiya. Boshlang'ich sinf matematika darslarida masalalar yechish jarayonida pedagogik ta'lim texnologiyalardan o'rinli va mazmunli foydalanish maqsadida o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan masalalar aynan ikki son yig'indisi (yoki ayirmasiga) ko'ra shu sonlarni topishga doir masalalarni yechishga o'rgatish metodikasi tahlil qilingan. Bunday tipdagi masalalarni xususiyatlari, ularni yechishdan oldin qisqa shartlarini tuzish texnologiyalari va masalalarni yechish usullari yoritilgan. Masalalarni bunday usulda tushuntirish, yechishga o'rgatish o'quvchilarning matematik qobiliyatlarini o'stirish bilan birga mustaqil fikrlash qobiliyatlarini o'stiradi va fikrini erkin bayon qilishga o'rgatadi.

Kalit so'zlar: masala, arifmetik masala, arifmetik amal, misol, topshiriq.

Ключевые слова: задача, арифметическая задача, арифметика, пример, задание.

Keywords: matter, arithmetical task, arithmetical action, example, task

Аннотация: В процессе решения задач на уроках математики в начальных классах педагогическое образование в целях рационального и содержательного использования технологий анализируется методика обучения решению задач на нахождение этих чисел по сумме (или вычитанию) двух чисел, имеющих свои особенности. Освещаются особенности решения задач такого типа, технологии составления кратких условий перед их решением и методы решения задач. Объяснять задачи таким способом, учить решать их, развивать математические способности учащихся, а также развивать навыки самостоятельного мышления

Annotation: In the course of solving problems in primary school mathematics lessons, the methodology of teaching pedagogical education to solve problems related to finding these numbers according to the sum (or subtraction) of exactly two numbers of issues with specific characteristics for the purpose of appropriate and meaningful use of technologies was analyzed. Features of issues of this type, technologies for compiling short terms before solving them and methods for solving issues are covered. Explaining problems in such a way, teaching them to solve, together with cultivating the mathematical abilities of students, cultivates independent thinking skills and teaches them to express their opinion freely.

Boshlang'ich sinf matematika kursida juda ko'p yechiladigan masala ko'rinishlaridan biri ikki son yig'indisiga ko'ra shu sonlarni topishga doir, hamda ikki son ayirmasiga ko'ra shu sonlarni topishga doir masalalardir. Ko'pchilik metodik manbalarda ikki son ayirmasiga ko'ra shu sonlarni topishga doir masalalarni tipik masalalar sifatida qaralgan, ammo ikki son yig'indisiga ko'ra shu sonlarni topishga doir masalalar alohida tip sifatida qaralmagan. Hozirgi mavjud 4-sinf matematika (2020-yil) darsligida bunday tipdagi masalalar salmog'i ancha.

Ushbu maqolada yig'indiga ko'ra, hamda ayirmaga ko'ra noma'lumlarni topishga doir masalalarning o'ziga xos xususiyatlari, ularni bajarish metodikasi bilan atroflicha tanishishga harakat qilamiz.

a) ikki son yig'indisiga ko'ra shu sonlarni topishga doir masalalar.

Ushbu tipdagi masala xususiyatlarini aytishdan oldin, shu tipga taaluqli quyidagi masalani qaraymiz.

Masala. Do'konda birinchi kuni 12 yashik, ikkinchi kun xuddi shunday 9 yashik pecheniy sotildi. Agar hamma sotilgan pecheniylar 210 kilogramm bo'lsa, birinchi kun necha kilogramm pecheniy sotilgan?

Ushbu masalani 4-sinf o'quvchilari bilan muhokama qilib yechish metodikasini keltiramiz.

Masala matnini o'zlashtirish yuzasidan o'qituvchi quyidagi savol-javoblarni o'tkazishi mumkin:

- Masalada nima haqida gap boradi?
- Do'konda sotilgan pecheniylar haqida gap boradi.
- Necha kun pecheniy sotilgan ekan?
- Ikki kun.
- Birinchi kun necha yashik pecheniy sotilgan ekan?
- 12 yashik.
- Ikkinchi kun-chi?
- 9 yashik.
- Masalada yana nima ma'lum?
- Hamma sotilgan pecheniylar 210 kg ekanligi ma'lum.

Shu o'rinda yana shuni ta'kidlash joizki, ko'pchilik o'quvchilar masala matnidagi "xuddi shunday" so'z iborasiga e'tibor berishmaydi. O'quvchi, albatta, bu so'z birikmasi ma'nosini oydinlashtirish kerak.

-O'quvchilar masala matnini yaxshilab kuzatib yana nima berilganini aniqlang (o'quvchilar "xuddi shunday" so'zining ma'nositalqin qilishadi).

-Masala savoli bizdan nimani topishni talab qiladi?

-Birinchi kun necha kilogramm pecheniy sotilganini, ushbu masala yechimini berish uchun uning qisqa sharti (modeli)ni keltiramiz:

1) qisqa yozuv ko'rinishida:

Ko'pchilik o'quvchilar masala qisqa shartining bu variantidan foydalanishadi. Bu shartda masala mazmunini oydinlashtiruvchi "xuddi shunday" iborasi o'z ifodasini topmagan. Yashiklardagi pecheniylar massasi bir xilning inobatga olinayapti. Ya'ni birinchi do'konda sotilgan 12 yashik pecheniy va 2-do'konga sotilgan 9 yashik pecheniylardagi har bir yashikdagi pecheniylar massasi bir xil ekanligini o'quvchilar tushunishi kerak. Bunday tipdagi masala qisqa shartini jadval ko'rishi afzalligini o'quvchi yaqqol ko'radi.

	Yashiklar soni	1 yashik pecheniy massasi	Umumiy massa
1-kuni	12 yashik	bir xil	?
2-kuni	9 yashik		210 kg ?

Ushbu jadvalga ko'ra o'qituvchi masala muhokamasini sinf o'quvchilari bilan o'tkazadi.

-Masala savoliga darhol javob bersa bo'ladimi?

-Yo'q.

-Nima uchun?

-1 yashik pecheniy massasi noma'lum?

-Uni topsa bo'ladimi?

-Yo'q.

-Nima uchun?

-Jami yashiklar soni noma'lum;

-Uni topa oladimi?

-Ha, 12 yashikka 9 yashikni qo'shib;

-Endi 1 yashik pecheniy massasini topa oladimi?

-Ha, 210 kg ni $(12+9)$ ga bo'lib;

-Endi masala savoliga javob bera olamizmi?

-Ha, 1 yashik pecheniy massasini yashiklar soniga ko'paytirib;

-Demak, masala necha ish bilan bajariladi?

-3 ish bilan, avval qo'shish, keyin bo'lish, so'ngra ko'paytirish amallari bilan.

Bu masalani analitik usulda yechish yo'lidir. Masala yechimini har bir amalni bajarib, izoh berish shaklida keltiramiz.

1) $12+9=21$ (yashik)-jami pecheniyar soni

2) $210:21=10$ (kg)-1 yashik pecheniy massasi

3) $10 \cdot 12=120$ (kg)-1-kun sotilgan pecheniy massasi

Agar 2-kun qancha pecheniy sotilgani so'ralsa, u holda uni 2 usulda topish mumkin.

a) $10 \cdot 9=90$ (kg)-2-kun sotilgan pecheniy massasi;

b) $210-120=90$ (kg)-2-kun sotilgan pecheniy massasi.

Endi masalaning to'g'ri yechimini tekshirish uchun 1-kun va 2-kun sotilgan yecheniylar massasini qo'shamiz:

$$90+120=210 \text{ (kg)}.$$

Bunday tipdagi masalalarni yechish jarayonida ko'pchilik boshlang'ich sinf o'quvchilari, hatto ayrim o'qituvchilar ham bundan mustasno emas, metodik xatoga yo'l qo'yishlari amaliyotda tez-tez uchraydi. Ayniqsa, masala yechimidagi 3-sida $12 \cdot 10=120$ (kg)deb yozadilar. Bu javob to'g'ri bo'lsa hamki, $12 \cdot 10$ yozuv masala javobiga mos yozuv emas. 10 kg dan 12 yashik pecheniy bo'lishi uchun $10 \cdot 12=120$ (kg) yechimyozuvi to'g'ri yechimdir.

Shu masala yechilgach, masala qisqa sharti ifodalangan jadvalda berilganlarni o'zgartirib quyidagi shu tipga taaluqli masala tuziladi.

Masala. Do'konda birinchi kuni 120 kg, ikkinchi kuni 90 kg pecheniy bir xil yashiklarda sotildi. Agar ikki kunda 21 yashik pecheniy sotilgan bo'lsa, har kuni necha yashikdan pecheniy sotilgan?

Bu masala qisqa sharti:

Yashiklar soni	1 yashik pecheniy massasi	Umumiy massa
----------------	---------------------------	--------------

1-kuni		
--------	--	--

2-kuni	?	
--------	---	--

21 yashik		
-----------	--	--

?	Bir xil	120 kg
---	---------	--------

90 kg		
-------	--	--

Yechish: 1) $120+90=210$ (kg)-jami pecheniy massasi;

2) $210:21=10$ (kg)-1 yashik pecheniy massasi;

3) $120:10=12$ (yashik)-1-kun sotilgan pecheniy;

4) $90:10=9$ (yashik)-2-kun sotilgan pecheniy.

Javob: 12 yashik, 9 yashik.

Masala yechimi to'g'riligini tekshirish uchun birinchi va ikkinchi kunlarda do'konda sotilgan pecheniy yashiklar sonini qo'shish kifoya.

$12 \text{ yashik}+9 \text{ yashik}=21 \text{ yashik}$ bu masala shartiga mos keladi.

Demak, masala yechimi to'g'ri topilgan.

Yuqorida mulohaza yuritib, yechilgan ikkala masala ham bir xil tip (ya'ni ikki son yig'indisiga ko'ra shu sonlarni topishga doir)ga taaluqli masalalardir. Endi bu tipga doir masalalarning xos jihatlarini aytib o'taylik.

-Masalada ikki son (yoki miqdor) yig'indisi beriladi, shu sonlar (miqdorlar)ni topish talab qilinadi.

-Masala matnini oydinlashtiruvchi "bir xil", "shunday" kabi so'zlar ishtirok etib masala yechimini topish imkoniyati bo'ladi.

-Masala qisqa shartini jadval, sxema ko'rinishida berish afzal bo'ladi.

-Masala yechimining dastlabki qadami qo'shish amali bilan boshlanadi.

b) Endi quyida ikki son (miqdor) ayirmasiga ko'ra noma'lumni topishga doir masalalar bilan tanishamiz.

Bu tipga mansub masalalar boshlang'ich sinf darsliklarida juda ko'p uchraydi. Bunday masalalar ustida ishlash bo'yicha tavsiyalarni quyidagi masalalar orqali bayon etishni joiz deb bildik.

Masala. Do'konda bir xil yashiklarda birinchi kuni 12 yashik, ikkinchi kuni 9 yashik pecheniy sotildi. Agar birinchi kuni ikkinchi kunga qaraganda 30 kg ortiq pecheniy sotilgan bo'lsa, har kuni necha kilogrammdan pecheniy sotilgan?

Ushbu masala yuzasidan mulohaza yuritib, masaladagi berilganlar, izlanadiganlar va masala mazmunini oydinlashtiruvchi "bir xil yashiklarda" iboralarni o'quvchilardan so'rab masala qisqa sharti tuziladi.

Masala qisqa shartini jadvalda berish ma'qul.

	Yashiklar soni	1 yashik pecheniy massasi	Umumiy massa
1-kuni	?, 3 yashik ortiq	Bir xil	120 kg
2-kuni	?		90 kg

Masala muhokamasi davom ettirib masala yechish rejasi tuziladi.

Masala shartidan shu narsa oydinlashdiki, birinchi kuni ikkinchi kunidagidan ko'p pecheniy sotilgan. Buni jadvaldagi umumiy massada ko'rish mumkin. Bu ortiqcha massa ortiqcha yashikdagi pecheniyalar hisobida bo'lgan. Yana shuni ta'kidlash joizki, do'konda sotilgan pecheniyalar bir xil yashiklarda joylangan. Demak, birinchi ikki kunda sotilgan pecheniyalar joylashtirilgan yashiklar sonlar farqi aniqlanadi. Ikkinchi qadam ish 1 yashik pecheniy massasi aniqlanadi. Uchinchi va to'rtinchi qadamlarda esa 1-kun va 2-kun sotilgan pecheniyalar massasi topiladi. Demak, masala 4 ish bilan yechiladi. 1-ish ayirish, 2-ish bo'lish, 3-ish ko'paytirish, 4-ish ko'paytirish.

Masalani savol qo'yib yechimini yozish qismida rasmiylashtiramiz.

1) Birinchi kuni ikkinchi kunga qaraganda necha yashik ortiq pecheniy sotilgan?
 $12-9=3$ (yashik)

2) Bir yashik pecheniy necha kilogram? $30:3=10$ (kg)

3) Birinchi kuni necha kilogram pecheniy sotilgan? $10 \cdot 12=120$ (kg)

4) Ikkinchi kuni necha kilogram pecheniy sotilgan? $10 \cdot 9=90$ (kg)

Masala yechimlari to'g'riligi tekshiriladi: $120-90=30$ (kg)-masala shartiga mos keladi.

Javob: 120 kg; 90 kg.

Ushbu masala yechimini yozish jarayonida o'quvchilar tomonidan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan metodik xato haqida to'xtalib o'tish joiz. Masala yechimining 3-va 4-ishlarida o'quvchilar quyidagi yozuvni keltirishlari mumkin.

3) $12 \cdot 10=120$ (kg)

$$4) 9 \cdot 10 = 90 \text{ (kg)}$$

Bu yechim yozuvi masala matniga mos yozuv emas. Chunki, $12 \cdot 10$ bu 12 kg dan 10 yashik, $9 \cdot 10$ bu 9 kg dan 10 yashik ma'nolarini ifodalaydi. Yuqorida berilgan masala to'liq yechimi masala matniga mos bo'lib, to'g'ri yechim yozilishini ifodalaydi.

Yuqorida keltirilgan masala matnidagi berilganlarni o'zgartirish yo'li bilan tuzilmasi quyidagi masalani qaraylik.

Masala. Do'konda birinchi kuni 120 kilogramm, ikkinchi kuni 90 kilogramm pecheniy sotildi. Pecheniylar bir xil yashiklarda joylangan bo'lib, birinchi kuni ikkinchi kunga qaraganda 3 yashik ortiq pecheniy sotilgan. Do'konda har kuni necha yashiklardan pecheniy sotilgan?

Bu masala ham ikki miqdor (son) farqiga ko'ra shu miqdor (son)larni topishga doir tipga mansub masaladir.

Masala qisqa sharti:

Yashiklar soni 1 yashik pecheniy massasi Umumiy massa

1-kuni

2-kuni ?, 3 yashik ortiq

? Bir xil 120 kg

90 kg

Masala mulokama qilib yechiladi. Masala yechimini savol-javob tariqasida keltiramiz:

1. Birinchi kuni ikkinchi kunga qaraganda necha kilogram ortiq pecheniy sotilgan? $120 - 90 = 30 \text{ (kg)}$

2. Bir yashik pecheniy necha kilogram? $30 : 3 = 10 \text{ (kg)}$

3. Birinchi kuni necha yashik pecheniy sotilgan? $120 : 10 = 12 \text{ (yashik)}$

4. Ikkinchi kuni necha yashik pecheniy sotilgan? $90 : 9 = 10 \text{ (yashik)}$

Javob: 12 yashik, 9 yashik.

Yuqorida keltirilgan masala va uning yechimlaridan ikki son (miqdor) ayirmasiga ko'ra shu son (miqdor)larni topishga doir masalalarning o'ziga xos jihatlarini keltiramiz:

-Masalada ikki son (yoki miqdor) ayirmasi beriladi, shu son (miqdor)larni topish talab qilinadi.

-Masala "shunday", "bir xil", "xuddi shunday" kabi so'z birikmalari uchraydiki, u masala mazmunini oydinlashtirishga yordam beradi.

-Masala qisqa shartini jadval, sxema ko'rinishlarda berish masala yechimini to'g'ri tanish imkoniyatini beradi.

-Masala yechimini dastlabki qadami ayirish amali bilan bog'lanadi.

Ushbu tiplarga mansub masalalar turkumida, hayotda tez-tez uchraydi. Shu sababli bunday masalalarni yechishga o'rgatish orqali o'quvchilarda mulohaza yuritish, ijodiy fikrlash kabi aqliy qobiliyatlarini rivojlantirishga olib keladi. Zero, o'quvchi masala yechishga kirishar ekan, u masalaning matnini o'zlashtirish jarayonining o'zida masalaning mantiqan to'g'ri tuzilganligi, uning yechimi mavjud yoki yo'qligining fahmlaydi.

Yuqoridagi tilarga doir masala yechish jarayonida o'quvchilarga quyidagi masalalar to'g'risida fikr yuritishlarini so'rash, shu tipga doir masalalar yechish ko'nikmasini fikrlash doirasini kengaytiradi. Mulohaza yuritish, xulosa chiqarish ko'nikmalari rivojlanadi.

Masala. 1) Tegirmonga 39 qop bug'doy va 27 qop arpa keltirildi. Tegirmonga arpaga qaraganda 840 kg ko'p bug'doy keltirildi. Tegirmonga necha kilogram bug'doy va necha kilogram arpa keltirilgan?

2) Tegirmonga 39 qop bug'doy va 27 qop arpa keltirildi. Agar tegirmonga jami 4620 kg bug'doy va arpa keltirilgan bo'lsa, necha kilogram bug'doy va necha kilogram arpa keltirilgan?

Bu ikki masala xuddi yuqorida ko'rsatilgan masalalar turiga o'xshab ketadi. O'quvchilarga bu masalalar berilganda, ko'pchilik o'quvchilar bu masalani yechishga harakat qilib, masla yechimi variantlarini berishadi. O'quvchilar tomonidan keltirilgan yechim variantlarini keltiramiz.

1-masala yechimi: 1. $39-27=12$ (qop)

2. $840:12=70$ (kg)

3. $70\cdot 39=2730$ (kg)

4. $70\cdot 27=1890$ (kg)

2-masala yechimi: 1. $39+27=66$ (qop)

2. $4620:66=70$ (kg)

3. $70\cdot 39=2730$ (kg)

4. $70\cdot 27=1890$ (kg)

Bu yechim variantlari to'g'ri bo'ladi, agar masala matnida keltirigan qoplar bir xil massasi bo'lsa. Ya'ni masalalar matnida qoplar massasi bir xilligi aytilmagan. Shu sababli har ikkala masala yechimga ega emas. Yechimga ega bo'lishi uchun masala matnlarida "bir xil qoplarda" iborasini kiritish lozim.

O'quvchilarga bunday masalalarni tavsiya qilib, masala mazmunidagi oydinlashtiruvchi, masala yechimi bo'lishi uchun kerakli so'z birikmalarini kiritib, to'liq yechishga ega bo'ladigan masala matnlarini tuza bilishga o'rgatish ham o'quvchi ijodiy faolligi oshiruvchi vosita hisoblanadi.

Umuman olganda ikki son (miqdor) yig'indisiga ko'ra, yoki ikki son (miqdor) ayirmasiga ko'ra shu son (miqdor)larni topishga doir masalalar o'quvchilarning matematik savodxonligini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Qosimova, M. M., & Usmonova, Z. U. (2022). BOSHLANG 'ICH SINFDADA MATEMATIKA O 'QITISH JARAYONIDA O 'QUVCHILARDA TEJAMKORLIK KO 'NIKMASINI TARKIB TOPTIRISH. PEDAGOGS jurnali, 1(1), 75-77.

2. Qosimov, F. M., & Qosimova, M. M. (2022). MATEMATIKADAN IJODIY O 'QUV TOPSHIRIQLARINING METODIK XUSUSIYATLARI. BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(2), 206-211.

3. Qosimov, M. F., & Kasimov, F. F. (2021). Methods of teaching to solve non-standard problems. Middle European Scientific Bulletin, 11.

4. Muhammedovich, Q. F., & Muhammedovna, Q. M. (2022). BOSHLANG 'ICH SINFDADA ORTA ARIFMETIK SONNI TOPISHGA DOIR MASALALAR YECHISHGA O 'RGATISH METODIKASI. BARQARORLIK VA ETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(4), 358-362.

5. QOSIMOVA, M. (2020). ON SOME TYPICAL PROBLEMS TO BE SOLVED IN PRIMARY SCHOOLS: ON SOME TYPICAL PROBLEMS TO BE SOLVED IN PRIMARY SCHOOLS. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu.uz), 2(2).

6. Muhammedovich, Q. F., & Muhammedovna, Q. M. (2022). BOSHLANG 'ICH SINFDADA ORTA ARIFMETIK SONNI TOPISHGA DOIR MASALALAR YECHISHGA O 'RGATISH METODIKASI. BARQARORLIK VA ETAKCHI TADQIQOTLAR ONLAYN ILMIY JURNALI, 2(4), 358-362.

7. Kasimov, F. M., & Qosimova, M. M. TECHNOLOGY OF WORK ON COMPARISON TASKS.

KOLLABORATSIYA – BO'LAJAK JISMONIY TARBIYA O'QITUVCHILARIDA AMALIY KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING MUHIM VOSITASI SIFATIDA

Raxmatov Otabek Urinbosarovich

*pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD). Sport turlarini o'qitish
metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi. Navoiy davlat pedagogika instituti.
<https://orsid.org/0000-0003-1288-3042>*

Annotatsiya. Ushbu maqolada mamlakatimizda jismoniy tarbiya darslari, mashg'ulotlari, sport maktablari va to'garaklari faoliyatini tubdan yangilash, o'quv jarayoniga samarali pedagogik texnologiyalarni joriy etish, pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan islohotlar bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyati mazmuni va diapozonini oshirishga xizmat qiluvchi masalalar muhokama etilgan.

Maqolada "Kollaboratsiya" termininig ta'riflanishi, maqsad va vazifalarini belgilab olish va qaysidir masala yechimini topish uchun dastlab vosita sifatida qaralishi tahlil etilgan.

Maqolada bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirishda didaktikaning (o'quv) faoliyat vazifalari, psixologik tayyorgarlik umumiy sport takomillashuvi jarayoni davomida jismoniy, texnik va taktik tayyorgarliklar, o'ziga xos vazifalar, amaliy kompetentlikni rivojlantirishga texnologik yondashuv, amaliy kompetentlikni rivojlantirishda texnologiyaning ustuvor yo'nalishlari, o'ziga xosliklari, aksiologik, shaxsga va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlar, pedagogik shart-sharoitlarga asoslangan xulosalar haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: kollaboratsiya, kompetentlik, aksiologik, psixologik, texnologiya, innovatsiya, kritika, kommunikatsiya, kreativlik, shakl, metod, komponent, vosita, vazifa, mashq, usul, me'zon, ta'lim, tarbiya, jarayon, tizim, axloqiy, irodaviy, estetik, faoliyat, musobaqa, tanlov, tadbir, trening, adaptatsiya, refleksiya.

СОТРУДНИЧЕСТВО КАК ВАЖНОЕ СРЕДСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ПРАКТИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ У БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ФИЗИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ

Рахматов Отабек Уринбосарович

*доктор философии по педагогическим наукам (PhD). Навоийский
государственный педагогический институт*

Аннотация. В данной статье реформы, направленные на коренное обновление деятельности обучения физической культуры, сборов, спортивных школ и клубов в нашей стране, внедрение в учебный процесс эффективных педагогических технологий, создание необходимых условий для педагогической деятельности, деятельности будущих учителей физического воспитания обсуждаются педагогические вопросы, служащие расширению содержания и спектра деятельности будущих учителей физической культуры.

В статье анализируется определение термина «Коллаборация», определяя его цели и задачи и изначально рассматривая его как инструмент поиска решения проблемы.

В статье рассмотрены задачи дидактической (воспитательной) деятельности по развитию практической компетентности будущих учителей физической культуры, психологической подготовки, физической, технической

и тактической подготовки в процессе общеспортивного совершенствования, конкретных задач, технологический подход к развитию практическая компетентность, в развитии практической компетентности обсуждаются приоритетные направления технологии, особенности, аксиологический, личностно - деятельностный подходы, выводы, основанные на педагогических условиях.

Ключевые слова: коллаборация, компетентность, аксиологическая, психологическая, технология, инновация, критика, общение, творчество, форма, метод, составляющая, средство, задача, упражнение, метод, критерий, воспитание, обучение, процесс, система, нравственный, волевой, эстетический, деятельность, соревнование, состязание, мероприятие, тренировка, адаптация, рефлексия.

COLLABORATION AS AN IMPORTANT MEANS OF DEVELOPING PRACTICAL COMPETENCE IN FUTURE PHYSICAL EDUCATION TEACHERS

Rakhmatov Otabek Urinbosarovich

Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD). Navoi State Pedagogical Institute

Abstract. In this article, reforms aimed at fundamentally updating the activities of physical education classes, trainings, sports schools and clubs in our country, introducing effective pedagogical technologies into the educational process, and creating the necessary conditions for pedagogical activities, the activities of future physical education teachers issues that serve to increase the content and range are discussed.

The article analyzes the definition of the term “Collaboration”, defining its goals and tasks and initially considering it as a tool to find a solution to a problem.

In the article, the tasks of didactic (educational) activities in the development of practical competence of future physical education teachers, psychological preparation, physical, technical and tactical preparations during the process of general sports improvement, specific tasks, technological approach to the development of practical competence, in the development of practical competence the priority directions of technology, peculiarities, axiological, person- and activity-oriented approaches, conclusions based on pedagogical conditions are discussed.

Keywords: collaboration, competence, axiological, psychological, technology, innovation, criticism, communication, creativity, form, method, component, tool, task, exercise, method, criterion, education, upbringing, process, system, moral, volitional, aesthetic, activity, competition, competition, event, training, adaptation, reflection.

Bugun Yangi O‘zbekiston ta’lim-tarbiya jarayonida ko‘pchiligimiz “kollaboratsiya”, “kritika”, “kommunikatsiya” yoki “kreativlik” kabi innovatsion so‘zlarni tez-tez eshitib turishimiz tabiiy holga aylanmoqda.

Yangi O‘zbekiston jamiyati jahon hamjamiyatiga darvozalarini kattaroq ochdimi? Demak, jamiyat globallashib borgan sari ta’lim tizimimizga bu kabi internatsional so‘zlarning kirishi va sohada uni qo‘llashni taqazo etaveradi.

Tadqiqot ishlarimizni “Axborotlashgan jamiyat va demokratik davlatni ijtimoiy, huquqiy, iqtisodiy, madaniy, ma’naviy-ma’rifiy rivojlantirish, innovatsion

iqtisodiyotni rivojlantirish" ustivor yo'nalishi doirasida amalga oshirishimiz muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday ekan, biz "kollaboratsiya" tushunchasini bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qarashlarimiz, ilmiy g'oyalarimiz asosida ko'rib chiqishni lozim topdik.

Dastlab, qaysidir ilmiy termin, ibora, tushuncha, faoliyatimizda dunyoga keldimi? Keling! Uning mohiyatini anglab yetishga harakat qilaylik. Chunki, bu tushuncha qanday ma'no kasb etadi? Faoliyatimizda biz uni amalda qo'llasak biz va ta'lim oluvchilarda qanday naf kutiladi? Biz uchun ham, ta'lim oluvchilar uchun ham qiziq albatta.

Maqolani yozish jarayonida dastlab "kollaboratsiya" termininig lug'aviy ma'nosini axtarishga qiziqdim.

Axtargan ma'lumotlarim ichida men uchun va men tadqiq qilmoqchi bo'lgan tadqiqot ishim uchun "kollaboratsiya" termininig quyidagicha ta'riflanishi maqsad va vazifalarini belgilab olish va qaysidir masala yechimini topish uchun dastlab vosita sifatida qo'llashni taqazo etdi.

"Kollaboratsiya" (kollaboration) – umumiy manfaatga birga erishish uchun ikki yoki undan ko'proq kishining sherikchiligi – deb tushunilsa, ...

Ba'zi manbalarda esa "Kollaboratsiya"- (hamkorlik) - ikki yoki undan ortiq shaxs yoki guruhning har qanday sohadagi umumiy maqsadlarga erishish uchun birgalikdagi faoliyat jarayoni hisoblanib, unda bilim almashish, o'qitish va kelishuvga erishish (konsensus)[1] mavjudligi bilan ta'riflandi.

Mamlakatimizda jismoniy tarbiya darslari, mashg'ulotlari, sport maktablari va to'garaklari faoliyatini tubdan yangilash, o'quv jarayoniga samarali pedagogik texnologiyalarni joriy etish, pedagogik faoliyat uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan islohotlar bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilari faoliyati mazmuni va diapozonini oshirishga xizmat qilmoqda. [2]

Ta'lim-tarbiya jarayoniga texnologik yondashuv masalasiga alohida e'tibor qaratilishi, texnologik yondashuvning eng asosiy afzalliklari kutiladigan natijalarning oldindan belgilanishi, ana shu natijalarga asoslangan holda, o'quv maqsadining belgilab olinishi, o'z navbatida ta'lim maqsadini o'quv vazifalarga aylantirilishi, ta'lim shakl, metod va vositalarini to'g'ri tanlab olinishi, o'qituvchi va ta'lim oluvchi faoliyati bosqichlarining alohida-alohida loyihalab olinishini tashkil etadi.[2]

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishda texnologiyaning ustivor yo'nalishlari sifatida quyidagilar belgilab olindi:

- qat'iy tartibga solinadigan mashq usullaridan foydalanish (qismlarga bo'lib o'rganish, umuman va majburiy ravishda osonlashtirish);

- o'qituvchi (kouch-trener)lar va ta'lim oluvchilarning o'zaro hamkorlikdagi rivojlantiruvchi faoliyati;

- o'z-o'zini boshqarish;

- faoliyatning tashkil etilishi va natijalari;

- qisman tartibga solinadigan usullar (o'yin va raqobatbardosh texnologiyalar)

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishda texnologik yondashuvdan samarali foydalanish muhim ahamiyatga egadir.

Amaliy kompetentlikni rivojlantirishga texnologik yondashuvni tatbiq etish quyidagi jihatlariga e'tibor qaratishni talab qiladi:

- o'quv mashg'ulotlari ta'lim oluvchilarning o'quv maqsadlariga aniqlik kiritishdan boshlanadi;

- ta'lim-tarbiyaviy jarayon oldindan qayd etilgan natijani ko'zlab tashkil qilinadi;

- har bir ta'lim oluvchi o'z mashg'ulot faoliyati xususiyatlariga muvofiq keladigan jarayonda ishlaydi;

- guruh a'zolarining har biri o'zlari muvaffaq bo'lgan natijadan jadal ogohlantirib boriladi;

- qo'lga kiritilgan natija ta'limning har bir pog'onasida etalonga biriktirib boriladi;

- ko'rsatkich ta'lim oluvchilarning muhim o'quv maqsadlari asosida belgilab olinadi;

- o'quv vazifalarini to'la o'zlashtirib olganlar keyingi mavzuni o'rganishga o'tadi;

- etalondan past o'zlashtirganlar uchun ta'lim o'xshash sharoitlarda takrorlanadi;

- ta'lim oluvchilar uchun o'qish va o'rganish faoliyati maqsadga muvofiq topshiriqlarni amalga oshirishni yo'lga qo'yishdan boshlanadi;

- ta'lim oluvchilar faoliyatiga muvofiq joriy maqsadlardan muayyan maqsadga – tushunchalar majmuiga, undan universal o'quv maqsadiga qarab boradi;

- harakat faoliyatiga muvofiq maqsaddan universal o'quv maqsadiga qarab borish, o'qish, o'rganish va o'zlashtirishning siklligini ta'min etadi;

- yakuniy baho, natija (nazorat) ta'lim dasturiga muvofiq belgilangan shakl va me'zonlarga asosan amalga oshiriladi.

Shu o'rinda jismoniy tarbiya va sportning didaktik faoliyatiga to'xtalib o'tsak.

Jismoniy tarbiya va sport didaktik (o'quv) faoliyati uchta funktsiyani bajaradi:

Ta'limiy vazifa: - fanlarning asoslarini bilish, nazariy bilimlarni o'zlashtirish usullarini bilish va undan amalda foydalanish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Tarbiyaviy vazifa: - ta'lim oluvchilarning axloqiy, irodaviy fazilatlarini, estetik didni shakllantirishga hissa qo'shadi.

Rivojlantiruvchi vazifa: - tanadagi barcha tizimlarning rivojlanishiga va umuman shaxsiyatiga yordam beradi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishda psixologik tayyorgarlik umumiy sport takomillashuvi jarayoni davomida jismoniy, texnik va taktik tayyorgarlik bilan olib boriladi. Uning yordamida quyidagi o'ziga xos vazifalar hal etiladi:

- ta'lim jarayoni ishtirokchilarida axloqiy sifatlarni tarbiyalash;

- talabalar jamoasida psixologik sog'lom muhitni shakllantirish;

- har bir ta'lim jarayoni ishtirokchisida iroda sifatlarini tarbiyalash;

- sport amaliyoti mashg'ulotlarida ilg'ab olish jarayonlarini rivojlantirish, xususan "raqibni his qilish", "vaqt va makonni his qilish" kabi ilg'ashning maxsus turlarini takomillashtirish;

- sport turlari mashg'ulotlari jarayonida diqqatni, uning mustahkamligi, jamlanishi, taqsimlanishi hamda biridan ikkinchisiga o'tishni rivojlantirish;

- o'qitish va o'rgatish bosqichlarida taktik fikrlashni rivojlantirish;

- o'z hayajonlarini boshqarish qobiliyatini rivojlantirish asosida talabalarning alohida xususiyatlari va ularning emotsional holatiga qarab, badan qizdirish mashqlari vositalari hamda uslublaridan maqsadli foydalanish imkonini beradi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirishda didaktikaning (o'quv) faoliyat vazifasiga ko'ra quyidagi ko'rinishda amalga oshirilishini nazarda tutdik:

- bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarining amaliy kompetentligini rivojlantirishda nazariy bilimlarga ega qilish, o'zlashtirish usullarini bilish, ham undan amalda foydalana olish ko'nikmalarini rivojlantirish;

- bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida axloqiy, irodaviy jismoniy fazilatlarni,

estetik didni rivojlantirish;

- bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida sog'lom turmush tarziga erishish va shaxsiy gigiyenani ta'minlash, o'rganilayotgan harakatlarning istiqbolli qiymatini va ularni amalga oshirishning texnik xususiyatlariga qo'yiladigan talablarni bilishni o'rgatish.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning mazkur o'ziga xosliklari aksiologik, shaxsga va faoliyatga yo'naltirilgan yondashuvlarda o'z aksini topadi. Aksiologik yondashuv adolat, ezgulik, go'zallik, hayot, erkinlik, baxt kabi qator umuminsoniy qadriyatlarni o'zida birlashtiradi hamda ma'naviy va umuminsoniy qadriyatlarni avlodidan-avlodga uzatib borilishida namoyon bo'ladi.

Mazkur yondashuv shaxsning o'z-o'zini qadriyat sifatida anglashi hamda ta'lim-tarbiya jarayoni ishtirokchilarining o'quv-bilish faoliyatini ma'naviy mazmun bilan boyitish tamoyillari orqali amalga oshadi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv individual o'ziga xosliklarni hisobga olgan shaxsni rivojlantirish va o'z-o'zini rivojlantirish, o'z faoliyati maqsadlarini mustaqil belgilash hamda amalga oshirishga yordam beradi. Aynan mazkur yondashuv shaxsga tanlov erkinligi hamda mas'uliyat va o'zaro faol muloqotga kirishish imkonini beradi.

Faoliyatga yo'naltirilgan yondashuv ta'lim – tarbiya jarayoni ishtirokchisining shaxsiy faollik ko'rsatish jarayoni va natijasida qo'lga kiritilgan ijtimoiy tajribaning egallanganligini ko'zda tutadi. Chunki o'quvchida barcha jismoniy, irodaviy shaxsiy sifatlar nafaqat uning faoliyatida namoyon bo'ladi, balki mazkur jarayonda rivojlanib ham boradi.

Mazkur texnologiya asosida kutiladigan natijalarga erishish uchun bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlarni ko'rib chiqish maqsadga muvofiq.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishda refleksiv yondashuvni qo'llash, OTM o'qituvchisi va trenerlarning faol hamkorligini yo'lga qo'yish, jismoniy rivojlanish jarayonida ta'lim oluvchilarning individual imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga imkon beradi.

Faoliyatga doir komponent bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchisi – qaysidir sport turidan talabalarga murabbiylik qiluvchi kouch-trenerning o'zaro birgalikdagi harakati mexanizmlari yig'indisi (hamkorlik, qo'llab-quvvatlash, maslahatchilik), pedagog funktsiyalari (informatsion, motivatsion-fasilitativ, kouch-trener, kooperativ va kollaborativ) bilan chambarchas bog'liq ravishda metodik ta'minotni amalga oshirishning tashkiliy shakllari hamda amaliy kompetentlikni rivojlantirishga doir vazifalar (adaptatsiya, refleksiya, o'z-o'zini namoyon etish)ni ochib beradi.

Metodik komponent amaliy kompetentlikni rivojlantirishning shakl, metod va vositalarini o'z ichiga qamrab oladi. U bevosita kognitiv va faoliyatga doir komponentlar bilan bog'liq bo'lib, ularni amalga oshirishning metodik asosini o'zida ifoda etadi. Ana shu jihat bilan bog'liqlikda shunday xulosaga kelish mumkin: metodik komponent qo'yilgan maqsadga erishish imkonini beruvchi shakl, metod va vositalar yig'indisini o'zida aks ettiradi.

Masalaning navbatdagi yechimi natijaviylikni o'zida aks ettiradi. Mazkur blok baholovchi funktsiyasini bajaradi va tadqiqotning amaliy jihatini o'zida aks ettiradi. Shuning uchun u o'zida bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirish darajalari ta'lim jarayoni ishtirokchisining jismoniy tayyorgarligi, motivlari va ko'rsatkichlarini aks ettiradi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirish

texnologiyasining amaliy bosqichi ommaviy (musobaqa, tanlov, tadbirlar), jamoaviy (nafas olishni sog'lomlashtirish, kollaboratsiya, kooperatsiya), individual (mustaqil tayyorgarlik, maslahat, yakka tartibdagi trening) ish shakllarini qat'iy tartibga solingan jismoniy mashq, o'yin, raqobat usullari bilan qayta aloqasi intensivligini ta'minlash orqali takomillashtiriladi.

Bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirish texnologiyasini amaliyotga tatbiq etishda quyidagi pedagogik shart-sharoitlarga asoslanish lozim, degan xulosalarga kelindi:

- faoliyat maqsadini aniqlashtirish;
- faoliyat mazmunini loyihalashtirish;
- pedagogik ta'sir ko'rsatish vositalarini aniqlashtirish;
- ta'lim oluvchilar faoliyatini tashkil etish metod va usullarini ishlab chiqish;
- faoliyat natijalari monitoringini yuritish.

Yakuniy xulosa sifatida biz shuni alohida ta'kidlab o'tishni lozim toptik. Maqolada "kollaboratsiya" tushunchasiga bo'lajak jismoniy tarbiya o'qituvchilarida amaliy kompetentlikni rivojlantirishning muhim vositasi sifatida qaradik va ushbu internatsional termin atrofida ilmiy g'oya va fikr-mulohazalarimizni rivojlantirishga erishdik. O'ylaymanki, maqolada bildirilgan shaxsiy fikr-mulohazalar yana qaysidir ilmiy muhokamaga sabab bo'lib, mamlakatimiz ilm-fan, ta'lim-tarbiya tizimiga xizmat qiluvchi g'oyalarning dunyoga kelishiga turtki bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati/Список литературы/References:

1. Ol'shanskogo D.V. Sotrudnichestvo Glossariy po politicheskoy psixologii. –M.: RUDN. 2003. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Raxmatov O.U. O'quvchilarning milliy sport turlariga qiziqishini rivojlantirish texnologiyasini takomillashtirish (umumiy o'rta ta'lim maktablari misolida). Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. Samarqand. 2022 y.
3. Frolov S.F. Sotsiologiya. Sotrudnichestvo i konflikti. – M.: 1997. Yurist, - 240 s. ISBN 5 -7357-0198-3. <https://ru.wikipedia.org/wiki>

AXBOROT TEXNOLOGIYALARI VOSITASIDA TALABALARNI KASBIY SIFATLARNI TAKOMILLASHTIRISH

*Raxmonov Omadjon Mamasidiq o'g'li
Andijon davlat universiteti tayanch doktoranti*

Annotatsiya: Mazkur maqolada oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan ijtimoiy-gumanitar, umumkasbiy va ixtisoslik fanlari bo'yicha takomillashtirilgan malaka talablari, fan dasturlarini ishlab chiqishda talabalarda kasbiy sifatlarni axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirilganligi; ma'naviy-ma'rifiy tadbirlarni tashkil etish va o'tkazish jarayonini samarali loyihalash mexanizmlarining takomillashtirilganligi, oliy ta'lim muassasalari bo'lajak o'qituvchilarining axloqiy sifatlarini rivojlantirishning diagnostik tizimlari hamda talabalarda kasbiy sifatlarni axborot texnologiyalari vositasida takomillashtirishdagi imkoniyatlari, mazkur imkoniyatlarni ta'minlash vositalari, yo'llari, usullari, takomillashtirish mexanizmi, mazkur jarayonni takomillashtirishga qo'yilgan talablar va bu talablarni amaliyotga tatbiq etish imkoniyatlari haqidagi nazariy yondashuvlarga ega bo'lingani, bo'lajak o'qituvchilarni axloqiy tarbiya berish ko'lamini kengaytirish va sifati ta'minlash mexanizmlarining amal qilish yo'llari ilmiy jihatdan yoritilganligi bilan izohlanadi

Kalit so'zlar: yangilik, ilm-fan, ilmiy-pedagogik faoliyat, tadqiqot, ilmiy tadqiqotchilik, kashfiyot, o'z-o'zini anglash, ilmiy konferensiyalar, intellektual-rivojlantiruvchi.

ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ СТУДЕНТОВ С ПОМОЩЬЮ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

*Рахманов Омаджон Мамасидик угли
Базовый докторант Андижанского государственного университета*

Аннотация: В данной статье улучшены квалификационные требования по социально-гуманитарным, общепрофессиональным и специальным предметам, преподаваемым в высших учебных заведениях, совершенствованию профессиональных качеств студентов при освоении программ естественных наук с помощью информационных технологий; Совершенствование механизмов эффективной организации процесса организации и проведения духовно-просветительских мероприятий, систем диагностики развития нравственных качеств будущих педагогов высших учебных заведений, студенты имеют теории и представления о возможностях совершенствования своих профессиональных качеств посредством информационных технологий, средствах, методах, способах обеспечения этих возможностей, механизме совершенствования, требованиях к совершенствованию этого процесса и возможностях реализации этих требований, Будущее объясняется тем, что методы реализации механизмов расширения сферы нравственного воспитания и обеспечения качества педагогических кадров являются научно изученными.

Ключевые слова: инновации, наука, научно-педагогическая деятельность, исследования, научные исследования, открытия, самосознание, научные конференции, интеллектуально-развивающие

PROFESSIONAL IMPROVEMENT OF STUDENTS THROUGH INFORMATION TECHNOLOGY

*Rakhmonov Omadjon Mamasidik ugli
A base doctoral student of Andijan State University*

Annotation: In this article, the improved qualification requirements for socio-humanitarian, general professional and specialized subjects taught in higher education institutions, the improvement of professional qualities of students in the development of science programs with the help of information technologies; The improvement of the mechanisms of effective organization of the process of organizing and conducting spiritual and educational events, diagnostic systems for the development of moral qualities of future teachers of higher educational institutions, and students have theories and ideas about the possibilities of improving their professional qualities through information technologies, the means, methods, methods of providing these possibilities, the mechanism of improvement, the requirements for the improvement of this process and the possibilities of implementing these requirements, the future It is explained by the fact that the implementation methods of the mechanisms for expanding the scope of moral education and ensuring the quality of teachers have been scientifically studied.

Key words: innovations, science, scientific and pedagogical activity, research, scientific research, discoveries, self-awareness, scientific conferences, intellectual development.

Kirish. Dunyo miqyosida ta'lim jarayonini axborotlashtirishning kuchayib borishi demokratik islohotlarni chuqurlashtirish, har bir fuqaroning ijtimoiy faolligini oshirish bilan birga ta'lim tizimining rivojiga xam o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Yuneskonning «Axborot hamma uchun» dasturi, Rossiya federatsiyasining 2017-2030 yillarga mo'ljallangan "Jamiyatni axborotlashtirishni rivojlantirish strategiyasi" xam ta'lim tizimida axborotlashgan muhitni takomillashtirishga qaratilgan. Jumladan, innovatsion va axborot texnologiyalar iqtisodiyot, fan, ishlab chiqarish va ta'limning dolzarb pedagogik muammolarini muvaffaqiyatli hal etishga qodir bo'lgan kadrlarning ijtimoiy, xuquqiy, texnik bilimlarini shakllantirishning ilmiy-uslubiy asoslarini takomillashtirishda muhim xisoblanadi.

Jahon ta'lim va ilmiy tadqiqot muassasalarida talabalarning kasbiy jihatdan tarbiyalanganlik darajasini rivojlantirish, ma'naviy sifatlar ko'rsatkichlari hamda lokal-modulli texnologiyalarini yaratish bo'yicha ilmiy tadqiqotlar olib borilmoqda. Shu bilan birga bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy tarbiyalaash jarayoniga tayyorlash ilmiy pedagogik izlanishlarning istiqbolli yo'nalishlarini aniqlash pedagogik jarayonlarni amalga oshirishning strategik maqsadlarini belgilash muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bugungi kunda axborot oqimlarining rivojlanishi har bir mutaxassisning o'rab turgan dunyoni bilishda, ijodiy faoliyati, kasbi haqida haqidagi bilimlarni egallashda ijobiy va salbiy fikrlarga ega bo'lishda, intellektual salohiyatni oshirishda, talaba hayotining qiziqarli va mazmunli, jo'shqin bo'lishda, global muammolarni hal etishda, uning ijtimoiy faolligini iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy yo'nalishlarning uzviyligini va natijalarini sifatli bo'lishda, ishlab chiqarish sifatini yaxshilashda, kasb mohiyatini tushunishda, ulardan samarali foydalanishda qobiliyatiga ega bo'lish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Chunki, axborotlarni izlash, tahlil etish, to'plash va texnologiyalarni qo'llash kabilar faqatgina o'tmishni, tarixni, bugunni qamrabgina qolmay, balki kelajak bilan ham

shug'ullanuvchi talabalar faoliyatida muhim jarayon hisoblanadi. Ya'ni ushbu jarayonda talabaning bilim natijalari, axloq-odob va huquq qoidalari, qobiliyatlari, malakalari, intellektual, estetik va axloqiy darajalari, o'zaro muloqoti, dunyoqarashi, hamkorlik aloqalari kuchayadi. Axborot madaniyati haqida turli adabiyotlarda turli malumotlar berilgan. Ko'pgina mualliflarning takidlashicha, axborotning avfzalligi o'zaro aloqalar bilan bog'liqdir. Ilmiy adabiyotlarda axborot madaniyati haqida turli tariflar berilgan. N.B.Zinoyevaning fikricha "Axborot madaniyati – ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan materiallarni o'zlashtirish asosida shaxs ichki dunyosining barkamolligidir". A.A.Gregixining axborot madaniyatini shakllantirish axborot faoliyati orqali amalga oshadi deb takidlash bilan birga uni quyidagicha izohlaydi. "Axborot madaniyati – bu aksiologik xarakterdagi axborot faoliyati, yani bir – biriga bo'lgan madaniy qadriyatlardir ". I.G.Xangelidiyevning takidlashicha "Axborot madaniyati – bu inson hayoti va faoliyatida o'zining egallagan, uzatgan, saqlagan va axborotlardan foydalangan umuminsoniy, manaviy qadriyatlarni o'zida mujassam etgan sifatli xarakteristka". YE.L.Semenokning tushunishicha axborot madaniyati– bu shaxs tavsifnoms. Axborot madaniyatini shakllantirish shuni ko'rsatadiki unda bilimlar asosida insonparvarlik g'oyalari, shaxs munosabatlari rivojlanadi. Jumladan, O.V.Kiyevaning "Texnika oliy o'quv yurtlarida gumanitar fanlarni o'qitish jarayonida talabalarda axborot madaniyatini shakllantirish" [2] mavzusidagi ilmiy tadqiqot ishida ushbu muammoning nazariy asoslari, tarixi, axborotlarni qayta ishlash va uzatish, o'qitish jarayonida komp'yuter vositalaridan foydalanish, elektron metodik qo'llanmalar yaratish masalalari metodik jihatdan ishlab chiqilgan. S.N.Konyushenkoning "Uzluksiz kasbiy ta'lim tizimida o'qituvchilarda axborot madaniyatini shakllantirish" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasida o'qituvchining axborot madaniyati pedagogik muammo sifatida, uning shart sharoitlari, loyihalash texnologiyasi kabilar ishlab chiqilgan.

Tadqiqotmetodologiyasi(ResearchMethodologyAborottexnologiyalari vositasida talabalarda kasbiy sifatlarni shakllanishi, kasbga, mehnatga, nisbatan bildiriladigan fikrlarning ijobiy va salbiy tomonlari, xatti-harakatlari, munosabatlari, me'yor va qoidalari, qay darajada axborot madaniyatiga ega ekanligi, uning dunyo voqealaridan xabardorligi, bilimi, odamlar bilan bo'lgan ijtimoiy munosabatida namoyon bo'ladi. Albatta, bunda o'qituvchi talabalarda axborot muloqotini tarbiyalashda guruh jamoasi faoliyatini to'g'ri tashkil etish, nazorat qilish, xatti-harakatlariga alohida ahamiyat berish bilan birga, doimiy talabchan bo'lish maqsadga muvofiqdir. Shuni alohida ta'kidlash kerakki, talabalarning muloqot munosabatlari axborotlarni bilish bilan belgilanmaydi. Chunki, axborot haqidagi bilim va tushunchalarning o'zi talabalarning axborot muloqotlarini yaxshi bo'lishining mezonini bo'la olmaydi. Muloqot jarayonida talabalarning axborotlar haqidagi bilimlarni o'zlashtiribgina qolmay, har qanday vaziyatda, kundalik hayotda amal qilishlariga ko'maklashish imkoniyatini beradi. Axborotlar asosida talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish - bu mahorat, fahm-farosat bilan muammolarni hal etishda o'z kasbiga kreativ yondashish, ijodiy, ilmiy tahlil bilan birga ozroq kuch sarflab, ko'proq natijalarga erishish imkonini beradi.

Axborotlar texnologiyalari vositasida talabalarda muloqot madaniyatini rivojlantirish asosida loyiha, dastur, bilimlar banki, axborotlarga bo'lgan ehtiyojini baholash, ma'lumotlarni to'plash, ularni boshqarish kabi ishlar amalga oshiriladi.

Talaba muloqot madaniyati funksiyasi talabalar tomonidan ilmiy-texnik tizimlarni o'rganish, qo'yilgan muammoning maqbul yechimini kafolatlash imkonini yaratadi.

Ta'lim muxitini axborotlashtirishning muhim talablaridan biri-bu har bir darsda

o'tiladigan mavzuning ilmiy asoslangan bo'lishi, ya'ni unda talaba bilimlari va imkoniyatini hisobga olgan holda, mavzu hajmi va mazmunini belgilash, uning murakkabligini aniqlash, avvalgi o'rganilgan mavzu bilan bog'lash, bo'lajak kasb egalariga beriladigan topshiriq va mustaqil ishlar ketma-ketligini aniqlash, ko'rgazmali qurollar bilan boyitish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish;

-mashg'ulotlar jarayonini oldindan loyihalash, uni talabalar ishtirokida qayta ishlab chiqish;

-ta'limni axborotlashtirish asosida o'quv-ijodiy faoliyat mazmunining talaba nazariy bilimi, amaliy ko'nikma va malakalarini o'zlashtirish sifatini yuqori darajada bo'lishiga erishish;

-mashg'ulot jarayonida yangi texnik vositalar va talaba imkoniyatlarining o'zaro uyg'unlashuvini tashkil etish;

-talaba faolligiga tayangan holda mustaqil ta'lim mashg'ulotlaridavularning nazariy bilim, amaliy ko'nikma va malakalarni o'zlashtirish jarayonida yo'l qo'yilgan xatoliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish;

-belgilangan baholar mezonlariga muvofiq test-sinov vazifalarini bajarish va ularning samaradorligiga erishishda o'qituvchi talabalarining o'quv materialini o'zlashtirish bilan bog'liq jarayonlarni nazorat qilish, ularning jamoaviy va shaxsiy o'zaro munosabatlarini boshqarish uslublaridan foydalanishi o'z samarasini ko'rsatadi.

Tahlil va natijalar. Ta'lim muhitini axborotlashtirish funksiyasi asosan kompyuterlar, kompyuter tarmoqlari, axborot va dasturiy ta'minot hamda talabalarining hamkorlikda faoliyat yuritish jarayonini aks ettirib, u iste'molchi uchun axborot ishlab chiqarishni o'z zimmasiga oladi. Ta'lim-tarbiya jarayonida ushbu funktsiya o'rganilayotgan ob'ektga tegishli barcha axborotlarni ishlab chiqish va ulardan foydalanish uchun axborot muhitini yaratishdan iborat.

Axborotlarni egallash faolligi funksiyasi shundaki, o'qituvchi talaba shaxsini axborotlar asosida shakllantirish uchun ular bilan doimo muloqat va munosabatda bo'lishi, ijtimoiy foydali axborotlar bilan tanishtirish orqali ularning qobiliyati, o'qishi, mehnati va ijtimoiy faoliyati, maqsadga erishishi, o'zini boshqarish, o'z-o'ziga talabchan bo'lish, o'z-o'zini tarbiyalash va bunda kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash, axborot malumotlarini rivojlantirish kabilar amalga oshiriladi. Ijtimoiy hayotda talaba o'zining hayot faoliyati, shart-sharoitlari, turmush tarzi bilan ajralib turadi. Ya'ni, axborotlarni egallashdagi ongliligi hamda faolligi talaba faoliyatining asosini tashkil etadi. Axborot egallashdagi ongliligi va faolligi talabalarining oliy maktabda turli ijtimoiy va texnik fanlar asoslarini egallashi natijasida dunyoni, koinotni zabt etishga intiladi.

Ta'limda talabalar faolligi, ijodiy faoliyati, intilishlari, harakatlari, mustaqilligi uslublari, intilishi, hissiyotlari, qiziqishlari axborot madaniyatini shakllantirishning asosi hisoblanadi. Chunki axborotlarni o'rganish faolligi har bir talabani madaniyat, ma'rifat, fan va texnikadunyoosiga olib kiradiva kasbiy faoliyatini oshirishga xizmat qiladi.

Talabalarda axborotlarni egallash faolligi funksiyasini ta'lim jarayonlari uchun axborotlar to'plash, ularni ajratish va ularni qayta ishlash, maqsadga erishish, ta'sir ko'rsatish, qaror qabul qilish, fan, texnika, texnologiya sohasidagi malumotlardan xabardor bo'lish, ommaviy axborot vositalari orqali voqea-hodisalar, tajribalar, muammolar haqidagi malumotlarni o'rganish va ularga o'z munosabatini bildirish asosida bilish yoki anglashida, boshqarishida fan va texnika taraqqiyotini tushunish, asosida muhandislik mehnat faoliyatiga oid bilimlar rivojlanadi.

Xulosa va takliflar. O'quv jarayonida talabalarda axborot madaniyatini

shakllantirish funksiyalarini puxta o'zlashtirish ularning axborotlarini esda qoldirish, esda saqlash va qayta esga tushurish kabi xotira jarayoni faoliyatiga bog'liqdir. Axborotlarni mustahkam esda saqlab qolish ayni dars jarayonida bayon qilinayotgan o'quv materiallarini sistemali va ongli o'zlashtirishlariga bog'liq. Biroq puxta o'zlashtirishning muvaffaqiyati esa ko'p jihatdan axborotlarni takrorlash va mashq qildirishga bog'liqdir. Ushbu jarayonda axborotlarni mustaqil va alohida - alohida o'rganish turi xilma - xildir. Ushbu jarayonda axborotlarni o'zlashtirish, takrorlash, ularni xotirada saqlab qolish maqsadga muvofiqdir. Axborotlarni takrorlashning ahamiyati shundaki, ushbu jarayonida faqat oldindan o'zlashtirilgan axborotlarni esga tushirilmay, balki ularni o'quv materiallari bilan bog'lash talabalarni kasb haqidagi bilimlarni har tomonlama egallash, tushunish, mustaqil hayotga tayyorlash orqali ma'lumotli kishilar bo'lib yetishadilar. O'zlashtirilgan axborotlar, o'quv materialni egallashda talaba uchun ham muhim ahamiyatga ega. Shu maqsadda o'qituvchi talabalarning bilim. ko'nikma va malakalarini o'z vaqtida tekshiradi, hisobga oladi va baholab beradi. Ushbu jarayonda talabalar tomonidan o'zlashtirilayotgan axborotlarni nazorat qilish, bilim sifatini aniqlash, o'quv dasturida belgilangan materiallarni ongli, izchil va mustahkam o'zlashtirib olish va baholash jarayonida talabalar izchil ishlash, irodaviy sifatlarini o'stiradi. Bu masalalar esa katta tarbiyaviy ahamiyatga egadir. Talabalar bilimini tekshirish orqali ularning sifatini aniqlanadi. O'qituvchi talaba bilimlarini tekshirish orqali uning axborotlarni idrok etib, qanday tushunganligini, fikr yuritayotganligini, o'quv materiallarini qay darajada umumlashtirib olganligini aniqlaydi. Shu bilan birga talabalarning axborotlarni o'zlashtirishini o'rganish va tekshirish ularning o'qishga bo'lgan munosabatini, tirishqoqligini, o'ziga talabchanligini, bilimga, ega bo'lgan qiziqishini bilishga imkon beradi. Shuningdek, talabalarning xotirasi, bilish qobiliyatining qay darajada o'sganligi, ularning mustaqil ishlashga ko'nikma va malakalarni qay darajada egallaganliklari aniqlanadi. Tekshirish vaqtida o'quv materiallari esga olinadi va talabalarni sezish, idrok qilish, fikrlash qobiliyatlari ham o'sib boradi. Bu jarayonda talabalar keng fikr yuritishga, o'quv materiallarini asoslashga, mulohaza yuritish, isbotlashga o'rganadilar.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 09.10.2019 y., 06/19/5847/3887-son; 30.04.2020 y., 06/20/5987/0521-son.

2. Abu Nasr Forobiy. Risolalar. Mas'ul muharrir O'zbekiston Respublikasi FA haqiqiy a'zosi Xayrullayev.M.M. Toshkent, Fan nashriyoti, 1975

3. Alimasov V. Falsafa yoxud fikrlash san'ati (gnoseologik izlanishlar): Maqolalar. Esselar. Bitiklar. –T.: «Noshir», 2008. - 268 b.

4. Abdullayeva M.N., Tulenova K.J., G'affarova G.G'., Niyazimbetov M.K. Milliy g'oya va fanning metodologik muammolari. Toshkent: Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2009. 19 b.

5. Xurshid Yo'ldoshev. Falsafa fanmi?. –Toshkent: "Tafakkur" № 1 (62), 2010 yil. –B.44-49.

6. Гегель. Энциклопедия философских наук. (комплект из 3 книг). Серия: Философское наследие. М. изд. Мысль 1975-1977г. 456с.;696с.;472с.

7. Ovxunov, I. A. (2023). Virtual borliq va unga mas'uliyatli munosabatni shakllantirishda axborotning roli. Zamonaviy dunyoda pedagogika va psixologiya: Nazariy va amaliy izlanishlar, 2(2), 11-15.

**LINGVISTIK KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA
MAKTABLAR TAJRIBASINING O'RNI**

**РОЛЬ ШКОЛЬНОГО ОПЫТА В РАЗВИТИИ ЛИНГВИСТИЧЕСКИХ
КОМПЕТЕНЦИЙ**

**THE ROLE OF SCHOOL EXPERIENCE IN THE DEVELOPMENT OF
LINGUISTIC COMPETENCES**

*Shadmankulova Dilorom Xalikovna,
filologiya fanlari nomzodi, Boshlang'ich ta'limda ona tili va uni o'qitish
metodikasi kafedrasida dotsenti. Toshkent davlat pedagogika universiteti*

*Шадманкулова Дилором Халиковна,
кандидат филологических наук, Родной язык в начальных классах и
методика его преподавания доцент кафедры. Ташкентский государственный
педагогический университет*

*Shadmankulova Dilorom Khalikovna,
Candidate of Philology, Native Language in Primary School and Methods of
its Teaching Associate Professor of the Department. Tashkent State Pedagogical
University*

Annotatsiya. Mazkur maqolada ta'limda ona tili fanidan lingvistik va kommunikativ kompetensiyalarning o'rni, til sistemasi haqidagi bilim, lingvistik tafakkurga, yangi til vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarini mustaqil qo'llash tajribasiga ega bo'lgan o'quvchining shaxsiy xislatlari tushunilishi, lingvistik kompetensiya ijtimoiy hodisa va belgilar sistemasi sifatida til haqida, tilning qurilishi va funksiyalashishi haqidagi o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmasi hamda bulardan turli vaziyatlarda mahorati anglashilishi haqida fikr yuritiladi.

Аннотация. В данной статье рассматривается роль языковых и коммуникативных компетенций из предмета родной язык в образовании, знание языковой системы, языкового мышления, понимания личностных особенностей учащегося, имеющего опыт самостоятельного применения знаний и умений в В новых языковых ситуациях языковая компетенция касается языка как социального явления и знаковой системы, знания, умения и навыки учащихся о построении и функционировании языка, а также понимание своих умений в различных ситуациях обсуждалось.

Abstract. This article discusses the role of linguistic and communicative competencies from the subject of the native language in education, knowledge of the language system, linguistic thinking, understanding of the personality characteristics of a student who has experience of independent application of knowledge and skills in new language situations. In new language situations, language competence concerns language as a social phenomenon and a sign system. , knowledge, skills and abilities of students about the construction and functioning of the language, as well as understanding their skills in various situations were discussed.

Kalit so'zlar: nutqiy kompetensiya, lingvistik kompetensiya, nutqiy tajriba, kommunikativ kompetensiya, matn, rivojlanuvchi ta'lim paradigmasi.

Ключевые слова: речевая компетенция, языковая компетенция, речевой опыт, коммуникативная компетенция, текст, развивающая образовательная парадигма.

Key words: speech competence, language competence, speech experience, communicative competence, text, developing educational paradigm.

Jahondagi rivojlangan mamlakatlar ta'lim tizimida kompetentsiyaviy yondashuv asosida o'quv jarayoni subyektlarining tayanch kompetensiyalarini rivojlantirish tajribasidan bugungi kunda samarali foydalanilmoqda. Jumladan, AQSh, Germaniya, Angliya, Niderlandiya, Avstriya, Rossiya kabi davlatlarda o'quvchilarda tayanch kompetensiyalarni shakllantirish sohasida samaradorlikka erishilmoqda. Bu esa, o'z navbatida Yevropa davlatlarida kompetentsiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini rivojlantirish, ularni ijtimoiy faoliyatga tayyorlash, olgan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda sinab ko'rish, axborotlar bilan faol ishlash kompetensiyalarini shakllantirishga alohida e'tibor qaratilib, 2030 yilgacha belgilangan xalqaro ta'lim kontseptsiyasida ustuvor yo'nalishlar sifatida o'z aksini topgan.

Jahonda boshlang'ich ta'limga kompetentsiyaviy yondashuvni tatbiq etish, o'quvchilarning tayanch hayotiy va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish jarayoni modelining prognostik komponentlarini aniqlashtirish, kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilgan didaktik vaziyatlarni loyihalashning maqbul mexanizmlarini takomillashtirishga doir qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Shu bilan birga, o'quvchilarning tayanch hayotiy va fanga oid kompetensiyalarini tashxislashning modifikatsion metodikalarini ishlab chiqish, o'quvchilarda hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishning STEAM-ta'limga asoslangan texnologiyalarini takomillashtirish muhim dolzarblik kasb etadi.

Respublikamizda "Boshlang'ich ta'lim kontseptsiyasi", "Milliy o'quv dasturi" hamda boshlang'ich ta'lim uchun o'quv-metodik majmualarda o'quvchilarning tayanch hayotiy va fanga oid kompetensiyalarini shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, xalqaro baholash dasturlari asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida hayotiy kompetensiyalarini rivojlantirishning didaktik tizimini ishlab chiqish, o'qituvchilarni o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalarni tarkib toptirishga tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "yosh avlodning ijodiy va intellektual salohiyatini qo'llab-quvvatlash hamda ro'yobga chiqarish" [2] kabi muhim vazifalar belgilab berildi. Bu esa, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida boshlang'ich sinf o'quvchilarida tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishning didaktik imkoniyatlarini aniqlashtirish, tayanch hayotiy kompetensiyalarni tarkib toptirishning ijtimoiy-pedagogik tizimini takomillashtirishni taqozo etadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son [2], "Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6097-son [1], 2019 yil 29 apreldagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-son farmonlari [5], O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga

ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-son qarori [3], Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining Davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-son Qarori [4] hamda mazkur faoliyatga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishda muayyan darajada xizmat qiladi.

Ta'limda ona tili kompetensiyalarining psixologik nuqtai nazardan ikki asosiy tarkibiy qismdan tashkil topgan deb qaraladi. Birinchisi-shaxsning aloqa-aralashuv va faoliyat jarayonida to'plagan nutqiy tajriba ma'lumotlari; ikkinchisi ta'lim muassasalarida maxsus o'qitish jarayonida olgan til haqidagi bilimlari.

Nutqiy tajriba ona tilini amaliy bilish, oilada, ko'cha-ko'yda, jamoat joylarida boshqalardan eshitish orqali maydonga keladi. Imo-ishora, mimika singari paralingvistik vositalar ham nutqiy tajriba asosida o'zlashtiriladi. Nutqiy kompetensiya nutqiy tajriba va til haqidagi bilim munosabati bir butunligi asosida shakllanadi. Shunday ekan, o'qituvchi o'quvchilarning nutqiy kompetensiyasini shakllantirish jarayonida bu ikki tomonning o'zaro munosabatini hisobga olishi katta ahamiyatga ega. Nutqiy jarayonda nutq oqimi bilan birgalikda unga qo'shimcha ravishda qo'llaniladigan so'zlovchining yuz, ko'z, lab harakatlari, ovoznining baland-pastligi singari turli xil paralingvistik vositalardan foydalanish malaka va ko'nikmasi bolalarda nutqiy muhitni bevosita kuzatish asosida "o'z dasturi bo'yicha" shakllanadi va nutq oqimini to'g'ri ishg'a sola oladi.

Nutqiy kompetensiya (kommunikativ kompetensiya)-o'quvchining notanish matnni ifodali o'qiy olish, o'zgalar fikrini va matn mazmunini anglash hamda uni og'zaki qayta bayon qila olish, fikrni yozma ravishda izchil ifodalay olish darajasi hisoblanadi.

Lingvistik kompetensiya – maktab o'quvchisining lingvistik kompetensiyasi deganda til sistemasi haqidagi bilimga, lingvistik tafakkurga, yangi til vaziyatlarda bilim va ko'nikmalarini mustaqil qo'llash tajribasiga ega bo'lgan o'quvchining shaxsiy xislatlari tushuniladi. Boshqacha qilib aytganda, lingvistik kompetensiya ijtimoiy hodisa va belgilar sistemasi sifatida til haqida, tilning qurilishi va funksiyalashishi haqidagi o'quvchilarning bilim, malaka va ko'nikmasi hamda bulardan turli vaziyatlarda mahorati anglashiladi. Lingvistik kompetensiya o'quvchining ona tili fanining fonetika, leksika, frazeologiya, morfologiya, sintaksis, orfografiya, punktuatsiya singari bo'limlari haqidagi bilimlari, bu bilimlardan turli xil vaziyatlarda foydalanish malaka va ko'nikmasidir. Ona tili va adabiyotni o'qitishga kompetensiyaviy yondashuv bu o'qituvchi shaxsining yoshlarni til haqidagi bilimlarini oshirish bilan birgalikda, muammoli vaziyatlarda bu bilimlardan o'rinli va maqsadga muvofiq ravishda foydalana olish qobiliyatiga ega shaxs sifatida tarbiyalashni o'z oldiga maqsad qilib qo'yishdan iboratdir. Shuning uchun ham ona tili va adabiyot o'qituvchisining bosh vazifasi faqat bilimga ega yoshlarni tarbiyalash bilan cheklanmay, balki bu bilimlarga ega bo'lish bilan birgalikda yuzaga kelgan muammoli vaziyatlarda o'rinli foydalana oladigan, malaka va ko'nikmasi rivojlangan shaxslarni tarbiyalashdan iboratdir. Demak, ta'limning barcha turlarida, xususan, tilga oid ta'limda kompetensiyaviylikni rivojlantirishga e'tibor qaratish barkamol avlodni tarbiyalashning tayanch nuqtasi bo'lib xizmat qiladi.

Zamonamizning rivojlanishi, fan-texnika asrining jadal sur'atda takomil-lashishi bilan ijtimoiy-siyosiy hayotda o'qituvchi kadrlarning ma'naviy qiyofa-siga, bilimlilik salohiyatiga hamda kasbiy mahoratiga jiddiy talablar qo'yil-moqda. Xususan, ona tili va adabiyot fani o'qituvchilari, boshlang'ich sinf o'qituvchilari quyidagi davlat

talablarini bilmog'i maqsadimizga muvofiqdir.

- "Davlat tili" haqidagi qonunni bilishi;
- yangi tahrirdagi davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarining oldingi dastur va DTSdan farqini aniq bilishi;
- ta'limga oid me'yoriy hujjatlardagi yangiliklarni mavzular mazmuniga singdirib o'qitish metodikasini bilishi;
- ona tili va adabiyot fanidan yaratilgan yangi muqobil darsliklarni tahlil qila olishivaular bilan ishlashi;
- ona tili bo'yicha ilmiy-tadqiqot, metodik ishlarni olib boorish talablarini bilishi amaliyotga tadbiiq eta olishi;
- ona tili darslarida til va nutq ko'nikmalarini nazorat qilish, yozma ishlarni o'tkazish, murakkab mavzular bo'yicha testlar tuzish hamda ularni qo'llash metodikasini bilishi;
- ona tili bo'yicha yetuk mutafakkirlarning ma'naviy va ma'rifiy, madaniy meroslarini bilishi va ta'lim-tarbiya jarayonida ulardan foydalanish malakasiga ega bo'lishi;
- ona tili yo'nalishidagi ilg'or ish tajribalarni bilishi va ulardan o'z faoliyatida foydalanish malakasiga ega bo'lishi;
- ona tili fanidan iqtidorli o'quvchilarni aniqlash, saralash va ularga tabaqalashgan ta'lim berish metodikasini bilish;
- ona tili bo'yicha muammolar, yangiliklar, kashfiyotlar, ilmiy izlanishlar, milliy va jahon pedagogikasi taraqqiyotidagi tadqiqotlar haqida ma'lumotga ega bo'lishi;
- ona tili darslarida foydalanishga mo'ljallangan qomus va o'quv lug'atlarini bilish va amaliy foydalanishga ega bo'lish;
- ona tili va adabiyot fanini o'qitish bo'yicha tajriba almashish va ilg'or tajribalarni ommalashtirish yo'llarini bilishi va hujjatlarini rasmiylashtirish qoidalari bilan tanish bo'lishi.

Bir so'z bilan aytganda, hozirgi zamon o'qituvchisi dars o'tish jarayonida yuqorida sanab o'tganimiz o'qituvchining zimmasiga qo'yilgan talablarni bilishi kerak. Ilmli insongina har qanday vaziyatdan qulay va oson yechim topib chiqib ketadi. O'qituvchi ana shunday kuchli bilimga ega bo'lgan shaxs bo'lmog'i va intilmog'i kerak. To'g'ri, har qanday shaxs ham bir kun yoki bir muddat davomida dunyo ilmlarini egallay qolmaydi, o'qituvchi ham o'qituvchi bo'lishgacha bo'lgan davrda shu bilan birgalikda, dars o'tish jarayonida, hayotiy tajribalarida o'z bilimini oshirib boradi. Tayanch kompetensiyalarni o'rganishdagi maktablar tajribasi shuni ko'rsatadiki, o'quvchilar uchun eng ko'p qo'llanadigan kompetensiya turi bu -kommunikativ kompetensiyadir. Bu kompetensiyaning turi biror fan yoki yo'nalishni tanlamaydi u ta'limning barcha sohasida keng qo'llanadigan kompetensiyaning turidir. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida tayanch kompetensiyalaridan biri bo'lgan kommunikativ kompetensiyani shakllantirish muhimdir. Ma'lumki, har bir ta'limning eng ta'sirchan vositalaridan biri muloqot hisoblanadi. Chunki har bir inson qalbida va ongida shakllanadigan dunyoqarash, e'tiqod, iymon, vijdon, mas'uliyat kabi fazilatlar tarbiyasida radio-televideniya, gazeta-jurnallar, badiiy hamda ilmiy adabiyotning o'rnini e'tirof etgan holda shuni aytish mumkinki, yuzma-yuz kechadigan fikr almashuv, insonning yuzi va ko'ziga qarab turib aytiladigan ma'noli so'zlar va hissiyotning o'rne beqiyosdir. Inson ko'ziga qarab aytilgan ma'lumot va shu ma'lumotga mos yuz harakatlari ya'ni mimikasi, ko'zning boqishi, samimiyat fikrni tushuntira olish va uqtirish uchun yaxshi xizmat qiladi. Bunday muloqot, albatta, samarali bo'ladi. Shu bois o'qituvchi-o'quvchi, o'quvchi-o'quvchi va ota-

ona-o'quvchi o'rtaidagi muloqot ta'lim-tarbiya jarayonida katta ahamiyat kasb etadi. Bolalar nutqining rivojlanishi ularning faoliyati, muloqoti bilan uzviy bog'liqdir. Bola jumlarining mazmuni va shaklidagi o'zgarish uning muloqot shakllari o'zgarishi bilan bog'liq bo'ladi. Ilk bolalik davriga xos situativ nutq ishchan muloqot shaklidan nosituativ bilishga yo'naltirilgan va nosituativ-shaxsiy muloqot shakliga o'tilishi bolalar nutqiga ma'lum bir talablarni qo'yadi. Bu talablar bola nutqining yangi-yangi tomonlarini, turli kommunikativ masalalarni hal qilishi uchun zarur bo'lgan xususiyatlarni tarkib toptiradi. Bola nutqining rivojlanishidagi muhim xususiyat - nutq tafakkur quroliga aylanishidan iborat. Bola so'z-lug'at boyligining o'sishida 2 muhim tomon-miqdor va sifat tomonlari mavjud. Lug'at boyligining miqdoriy o'sishi D.B. Elkoninning ko'rsatishicha, bevosita bolaning hayot sharoitlari vatarbiyalanish xususiyatlariga bog'liq. So'nggi yillarda u yoki bu yoshdagi bolalar nutqining lug'at tarkibini o'rganishga bag'ishlangan tadqiqotlarda avvalgi tadqiqotlarga nisbatan yuqoriroq miqdoriy ko'rsatkichlar aniqlandi.

Kommunikativ kompetensiyada o'quvchining muloqotda muomala madaniyatiga amal qilishni, hamkorlikda jamoada samarali ishlay olish layoqatlarini shakllantirish ham o'z o'rniga ega. Umuman maktab o'quvchisining asosiy natijalari bu ish qanchalik muvaffaqiyatli o'tishiga bog'liq bo'ladi. Ulg'ayayotgan kishining hayotdagi mavqeyini shakllantirishda, uning hayot yo'lini belgilashda, o'z vazifasini anglatishda o'qituvchining bolalar jamoasini barpo etish yuzasidan olib boriladigan faol va qat'iy faoliyati zarur hisoblanadi. Demak, bola kommunikativ kompetensiyani egallashi orqali uning nutqi, muomala-munosabat va bilish darajasi oshib boradi. Maktablarda hech bir fan yo'qki unda nutq vositasidan foydalanilmasa. Xususan, biz o'rganadigan ona tili darslarimizdagi maktab tajribalaridagi kompetensiyalardan foydalanib qay tarzda o'tish jarayonini ko'rib o'taymiz. Dars jarayonida azal azaldan nutq vositasidan foydalanib kelingan ammo bu kompetensiya atamasi bilan aytilmagan. Zamonaviy ta'limning izchillik bilan rivojlanish davrida fanga yangi atamalar kirib kelmoqda. Bular zahirida chuqurlashtirilgan maqsad va vazifa qo'yildi. Zamonaviy ta'limda kommunikativ kompetensiya faqat dars jarayonida o'qituvchining tushuntirish nutqi orqali emas balkim axborot texnologiyalaridan foydalangan holatda darslarni o'tish, medita'limdan foydalanish dars jarayonini qiziqarli va mazmunli o'tishni ta'minlaydi. Ta'limda ilg'or pedagogik va yangi axborot texnologiyalaridan foydalanish o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini oshiribgina qolmay, mustaqil va mantiqiy fikrlaydigan, har tomonlama barkamol yuksak ma'naviyatli shaxsni shakllantirish uchun ham xizmat qiladi. Har bir o'qituvchi kommunikativ kompetensiyali dars o'tishidan oldin uning o'zini kommunikativ malakasi shakllangan bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasida shaxsga yo'naltirilgan, rivojlantiruvchi ta'lim paradigmasiga o'tilishi barobarida o'quvchilarning ijtimoiy faolligini ta'minlash, ularda muayyan faoliyat ko'nikmalarini shakllantirish maqsadida kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish zaruriyati vujudga keldi.

Kompetensiyaviy yondashuvni tatbiq etish asosida o'quvchilarda tayanch hayotiy va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asoslari, mazmuni va muayyan printsiplarini ishlab chiqish ehtiyoji kuchaydi. Izlanishlarimiz davomida o'quvchilarda tayanch hayotiy kompetensiyalarni shakllantirishda jamiyat va davlat ehtiyojlari o'quv-tarbiya jarayonining vazifalaridan kelib chiqqan holda ta'lim jarayonini tashkil etish maqsadga muvofiq ekanligi ayon bo'ldi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktyabrda "Ilm-fanni 2030 yilgacha rivojlantirish kontseptsiasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6097-sonli

Qarori // www.lex.uz.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-sonli Farmoni // www.lex.uz.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018 yil 14 avgustdagi "Yoshlarni ma'naviy-axloqiy va jismoniy barakamol etib tarbiyalash, ularga ta'lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3907-sonli Qarori // www.lex.uz.

4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017 yil 6 apreldagi "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 187-sonli Qarori // www.lex.uz.

5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 29 apreldagi "Xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish Kontseptsiyasi" to'g'risidagi PF-5712-sonli Farmoni // www.lex.uz.

6. Vahobov M.M. Kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan davlat ta'lim standartlarini joriy etish – zamonaviy ta'lim paradigmasi sifatida // "Zamonaviy ta'lim" j. – 2016 yil №6. – 3-10-betlar

7. Safarova R.G., Umaraliyeva M. O'qituvchilarning hamkorlikdagi pedagogik jarayonni loyihalash kompetentsiyalarini rivojlantirish // "Xalq ta'limi" jurnali – Toshkent, 2016 yil №5. - 19-20-betlar.

8. Nusratova, K. C. (2021). RELEVANCE OF THE TOPIC OF WAR IN UZBEK CHILDREN'S LITERATURE (ON THE EXAMPLE OF THE WORK OF THE WRITER SAFAR BARNOEV). *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 9(12), 740-745.

9. Nusratova, H. (2021, October). BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIDA KITOBXONLIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH: DOI: 10.53885/edinres.2021.80. 81.021 Nusratova Hamida, Nizomiy nomidagi TDPU, Boshlang'ich ta'lim fanlari kafedrasida dotsenti, PhD. In Научно-практическая конференция (pp. 51-52).

10. Rustamova, Z. (2022). LINGUISTIC BASIS OF CREATION OF DIALECTAL CORPUS OF UZBEK LANGUAGE. *Science and Innovation*, 1(8), 1255-1258.

“ONA TILI O‘QISH METODIKASI” MODULINI KREDIT-MODUL TIZIMI ASOSIDA O‘QITISH IMKONIYATLARI

*Tog‘ayeva Umida Shavqi qizi,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
<https://orcid.org/0000-0002-2236-963X>*

Annotatsiya: ushbu maqolada Ona tili o‘qitish metodikasini kredit-modul tizimida o‘qitish imkoniyatlari, o‘qitish jarayonining o‘ziga xos xususiyatlari o‘z ifodasini topgan. Bugungi kunda rivojlangan mamlakatlar kredit-modul tizimida ta’limni tashkil etgan holda yuqori natijalarga erishmoqda. Chunki bu tizimning jahon ta’lim tizimlarida nufuzi ortib bormoqda. Bunga bir qator sabablar mavjud. Masalan, fanlarning majburiy va tanlov fanlarga ajratilganligi va tanlov fanlari har bir talabaning individual tanlovi asosida tashkil etilishi. Rivojlangan mamlakatlar qatoriga kirish uchun qilinayotgan harakatlar tizimida ham ushbu tizimdan foydalanish muhim ahamiyat kasb etgan. Mamlakatimizda ham ushbu tizim joriy etilganidan so‘ng oliy ta’limdagi barcha fanlarda jarayonlar ushbu tizimda olib borilyapti. Xususan ona tili o‘qitish metodikasida ham bu tizimning alohida xususiyatlari mavjud. Maqolada ona tili o‘qitish metodikasini kredit-modul tizimi orqali tashkil etish jarayoni, talabalarni reyting ballari orqali baholash, ayniqsa, fan yuzasidan mustaqil ta’lim ulushini oshirish haqida mulohaza yuritilgan. Ona tili o‘qitish metodikasida kredit modulini qo‘llash yaxshi samara berishi, rivojlangan va bu tizimning fanni o‘qitishdagi imkoniyatlari ixcham fikrlar asosida xulosalangan.

Kalit so‘zlar: kredit-modul tizimi, kredit, modul, o‘qish, yozish, tinglab tushunish, gapirish, kredit soati, an’anaviy ta’lim, noan’anaviy ta’lim, modulli o‘qitish texnologiyasi, mustaqil fikrlash.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ УЗУЧЕНИЯ РОДНОГО ЯЗЫКА НА БАЗЕ КРЕДИТНО-МОДУЛЬНОЙ СИСТЕМЫ

*Тогаевой Умиды Шавки кизи,
докторант Бухарский государственный университет*

Аннотация: в данной статье выражены возможности методики обучения родному языку в кредитно-модульной системе, особенности учебного процесса. Сегодня развитые страны добиваются высоких результатов, организуя обучение по кредитно-модульной системе. Потому что влияние этой системы в мировых системах образования возрастает. Есть ряд причин для этого. Например, предметы делятся на обязательные и факультативные предметы, а факультативные предметы организованы на основе индивидуального выбора каждого ученика. Использование этой системы стало важным в системе усилий по вступлению в ряды развитых стран. После введения этой системы в нашей стране процессы во всех субъектах высшего образования ведутся в этой системе. В частности, есть особенности этой системы в методике обучения родному языку. В статье рассматривается процесс организации методики обучения родному языку через кредитно-модульную систему, оценивание учащихся через рейтинговые баллы, особенности увеличения доли самостоятельного обучения в области науки. Использование кредитного модуля в методике обучения родному языку эффективно, делается вывод на основе передовых и возможностей данной системы в преподавании естественных наук.

Ключевые слова: кредитно-модульная система, кредит, модуль, чтение, письмо, аудирование, говорение, кредитный час, традиционное обучение, нетрадиционное образование, модульная технология обучения, самостоятельное мышление.

TRAINING OPPORTUNITIES FOR THE «MOTHER LANGUAGE LEARNING METHODOLOGY» MODULE BASED ON THE CREDIT-MODULE SYSTEM

Togayeva Umida Shavki kizi,
Doktoral student of Bukhara State University

Abstract: in this article, the possibilities of teaching the mother tongue teaching methodology in the credit-module system, the specific features of the teaching process are expressed. Today, developed countries are achieving high results by organizing education in the credit-module system. Because the influence of this system in world education systems is increasing. There are a number of reasons for this. For example, subjects are divided into mandatory and elective subjects and elective subjects are organized based on the individual choice of each student. The use of this system has become important in the system of efforts to join the ranks of developed countries. After the introduction of this system in our country, processes in all subjects of higher education are being conducted in this system. In particular, there are special features of this system in the methodology of teaching the mother tongue. The article discusses the process of organizing the methodology of teaching the mother tongue through the credit-module system, evaluating students through rating points, especially increasing the share of independent education in the field of science. The use of the credit module in the method of teaching the mother tongue is effective, it is concluded on the basis of the advanced and the possibilities of this system in the teaching of science.

Key words: credit-module system, credit, module, reading, writing, listening comprehension, speaking, credit hour, traditional education, non-traditional education, modular teaching technology, independent thinking.

Kirish. Xalqaro rivojlangan davlatlarda ona tili o'qitish metodikasi keyingi yillarda bir qator yutuqlarni qo'lga kiritayotganligini ko'rishimiz mumkin. Bizga bugungi kungi xalqaro tajribalardan ma'lum bo'lyaptiki, kredit-modul tizimi o'zining dunyo tan olayotgan bir qancha afzalliklari bilan ajralib turmoqda. Amalda foydalanilgan mustaqil ta'lim o'quv topshiriqlari avvaldan belgilangan ma'lum mezonlar asosida rivojlantiriladi. O'zbekistonda ham oliy ta'lim tizimida modul-kredit tizimiga o'tish Modul-kredit tizimi jarayonida islohotlar kechmoqda. Bunga tayyor bo'lish uchun talabalarda mustaqil ta'lim topshiriqlari bilan bog'liq ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish zarur. Chunki bu tizimda mustaqil ta'limga kata e'tibor qaratiladi. Buni mustaqil ta'lim uchun ajratilgan soat miqdorining oshganligi va topshiriqlarning rang-barangligiga alohida e'tibor qaratilganligi bilan izohlashimiz mumkin. Tilshunoslik fanlari kredit-moduli ona tili o'qitish metodikasi, lingvodidaktik kompetensiyaviy yondashuvga asoslanmoqda, dars mashg'uloti jarayonida lingvistik kompetensiyalarni rivojlantirish nutqiy kompetensiyalarni rivojlanishiga olib kelish ko'zda tutilmoqda. Xalqaro tajribalar asosida til o'rganishga qo'yilgan aniq talablar asosida (tinglab tushunish), (gapirish), (o'qish) va (yozish) malakalari rivojlantiriladi. Talabalarda bunday malakalarni rivojlantirish nafaqat ona tilini o'rganish, balki xorijiy tillarni o'rganish uchun ham asos sifatida xizmat qiladi. Ona tili modulini o'qitishda mazkur yondashuvdan biroz ijodiyroq foydalanish maqsadga muvofiq, bizningcha. Chunki talabalar tilning tashuvchilari sifatida muayyan nutqiy ko'nikma va malakalarga ega bo'lgan holda OTM ga keladilar. Ona tili o'qitish metodikasining didaktik vazifasi talabalarda eshitganlarni to'g'ri tushuna olish, adabiy tilda ravon mantiqan izchil gapira olish, matnni o'qib tushuna olish hamda to'g'ri va mazmunli yoza olish ko'nikmalarini takomillashtirish lozim. Bunda, asosan, adabiy til me'yorlariga ahamiyat berish, uslubiyotni bilish va unga amal qilish, ona tiliga oid barcha tushunchalarni metodik jihatdan eng to'g'ri, ravon, sodda usullarda yetkazib berish, bundan tashqari yetkazilgan bilimlar asosida talabalar yoki o'quvchilarning

mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish, aqliy tafakkurini oʻstirish, mantiqiy va ijodiy fikrlashga oʻrgatish asosiy oʻrinda turadi.

Kredit tizmi dastlab XVIII va XIX asrlarda AQSh universitetlarida joriy etilgan boʻlib, oʻquv jarayonlarini liberalizatsiya qilish, talabaning haftalik akademik yuklamasini belgilab berish maqsadida yaratilgan. 1869-yilda Garvard universiteti prezidenti, Amerika taʼlimining taniqli arbobi Charlz Uilyam Eliot “kredit soati” tushunchasini fanga kiritadi. Shunday qilib, 1870-1880-yillarda kredit soatlari bilan oʻlchanadigan yangi bir tizim joriy qilinadi. Kredit tizimi bilan oʻqish va oʻquv dasturlarini oʻzlashtirish talabalarga oʻquv jarayonini mustaqil ravishda rejalashtirish, uning sifatini nazorat qilish, taʼlim texnologiyalarini takomillashtirish uchun katta imkoniyat yaratib berdi. Chunki talaba bu tizimda maʼlum maʼnoda oʻquv jarayonini rejalashtira oladi, kelajagi uchun oʻziga kerakli bilimlar bazasi yaratish uchun harakat qiladi. Bundan tashqari bu tizimda kredit toʻplash oʻlchovi ham kiritilgan. Kredit toʻplash oʻlchovining kiritilishi talabaga katta erkinlik berish bilan bir qatorda, kelajakda tanlagan sohasining raqobatbardosh mutaxassisi boʻlib yetishishi uchun akademik jarayonni mustaqil rejalashtirish imkonini ham taqdim etdi. Shu bilan birgalikda bu orqali baholash tizimi va taʼlim texnologiyalari ham takomillasha boradi.

Metodlar

Bolonya deklaratsiyasida koʻzda tutilganidek, kredit-modul tizimi aynan mustaqil taʼlimga urgʻu qaratgani holda, asosan, ikkita funksiyani bajarishga xizmat qiladi:

birinchisi, talabalar va oʻqituvchilarning mobilligini, yaʼni bir oliy taʼlim muassasasidan boshqa OTMga toʻsiqlarsiz, erkin ravishda oʻtishini (oʻqishni yoki ishni koʻchirish)ni taʼminlaydi;

ikkinchisi, talabaning tanlagan taʼlim yoʻnalishi yoki mutaxassisligi boʻyicha barcha oʻquv va ilmiy faoliyati uchun akademik yuklama — kredit aniq hisoblab boriladi. Kredit yigʻindisi talabaning tanlagan dasturi boʻyicha nimani qancha oʻzlashtirganligini namoyon etadi.

Bu tizimda mobillik tushunchasiga ham alohida eʼtibor qaratilgan boʻlib, bu soʻzning oʻzi ham 2 maʼnoda qoʻllaniladi: oʻqituvchi va talaba. Bunda oʻqituvchi yoxud talaba boshqa bir oliy taʼlim muassasasiga maʼlum bir vaqt davomida oʻqishi yoki ishini koʻchiradi. U yerning taʼlim tizmi bilan tanishadi, ilgʻor metodikalarni oʻrganadi, farqli jihatlarini tahlil qiladi. Bu yerda tajriba almashish gʻoyasi yetakchilik qiladi, albatta.

Kredit-modul tizimi taʼlimni tashkil etish jarayoni boʻlishi bilan birgalikda, oʻqitishning modul texnologiyalari jamlamasi va kredit oʻlchovi asosida baholash modeli ham hisoblanadi. Bu tizimni bir butunlikda olib borish serqirra hamda murakkab tizimli jarayondir. Kredit-modul tamoyilida ikkita asosiy masalaga ahamiyat beriladi: talabalarining mustaqil ishlashini taʼminlash va talabalar bilimini reyting asosida baholash.

Kredit-modul tizimining asosiy vazifalari sifatida quyidagilar eʼtirof etiladi:

- ☐ oʻquv jarayonlarini modul asosida tashkil qilish;
- ☐ bitta fan, kurs (kredit)ning qiymatini aniqlash;
- ☐ talabalar bilimini reyting bali asosida baholash;
- ☐ talabalarga oʻzlarining oʻquv rejalarini individual tarzda tuzishlariga imkon yaratish;
- ☐ taʼlim jarayonida mustaqil taʼlim olishning ulushini oshirish;
- ☐ taʼlim dasturlarining qulayligi va mehnat bozorida mutaxassisa qoʻyilgan talabdan kelib chiqib oʻzgartirish mumkinligi.

Yuqoridagilar dars mashgʻulotlarini nafaqat oʻqitishni innovatsion taʼlim texnologiyalari asosida olib borish, balki talabadan mustaqil oʻqib-oʻrganish, taʼlimga yangicha munosabatda boʻlish, mehnat bozori talabidan kelib chiqib,

zaruriy va chuqur nazariy bilimlarni egallash, amaliy ko'nikmalarini shakllantirishga o'rnatishdan iboratdir. Muxtasar aytganda, mazkur tizim talabaning kasbiy rivojlanishi va kamolotiga yo'naltirilgan. Ilm sohibining butun hayoti davomida bilim olishini ta'minlashga hamda mehnat bozori va zamonaviy talablarga javob bera oladigan inson kapitalini shakllantirishga qaratilgandir.

Keling, shu o'rinda modul va kredit tushunchalari mohiyatiga qisqacha to'xtalib o'tsak.

Modul — bu, bir nechta fan hamda kurslar o'rganiladigan o'quv rejasining bir qismi. U talabalarda ma'lum bir bilim va ko'nikma hosil qilish, tahliliy-mantiqiy mushohada yuritish salohiyatiga ega bo'lishiga qaratilgan bir nechta fanlar (kurslar) majmui hisoblanadi. Bunda o'qituvchi o'quv jarayonini tashkil qiladi, jonli, video hamda audio ma'ruzalar o'qiydi, talabaning faoliyatini muvofiqlashtiradi va nazorat qiladi. Talaba esa mavzuni mustaqil o'rganadi hamda berilgan topshiriqlarni bajaradi.

Xorijiy tajribalarga asoslanadigan bo'lsak, kredit-modul tizimida o'quv jarayoni har semestrda 2-4 tagacha moduldan iborat bo'lishi belgilangan. Modulda jamlangan fanlar osondan murakkablik sari, nazariy-uslubiy fanlardan amaliy fanlarga qarab hamda mantiqiy jihatdan bir-birini o'zaro uzviy to'ldirish prinsipi asosida shakllantiriladi. Talaba mutaxassis bo'lib shakllanishi uchun nafaqat axborotlar, balki ularni qayta ishlash, amaliyotga joriy qila olish —malakasiga ega bo'lishi talab etiladi.

Modulga asoslangan o'quv dasturlari maxsus sxema asosida ishlab chiqiladi va quyidagilarni o'z ichiga qamrab oladi:

- o'quv maqsadlari hamda vazifalarning to'la holda ochib berilishi;
- talabaning fanni (kursni) boshlashi va tugatishidan keyingi orttirishi lozim bo'ladigan malakasiga qo'yiladigan talablar;
- modul tarkibiga kirgan har bir fanning qisqacha mazmuni (sillabus), ya'ni ma'ruzalar mavzulari, seminar va amaliy mashg'ulotlarning rejasi, mustaqil ta'limni baholash uchun mo'ljallangan topshiriqlar;
- o'qitishning qisqacha bayoni: ta'lim berish usul hamda vositalari; bilimlarni baholashning usul va shakllaridan iborat.

Modul asosida o'qitish tizimida talabalar bilimi, malakasi hamda ko'nikmasini baholashda reyting baholash tizimidan foydalaniladi. Unda talabaning barcha o'quv faoliyati, ya'ni auditoriya va auditoriyadan tashqarida olgan, o'zlashtirgan bilimlari ball berish orqali baholanadi.

Kredit (credit) esa talabaning alohida ta'lim yo'nalishi yoki dasturi (kurs) bo'yicha fanlarni o'qib o'rganishi va o'zlashtirishi uchun sarflangan o'quv yuklamasining (vaqtning) o'lchov birligidir. Kredit — talabaning me'yoriy hujjat bilan belgilangan, odatda bir hafta davomida auditoriyada va mustaqil ravishda ta'lim olishi uchun ajratilgan minimal vaqt o'lchovidir. Talabaga kredit ma'lum bir fandan belgilangan topshiriqlarni bajarib, yakuniy imtihondan muvaffaqiyatli o'tgandan so'ng beriladi.

Har bir talaba kelajakda tanlagan yo'nalishi va mutaxassisligi bo'yicha diplomga ega bo'lishi uchun kreditlarni yig'ib borishi lozim. To'plangan kredit talabaga butun umr davomida o'zining malakasini oshirib borish yoki qo'shimcha oliy ma'lumot olishiga xizmat qilib boraveradi. Iqtisodiy tilda aytganda, to'plangan kredit talabaning akademik "aktiv"ga aylanib boradi.

Natijalar

Oliy ta'limda har bir fan bugungi kunda kredit-modul tizimi asosida olib borilyapti. Xususan, ona tili o'qitish metodikasi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, bu fanni o'qitishdan maqsad — talabalarni boshlang'ich sinflarda ona tili fanining mazmuni va vazifalari, o'qitish usullari, ta'limiy vositalar bilan tanishtirish va ularni ta'lim jarayoniga tatbiq etish bo'yicha bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish hamda amaliyotga tatbiq etish ko'nikmasini hosil qilishdan iborat. Bu fanning vazifalari sifatida esa talabalarining nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, boshlang'ich sinflar ona tili ta'limi jarayonlarga uslubiy yondashuv hamda ilmiy

dunyoqarashini shakllantirishdan iborat. Shuningdek, davlat ta'lim standarti, o'quv dasturi, maktab darsliklarining mazmuni va metodik tuzilishi bilan tanishtirish; boshlang'ich ta'limda o'qitishning zamonaviy ilg'or metod hamda usullarini o'rgatish vazifalarini bajaradi.

Ona tili o'qitish metodikasi fani majburiy modul turiga kiradi. Ta'lim tili o'zbek, rus, qozoq tillarida olib boriladi. Bu fanga umumiy 450 soat ajratilgan bo'lib, auditoriya mashg'ulotlari 224 soatni, mustaqil ta'lim 226 soatni tashkil etadi. Har 30 soat 1 kreditni tashkil etishini inobatga olgan holda ECTS kreditlar soni 15 kreditni tashkil etadi.

Ona tili o'qitish metodikasidan quyidagi ta'lim texnologiyalari va metodlaridan foydalanish maqsadga muvofiq:

- ☐ ma'ruzalar;
- ☐ interfaol keys-stadilar;
- ☐ seminarlar (mantiqiy fikrlash, tezkor savol-javoblar);
- ☐ guruhlarda ishlash;
- ☐ taqdimotlar qilish;
- ☐ individual loyihalar;
- ☐ jamoa bo'lib ishlash va himoya qilish uchun loyihalar.

Ona tili o'qitish jarayonida kredit texnologiyasidan foydalanish ta'lim oluvchilarga ishchi o'quv rejaga kiritilgan tanlov fanlarini tanlash, bu orqali individual o'quv rejasini shakllantirishda bevosita ishtirok etish huquqini beradi. Ularga, nafaqat fanlarni, balki professor-o'qituvchilarni ham tanlash erkinligi beriladi. Talabalarga fanlarni tanlash imkoniyatining berilishi ijobiy hol sanaladi. Bu o'quv jarayonlarini baholashning o'ziga xos qiymat ko'rsatkichi bo'lib ham hisoblanadi. Fan yuzasidan ona tili o'qitish metodikasi fanidan kreditlarni olish uchun quyidagi talablar qo'yiladi:

1-jadval

Ona tili o'qitish metodikasi fanidan kreditlarni olish uchun talablar

Ona tili o'qitish metodikasi fanidan kreditlarni olish uchun talablar			
Fanga oid nazariy va uslubiy tushunchalarni to'la o'zlashtirish, tahlil natijalarini to'g'ri aks ettira olish	O'rganilayotgan jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritish	Oraliq nazorat shakllarida berilgan vazifa va topshiriqlarni bajarish	Yakuniy nazorat bo'yicha yozma ishni topshirish

Yuqorida keltirilgan talablardan kelib chiqib, talaba ona tili o'qitish metodikasi faniga oida barcha nazariy va uslubiy tushunchalarni to'liq o'zlashtirishi, tahlil qilishi va natijalarini to'g'ri chiqara olishi lozim. Semestrda barcha jarayonlar haqida mustaqil mushohada yuritishi, oraliq nazorat shakllarida berilgan barcha topshiriq va vazifalarni, fan yuzasidan tuzilgan test va savollarga javob bera olishi hamda yakuniy nazorat bo'yicha yozma ish shaklida nazoratni belgilangan talablar asosida yoza olishi kerak.

Modul-kredit tizimida ta'lim shakllarining qiyosiy tahlili

2-jadval

OTM pedagoglarining didaktik vazifasi. An'anaviy ta'lim shaklida.	Dars mashg'uloti metodikasi. Noan'anaviy ta'lim shaklida.
An'anaviy ta'lim shaklida, modul-kredit tizimi uchun tilshunoslik fanlaridan mustaqil ta'lim topshiriqlari tuzish va topshiriqlar bilan ishlashda qulay va amaliy ahamiyatga ega didaktik ta'lim metodlari asosida darsliklar yaratish va shu asosida dars mashg'ulotlar olib borish. Og'zaki, ko'rgazmali, amaliy (seminar, laboratoriya va ekskursiya)	Noan'anaviy ta'lim shaklida, qulay va amaliy ahamiyatga ega didaktik-pedagogik maqsad asosida darsliklar yaratish va shu asosida dars mashg'ulotlari olib boorish; Modul-kredit tizimida Pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarning farqlariga tavsif. Insert, FSMU, VENN, Klaster, BBB, T-sxema, 6x6x6 va hokazo.
Oliy ta'limda modul-kredit tizimi uchun tilshunoslik fanlaridan mustaqil ta'lim topshiriqlari tuzishning metodik mexanizmini joriy etish.	Talabalarni mavzu doirasida har bir mavzuga oid mustaqil o'quv topshiriqlari tuzishning 10tadan murakkab savollar (javobi bilan) tuzishga undash.
Oliy ta'limda ishlab chiqilgan taklif va tavsiyalarni tajriba asosida darsliklar mazmunida, ona tili dars mashg'ulotlarida sinab ko'rish va olingan xulosalarni umumlashtirish.	Tezkor savol-javob interfaol ta'lim metodlari asosida olib boriladi.

Modul-kredit tizimida 1 kredit o'rtacha 30-36 akademik soatlik o'quv yuklamasiga tengligi maqsadga muvofiq. Ya'ni talaba muayyan fandan tegishli kreditlarni to'plashi uchun ma'lum miqdordagi o'quv yuklamasini o'zlashtirishi zarur. OTM modul-kredit tizimi va ARM faoliyati asosida OTMda mustaqil ta'lim topshiriqlari faoliyatini takomillashtirishning integratsion-metodik yondashuvi, Oliy ta'lim muassasalari, mahalliy o'zini o'zi boshqarish, mustaqil boshqaradigan OTM faoliyati tahlil etilgan. Birinchi marta akademik kreditlar AQSh universitetlarida joriy etildi. Miqdoriy ekvivalentlarning tashkil etilishi ta'lim mazmuni va kredit bo'linmalari asosida o'quv dasturlarini o'zlashtirish darajasi talabalarga o'quv jarayonini mustaqil rejalashtirishga ruxsat berildi., ta'lim sifatini nazorat qilish va baholash tizimlariga tub o'zgartirishlar kiritish asosida ta'lim jarayonini metodik takomillashtirish uchun shart-sharoitlar, texnologiyalar yaratildi.

Xulosa va tavsiyalar

Xulosa qilib aytganda modulli o'qitish texnologiyasi, asosan, ona tili ta'lim mazmunida faoliyatlik, tizimli kvantlash, qiziqtirish, modullilik, muammolilik, kognitiv vizuallik, xatoliklarga tayanish tamoyillariga muvofiq ishlab chiqilishi muhim ahamiyatga ega. Bu jarayonda kredit-modul tizimi asosida o'quv jarayonlarini tashkil etish muhim ahamiyatga egadir. Bunda eng katta e'tibor mustaqil ta'limga ham qaratiladi. Mustaqil fikrlashga o'rgatish – har qanday o'quv fani bo'yicha darslikning asosiy didaktik xomashyosi matnlar, savol-topshiriqlar, mashqlar yoki mantiqiy topshiriqlar hisoblanadi. Shu o'quv materiallari asosida talabani mustaqil fikrlashga o'rgatish uchun, avvalo, ularga darslik muallifining shu mavzu bo'yicha ko'zlangan maqsadini, dars mashg'uloti jarayonida o'qituvchi va talaba munosabatini to'g'ri shakllantirish lozim. O'qituvchi mustaqil fikrlashga o'rgatishda yetakchilik qiladigan

ikinci jihat uni mavzudagi ilg'or fikrlar, ilmiy xulosalar, amaliy haqiqatlarga, voqea-hodisa yoki inson shaxsiga o'z munosabatini bildirishga yo'naltirishdir. Ta'limning kredit texnologiyasining asosiy vazifalaridan biri talabalarning mustqail ishlari ahamiyatini oshirishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentyabrdagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637 son qonuni.
2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etish bilan bog'liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risidagi 31.12.2020-yildagi 824-son qarori.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida" (07.02.2017-yil PF-4947).
4. Ona tili o'qitish metodikasi fan dasturi. 2020.14.08
5. K.Qosimova, S.Matchonov, X.G'ulomova, Sh.Yo'ldosheva, Sh.Sariyev. Ona tili o'qitish metodikasi. – T.: "Noshir", - 2009. 352 b.
6. Tog'ayeva, U. (2021). ONA TILI O'QITISH METODIKASI. MODULINI O'QITISHDA AXBOROT KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH//ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 1(1).
7. Tog'ayeva, U. (2020). IMPROVING THE MODULE» MOTHER TONGUE TEACHING METHOD» IN PROJECT EDUCATIONAL INSTRUCTIONS. ЦЕНТР НАУЧНЫХ ПУБЛИКАЦИЙ (buxdu. uz), 2(2).

**JANUBIY KOREYA TAJRIBASI MISOLIDA XODIMLARNI
BOSHQARISH YO'LLARI**

Tojiyeva Muhayyo Valiyevna
Buxoro TURON ZARMED universiteti
“Iqtisodiyot” kafedrasi o'qituvchisi

**СПОСОБЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕРСОНАЛОМ НА ПРИМЕРЕ ОПЫТА
ЮЖНОЙ КОРЕИ**

Тожиева Мухайё Валиевна
Бухарский университет TURON ZARMED
Преподавательница кафедрой “Экономика”

**WAYS OF PERSONNEL MANAGEMENT ON THE EXAMPLE OF THE
EXPERIENCE OF SOUTH KOREA**

Tojiyeva Mukhayyo Valiyevna
Bukhara TURON ZARMED University
Teacher of the «Economics» department

Ushbu maqolada Janubiy Koreyaning xodimlarni boshqarish tajribasi yoritib berilgan bo'lib, kadrlar salohiyatini innovatsion rivojlantirish borasidagi olib borgan yo'llari yoritilgan. Shuningdek, o'rganilgan tajriba asosida mamlakatimizda xodimlarni boshqarishda qo'llash mumkin bo'lgan taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: kadrlar salohiyati, kadrlar menejmenti, janubiy koreya tajribasi, xodimlarni boshqarish

В данной статье освещается опыт управления персоналом Южной Кореи, а также выделяются пути инновационного развития кадрового потенциала. Также на основе изученного опыта разработаны предложения и рекомендации, которые можно использовать в управлении персоналом в нашей стране.

Ключевые слова: кадровый потенциал, управление персоналом, южнокорейский опыт, управление персоналом.

In this article, the experience of South Korea's personnel management is highlighted, and the ways of innovative development of personnel potential are highlighted. Also, on the basis of the learned experiences have been developed proposals and recommendations that can be used in the management of employees in our country.

Keywords: personnel capacity, personnel management, south korea experience.

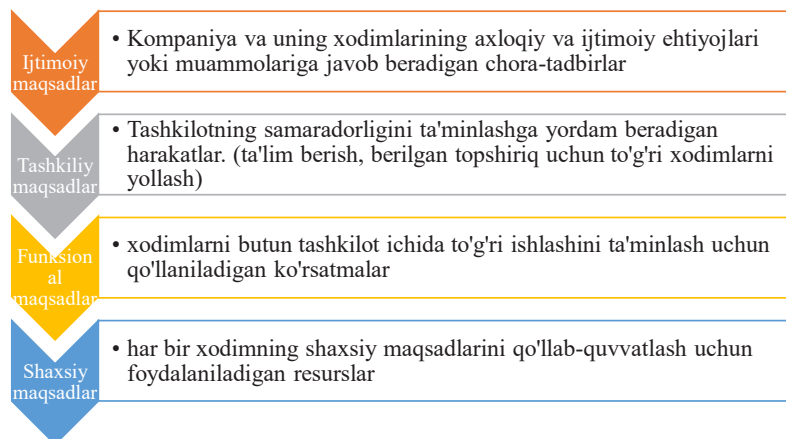
Inson resurslarini boshqarish - bu tashkilot xodimlarini yollash, ishga olish, joylashtirish va boshqarish amaliyotidir. Kompaniya yoki tashkilotning kadrlar bo'limi odatda xodimlarni va tashkilotning o'z xodimlari bilan munosabatlarini tartibga soluvchi siyosatlarni yaratish, amalga oshirish va nazorat qilish uchun javobgardir. Inson resurslari atamasi birinchi marta 1900-yillarning boshlarida, keyin esa 1960 -yillarda tashkilotda ishlaydigan odamlarni jamlab tavsiflash uchun kengroq qo'llanila boshlandi.

Inson resurslarini boshqarish bu xodimlarni boshqarishdir. Shu nuqtai nazardan, xodimlar ba'zan inson kapitali deb ataladi. Xodimlarni boshqarishning roli tashkilotning o'z oldiga qo'ygan maqsadga erishish va madaniyatni mustahkamlash uchun ish joyidagi xodimlarni boshqarishdir. Kompaniya menejerlari zarur bo'lgan ko'nikmalarga ega bo'lgan yangi mutaxassislarni yollashda, shuningdek, mavjud

xodimlar malakasini oshirishda bevosita xizmat qilishadi.

Xodimlarni boshqarishning o'ziga xos maqsadlari mavjud. (1-rasm).

1-rasm. Inson resurslarini boshqarish maqsadlari

Xodimlarni boshqarish menejerlari tashkilotning raqobatbardoshligini saqlab qolish uchun mehnat bozori holatini kuzatishi muhim. Bunda menejer xodimlarga beriladiga hayfsan va imtiyozlar adolatli bo'lishini ta'minlashi kerak.

Mamlakatimizda ham xodimlarni boshqarish, ularni rag'batlantirishga doir qator chora-tadbirlar amalga oshirib kelinmoqda. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 15.10.2019 sanadagi "O'zbekiston Respublikasi Hukumatining ayrim qarorlariga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish to'g'risida"gi qarorida Respublika oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilari va boshqa toifadagi xodimlarini byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan moddiy rag'batlantirish tartibi ishlab chiqilgan bo'lib unda oliy ta'lim muassasalarining professor-o'qituvchilarini va boshqa toifadagi xodimlarini moddiy rag'batlantirish pul mukofotlari ko'rinishida, shuningdek mehnat faoliyatida yuqori ijodiy va ishlab chiqarishdagi erishgan yutuqlari uchun rahbariyat tomonidan asosiy ish haqiga ustama va qo'shimcha haqlar belgilash orqali byudjetdan tashqari mablag'lar hisobidan amalga oshirishi, shuningdek, ustamalar, qo'shimcha haqlar va mukofotlar miqdori har bir xodimning ta'lim muassasasi faoliyati samaradorligi va natijadorligini oshirishga qo'shgan shaxsiy hissalariga qarab belgilangan. Ushbu chora-tadbirlar avvalambor, xodimlarni yanada ko'proq samarali ishlashga undaydi.

Xodimlarni boshqarishda o'z tajribasiga ega bo'lgan Janubiy Koreyani ko'rib chiqamiz. Xo'sh, nega aynan janubiy Koreya? Buning javobi oddiy.

Birinchidan, Janubiy Koreya iqtisodiyoti yuksak yutuqlarga erishgan holda nihoyatda rivojlangan va dunyo tomonidan tan olingan mamlakat bo'lib, statistik ma'lumotlarga ko'ra, Janubiy Koreya iqtisodiyoti butun dunyo bo'ylab kuchli yigirmatalik davlatlariga kiradi. Kuchli iqtisodiyotga ega rivojlangan mamlakat bo'lib, inson resurslarini boshqarish uchun ko'plab imkoniyatlar yaratilgandir.

Ikkinchidan, ta'lim tizimi xalqaro sifat va standartlarga javob beradi. Janubiy Koreya universitetlari va kollejlari yuqori malakali va tajribali o'qituvchilar tomonidan ta'lim beriladi.

Koreya Respublikasida sodir bo'lgan iqtisodiy o'zgarishlar Koreya urushi tugaganidan beri 1950-yillardagi qoloq va qashshoq urushdan vayron bo'lgan iqtisodidan Koreya tashkiloti safiga ko'tarilgani sir emas.

Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (OECD) 1980-yillarning o'rtalaridan

boshlab, to'g'ridan-to'g'ri xorijiy investitsiyalar uchun Koreya firmalarini muhim yo'nalish sifatida qo'shib qo'ydi.

1962 yildan boshlab, Koreya hukumati o'zining iqtisodiy rivojlanishiga kirishdi. Rejalarga ko'ra, Koreya firmalari o'zlarining xodimlarni boshqarish tizimlarida bir nechta o'zgartirishlarni kiritdilar.

Janubiy Koreyada inson resursini boshqarishga doir kasblarning bir nechta turlari mavjud:

- inson resursini boshqarish direktori (xodimlar bo'limi boshlig'i): kadrlar bo'limining rahbari. Ular kompaniya tomonidan xodimlarga qilinadigan munosabatlarni nazorat qilishadi. Shartnomada aytilgan barcha shartlar ustidan nazoratni amalga oshirishadi.

- Ishga qabul qilish bo'yicha xodim: ishga yollash, ishdan ozod qilish va vazifalarni belgilash uchun javobgardir. Bu pozitsiya juda muhim va har qanday biznes bunday kasbga muhtojdir.

- Tahlilchi: muntazam ravishda ilmiy-tadqiqot institutlari yoki tadqiqot laboratoriyalarida ishlashadi. Ular har doim biznes uchun inson resurslari va bandlik muammolarini hal qilish uchun eng yaxshi yechimlarni topishlari kerak.

- Mutaxassislarni tayyorlash: xodimlarni ixtisoslashtirishga o'rgatish, shuningdek, ishni tushunishiga hissa qo'shishga yordamlashishdir.

Janubiy Koreyadagi mashhur kompaniyalar misolida xodimlarni boshqarishga oid tajribalarni ko'rib chiqamiz:

Koreyaning Samsung va Hyundai kabi yirik kompaniyalari xodimlarni rag'batlantirish maqsadida ularni xorijdagi filiallarga yuborish orqali malakasini oshirish faoliyatini olib borishadi.

Samsung kompaniyasi global menejerlarni tashkiliy ierarxiyaning uch xil darajasida, ya'ni yuqori, o'rta va past darajalarda rivojlantirishga harakat qiladi. Masalan, global ekspert dasturi top-menejerlar uchun mo'ljallangan bo'lib unda raqobat strategiyasi va xodimlarni boshqarish amaliyotlarini o'z ichiga olgan globallashuv bilan bog'liq muammolarni hal qilish uchun ma'lum bir mamlakat yoki mintaqadagi umumiy biznes imkoniyatlari va tahdidlarini baholash qobiliyatini rivojlantirish yo'llari aks ettirilgan.

Bundan tashqari Samsung chet elliklarni o'qitish, iloji boricha yuqori malakali mahalliy menejerlarni yollash va ularning Samsung kompaniyasida karyerasini rivojlantirish bo'yicha sa'y-harakatlarini kuchaytirdi. Ushbu maqsadga erishish uchun, Samsung kompaniyasi 1995 yilda Hindiston va Xitoy kabi rivojlanayotgan bozorlardagi yetakchi muhandislik kollejlari tahsil olayotgan talabalarning eng yuqori natija olgan 5 foiziga Koreyada oliy o'quv yurtidan keyingi ta'lim hamda ish tajribasi imkoniyatlarini taqdim etish uchun "Global stipendiya" dasturini joriy qilgan. Ushbu dasturda oluvchilar Koreyadagi eng yaxshi muhandislik maktabida ikki yillik magistratura ta'limini oladilar va o'qishni tugatgandan so'ng yana ikki yil Samsung kompaniyasining bosh qarorgohida kompaniyaning korporativ madaniyati va global raqobat strategiyasi bilan tanishish maqsadida o'qishadi.

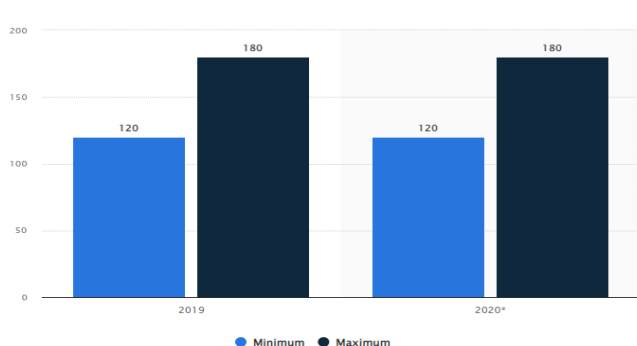
Kia Motors kompaniyasi o'zining xorijdagi sho'ba korxonasi faoliyatini yaxshilash uchun samarali o'quv dasturini ishlab chiqqan. Kia Motors kompaniyasi moliyaviy yo'qotishlarning ortishi va xodimlarning ishchanligining juda past darajasiga duch kelganida, quyidagi ikkita chorani amalga oshirish orqali bu qiyinchiliklarni yengib o'tishga muvaffaq bo'lishadi:

- birinchidan, ular xodimlarni boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish maqsadida menejerlar uchun maxsus o'quv dasturini taqdim etdilar. Bunda boshqaruv

jamoasining barcha a'zolari boshqaruv malakalarini oshirish uchun bir qator o'quv kurslarini o'tkazadilar. Ularning xulq-atvoridagi o'zgarishlarni o'lchash uchun barcha menejerlar treningdan oldin va keyin baholash vositasi orqali sinovdan o'tkaziladi;

□ ikkinchidan, ta'lim ehtiyojlarini tahlil qilish va har bir xodim uchun yillik ish faoliyatini baholashda ifodalanadigan uning intilishlariga mos keladigan moslashtirilgan o'quv dasturini aniqlash uchun ishlatilgan. Shunday o'qitish orqali iqtidorli shaxsni aniqlab ularni yuqori lavozimga saylash ishlari amalga oshirilgan.

Quyidagi 2-rasmda Janubiy Koreya korxonalaridagi xodimlarni boshqarish bo'limi boshliqlarining oylik eng kam va eng ko'p daromadlari aks ettirilgan.

2-rasm. Janubiy Koreyada xodimlar bo'lim boshlig'ining oylik daromadi (Janubiy Koreya million woni)

2-rasmdan ko'rinib turibdiki, 2019-yilda Janubiy Koreyada kadrlar bo'limi boshliqlarining yillik maoshi 120 milliondan 160 million Janubiy Koreya vonini tashkil qildi. 2020 yilda yillik ish haqi diapazoni 2019 yildagidek bo'lganini tahlil qilishimiz mumkin.

Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, rivojlangan mamlakatlardan biri Janubiy Koreya tajribasida xodimlarni boshqarish yo'llarini bilib oldik va o'rgangan tajribalarimizdan quyidagilarni mamlakatimizdagi korxonalarda qo'llashni taklif qilamiz:

1. xodimlarni chet el korxonalariga yuborish orqali ularni rag'batlantirish va malakasini oshirish;

2. Kia motors kompaniyasi tajribasini qo'llash. Ya'ni, maxsus dasturlar orqali xodimlarni baholash va bu orqali ularni rag'batlantirish;

3. Samsung kompaniyasidek, chet ellik xodimlarga Grantlar ajratish evaziga ularni o'qitib ishga yollash.

Yuqoridagi takliflar orqali mamlakatimizda mavjud korxonalarda inson resursini boshqarishda foydalanishimiz va bu orqali mavjud holatni yanada rivojlantirishga erishishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bae, J. (2012), 'Self-fulfilling Processes at a Global Level: The Evolution of HRM Practices in Korea, 1987–2007,' *Management Learning*, 43, 5, 579–607.

2. Bae, J., Chen, S., and Rowley, C. (2011), 'From a Paternalistic Model Towards What? HRM Trends in Korea and Taiwan,' *Personnel Review*, 40, 6, 700–722.

3. Lee, H-S. (2009), 'Korea to become most aged society in OECD in 2050,' *Korea Times*, July 10. http://www.koreatimes.co.kr/www/news/biz/2010/05/123_48264.html (accessed 12 July 2012) Geneva, Switzerland: World Economic Forum

4. Paik, Y., and Pak, Y. (2009), 'The Changing Face of the Management of Overseas Affiliates of Korean MNCs,' in *Changing Face of Korean Management*,

eds. C. Rowley and Y. Paik, New York: Routledge.

5. Tung, R.L. (2008), 'Do Race and Gender Matter in International Assignments to/from Asia Pacific? An Exploratory Study of Attitudes Among Chinese and Korean Executives,' *Human Resource Management*, 47, 1, 91–110.

6. Thomas E.-H. *Management von Kernkompetenzen* // Luck W. (Hrsg.) *Schriftenreihe Managementorientierte Betriebswirtschaft.* – Sternenfels, 2001.

7. Raxmatov Sh.A. Oliy ta'lim muassasasi menejeri innovatsion-tadbirkorlik xislatlarini baholash metodi // *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar.* – № 4. – Buxoro, 2021. – B. 70.;

8. Современные проблемы управления персоналом: Архипова Н.И, Назийкинский С.В, Седова О.Л./: Монография.-Москва: Проспект, 2018, стр160

9. «Управление персоналом» Журнал. 2016 й. № 2-4 сонлари

10. Raxmatov Sh.A. Principal components of implementation of “university-3.0” transformation in the development of innovative-entrepreneurial activities of modern higher educational institutions // *Journal of Physics: Conference Series.* – England, 2020. – R. 1-6.

CHIZMACHILIK DARSLARINI “EFFECTIVE PRACTICAL PROJECT” INNOVATION TA’LIM TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TASHKIL ETISH METODIKASI
МЕТОДИКА ОРГАНИЗАЦИИ УРОКОВ ЧЕРЧЕНИЯ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ТЕХНОЛОГИИ «EFFECTIVE PRACTICAL PROJECT»
METHODS OF ORGANIZING DRAWING LESSONS BASED ON INNOVATIVE EDUCATIONAL TECHNOLOGY “EFFECTIVE PRACTICAL PROJECT”

*Turayev Xumoyiddin Abdug’afforovich,
pedagogika fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b. Termiz davlat universiteti “Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” kafedrasi mudiri*

*Тураев Хумаиддин Абдугаффарович,
доктор философии (PhD) по педагогическим наукам, и.о. доцент.
Заведующий кафедрой изобразительного искусства и инженерной графики
Термезского государственного университета*

*Turaev Khumayiddin Abdugaffarovich,
Doctor of Philosophy (PhD) in Pedagogical Sciences, acting Associate
Professor. Head of the Department of Fine Arts and Engineering Graphics of
Termez State University
<https://orcid.org/0000-0001-9110-8639>*

Annotatsiya. Ushbu maqolada, “Effective practical project” (samarali amaliy loyiha) innovatsion ta’lim texnologiyasi talabalarga taqdim etilgan maqsadli dastur, axborot banki, qo’yilgan didaktik maqsadlarga erishish uchun o’quv-metodik ta’minotni qamrab olgan maxsus dasturga ega innovatsion ta’lim texnologiyasi bo’lib, ushbu texnologiya asosida chizmachilik darslarini samarali tashkil etish orqali bo’lajak chizmachilik fani o’qituvchilarida guruh, jamoaviy va yakka holda ishlash, ijodiy, kreativ va tashabbuskorlik faoliyati, nazariy va amaliy bilimlarini amalda qo’llay olish va ishga mas’uliyat bilan yondashuvni hamda loyihalash-konstruktorlik qobiliyatini rivojlantirishga oid metodologik asosga ega amaliy tavsiyalar berilgan. Shuningdek, texnologiyani dars jarayonida qo’llashda zarur bo’ladigan shakl, metod va vositalar haqida asosli ma’lumotlar keltirilgan.

Аннотация. В данной статье инновационная образовательная технология “Effective practical project” (эффективный практический проект) представляет собой инновационную образовательную технологию со специальной программой, охватывающей целевую программу, информационный банк, учебно-методическое обеспечение для достижения поставленных дидактических целей, предоставляемую учащимся, посредством эффективной организации уроков черчения на основе этой технологии у будущих учителей черчения и работа в одиночку, творческая, творческая и инициативная деятельность, даны практические рекомендации с методологической основой, позволяющей применять теоретические и практические знания на практике и развивать ответственный подход к работе, а также проектно-конструкторские способности. Также приводится обоснованная информация о форме, методах и средствах, которые понадобятся при применении технологии в процессе урока.

Annotation. In this article, the innovative educational technology “Effective

practical project” is an innovative educational technology with a special program covering a target program, an information bank, educational and methodological support for achieving the set didactic goals, provided to students through the effective organization of drawing lessons based on this technology from future drawing teachers and work alone, creative, creative and initiative activity, practical recommendations are given with a methodological basis that allows applying theoretical and practical knowledge in practice and developing a responsible approach to work, as well as design and engineering skills. It also provides reasonable information about the form, methods and tools that will be needed when applying the technology during the lesson.

Kalit so'zlar: innovatsion, ta'lim texnologiyasi, “effective practical project”, metod, vosita, masofadan o'qitish, 3D animatsiya, videodars, mobil ilova, ijodiy masala, ko'rgazmali grafik tasvir, ijtimoiy tarmoqlar.

Ключевые слова: инновации, образовательные технологии, “effective practical project”, метод, инструмент, дистанционное обучение, 3Данимация, видеоурок, мобильное приложение, творческий выпуск, наглядное графическое изображение, социальные сети.

Keywords: innovations, educational technologies, “effective practical project”, method, tool, distance learning, 3D animation, video tutorial, mobile application, creative release, visual graphic image, social networks.

Kirish. Hozirda, oliy ta'lim muassasalari ta'lim jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga qiziqish tobora ortib bormoqda. Bunda, talabalar tayyor bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanib qolmasdan, innovatsion ta'lim texnologiyalari va vositalari orqali bilimlarni individual qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga va xulosalarga kelishiga imkon beradi. Bu jarayonda talabaning nazariy bilimlari mustahkamlanadi, amaliy ko'nikmalari shakllanadi, psixologik xususiyatlari rivojlanadi.

“Innovatsiya” - (ingl. “innovation”) – yangilik kiritish, ixtiro [1].

Agar faoliyat qisqa muddatli, yaxlit tizim xususiyatiga ega bo'lib, faqatgina tizimdagi ayrim elementlarni o'zgartirishga xizmat qilsa u novatsiya (yangilanish) deb yuritiladi Bordi-yu, faoliyat ma'lum kontseptual yondashuv asosida amalga oshirilib, uning natijasi muayyan tizimning rivojlanishiga yoki uni tubdan o'zgartirishga xizmat qilsa, u innovatsiya (yangilik kiritish) deb ataladi [1].

“Ta'lim” – bilim berish, malaka va ko'nikmalar hosil qilish jarayoni, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi. Ta'lim jarayonida ma'lumot olinadi va tarbiya amalga oshiriladi. Ta'lim tor ma'noda o'qitish tushunchasini anglatadi. Lekin u faqat turli tipdagi o'quv yurtlarida o'qitish jarayonini emas, oila, ishlab chiqarish. va boshqa sohalarida ma'lumot berish jarayonini ham bildiradi [1].

“Texnologiya” - (yunon. “technē” – mahorat, san'at, “logos” – tushuncha, ta'limot) muayyan (ishlab chiqarish, ijtimoiy, iqtisodiy va b.) jarayonlarning yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi [2].

Ta'lim texnologiyasi - (ingl. “an educational technology”) ta'lim (o'qitish) jarayonining yuksak mahorat, san'at darajasida tashkil etilishi [2].

Innovatsion ta'lim texnologiyasi – ta'lim maqsadiga erishish uchun yangicha yondashuvga asoslangan yangi metod, shakl va vositalar majmuidir [2].

Tadqiqotni olib borish jarayonida talabalarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishda amaliy integratsiyalashga asoslangan o'qitish metodikasi kasbga yo'naltirilgan ijodiy masalalar, shaxsiy fazilatlar va kasbiy grafik faoliyat tuzilmasini kiritish, dars mashg'ulotlarida innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanishga e'tibor qaratildi. Bunda, eng avvalo, amaliy mashg'ulotlar uchun ularning xarakterli xususiyatlarini inobatga olgan holda kutilgan natijani ta'minlay olish imkoniyatiga ega “Effective practical project” innovatsion ta'lim texnologiyasi ishlab chiqildi va mazmunan takomillashtirildi.

Ushbu ta'lim texnologiyasi talabalarda ijodiy faoliyat malakalarini va jamoaviy ijodiy ishlashni tashkil etish ko'nikmalarini hosil qilishda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar tahlili. E.M.Fazlulin, A.V.Petuxova va E.L.Rukavishnikova kabi olimlar, o'qitish maqsadlariga erishish va qo'llanilayotgan texnologiya, metod va vositalarning yangilik darajasida samarali bo'lishida, pedagogning ta'lim vositalari va qo'llash bosqichlari va ketma-ketligini to'g'ri tanlash ekanligiga alohida ta'kidlab berganlar. Binobarin, chizmachilik fanini o'qitishda ta'lim texnologiyalari va vositalarini to'g'ri tanlash maqsad va natija o'rtasida o'zaro bog'liqlikni ta'minlaydi. Shu bois oliy ta'lim muassasalari pedagoglari ularni to'g'ri tanlash va qo'llashga alohida e'tibor qaratishlari talab qilinadi [6, 7, 8].

Metodlar. "Effective practical project" (samarali amaliy loyiha) texnologiyasi - talabaga taqdim etilgan maqsadli dastur, axborot banki, qo'yilgan didaktik maqsadlarga erishish uchun o'quv-metodik ta'minotni qamrab olgan maxsus dasturga ega innovatsion ta'lim texnologiyasidir.

Texnologiyaning maqsadi. Bo'lajak chizmachilik fani o'qituvchilarida guruh, jamoaviy va yakka holda ishlash, ijodiy, kreativ va tashabbuskorlik faoliyati, nazariy va amliy bilimlarini amalda qo'llay olish va ishga ma'suliyat bilan yondashuvni xamda loyihalash-konstruktorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Texnologiyaning afzalligi: tizimlilik, samaradorlik, innovatsion yondoshuvlarga asoslanganlik, hamkorlik, ko'rgazmalilik, dasturlashtirilganlik, kreativlik, individuallik tamoyillari asosida o'qituvchining ta'lim oluvchi bilan muloqoti tubdan yangi asosda amalga oshirilishi bilan izohlanadi.

Texnologiyaning tasnifi: ta'lim oluvchi o'qituvchi bilan bo'ladigan har bir uchrashuvga shaxsiy bilim orttirish qobiliyatlarini hisobga olgan holda ushbu texnologiya yordamida dastlabki tayyorgarlikni ma'lum darajaga etkazadi.

Texnologiyaning mohiyati: "Effective practical project (Samarali amaliy loyiha)" ta'limning innovatsion texnologiyasi individuallikni, yaxlitlikni, nisbatan mustaqillik va mazmunining mantiqiy tugallanganligini, tuzilmaning moslashuvchanligini, ta'lim natijalarini nazorat qilish va baholash tezligi, ta'lim oluvchi, bo'lajak yoki amalda faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassisning maxsus (kasbiy) kompetentlik sifatlariga ega bo'lishini hamda rivojlantirishda aniq maqsadga erishishni ta'minlaydi.

Texnologiyaning metod va vositalari: "Blits-so'rov" metodi, "Kim tezroq model yasay oladi" o'yin texnologiyasi, tarqatma materiallar, ko'rgazmali grafik tasvirlar (plakatlar), 3D animatsiyalar va avtomatlashtirilgan noan'anaviy test savollari.

Jihozlar: Kompyuter, elektron doska, mobil aloqa vositasi, sensorli planshet, loyihalash-konstruktorlik ish faoliyati uchun zarur bo'ladigan asbob-uskunalar va o'quv qurollari jamlanmasi.

Texnologiyaning tafsiloti. Amaliy mashg'ulotlarda uch ishtirokchidan iborat kichik guruhlar shakllantiriladi va quyidagicha nomlanadi: 1-guruh – Loyihachi, 2-guruh – Dizayner va 3-guruh - Konstruktor. Guruhdagi har bir talabaga detal loyihasini (AutoCAD grafik dasturi vositasida) chizish va uning konstruksiyasini 3D holatda (3D Max grafik dasturi vositasida) qurish vazifasi topshiriladi. Har bir talabaning detal loyihalari ekspert guruhi tomonidan baholanadi, guruhdagi bitta eng maqbul detal loyihasi tanlab, tasdiqdan o'tadi. Tasdiqdan o'tgan detal loyihasi asosida detal konstruksiyasi guruhdagi ishtirokchilar faoliyatida quriladi va qurish texnologiyasi bajarilib, tayyor detal holatiga keltiriladi. Har bir guruhning tayyor mahsuloti ekspert guruh tomonidan baholanib, qo'yilgan baholar izohlab beriladi.

"Effective practical project" innovatsion ta'lim texnologiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1-bosqich: Kichik guruhlar va ekspert guruhi shakllantirish;

2-bosqich: Vazifani bajarishga oid metod va ta'lim vositalarini taqdim etish;

3-bosqich: Maqbul loyihani tanlash va keyingi bosqichga tavsiya etish;

4-bosqich. Tanlangan loyiha asosida detal konstruksiyasini ishlab chiqish;

5-bosqich: Yaratilgan konstruksiyani tahlil qilish va baholash.

“Effective practical project” innovatsion ta'lim texnologiyasini amalga oshirish bosqichlari.

1-bosqich. Kichik guruhlar va ekspert guruhini shakllantirish. Talabalar fanga oid bilimlarni o'zlashtirganlik darajalariga qarab 3 ta kichik guruhlariga bo'linadi. Ekspert guruhi esa mavzuga doir savollar asosida 3 nafar eng yuqori ball to'plagan talabalardan tashkil topadi va ularning vazifasi:

1. Talabalar va guruh faoliyatini nazorat qilib borish;
2. Detal loyihalarini baholash (detalga qo'yilgan talablar bo'yicha) va tasdiqlash;
3. Detalning ish faoliyatiga mosligini aniqlash;
4. Konstruktorlik metodlarini to'g'ri tanlaganligiga ahamiyat berish;
5. Konstruktiv jarayon bosqichlarini kuzatish;
6. Konstruksiyalash texnologiyasini to'g'ri bajarilishi sifat ko'rsatgichlari bo'yicha xulosa chiqarish;

7. Vaqt me'yorini hisobga olish;

8. Umumiy maxsulotni baholashdan iborat bo'ladi.

2-bosqich. Vazifani bajarishga oid metod va ta'lim vositalarini taqdim etish. Talabalarning loyihalash-konstruktorlik kompetentligini, fazoviy tasavvuri, mantiqiy tafakkuri va ijodkorlik qobiliyatini rivojlantirish bo'yicha ishlab chiqilgan “Effective practical project” innovatsion ta'lim texnologiyasi quyidagi:

“Blits-so'rov” metodi;

“Kim tezroq model yasay oladi metodi” o'yin texnologiyasi;

Tarqatma materiallar;

Ko'rgazmali grafik tasvirlar;

3D animatsia;

Ijodiy masalalar;

Noan'anaviy test savollari kabi komponentlardan iborat.

“Blits-so'rov” metodi - berilgan savollarga qisqa, aniq va lo'nda javob qaytarilishini taqozo etadigan metod sanaladi. Dars mashg'ulotlarida ushbu metodga muvofiq savollar, asosan, o'qituvchi tomonidan beriladi. Berilgan savollarga javoblar jamoaviy, guruhli, juftlikda yoki individual tarzda qaytarilishi mumkin. Birinchi bosqichda har bir talaba alohida ishtirok etadi va baholanadi. Ikkinchi bosqichda esa guruh mayda guruhlariga kamida 4 kishidan bo'linib ishtirok etadi va baholanadi. Mashg'ulot oxirida esa o'qituvchi har bir talabani alohida va guruhlarini ham yo'l qo'ygan kamchiliklarini ko'rsatadi va baholaydi [1].

Yuqoridagi metodni darslarda qo'llanishidan maqsad talabalarga nazariy bilim berish bilan birga ularni amaliy malakalarini oshirishdir. Chunki ushbu metod boshqa uslublardan shunisi bilan ajralib turadiki, talabani jamoa bilan ishlashga, erkin fikrashga o'rgatadi va har bir talaba nazardan chetda qolmaydi. Shuningdek, o'qituvchiga bilim berish ham baholash ham oson kechadi.

Ushbu metodning talabaga asosiy foydali tomoni shundaki, talaba proektsion chizmachilikdan berilgan mavzularni oq qog'ozda emas, balki hayolan ya'ni fazoviy tasavvurida tartibli va bosqichli ishlashni o'rganadi [3].

O'qituvchi o'rganilgan mavzu, muayyan tarkibiy qismlar mohiyatini ochib berishni talab etadigan savollarni ishlab chiqib, talabalar e'tiboriga havola qiladi. Masalan, “Detalning berilgan ikki ko'rinishi asosida uchinchi ko'rinishini topib, aksonometrik proektsiyasi qurilsin, ortogonal va aksonometrik proektsiyalarida qirqim bajarilsin” mazmunida bo'lib, uning rejali-algoritmi aniqlanishi talab etiladi (1-jadval).

№	Mavzu mazmuni	Yakka baho	Yakka xato	Guruh bahosi	Guruh xatosi	To'g'ri javob
1	Detalning ikki ko'rinishi chizma qog'oziga joylashtirilib uchinchi ko'rinishi topiladi					
2	Aksonometrik proyeksiyada qirqim bajariladi					
3	Detal chizmalariga o'lchamlar qo'yiladi					
4	Aksonometrik proyeksiya turi tanalanadi					
5	Detal aksonometriyasi quriladi					
6	Chizma qog'ozini ramka chizig'i chizilib, asosiy yozuv o'rni ajratiladi					
7	Ortogonal proyeksiyada qirqim bajariladi					

Eslatma: Har bir talaba berilgan savolga javob qaytaradi va uning guruhdoshlari javobni to'ldiradi (biroq, fikrlar takrorlanmasligi lozim).

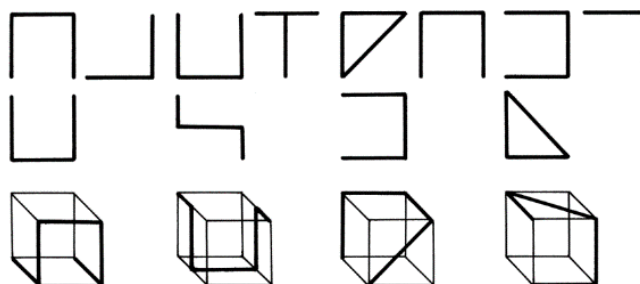
“Kim tezroq model yasay oladi” o'yin texnologiyasi - talabalarning chizmalarni o'qish ko'nikmalarini, fazoviy tafakkurini, ko'z bilan chamalash qobiliyatini takomillashtirish, turli narsalar yasash mahoratini oshirishda yordam beradi [4].

O'yinning sharti. Simdan yasalgan detallarning ko'rinishlariga qarab ularning modellari yasalsin.

Maqsad. Talabalarning chizmalarni o'qish ko'nikmalarini, fazoviy tafakkurini, ko'z bilan chamalash qobiliyatini takomillashtirish, turli narsalar yasash mahoratini oshirish.

Jihozlar. Simdan yasalgan modellarning talabalarga yaqqol ko'rindigan kattalikda chizilgan ko'rinishlari va yaqqol tasvirlari (1-rasm). Alyuminiy yoki mis sim bo'laklari.

O'yinning tafsiloti. Simdan yasalgan detallarning ko'rinishlari tasvirlangan plakatni doskaga olib, yaqqol tasvirlari esa to'sib qo'yiladi. Hamma talabalarga sim bo'laklari tarqatiladi va simdan yasalgan detallarning ko'rinishlarga qarab, ularning modellari yasash tavsiya etiladi. Simdan yasalgan model qismlari orasidagi nisbatlar taxminiy olinishi, sim bo'lagining ortib qolgan qismini kesib tashlash yoki buklab qo'yish mumkin.

1-rasm. Simdan yasalgan detallarning ko'rinishlari va yaqqol tasvirlari

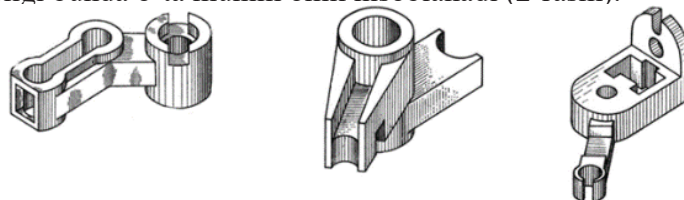
Talabalar modelni yasashda qiynalsalar, detallarning yaqqol tasvirlari biroz vaqt ochib qo'yiladi.

Eslatma. O'yinni o'tkazishdan oldin talabalar bilan simdan har xil burchaklar, kvadrat, parallelogram, romb, aylana va hokazolarning modellari yasab, ularning ko'rinishlarini chizish yaxshi natija beradi.

Tarqatma materiallar - har qanday ko'rgazmali vositalar bo'lib, bu diagrammalar, chizmalar, jadvallar, fotosuratlar, taqdimot slaydlari va boshqalar bo'lishi mumkin.

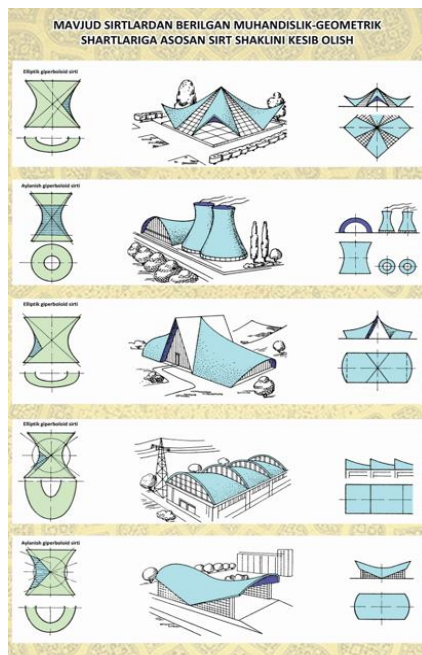
Tarqatma materiallar guruhlarga alohida-alohida bo'lib beriladi. Yakuniy xulosalar va echimlar topilgach, mavzular guruhlar orasida ayirboshlanadi. Echimlar va fikrlar xilma-xilligi yuzaga kelsa o'qituvchi bosh hakam tarzida so'nggi va hal qiluvchi so'zni aytadi [5].

Tarqatma materiallarning ta'lim oluvchilar yosh xususiyatlariga va bilim darajasiga mosligi bunda o'ta muhim omil hisoblanadi (2-rasm).

2-rasm. Mavzuga oid tarqatma materiallar

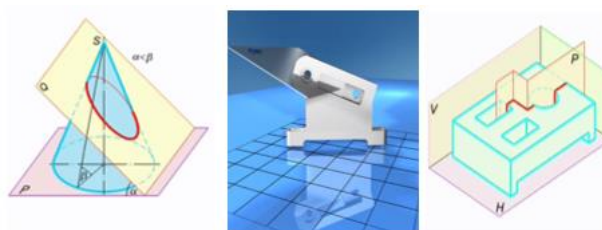
Ko'rgazmali grafik tasvirlar (Plakatlar) - (nem. plakat, frans. placard - e'lon, afisha) - grafika turi; katta varaqqa ishlangan tasviriy san'at asari [1]. Zamonaviy plakatlar odatda, muallif yaratgan asl nusxadan ko'paytiriladi. Bunda shrift va matnning joylashuvi, shartli ranglar (yorqin bezaklar) qo'llanilishi muxim rol o'ynaydi. Yuqoridagilar asosida talabalarga loyihalash-konstruktorlik faoliyat va detal asosi bo'lgan sirlarni hosil bo'lishiga oid nazariy va amaliy ma'lumotlar beruvchi ko'rgazmagi grafik tasvirlar (plakatlar) ishlab chiqilgan (3-rasm).

3-rasm. Sirtlar shaklini kesib olishga oid plakatlar

3D animatsiya - zamonaviy vizual seriyalarning majburiy qismidir. Aslida, 3D animatsiya bugungi multimedia maydonining asosidir.

Virtual voqelik loyihalarida animatsiyalarning o'rni juda muhimdir. Bundan tashqari, 3D animatsiyadan foydalanishda nafaqat foydalanuvchining virtual dunyoni idrok etish realizmi, balki tomoshabinning farovonligi (kayfiyati) animatsiyaning sifat darajasiga bog'liq. Ushbu talabalar asosida talabalarning mavzuga oid fazoviy tasavvuri va tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan 3D animatsiyalar ishlab chiqilgan (4-rasm).

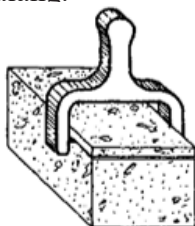

4-rasm. 3D Max va shu kabi grafik dasturlar yordamida bajarilgan mavzuga oid 3D animatsiyalar

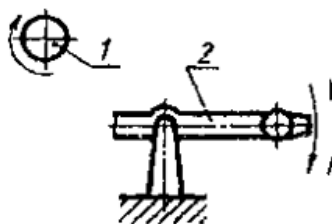
Kasbga yo'naltiruvchi ijodiy (amaliy) masalalar - talabalarni ijodiy va mantiqiy fikrlashga undovchi, fazoviy tasavvuri va tafakkurini o'stiruvchi hamda loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Quyida talabalarni fazoviy tasavvur qilish va ijodiy fikrlashga undovchi mavzuga oid ijodiy masalalar keltirilgan [1].

1-masala. Pishloq keskichning (5-rasm) konstruktiv takomillashmagan tomonlarini aniqlang va uni qanday qilib takomillashtirish yo'llarini izlang va qulay pishloq keskich loyihalang.

2-masala. Bir me'yorda aylanadigan val 1 va silkinadigan richag 2 berilgan (6-rasm). Valning bir marta aylanishida richak ikkita silkinish siklini bajaradigan moslamani loyihalang.

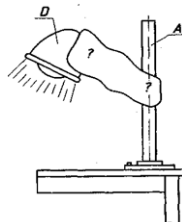
5-rasm. Pishloq kesgich

6-rasm. Detalning ikki ko'rinishi

Yuqoridagi innovatsion yondashuvlar asosida ishlab chiqilgan interfaol metod, o'yin texnologiyasi, ko'rgazmali vositalar, 3D animatsiyalar, videoroliklar va ijodiy masalalar orqali talabalarda mavzuga oid tushunchalar shakllantirilgandan so'ng, o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlovchi topshiriq beriladi.

Topshiriq: Yangi detal loyihasini chizish, uni dizayn talabida bajarish va konstruktsiyasini qurish. Masalan: Nur qaytargich (D) oraliq trubachani vertikal shtativi (A) bo'yicha yuqori va pastga, shuningdek, uning atrofida aylanma harakatni ta'minlaydigan (?) moslama loyihasi bajarilsin va uning konstruktsiyasi (3D holatda) qurilsin (7-rasm).

7-rasm. Stol chiroqchasi

3-bosqich. Chizilgan loyihalar ekspert guruhi tomonidan baholanib, guruxlardagi 1 ta ishtirokchining loyihasi eng maqbul deb topilib, tasdiqdan o'tgan loyiha keyingi bosqichga tavsiya etiladi va guruhdagi barcha ishtirokchilarga shu loyiha ustida ish olib borishi topshiriladi. Loyihalangan detalning konstruktorlik hujjatlarini ishlab chiqish va konstruktsiyasini qurish. Buyumning sifati deganda, uning vazifasiga

ko'ra insondagi muayyan talablarni qondirishga yaraydigan xususiyatlari tushuniladi. Demak, buyum sifati talablar orqali aniqlansa, iste'molchi talablari esa buyumning sifatiga nisbatan ko'yiladi, ya'ni sifat va talablar o'zaro bog'langan.

Ular inson talablarini qondiradigan quyidagi xususiyatlardan iborat:

- estetik talablar. Estetik xususiyatga ega bo'lmagan buyum foydasiz buyumga aylanadi, chunki u o'z maqsadli vazifasini insonning estetik talabini qondiradigan o'ziga xos xususiyatni bajara olmaydi. Estetik ehtiyoj, go'zallik qonunlariga ko'ra, insonning go'zallikka va ijodga bo'lgan talablarini bildiradi;
- gigienik talablar. Ushbu talablar buyumni tuzuvchi materiallarning inson organizmiga zarasizligi xamda buyumning konstruksiyasiga bog'lik. Buyum materiali va rangi zarasiz xomashyolardan tayyorlanishi v.h.;
- ekspluatatsion talablar. Buyumning iste'mol davrida shaklini saqlovchanligi, chidamliligi, material va ranglarining pishiqiligi orqali namoyon bo'ladi;
- ergonomik talablar. Antropometrik va psixo-fiziologik ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi, ya'ni buyumdan biron bir vazifa bajarishda foydalanilganda uning harakatlanishi qulay bo'lishi kerak;
- funksional talablar. Buyumning mo'ljallanishiga karab aniklanadi;
- texnik-iqtisodiy talablar. Konstruktiv jixatdan unchalik murakkab bo'lmagan, sodda ko'rinishda, konstruktiv ishlov berish qulay va tejamkor bo'lishini belgilaydi.

4-bosqich. Berilgan detalga asos konstruksiya va modellashirishni ishlab chiqish. Barcha konstruksiyalash usullari nazariy tayanchsiz, konstruktoring shaxsiy tajribasi va intuitsiyasiga asoslangani sababli qator davlatlar hamkorligida konstruksiyalashning umumiy uslubini yaratish uchun buyumlarni konstruksiyalash sohasida muxim masalalar echildi:

- buyumni konstruksiyalash bo'yicha nufuzli davlatlar tiliga xos atamalar majmui tuzildi;
- konstruktorlik hujjatlarining yagona tizimiga asoslangan buyum konstruksiyasiga oid texnik chizmalar qoidalari ishlab chiqildi;
- ish faoliyatiga qarab buyumlarni yagona konstruksiyalash uslubining nazariy asoslari yaratildi;
- buyumlar asosiy turlarining bazaviy konstruksiyalari tuzildi;
- buyum detallari gradatsiya tamoyillariga asoslanib tavsiya qilindi;
- konstruksiya tuzishda materiallar xususiyatlarini hisobga olish bo'yicha tavsiyalar tuzildi;
- konstruksiyada texnologiyaning hisobga olinadigan xususiyatlari ko'rsatildi.

Guruh ishtirokchilari ekspert guruhi tomonidan eng maqbul deb topilgan detal loyihasi va konstruktorlik hujjatlari asosida detalning konstruksiyasini quradi.

5-bosqich. Ekspert guruhi va o'qituvchi tomonidan ishlab chiqilgan yangi konstruksiyalar, yuqorida ko'rsatilgan talablar asosida (100 ballik tizimda) baholanadi.

Talabalarning, ushbu ta'lim texnologiyasi asosida tashkil etilgan dars mashg'ulotida o'zlashtirish darajasi mavzuga oid "iSpring" dasturi yordamida tuzilgan noan'anaviy test savollari orqali aniqlanadi (8-rasm).

Деталларнинг чизмаларидаги чизик турлари рақамлар орқали белгилаб қўйилган. Ушбу чизмада берилган чизик турларининг номини аниқлаб, аниқланган номлар ёнига мос рақамларни ёзинг.

☐ Ўзги нуқтати штрих-пунктир чизик, ☐ Асосий туташ
☐ йўғон чизик, ☐ Ингичка туташ синик чизик, ☐ Штрих
☐ чизик, ☐ йўғон штрих-пунктир чизик, ☐ Тўлқинсимон
☐ туташ чизик, ☐ Улуқ чизик, ☐ Ингичка туташ чизик, ☐
☐ Ингичка штрих-пунктир чизик.

Отправить

2.17-рasm. Чизик турларига oid noan'anaviy test savollari

Natijalar. Tadqiqot davomida, dars mashg'ulotlarini yuqorida ta'kidlangan innovatsion ta'lim texnologiyasi asosida samarali tashkil etishga oid amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Ushbu ta'lim texnologiyasidan foydalanib mashg'ulotlarni tashkil etishda quyidagi:

Dars samaradorligi ortadi;

Talabalarining darsga bo'lgan motivatsiyasi ortadi;

Darsda talabalarining faolligi ortadi;

O'qituvchi va talabalarining hamkorligi ta'minlanadi;

Talabalarining mavzuga oid bilim va ko'nikmalari mustahkamlanadi;

Talabalar yakka, guruh va jamoa bo'lib faoliyat olib boorish ko'nikmasiga ega bo'lishi kabi afzalliklarga erishiladi.

Xulosa va tavsiyalar. Yuqoridagilardan kelib chiqib, an'anaviy va asosiy o'quv jarayonida Effective practical project texnologiyasidan foydalanish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi. Ushbu tavsiyalar hozirda va kelajakda o'quv faoliyatini amalga oshirish uchun Effective practical project texnologiyasidan foydalanishning ijobiy ta'sirini ko'rsatadi. Xulosa qilib aytganda Effective practical project innovatsion ta'lim texnologiyasi asosida ta'limni tashkil etish orqali talabalarni hamma joyda ma'lum bir fanga oid bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlari ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Turayev, X.A. Bo'lajak chizmachilik fani o'qituvchilarining loyihalash-konstruktorlik kompetentligini rivojlantirish metodikasini takomillashtirish. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. 2022. 83-106-betlar.

2. Turayev, X.A. Using innovative technologies in drawing classes. Innovative technologica. Methodical research journal. 2022. Volume 3, Issue 9, p. 148-151.

3. Turayev, X.A. Improving the development model of project competence of future drawing teachers. Universum: технические науки. Электронный научный журнал. 2022. №2(95), с. 62-65.

4. Turayev, X.A. Methodical recommendations on the implementation of the theme of forty in drawing lessons graphically. Science and Education. Scientific Journal. 2022. Volume 2, Issue 2, p. 264-268.

5. Turayev, X.A. Methodical recommendations on the implementation of the theme of forty in drawing lessons graphically. Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 2. – С. 264-268.

6. Петухова А.В. “Инженерно-графическая подготовка студентов в профессионально-ориентированной образовательной среде вуза”. Дис. ... канд. пед. наук. – Новосибирск: 2009. – с. 186.

7. Рукавишников Е.Л. “О проблемах преподавания “Инженерной графики” студентам, не имеющим базовых знаний по черчению” // Педагогика: традиции и инновации: материалы I Междунар. науч. конф. - Челябинск, 2011. с. 86.

8. Фазлулин Э.М., Рябов В.А., Яковук О.А. “Использование программ 3д-моделирования при обучении инженерной графике”. // <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-programm-3d-modelirovaniya-pri-obuchenii-inzhenernoy-grafike>.

**OLIY TA'LIM MUASSASALARI O'QITUVCHILARINING
PEDAGOGIK QOBILIYATINI INTEGRATIV YO'NALISHDA
TAKOMILASHTIRISH**

*Xasanova Gulnoza Ilxom qizi,
Jizzax davlat pedagogika universiteti o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Oliy ta'lim tizimida rivasdabarkamolshaxsvamalakalimutaxasislarni tarbiyalab voyaga yetkazish jamiyat taraqqiyotini taminlovchi strategik maqsad sifatida belgilangan. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini takomilashtirishning pedagogik imkoniyatlari o'rganilgan va muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: Integratsiya, pedagog, kadrlarni tayyorlash, zamonaviy talab, strategik maqsad, mutaxasis, tiklash, to'ldirish, ta'lim mazmunining yaxlitligi, fanlararo aloqalarni, ta'lim dasturlari.

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО МАСТЕРСТВА
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЙ В
ИНТЕГРАТИВНОМ НАПРАВЛЕНИИ**

*Хасанова Гулноза Ильхом кызы,
Преподаватель Джизакского государственного педагогического
университета*

Аннотация: в рамках системы высшего образования воспитание всесторонне развитой личности и квалифицированных специалистов определяется как стратегическая цель, обеспечивающая развитие общества. В статье исследуются и обсуждаются педагогические возможности повышения педагогического мастерства преподавателей высших учебных заведений.

Ключевые слова: интеграция, педагог, подготовка кадров, современный спрос, стратегическая цель, специалист, восстановление содержания образования, оснащенность, целостность, междисциплинарность, образовательные программы.

**DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL ABILITIES OF TEACHERS
OF HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN AN INTEGRATIVE
DIRECTION**

*Khasanova Gulnoza Ilkhom kizi,
Teacher of Jizzakh State Pedagogical University*

Abstract: within the framework of the higher education system, education of well-rounded individuals and qualified specialists is defined as a strategic goal that ensures the development of society. Pedagogical possibilities of improving the pedagogical skills of teachers of higher educational institutions are studied and discussed in the article.

Key words: integration, teacher, personnel training, modern demand, strategic goal, specialist, restoration of educational content, equipment, integrity, interdisciplinarity, educational programs.

Kirish. Bugungi kunda oliy ta'lim sifatini oshirishda yangi zamonaviy talablarga javob beradigan pedagog kadrlarni tayyorlash tizimini takomillashtirish muhim

hisoblanmoqda. Uzluksiz ta'lim tizimini shakllantirish, oliy ta'lim tizimi doirasida barkamol shaxs va malakali mutaxasislarni tarbiyalab voyaga yetkazish jamiyat taraqqiyotini taminlovchi strategik maqsad sifatida belgilangan. Shu boisdan ham oliy ta'lim muassasalari, shuningdek, maktabgacha ta'lim yo'nalishi zimmasiga bir qator muhim vazifalarni ijobiy xal etish, zamon talablariga to'liq javob bera oladigan mutaxasislarni tayyorlab berish kabi ma'suliyati yuklanmoqda. Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilarining pedagogik qobiliyatini shakllantirish muammosining nazariy va amaliy jihatdan o'rganish ushbu tizmida amalga oshirilishi lozim bo'lgan bir qator muhim vazifalar mavjudligini ko'rsatmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar taxlili. O'qituvchining pedagog sifatida shakllantiradigan va pedagogik mahoratini tavsiflovchi pedagogik qobiliyatlar majmuasini qamrab olishga nisbatan tadqiqot ishlari olimlar tomonidan turli bosqichlarda olib borilgan.

XX asrning 70-80-yillarda o'qituvchining xarakter-xislatlari, pedagogik qobiliyatlari, unda tarbiyachilik mahoratini tarkib toptirish shartlari chuqur o'rganildi. Jumladan, rus olimasi N.V.Kuzmina o'qituvchilik faoliyatida pedagogik qobiliyatlarning o'rni va ularni tarkib toptirishga oid qator ilmiy-tadqiqot ishlarini olib borgan. U o'z tadqiqotlarida pedagogik qobiliyatlarni gnostik (bilishga oid), proyektiv (oldindan rejalashtirishga qaratilgan), konstruktiv, tashkiliy va kommunikativ turlarga ajratib, ularning har biriga chuqur psixologik ta'rif beradi. N.V.Kuzmina pedagogik qobiliyatning muhim alomatlari qatoriga kuzatuvchanlikni ham kiritadi, o'qituvchining bu hislati o'quvchining ichki kechinmalari, his-tuyg'ulari kabi omillarni aniqlashga xizmat qiladi.

Tadqiqotchi A.I.Shcherbakov fikriga ko'ra, pedagogik faoliyat – bu o'qituvchi oldiga jiddiy talablar qo'yadigan murakkab psixologik aktdir. Pedagogik faoliyat o'qituvchini chuqur va puxta bilimga, pedagogik qobiliyatga, mustahkam xarakterga, yuksak ma'naviyatga ega bo'lishini taqozo qiladi. A.I.Shcherbakov o'qituvchi shaxsi oltita kasbiy-tarkibiy qismdan iborat ekanligini ta'kidlaydi:

1	yuksak saviyadagi bilim va madaniyat;
2	yo'nalishning aniq ifodalanganligi;
3	yuksak axloqiy hislarning mavjudligi;
4	yuqori darajada yuzaga keluvchi faollik va barqaror mustaqillik;
5	qat'iy va silliq xarakter;
6	pedagogik qobiliyatlar.

Pedagog olim I.P.Podlasiy pedagogik qobiliyatning tuzilishini quyidagi tarzda aniqlashtirgan:

1) tashkilotchilik – ta'lim oluvchilarni jipslashtirish, ularning faoliyatini rejalashtirish, jamoaviy ishga jalb etish, yakunlarini chiqarish;

2) diagnostik – o'quv materialini tanlay olish, o'quv materialini tushunarli, aniq, obrazli, ishonchli va tizimli bayon eta olish; o'quvchilarning bilishga qiziqishlari va intellektini rivojlantirishni rag'batlash, o'quv-biluv faolligini oshirish hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ijodkorlikka qobiliyatlilik;

3) pertseptiv – ta'lim oluvchilarning ichki olamiga ta'sir ko'rsatish; ularning emotsional holatini xolis baholash, psixikasidagi o'ziga xosliklarni aniqlay olish ko'nikmasi;

4) kommunikativ – ta'lim oluvchilar va jamoa bilan pedagogik maqsadga

qaratilgan munosabatni o'rnatish o'rnatish ko'nikmasi;

5) suggestiv (suggestiya - ishontirish) – o'quvchilarga emotsional ta'sir ko'rsatish;

6) tadqiqotchilikka doir – pedagogik jarayon va vaziyatlarni anglash hamda ob'ektiv baholay olish ko'nikmasi;

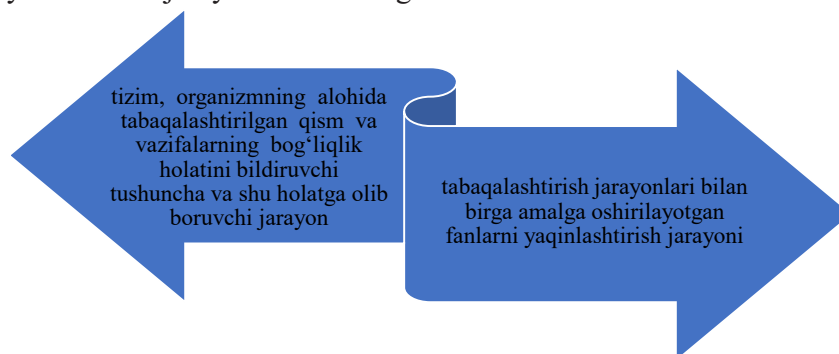
7) ilmiy-bilishga doir – tanlangan ixtisoslikka doir belgilangan hajmdagi ilmiy bilimlarni egallay olish qobiliyati;

8) gnostik – ob'ekt, jarayonni va o'z faoliyati natijalarini tadqiq etish hamda olingan natijalar asosida uni korrektsiyalay olish qobiliyati.

Pedagogika va psixologiya sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlarga asoslanib, bizningcha, o'qituvchining pedagogik qobiliyatlarini quyidagicha klassifikatsiya qilish mumkin.

Tadqiqotlar metodologiyasi. Ta'lim va tarbiya jarayoni har bir o'qituvchidan ulkan aql-zakovat, sabr-toqat, matonat, o'quvchilarga va o'z kasbiga yuksak mehmuxabbatli bo'lishni talab etadi. O'qituvchining doimo izlanuvchan, bilim va tajribasini orttirib borishi, o'quvchilarni chuqur tushunish, ularning ichki dunyosini payqay olishi, o'sish va rivojlanish darajalarini nazorat qilib borishi na zarur paytda so'z, ish yoki amaliy harakat bilan yordam bera olish qobiliyati ta'lim va tarbiya jarayonining integratsiyalashni ta'minlovchi omillardir.

Integratsiya atama va uslubiy nuqtayi nazardan hodisa sifatida nima ekanligini ko'rib chiqaylik. "Integratsiya" lotincha integratio- tiklash, to'ldirish, integer-butun so'zlaridan kelib chiqqan. Integratsiya fanlararo va fanlararo aloqalarni, turli ta'lim dasturlari o'rtasidagi o'zaro aloqalarni o'rnatish orqali ta'lim mazmunining yaxlitligiga erishish jarayoni va natijasidir. Bu so'z mohiyatidan kelib chiqqan holda integratsiyani ikki xil jarayon sifatida anglashimiz mumkin.

Fanlararo aloqadorlik asosida tanlangan muayyan o'quv fanining mazmuni u yoki bu fanga aloqador bo'lgan ba'zi umumiy ifodalardan iborat. Bizning davrimiz uchun fanlar integratsiyasi olamning umumiy holati haqida yanada izchilroq tasavvurga ega bo'lish odatiy hol. Bu muammoni bir fan doirasida hal etish mumkin emas. Shuning uchun ta'lim tizimida o'quv fanlarining birlashtirish va umumiy mazmunini yaxlit modellarda ifodalash jarayoni davom etmoqda.

Maktabgacha ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarni integrativ yondashuv asosida kasbiy tayyorlash ta'lim tizimi oldiga birqancha muammolarni qo'yimoqda. Mazkur vazifalarni yechish uchun o'quv fanlararo aloqadorlikni taminlashning ilmiy jihatdan asoslash maqsadida har bir o'quv fanining fanlararo aloqadorlikda mazmunini tanlash ta'lim jarayonida qo'llanilayotgan so'nggi pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda o'quv fanlarining bir biri bilan o'zaro bog'langan tizimini shakllantirish lozim. O'quv fanlarining o'zaro bog'lab o'rganish talabalarga olamni bir butunlikda anglashga imkon beradi. Bunday kompetentga ega bo'lgan o'qituvchi

maktabgacha ta'lim tashkilotlarida markazlar faoliyatini integrativ holatda tashkil eta oladi va maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurini tizimlarning o'zaro bog'langanligi haqidagi bilimlar bilan boyitadi.

Taxlil va natijalar. Qobiliyat – odam psixikasining eng muhim xususiyatlaridan biri bo'lib, bu xususiyatlarni xaddan tashqari keng to'ldirish imkoni oqibatida qandaydir bir qobiliyatning nisbiy zaifligi, hattoki shunday bu qobiliyat bilan hammasidan ko'ra bir-biri bilan chambarchas bog'liq faoliyatning muvafaqqiyatli bajarish imkoni aslo yo'q emas. Shu boisdan ham pedagogika oliy ta'lim muassasalariga o'qituvchilik kasbini sevgan, unga chin ko'ngildan qiziqqan va moyilligi bo'lgan iqtidorli yoshlarga qabul qilinishi lozim.

Pedagogik faoliyatning samarali bo'lishi uchun o'qituvchida qobiliyatning quyidagi turlari mavjud bo'lmog'i va tarbiyalab etishtirmog'i lozim.

Bilish qobiliyati - fanning tegishli sohalariga oid matematik, fizika, biologiya, adabiyot va xokazolarga doir qobiliyatdir. Bunday qobiliyatga ega bo'lgan o'qituvchi fanni o'quv kursi hajmidagi emas balki ancha va chuqurroq biladi, o'z fani sohasidagi kashfiyotlarni xamisha kuzatib boradi, materialni ipidan ignasigacha biladi, unga nixoyatda qiziqadi oddiy tadqiqot ishlarini ham bajaradi.

Tushuntira olish qobiliyati - o'quv materialini o'quvchilarga tushunarli qilib bayon eta olish, o'quvchilar mustaqil ravishda faol fikrlashga qiziqish uyg'otish qobiliyatidir. O'qituvchi zarur xollarda o'quv materiallarini o'zgartira olishi, qiyin narsani oson, murakkab narsani oddiy, noaniq narsani tushunarli qilib o'quvchilarga etkaza olishi darkor o'quvchilar ruhiyatini hisobga olish zarur. Qobiliyatli pedagog o'quvchilarning bilim va kamolat darajasini hisobga oladi, ularning nima bilishlari va hali nimani bilmasliklarini nimani unitib qo'rganlarini tasavvur etadi.

Kuzatuvchilik qobiliyati – o'quvchining, tarbiyalanuv-chining ichki dunyosiga kira olish qobiliyati, o'quvchi shaxsni va uning vaxtinchali ruhiy xolatlarini juda yaxshi tushuna bilish bilan bog'liq bo'lgan pedagogik kuzatuvchanlikdir. Bunday o'qituvchi o'quvchining ruhiyatidagi ko'z ilgamas o'zgarishlarini ham tez farqlab oladi. O'quvchilar bunday o'qituvchilar haqida: Qaramayotganga o'xshaydiyu, hamma narsani ko'rib turadi. O'quvchining hafa bo'lganini yoki dars tayyorlamayotganligini ko'zidan biladi, deydilar.

Nutq qobiliyati – nutq yordamida, shuningdek imo ishora vositasida o'z fikr va tuyg'ularini aniq va ravshan ifodalash qobiliyati. Bu o'qituvchilik kasbi uchun juda muhimdir.

O'qituvchining nutqi darsda hamisha o'quvchilarga qaratilgan bo'ladi. O'qituvchi yangi saboqni tushuntirayotgan, o'quvchining javobini tahlil qilayotgan yoki tanqid qilayotgan bo'lsa ham uning nutqi xamisha o'zining ichki kuchi, ishonchi, o'zi gapirayotgan narsaga qiziqqanligi bilan ajralib turadi. Fmkrning ifodasi o'quvchilar uchun aniq, sodda tushunarli bo'ladi.

Tashkilotchilik qobiliyati – birinchidan , o'quvchilar jamoasini uyushtirish, jipslashtirish, muhim vazifalarni hal etishga ruhlantirishni, ikkinchidan, o'z ishini to'g'ri uyushtirishini nazarda tutadi.

O'z ishini tashkil etish deganda ishni to'g'ri rejalashtira olish va uni nazorat qila bilish nazarda tutiladi. Tajribali o'qituvchilarda vaqtni o'ziga hos, xis etishini vaqtga qarab to'g'ri taqsimlay olish, belgilangan muddatga ulgurish xususiyati hosil bo'ladi.

Obro' orttira olish qobiliyati – o'quvchilarga bevosita emotsional-irodaviy ta'sir ko'rsatish va shu asosda obro' qozona olishdir. Obro' faqat shu asosdagina emas, balki o'qituvchining fani yaxshi bo'lishi, mehribonligi, nazokatligi va xokazolar asosida ham qozoniladi. Bu qobiliyat o'qituvchi shaxsiy sifat-larining butun bir yig'indisiga, chunonchi uning irodaviy sifatlariga dadilligi, chidamliligi va xokazolarga, shuningdek o'quvchilarga ta'lim hamda tarbiya berish mas'uliyatini his etishga o'zining haq ekanligini ishonishga, bu ishonchni o'quvchilarga etkaza olish qobiliyatlarga hma bog'liq.

To'g'ri muomala qila olish qobiliyati - bolalarga yaqinla-sha olish, ular bilan pedagogik nuqtai nazardan juda samarali o'zaro munosabatlar o'rnatish, pedagogik nazokatning mavjudligini bildiradi.

Kelajakni ko'ra bilish qobiliyati – o'z xarakatlarning oqibatini ko'ra bilishda, o'quvchining kelgusida qanday odam bo'lishi tasavvur qila olishida, tarbiyalanuvchida qanday fazilatlarini taraqqiy ettrish lozimligini oldindan aytib bera olishda ifodalanadi.

Diqqatni taqsimlay olish qobiliyati – o'qituvchi uchun diqqatning barcha xususiyatlari, hajmi, kuchi, ko'ruvchanligi iroda qila olishi, safarbarligi kabilarning taraqqiy etishi bilan izohlanadi.

Xulosa va takliflar. Shun ta'kidlash joizki, maktabgacha ta'lim yo'nalishi o'qituvchilarni integrativ tarzda fikrlash imkoniyatlarini vujudga keltirish zarur. Bunday yondashish talabalar tomonidan bilimlarni izchil o'zlashtirishga yordam beradi, ya'ni bir holatdan ikkinchi holatga ko'chirib qo'llash ko'nikmasini tarkib toptiradi. O'qituvchilarga fanlar bo'yicha o'zlashtirgan bilimlarini hozir o'rganilayotgan bilimlar bilan birlashtirish fanlararo aloqadorlikni ta'minlashga yordam beradi. Integratsiya ta'limdagi muhim innovatsion hodisalardan biridir. Ta'lim jarayoniga integratsiyalashgan yondashuv rivojlangan mamlakatlarda ta'lim sifatini oshiruvchi muhim vositadir.

Adabiyotlar.

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida. – T.: O'zbekiston, 2017. – 4b.

2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni // O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlar to'plami. – T., 2017. – B. 37.

3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora tadbirlar to'g'risida" gi qarori 2018 yil 5 iyun.

4. Erkaboeva N. Pedagogik mahorat / O'quv qo'llanma. – Qo'qon: Qo'qon DPI nashriyoti, 2020. – 143 bet.(12-bet)

5. R.Mavlonova, D.Abdurahimova. Pedagogik mahorat. O'quv qo'llanma.-T ., □Fan va texnologiya□, 2009, 176 bet. 43,35b

6. Mavlonova R.A., To'raeva O., Xoliqberdiev K. Pedagogika (darslik). – T.: O'qituvchi, 2001. – 510 b.

7. Davletshin M.G. va boshq. Qobiliyat va uning diagnostikasi. – T.: O'qituvchi, 1997. – 134 b.

8. Davletshin M.G. Zamonaviy maktab o'qituvchisining psixologiyasi. – T.:O'zbekiston, 1999. – 30 b.

9. Zunnunov A. Pedagogika tarixi. – T.: Sharq, 2004. – 336 b.

10. Ibragimov X., Abdullaeva Sh. Pedagogika - o'quv qo'llanma. – T.: FAN, 2004. – 182 b.

11. G. I. Xasanova, Oliy ta'lim muassasalari pedagoglarining kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishning mazmuni. - Academic research in educational sciences, 2021.

12. G. I. Xasanova, (2021). Bolaga yo'naltirilgan ta'limni amalga oshirishda tarbiyachining kasbiy kompetentsiyasining ahamiyati. Academic research in educational sciences, 2(9), 1051-1056.

OLIY PEDAGOGIK TA'LIM MUASSASALARIDA "KOMPOZITSIYA" FANINI O'QITISHNING PEDAGOGIK NAZARIYA HAMDA BADIY TA'LIM AMALIYOTIDAGI HOLATINING TAHLILI

*Xasanova Munisa Ziyodulla qizi,
Nizomiy Nomidagi Toshkent Davlat Pedagogika Universiteti Tasviriy san'at
kafedrasi katta o'qituvchisi.*

ANNOTATSIYA. Oliy pedagogik ta'limda bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish va rivojlantirishda ularda ijodiy-kreatik kompetensiyalarni rivojlantiri muhim ahamiyatga ega. Bu muammo, ayniqsa, bevosita ijodiy faoliyat bilan bog'liq bo'lgan fanlarni o'qitishda alohida dolzarblik kasb etadi.

Kalit so'zlar: kompozitsiya, kompetensiya, pedagog, tasviriy san'at, innovatsiya, texnologiya, takomillashtirish, innovatsion texnologiyalar asosida takomillashtirishning, metodika.

АНАЛИЗ СОСТОЯНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ ПРЕДМЕТА «КОМПОЗИЦИИ» В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ И СОСТОЯНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Хасанова Муниса Зиёдулла қизи,
Старший преподаватель ТДПУ им. Низоми.*

АННОТАЦИЯ. При более высокой педагогической подготовке важно, чтобы важно разрабатывать творческие конкурентные конкуренции в формировании и развитии профессиональной компетенции будущих специалистов. Эта проблема особенно актуальна для преподавания предметов, связанных непосредственно с творческой деятельностью.

Ключевые слова: композиция, компетентность, педагог, изобразительное искусство, инновация, технология, совершенствование, совершенствование на основе инновационных технологий, методология.

ANALYSIS OF THE STATE OF TEACHING THE SUBJECT «COMPOSITION» IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS AND THE STATE OF ART EDUCATION

*Khasanova Munisa Ziyodulla qizi,
Senior Lecturer, TDPU named after Nizomi.*

ANNOTATION. With higher pedagogical training, it is important that it is important to develop creative competitive competitions in the formation and development of professional competence of future specialists. This problem is especially relevant for teaching subjects directly with creative activity.

Key words: composition, competence, teacher, visual arts, innovation, technology, improvement, improvement based on innovative technologies, methodology.

Kirish. Tasviriy va amaliy san'at sohasida mutaxassislar tayyorlash tizimida "Kompozitsiya" faning mazmuni va metodikasi, qo'llaniladigan metodik yondashuvlar, yaratiladigan pedagogik shart-sharoitlarni jamiyatning ta'limiy ehtiyojlari asosida muntazam tarzda takomillashtirib borishni taqozo etadi. Bu borada, shubhasiz, innovatsion texnologiyalarni yaratish, ulardan foydalanishning ilmiy asoslarini yaratish muammoning yechimlaridan biri sifatida e'tirof etilishi

mumkin. Zero, har qanday sohaning barcha komponentlari jamiyat taraqqiyotiga monand tarzda yangilanib, takomillashtirib borishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Ta'kidlash joizki, tasviriy san'at ta'limida "Kompozitsiya" fanini o'qitishda ko'p asrlik xorijiy va mahalliy tajribalar mavjud bo'lib, mazkur fan mazmunini takomillashtirishda qo'llaniladigan har qanday innovatsion texnologiyalarni zamonaviy badiiy ta'lim amaliyotiga joriy etishni tarixiy tajribalarning tanqidiy-tahliliy o'rganish natijalariga asoslanmasdan amalga oshirib bo'lmaydi. Ayniqsa, Italiya, Gollandiya, Germaniya, Fransiya, Rossiya kabi Yevropa mamlakatlarida Leonardo da Vinchi, Ejen Delakrua, Albrext Dyurer, Leon Batista Alberti, K. Van Mander, N. Pussen, U Xogart, Yuon kabi rassom va tadqiqotchilar tomonidan ilgari surilgan kompozitsiya va uning qonuniyatlari, tasviriy san'at sohasida mutaxassislar tayyorlashda bu qonuniyatlardan foydalanish texnologiyalari, qonuniyatlarga muvofiq tarzda texnologiya va metodikalarni takomillashtirib borish bosqichlariga oid tarixiy tajribalarning tahlillari zamonaviy sharoitda kompozitsiyani o'qitish mazmunini taokmillashtirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Kompozitsiya masalalari pedagogika sohasida amalga oshirilgan tadqiqotlarda ham keng miqyosda tadqiq etilgan. Xususan, S.A. Drozdov pedagogika oliy ta'lim muassasalarining badiiy-grafika fakulteti sirtqi bo'limida tahsil olayotgan 1–2-kurs talabalarining obrazli tafakkurini rivojlantirishda kompozitsiyadan maxsus mashqlar tizimini ishlab chiqar ekan, kutilgan natijalarga erishish uchun nafaqat muammoning pedagogik va psixologik masalalariga, balki, tarixiy, falsafiy masalalarga ham alohida e'tibor qaratish lozimligiga ishora qiladi. Jumladan, falsafiy aspekt sifatida rassomning ijod qilish jarayonining bosqichlarida uning obrazli tafakkurini rivojlantirishni ko'rsatgan bo'lsa, tarixiy aspekt sifatida Rossiyada "Kompozitsiya"ni fan sifatida o'qitish tarixini xorijiy tajribalar bilan qiyosiy talqinda taqdim etgan. Bu tadqiqot, avvalo, pedagogik tadqiqot bo'lganligi bois bizni, birinchi navbatda, kompozitsiyani o'qitish jarayonida talabalarda obrazli tafakkurni rivojlantirishning pedagogik tizimi, uning pedagogik modeli alohida qiziqish uyg'otdi. Shuningdek, pedagogik tadqiqotlarning natijalarini baholashning muhim komponenti – talabalarining kompozitsiya sohasida bajargan ishlarini baholash mezonlari bizning tadqiqotimiz uchun andaza vazifasini o'tadi.

S.A. Drozdovning dissertatsiyasida kompozitsion faoliyat davrida talabalarda obrazli tafakkurni rivojlantirishning pedagogik va psixologik hamda metodik jihatlari ishlab chiqilgan. Dissertatsiyaning badiiy pedagogika nuqtai nazaridan ilmiy qiymati shundaki, dissertant haqli ravishda takidlaganidek, kompozitsiyaning asosiy didaktik vazifasi talabalarda obrazli tafakkurni rivojlantirishga yo'naltirilishi lozim. Zero, kompozitsion mushohada tafakkurni rivojlantiradi. Tafakkurning barcha turlari, ayniqsa, intellektual va badiiy tafakkur mukammal kompozitsion yechimga ekan bo'lgan tasviriy san'at asari yaratishning muhim shartlaridan biridir.

Tadqiqot metodologiyasi. Kompozitsiya fanining nazariy asoslarini tadqiq etgan olimlar, amaliyotchi rassomlar uning qonuniyatlarini taokmillashtirishda, birinchi navbatda, ta'lim oluvchilarda o'quv materiallari, axborotlarni idrok etishga bo'lgan sensor qobiliyatlar, ya'ni ma'lumotni qabul qilish, idrok etishning ongilligiga alohida e'tibor qaratganlar. Demak, kompozitsiyaga nisbatan amal qilinadigan bu qonuniyat, barcha o'quv fanlari qatori zamonaviy sharoitda ham mazmunan, metodik yondashuv nuqtai nazaridan takomillashtirishning asosiy pedagogik talabalaridan biri sifatida qaralishi lozim. Masalan, kompozitsiya qonuniyatlarining asosiy komponentlari – ob'ekt (kompozitsiya)ni tasvir yuzasidan to'g'ri joylashtirish (komponovka), kompozitsiya (kartina) qismlarining o'zaro mutanosibliigi hamda muvofiqligi,

rangshunoslik yechimlariga oid qonuniyatlar asrlar davomida amal qilinib kelinmoqda. Shu boisdan ham zamonaviy sharoitda kompozitsiyaning mazmunini takomillashtirishda, avvalo, innovatsion yondashuvlardan foydalanishga ustuvor tarzda ahamiyat qaratish maqsadga muvofiq.

Tasviriy san'atda kompozitsiyaning o'ziga xosligi uning tur va janrlarida ham yaqqol namoyon bo'ladi. Kompozitsiya esa tasviriy san'atning barcha tur va janrlarining ijodiy cho'qqisi sanaladi. Maslan, portret janrida obrazning asosiy parametrlari sifatida insonning fiziologik va anatomik parametrlari muhim rol o'ynaydi. Bu omil Uyg'onish davrining buyuk olimi, muhandisi, ixtirochisi va rassomi Leonardo da Vinchining ijodida yaqqol namoyon bo'lgan. Uning tadqiqotchilik, ixtirochilik va badiiy ijod maktabi turli iurli aspektlarda rivojlantirib borildi. Shu tariqa tasviriy san'atning nazariy asoslari, kompozitsiya qonuniyatlarini o'zlashtirishda turli yo'nalishdagi maktablarning ta'lim tizimlari shakllanib, rivojlanib bordi.

Oliy badiiy pedagogika ta'limida faoliyat ko'rsatayotgan professor-o'qituvchilarning kompozitsiyaga oid bilimlarini oshirish maqsadida malaka oshirish kurslarida yangi manbalar, jumladan mahalliy va xorijiy mutaxassislar tomonidan yaratilgan ilmiy-metodik ishlanmalar bilan tanishtirish hamda ulardan amaliy pedagogik faoliyatda foydalanish yuzasidan tavsiyalar berish ularning kompozitsiya saboqlarini samarali kechishini ta'minlaydi.

Ta'limning raqamli texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini, jumladan oliy badiiy pedagogika ta'limida tasviriy san'at, xususan, kompozitsiyani o'qitish jarayonining didaktik imkoniyatlarini oshiruvchi manba sifatida ahamiyatlidir. Bu, o'z navbatida, bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilari tayyorlaydigan oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilarining kompyuter savodxonligini oshirishni taqozo etadi.

Tahlil va natijalar. Kompozitsiyaning yana bir o'ziga xos xususiyati tasviriy san'atning tur va janrlarida o'ziga xoslik kasb etishi bilan izohlanadi. Manzara janrida esa boshqa janrlarda umumiy tarzda qo'llaniladigan perspektiva va planlilik kompozitsiyaning asosiy qonuniyati sifatida ustuvor tarzda qo'llaniladi, ya'ni ob'ekt (tabiat ko'rinishi), undagi buyum, detallarning joylashishi havo va chiziqli perspektiva qonuniyatlariga qat'iy amal qilingan holdi tasvirlanadi.

Ta'kidlab o'tkanimizdek, kompozitsiya qonuniyatlari yillar davomida ishlab chiqilgan hamda tarixan qat'iy qonuniyat sifatida e'tirof etilish jarayonida bir qator yangi shakllarga ega bo'lib bordi. Xususan, bo'lajak rassomlar tomonidan kompozitsiya qonuniyatlarini o'rgatish jarayoniga samarali ta'sir ko'rsatuvchi metod va yondashuvlar muttasil o'zgarib, takomillashib borgan. Tabiiyki, insoniyat tarixidagi rivojlanish tendensiyalari barcha sohalarida, jumladan, tasviriy san'at, xususan oliy pedagogika ta'limida kompozitsiyani o'qitish mazmunini takomillashtirishda innovatsion yondashuvlarni qo'llashni taqozo etadi. O'z navbatida, yangilik, ya'ni innovatsiyalar qo'llaniladigan texnologiyalarning asosini tashkil etadi.

Talabalarda kompozitsiyaga oid nazariy bilim va amaliy malakalarni takomillashtirishda didaktikaning bosqichma-bosqich rivojlantirish printsipiga amal qilib, har bir bosqichda sifat ko'rsatkichlari ortib borishi uchun qulay muhit o'ziga xos pedagogik shart-sharoitni yuzaga keltirish lozim.

Har bir voqealarni estetik hodisa sifatida idrok etishda talabalarda tahlil qilish, taqqoslash, abstraksiyalash, konstruksiyalash, transformatsiyalash va yakunda umumlashtirish kompozitsiya yaratishning asosiy shartlaridan biri ekanligini anglash hamda tasviriy faoliyatda unga ongli tarzda amal qilish kompetensiyalarini tarkib toptirish.

Kompozitsion faoliyatning yordamchi funktsiya bajaruvchi komponentlari – kuzatish natijalari asosida material to'plash, ulardan kompozitsiya variantlari uchun qoralama, eskizlar va kompozitsiya variantlarini yaratish, bu jarayonda tasviriy san'atning qonuniyatlari va tasviriy-ifodaviy vositalaridan maqsadga muvofiq tarzda foydalanish kompetentsiyalarini shakllantirish hamda bosqichma-bosqich rivojlantirib borish. Bularning barchasi didaktik talablar sifatida oliy badiiy pedagogik ta'limda talabalarining kompozitsiyaga oid kompetentsiyalarini rivojlantirish mazmunini takomillashtirishning asosiy parametrlari hisoblanadi hamda ularga monand mashqlar tizimini ishlab chiqish va ularga mos texnologik yondashuvlarni qo'llash talabalarda kompozitsion faoliyat sifati va samaradorligini oshirishning pedagogik shart-sharoitlarini tashkil etadi

Xulosa. Kompozitsiyani fan sifatida tizimli hamda mukammal qonuniyatlar asosida o'qitish 17-asrda Bolonyada aka-uka Karrachilar tomonidan badiiy akademiya tashkil etilishi bilan o'zil-kesil yo'lga qo'yildi. Biroq, insoniyat faoliyati bilan bog'liq bo'lgan har qanday sohada bo'lganidek, jamiyatning yangi talablari asosida kompozitsiya fani ham muttasil ravishda rivojlantirilib, takomillashtirilib borildi. Bu jarayon, birinchi navbatda, ta'lim jarayonida kuzatildi. Shuning uchun oliy badiiy ta'lim tizimida "Kompozitsiya" fanini o'qitishning mazmunini va qo'llaniladigan metodikalar, pedagogik yondashuvlar, xususan, innovatsion texnologiyalar vositasida takomillashtirishning ilmiy asoslarini tadqiq qilishning metodologik asoslari sifatida mazkur dissertatsiya mavzusiga oid pedagogik tadqiqotlarning tahliliga ustuvor tarzda e'tibor qaratilishi mummoni yechimining eng ishonchli yo'llaridan biridir.

Materiallarining tahlilariga ko'ra kompozitsiyaga oid kompetentligini rivojlantirishga oid materiallar asosida ta'lim mazmunini takomillashtirishga xizmat qiladigan pedagogik talablarga, birinchi navbatda, o'quv materiallarini saralab olishning etakchi printsiplarini aniqlashva ular asosida amalga oshirilishi lozim. Bu materiallar, eng avvalo belgilangan me'yor va me'zonlarlar asosida talabaga ilmiy va o'quv bilim hamda malakalariga oid kompetentsiyalarni shakllantirish va rivojlantirishni ta'minlashi nazarda tutiladi.

"Kompozitsiya" o'quv fani bo'yicha talabalarining badiiy, ilmiy va o'quv bilimlarini takomillashtirishning eng asosiy bosqichlari aniqlanib, bu jarayonda o'quv faniga oid ilmiy bilimlar tizimida kompozitsiyaga oid qonuniyatlarning tavsiflari, ularni amaliy tasviriy-ijodiy faoliyatda o'zlashtirish jarayonlarining o'ziga xos xususiyatlari, qo'llaniladigan metodlar, vositalar va yondashuvlar "Kompozitsiya" fani mazmunini mantiqiy anglashga asos bo'luvchi bilimlar majmuasini shakllanishi va rivojlanishini ta'minlaydi. Bu jarayonda "Kompozitsiya" o'quv faniga oid hamda tarixan qo'llanib kelingan nazariyalar, qonuniyatlar zamonaviy sharoitda amal qilinadigan texnologiyalar bilan integrativ tarzda o'zlashtirishni ta'minlash muhim sanaladi. Shuningdek, o'quv materialini tanlab olishda qo'llaniladigan metodik yondashuv asosiy va ikkinchi darajali materiallarni klassifikatsiyalashni nazarda tutishi talab etiladi. Bu qaysi materialni qaysi bosqichda taqdim etish lozim, degan savolga o'ziga xos javob sifatida qabul qilinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. Дроздов С.А. Специальные упражнения по композиции как средство образного мышления студентов-заочников 1-2 курсов художественно-графических факультетов педвузов. Дис. ... на соискание ученой степени канд. пед. наук. – М.: 2007

2. Брагина Д.В. Развитие мышления у студентов художественно-графического факультета на занятиях композитсией (на материале натюрморта):

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М.: Про Софт, 2005.

3. Ветрова И.Б. Неформальная композиция: от образа к творчеству. – М.: Ижитса, 2002.

4. Волков Н.Н. Композиция в живописи. – М.: «Искусство», 1977.

5. Гилманова Н.В. Композиция в изобразительном искусстве. – Ташкент: Истиклол нури, 2014.

6. Голубева О.Л. Основы композиции. Учебное пособие. 2-е издание. – М.: «Искусство», 2004.

7. Груздев В.В. Метод освоения некоторых понятий композиции: Преподавание дисциплин на художественно-графических факультетах пединститутов. – Курск: КПИ, 1978.

8. Дагладиян К.Т. Развитие образного мышления средствами декоративности при освоении дисциплины «Композиция» студентами художественно-графических факультетов. – Ростов-на Дону: 2010.

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMINI TAKOMILLASHTIRISHDA XITOIY TAJRIBASI

Xaydarova Ra'no Anvarovna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiyeyi katta o'qituvchi

Annotatsiya. Inson faoliyatining har qanday sohasidagi taraqqiyotning harakatlantiruvchi kuchlaridan biri bu to'plangan jahon tajribasini taxlil qilishdir. Mamlakatimizda ayni paytda maktabgacha ta'limni tashkil etish, maktabgacha ta'lim muassasalarini sifatli ta'minlash uchun sharoit yaratishga qaratilgan loyihalarni yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu ta'limning birinchi bosqichiga aylangan maktabgacha ta'lim standartining amaliyotga joriy etilishi bilan bog'liq.

Shu bois xorijda ta'lim rivojlanishini o'rganish va tahlil qilish tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda. O'z tarixi va an'analari ega bo'lgan Xitoy maktabgacha ta'lim tizimlarida katta pedagogik salohiyat mavjud.

Ushbu maqola, mamlakatlarimizdagi maktabgacha ta'lim soxasidagi islohotlarni qiyoslash, mavjud kamchiliklarni aniqlash va bartaraf etish, o'zimizning ta'lim tizimini isloh qilish tajribasini boyitish, ta'limni rivojlantirishning yanada to'g'ri, maqbul yo'llarini topishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tashkilotlari, innovatsiya, ta'lim, tarbiya, rivojlanish, Xitoy ta'lim tizimi, tajriba, bilim, malaka, ko'nikmalar, mahorat.

ОПЫТ КИТАЯ В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Раъно ХАЙДАРОВА,

старший преподаватель ТГУВ

Аннотация. Одной из движущих сил любого развития человеческой деятельности является анализ мирового опыта. При этом в нашей стране особое внимание уделяется организации дошкольного образования и созданию условий для качественного обучения дошкольному образованию. Это связано с реализацией стандарта дошкольного образования, ставшего первой ступенью непрерывного образования.

Поэтому важно изучать и анализировать развитие образования за рубежом. Китайские системы дошкольного образования со своей историей и традициями имеют большое педагогическое значение.

Данная статья направлена на сравнение реформ в сфере дошкольного образования в наших странах, выявление и устранение существующих недостатков, обогащение опытом реформирования системы образования, поиск более правильных и приемлемых путей развития образования.

Ключевые слова: дошкольное обучение, инновация, обучение, воспитание, развитие, система образования КНР, опыт, знания, умения, навыки, мастерство.

CHINA'S EXPERIENCE IN IMPROVING THE SYSTEM OF PRESCHOOL EDUCATION

Rano A. Khaydarova
Senior Lecturer at TSUOS

Abstract. One of the driving forces of development in any sphere of human activity is the analysis of the accumulated world experience. At the same time, in our country, special attention is paid to the creation of projects aimed at creating conditions for the organization of preschool education and the quality provision of preschool educational institutions. This is due to the implementation of the standard of preschool education, which has become the first stage of education.

Therefore, the study and analysis of the development of education abroad is becoming increasingly important. With its own history and traditions, Chinese early childhood education systems have great pedagogical potential.

This article is aimed at comparing reforms in the field of preschool education in our countries, identifying and eliminating existing shortcomings, enriching the experience of reforming our own education system, and finding more correct and acceptable ways to develop education.

Key words: preschool education, innovation, education, upbringing, development, Chinese education system, experience, knowledge, skills, skills, mastery.

Qadimiy sivilizatsiya o'chog'i bo'lmish - Xitoy, barcha soxalarda bo'lganidek, ta'lim tizimi rivojlanishida ham o'ziga xos tarixiy yo'lni bosib o'tib, bugungi kunga kelib dunyoning eng istiqbolli davlatlari sifatida e'tirof etiladi. Zamonaviy Xitoy madaniyat va ta'lim sohasida ham, jahon bozorida ham yetakchi o'rinni egallaydi. Xitoy iqtisodiyotining yutuqlarini to'g'ri tashkil etilgan ta'lim tizimisiz amalga oshirib bo'lmaz edi. Mamlakatda iqtisodiyotning rivojlanishi bilan unga yuqori malakali mutaxassislar kerak. Shu bois Xitoy hukumati ta'limni rivojlantirish uchun katta sa'y-harakatlarni amalga oshirmoqda, ta'limga katta miqdorda mablag' ajratmoqda va bugungi kunda Xitoy ta'lim tizimining darajasi eng yuqori jahon standartlariga javob beradi. Bizning davrimizda hech bo'lmaganda maktab ma'lumotiga ega bo'lmagan Xitoy fuqarosini uchratish qiyin, ya'ni hozirgi vaqtda Xitoyda savodsizlik deyarli yo'q qilingan, deb takidlaydi, ta'lim muammolari bo'yicha mutaxassis, pedagog va metodist Chjao Yun.

Xitoyda ta'lim tizimi ayniqsa muhim o'rin tutadi. Xitoyliklar ta'limga juda jiddiy yondashadi. O'tgan 15 yil ichida Xitoy ta'lim rivojida misli ko'rilmagan mo'jiza ko'rsatdi: yalpi ichki mahsulotning 3-4 foizini milliy ta'limga sarfladi, aholi o'rtasida majburiy to'qqiz yillik ta'limni bepul qilishga qaror qildi. Majburiy ta'lim har bir bolaga ta'lim olish imkoniyatini beradi. Xitoy ta'lim tizimi davlat tizimi bo'lib, Ta'lim vazirligi tomonidan tartibga solinadi. Xitoyning zamonaviy ta'lim tizimi maktabgacha ta'lim (bolalar bog'chalarida ta'lim), maktab ta'limi (uning o'ziga xos kichik turlari mavjud, ya'ni boshlang'ich, o'rta to'liq bo'lmagan / to'liq bo'lmagan o'rta maktab va tugallangan o'rta / to'liq o'rta / oliy) va oliy ta'limdan iborat. Ushbu tizimga muvofiq, o'qish shartlari quyidagi shaklda: bolalar bog'chalari maktabgacha yoshdagi bolalarni 3 yoshdan qabul qiladi va ularni uch yil davomida o'qitadi. Ya'ni, 6 yoshdan boshlab bolalar maktabga borishni boshlaydilar. Boshlang'ich va to'liq o'rta ta'lim maktablarida "6+3", "5+4" va "uzluksiz 9 yil" ta'lim tizimi hozirda bir xilda ishlamoqda (ko'pchilik hududlarda "6+3" asosiy tizimida qo'llaniladi). Shunday qilib, bolalar boshlang'ich maktabda 6 yil, to'liq bo'lmagan o'rta maktabda 3 yil

o'qiydilar. Ammo so'nggi yillarda maktablarda bosqichma-bosqich "uzluksiz 9 yil" tizimini sinab ko'rish, ya'ni tizimli ravishda to'qqiz yillik majburiy ta'limga o'tkazish yo'lga qo'yilmoqda. O'quvchilar 3 yil davomida to'liq o'rta maktabda o'qiydi.

Har bir davlatdagi maktabgacha ta'lim tizimi o'ziga xos xususiyatlar va boshqa mamlakatlardagi tizimlar bilan o'xshashliklarga ega. Xitoyda 19-asr o'rtalarida davlat maktabgacha ta'lim muassasalari paydo bo'la boshladi.

Maktabgacha ta'limning maqsadi - bolalarni maktabda o'qishga tayyorlash, maktab o'quv dasturini samarali o'zlashtirishga qaratilgan. Xitoydagi bolalar bog'chalarida savodxonlik, o'qish va hisoblash asoslari o'rgatiladi. Bundan tashqari, u erda bolalar rasm chizish, qo'shiq aytish, raqsga tushish va hokazolarni o'rganadilar. O'quv rejasi bolalar bog'chasi turiga qarab farq qilishi mumkin. Agar u xususiy pullik bog'cha bo'lsa, asosiy mashg'ulotlardan tashqari ayrim bog'chalarda ota-onalarning xohishiga ko'ra ingliz tili va boshqa fanlar o'qitiladi, viloyatda joylashgan davlat bog'chalarida o'quv dasturi viloyat ta'lim boshqarmasi tomonidan ishlab chiqiladi.

Xitoyda maktabgacha ta'lim muassasalari xuddi O'zbekiston Respublikasidagi kabi uch turga bo'linadi: davlat va xususiy va idoraviy. Davlat bog'chalarida bolalarda birinchi mehnat ko'nikmalari va ijodiy qobiliyatlarni shakllantirishga asosiy e'tibor beriladi. Bolalar o'zlariga xizmat qilishni va kichik uy yumushlarini bajarishni o'rganadilar. Xususiy maktablarda bolaning individual xususiyatlarini, uning iste'dodini rivojlantirishga, shuningdek, san'at va fan bilan tanishishga katta e'tibor beriladi. O'qituvchilar barcha xitoylik bolalarda bog'chaning turidan qat'i nazar, kattalarga hurmat, muvaffaqiyatga intilish, siyosatga qiziqish va vatanparvarlik tuyg'usini singdiradilar.

Barcha maktabgacha ta'lim muassasalari yagona tarbiyaviy ish dasturi - Maktabgacha ta'lim bo'yicha direktiv dasturga muvofiq ishlaydi. Ushbu dastur 2001 yilda Ta'lim vazirligi tomonidan L.S. Vygotskiy, J. Piage, G. Gardner va Xitoy pedagog olimi Dao Sichji nazariyalari asosida tuzilgan va tasdiqlangan.

2001 yil dasturi 5 bo'limdan iborat:

1. Salomatlik (salomatlikni mustahkamlash, sog'lom turmush tarzi asoslarini o'rgatish)

2. Nutq (kommunikativ faollikni oshirish, nutq qobiliyatlarini rivojlantirish)

3. Ijtimoiy ko'nikmalar (mag'rurlik, o'ziga ishonch, boshqalarga g'amxo'rlik qilish qobiliyatini rivojlantirish, umuman shaxsning rivojlanishiga yordam berish).

4. Ilmiy qiziqishlar (qiziqish va bilim olish istagini uyg'otish, bilish qobiliyatini rivojlantirish).

5. San'at (estetik tuyg'ularni shakllantirish, hissiy sezgirlikni rivojlantirish va go'zallik yaratish istagi).

Xitoyda butun ta'lim tizimi birinchi navbatda intizomga asoslangan. Kichik yoshdan boshlab bolalar kattalarning ko'rsatmalariga va tuzib began kun tartibiga qat'iy rioya qilishlari kerak. Tarbiyachilar hatto bolalar o'yinlarini ham nazorat qiladilar. Xitoylik o'qituvchilarning fikricha, bunday qattiqqo'llik bolaga jamiyatning to'la huquqli a'zosiga aylanishi, hayotda o'z o'rmini topishi va o'z xalqiga maksimal foyda keltirishiga imkon beradi.

Bolalar ta'lim muassasalarining asosiy maqsadi bolalarni ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishga va boshlang'ich maktabga har tomonlama tayyorlashdir. Hozirgi vaqtda maktabgacha ta'lim Xitoyda ta'lim tizimining boshlang'ich bosqichi hisoblanadi. Bolalar bog'chalarida olingan bilimlarni amalda qo'llash mumkin. Masalan, bolalar tabiat va tabiat hodisalarini tushunishga o'rgatiladi. Har bir guruhning o'z bog'chasi bor bo'lib, bolalar o'simliklarga g'amxo'rlik qilishni, o'z qo'llari bilan o'stirgan meva

va sabzavotlardan ovqat tayyorlashni o'rganadilar.

Xitoyda bolalar bog'chalari maktabgacha ta'limning asosiy shakli hisoblanadi. U erda quyidagi yosh guruhlari mavjud: kichik, o'rta, katta. Xitoy bolalar bog'chalaridagi guruhlar anchagina katta, taxminan 30 kishi. Har bir guruhdagi mashg'ulotlar ikki semestrga bo'lingan, har biri 4-5 oy, 2 oylik ta'til.

Yuqorida aytib o'tilganidek, bolalar bog'chalari davlat va xususiyga bo'linadi. Davlat bog'chalari boy boshqaruv va pedagogik tajribasiga ega bo'lib, o'qish uchun to'lovlar past. U yerda bolalar tirishqoqlik bilan mehnat qilishga o'rgatiladi va boshlang'ich maktabga tayyorlanadi. Xususiy bog'chalarda qolish uchun to'lovlar nisbatan yuqori. Bu erda bolalarning madaniy rivojlanishiga ko'proq e'tibor beriladi. Ayni paytda davlatning jamoat tashkilotlari, turli toifadagi korxonalar va jismoniy shaxslarni rag'batlantirishi natijasida xususiy bolalar bog'chalari soni muttasil ortib bormoqda.

Xitoyda maktabgacha ta'limning ta'lim dasturi salomatlik, nutq, ijtimoiy ko'nikmalar, ilmiy qiziqishlar va san'atdan iborat. Bu erda deyarli barcha ta'lim o'yinga asoslanadi, kerakli bilimlar bolalar uchun oson tushuniladigan shaklda taqdim etiladi. Barcha bolalarga o'z qobiliyatlarini ko'rsatish, iste'dodlarini maksimal darajada oshirish imkoniyati beriladi. Bolalarga amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishdan tashqari, mustaqillikni rivojlantiruvchi kundalik ziddiyatli vaziyatlarda yechim topish yo'llari ham o'rgatiladi. Shu bilan birga, bolalar biron ishni uddasidan chiqa olmasalar, tarbiyachilari yordamga kelishini biladilar. Do'stlik va o'zaro yordam tuyg'usi butun o'quv jarayonida shakllanadi. Masalan, agar bola rivojlanishi uchun qo'shimcha kurslarga borsa, u erda olgan bilimlarini o'z guruhida boshqa bolalar bilan baham ko'radi.

Xitoyda bolalar bog'chalarining faoliyati kun davomida bolalarni parvarish qilishga qaratilgan. Bolalar kuniga uch mahal ovqatlanish, qulay sharoitlar bilan ta'minlangan. Pedagoglarning aksariyati boshlang'ich sinf o'qituvchilari ma'lumotiga ega. Shu sababli, Xitoy maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim sifati yuqori darajada. Bolalar nafaqat o'ynaydi va dam oladi, balki intellektual rivojlanadi, qo'shiq aytishni, raqsga tushishni, rasm chizishni va murakkab bo'lmagan ishlarni bajarishni o'rganadi.

Mashg'ulotlar kun davomida deyarli daqiqalargacha rejalashtirilgan. Xitoyda bo'sh vaqt bekorchilik bilan tenglashtirilgan. Shaxsiy gigiena va ozodalikka katta e'tibor beriladi. Pedagoglar bolalarning ovqatlanishdan oldin qo'llarini yuvishlarini, ba'zi bog'chalarda nonushta va tushlikdan keyin bolalarning o'zlari dasturxon yig'ishtirib qo'yishini qat'iy nazorat qiladilar. Bolalar faol ravishda mehnatga o'rgatiladi.

Bog'chalarning har bir guruhida ikkita o'qituvchi va bittadan yordamchi faoliyat yuritadi. Pedagoglar bolalar uchun maxsus treninglar o'tkazadilar va yordamchi tarbiyachi tayyorgarlikda yordam beradi. Bolalar bog'chalari qat'iy rejaga muvofiq ishlaydi.

Odatda, soat 7:40 da, bayroqni ko'tarish tantanali marosimidan so'ng, o'qituvchilar quvnoq musiqa ostida bolalar bilan maydonchada ertalabki mashqlarni bajaradilar. Keyin bolalar nonushta qilishga ketishadi. Darslar 8:30 dan 10:00 gacha davom etadi. Barcha bolalarning eng sevimli mashg'uloti badiiy ijoddir. Turli materiallardan har xil buyumlarni yasashga alohida e'tibor beriladi. Ular o'z xonalarida musiqa va raqs bilan, sport bilan esa - maydonchada shug'ullanishadi. Bolalar bog'chasida janjal, yomon xulq-atvor, kattalarning iltimosiga bo'ysunmaslik mumkin emas. Har hafta bolaning xulq-atvori va bilimi 100 ballik tizimda baholanadi. Natijalar berilgan jadval

barcha ota-onalar uchun devorga ilib qo'yiladi. Tushki ovqatdan keyin uxlash vaqti keldi - 12.00 dan 14.30 gacha. Bolalar bog'chasida ish kuni soat 17:00 da tugaydi.

Umuman olganda, Xitoy bolalar bog'chalarida ta'lim nafaqat foydali mashg'ulotlar, o'yinlar va yaxshi ovqatlanishdan tashqari, qattiy tartib-intizom, kattalarga hurmat, har bir ota-onaning o'z farzandini eng yaxshi, eng aqlli va eng bilimli qilish istagi hamdir.

Hozirgi vaqtda maktabgacha ta'lim tashkilotlari har bir bolaning ijodiy faolligini ta'minlaydigan va unga shaxsiy faollikni namoyon etish va o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishga o'rgatadigan rivojlanish muhitiga tobora ko'proq e'tibor qaratmoqda. Xitoy bolalar bog'chalarida rivojlanish muhitini yaratish keng qamrovlilik tamoyiliasosida yo'lga qo'yilgan.

Maktabgacha ta'limning vazifalarini amalga oshirishda pedagoglar juda muhim rol o'ynaydi. Pedagoglardan jiddiylik, xotirjamlik va xozirjavoblik talab etiladi. Ko'pchilikni fikrga ko'ra, faqat shundagina barcha bolalar nima qilish kerakligini, nima qilmaslik kerakligini va ulardan nima talab qilinayotganligini tushunishlari mumkin. Barcha o'qituvchilar o'rta yoki oliy pedagogik ma'lumotga ega bo'lishi kerak. Hukumat maktabgacha ta'lim xodimlarini tayyorlash uchun ko'plab ta'lim muassasalari ochmoqda. Pedagog kadrlar malakasini oshirish uchun qisqa muddatli yoki uzoq muddatli maxsus kurslar tashkil etiladi.

Hozirgi bosqichda har bir bog'cha tarbiyachisi vaqti-vaqti bilan qayta tayyorlash va malakasini oshirishga, bolalar bog'chasi o'qituvchilari uchun pedagogik forumlar, konferentsiyalar va seminarlarda ishtirok etishga majburdir. Bunday doimiy malaka oshirish va qayta tayyorlash jarayoni o'qituvchilarning mehnat sifatini oshirishga xizmat qilmoqda.

Xitoyda maktabgacha ta'limning asosiy xususiyati bolalar tarbiyasiga o'ta mas'uliyat bilan yondashishidir. O'qituvchilar bolalar o'rtasidagi farqlarni yaxshi bilishadi. Bolalar bog'chalari janjal, itoatsizlik va salbiy xatti-harakatlarni rag'batlantirmaydi. Jamoa faqat tartib va qoidalarga ega bo'lsa, yaxlit va do'stona bo'lishi mumkin, deb ishoniladi. Bolalar orasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan mojarolarni oldini olish uchun o'qituvchilar bir daqiqani ham yo'qotmasdan iloji boricha ma'suliyatli bo'lishga harakat qilishadi.

Xulosa qilib shuni ta'kidlaymizki, Xitoyda maktabgacha ta'lim bosqichidagi ta'lim faoliyati tobora ijtimoiy ishlab chiqarish sohasiga aylanib bormoqda, uning natijalari ushbu davlatning kelajakdagi rivojlanishiga bog'liq. Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tizimi quyidagilarni o'z ichiga oladi: qonunchilik bazasi, bolalar bog'chalari faoliyati to'g'risidagi nizom, ta'lim xizmatlaridan «foydalanuvchilar»ning talablari hisobga olinadi, ta'lim xizmatlarining tegishli tashuvchilari uchun kasbiy tayyorgarlik ko'riladi va ularga jiddiy e'tibor beriladi, ilmiy-uslubiy ta'minotga haq to'lanadi.

Xitoyda maktabgacha ta'lim holati tahlili tizim izchil rivojlanib borayotganini ko'rsatmoqda. Davlat darajasida qabul qilingan hujjatlar («Bolalar bog'chalarini boshqarish qoidalari», «Bolalar bog'chalarida ishlash tartibi» va boshqalar) tufayli bolalar bog'chalarini boshqarish ilmiy va tizimlashtirilgan asosga keltirildi. Maktabgacha ta'limni yanada takomillashtirish istiqbollari xususiy bolalar bog'chalarining keng tarmog'ini tashkil etish, bolalar muassasalarida turli dasturlardan malakali foydalanish va o'zgaruvchan bolalar bog'chalarida ommaviy maktabgacha ta'lim imkoniyatlari bilan bog'liq. Shunday qilib, Xitoyda maktabgacha ta'lim tizimi moslashuvchan, diversifikatsiyalangan, o'sib borayotgan ijtimoiy talablarga javob bermoqda va xorijiy tajriba Xitoy maktabgacha ta'limni modernizatsiya qilish uchun yaxshi namuna bo'lmoqda.

Adabiyotlar:

1. Sin Xe, Korotaeva Evgeniya Vladislavovna, Belousova Svetlana Stepanovna Doshkolnoe obrazovanie v Kitae: etapi stanovleniya i razvitiya // Pedagogicheskoe obrazovanie v Rossii. 2018. №4.
2. Szun CH. S. Doshkolnoe obrazovanie v Kitae: Opit razvitiya obrazovatelnoy sistemy [Elektronniy resurs] // Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya. - 2015. - № 1 - 1.
3. Nafisa Zikrillayevna Yusupova, Khaydarova Rano Anvarovna, Shomurodova Sevar Ilyasovna METHODS OF DISTANCE LEARNING TO STUDENTS // Turkish Journal of Physiotherapy and Rehabilitation; 33(1) ISSN 2651-4451 | e-ISSN 2651-446X- 2022.
4. Khaydarova Rano Anvarovna Yosh mutaxassislarning kasbiy adaptatsiyasi jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi texnologiyalardan foydalanish samaradorligi // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences Scientific Journal -December 2021
5. Хазрат Хусенович Джаббаров Социально-психологические индикаторы национального воспитания. Science and education scientific journal ISSN 2181-0842. Volume 3, Issue 3 . March 2022. Page 1082-1089. <https://openscience.uz/index.php/sciedu/article/view/2883>
6. Жаббаров Хазрат Хусенович. Социально-психологические механизмы национального воспитания. Вестник интегративной психологии. Научный журнал. Выпуск 22/2021. Ярославль. С.48-51

**«GETEROFUNKSIONAL BIRIKMALAR METABOLITLAR VA
DORI VOSITALARI SIFATIDA» MAVZUSIDA KREATIV USULLARNI
QO'LLASH**

Xudoynazarova Gulbaxor Akieva

Buxoro davlat universiteti, Umumiy va noorganik kimyo kafedrasi dotsenti

Safarova Nafisa Sulaymonovna

Buxoro davlat tibbiyot instituti, Tibbiy kimyo kafedrasi o'qituvchisi

Rashidova Rushana O'tkir qizi

*Buxoro davlat universiteti, Umumiy va noorganik kimyo kafedrasi
iqtidorli talabasi*

Annotatsiya: maqolada tibbiyot instituti talabalarining tibbiy kimyo kursida tirik organizmning metabolitlari va dorivor moddalarning asosiy sinflaridan biri sanalgan geterofunksional birikmalar haqidagi bilimlarni o'zlashtirishda kreativ usullardan foydalanish metodologiyasi, ularning aqliy faoliyatini rivojlantirishda interfaol usullarning o'rni, mavjud bilimlarni yangisi bilan bog'lay olish qobiliyatini rivojlantirish haqida fikrlar bayon etilgan. Shuningdek, talabalarining olgan bilimlarini umumlashtirishi va xulosa chiqara olishi, hamda, mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi sharoitni yaratish, qo'yilgan muammo echimini mustaqil izlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan usullarni qo'llash haqida aniq takliflar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: "Tegishlisini top" didaktik o'yini, Myunsterberg usuli, "Klaster" usuli, geterofunksional birikmalar, metabolitlar, alifatik qator, aromatik qator, tibbiy biologiya.

**ПРИМЕНЕНИЕ КРЕАТИВНЫХ МЕТОДОВ НА ТЕМУ
«ГЕТЕРОФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ СОЕДИНЕНИЯ КАК
МЕТАБОЛИТЫ И ЛЕКАРСТВЕННЫЕ СРЕДСТВА»**

Худойназарова Гулбахор Акиевна

*Доцент кафедры общей и неорганической химии Бухарского
государственного университета*

Сафарова Нафиса Сулаймоновна

*Ассистент кафедры медицинская химия Бухарского государственного
медицинского института*

Рашидова Рушана Уткир кизи

*Одаренный студент кафедры общей и неорганической химии Бухарского
государственного университета*

Аннотация: в данной статье описана методика использования современных методов в получении знаний студентами медицинского института о метаболитах живого организма и гетерофункциональных соединениях, являющихся одним из основных классов лекарственных веществ, в курсе медицинской химии, роль интерактивных методов в развитии их мыслительной деятельности, и развитии способности связывать имеющиеся знания с новыми. Также внесены конкретные предложения об умении учащихся обобщать

полученные знания и делать выводы, а также о создании среды, развивающей самостоятельное мышление, и использовать методы, помогающие развивать умение самостоятельно искать решение поставленной задачи.

Ключевые слова: дидактическая игра «Найди соответствие», метод Мюнстерберга, метод «Кластер», гетерофункциональные соединения, метаболиты, алифатический ряд, ароматический ряд, медицинская биология.

CREATIVE METHODS APPLICATION ON THE SUBJECT OF «HETEROFUNCTIONAL COMPOUNDS AS METABOLITES AND DRUGS»

Khudoynazarova Gulbahor Akiyevna

*Associate Professor of the Department of General and Inorganic Chemistry,
Bukhara State University*

Safarova Nafisa Sulaymonovna

*Assistant of the department of Medical chemistry, Bukhara state medical
institute*

Rashidova Rushana Utkir kizi

*Gifted student of the Department of General and Inorganic Chemistry, Bukhara
State University*

Abstract: This article describes the methods of using modern methods in obtaining knowledge of medical students about metabolites of a living organism and heterofunctional compounds, which are one of the main classes of pharmaceutical substances, in a medical chemistry course, the role of interactive methods in developing their thinking activity, and developing the ability to link existing knowledge with new ones. Specific suggestions are also made about the ability of students to generalise knowledge and draw conclusions, as well as about creating an environment that encourages independent thinking and using methods that help develop the ability to independently search for a solution to a given problem.

Keywords: didactic game «Find a Match», Münsterberg method, cluster method, heterofunctional compounds, metabolites, aliphatic series, aromatic series, medical biology.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoevning 2019 yil 11 iyuldagi PF-5763 son "Oliy va o'rta maxsus ta'lim sohasida boshqaruvni isloh qilish chora-tadbirlari to'g'risidagi Farmoni ijrosini ta'minlash maqsadida ta'limning yangi pedagogik texnologiyalari va o'qitish uslublarni joriy etishning halqaro tashkil etish, o'quv rejalari va fan dasturlarini takomillashtirish, o'qitishning zamonaviy shakllari va axborot – kommunikatsiya texnologiya vositalarini joriy etgan holda o'quv jarayonini sifat jihatdan yangilash" bugungi kunning dolzarb muammolaridan biridir. [1,2]

Shu bois yoshlarga shunday bilim va tarbiya berish kerakki, ular kelajakda erkin fikrlovchi, muammolarni mustaqil hal eta oladigan hamda jamiyatda o'z o'rnini topa oladigan shaxs bo'lib etishiga erishish lozimdir.

Quyida biz Buxoro davlat tibbiyot instituti 1 kurs talabalarining Tibbiy kimyo fanidan "Geterofunksional birikmalar metabolitlar va dorivor vositalar sifatida" mavzusidagi amaliy mashg'ulotni o'tishda kreativ usullarning ahamiyatini yoritish

maqsadida dars o'tish uslubiyotini havola qildik.

«GETEROFUNKSIONAL BIRIKMALAR METABOLITLAR VA DORIVOR VOSITALAR SIFATIDA» MAVZUSIGA DARS ISHLANMASI

1. Mashg'ulotning umumiy tuzilmasi

O'quv soati: 80 min	Tinglovchilar soni: 10-15 nafar
O'quv mashg'uloti turi:	Amaliy – seminar
O'quv mashg'uloti rejasi: 	1. O'tilgan mavzuni umumlashtirish va yangi mavzu bilan bog'lash 2. Geterofunksional birikmalar haqida umumiy tushuncha va sinflanishi 3. Alifatik qator geterofunksional birikmalarning tuzilishi va tibbiy – biologik ahamiyati 4. Aromatik qator geterofunksional birikmalarning tuzilishi tibbiy – biologik ahamiyati
Mashg'ulot maqsadi: ta'limiy: geterofunksional birikmalar haqida tushunchaga ega bo'lish. Geterofunksional birikmalarning tuzilishi asosida xossalarini o'rganish. Geterofunksional birikmalarning klassifikatsiyasi va nomlanishi haqida tushunchaga ega bo'lish. Aromatik va alifatik qator geterofunksional birikmalarning tuzilishi va tibbiy-biologik ahamiyatini o'rganish tarbiyaviy: o'qishga mas'uliyat bilan yondashish, o'rganishga va ijodiy faoliyatga intilish. Insonga va tabiatga to'g'ri munosabatni shakllantirish. rivojlantiruvchi: talabalarning aqliy salohiyatini rivojlantirishda davom etish: mavjud bilimlarni yangi olingan bilimlar bilan bog'lay olish qobiliyati, o'rganilayotgan materialning o'zagini aniqlay olish, o'rganilgan materialni umumlashtirish va xulosa chiqarish. Talabaniq mustaqil fikrlashini rivojlantiruvchi sharoit yaratish, qo'yilgan muammo yechimini mustaqil ravishda topish qobiliyatini rivojlantirish.	
Pedagogik vazifalar: Talabalarga geterofunksional birikmalar, ularning nomlanishi, klassifikatsiyasi, tibbiy – biologik ahamiyati kabi asosiy tushunchalar haqida olingan bilimlarini mustahkamlash, olingan bilimlarni amalda qo'llash usullarini o'rgatish.	O'quv faoliyatining natijalari: Geterofunksional birikmalar haqida olingan bilimlarni amalda qo'llay olish; inson organizmida kechadigan jarayonlarda ularning o'rni va ahamiyatini tushunish; muammoli vaziyatlarda tez va to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini oshirish; guruhda va jamoa bo'lib ishlash ko'nikmalarini oshirish;
Kompetensiyalar: Ma'lumotni tahlil qila olish, asosli qarorlar qabul qilish. Bilimlarni amaliy vaziyatlarni qo'llash qobiliyati. Amaliy masalalarni hal qilishda bilimlarni qo'llash usullarini bilish. Fizik – kimyoviy (laboratoriya) tadqiqotlar olib borishning standart usullarini bilish, ularning natijalarini tahlil qilish va asosli baholay olish.	
Ta'lim metodi	“Klaster” usuli, “Tegishlisini top” didaktik o'yini, “Myunsterberg” usuli
Ta'lim shakli	To'liq guruh va kichik guruhlar bilan ishlash
Ta'lim vositalari	kompyuter, multimediyali proektor, tarqatma materiallar, videodars
Monitoring va baholash	Og'zaki so'rov, yozma so'rov: test, vaziyatli masalalar

2. Mashg'ulotning "Klaster" metodiga asoslangan texnologik xaritasi

Mashg'ulot bosqichlari	Pedagog faoliyati	Talabalar faoliyati
1-bosqich Tashkiliy qism (3 daq)	1. Talabalarning darsga tayyorligini tekshirish: A) xona tozaligi B) davomat C) fan va kun yangiliklari bilan tanishish	Fan va kun yangiliklari bilan o'rtoqlashadilar
2-bosqich Mavzuni va maqsadlarini e'lon qilish (8 daq)	1. Mavzu va maqsadlar e'lon qilinadi: "Geterofunksional birikmalar metabolitlar va dorivor vositalar sifatida" 2. Talabalarning mavzu maqsadlarini anglaganliklari aniqlashtiriladi 3. Muammoni o'rta tashlaydi: (1-ilova)	O'rta tashlangan muammoga doir o'z fikrlarini bayon etadilar
3-bosqich Asosiy qism: yangi mavzuni o'zlashtirish (50 daq)	1. Guruhlarga bo'linish, guruhga nom tanlash 2. Talabalar bilimni umumlashtirish. A) geterofunksional birikmalarning tasnifini klaster ko'rinishida yozing (2-ilova) 3. Individual topshiriqlar beradi "Tegishlisini top" didaktik o'yini. Geterofunksional birikmalarning formulasi va nomini aniqlash (3-ilova) 4. Mavjud bilimlarni yangi ma'lumotlarni o'rganishda qo'llashga undaydi: Salitsil kislotasidan foydalanib undan ancha xavfsiz hisoblangan natriy salitsilat birikmasini olinish reaksiya tenglamasini yozing. 5. Talabalarni o'z shaxsiy fikrlarini aytishga undaydi	Matn bilan ishlab o'z bilim darajalarini tekshiradi; Vaziyatli masalalarni bajaradi; Savollarga javob beradi; Yozadi; Kichik guruhlarda ishlaydi;
4-bosqich Yangi mavzuni birlamchi mustahkamlash (6 daq)	1. Mavzuga doir bilimlarini birlamchi tekshiradi: Geterofunksional birikmalarning tibbiy-biologik ahamiyati haqida "Savolli klaster"lar tarqatadi (4-ilova)	Vazifani bajaradi
5-bosqich Mustahkamlash va o'z-o'zini baholash (10 daq)	1. Talabalarga test savollari beradi va to'g'ri javoblarni baholab boradi. (5-ilova) 2. "Myunsterberg" usuli. Tarqatilgan matndan so'zlarni ajratib olib ostiga chizish. Vaqt 2 min. Shart: kim eng ko'p topadi. (6-ilova)	Muhokama qilishadi; O'z-o'zini va bir-birini baholaydi; Savollarga og'zaki javob beradi;
6-bosqich Xulosa (3 daq)	1. Talabalarga keyingi darsga tayyorgarlik jarayonini tushuntiradi 2. Guruhlar va talabalarning baholari e'lon qilinadi	Savol beradi Vazifani yozib oladilar

3. Mavzuning dolzarbligi (mavzuni nega o'rganishimiz kerak? degan muammoli vaziyat yaratiladi va shu muammoni yechish jarayonida mavzuning dolzarbligi aniqlanadi.)

Tabiatda uchraydigan og'riq qoldiruvchi, tinchlantiruvchi xususiyatga ega o'simliklarning kimyoviy tarkibining aniqlanishi va ushbu birikmalarni toza holda

ajratib olinishi tibbiyot uchun inson tanasining “yetib bo‘lmaydigan”dek tuyulgan qismlarigacha yetib borishiga yordam berdi (jarrohlik amaliyotlari). Chunki ungacha tananing ba’zi qismlarida amalga oshiriladigan operatsiyalar og‘riq qoldiruvchi vosita (narkoz)larsiz amalga oshiriladi edi. Bu esa ba’zan bemorlarning shok holatiga tushishiga yoki erta o‘lim topishiga olib kelardi. Mana shunday xususiyatga ega birikmalar va boshqa bir qancha tibbiy –biologik ahamiyatga ega moddalar geterofunksional birikmalarguruhiga mansubdir. Ularni puxta o‘rganish kelajakda tibbiyot xodimi bo‘lishni rejalashtirgan har bir talaba uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

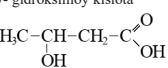
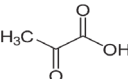
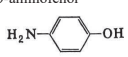
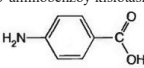
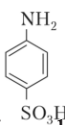
4. Mavzuni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan asosiy bilim, ko‘nikma va malakalar (fanlararo integratsiya)

4. Mavzuni o‘rganish uchun zarur bo‘lgan asosiy bilim, ko‘nikma va malakalar (fanlararo integratsiya)

Fan nomi	Olingan ko‘nikmalar
1. Kimyo (maktab dasturi) 3. Tibbiy biologiya	Butlerovning Organik birikmalarning tuzilish nazariyasi; Hujayrada kechadigan biokimyoviy reaksiyalar haqida tushunchaga ega bo‘lish;

5. Darsga tayyorgarlik ko‘rish jarayonida talabalarga berilgan mustaqil topshiriqlar:

5.1. Talabalar darsga tayyorgarlik ko‘rishda o‘rganishi kerak bo‘lgan atamalar, parametrlar ro‘yxati:

Atama	Tavsifi
Geterofunksional birikmalar	Geterofunksional birikmalar – ikki va undan ko‘p har xil funksional guruh saqlagan birikmalardir
Alifatik qator geterofunksional birikmalar	Alifatik qator geterofunksional birikmalar tabiatda ko‘pincha aminospirtlar, gidroksisilotalar, oksokislotalar va aminokislotalar ko‘rinishida uchraydi
Kolamin 	Kolamin – aminospirtlarning vakili bo‘lib, tabiatda asosan uning hosilalari uchraydi: xolin, atsetilxolin, dofamin, noradrenalin, adrenalin. Bu moddalar organizmda metabolism jarayonida hosil bo‘ladi. Dofamin – tibbiyotda allergiyaga qarshi uyqu keltiruvchi dorivor modda sifatida qo‘llaniladi.
γ-gidroksimoy kislota 	γ-gidroksimoy kislota – narkoz, og‘riqsizlantiruvchi, uxlatuvchi ta’sirga ega. Uning natriyli tuzi narkoz sifatida ishlatiladi
Pirouzum kislota 	Pirouzum kislota – organizmda sodir bo‘ladigan jarayonlarda ishtirok etuvchi muhim ketokislotalardan biri. U Krebs halqasida ishtirok etadi.
Aromatik qator geterofunksional birikmalar	Aromatik qator geterofunksional birikmalar asosini benzol halqasi tashkil etadi, tabiatda asosan aminospirtlar, gidroksikislotalar, aminokislotalar, sulfanil kislotalar sifatida uchraydi.
p-aminofenol 	Para-aminofenol – benzol halqasi saqlagan aminospirt. Hosilalari: fenetidin, fenatsetin, parasetamol
Salitsil kislota 	Salitsil kislota – organizmning haroratini pasaytirish, og‘riqni qoldirish va shamollashga qarshi ishlatiladi. Hosilalari: fenilsalitsilat (salol), natriy salitsilat, atsetilsalitsil kislota (aspirin), metilsalitsilat
p-aminobenzoy kislotalasi 	p-aminobenzoy kislotalasi mikroorganizmlar o‘shida ishtirok etadigan folat kislota tarkibiga kiradi. Hosilalari: anestezin, novokain, novokain gidroklorid (eruvchan tuz),
Sulfanil kislotalasi 	Sulfanil kislotalasi molekulasida sulfamid va aminoguruhlari saqlaydi. Dorivor moddalar sifatida ishlatiladigan hosilalari: streptotsid, sulfazin, sulfadimetoksin, etazol. Sulfanil - amidlar p-aminobenzoy kislotalaning antimetabolitlaridir. Shuning uchun mikroorganizmlarga qarshi vosita sifatida ishlatiladi.

Sulfanil kislotalasi molekulasida sulfamid va aminoguruhlari saqlaydi. Dorivor

moddalar sifatida ishlatiladigan hosilalari: streptotsid, sulfazin, sulfadimetoksin, etazol. Sulfanil - amidlar p-aminobenzoy kislotaning antimetabolitlaridir. Shuning uchun mikroorganizmlarga qarshi vosita sifatida ishlatiladi.

5.2. Mashg'ulotning o'rganiladigan nazariy savollari:

1. Geterofunksional birikmalar haqida umumiy tushuncha va sinflanishi
2. Alifatik qator geterofunksional birikmalarning tuzilishi va tibbiy – biologik ahamiyati
3. Aromatik qator geterofunksional birikmalarning tuzilishi tibbiy – biologik ahamiyati

5.3. Mashg'ulotning mazmuni

Geterofunksional birikmalar odam organizmida modda almashinuvida metabolit va antimetabolitlar va tashqaridan kelib tushadigan davolovchi vositalar sifatida ko'riladi. Tarkibida bir nechta turli xil funksionalguruh tutgan birikmalar geterofunksional birikmalar deyiladi. Ular qatoriga aminospirotlar, gidroksi-, amino-, ketokislotalar va benzol xalqasini tutgan geterofunksional birikmalar kiradi. Bunday birikmalarga aminospirotlar, aminofenollar, amino-, oksi- va okso- kislotalar kiradi.

Aminospirotlarning oddiy vakili - 2-aminoetanol (etanolamin, kolamin)

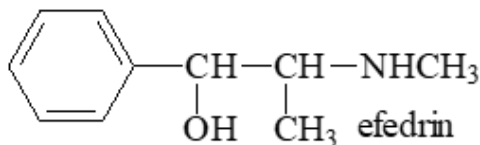
Dimedrol - kolaminning hosilasi, gistaminga qarshi vosita (allergiyaga qarshi ta'sirga ega, yengil uxlatuvchi sifatida beriladi).

Xolin - murakkab lipidlarning tuzilish birligi, odamning xayot faoliyatida ahamiyatga ega bo'lib, yog' almashinuvini boshqaradi. Organizmdagi metillash jarayonida metil -guruhlarini beradi. Vit. V 4 ham deyiladi.

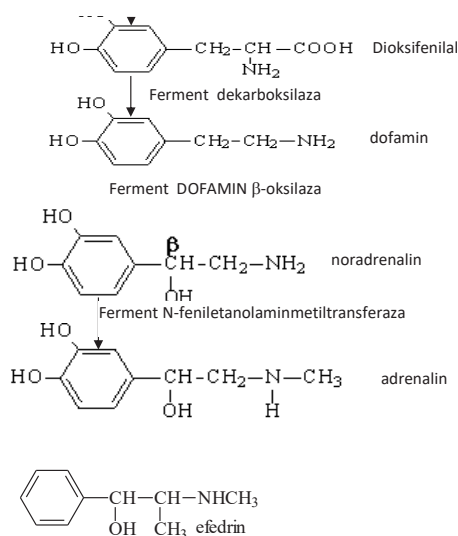
Neyrin - (trimetilvinilammoniy)-asab to'qimalarida bo'ladi, kuchli zhxar, murda zaharlariga kiradi.

Atsetilxolin - kichik konsentratsiyalarda faol ta'sir etuvchi, asab to'qimalarida asab qo'zg'olishini uzatuvchi keng tarqalgan mediator (vositachi)dir.

Aminospirotlar qatoriga buyrak usti bezida aminokislota fenilalaninidan hosil bo'luvchi biogenaminlar (katexolaminlar) – dofamin, noradrenalin va adrenalin kiradi.

Adrenalin- katexolamin turidagi garmon bo'lib, har xil turdagi fiziologik stresslarda buyrak usti bezlaridan qonga o'tib turadi. Adrenalin qon tomirlarini qisqartiradi, qon bosimini oshiradi, xavf-xatar paytida qonga o'tadi ("qo'rquv" gormoni deyiladi). Efedrin-bronxial astmada ishlatiladigan antispazmatik vosita, doping vositalarga kiradi.

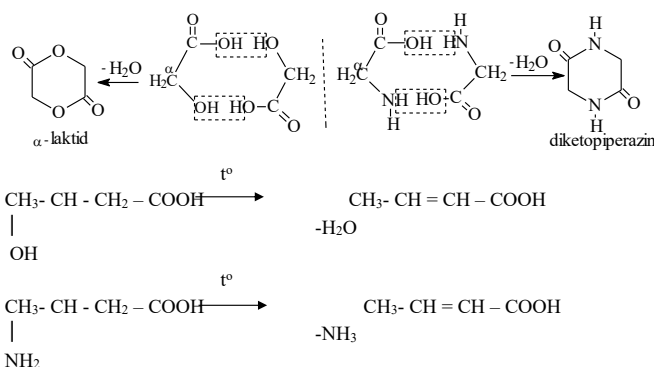

Geterofunksional birikmalar har bir funksional guruhi bo'yicha xos bo'lgan reaksiyalarga kirishadi. Ular gidroksid va aminoguruhlar bo'yicha nukleofil o'rin olish reaksiyalari, karboksil guruh bo'yicha funksional hosilalarni hosil qilish, eterifikatsiya, dekarboksillanish, nukleofil o'rin olish va karbonil guruhi bo'yicha nukleofil birikish reaksiyalarida qatnashadi. Shuning bilan birgalikda funksional guruhlarni o'zaro ta'siri natijasida vujudga keladigan spetsifik (maxsus) reaksiyalarga ham kirishishadi. Bu reaksiyalarga og'ir metall gidroksidlari bilan xelat komplekslar xosil qilish, ichki molekulyar va molekulararo degidratlanish, xalqalanish, dezaminlanish reaksiyalarini misol qilish hamda ketokislotalarda keto-yenol tautomeriya kuzatiladi.

Gidroksi- va aminokislotalar. Spetsifik (maxsus) reaksiyalari

Gidroksi va aminokislotalar uchun ko'pchilik xossalari va olinish usullari umumiy xisoblanadi. Masalan α -amino- va gidroksi kislotalarning molekulararo xalqalanishi, β -kislotalarning ichkimolekulyar degidratlanishi, γ -kislotalarning ichkimolekulyar xalqalanishi.

α -Gidroksi- va α -aminokislotalar qizdirilganda molekulararo xalqalanish reaksiyasiga kirishadi va olti a'zoli laktid va diketopiperazinlarni xosil qiladi:

β -Gidroksimoy kislota yog' kislotalarining β - oksidlanishida oraliq modda sifatida hosil bo'ladi va ko'pchilik hollarda qand diabeti bilan og'rigan bemorlar organizmida yig'ilib, ortiqcha atsetosirka kislota hosil bo'lishiga olib keladi.

Shu tariqa geterofunksional birikmalarning vakillari to'g'risida ma'lumotlar talabalardan quyidagi zamonaviy usullar yordamida so'rab olinadi

Illovalar

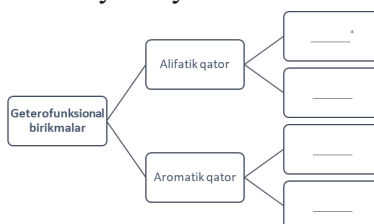
1-ilova

Ko'p asrlar davomida majnuntol daraxtining bargi yoki po'stlog'ini chaynash og'riqni va bezgakni davolashda qo'llanilib kelingan. Diqqat savol: nima uchun ba'zan bu usulni qo'llash oshqozondagi og'riqlarga sabab bo'lgan? Ma'lumot uchun: 1800 – yillarda uning tarkibida salitsin moddasi mavjud ekanligi aniqlangan.

2-ilova

Geterofunksional birikmalarning klassifikatsiyasiga doir klaster tuzing (daftarda bajariladi)

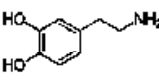
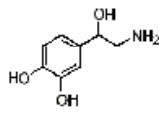
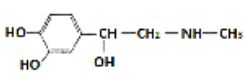
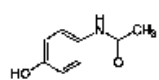
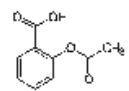
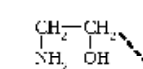
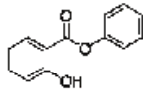
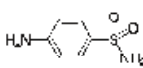
*- qancha turi bo'lsa, o'shancha yacheyka chiziladi.

3-ilova

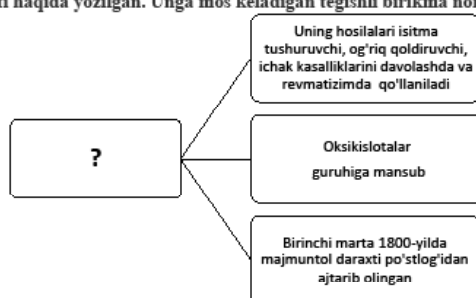
“Tegishlisini top” didaktik o'yini

(birikmalarning formulasi, tarixiy va sistematik nomi orasidagi bog'liqlikni toping)

Formula	Tarixiy nomi	Sistematik nomi
	1)adrenalin	A)R-2-(3,4-digidroksifenil)-etilamin
	2)dofamin	B)L-1-(3,4-Dioksifenil)-2-aminoetanol
	3)noradrenalin	V)(3,4-Digidroksifenil)-2-metilaminoetanol)
	4)aspirin	G)Fenilsalitsilat
	5)paratsetamol	D) N-(4-gidroksifenil)atsetamid
	6)salol	E) 2-atsetiloksibenzoylnaya kislota
	7)streptotsid	J)2-Aminoetanol
	8)kolamin	Z)4-aminobenzolsulfonamid

4-ilova

Quyidagi savolli klasterda geterofunksional birikmaning xossalari va tibbiy - biologik ahamiyati haqida yozilgan. Unga mos keladigan tegishli birikma nomini yozing

Javob: Salitsil kislotsi

5-ilova

2 daqiqa ichida quyidagi harflar orasidan mavzuga oid atamalarni topib tagiga chizing (Myunsterbergning diqqatning ajratish xususiyatini aniqlash usuli)

Vpavrkolamindqlovashsalisilvarifo'z'kislotsashugyzvzfadrenalindvlar'ysxchdsmsulfazinchtmii
dlisalanino'irpdxolinarismoqinoradrenalino'ugsfddpdpqao'faminofenolo'shsgukravorqlidrokxi
kislotoaogqagmschlolaktato'shgushusaraspiribtmshdoarchoorsaloladqshguso'sho'fvsstreptosid
btmshgukgemdofamingrugrqgvrashgqvar

**Vpavrkolamindqlovashsalitsilvarfo‘zkislotatsshugyzvzfadrenalindvlao‘ysxchsdmsulf
azinchtmiidlisalanino‘irpqdixolinarismoqinoradrenalino‘ugsrfdqpdqao‘faminofenolo‘
shsgukravorqlgidroksikislotadoagqagmschlolaktato‘shgushutsaraspirinbtmshdoarchoor
saloldoqshgusto‘sho‘fvstreptotsidbtmshgushkgermdofamingrugrqgvrashgqvar**

Demak, tibbiy kimyo fanini o‘qitishda zamonaviy metodologiyaning ahamiyati shundaki, talabalarning geterofunksional birikmalar haqida olingan bilimlarni amalda qo‘llay olishga, inson organizmida kechadigan jarayonlarda ularning o‘rni va ahamiyatini tushunishga, muammoli vaziyatlarda tez va to‘g‘ri qaror qabul qilish ko‘nikmalarini oshirishga, guruhda va jamoa bo‘lib ishlash ko‘nikmalarini oshirishga zamin tayyorlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Sh.Miziyoyev. Oliy va o‘rta maxsus ta‘lim tizimiga boshqaruvning tamoyillarini joriy etish chora – tadbirlari to‘g‘risida. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Qarori. Ma‘rifat gazetasi, 2019 yil 13-iyul, №54

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 29 октябрь “Илм-фанни 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиqlаш тўғрисида” ги ПФ-6097-сонли Фармони.

3. Худойназарова Г., Бахромов Х., Мавлонов Б. Кимё дарсларида талабаларнинг мантикий фикрлашини ривожлантиришда интерфаол усуллардан фойдаланиш йўллари. // Педагогик маҳорат. 2010. №1. Б.55-58

4. Xudoynazarova G.A. Kimyo fanini o‘qitishda qo‘llaniladigan innavasion texnologiyalar. Uslubiy qo‘llanma. Buxoro. “Durdona” 2020. 160 b

5. G.A.Xudoynazarova, Nurmurodova M.A., G.A.Xudoynazarova. Kimyo fanini o‘qitishda muammoli ta‘lim texnologiyalarini ahamiyati. Pedagogik mahorat. Ilmiy – nazariy va metodik jurnal. 2021. №6 Б.187-191

6.Niyazov L., Brel A., G‘apurov U. Xorijiy talabalarga tibbiy kimyo fanidan dars berishning o‘ziga xosliklari //Pedagogik Mahorat. – 2021. – №. 3. – С. 224-226.

7.Safarova N. S. Some ways to increase the educational and conscious activity of students of medical institutes in chemistry classes //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – Т. 8. – №. 1.

8.Гулакова М. В., Харченко Г. И. Интерактивные методы обучения в вузе как педагогическая инновация //Концепт. – 2013. – №. 11 (27). – С. 31-35.

9.Ниязов Л.Н.Кейс-стади усули ва ундан кимё таълимида фойдаланиш // Бухоро давлат университети илмий ахбороти. – 2017. – № 3(67). – 200-206 б.

JISMONIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA AYLANMA MASHG'ULOT USLUBIDAN FOYDALANISH

Xurramov Jasur Kuyliyevich

Qarshi davlat universiteti, "Jismoniy tarbiya va sport turlari" kafedrası dotsenti, (PhD)

Annotatsiya. Maqolada kichik maktab yoshida sensitiv davrlardan foydalangan holda tezlik-kuch qobiliyatlarini aylanma mashg'ulot uslubida jadal sur'atlarda rivojlantirishga imkon beruvchi uslubiyat bayon qilingan. Ishlab chiqilgan uslubiyatni 7-11 yoshli bolalar jismoniy tarbiya darslari va sport to'garaklarida tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishda samarali qo'llash mumkin.

Kalit so'zlar: tezkor-kuch qobiliyatlari, aylanma mashg'ulot, sensitiv (sezuvchan) davrlar, kichik maktab yoshi, jismoniy tarbiya darslari.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МЕТОДА КРУГОВОЙ ТРЕНИРОВКИ ДЛЯ РАЗВИТИЯ ФИЗИЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ

Хуррамов Жасур Куйлиевич

*Доцент кафедры «Физическое воспитание и виды спорта», PhD
Каршинский государственный университет
jasur_xurramov@mail.ru*

Аннотация. В статье описана методика, которая позволяет развивать скоростно-силовых способностей в младшем школьном возрасте по методу круговой тренировки быстрыми темпами связи с использованием сенситивных периодов. Разработанную методику можно эффективно использовать на уроках физической культуры и в спортивных секциях для развития скоростно-силовых способностей у детей 7-11 летнего возраста.

Ключевые слова: скоростно-силовые способности, круговая тренировка, сенситивные периоды, младший школьный возраст, урок физической культуры.

USING THE CIRCULAR TRAINING METHOD TO DEVELOP PHYSICAL ABILITIES

Khurramov Jasur Kuyliyevich

*Associate Professor of the Department of «Physical Education and Sports»,
PhD Karshi State University*

Abstract. The article describes a technique that allows you to develop speed-strength abilities in primary school age by the method of circular training at a rapid pace due to the use of sensitive periods. The developed methodology can be used in physical education lessons and in sports sections for the development of speed and strength abilities in children aged 7-11 years.

Key words: speed and strength abilities, circular training, sensitive periods, primary school age, physical education lesson.

Kirish. Maktab yoshi barcha harakatchanlik qobiliyatlarining rivojlanishida serunum davr hisoblanadi. Harakatchanlik imkoniyatlarining rivojlanishida tezlik-kuch qobiliyatlari asosiy o'rin egallaydi, hamda ular rivojlanishining yuqori darajasi qiyin va mahalliy kasblarni unumli egallash bilan birga ko'pgina sport turlarida yuqori natijalarga erishishda katta rol o'ynaydi.

Maktab yoshi tezlik-kuch qobiliyatlarining shakllanishi uchun qulay shart-sharoit yaratib turganda, bu jismoniy qobiliyatlarni balog'at yoshida rivojlantirishga urinish qiyin va kamsamarali vazifadir. Agar harakat qobiliyatlarini shakllantirish uchun qulay bo'lgan davr qo'ldan chiqarilsa, keyinchalik yo'qotilgan potensial imkoniyat

o'rnini to'ldirishning uddasidan chiqish qiyin bo'ladi.

Harakat qobiliyatlarini shakllanishida maktab davri ichidan kichik maktab yoshi yanada unumdor va samarali hisoblanadi.

V.K. Balsevich [1], O.V. Goncharova [2], F.G. Kazaryan [4] va boshqa ko'pgina olimlar kichik maktab yoshini harakat qobiliyatlari, avvalo tezlik-kuch qobiliyatlari va harakat koordinatsiyasini rivojlantirish uchun muhim yosh hisoblashadi.

A.A. Gujalovskiyning tadqiqotlari [3] shuni ko'rsatadiki, rivojlanishning yuqori sur'ati, barcha ko'nikma, malaka, qobiliyat, sifatlarning bir butunlikda rivojlanishi kichik maktab yoshida ayniqsa ko'proq kuzatiladi.

Ma'lum bir yosh davrlarida harakat qobiliyatlarining tabiiy o'sish sur'ati bir xil emas. Bola organizmining jismoniy yuklamaga nisbatan javob reaksiyasi o'sish va rivojlanishning turli bosqichlarida turlichadir. Bu holat sezuvchan yoki sensitiv davr deb nomlangan muayyan bir davrlarda ko'proq va uzoq saqlanuvchi natija beradi. Bu davrlarda organizmning tanlab- yo'naltirilgan ta'sir kuchiga nisbatan moyilligi ortadi.

Shu xususda mavjud maktab dasturi kichik maktab yoshidagi bolalarda harakat qobiliyatlarini rivojlantirishda sensitiv davrlardan foydalanishdek maqsadli yo'nalishni ko'zda tutib ish qilmaydi va bu muammoning pedagogik yechimi uchun ilmiy asoslangan texnologiyalarni tavsiya qilmaydi.

Shu munosabat bilan jismoniy tarbiya va sport sohasidagi mutaxassislar talaba yoshlarni jismoniy tarbiyalashning turli samarali vositalari va usullarini doimiy ravishda izlaydilar.

Ko'pincha, o'qituvchining minimal vaqt ichida ko'proq o'quv materiallarini qamrab olish istagi, aslida, o'quv jarayonining past sifatiga olib keladi. Unda fanning ayrim bo'limlarini o'zlashtirish uchun ajratilgan o'quv soatlari sonining yetishmasligi va talabalarga o'zlashtirish uchun taklif qilingan o'quv materiallarining ko'pligi o'rtasida ma'lum bir qarama-qarshilik yuzaga keladi. Bizning fikrimizcha, mavjud muammoni, aylanma mashg'ulot uslubi samarali hal qilishga yordam beradi. So'nggi yillarda ushbu uslub o'quvchi yoshlarni jismoniy tarbiyalash bo'yicha o'quv jarayonida tobora ko'proq qo'llanilmoqda.

Aylanma mashg'ulot uslubi – uzluksiz yoki intensiv ish turi bo'yicha turli mushak guruhleri va funksional tizimlarga ta'sir ko'rsatadigan maxsus tanlangan mashqlarni ketma-ket bajarish hisoblanadi. Aylanma mashg'ulot bir necha turdagi jismoniy mashqlarni seriyalar orasidagi dam olish oraliqlari bilan ketma-ket bajarishdan iborat.

Umumta'lim maktablari jismoniy tarbiya darslarida aylanma mashg'ulot uslubidan foydalanishning asosiy vazifasi – cheklangan vaqt ichida sarflangan vositalarning qat'iy belgilangan miqdori bilan jismoniy sifatlarni, harakat malakalari va ko'nikmalarini samarali rivojlantirishdan iboratdir.

Aylanma mashg'ulotni tashkil etishning asosi – kichik guruhli uzluksiz ish usuli bo'lib, unda ishtirokchilar bir necha kishidan iborat guruhlarga bo'linadilar va o'z navbatida ular aylanmada joylashgan sport bekatlariga taqsimlanadilar. O'quvchilar bir vaqtning o'zida ushbu mashg'ulot joyiga biriktirilgan jismoniy mashqlarni bajaradilar. Keyingi bekatga o'tish o'qituvchining buyrug'i bilan amalga oshiriladi va barcha o'quvchilar har bir bosqichni aylanma bo'ylab o'tib bo'lgunlaricha davom etadi. Shu bilan birga, jalb qilingan tananing funksional holatini nazorat qilish uchun bir qator aylanma mashg'ulotlari o'rtasida yurak urish tezligini o'lchash tavsiya etiladi.

Aylanma mashg'ulot uslubi yuqori jadallik, seriyalar orasidagi qisqa dam olish oraliqlari, o'quv mashg'ulotlarining umumiy yuqori sur'ati bilan tavsiflanadi. Odatda bitta aylanma mashg'ulot sharoitida juda ko'p mushak guruhleri ishtirok etadi va shuning uchun ham jismoniy sifatlarning rivojlanishi birgalikda sodir bo'ladi, bu esa charchoqni va keskin ruhiy-hissiy holatning tez boshlanishini keltirib chiqaradi. Buning natijasi ushbu mashg'ulot uslubining nisbatan qisqa davomiyligidir.

Jismoniy tarbiya darslari jarayonida ko'p sonli o'quvchilarda jismoniy mashqlarni

mustaqil ravishda va bir vaqtning o'zida sport anjomlari va jihozlarning maksimal miqdoridan foydalangan holda bajarishga imkoniyat paydo bo'lganligi sababli aylanma mashg'ulotning ahamiyati global miqyosga yetadi.

Maxsus tanlangan mashqlarni bekatlar bo'yicha malakali taqsimlash jismoniy sifatlarni rivojlantirishga, o'quv mashg'ulotlarida olingan harakat malaka va ko'nikmalarini mustahkamlash va takomillashtirishga maqsadli ta'sir ko'rsatishga olib keladi. Ushbu uslubdan foydalanish jismoniy sifatlarning rivojlanish darajasini oshirishga, harakat qobiliyatlarining takomillashtirishga, jismoniy va psixologik tayyorgarlikni yaxshilashga, shug'ullanuvchilar tanasining funksional imkoniyatlarini ko'tarishga, axloqiy va irodaviy fazilatlar, mustaqillik, yig'inchoqlikni tarbiyalashga, rejalashtirilgan harakat faoliyatining algoritmini ishlab chiqarishga, o'quvchilarning e'tiborini bekatlarda mashqlarni aniq bajarishga qaratishga, butun organizmning sog'lomlashtirish ta'sirini oshirishga yordam beradi. Aylanma mashg'ulot har bir o'quvchiga alohida yondashuvni ta'minlaydi, vaqtdan maksimal darajada samarali foydalanishga imkon beradi.

Sh munasabat bilan, kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezlik-kuch qobiliyatlarini aylanma mashg'ulot uslubida rivojlantirish muammosi keng miqyosdagi ilmiy tadqiqotlar olib borishni talab qiladi.

Tadqiqotning maqsadi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda tezlik-kuch qobiliyatlarini aylanma mashg'ulot uslubida rivojlantirishning samarali uslubiyatini ishlab chiqish.

Pedagogik tajribaning tashkil qilinishi. Kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishning eng maqbul uslubiyatini aniqlash maqsadida Qarshi shahridagi № 29-umumiy o'rta ta'lim maktabida o'quv jarayoni sharoitida tajriba o'tkazildi.

Sinalayotgan 9-10 yoshli 3- sinf o'quvchilari 60 tani tashkil qiladi. Bulardan 3 "A"sinf nazorat sinfi, 3 "B"sinf tajriba sinfi sifatida tanlab olindi. Tajriba boshlanishidan avval jismoniy tarbiya darslarida yuqorida keltirilgan sinflarning barcha o'quvchilari organizmini tajribaga tayyorlash va test mashqlari texnikasini o'zlashtirish maqsadida tezlik-kuch qobiliyatiga yo'naltirilgan mashqlar bajartirildi.

Dastlabki tayyorgarlik o'tkazilgandan so'ng tajriba oldidan kuzatilayotgan barcha sinf o'quvchilari tekshirishdan o'tkazildi. Tezlik-kuch qobiliyatlarini aniqlash va baholash uchun quyidagi nazorat meyorlaridan foydalanildi:

1. 30 m.ga yugurish;
2. turgan joydan uzunlikka sakrash;
3. 3x10 m.ga mokisimon yugurish;
4. arg'amchi bilan sakrash;
5. turgan joydan balandlikka sakrash.

□ Barcha sinflarda haftasiga 2 soatdan jismoniy tarbiya darslari chorak davomida Xalq ta'limi tavsiya qilgan maktab dasturi asosida maktab jismoniy tarbiya o'qituvchisi tomonidan o'tkazildi. Nazorat sinfi an'anaviy uslubiyat asosida shug'ullandi. Tajriba sinfi esa darsning asosiy qismida 8-10 minut davomida tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirib maxsus ishlab chiqilgan aylanma mashg'ulot uslubiga asoslangan uslubiyatni bajardilar. Mazkur uslubiyatning tarkibi quyidagilardan iborat:

- mashg'ulotlar uslubiyat asosida I-chorakda 8 hafta davomida olib borildi;
- har haftada 2 soat jismoniy tarbiya darslarining asosiy qismida 8-10 minut davomida tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishga yo'naltirib maxsus ishlab chiqilgan mashqlar bajartirildi;
- mashg'ulot aylanma mashg'ulot uslubi vositasida amalga oshirildi.

Bu jamlanmaga quyidagi mashqlar kiritildi:

1-bekat. Turgan joyda yugurish (signaldan so'ng tajriba o'tkaziluvchi iloji boricha

tezroq navbatma-navbat tizzalarini soniga to'g'ri burchak ostida gorizontol holatda tortilgan rezina chilvirga tekkazishga harakat qiladi).

2-bekat. Arg'amchi bilan sakrash (tajriba qilinuvchi signaldan so'ng ikki oyoqda iloji boricha ko'proq sakrashga harakat qiladi);

3-bekat. Chalgancha yotgan holda gavnani ko'tarib tushirish (dastlabki holat oyoqlar tizzalardan bukilgan holda signaldan so'ng sinaluvchi iloji boricha ko'proq harakat qilishga intiladi);

4-bekat. Oyoqlarni orqaga siltab yugurish (signaldan so'ng sinaluvchi iloji boricha ko'proq navbatma-navbat oyoq kaftlarining tashqi tovon qismini dumba mushaklari ustida joylashgan qo'l kaftlariga tekkazishga intiladi).

5-bekat. Mokisimon yugurish 3x10 (yuqori start dastlabki holatidan oldinga qarab);

6-bekat. Yuqoriga sakrash (o'tirish d.h. dan, yuqoriga sakrab gavnani to'liq rostlash);

7-bekat. Yotib qo'llarga tayanish (d.h. – a.o'., o'tirish holati – yotib qo'llarga tayanish holati – o'tirish holati – d.h.)

8-bekat. 10 m.ga tezlanish olishlar (yuqori startdan).

Tiklovchi mashqlar sirasiga nafas olishni tiklanishi uchun mashqlar, ulotqirishlardan so'ng yuqori yelka kamari muskullarini va sakrashlardan keyin oyoq muskullarining pastki qismlarini bo'shashtiruvchi mashqlar kirdi. Mazkur dastur asosidagi darslar 8 hafta davomida o'tkazildi.

1-jadval

Pedagogik tajriba yakunida o'rganilayotgan guruh o'g'il bolalaridagi ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili

№	Nazorat meyorlari	NG	TG	p
1.	30 m ga yugurish, sek	5,8±0,31	5,6±0,12	< 0,05
2.	60 m ga yugurish, sek	10,1±0,26	9,7±0,21	< 0,05
3.	Balandlikka sakrash (Abalakov bo'yicha), sm	29,7±1,36	33,6±1,87	< 0,05
4.	Joydan uzunlikka sakrash, sm	140,3±3,17	151,6±6,42	< 0,05
5.	Arg'amchi bilan sakrash (15 sek), marta	16±1,6	18±1,3	< 0,05
6.	Mokisimon yugurish 3x10 m, sek	10,9±0,36	10,0±0,28	< 0,05

2-jadval

Pedagogik tajriba yakunida o'rganilayotgan guruh qiz bolalaridagi ko'rsatkichlarning qiyosiy tahlili

№	Nazorat meyorlari	NG	TG	p
1.	30 m ga yugurish, sek	5,9±0,24	5,7±0,20	< 0,05
2.	60 m ga yugurish, sek	10,3±0,28	9,8±0,17	< 0,05
3.	Balandlikka sakrash (Abalakov bo'yicha), sm	28,3±1,96	31,7±1,76	p< 0,05
4.	Joydan uzunlikka sakrash, sm	138,1±4,25	148,6±8,92	< 0,05
5.	Arg'amchi bilan sakrash(15 sek), necha marta	19,7±1,4	21,6±1,6	> 0,05
6.	Mokisimon yugurish 3x10 m, sek	11,2±0,34	10,6±0,28	< 0,05

Tajriba o'tkazilishi umumiy o'qitish va tarbiyalash prinsiplariga muvofiq holda va asosiy guruhga kiruvchi shug'ullanuvchilar to'liq tarkibda sinf-dars mashg'ulotlari doirasida amalga oshirildi. Nazorat va tajriba guruhlarining nazorat normativlaridagi dastlabki ko'rsatkichlari inobatli farq qilmadi ($p > 0.05$).

Ishlab chiqilgan metodikaning samaradorligini namoyon qilish uchun tajribadan avval va keyin nazorat testlari o'tkazildi va bu kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezkorlik va tezkor-kuch sifatlarini rivojlantirishda eng sara texnologiyani aniqlash imkonini berdi.

9-10 yoshdagi maktab o'quvchilarida tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishda ishlab chiqilgan va an'anaviy uslublarning samaradorligini taqqoslab, shuni ta'kidlash kerakki, sinovlar natijalariga ko'ra biz ishlab chiqqan uslubiyat kichik yoshdagi maktab o'quvchilariga ko'proq mashg'ulotli ta'sir ko'rsatdi.

Xulosalar. O'tkazilgan tajriba natijalari kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirish uchun ishlab chiqilgan dasturning ta'sir ko'rsatish darajasini baholashga imkon berdi.

Tajriba guruhida foydalanilgan dastur o'g'il bolalarda 30 m ga yugurishni 3,5% ga, 60 m ga yugurishni 4,1% ga, balandlikka sakrashni 13,1% ga, turgan joydan uzunlikka sakrashni 8,1% ga, arg'amchi bilan sakrashni 12,5 % ga, mokisimon yugurishni 9% ga; qiz bolalarda esa 30 m ga yugurishni 3,5% ga, 60 m ga yugurishni 5,1% ga, balandlikka sakrashni 12,0% ga, turgan joydan uzunlikka sakrashni 7,6% ga, arg'amchi bilan sakrashni 9,6% ga, mokisimon yugurishni 5,6% ga oshirishga imkon berdi. Test natijalariga ko'ra tajriba guruhi dasturi an'anaviy uslubiyatdan ko'ra samaraliroq ekanligi aniqlandi.

Shunday qilib, tajriba natijalari ishlab chiqilgan dasturning kichik maktab yoshidagi bolalarda sensitiv davrda tezlik-kuch qobiliyatlarini rivojlantirishdagi samaradorligini aniqlashga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Balsevich V.K., Lubisheva L.I. Noviyе texnologii formirovaniya fizicheskoy kulturi shkolnikov // Problemi sovershenstvovaniya fizicheskogo vospitaniya uchashixsya obsheobrazovatelnix shkol: Sb. rabot uchastnikov Mejdunarod. seminar /Pod obsh. red. V.I. Lyaxa i L.B. Kofmana. M., 1993. - S. 42-50.

2. Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O'quv qo'llanma. Toshkent, 2005. – 172 b.

3. Gugalovskiy A.A. Etapnost razvitiya fizicheskix (dvigatelnix) kachestv i problema optimizatsii fizicheskoy podgotovki detey shkolnogo vozrasta: Avtoref. dis... dokt. ped. nauk. - M., 1979. - 26 s.

4. Kazaryan F.G. Issledovaniye vozrastnix izmeneniy sili razlichnix grupp mishs u malchikov shkolnogo vozrasta i yeye razvitiya u yunux legkoatletov: avtoref. dis. kand. ped. nauk, GSOLIFK. - M., 1965.

5. «Krugovaya trenirovka» kak odna iz effektivnix form postroyeniya zanyatiy fizicheskimi uprajneniyami. Belyakov M.I., Daurov A.M. V sbornike: Razvitiye sotsialnogo i nauchno-texnicheskogo potentsiala obshestva. Sbornik statey. Moskva, 2019. S. 13-16.

6. Vozmojnosti metoda krugovoy trenirovki v razvitii skorostno-silovix sposobnostey shkolnikov (na primere igri v basketbol). Malozyomov O.Y., Proxorova O.I., Belkova A.V., Davidova YE.Y., Galitsin A.G. Forum molodix uchenix. 2019. №10 (38). S. 407-411.

19.00.00 – PSIXOLOGIYA FANLARI

TALABALARNING OLIY TA'LIMGA MOSLASHUV JARAYONINING O'ZIGA XOS IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Axmedova Zarina Jamilovna

Psixologiya va sotsiologiya kafedrası o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqola birinchi kurs talabasining universitetda o'qishga moslashish jarayonini yosh shaxsning ijtimoiylashuvi omili sifatida o'rganishga bag'ishlangan. O'z navbatida, sotsializatsiya shaxsning xulq-atvori strategiyasini ishlab chiqish uchun asos bo'lgan munosabat va qadriyatlar tizimini shakllantirish jarayoni sifatida qaraladi. Universitetda o'qish jarayonida birinchi kurs talabasi ijtimoiy guruhga integratsiyalashuv jarayonlariga kiritiladi, bu guruh normalari, qadriyatlari, standartlari, stereotiplari va talablarini qabul qilishni nazarda tutadi. Shunday qilib, inson xulq-atvor strategiyalarini tanlash yoki qayta qurish orqali ijtimoiy muhitdagi o'zgarishlarga moslashadi. Moslashuvning u yoki bu darajasining mavjudligi talabaning ta'lim jarayonini amalga oshirish samaradorligining zaruriy ko'rsatkichidir. Shaxsning moslashish jarayonining tetik mexanizmi uning muhitdagi o'zgarish bo'lib, uning odatiy xatti-harakati samarasiz yoki umuman samarasiz bo'lib chiqishiga asoslanib, birinchi kurs talabasi uchun qiyinchiliklarni engish zarurati paydo bo'ladi. Aynan qiyin hayotiy vaziyat sharoitlarining yangiligi bilan bog'liq. Demak, inson, uning hayotiy holati va shaxs va vaziyat o'rtasidagi (asosiy) o'zaro ta'siri birinchi kurs talabalarining universitetda o'qishga moslashish xususiyatlarini belgilaydi. Shuning uchun ham muayyan universitet sharoitida amaliy ijtimoiy ish (ijtimoiy terapiya) vaziyatning ham ijtimoiy, ham psixologik jihatlar bilan shug'ullanadigan ijtimoiy-psixologik moslashuv xizmati doirasida amalga oshirilishi kerak. Birinchi kurs talabalar bilan ishlash shaxsning ichki dunyosini o'zgartirishga va uning ijtimoiy ta'lim holatini o'zgartirishga, shuningdek ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni o'zgartirishga qaratilgan bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: shaxsiyat, moslashish, noto'g'ri moslashish, moslashish, moslashmaslik, moslashish, qiyin hayotiy vaziyat.

СПЕЦИАЛЬНЫЕ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРОЦЕССА АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ К ВЫСШЕМУ ОБРАЗОВАНИЮ

Ахмедова Зарина Джамилевна

преподаватель кафедры психологии и социологии

Аннотация: Статья посвящена изучению процесса адаптации студента-первокурсника к обучению в вузе как фактора социализации личности молодого человека. В свою очередь, социализация рассматривается как процесс становления системы установок и ценностей, которые выступают основой выработки стратегий поведения личности. В процессе обучения в вузе студент-первокурсник включен в процессы интегрирования в социальную группу, что предполагает принятие групповых норм, ценностей, стандартов, стереотипов и требований. Так, личность приспосабливается к изменениям социальной среды путем подбора или перестройки стратегий поведения. Наличие того или иного уровня адаптированности является необходимым показателем эффективности реализации студента в ходе учебного процесса.

Исходя из того, что пусковым механизмом процесса адаптации человека является смена окружающей его среды, при которой привычное для него поведение оказывается малоэффективным или вообще неэффективным, для студента-первокурсника необходимость в преодолении затруднений, связанных именно с новизной условий трудной жизненной ситуации. Итак, личность, ее жизненная ситуация и (главное) взаимодействие между личностью и ситуацией – определяют особенности адаптации студентов первого курса к обучению в вузе. Именно поэтому в условиях конкретного вуза должна проводиться практическая социальная работа (социальная терапия) в рамках Службы социально-психологической адаптации, которая имеет дело и с социальным, и с психологическим аспектом ситуации. Работа с первокурсниками может быть направлена как на преобразование внутреннего мира личности, так и на изменение его социальной ситуации обучения, а также на преобразование взаимодействия между ними.

Ключевые слова: личность, адаптация, дезадаптация, адаптивность, неадаптивность, адаптированность, трудная жизненная ситуация.

SPECIFIC SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF STUDENTS' PROCESS OF ADAPTATION TO HIGHER EDUCATION

Akhmedova Zarina Jamilovna

Teacher of the Department of Psychology and Sociology

Abstract: The article is devoted to the study of the process of adaptation of a first-year student to study at a university as a factor in the socialization of a young person's personality. In turn, socialization is considered as a process of formation of a system of attitudes and values, which are the basis for developing strategies for the behavior of an individual. In the process of studying at a university, a first-year student is included in the processes of integration into a social group, which implies the adoption of group norms, values, standards, stereotypes and requirements. Thus, a person adapts to changes in the social environment by selecting or restructuring behavioral strategies. The presence of one or another level of adaptation is a necessary indicator of the effectiveness of the student's implementation in the course of the educational process. Based on the fact that the trigger mechanism for the process of adaptation of a person is a change in his environment, in which his usual behavior turns out to be ineffective or ineffective at all, for a first-year student, the need to overcome difficulties associated precisely with the novelty of the conditions of a difficult life situation. So, a person, her life situation and The (main) interaction between the individual and the situation determines the features of adaptation of first-year students to study at the university. That is why, in the conditions of a particular university, practical social work (social therapy) should be carried out within the framework of the Social and Psychological Adaptation Service, which deals with both the social and psychological aspects of the situation. Work with first-year students can be aimed both at transforming the inner world of the individual and at changing his social learning situation, as well as at transforming the interaction between them.

Key words: personality, adaptation, maladjustment, adaptability, non-adaptation, adaptability, difficult life situation

KIRISH. Moslashuv hodisasiga ko'plab ta'riflar mavjud. Umumlashtirilgan shaklda moslashish o'zgaruvchan sharoitlarda adekvat yashash uchun zarur bo'lgan

moslashish, shuningdek, shaxsni yangi ijtimoiy muhitga kiritish, yangi sharoitlarning o'ziga xos xususiyatlarini o'zlashtirish jarayoni sifatida tavsiflanadi. Ijtimoiy moslashuv - bu shaxsning ijtimoiy guruhga integratsiyalashuvi jarayoni, uning guruh normalari, qadriyatlari, standartlari, stereotiplari va talablarini qabul qilishini anglatadi.

Ta'lim tashkilotlari muammolarini hal qilish, amaliyot shuni ko'rsatadiki, talabalarning universitet sharoitlariga va, birinchi navbatda, psixologik nuqtai nazardan, oliy ta'limning butun tuzilishiga oson moslasha olmasliklari bilan duch keladi. Bu holat, ayniqsa, zamonaviyni joriy etishga harakat qilganda seziladi. Demak, oliy ta'lim faoliyatidagi muhim muammolardan biri bu izlanishdir talabalar uchun o'quv va kognitiv faoliyatning yangi sharoitlari bilan tanishtirish vositalari, ya'ni o'quv va kognitiv faoliyatga yanada samarali va «og'riqsiz» moslashish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Universitetda talabalarning o'quv-kognitiv faoliyatga moslashish jarayoni bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda (O.U.Gogitsaeva, S.A.Guliyeva, L.N.Tanklaeva, I.M.Xadikova) odatda quyidagi asosiy muammolar aniqlanadi: kechagi maktab o'quvchilari o'zining axloqiy tarbiyasi bilan qo'llab-quvvatlash va o'zaro yordam; kasb tanlash motivatsiyasining etarli darajada ishonchli emasligi, unga psixologik tayyorgarlikning pastligi; mustaqil ishlash qobiliyatining yo'qligi, eslatma olish, asosiy manbalar, indekslar, lug'atlar, ma'lumotnomalar bilan ishlash; o'qituvchilar tomonidan kundalik nazorat qilish odati bilan kuchaygan xatti-harakatlar va faoliyatni psixologik o'zini o'zi boshqarish qobiliyatining yo'qligi; yangi sharoitlarda ish vaqti va dam olishning eng yaxshi rejimini izlash; ayniqsa, oilaviy sharoitdan yotoqxona sharoitiga keskin o'tish bilan; nihoyat, o'z-o'ziga xizmat ko'rsatish va kundalik hayotni o'rnatish. Bu muammolarning barchasi kelib chiqishi va tabiati bilan farq qiladi. Ularning ba'zilar ob'ektiv ravishda muqarrar, boshqalari esa sub'ektiv xarakterga ega bo'lib, kam tayyorgarlik, maktab va oilada tarbiyaning yetishmasligi, mustaqil ishlash qobiliyatining yetishmasligi va boshqalar bilan bog'liq.

Shuni ta'kidlash kerakki, birinchi kurs o'quvchilari umumiy ta'lim maktabida yomon tayyorgarlik ko'rganligi uchun emas, balki ularda mustaqil o'qish qobiliyati, bilim olishga tayyorlik kabi shaxsiy muhim fazilatlarni shakllantirmaganligi sababli bilimlarni etarli darajada o'zlashtirmaydi. umuman olganda, ularning bilim va ko'nikmalarini, kognitiv faoliyatning individual xususiyatlarini, ish vaqtini, asosan, mustaqil ish uchun to'g'ri taqsimlash qobiliyatini nazorat qilish va baholash. Maktabda kundalik nazoratga (K.E. Ketoev, F.G. Xamikoev, ota-onalarning doimiy vasiyligiga o'rganib qolgan ko'plab birinchi kurs talabalari elementar to'g'ri qarorlarni qanday qabul qilishni bilishmaydi. Ularda o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash ko'nikmalari etarli darajada shakllanmagan.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Moslashuv - bu faol samarali faoliyat jarayoni va muayyan ijtimoiy makonda shaxsning muvaffaqiyatli ishlashi uchun zarur shart. Olimlar talabalarning oliy ta'lim tizimi sharoitlariga moslashuvining uch turini ajratib ko'rsatadilar (D.A.Andreeva, S.A.Vasilyova, N.S.Kopeina, E.E.Fedorova):

1. Talabalarning yangi makonga, universitetning notanish tuzilishiga moslashuvining kognitiv axborot mexanizmiga tegishli rasmiy moslashuv (E.R. Kochieva), ushbu tizimdagi o'qitish mazmuni, uning ortib borayotgan talablari, o'zgartirilgan vazifalari.

2. Talabalarni oliy ta'lim tizimida o'quv faoliyatini tashkil etishning yangi usullari, usullari, vositalari, shakllariga tayyorlash uchun mas'ul bo'lgan didaktik

moslashuv.

3. Talabalar guruhlarini ichki integratsiyalashuv jarayonining tabiatini, bir xil guruhlarining butun ta'lim tashkilotining talabalar jamoasi bilan integratsiyalashuv jarayonini, shuningdek, ularning munosabatlarining xarakterini belgilaydigan ijtimoiy moslashuv.

Talabalarni oliy ta'lim tizimiga moslashtirish - bu talabaning ehtiyoj-motivatsion sohasini, yangi o'quv vazifalariga muvofiq mavjud bilim va ko'nikmalar, ko'nikma va odatlar to'plamini o'zgartirishning ko'p qirrali, dinamik, murakkab va ko'p bosqichli jarayoni, vazifalari, maqsadlari, istiqbollari va shartlarini muvaffaqiyatli amalga oshirishdan iborat. Moslashuvchan holatlarning muhim qismi universitetga kirishda o'qish sharoitlarining o'zgarishi natijasida yuzaga keladi

Talaba shaxs sifatida va ma'lum bir yoshdagi shaxs sifatida uchta pozitsiyada tavsiflanishi mumkin: biologik, psixologik va ijtimoiy. Ushbu tomonlarni o'rganish yosh va shaxsiy xususiyatlarini, shuningdek, uning imkoniyatlari va o'rganish qobiliyatini ochib beradi. Shunday qilib, agar biz talabalarga ma'lum bir yoshdagi odamlar sifatida munosabatda bo'lsak, ular elementar, kombinatsiyalangan, yozma va og'zaki signallarga reaksiyaning yashirin davrining minimal qiymatlari bilan tavsiflanadi. O'smirlik davrida boshqa yoshdagilarga nisbatan diqqatni o'zgartirishning eng yuqori tezligi, operativ xotira, og'zaki mantiqiy muammolarni hal qilish va hokazolar kuzatiladi. Shunday qilib, talaba yoshi, ayniqsa 1 va 2-kurslarda, jismoniy, biologik, fiziologik, psixologik, ijtimoiy rivojlanishning barcha oldingi jarayonlariga asoslangan eng katta yutuqlar «cho'qqisi» bilan tavsiflanadi.

Psixologlar talaba moslashuvini ajratadilar va shunga mos ravishda yangi ijtimoiy va madaniy muhitda quyidagi bosqichlar mavjud:

- boshlang'ich bosqich, ya'ni shaxs yoki guruh o'zlari uchun yangi ijtimoiy muhitda o'zini qanday tutishi kerakligini anglagan, ammo yangi universitet muhitining qadriyatlar tizimini tan olishga va qabul qilishga hali tayyor emas va eski qadriyatlar tizimiga rioya qilishga intiladi;
- bag'rikenglik bosqichi, shaxs, guruh va yangi muhit bir-birining qadriyatlar tizimi va xulq-atvor namunalari o'zaro bag'rikenglik ko'rsatadi;
- turar joy, ya'ni. shaxs tomonidan yangi muhit qadriyatlar tizimining asosiy elementlarini tan olish va qabul qilish, shu bilan birga bir vaqtning o'zida shaxs, guruhning ba'zi qadriyatlarini yangi ijtimoiy-madaniy muhit sifatida tan olish;
- assimilyatsiya, ya'ni. shaxs, guruh va atrof-muhit qadriyatlari tizimining to'liq mos kelishi.

Talabalik davri uchun ham xarakterlidirki, bu davrda insonning jismoniy va intellektual qobiliyatlari maksimal darajaga yetadi. Ammo ko'pincha bu imkoniyatlar va ularni muvaffaqiyatli amalga oshirish o'rtasidagi «qaychi» bir vaqtning o'zida topiladi. Doimiy ravishda o'sib borayotgan ijodiy qobiliyat va qobiliyatlar, o'sib borayotgan tashqi jozibadorlik bilan birga keladigan aqliy, intellektual va jismoniy kuchlarning rivojlanishi kuchning bu o'sishi «hayot uchun» davom etishi haqidagi illyuziyalarga to'la.

Universitetda o'qish davri nafaqat o'smirlikning ikkinchi davriga, balki shaxsiy fazilatlarni shakllantirishning murakkabligi bilan ajralib turadigan kamolotning birinchi davriga ham to'g'ri keladi. Bu yoshda axloqiy shakllanishning xarakterli xususiyati xulq-atvor va faoliyatning ongli motivlarining ortishidir.

Ananyevaning so'zlariga ko'ra, talabalik - bu shaxsning yetakchi sotsiogen salohiyatini yanada jadal rivojlantirish uchun sezgir davr. Binobarin, oliy ta'lim shu davrda talaba ruhiyati, uning shaxsiyatining kamol topishiga katta ta'sir ko'rsatadi.

Talabalar o'qish davomida tegishli shart-sharoitlarni hisobga olgan holda barcha aqliy sifatlar va bilish jarayonlarini (tafakkur, xotira, nutq, tasavvur va boshqalar) muvaffaqiyatli shakllantiradi. Ular talaba ongining yo'nalishini belgilaydi, ya'ni tanqidiy, ijodiy fikrlashni shakllantiradi. Universitetda eng samarali o'qish uchun umumiy intellektning yuqori darajasi talab qilinadi, xususan, idrok etish, tasvirlash, ishlaydigan xotira, diqqat, eruditsiya, kognitiv qiziqishlarning barqarorligi, dunyoqarash va boshqalar.

Talabaning muvaffaqiyatli moslashuvining zaruriy sharti oliy ta'limning eng yangi xususiyatlarini tushunishdir, bu ichki qulaylik hissi yaratadi va atrof-muhit bilan ziddiyat ehtimolini yo'q qiladi. 1-2 kurs davomida u shakllanadi, o'quv va kognitiv faoliyatni oqilona rivojlantiriladi, tanlangan kasbiy faoliyatga bo'lgan kasb idrok etiladi, o'qish, mehnat, bo'sh vaqt va turmushning maqbul usullari ishlab chiqiladi, o'z-o'zini tarbiyalash va o'z-o'zini tarbiyalash bo'yicha ishlar tizimi ishlab chiqiladi, shaxsiy va kasbiy jihatdan muhim fazilatlarni o'z-o'zini rivojlantirish belgilanadi. Uzoq muddatli odatiy ish tartibining keskin o'zgarishi, uning asosi I.P. Pavlovning psixofiziologik kontseptsiyasi dinamik stereotip bo'lib, unda talaba faol orientatsiya-faoliyat komponentini yo'qotadi, ba'zida asabiy buzilishlar va stress reaksiyalarini qo'zg'atadi.

Yuqoridagi sabablarga ko'ra, oldingi stereotiplarni buzish bilan bog'liq bo'lgan zaruriy moslashish davri, dastlabki bosqichlarda ham nisbatan past akademik ko'rsatkichlarga, ham aloqa muammolariga yordam berishi mumkin. Ba'zi talabalar uchun yangi stereotipning shakllanishi asta-sekin, ko'pchilik uchun esa bir tekis davom etadi. Shubhasiz, ushbu qayta qurishning o'ziga xosligi yuqori turdagi xususiyatlar bilan bog'liq. Biroq, ijtimoiy omillar ham juda hal qiluvchi. Talabaning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda, buning asosida uni yangi faoliyatga va yangi muloqot sohasiga jalb qilish jarayoni yaratiladi, moslashuv sindromining oldini olish, moslashish jarayonini bir tekis qilish imkonini beradi. va psixologik jihatdan mos keladi.

Talabalarning moslashuvi 1-semestrining boshida tugaydi. Birinchi kurs talabalari bilan ishlashning asosiy vazifalaridan biri mustaqil ishlarni optimallashtirish va ratsionalizatsiya qilish usullarini ishlab chiqish va amalga oshirishdir.

Universitet talabalarining ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonining samaradorligi diagnostik tadqiqotlar bilan tasdiqlandi. Tasodifiy tanlov yo'li bilan tanlab olingan 100 nafar birinchi kurs talabalari diagnostika ishlarida qatnashdilar. Ishning qiyinligi shundaki, biz savolni bunday shakllantirishning g'ayriinsoniyligi sababli nazorat guruhini aniqlay olmadik, chunki barcha talabalar ijtimoiy va psixologik moslashish jarayoniga kiritilgan. Natijalar aniqlash va boshlang'ich bo'limlarning qiyosiy ma'lumotlariga ko'ra taqdim etiladi. Tadqiqot davomida ma'lum bo'ldiki, eksperimentning dastlabki bosqichida respondentlarning uchdan biridan kamrog'i moslashuv komponentlarini shakllantirishning yuqori darajasiga ega (1-jadval). Motivatsion (38%) va kommunikativ-xulq-atvor komponentlari (28%) ayniqsa yomon shakllangan.

1-jadval

Boshlang'ich davrda universitet talabalarida ijtimoiy-psixologik moslashuvning shakllanish darajalari eksperimental ish

Moslashuv komponentlari	Komponentlarning shakllanish darajalari		
	Yuqori	O'rta	past
Motivatsion	30 %	32 %	38 %
Ma'lumot beruvchi	20 %	67 %	13 %
Kommunikativ xulq-atvor	25 %	47 %	28 %

jadval 2

Yakunida universitet talabalarida ijtimoiy-psixologik moslashuvni shakllantirish darajalari eksperimental ish

Moslashuv komponentlari	Komponentlarning shakllanish darajalari		
	yuqori	O'rta	past
Motivatsion	56 %	24 %	20 %
Ma'lumot beruvchi	65 %	27 %	8 %
Kommunikativ-xulq-atvor	50 %	32 %	18 %

Shakllantiruvchi eksperiment natijalari amalga oshirilgan ishlarning samaradorligi to'g'risida xulosa chiqarishga imkon berdi, chunki ko'rsatkichlar sezilarli darajada o'zgargan: talabalarining 65 foizi kognitiv komponentni, 56 foizi motivatsion komponentni shakllantirishning yuqori darajasiga erishgan. va kommunikativ-xulq-atvor komponentining 50%. Shunga ko'ra, ijtimoiy-psixologik moslashuv komponentlarini shakllantirish darajasi past bo'lgan o'quvchilar soni kamaydi (2-jadval).

Umuman olganda, tadqiqotimiz natijalari shuni tasdiqlaydiki, tizimli maqsadli ishlar ijtimoiy-psixologik moslashuv jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish imkonini beradi, bu esa pirovardida oliy o'quv yurtida raqobatbardosh mutaxassis tayyorlashda o'quv jarayonining samaradorligini ta'minlaydi.

XULOSA:

Shunday qilib, talabalarining universitetda o'quv va kognitiv faoliyatga maksimal darajada moslashishini ta'minlaydigan samarali taktika va strategik maqsadlarni ishlab chiqish uchun birinchi talabalarining hayotiy rejalari va qiziqishlarining shakllanish darajasini bilish muhimdir. Ularning dominant motivlari, o'zini o'zi

qadrlash darajasi, xatti-harakat va faoliyatni ongli ravishda tartibga solish qobiliyati, o'quv jarayonida mustaqil qaror qabul qilishga tayyorlik va boshqalar. Oqim bo'yicha ma'ruza o'qiyotgan o'qituvchi, albatta, har bir talaba tomonidan o'quv materialini individual o'zlashtirish darajasini, har birining tahlil qilish va mantiqiy fikrlash qobiliyatini, kognitiv mexanizmlarning rivojlanish darajasini hisobga olish imkoniyatiga ega emas. Bu o'qituvchilar uchun o'zgarishlarni ko'rish ancha qiyin. Odatda, barcha universitetlarda talabalarni oliy kasbiy ta'lim tizimidagi o'quv sharoitlariga moslashtirishga qaratilgan bir qator tadbirlar maxsus rejalashtirilgan. Eng muhim tadbirlarga, masalan: akademik guruhlarini shakllantirish va jalb qilish bo'yicha tadbirlar; «Talabalarga tashabbus» yaxshi an'anasi, bu erda mutlaqo barcha ishtirokchilarga universitetning faol umumiy faoliyati, «Mutaxassislikka kirish» kursini o'qiganliklari uchun sertifikatlar beriladi; akademik guruhlardagi yetakchi o'qituvchilarning so'zlari; ta'lim tashkiloti tarixi va universitet nomini ulug'lagan bitiruvchilar bilan tanishish; talabalarining mustaqil ishlarini nazorat qilish, eng muvaffaqiyatli talabalarni ajratib ko'rsatish, qoloq talabalarga o'z vaqtida zarur yordam ko'rsatish imkonini beruvchi har oy attestatsiyadan o'tkazish. Talabalarini yangi o'quv-kognitiv faoliyatga va ular uchun turmush tarziga moslashtirish jarayonini faollashtirish, universitetda o'qitishning dastlabki bosqichida yuzaga keladigan psixologik va psixofiziologik xususiyatlarni o'rganish, shuningdek, psixologik, Ushbu jarayonni optimallashtirish uchun pedagogik, ta'lim va akademik sharoitlar har qanday universitetning o'ta muhim vazifasidir.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Ambalova S.A. Qobiliyatlar psixologiyasi va ularning tashkiliy va kommunikativ fazilatlarini rivojlantirishdagi roli to'g'risida // To'plamda: Rossiya va qo'shni mamlakatlarda ekologiya va bioxilma-xillikni saqlashning dolzarb muammolari: Ilmiy-amaliy konferentsiya materiallari. - Vladikavkaz, 2012. S. 303-309.
2. Andreeva D.A. Moslashuv tushunchasi haqida. Talabalarining universitetda o'qish sharoitlariga moslashuvini o'rganish // Inson va jamiyat: Uch. eslatmalar. - Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti nashriyoti, 2003. - B. 62-69
3. Bekoeva M.I. - 2015. - No06 (18) / [Elektron resurs] - Kirish rejimi. - URL: <http://naukarastudent.ru/18/2760/>
4. Vasilyeva S.A., Kopeina N.S. Psixologik o'ziga xoslik talabalarining ta'lim jamoasiga muvaffaqiyatli moslashish sharti sifatida // Mehnat jamoalarida amaliy sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya zamonaviy muammolari. Hisobotlarning tezislari. - Sankt-Peterburg: Sankt-Peterburg davlat universiteti nashriyoti, 2004. - S. 33-36.
5. Gogitsaeva O.U., Xadikova I.M. Pedagogika va psixologiya zamonaviy tizim Ta'lim: Monografiya. - Stavropol, 2012. jild 2.299 b.
6. Gulieva S.A., Tanklaeva L.N. Talabalarining axloqiy va kasbiy madaniyatini shakllantirish // O'quv qo'llanma. - Vladikavkaz, 2013 yil.
7. Kochieva E.R. Zamonaviy talabalar muhitida sog'lom turmush tarzini shakllantirish // Tog'liatti fanlari vektori davlat universiteti... Seriya: Pedagogika, Psixologiya. 2014 yil. № 4 (19). S. 88-90.
8. Malieva Z.K., Bekoeva M.I. Talabalarining o'z-o'zini tarbiyalash jarayonida zamonaviy interaktiv texnologiyalarning o'rni // «Science Science» Internet jurnali. 2015. T. 7. No 4. 122-bet.
9. Fedorova E.E. Universitet talabalarini ta'lim va kasbiy faoliyatga moslashtirish. - Magnitogorsk, 2007 yil - 13.00.08.
10. Hamikoev F.G., Ketoev K.E. Universitet talabalarining jismoniy tarbiya jarayonini tashkil etishning pedagogik shartlari // Universitet xabarnomasi (Davlat menejment universiteti). 2013 yil. 19-son. S. 303-307.

**BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'QUV MOTIVLARI
SHAKLLANTIRISHDA IJODIY TOPSHIRIQLARNING O'RNI**

*Azimova Kamola Karimovna
Buxoro davlat Pedagogika instituti*

Annotatsiya: Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarini ijodiy topshiriqlarini mustaqil bajara olishi, ayniqsa tarbiya darslarida bu topshiriqlarning o'rni va ahamiyati haqida atroflicha fikr mulohazalar yuritilgan. Shuningdek, o'quv motivlarini shakllantirish usullari, ko'nikmalari, motivlarning boshlang'ich sinf o'quvchilari mustaqil bilim olishlashlari uchun ijodiy tomonlari haqidagi ma'lumotlar maqolada imkon qadar ochib berilishiga erishilgan.

Tayanch atamalar: O'quvchi, tarbiya, ko'nikma, yosh o'quvchi, topshiriq, maktab, ijod, manaviy tarbiya, mushohada, maslahat, baho, maqsad.

**РОЛЬ ТВОРЧЕСКИХ ЗАДАЧ В ФОРМИРОВАНИИ УЧЕБНЫХ
МОТИВОВ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ**

*Азимова Камола Каримовна
Бухарский государственный педагогический институт*

Аннотация: В данной статье рассматривается умение учащихся начальной школы самостоятельно выполнять свои творческие задания, особенности роли и значения этих заданий на учебных занятиях. Кроме того, было достигнуто, что в статье максимально раскрыта информация о методах формирования мотивов обучения, умений, положительных сторонах мотивов у младших школьников к получению самостоятельного образования.

Основные термины: Ученик, образование, умение, юный ученик, задание, школа, творчество, нравственное воспитание, наблюдение, совет, оценка, цель.

**THE ROLE OF CREATIVE TASKS IN THE FORMATION OF STUDY
MOTIVES IN PRIMARY CLASS STUDENTS**

*Azimova Kamola Karimovna
Bukhara State Pedagogical Institute*

Annotation: In this article, the ability of elementary school students to independently complete their creative tasks, especially the role and importance of these tasks in educational classes, is discussed. In addition, it was achieved that information about the methods of formation of learning motives, skills, and the positive aspects of motives for primary school students to get independent education is disclosed in the article as much as possible.

Basic terms: Pupil, education, skill, young student, assignment, school, creativity, moral education, observation, advice, assessment, goal.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi yillarida ta'lim-tarbiya tizimiga yangicha yondoshuvlar jalb qilinib kelinmoqda. Ayniqsa so'ngi yillarda maktab ta'limiga, ayniqsa boshlang'ich sinf o'quvchilarini har tomonlama mukammal tarbiyalashga davlat siyosati darajasida qarash shakllandi. Inson aqliy va amaliy faoliyatining barcha jabhalarida keng qo'llanadigan xrestomatik tushunchalardan biri topshiriq kategoriyasidir. Mehnatning ijtimoiy taqsimlanishiga muvofiq har bir

kasb egasi o'z oldiga o'zi mashg'ul sohaga mos keladigan topshiriqlarni qo'yadi. Shu jihatdan qaraganda, topshiriq jamiyatni rivojlantirishning maqsadi, usullari, vositalarini qamrab oladi.

Adabiyotlar sharhi. O'zbekistonda o'quv motivlari yoshlarni tarbiyalash omili sifatida bugungi kunga qadar bir qadar o'rganilgan bo'lsada, ilmiy jihatdan yagona tadqiqot sifatida o'rganilmagan. Shu sababdan, bu mavzuni tadqiq etishda boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mo'ljallangan metodik qo'llanmalar asosiy manba vazifasini bajaradi. Qolaversa, davriy matbuot materiallari, hukumat tomonidan qabul qilingan huquqiy-me'yoriy hujjatlar to'plamlarni ham o'z navbatida mavzu mazmunini oydinlashtirishga xizmat qiladigan manbalar sirasiga kiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu ishda boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'quv motivlarini shakllantirishda ijodiy topshiriqlarning o'rni xronologik ketma-ketlikda tahlil etiladi. Shuningdek, zamonaviylik, uzviylik, tarixiylik tamoyili asosida ijodiy topshiriqlarni qo'llashning o'quvchilar bilimi rivojlanishidagi yutuq va muammolari hamda istiqbollari ochib beriladi.

Tahlil va natijalar muhokamasi. Pedagog olimlar tomonidan olib borilgan qator didaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradigan o'qitish omillari ichida o'quv motivlari omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% o'quv motivlarini shakllantirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini ozgina bo'lsada tushunadigan kishi buning bejiz emasligini e'tirof etadi. Motivlar didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Harakatlantiruvchi motivlarni o'rganish, to'g'ri qo'llash va uni to'g'ri yo'naltira olish pedagogik faoliyat mazmunining asosiy mohiyatini belgilaydi. Motivlashtirish shaxsning ruhiy holati va munosabatlarining o'zgarish jarayoni sifatida motivlarga asoslanadi. Motiv deganda shaxsni u yoki bu hatti-harakatni amalga oshirishga majbur qiladigan muayyan sabab, turtki tushuniladi. Shuningdek, motiv deganda o'quvchining o'z faoliyati perdmotiga munosabatini ham tushunish mumkin. Motivlar ehtiyoj va qiziqishlar, intilish va hissiyotlar, tayanch tushuncha va ideallar shaklida amal qilishi mumkin. Shuning uchun ham motivlar juda murakkab tuzilma bo'lib, alternativlar, tanlov va qarorlar tahlil qilinadigan, baholanadigan dinamik tizimdir.

Bugungi kunda o'rta ta'lim maktablarida ta'lim-tarbiya sifatini yaxshilash, samaradorligini oshirishga yo'naltirilgan keng qamrovli tadbirlar amalga oshirilmoqda. Zamonaviy ta'lim konsepsiyalari asoslanib, davr talablariga mos dastur, darsliklar tuzilganligi; o'quvchilar o'zlashtirishini jahon andozalariga mo'ljallab DTSlar ishlab chiqib, joriy qilinganligi bunga yaqqol dalil bo'la oladi. Bu shubhasiz, ta'lim jarayonida o'quvchilar o'quv-biluv faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish, boshqarish va nazorat qilishning imkoniyatlarini oshirdi. Pedagogik nazariya zamonaviy g'oyalar bilan boyitilib, pedagogik amaliyot yanada takomillashtirildi.[4.35.]

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv motivlarini shakllantirishda o'qituvchi juda muhim o'rin egallaydi. Chunki u ta'lim jarayonini tashkil etuvchi va boshqaruvchi sub'ekt sifatida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini ham bevosita boshqarib boradi.

Ta'lim jarayonida o'quvchilarning o'quv-biluv faoliyatini boshqarish va motivlashtirish juda ko'p omillarga bog'liq. Shunday muhim omillardan biri bu o'z predmetini qiziqarli qilib yetkaza olishdir. Zero, qiziqish barcha psixik jarayonlar (idrok, diqqat, xotira, tafakkur, iroda) ning kechishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. "O'quvchini tarbiyalash va ta'lim berish jarayonida o'quv qiziqishi ko'pqirrali ta'sirga ega bo'ladi: ham o'quvchini mashg'ul qiluvchi, jonli ta'lim vositasi, ham o'quvchi alohida hatti-harakatlarining kuchli motivi, ham o'quvchining yo'nalishini

belgilaydigan qat'iy shaxsiy fazilat kabi ta'sir darajalariga ega bo'lad".[5.53-54.]

Ta'kidlash joizki, mustaqil ta'limning barcha yangi texnologiyalari avvalo, o'quvchilarning faollashtirishni nazarda tutadi. Zero, xatti-harakatlari va tirishqoqligi natijasida anglangan haqiqatlar o'quv-biluv faoliyatida juda katta ahamiyatiga molikdir. Bu o'rinda ta'lim jarayoniga interaktiv o'quv qo'llanmalarining yangi avlodini kiritish talab etiladi. Chunki shunday mazmundagi o'quv mashg'ulotlari o'quvchilarni muntazam ravishda savollarga javob berish, doimiy ravishda darsga ishtirok etib borish, teskari aloqani o'rnatib borish, ta'lim jarayonida maxsus kompyuterli dasturlar, multimediyali o'qitish tizimlarini qo'llash, muntazam ravishda joriy test sinovlarini o'tkazib turishni nazarda tutadi. Keyingi bobda boshlang'ich sinf o'quvchilari o'quv-biluv faoliyatini motivlashtirishda interaktiv metodlardan foydalanish texnologiyasi haqida atroflicha to'xtalib o'tamiz.

Inson faoliyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadigan motivlardan biri bu qiziqishdir (qiziqish – “interest” – grekcha “ahamiyatga ega”, “muhim” degan ma'nolarni bildiradi). Qiziqish – kishi tomonidan amalga oshiriladigan xatti-harakatning o'ta muhim deb his etiladigan sababidir. Qiziqishni boshqacha qilib, kishining o'z faoliyatiga nisbatan ijobiy baholovchi munosabati sifatida ham ta'riflash mumkin. O'quv-biluv qiziqishi o'quvchining bilish ob'ektiga nisbatan hissiy munosabatida namoyon bo'ladi. L.S.Vkgotskiy shunday yozadi: “Qiziqish – bu bola xatti-harakatining tabiiy harakatlantiruvchi manbai, u instinktiv intilishning aniq ifodasi, bola faoliyatining shaxsiy organik ehtiyojlari bilan mos kelishidir. Shuning uchun ham pedagogik tizimda butun ta'lim jarayonini bolalarning tabiiy qiziqishlari asosida qurish qoidasi qat'iy amal qiladi. Pedagogik qonun shunday talab qiladi: bolani qandaydir faoliyatga jalb etishdan oldin uni shu faoliyatga qiziqtir, u faoliyatga tayyor bo'lishi, u yoki bu faoliyatga kirishish uchun butun kuch-g'ayratini to'lab olishi uchun qayg'ur, shundagina bola o'zi mustaqil faoliyat ko'rsata boshlaydi, o'qituvchi esa faqat uni boshqarib turadi xolos”. [1.84.]

O'qituvchi har doim o'quvchisining rivojlanish darajasi, uning xotirasi, diqqati, irodasi, maqsadga yo'nalganligi ustidan nazorat qilib boradi. Bunda nimaga asoslanadi? O'qituvchi o'z o'quvchisi - inson haqida shoshib yomon fikrga borishi yoki uni ayblashi mumkin emas. Uning bosh vazifasi – o'quvchini barcha ko'rinishlarida o'rganish va tushunishga harakat qilishdir. O'qituvchilik kasbi o'ylamasdan ish ko'rishni kechirmaydi. O'quvchi qalbiga chuqur kirib borish, uning ruhiyati va xarakterini anglab olish mahoratli o'qituvchiga xos bo'lgan xususiyatdir. [3.30-34.]

Ma'lumki, o'quv motivlarini shakllantirish darsdagi mos psixologik iqlimning yaratilishiga ham bog'liq. Darsda samarali psixologik muhitni qanday qilib o'rnatish mumkin? Eng avvalo sinfda o'quvchining xotirjam ishlashi uchun xalaqit beradigan, chalg'itadigan, uni g'ashiga tegadigan barcha narsalarni yo'qotishga harakat qilish kerak.

O'qituvchining o'z o'quvchilari oldiga qo'yadigan talablari ham unda o'quv motivlarining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. 45 daqiqali o'quv mashg'uloti davomida o'qituvchining o'z o'quvchilariga nisbatan qo'yadigan talablarini oddiy hisoblab chiqilganda, ular o'rtacha 100 ga yaqin ekanligi aniqlangan. [2.15.]

Xulosa qilib aytganda, pedagog olimlar tomonidan olib borilgan qator didaktik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayoni samaradorligini oshiradigan o'qitish omillari ichida o'quv motivlari omili birinchi o'rinda turar ekan, ya'ni ta'lim samaradorligi 92% i o'quv motivlarini shakllantirishga bog'liq ekan. Inson tabiatini ozgina bo'lsada tushunadigan kishi buning bejiz emasligini e'tirof etadi. Motivlar didaktik jarayonning asosiy harakatlantiruvchi kuchidir. Harakatlantiruvchi

motivlarni o'rganish, to'g'ri qo'llash va uni to'g'ri yo'naltira olish pedagogik faoliyat mazmunining asosiy mohiyatini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Вкготский Л.С. Педагогическая психология. –М.: 1996.
2. Коротов В.М. Идуюму на первые уроки. –М.: 1971.
3. Milliy istiqlol g'oyasi: asosiy tushuncha va tamoillari. –Т.: O'zbekiston, 2000.
4. Yo'ldoshev J.G'. Ta'lim yangilanish yo'lida. –Т.: O'qituvchi, 2000.
5. Фукина Г.И. Проблема познавательного интереса в педагогике. – М.: 1971.
6. Azimova K. K. Ijodiy topshiriqlar o'quv motivlarini shakllantirishning samarali vositasi sifatida //Science and Education. – 2022. – Т. 3. – №. 10. – С. 349-354.

ОСОБЕННОСТИ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ У ВРАЧЕЙ В ТРУДНЫХ СИТУАЦИЯХ

Аскарова Гулрух Уринбасаровна

преподаватель кафедры «Практическая психология» факультета
«Педагогика и психология» ТГПУ им. Низами

Аннотация: В статье рассматриваются теоретический анализ копинг - поведения врачей в трудных ситуациях во время профессиональной деятельности. Актуальность нашего изучения копинг-поведения врачей обусловлена тем, что процесс работы сопровождается переживанием различных стрессовых ситуаций.

Ключевые слова: врачи, копинг-поведение, адаптация, совладающее поведение, профессиональная деятельность.

VRACHLARNING QIYIN VAZIYATLARDAGI KOPING-XULQ-ATVORI XUSUSIYATLARI

Askarova Gulrux O'rinbasarovna

Nizomiy nomidagi TDPU "Pedagogika va psixologiya" fakulteti "Amaliy psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada vrachlarning kasbiy faoliyati davomida qiyin vaziyatlardagi koping-xulq-atvorining nazariy tahlili ko'rib chiqiladi. Vrachlarning koping-xulq-atvorini o'rganishimizning dolzarbligi shundan iboratki, ularning ish jarayoni turli stressli vaziyatlarni boshdan kechirish bilan birga keladi.

Kalit so'zlar: vrachlar, koping-xulq-atvori, moslashish, engish xulq-atvori, kasbiy faoliyat.

FEATURES OF COPING BEHAVIOR OF DOCTORS IN DIFFICULT SITUATIONS

Askarova Gulrux Urinbasarovna,

teacher of the department «Practical Psychology» Faculty «Pedagogy and Psychology» TSPU named after Nizami

Annotation: The article deals with the theoretical analysis of the coping - behavior of doctors in difficult situations during their professional activities. The relevance of our study of the coping behavior of doctors is due to the fact that the work process is accompanied by the experience of various stressful situations.

Key words: doctors, coping behavior, adaptation, professional activity.

Человек на протяжении всей жизни, вне зависимости от возрастного этапа, сталкивается с различными трудностями. Эти трудности связаны не только с проблемами развития и возрастными кризисами, но и с обыденными жизненными ситуациями. Человеку требуется знание о способах и умение эти способы применять для преодоления повседневных трудных ситуаций, условиях и возможностях, необходимых для реализации своих усилий. Это знание приходит по мере взросления и накопления определенного жизненного опыта. Поведение, направленное на преодоление трудных жизненных ситуаций, в психологической науке принято обозначать как совладающее или копинг-поведение.

Профессия врача – одна из самых древних и почитаемых на земле. Она является выражением свойственной человеку потребности оказывать помощь страдающему. Врачевание во все времена у всех народов ценилось очень высоко. Совсем не безразлично для общества, кто избирает себе профессию врача и как он выполняет моральные обязанности, налагаемые на него этой профессией. С развитием общества менялось положение врача в нем, возрастал его общественный престиж и авторитет, необходимый для осуществления профессиональной деятельности, изменялись и требования к врачу и к здравоохранению в целом [4].

Понятие «копинг» происходит от английского «to cope» – («справляться, преодолевать»). Термин «копинг» (англ. coping) впервые упоминается в психологической литературе в 1962 г. при изучении преодоления детьми кризисов развития. Р. Лазарус описал копинг как стратегию совладания с тревогой и стрессом. Сегодня копинг-стратегии описываются как осознанно используемые человеком приемы совладания с кризисными ситуациями, состояниями. То есть, копинг-стратегии есть совокупность различных поведенческих приемов, меняющиеся попытки в когнитивной и поведенческой областях справиться со специфическими внешними или внутренними требованиями, которые оцениваются как чрезмерные или превышающие ресурсы человека [1].

В российской психологической литературе его переводят как «адаптивное, совладающее поведение» или «психологическое преодоление» [1].

Р. Лазарус и С. Фолкман рассматривают копинг как динамичное взаимодействие человека с ситуацией, как когнитивные, поведенческие и эмоциональные усилия, на устранение внешних или внутренних противоречий. Авторы этого определения говорят о попытках, об усилиях человека, т. е. о самом процессе совладания с жизненными трудностями. При этом усилия могут быть успешными, а могут и не дать желаемого результата. Как бы то ни было, задача совладания с негативными жизненными обстоятельствами состоит в том, чтобы либо преодолеть трудности, либо уменьшить их отрицательные последствия, либо избежать этих трудностей, либо просто терпеть их присутствие [2].

Е.В. Битюцкая отмечает, что в частности, копинг пластичен и целенаправлен, учитывает особенности ситуации, защита ригидна и автоматизирована; копинг включает процессы обдумывания, анализа ситуации и высоко дифференцирован, защитные механизмы предполагают большее количество неосознаваемых реакций [2].

Т.Л. Крюкова пишет, что в «отличие от психологической защиты копинг-поведение — это осознанная стратегия действий, направленная на устранение угрозы, помехи, лучше адаптирующая человека к требованиям ситуации и помогающая преобразовать ее в соответствие со своими намерениями, либо выдержать, вытерпеть те обстоятельства, изменить которые человек не может» [3].

Исследователи обнаружили, что врачи постоянно сталкиваются со стрессом, связанным с нагрузкой, проблемным поведением пациентов и другими внешними раздражителями. Также отмечаются как наиболее распространенные источники стресса: большой объем работы, недостаток времени, модернизации в системе профессиональной деятельности.

От врачей требуется обладание не только профессиональными знаниями и умениями, необходимыми для дальнейшей работы, но и быть способным противостоять жизненным трудностям, успешно преодолевать различного В

работе психолога проблема преодоления стресса является одной из ключевых. Это связано как со способностью самостоятельно находить оптимальные приемы и стратегии выхода из травмирующих ситуаций, так и с готовностью работать со стрессом в процессе индивидуального и группового консультирования. Следовательно, подготовка психологов-практиков в ВУЗе должна включать обучающие мероприятия, направленные на освоение техник преодолевающего поведения [7].

Это связано как со способностью самостоятельно находить оптимальные приемы и стратегии выхода из травмирующих ситуаций, так и с готовностью работать со стрессом в процессе деятельности.

Трудные ситуации встречаются и обычной жизни, и в профессиональной деятельности, в связи с этим для врачей важно владеть разнообразным репертуаром способов копинг-поведения и использовать эффективный копинг для выхода из стрессовых ситуаций. Люди, попадая в стрессовую ситуацию используют копинг-поведения, следовательно, должны иметь понятие о стрессе.

Р. Лазарус и С. Фолкман выделяют два стиля совладания со стрессом:

- «эмоционально-ориентированный» (управление негативными чувствами, вызванными трудной ситуацией);
- «проблемно-ориентированный» (действия, направленные на изменение ситуации) [1].

В своих работах Э.З. Усманова даёт характеристику вышесказанным стилям совладания как психологического пути преодоления стресса.

Эмоционально–ориентированное преодоление стресса – предполагает контроль эмоционального ответа на стрессогенные ситуации. Люди могут этого добиться путем изменения своего поведения (бихевиоральный подход), что позволяет им отвлечься от проблем. Например, использование алкоголя, наркотиков, поиск эмоциональной, социальной поддержки друзей и родственников, занятие спортом, увлечение телевидением и т.д. Так же люди могут регулировать свои эмоциональные ответы на стресс через изменения своих мыслей, изменяя значение ситуации для себя (когнитивный подход) [5].

В эмоционально–ориентированном (Emotional focused coping) подходе возможно использование следующих стратегий:

1. Взгляд на ситуацию со стороны, с дистанции или формирование позитивного взгляда на нее. Вариантом стратегии «дистанцирование» (Distancing) является когнитивное переопределение (Cognitive redefinition), при котором для людей характерен новый позитивный взгляд на плохую ситуацию, с использованием таких операций мышления как, например, обобщение или сравнение (с использованием слов «зато», «могло быть и хуже»).

2. Проведение переоценки ситуации в «положительном ракурсе» (Positive reappraisal) (анализ стрессогенной ситуации в плане того, что она дает положительного, например, для личности, для ее личностного роста).

Проблемно–ориентированное (Problem-focused coping) преодоление стресса – имеет целью уменьшить опасность стрессогенной ситуации или расширить ресурсы личности для борьбы с ней. При этом людьми используются следующие стратегии:

1. Всесторонний анализ стрессогенной ситуации, а затем использование активных действий для ее разрешения (Planful problem-solving);

2. Изменение ситуации, с использованием ассертивного (утвердительного) поведения (при этом не исключаются эмоции гнева, прибегание к риску)

(Confronting Coping) [5].

В своих определениях о стрессе Э.З. Усманова обращается к определению стресса, данному в транзактной модели, как наиболее емкому:

Стресс – это эмоциональное состояние, которое предполагает всегда отношения между средой и личностью. При стрессе возникают противоречия между требованиями ситуации и ресурсами (биологическими, психологическими, социальными) личности. Стресс напрягает биопсихосоциальные ресурсы человека.

Теоретический анализ исследований по проблеме психологического совладания, позволяет рассматривать копинг – стратегии с трудностями как постоянно изменяющиеся когнитивные и поведенческие усилия с целью управления специфическими внешними и внутренними требованиями, которые оцениваются как подвергающие его испытанию или превышающие его ресурсы. Задача совладания в трудных ситуациях состоит в том, что она даёт нам преодолеть трудности, либо уменьшить их отрицательные последствия, либо избежать этих трудностей, или вытерпеть их [6].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аскарова Г., Усманова Э.З., факультет Психологии филиала МГУ им. М.В. Ломоносова в г. Ташкенте, Основные подходы к изучению копинг – стратегий в трудных жизненных ситуациях, «Scientific Progress» Scientific Journal ISSN: 2181-1601, 2021. С. 308.

2. Битюцкая Е.В., Современные подходы к изучению совладания с трудными жизненными ситуациями, Вестн. Моск. Ун-та. Сер. 14. Психология. 2011. № 1., С. 100.

3. Крюкова Т.Л., Человек как субъект совладающего поведения // Под ред. А.Л. Журавлева, Т.Л. Крюковой, Е.А. Сергиенко. М.: Ин-т психологии РАН, 2008. С. 55–65.

4. Слесаренко Л.А., Исследование копинг-стратегий у ординаторов, УДК 159.9, Теоретическая и экспериментальная психология 2020 Т. 13, № 3, С. 22–28.

5. Усманова э.з., к вопросу о психологических путях борьбы со стрессом. - В сб.: Психология фани 21 асрда. Халкаро илмий – амалий анжуман материаллари, Тошкент, С. 210 (2-3 окт., 2002 й.).

6. Усманова Э.З., Сопротивление стрессу как психологический путь борьбы с ним. – В сб.: Актуальные проблемы психологии Узбекистана. Материалы научно-практической конференции, посвященной 75-летию профессора Б.Р. Кадырова, 28 сентября 2018 г.

7. Фельдман И.Л., Копинг-стратегии и защитные механизмы в развитии личностного самопознания медицинских работников, Россия, Тула, Тульский государственный университет, УДК 159.9.

НИЗОЛИ ВАЗИЯТЛАРНИ ҲАЛ ЭТИШДА РАҲБАРЛАРНИНГ КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИГИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ

Байбаева Мухайё Худайбергеновна

*Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети,
“Педагогика” кафедраси профессор в.б., педагогика фанлари доктори*

Имомов Инъомиддин Абдулхамидович

*Тошкент давлат иқтисодиёт университети Умумий ва аниқ фанлар
кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация: Ушбу мақолада таълим муассасаларида низоли вазиятларни ҳал этишдараҳбарвапедагог кадрларнинг касбий компетентлигини ривожлантириши механизлари ҳақида маълумотлар келтирилган. Таълим муассасаларида низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий тайёргарлиги юқори даражада бўлиши, уларда касбий маҳоратнинг ривожланиши, замонавий педагогик ва ахборот - коммуникация технологияларини, соҳага оид илгор хорижий тажрибаларни ўзлаштириши ва қўллаш кўникма, малакасини пухта ўзлаштириши, бир сўз билан айтганда касбий компетентликни ривожлантириши жараёнлари самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг когнитив таҳлиллар ҳақида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: Низо, раҳбар, педагог кадр, тўқнашув, касбий компетентлик, механизм.

ПОВЫШЕНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ РУКОВОДИТЕЛЕЙ В РАЗРЕШЕНИИ КОНФЛИКТНЫХ СИТУАЦИЙ

Байбаева Мухайё Худайбергеновна

*доктор педагогических наук, профессор кафедры “Педагогика”
Ташкентского государственного педагогического университета имени
Низами*

Имомов Инъомиддин Абдулхамидович

*Старший преподаватель Ташкентского государственного
экономического университета*

Аннотация: В данной статье представлена информация о механизмах развития профессиональной компетентности руководителей и преподавателей в разрешении конфликтов в образовательных учреждениях. Высокий уровень профессиональной подготовки руководящих и педагогических кадров по разрешению конфликтов в образовательных учреждениях, развитие профессиональных навыков, освоение и применение современных педагогических и информационно-коммуникационных технологий, передовой зарубежный опыт в данной области, развитие профессиональной компетентности. данные о когнитивном анализе факторов, влияющих на эффективность процессов.

Ключевые слова: конфликт, руководитель, педагогический состав, профессиональная компетентность, механизм.

INCREASING PROFESSIONAL COMPETENCE OF MANAGERS IN RESOLUTION OF CONFLICT SITUATIONS

Baybaeva Muhayyo Khudaybergenovna

*Doctor of Pedagogy, Professor of the Department
of "Pedagogy" of the Tashkent State Pedagogical University named after
Nizami*

Imomov Inomiddin Abdulkhamidovich

*Senior Lecturer, Department of General and Exact Sciences, Tashkent State
University of Economics*

Abstract: this article provides information on the mechanisms of improving the professional competence of managers and teachers in solving conflict situations in educational institutions. A high level of professional training for senior and teaching staff on conflict resolution in educational institutions, the development of professional skills, the development and application of modern teaching and information and communication technologies, advanced foreign experience in this field, the development of professional competence. data on a cognitive analysis of factors affecting the efficiency of processes.

Key words: conflict, head, teaching staff, professional competence, mechanism.

Глобаллашув ва фан-техниканинг жадал ривожланиши таълим муассасаларида раҳбар ва педагог кадрларнинг замон талаблари ва касбий-инновацияларга нисбатан тезкор мослашишини талаб қилмоқда. Барқарор касбий ривожланишни таъминловчи зарурий педагогик шарт-шароитлардан бири раҳбар ва педагог кадрларнинг шахсий ва касбий такомиллашувига таъсир этувчи омиллар ва уларнинг мезон қийматини аниқлаш муҳим масала ҳисобланади [4]. Хусусан, таълим муассасаларида низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий тайёргарлиги юқори даражада бўлиши, уларда касбий маҳоратнинг ривожланиши, замонавий педагогик ва ахборот - коммуникация технологияларини, соҳага оид илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш ва қўллаш кўникма, малакасини пухта ўзлаштириш, бир сўз билан айтганда касбий компетентликни ривожлантириш жараёнлари самарадорлигига таъсир этувчи омилларнинг когнитив таҳлилини талаб этади.

Низоли вазиятларни ҳал этишда касбий компетентликни ривожлантириш мазмуни ва архитекτονикаси (мажмуавий тузилма)ни шакллантиришга нисбатан қуйидаги ёндашувлар мавжудлиги аниқланди: блок-даражали ёндашув, яъни касбий компетентлик мазмунини ўқув режасидаги фан блоклари доирасида ўзлаштириладиган ва фаолиятнинг асосий йўналишлари мазмунини ифодаловчи таянч, умумкасбий, махсус-предметли компетенциялар тарзида типологиялаш; функционал ёндашув фаолият соҳаси ва лавозим доирасидаги касбий вазифаларни компетенциялар тизими асосида лойиҳалаштириш; мутахассиснинг аниқ меҳнат шароитларига тезкор ва низоли вазиятларсиз мослашишига хизмат қилувчи компетенцияларни ривожлантиришга йўналтирилган индивидуал-психологик ёндашув. Таълим муассасаларида низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришнинг андрагогик, акмеологик ва метакогнитив омиллари таснифланади [2].

Маълумки, метакогнитив омиллар бу мутахассиснинг касбий билим, кўникма ва компетенциялари асосида янги билимларни ўзлаштириш, ўз-ўзини

касбий ривожлантириш учун асос бўлувчи омиллар мажмуи саналади.

Эмпирик таҳлиллар шуни кўрсатадики, раҳбар ва педагог кадрларнинг низоли вазиятларни ҳал этишда касбий компетентлигини ривожлантириш мотивлари қуйидагиларда акс этади:

1. Умумий ижтимоий қизиқиш, ижтимоий норма ва кўрсатмалар мазмунини англашдан иборат бўлади. Масалан, касбий фаолият талабларига мос келиш учун, иш ўрнини сақлаб қолиш ва жамият ҳаётида иштирок этиш, узлуксиз таълим олиш зарурлигига ишониш фан-техника тараққиётида самарали қатнашишга интилиш ва бошқалар.

2. Илмий билиш мотивлари билишнинг мазмунига муносабатда ифодаланади. Масалан, фаннинг назарий муаммоларига қизиқиш, янги билиш жараёнига интилиш, илмий унвон ва даражаларга эга бўлиш ва бошқалар.

3. Касб мотивлари. Касбий компетентликни ривожлантиришнинг асоси ҳисобланади. Масалан, касбнинг мазмуни, ижодий имкониятини баҳолаш ва бошқалар.

4. Ўз-ўзини тасдиқлаш мотивлари ўзининг қобилиятлари, лаёқати ва интилишини англашда намоён бўлади.

5. Шахсий мотивлар ва шахсий муваффақият мотивлари. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, ўз-ўзини тасдиқлаш мотивлари ва илмий билиш мотивларикатта ёшлар таълимидаги асосий ўқув мотивларидир.

Бундан кўринадики, агар метакогнитив омиллар низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий компетентлигини ва касбий ўз-ўзини тизимли ривожлантириб боришига таъсир этувчи омиллар мажмуи экан, бунда мотивацион, мустақил ўз-ўзини касбий ривожлантиришнинг ички омиллари, шунингдек ижтимоий ва фаолиятли омилларни ўз ичига қамраб олувчи акмеологик омил ҳамда мутахассиснинг ёш хусусиятлари ва нейролингвистик йўналиш билан боғлиқ андрогогик омил ҳамда метакогнитив омиллар билан бир қаторда педагог кадрларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш жараёнларини такомиллаштиришга таъсир этади [3].

Маълумки, низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш жараёнларидан ҳар бир субъект ўз мақсадини кўзлайди. Бу борада педагог кадрлар касбий компетентлигини ривожланишига таъсир этувчи омилларни таҳлил этар эканмиз уларни икки тоифага ажратишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

- шахснинг касбий фаолият мотивацияси ва ўз-ўзини касбий ривожлантириш мақсадларига йўналтирилган ички омиллар - мотивацион, ижтимоий, когнитив, андрагогик ҳамда акмеологик омиллар.

Таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг низоли вазиятларни ҳал этишда касбий компетентлигини лойиҳалаштириш жараёнларида касбий фаолият самарадорлигининг қуйидаги кўрсаткичларини эътиборга олиш мақсадга мувофиқи эканлиги тасдиқланди:

1. Натижавий кўрсаткичлар:

- мақсадга мувофиқлик, натижаларнинг дастлабки мақсадларга мослиги, самарадорлик;

- маҳсулдорлик, касбий фаолиятни ўзгартиришда намоён бўладиган натижалар;

- тежамкорлик, манбалар, вақт ва ишчи кучидан минимал даражада фойдаланиш;

- қулайлик, мазкур шароитда энг яхши натижаларга эришиш учун минимал

даражада вақт ва куч сарф қилиш;

- илғор тажрибаларга мос келадиган фаолият усуллари ўзлаштириш ва натижаларга эришиш;
- янги вазифалар қўйиш, ностандарт технологияларни топиш, умуман янги маҳсулот яратиш, шаклланган тажрибалардан четга чиқиш, касбий ижод, янгилликлар яратиш [8].

2. Жараёнга хос кўрсаткичлар:

- касбий фаолият вазифаларининг турли-туманлиги;
- ижтимоий талабларга мослашувчан, ахборот-коммуникация ва педагогик технологиялардан фойдаланиш;
- касбий фаолият субъектининг шаклланганлиги (мақсад қўя олиш, фаолият талабларини англаш, фаолиятни бошқара олиш);
- касбий фаолиятда деформацияларнинг мавжуд эмаслиги;
- мавжуд тажрибаларга асосланиш ва ўзининг шахсий тажрибасига эга бўлиш;
- аниқ фаолият турларини эгаллаш, ихтисослашув;
- бир неча оралик фаолият турларини эгаллаш (универсаллик);
- ихтисослик талабларига мос келадиган билим, кўникма ва компетенцияларни эгаллаш [7].

3. Касбий мулоқотнинг ривожланганлик кўрсаткичлари:

- ҳамкорликда, жамоа бўлиб бажариладиган касбий фаолият самарадорлигининг ошиши;
- “команда” бўлиб бажариладиган иш усуллари эгаллаш, юқори даражада маҳсулдор касбий фаолиятнинг мавжудлиги;
- янги касбий муҳит, ишга оид ва ижодий мулоқотни лойиҳалаш;
- ҳамкорликдаги меҳнат фаолиятида ўзаро билиш, ўзаро тушуниш, бир-бирини тузатиш;
- жамоани шакллантириш, гуруҳда ишлаш, лойиҳаларни бошқариш;
- Коммуникатив техниканинг кўплаб турларидан фойдаланиш;
- ҳамкасблар билан низоларсиз ҳамкорлик қилиш, конфликтларни бошқариш;
- истеъмолчилар эҳтиёжлари ва касбий фаолият натижаларини ҳисобга олиш;
- касбий фаолиятда ижобий психологик муҳитни таъминлаш, иштирокчиларнинг ҳамкорликдаги фаолиятдан ўзаро қониқишига эришиш;
- касбий этика, меъёр ва мулоқот тилига риоя қилиш, корпоратив маданиятнинг ривожланганлиги [8].

4. Етук мутахассис шахсининг кўрсаткичлари:

- мазкур касбнинг ахлоқий қадриятлари ва менталитетини тушуниш;
- шахсий касбий тажрибасини тўплаш ва таҳлил қилиш;
- ўз касбининг устаси сифатида намоён эта олиш, касбий ривожланиши учун энг қулай траекторияни ташкил эта олиш;
- ўз имкониятларидан максимал даражада фойдалана олиш ва компенсация қилиш (ўрнини тўлдириш);
- касбий фаолиятда кишининг имкониятларига мос келувчи, касбий топшириқ ва фаолият усуллари бирлаштирувчи индивидуал услубни шакллантириш;
- ўзини ўзи бошқариш, эмоционал барқарорлик;
- ўз имкониятлари ва слоҳиятини тўғри режалаштириш, ортиқча

зўриқишларнинг олдини олиш;

- касбий фаолиятга ижобий муносабат ва ундан тўлиқ қониқиш ҳосил қилишни таъминлаш;

- ҳар бир янги имкониятни касбий такомиллашувга сафарбар этиш, фойдаланилмай қолган имкониятлар учун масъулиятни ҳис қилиш, инновацияларга нисбатан очиқлик [5].

Юқорида келтирилган кўрсаткичлар асосида низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрларнинг касбий етуқлиги қуйидаги шаклларда намоён бўлиши мумкин:

1. Касб билан боғлиқ маънавий қадрият тизимини тушуниш.

2. Тажриба орттириш ва шахсий тажрибани таҳлил қилиш.

3. Намунавий мутахассиснинг адекват моделини қабул қилиш ва унга ўхшаш учун ўз устида ишлашга интилиш.

4. Олдинга қўйилган мақсадга эришиш учун шахсий куч ва ресурсларни максимал даражада сафарбар этиш.

5. Меҳнатдан қониқиш ҳиссининг пайдо бўлиши.

6. Ўз-ўзини ривожлантиришга интилиш.

7. Шахс ҳулкида бузилишларнинг мавжуд эмаслиги.

8. Шахс организми ва психикасининг функционал имкониятлари ва уларнинг касбий талабларга мувофиқлик даражаси ҳақида тасаввурларга эга бўлиш ва бошқалар [2].

Келтирилган барча тамойиллар низоли вазиятларни ҳал этишда раҳбар ва педагог кадрлар касбий компетентлигини ривожлантириш самарадорлигини таъминлашнинг муҳим шарти сифатида намоён бўлади.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак.// Халқ сўзи, 2017 йил 15 январь.

2. Мирсолиева М.Т. Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг касбий компетентлигини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш. Монография. – Тошкент, «Фан ва технологиялар», 2019. – 120 б.

3. Муслимов Н., Абдуллаева Қ., М., Касбий компетентликни шакллантириш технологиялари. Монография. Т.: “Фан ва технологиялар” нашриёти, 2011. – 252 б.

4. Кудрявцева Е.И. Компетенция и менеджмент: компетенции в менеджменте, компетенции менеджеров, менеджмент компетенции. Санкт Петербург, 2012-340 с.

5. Jumaev R.Z. Konfliktologiya asoslari, asosiy tushuncha va tamoyillari. Ukuv qo'llanma. 2015.

6. Z.Xujaniyozova, M.Dusmetova, D.Nafasov “Pedagogik konfliktologiya” (O'quv uslubiy qo'llanma) Urganch – 2015 yil

7. Исмаилова З. К., Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг низоли вазиятларни ҳал этишда конфликтологик компетентлигини ривожлантириш //Life Sciences and Agriculture. – 2020. – №. 2-2. – С. 185-188.

8. Байбаева М. Х. Раҳбарларнинг бошқарув фаолиятларида соғлом ва ижодий муҳитни яратишга хос замонавий ёндашувлар //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – Т. 2. – №. Special Issue 4-2. – С. 403-411.

9. Байбаева М. Х. Таълим муассасаларида раҳбар аёлларнинг бошқарув фаолиятидаги роли //integration of science, education and practice. scientific-methodical journal. – 2022. – Т. 3. – №. 5. – С. 59-66.

Elektron ta'lim resurslari:

1. www.gov.uz.

2. www.lex.uz.

PEDOGOGIK FAOLIYATDA KASBIY SO'NISH JARAYONINING IJTIMOIY - PSIXOLOGIK ASOSLARI

*Botirova Dilafruz Bozorovna,
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti "Pedagogika va psixologiya"
kafedrasi katta o'qituvchisi*

Annotatsiya: Mazkur maqolada shaxsning kasbiga nisbatan faolligi va qiziqishini so'nishi mexanizmlariga e'tibor qaratilgan, shu bilan birga mazkur xolatdagi shaxslarga qanday yordam berish yo'llariga to'xtalib o'tilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy so'nish, kasbiy zerikish, kasbidan bezish, kasbiy o'zlik, kasbiy "men"lik, kasbiy malaka, kasbiy hamkorlik, kasbiy layoqat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОЦЕССА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

*Ботырова Дилафруз Бозоровна,
старший преподаватель кафедры «Педагогика и психология»
Ташкентского государственного университета востоковедения*

Аннотация: В данной статье основное внимание уделяется механизмам, посредством которых у человека угасает активность и интерес к профессии, и в то же время акцентируется внимание на том, как помочь людям в данной ситуации.

Ключевые слова: профессиональное выгорание, профессиональная скука, профессиональная идентичность, профессиональное «Я», профессиональная компетентность, профессиональное сотрудничество, профессиональная ответственность.

SOCIAL - PSYCHOLOGICAL BASES OF THE PROCESS OF PROFESSIONAL DEVELOPMENT IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

*Botyrova Dilafruz Bozorovna,
senior teacher of the Department of «Pedagogy and Psychology» of the
Tashkent State University of Oriental Studies*

Abstract: This article focused on the mechanisms of a person's activity and interest in professional activities, while also focusing on how it can help individuals in this situation.

Key words: professional fading, professional boredom, professional identity, professional self, professional competence, professional cooperation.

Har bir bo'lajak pedagog ta'lim berish uchun kasbiy majburiyatlarni inobatga olgan holda shu kasbni tanlaydi. Avvalo u o'qituvchi shaxsini rivojlantirish mexanizmini ishlab chiqishi kerak. O'zini o'zi o'zgartirishi, o'zini o'zi tashkil etishi kerak. Va bu narsa butun bir pedagogik hayoti davomida takomillashib boradi. Yoshlarga ta'lim - tarbiya berayotganda, ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimini boshqarish bo'yicha aniq maqsadlar qo'yishi, o'quv, amaliy va kundalik ishlarning har qanday sharoitda ongli ravishda bajarishi kerak.

Pedagog ma'lum fanni yaxshi o'zlashtirib, bilim berishga tayyor bo'libgina qolmasdan, ijtimoiy psixologik jarayonlarga ham o'zida kuchli immunitet hosil qilishi kerak. Masalan kasbiy faoliyati davomida biror ishni bajarishda xatoliklarga

yo'l qo'yganda, hamkasblar tomonidan har xil tajovuzlarga, tanqidlarga, ikkiyuzlamachiliklarga, axloqsiz hatti-harakatlarga tayyor bo'lishi kerak. [1: 64]

Chunki bunday holat yangi pedagog faoliyatida uchramay qolmaydi. Shunday vaziyatda, har xil gaplarga e'tibor qilmasdan, o'z ustida ishlab, kamchiliklari ustida ishlansa kasbiy so'nishning oldini olgan bo'ladi. Afsuski, ayrim ma'naviy immuniteti past bo'lajak pedagoglar bunday vaziyatni tushunishni xoxlamasdan, o'qituvchilik kasbidan voz kechadilar, demak, bundan ko'rinib turibdiki, u kadr ijtimoiy psixologik holatlarga tayyor emas.

Bo'lajak pedagoglarni kasbiy tayyorlashga nazariy, amaliy, uslubiy yondashuv, shuningdek, maxsus tayyorgarlikning shart-sharoitlari va usullarini takomillashtirish, belgilash bo'lajak pedagoglarning muvaffaqiyati uchun zarur bo'lgan kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar va qobiliyat mustaqil ishlash zamonamizning asosiy muammolaridir.

Shuning uchun muvaffaqiyatli tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik jihatlarini aniqlash muhim.

Yangi psixodiagnostika usullarini joriy etish, oshirish

ilm-fanni rivojlantirish, ilg'or innovatsiyalarni rivojlantirishda talaba va yoshlarning faolligi, ularning intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiluvchi mexanizmlar.

Shuningdek, o'z-o'zini tarbiyalashning ijtimoiy-psixologik jihatlarini tadqiq etishda, eng avvalo, ilg'or psixodiagnostika usullari va anketalarining rolini oshirish, zamonaviylashtirish muammoni uslubiy qo'llab-quvvatlash, mahalliy usullar va shaxsiy so'rovnomalar asosida joriy etish yangi innovatsion yondashuvlar va uni yangi sifat darajasiga ko'tarish. [1: 89]

O'qituvchi o'zini o'zi tarbiyalashi uchun, avvalo o'zini chuqur o'rganishi, ishidagi yutuq va kamchiliklarni ko'ra bilishi kerak. Bu o'z-o'zini o'rganish va boshqa odamni tushunish uchun ham zarur.

Inson boshqalarning yutuqlarini o'rganmasdan va o'zini boshqalar bilan solishtirmasdan o'z-o'zini o'rganish mumkin emas.

O'z-o'zini anglash va o'zini o'zi baholash xususiyati boshqa odamlar bilan munosabatlar jarayonida shakllanadi.

Pedagogik vazifa nafaqat ixtiyoriy fazilatlar doirasini ko'rsatish, balki ularning ichki xususiyatlarini ham ochib berishdir. Muhim axloqiy tamoyillar bilan bog'lash, o'z irodasini tarbiyalashga intilgan o'quvchiga yordam berish, ko'rsatish

ixtiyoriy fazilatlarini rivojlantirishning qaysi usullari samarasiz va qaysi biri jiddiy yordam bermaydi. O'qituvchi eng avvalo o'zida qanday pedagogik qobiliyat borligini bilishi kerak. Ajoyib o'qituvchi pedagogik faoliyatga muhabbat bilan chin yurakdan ishlaydi va hech qanday rasmiyatchilikka toqat qilmaydi. Qaysi o'qituvchi

o'z kasbini sevsa, o'zining g'oyaviy-siyosiy saviyasini muntazam oshirib boradi va ko'lamini kengaytiradi bilim, o'z fanini chuqur bilish ustida astoydil ishlaydi.

O'z maqsadlariga erishish yo'lida sabr-toqat bilan o'z ustida ishlash orqali erishish mumkin bo'lgan mukammallik salohiyati va tarixiy o'z-o'zini tarbiyalashni sharaflil vazifa qilib qo'yishi kerak. [2: 53]

Rus pedagogi A.B. Lunacharskiy shunday dedi: "O'qituvchi insoniylik idealini shakllantirishi kerak." Insoniylikning go'zal fazilatlarini shakllantirishdir har bir pedagogning kasbiy tayyorgarligining asosini tashkil qiladi. Ushbu asosda professional o'z ustida ishlash tufayli pedagogning mahorati kundan-kunga o'sib borishi mumkin. Otto Yulevich Shmidt hayotining har bir daqiqasi samarali ishlatadi. U o'z-o'zini tarbiyalash bilan shug'ullangan va insonning imkoniyatlari borligini isbotlagan. K. D. Ushinskiy o'z-o'zini tarbiyalash orqali quyidagilarga erishdi.

- xotirjamlik;
- so'zdagi ishonch va to'g'rilik;
- xatti-harakatlarga e'tibor bilan yondashish;
- qat'iyatlilik;
- asossiz o'zi haqida bir og'iz so'z aytmaslik;
- faqat kerakli narsalardan foydalanish;
- har bir o'tgan kun uchun o'ziga hisobot berish;
- hech qachon mag'rur bo'lmaslik;

O'z-o'zini tarbiyalash o'z ishini tahlil qilish va shaxsiyatini yaxshilashdan boshlanadi. Muallim o'z ustida ishlashda, o'z-o'zini tarbiyalashda quyidagi usullardan foydalanadi: O'z-o'zini bilish:

- a) o'z-o'zini kuzatish;
- b) uning harakatlarini tahlil qilish;
- v) o'z-o'zini tekshirish;
- g) safdoshlarining fikrini tushuna olish;

O'z-o'zini baholash:

- a) o'z-o'zini kuzatish;
- b) o'ziga xos xususiyat berish;
- v) o'z-o'zini hurmat qilish;

O'z-o'zini tarbiyalash tashabbuskorlik va mustaqillikni rag'batlantiradi. U o'zining shaxsiy fazilatlarini tahlil qilishni o'rgatadi. O'z-o'zini nazorat qilish uchun u o'zining xulq-atvorini, intizomini, ijobiyligini oshiradi va aksincha, uning salbiy odatlarining kamayishiga yordam beradi. [2: 94] O'z-o'zini baholash o'qituvchiga o'zini baholashga, qobiliyat va o'zini o'zi qondirishga yordam beradi. O'z-o'zini tarbiyalash bilan bir qatorda o'qituvchi doimiy ravishda o'z ustida ishlaydi,

g'oyaviy-siyosiy ongini doimiy ravishda rivojlantirib boradi, pedagogik mahoratini oshiradi. Ilg'or o'qituvchi doimo pedagogika sohasida yangi narsalarni o'rganishga, boshqalarning tajribasidan foydalanishga intiladi o'qituvchilar va o'z tajribasidan foydalanish va shaxsiy tajribalarini umumlashtirishga intilishadi.

O'z qobiliyati ustida ishlaydi, yaxshi fazilatlarini mukammallashtiradi, uning obro'si va mavqei shu darajaga ko'tariladi u hamisha xalq e'tiborida bo'ladi. O'qituvchi o'zida mushohada va g'amxo'rlikni rivojlantirishi kerak..Sharq mutafakkirlari domla o'qisa, to'xtasagina ustoz bo'ladi, deb rost aytishgan o'qiydi, keyin uning ishtiyoqi ham so'nadi. Kasbiy o'zini o'zi takomillashtirish uchun motivatsiya kelajak o'qituvchilari - bu jarayonni belgilovchi, boshqaradigan va tartibga soluvchi barcha motivlar va shartlar to'plami mutaxassislarning kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirishdir. Shuning uchun, munosabatlar tizimini belgilaydi.

Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy o'zini o'zi rivojlantirish motivatsiyasi uchta mezonni o'z ichiga oladi:

- 1) shaxsning o'z kasbiy faoliyatiga munosabati;
- 2) uning mutaxassis sifatidagi munosabati;
- 3) kasbiy sohada o'zini-o'zi takomillashtirishga munosabat.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'z-o'zini ishlash va ijodiy ish faoliyatiga turli omillar ta'sir qiladi: yoshi va shaxsiy xususiyatlari, ijtimoiy mavqei va kasbiy maqom darajasi. Psixologik va pedagogik adabiyotlarda ta'lim berish uchun samarali ta'sir ko'rsatishning bir qancha asosiy yo'nalishlari ajratilgan.

Birinchi yo'nalish - ijobiy motivatsion munosabatni shakllantirish kasbiy takomillashtirish. Ushbu yo'nalishning maqsadi dastlabki potentsial tayyorlikni shakllantirishdir. O'z kasbiy faoliyatini ijobiy idrok etish, birinchi navbatda unda

o'zini namoyon qilish istagi uchun mutaxassis

imkoniyat, qiziqish va istak muxim xisoblanadi. [3: 27] Muammo bo'yicha nazariy ma'lumotlarning tahlili quyidagi omillarning kelajakka to'sqinlik qilishini tasdiqlaydi. O'qituvchilarning muvaffaqiyatli ishi:

- o'z-o'zini anglashning psixologik mexanizmlarini bilmaslik;
- kasbiy o'zini-o'zi takomillashtirish jarayonining mazmuni, tuzilishi va mantig'ini bilmaslik;
- o'z-o'zini rivojlantirishning asosiy usullarini bilmaslik;
- Ta'limga psixologik tayyor emaslik, yangi narsalardan qo'rqish, tanqid qilish istagi yo'qligi va shaxsiy rivojlanishdagi qiyinchiliklar;
- shaxsiy rivojlanishning aniq vazifalarini hal qilishda tajribaning yetishmasligi.

Yuqoridagi omillarni bartaraf etishning yana bir muhim sharti pedagoglar mehnatini rag'batlantirishdir. Chunki tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, o'z ishiga javob bermagan odam vaqt o'tishi bilan unga qiziqishni yo'qotadi. Aslida o'qituvchi va pedagoglar o'z kasbiy faoliyatida tashqi ta'sirlarga nisbatan ancha chidamli bo'lib, ularning ijtimoiy barqarorligi pedagogik rivojlanishning asosi hisoblanadi. Kasbiy yetuklik ham ular faoliyatida muxim rol o'ynaydi. [3: 118] Bu nima degani, ya'ni shu kasbni chuqur anglash, qaror qilish qobiliyati, o'z kasbiy hayotini rejalashtirish qobiliyati demakdir.

Shaxsda kasbiy so'nish yuzaga kelgan holda uni bartaraf etish uchun pedagogik jamoa birgalikda aniq reja asosida hamjihatlik bilan faoliyatlarini tashkil etishlari orqali mutaxassisni saflarida saqlab qolishlari mumkin. Mazkur faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirishda psixologni sa'liy harakatlari alohida e'tiborga loyiq xisoblanadi. Ijtimoiy faoliyatda har bir shaxs bilan yuzaga kelishi mumkin bo'lgan kasbiy so'nish ma'lum bir vaqt oralig'ida o'tib ketish tabiiy hol hisoblanadi. Agar unga ijobiy yo'l-yo'riq ko'rsatish orqali yordam ko'rsatish mumkin. Shu sababli pedagogik soxada faoliyat ko'rsatayotgan amaliyotchi psixolog pedagogik jamoadagi birorta ham pedagogni o'z nazoratidan chetda qoldirmasligi lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. G'oziyev E.G'. Oliy maktab psixosi. -T.: O'qituvchi, 1997. – 197 b
2. K.B.Qodirov "Kasb tanlashga tayyorlashgarlikning psixologik jihatlari va professional loyihalar" Toshkent, 2001. – 36 b
3. Shakarboyeva S. Bo'lajak o'qituvchilarda o'z istida ishlash faoliyatini tarbiyalashning ijtimoiy – psixologik xususiyatlari //Jurnal Pedagogiki i psixologii v sovremennom obrazovanii. – 2022. – T. 2. – №. 6

**ТИББИЁТ ХОДИМЛАРИДА СОЦИАЛ ИНТЕЛЛЕКТ
ОМИЛЛАРИНИ НАМОЁН ЭТИЛИШИНING ЎЗИГА ХОС
ХУСУСИЯТЛАРИ**

*Собирова Дилафруз Абдурозиковна
Бухоро психология ва хорижий тиллар институти “Психология”
кафедраси мудири, Халқаро Психология Фанлари Академияси мухбир аъзоси,
психология фанлари доктори (DSc), профессор*

**ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ФАКТОРОВ СОЦИАЛЬНОГО
ИНТЕЛЛЕКТА У МЕДИЦИНСКИХ ПЕРСОНАЛОВ**

*Сабирова Дилафруз Абдурашиковна
Заведующий кафедрой «Психология» Бухарского института психологии
и иностранных языков, член-корреспондент Международной академии
психологических наук, доктор доктор наук (DSc), профессор*

**FEATURES OF THE MANIFESTATION OF SOCIAL INTELLIGENCE
FACTORS IN MEDICAL PERSONNEL**

*Sobirova Dilafruz Abdurazikovna
Head of the Psychology Department of the Bukhara
Institute of Psychology and Foreign Languages,
Corresponding member of the International Academy
of Psychological Sciences, Doctor of Philosophy(DSc), professor*

Аннотация: Ушбу мақолада тиббиёт ходимларининг социал интеллект шаклланишининг илмий-назарий асослари ҳамда унга таъсир қилувчи омилларнинг ўрни ва аҳамияти очиқ берилган. Жаҳонда тиббиёт ходимлари касбий компетентлигини ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш, социал-психологик компетентлик кўрсаткичларини тадқиқ қилиш ва ривожлантириш моделини яратиш, социал-психологик компетентликни ривожлантириш концепцияси, махсус моделлаштирилган топшириқлардан иборат психодиагностик методикалар мажмуини ишлаб чиқиш бўйича изланишлар олиб борилмоқда. Тиббиёт ходимларининг психологик тайёргарлик даражасини ошириш, уларнинг социал-психологик компетентлигини шакллантирувчи ижтимоий-психологик омиллар ва механизмларни аниқлаш ҳамда фаолият самарадорлигига таъсири масаласини тадқиқ қилиш тадқиқот муаммоси ҳисобланади.

Кейинги йилларда мамлакатимизда соғлиқни сақлаш тизимини тубдан ислоҳ қилиш бўйича амалга оширилган чора-тадбирлар натижасида жаҳонда эътироф этилган бир қанча ютуқларга эришилди. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегиясида “Аҳолига тиббий ва ижтимоий-тиббий хизмат кўрсатиш қулайлиги ва сифатини оширишга, аҳоли ўртасида соғлом турмуш тарзини шакллантиришга, тиббиёт муассасаларининг моддий-техник базасини мустаҳкамлашга йўналтирилган ҳолда соғлиқни сақлаш соҳасини, энг аввало, унинг дастлабки бўғинини, тез ва шошилинч тиббий ёрдам тизимини янада ислоҳ қилиш” каби вазифалар белгиланган. Бу вазифаларни бажаришда тиббиёт ходимларини касбий компетентлигини шакллантиришга оид тадқиқотлар алоҳида аҳамият касб этади. Шубоисдан, тиббиёт ходимларининг психологик тайёргарлигини ошириш, уларнинг шахсий фазилатларини рўёбга чиқариш, психокоррекцион усуллар орқали фаолият самарадорлигига бевосита таъсир этувчи социал-психологик компетентлик омилларини шакллантириш долзарб муаммо бўлиб қолмоқда.

Калит сўзлар: социал интеллект, социал-психологик компетентлик,

ижтимоий перцепция, рефлексия, стресс, агрессия, альтруизм.

Аннотация: В данной статье раскрыты научно-теоретические основы формирования социального интеллекта медицинских работников, а также роль и значение факторов, влияющих на него. В мире ведутся исследования по разработке стратегии развития профессиональной компетентности медицинских работников, созданию модели исследования и развития показателей социально-психологической компетентности, концепции развития социально-психологической компетентности, комплексу психодиагностических методик, состоящих из специально смоделированных заданий. Проблемой исследования является повышение уровня психологической подготовки медицинских работников, выявление социально-психологических факторов и механизмов, формирующих их социально-психологическую компетентность, и изучение вопроса о влиянии на эффективность деятельности.

В последующие годы благодаря проведенным в нашей стране мерам по коренной реформе системы здравоохранения был достигнут ряд достижений, получивших мировое признание. Стратегия действий по пяти приоритетным направлениям развития Республики Узбекистан на 2017-2021 годы предусматривает «дальнейшее реформирование сферы здравоохранения, прежде всего его первичного звена, системы скорой и неотложной медицинской помощи, направленное на повышение удобства и качества медицинского и социально-медицинского обслуживания населения, формирование здорового образа жизни среди населения, укрепление материально-технической базы медицинских учреждений». задачи, такие как «сделать». Особое значение приобретают исследования по формированию профессиональной компетентности медицинских работников при выполнении этих задач. Поэтому актуальной проблемой остается повышение психологической подготовленности медицинских работников, реализация их личностных качеств, формирование факторов социально-психологической компетентности, непосредственно влияющих на эффективность деятельности посредством психокоррекционных методов.

Ключевые слова: социальный интеллект, социально-психологическая компетентность, социальная перцепция, рефлексия, стресс, агрессия, альтруизм.

Annotation: This article reveals the scientific and theoretical foundations of the formation of social intelligence of medical workers, as well as the role and importance of factors affecting it. In the world, research is underway to develop a strategy for the development of professional competence of medical workers, to create a model for the study and development of indicators of socio-psychological competence, a concept for the development of socio-psychological competence, a set of psychodiagnostic techniques consisting of specially modeled tasks. The problem of the study is to increase the level of psychological training of medical workers, to identify socio-psychological factors and mechanisms that form their socio-psychological competence, and to study the impact on the effectiveness of activities.

In subsequent years, thanks to the measures taken in our country to radically reform the healthcare system, a number of achievements have been achieved that have received worldwide recognition. The action strategy for the five priority areas of development of the Republic of Uzbekistan for 2017-2021 provides for «further reform of the healthcare sector, primarily its primary link, the system of emergency and emergency medical care, aimed at improving the convenience and quality of medical and social medical services to the population, the formation of a healthy lifestyle among the population, strengthening the material and technical base of medical institutions». tasks such as "do». Of particular importance are studies on

the formation of professional competence of medical workers in the performance of these tasks. Therefore, an urgent problem remains to increase the psychological preparedness of medical workers, the realization of their personal qualities, the formation of factors of socio-psychological competence that directly affect the effectiveness of activities through psychocorrective methods.

Keywords: social intelligence, socio-psychological competence, social perception, reflection, stress, aggression, altruism.

КИРИШ. Жаҳонда замон талабларига мос, касбий фаолият учун зарурий сифат ва фазилатларни эгаллаган, ижтимоий фаол кадрларни тайёрлаш ва уларнинг касбий-психологик компетентлигини такомиллаштириш усуллари ишлаб чиқиш бўйича кенг қўламли ишлар олиб борилмоқда. Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлар жараёнида тиббиёт ходими фаолиятига қўйиладиган талаблар унинг ҳам касбий, ҳам шахсий камолоти билан боғлиқ масалаларни ўз ичида қамраб олгандир. Шу боисдан тиббёт ходимлар фаолиятининг индивидуал-психологик ва ижтимоий-психологик компонентлари ролини тўғри белгилай олиш унинг касбий камолоти муҳим шарти сифатида намоён бўлади. Бугунги кунда ушбу муаммоларини психологик тадқиқ этиш тиббиёт ходими фаолиятининг турли жабҳаларини ўрганишга эришганлигини кўрсатса-да, аммо унинг ижтимоий-психологик жиҳатларини эътибордан четда қолдириб бўлмаслигини ҳам тасдиқламоқда.

Социал интеллект муаммоси психологияда бир неча жабҳаларда ўрганилган бўлиб, уларда социал интеллектнинг умумий табиати, атаманинг фанда қўлланилиши ва айрим фаолият йўналишларида ўрганилган: Роберт Торндайк (Robert Thorndike) (1937), Г.Гарднер (интеллектнинг кўпқирралилиги ҳақида ёндашуви, 1983), П.Сэлов ва Ж.Майер эмоциоанла интеллект атамасини фанда қўллаш бошлаганлиги (1990), Даниель Гоулман (Daniel Goleman) «Emotional Intelligence» номли китобини нашр эттирди (1995), социал интеллектнинг турли этник тасаввурларни шаклланишидаги таъсири (Федорова Е.А., 2009), ҳарбий психологлар фаолиятида социал интеллектнинг роли (Баширов.И.Ф.,2006), корхона раҳбарининг эмоционал интеллекти ходимларига таъсири (Егоров.И.А.), раҳбар шахсий фазилатлари билан ижтимоий интеллекти муносабатлари (Беляева Е. В.,2005).). [6]

Социал интеллектнинг таркиб топиши ва шаклланишига қаратилган тадқиқотлар хорижлик олимлар Г.Олпорт, Л.Терстоун, Г.Айзенк, П.Сэлов ва Дж.Мэйер, В.Келлер, К.Дункер, М.Вертегеймер, Дж.Кемпион, У.Чарльзворт, Ж.Пиаже, Дж.Бруннер, Л.Леви-Брюльлар томонидан амалга оширилган) [3].

Шунингдек, Р.Немов, А.Лурия, Л.Виготский, С.Рубинштейн, В.Шадриков, Л.Венгер, В.Асеев, К.Абульханова-Славская, Д.Люсин, Е.Хлистова, Е.Ильин, Б.Ананьев, Е.Степанова, Б.Величковскийлар каби рус олимлари томонидан амалга оширилган илмий изланишларда интеллект – инсон ақлий фаолиятининг муайян шакли сифатида ўрганилиб, унинг ўзига хос ижтимоий-психологик хусусиятлари очиқ берилган.

Мамлакатимиз психологларидан М.Давлетшин, Ғ.Шоумаров, Б.Қодиров, Э.Ғозиев, А.Жабборов, Ш.Баротов, Н.Сафаев, В.Каримова, З.Нишоноваларнинг тадқиқотларида эса шахснинг муомала маданияти, муомаланинг ўқув фаолиятини бошқаришдаги роли, ўқитувчи–ўқувчи ҳамкорлигининг муҳим психологик омили бўлган мустақил фикрлаш, ўқувчилар билан мулоқот ўрнатишда ҳамкорлик ва шахслараро муносабатларнинг ўзаро уйғунлигини таъминлашга йўналтирилган социал интеллект омиллари ўрганилган.).[5]

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, социал интеллект муаммоси ижтимоий психологиянинг турли объектларида, турли хил илмий мақсадлар асосида ўрганилган бўлиб, уларда социал интеллект феноменининг умумий

табиати, фанда қўлланилиши ва ўзига хос амалий-татбиқий йўналишлари очиб берилган. Шундай бўлсада, тиббиёт ходими социал интеллектининг психологик асосларини такомиллаштириш нуқтаи назардан, мазкур муаммо бўйича етарли даражада илмий тадқиқотлар олиб борилмаганлигини эътироф этиш мумкин. Жумладан, социал интеллект – тиббиёт ходими касбий компетентлигини таъминловчи муҳим ижтимоий-психологик омил сифатида алоҳида ўрганилмаган; тиббиёт ходими фаолиятида яққол намоён бўлувчи, аynи пайтда шахсий ва касбий камолот уйғунлигини таъминлашга хизмат қилувчи социал интеллект омиллари, кўрсаткичлари ва улар орасидаги корреляцион муносабатлар эмпирик жиҳатдан таҳлил этилиб, тегишли илмий хулосалар қилинмаган; соғлиқни сақлаш тизимида фаолият юритувчи тиббиёт ходимларини касбий самарадорлигини бевосита таъминловчи социал интеллект омиллари ва мазкур омилларни изоҳловчи кўрсаткичлар қўлами ўртача-умумий ва қиёсий-типик жиҳатдан ўрганилиб, бугунги кун талабларига мос равишда тадқиқ этилмаган. Буларнинг барчаси ижтимоий психология фанида тиббиёт ходими социал интеллектининг психологик асосларини янада такомиллаштириш механизмларига хизмат қилувчи назарий ва эмпирик тадқиқотлар олиб борилишини тақозо этади

Тиббиёт ходими билимдон, ўз соҳасини чуқур билиши, психологик маҳоратга эга бўлиши, беморга таъсир кўрсата олишини белгиловчи етакчи хусусият ва омилларнинг ўрни кўпинча эътибордан четда қолиб кетаётгандек. Чунки у ўз соҳасини яхши билса-да, аммо беморга таъсир ўтказа олмаслиги, беморларга шахс сифатида таъсир кўрсата олмаслиги касбий фаолият самарадорлигини таъминлашни кафолатлай олмайди. Бу эса ўз навбатида касбий фаолиятда бир қанча психологик тўсиқларга олиб келади. Ушбу ўринда тиббиёт ходимининг бемор шахсига таъсирини белгиловчи омиллар сирасига кирувчи психологик жабҳа борки, бу шахслараро муносабатни таъминлашга хизмат қилувчи, инсонлар ўртасида эркин ва самимий муносабат муҳитини таъминлашга, ўртоқлари, иш ўрни ҳамкасблари, иш фаолиятида миждозлари билан муваффақиятли муомала муҳитини яратишга хизмат қилувчи социал интеллектнинг даражаси муҳим деган хулосага келинмоқда. Бундан кўринадики, шахснинг ақлий қобилиятлари, зеҳнини характерловчи интеллект даражаси билан бевосита рақобатлашадиган, инсонни ижтимоий фазилатларини шаклланишида муҳим ўрин тутадиган шахслараро муносабат, ўзаро ҳурмат, эмпатия, ўзга инсонларнинг кечинмаларини ўқий оладиган, ишонч ва туйғуларини тушуна оладиган социал интеллект муаммосини тиббий ходим мисолида ўрганиш муҳимдир. Кўп ҳолларда фаолият жараёнида тиббий ходим фаолиятида дуч келинадиган нуқсон ва камчиликлар айнан социал интеллектни юқори даражада шаклланмаганлиги оқибатидир. Ушбу ҳолатни биз қуйидаги жиҳатлар билан изоҳладик:

- тиббиёт ходимлари ўз соҳасини билиши, аммо беморнинг психологиясини фарқлай олмаслиги мумкин;
- фаолиятга нисбатан касбий масъулиятни ҳис этиш мумкин, аммо шахслараро муносабатни ташкил этишга уқувсиз бўлиши;
- тиббий ходимлари билан бемор муносабатлари қандай бўлиш кераклиги ҳақидаги тасаввурга эга, аммо уни ташкил этиш имкониятини рўёбга чиқара олмаслиги;
- инсоний муносабатлар тўғрисида етарлича тасаввурга ва билимга эгадир, аммо жамоадошлари билан муносабатда уларни кайфиятини ўқий олмаслиги, тушунмаслиги, муомала сирларини билмаслиги оқибатидир.

Шу боисдан ҳам замонавий фаолият жараёнида тиббиёт ходимлари фаолиятини самарадорлигида социал интеллект таъсири масаласини тадқиқ этиш янги психологик тадқиқот мавзусига сабаб бўлади.

Соғлиқни сақлаш тизимида фаолият олиб бораётган тиббиёт ходимлари касбий камолотида социал интеллект ролини ўрганишга қаратилган муҳим жиҳатларидан бири уларнинг гендер масалалари бўйича ўзига хослигини ўрганишдан иборат эди. Тадқиқотимизда респондентларнинг касбий фаолиятидаги социал интеллект кўрсаткичларини баҳолашда тиббиёт ходимларининг гендер хусусиятларига ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Респондентларнинг аёл ва эркак тиббиёт ходимларига ажратишимиз орқали бир қатор янги маълумотлар олишга муяссар бўлишимиз шубҳасиз. Мазкур изланиш босқичида ҳам олдинги анъаналарга содиқ қолган ҳолда тадқиқот методикаларни қўллашдан олинган миқдорий қийматларини махсус тарзда аёл ва эркак тиббиёт ходимлари бўйича ажратилиб, улар ўзаро қиёсий ўрганилди.) [2].

Методика. Биз томондан тиббиёт муассасаларида социал интеллектни аниқлаш бўйича ўтказилган тадқиқотларда (Гилфорд методикаси маълумотлари асосида) аёл ва эркак тиббиёт ходимларининг социал интеллект кўрсаткичларининг ўртача қиймат кўрсаткичларида бирор бир фарқли жиҳатлари учрамади. Ўртача қиймат бўйича ҳар икки босқич тиббиёт ходимлари кўрсаткичларида ўртачадан юқори натижалар кузатилди (1-жадвалга қаранг)

1-жавдал.

Аёл ва эркак тиббиёт ходимларининг социал интеллект хусусиятлари
(Гилфорд методикаси маълумотлари асосида) (N=1000)

Мезонлар	Аёл тиббиёт ходимлари		Эркак тиббиёт ходимлари		t
	х	σ	х	σ	
Мулоқот иштирокчисининг ҳиссиёти, фикри ва ниятларини тушуниш	3,12	0,35	3,37	1,18	-0,607
Новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш	3,87	0,35	3,25	1,16	-1,000
Вербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш	3,62	0,51	3,81	1,24	-0,552
Шахслараро ўзаро таъсирлашувни таҳлил этиш	3,80	0,35	3,64	1,40	-1,342

Изох....х-уртача арифметик қиймат. – σ стандарт оғиш. t стандарт мезон

Тиббиёт ходимлари социал интеллектининг миқдорий кўрсаткичлари уларнинг беморлари, ҳамкасблари ва бошқа суҳбатдошларининг хулқ-атворлари оқибатини олдиндан кўра олиши, муомалада реал вазиятдан келиб чиқиб, унинг натижаларини баҳолай олиши, мақсадга эришида ўз режаларини пухта ишлаб чиқишлари, инсон хулқ-атворини бошқариши, ролли меъёрлари ва қоидаларига доир билим ва ўзаро таъсирлашув иштирокчилари билан боғлиқ новербал реакцияларда тўғри мўлжал олишлари, низоларни бартараф этишга, хавфли ҳолатларда ўзлари ва бошқаларнинг хатти-ҳаракатларини яхши тушунишга қобилиятлари борлигини (3,12 ва 3,37 балл) ифодалади.

Шунингдек, тиббиёт ходимларида инсон кечинмалари, мақсади ва ҳолатини новербал намоён бўлиши, мимикаси, имо-ишорасига кўра тўғри баҳолашга, кўпроқ эътиборни новербал мулоқотга қаратишда ва мулоқот иштирокчиларининг новербал реакцияларига тез илғашга, новербал мулоқот ҳаракатларини тушуниш сезгирликлари атрофдагиларни тушуниш имкониятидан холи эмасликларини тасдиқлади (3,87 ва 3,25 балл). Кўрсаткичлар тиббиёт ходимларини касбий жараёнда шахслараро муносабат иштирокчиларининг характер хусусиятларига кўра тез ва яхши тушунишларини, мулоқотда ҳар қандай инсонлар билан тил топишиш қобилиятлари меъёрда эканлигини кўрсатади (3,62 ва 3,81). Уларнинг шахслараро муносабат вазиятларини яхши англаши, мураккаб вазиятларни таҳлил эта олувчанлиги, мураккаб вазиятларни

мулоқот иштирокчиларининг иштирокига қараб баҳолашга қобилиятлари яхши эканлиги ҳам кўриниб турибди (3,80 ва 3,64).

Хулоса: Тиббиёт ходимларининг умумий ўртача кўрсаткичлари таҳлил қилинганда аёл ва эркак тиббиёт ходимлари социал интеллектида кескин тафовутларнинг йўқлиги намоён этилди. Айни пайтда, хорижда, Россияда ҳамда мамлакатимизда айнан ушбу муаммо бўйича назарий жиҳатдан олиб борилган тадқиқотлар таҳлили куйидаги хулосаларни чиқариш имконини берди:

1. Умуман, социал интеллект омилларига нисбатан тарихда ва бугунги кунда турли хил мунозарали фикрлар мавжуд бўлиб, бу қарашлар турли манбаларда Шарқ ва Ғарб мутафаккирлари ижодида, илғор психология вакилларининг илмий асарларида асрлар давомида сайқал топиб келган, аммо социал интеллект муаммоси психологияда ўзининг муайян назарий–методологик базасига эга бўлсада, ушбу муаммога дахлдор тадқиқолар кўлами ҳали ўзининг мукаммал ечимларига эга бўлмаган.

2. Тиббиёт ходимларининг гендер масалалари бўйича социал интеллекти билан эмоционал интеллекти, шахс типи ва шахслилик хусусиятлари ўртасида кескин тафовутлар кузатилмади. Фақат улардаги айрим хусусият ва сифатлардагина тафовутлар мавжудлиги аниқланди. Тиббиёт ходимлари касбий фаолиятларида мақсадни амалга оширишларида учрайдиган қийинчиликлар ушбу хусусиятлар ва социал инеллекти билан мос ривожланмаганлиги оқибати бўлиши мумкинлиги яққол кўзга ташланди.

Умуман, тиббиёт ходимлари шахсий ва касбий фаолияти уйғунлигининг намоён этилишида муҳим аҳамият касб этувчи социал интеллект кўрсаткичларига баҳо беришда ҳар бир тиббиёт ходимининг шахслилик хусусиятларини чуқур ўрганиш, таҳлил қилиш ва тегишли эмпирик хулосалар чиқариш орқали ўқитувчи касбий фаолият компетентлигини таъминлаш мумкинлиги яна бир бор ўз тасдиғини топди.

Адабиётлар рўйхати:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. – М.: “Аспект пресс”, 1996. – 178 с.
2. Бендас Т.В. Гендерная психология. - СПб.: Изд-во “Питер”, 2006. – 431 с.
3. Майерс Д. Социальная психология/ Интенсивный курс 3-изд., «Олма Пресс». - С.Петербург – Москва 2002. – 188 с.
4. Ғозиев Э.Ғ. Усмонова Ш. Интеллект психологияси. – Тошкент: ТошДУ, “Университет”, 1996. – 48 б.
5. Собирова Д.А. Социал интеллект: назария ва амалиёт / Монография. - Тошкент.: “Фан”, 2013. – 160 б.

ДЕВИАНТ ХУЛҚ-АТВОРЛИ ЎСМИРЛАРДА СУИЦИДАЛ АХЛОҚ ПСИХОЛОГИЯСИ

Элов Зиёдулло Сатторович

*Бухоро давлат университети, Психология ва социология кафедраси
доценти, Психология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Аннотация: Мақола, суицид ҳолати ва унинг ўсмир хулқ-атворида таъсир қилиш сабаблари, шунингдек девиант хулқ хусусиятнинг бошқа психологик таъсирлари, ўз жонига қасд қилиш сабаблари ва психологик таҳлилларга тўхталиб ўтилган бўлиб, ушбу салбий психологик ҳолатнинг бугунги жамиятда глобал муаммолардан бирига айланиб бораётганлиги масаласи мисолларда тушунтирилган. Шунингдек турли ёш давлари (оногенез)да ўз жонига қасд қилиш ҳолатининг содир этилишига сабаб бўлувчи психологик омиллар ва уларни бартараф этиш йўллари тушунтирилган.

Калит сўзлар: суицид, девиант, йўқотиш, муаммо, онг, психика, удумлар, ўлим, қотил, руҳий жароҳат, характер, аффект, портлаш, депрессия, инстинкт, мослашиш, инфантиллик, ижтимоий омил, хавф, ғазаб.

ПСИХОЛОГИЯ СУИЦИДАЛЬНОЙ МОРАЛЬНОСТИ У ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Элов Зиёдулло Сатторович

Бухарский государственный университет, доцент кафедры психологии и социологии, доктор философских наук в области психологии (PhD)

Аннотация: Статья посвящена суицидальному состоянию и причинам его влияния на поведение подростков, а также другим психологическим последствиям девиантного поведения, причинам суицида и психологическому анализу. Также объясняются психологические факторы, вызывающие суицид в разные возрастные периоды и пути их устранения.

Ключевые слова: суицид, девиант, потеря, проблема, разум, психика, укусы, смерть, убийца, травма, характер, аффект, взрыв, депрессия, инстинкт, адаптация, инфантилизм, социальный фактор, опасность, гнев.

THE PSYCHOLOGY OF SUICIDAL MORALITY IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOR

Elov Ziyodullo Sattorovich

Bukhara State University, Associate Professor of the Department of Psychology and Sociology, Doctor of Philosophy in Psychology (PhD)

Abstract: The article focuses on the state of suicide and the reasons for its influence on adolescent behavior; as well as other psychological effects of deviant behavior, causes of suicide, and psychological analysis. . Psychological factors that cause suicide in different age periods (onogenesis) and ways to eliminate them are also explained.

Key words: suicide, deviant, loss, problem, mind, psyche, bites, death, killer, trauma, character, affect, explosion, depression, instinct, adaptation, infantilism, social factor, danger, anger.

Кириш: Суицид (инг. suicide – ўзини ўзи ўлдириш) – киши томонидан кучли руҳий зўриқиш ҳолатида содир этилувчи ўзини ўзи ўлдириш ҳолатидир. Шахсда улар мавжудлигида шахсий ҳаёти олий қадрият сифатида ўз маъносини йўқотадиган ўткир руҳий жароҳат етказувчи вазиятлар таъсири остида онгли

равишда ҳаётдан олиб ташлаш ҳолатидир.

Ҳозирги вақтда суицидал ахлоқ глобал жамоатчилик муаммоси ҳисобланади. Расмий статистик маълумотларга қараганда ер юзида ҳар йили 1 миллион 100 мингга яқин одам ўз жонига қасд қилиш билан ўз ҳаётига якун ясайди.

Асосий қисм: Шубҳасиз, инсон онги фонийликни мутаносиб равишда ўзлаштиришга қодир эмас, лекин, шундай бўлсада, ўзини ўзи ўлдириш эҳтимолини кўриб чиқаётган одам қанчалик агностик ва скептик бўлмасин, у беихтиёр ўлимдан кейинги, ҳатто янада маъқулроқ ҳаёт мавжудлигини тан олади. Ўз-ўзидан бу ҳали ўзини ўзи ўлдирувчи шахснинг ақлдан ташқари фикрлаши ва воқеий бўлмаган нарсаларни афзалроқ кўришини исботламайди, лекин шу билан бир вақтда ўзида ўлимдан кейинги ҳаётга бўлган ишонч ҳар доим кўплаб халқларнинг маданий-диний удумлари предметини ташкил қилиб келган. Бундай ҳолда, потенциал ўзини ўзи ўлдирувчилар тафаккурининг иррационалиги ва ҳаёлийлиги тушунарли бўлади. Ўзини-ўзи ўлдириш ҳодиса сифатида қуйидаги таркибий элементлар билан тавсифланиши мумкин. Биринчидан, бу қотиллик. Кўп тилларда унинг туб, ташкил қилувчи сўзи «қотиллик» ҳисобланади. Бироқ, атаманинг иккинчи қисми - «ўзини ўзи» сўзи инсоннинг ўзи томонидан содир этилган қотилликни назарда тутати. Бошқача қилиб айтганда, қотил ва қурбон бир кишининг ўзи бўлган вазият юзага келади. Демак, ўзини ўзи ўлдиришни ўлимнинг учта ажралмас элементи: ўлиш элементи, ўлдириш элементи ва қотиллик қурбони элементини англатувчи ўзига хос тури деб ҳисоблаш мумкин.

Руҳан соғлом одамларда ўзини ўзи ўлдириш сабаблари кўпинча ўтқир руҳий-шикастловчи вазиятлар ва камроқ келиб чиқиши турлича бўлган чўзилган руҳий танглик ёки яшашнинг чидаб бўлмас шарт-шароитлари билан боғлиқ бўлади. Ўзини ўлдириш истаги руҳий-асаб тизими беқарор бўлган шахсларда, айниқса невротиклар ва кучли таъсирланувчи, кайфияти ўзгариб турувчи психопатларда кўпроқ учрайди. Айрим муаллифлар ўзини ўзи ўлдиришга мойилликни характернинг, уларнинг фикрича, шоирлар, рассомлар, артистларга хос бўлган алоҳида бадиий типига мойиллик деб таъкидлайдилар.

Баъзан одамлар ўзларини яшашнинг қийинлиги ва имкониятсизлиги сабаб бўлган экстремал вазиятларда: масалан, концентрацион лагерлардаги шафқатсиз шароитларда, қийнаш, азоблаш, ҳўрлаш ва очлик таъсири остида ўзларини ўлдиришга уринадилар. Ўзини-ўзи ўлдириш тўғрисида фикрларга шунингдек, чидаб бўлмайдиган оғриқ берувчи оғир, давосиз касалликлар саратон вабаъзи бошқа касалликлар ҳам олиб келиши мумкин.

Агар бунда онг хиралашмасдан қолган бўлса, унда азоб-уқубатларга барҳам бериш ҳақида табиий истак пайдо бўлади. Кўпинча ўзини ўзи ўлдиришлар ва уларнинг уринишлари турли депрессиялар, психологик ва ижтимоий омилларга боғлиқ. Улардан энг кўп тарқалгани ёлғизлик, шериги ёки яқин кишисини йўқотиш, муваффақиятсизлик ёки топталган мавқеи, обрўсизлантирувчи вазият, ҳаётий манбаини йўқотиш, банкротлик ва ҳоказолардир. Демак, ўзини сақлаш инстинктининг бузилиши ва ўзини ўлдириш истаги, бир томондан субъектнинг руҳий фаолиятидаги қандай ўзгаришлар чуқур аффеcktга олиб келишига, иккинчи томондан эса - ижтимоий шарт-шароитлар ва шахснинг индивидуал хусусиятларига боғлиқ бўлади. Аслида, ҳис-ҳаяжонли-аффеktiv таъсирчан регистрни «ёқиб қўйиш» нафақат руҳиятнинг чуқур, балки онггача бўлган янада юқорироқ даражадаги тузилмасидан келиб чиқади. Шундай қилиб, бу ўринда ҳис-ҳаяжонли таъсирчанликнинг мураккаб аппарати мавжудлиги тўғрисида сўз юритиш мумкин. Бу таъсирчанликнинг даражалари чуқурроқ (кўркув, хавотир, нафрат, қаҳр-ғазаб, қувонч, бахт) ёки нозикроқ (қайғу, ғамгинлик, эстетик ташвишлар ва ҳоказолар) бўлади.

Маълумки, одам маълум даражада ўзининг ички дунёсини яратади ва шунинг учун ўзини ўзи ўлдириш ҳақида қарор қабул қилишнинг бошланғич нуқтасини

аниклаш муҳимдир. Агар динамикадаги қарор қабул қилиш жараёнини моделлаштиришга ҳаракат қилсак, унда кўп нарса вазиятдан чиқишнинг иложи йўқлигини оқлаш билан боғлиқ бўлади. Бошқача айтганда, ғайриихтиёрий, кўп ҳолда – иррационал турткига бўйсунга туриб, одам уни батамом ошкора – рационал сабаблар билан оқлашга ҳаракат қилади. Бироқ, мазкур ҳолатда ғайриихтиёрий ўзини ўзи ўлдириш фикри ташқи, ошкора омиллар таҳлилидан кўра анча муҳимроқ бўлади.

Суицидал хулқ-атворли шахсларнинг аксарият қисми учун кишининг ҳодисаларга таъсирчанлиги турлича эканлиги ҳосдир. К.Меннингер томонидан келтирилган мисолларга мурожаат қиламиз: қиз соч турмаги кўнгилдагидек чиқмаганидан сўнг ўзини ўлдиради; эркак киши уни гольф ўйнаш имкониятидан маҳрум этилганидан сўнг ҳаётидан воз кечади; аёл икки марта поездга кеч қолганидан кейин ўзини ўзи ўлдиришга аҳд қилади; бола сеvimли канарейкасининг ўлимини кўтара олмай, ўзини ўлдиришга қўл уради. Таъсирчанликнинг бир хил эмаслиги ўзини ўзи ўлдиришни содир этаётган шахснинг ҳиссий ёки руҳий жиҳатдан етилмаганлиги ва етилмай қолганлиги (инфантиллиги) билан белгиланади.

Ўзини ўзи ўлдиришни ўрганишлар шуни кўрсатдики, уларнинг сони ортиши ёш даврлари, жинси, ижтимоий аҳволи ва ҳоказолар ва лекин биринчи навбатда – киши шахсиятининг хусусиятларига боғлиқ. Эркаклар орасида ўзини ўзи ўлдириш сони аёлларга нисбатан кўпроқ кузатилади. Шу билан бир вақтда эркаклар ўзини осий, ўқотар қурол ишлатиш каби «ишончлироқ» бўлган усулларни қўлласса, аёллар кўпроқ катта дозада дорилар қабул қилишни афзал кўрадилар, яъни улар гўё ўзларининг ўлимдан кейинги ташқи кўринишлари ҳақида қайғурадилар. Эркаклар орасидаги ўзини-ўзи ўлдиришнинг максимал сони ўспиринлик ёшига (16-18 ёш) тўғри келади, бу ёшда кўпинча маънавий мезонлар ва даъволар ортиши кузатилади, аёлларда эса – климакс даврига (40-45 ёш), юқори даражада асабийлик ва кайфият ўзгариши, қариликнинг илк аломатлари пайдо бўлиши, айрим умидларнинг йўқолиши билан борувчи организмнинг физиологик қайта тузилиши содир бўладиган даврга тўғри келади.

Ижтимоий омиллар орасида ўзини ўзи ўлдиришнинг қишлоқ жойларига нисбатан кўпроқ йирик шаҳарларда содир этилиши, профессионал ва ижтимоий мақомга боғлиқлигини таъкидлаш мумкин. Айни вақтда ўзида ўзини ўзи ўлдиришлар сони Швеция, Япония каби иқтисодий ривожланган мамлакатларда Осиё ва Африканинг қоқоқ давлатларидагига нисбатан анча ортиқдир.

Ўз жонига қасд қилишнинг биологик детерминантлари орасида шу ҳолатни таъкидлаш зарурки, руҳияти оғир бузилган одамлар руҳан соғлом индивидларга нисбатан кўпроқ ўзини ўзи ўлдиришни содир этадилар.

Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, ўз жонига қасд қилиш шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси натижаси ҳисобланиб, бунда одам ушбу юзага келган шароитларда бундан буён ўзи учун мавжуд бўлиш имкониятини кўрмайди. Шахс дезадаптациясининг эҳтимолийлиги жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий беқарорлик даврларида объектив равишда ортади, бу эса ўзини ўзи ўлдириш статистикасида ўзининг ҳақиқий аксини топади. Айниқса, ижтимоий кўтарилиш пасайиш билан алмашганда «умидларни йўқотиш вақти» кескин бўлиб қолади, бу эса жамият онгининг кризисини чуқурлаштиради, жамият аъзоларига зулмкор таъсир ўтказади ва унинг заифроқ аъзоларининг иҳтиёрий равишда ҳаётдан воз кечишига ёрдам беради. Бу эса таназзулни бошидан ўтказаётган ва ривожланиш истиқболига эга бўлмаган жамиятда кўпроқ намоён бўлади.

Дезадаптациянинг кескин ҳолати оғир касалликлар, ҳаётдаги омадсизликлар, яқин одамлари йўқотиш оқибатида юзага келиши мумкин. Ҳар қандай ҳолатда шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси оғирлиги ва чуқурлигини баҳолашнинг учта таркибий қисмини кўриб чиқиш мумкин:

- одатий турмуш шароитларининг жиддий бузилиши;
- уларнинг инсон томонидан талқин қилиниши (ҳаётий синиш, иложсиз вазият, шахсий ҳалокат ёки оғир, лекин ўтиб кетувчи ҳолат);
- мослашиш учун истак ёки ҳаракат қилишга тайёрлик (ҳаётдан чарчаш, «ҳаётни қайта бошлаш»ни истамаслик, бу ҳақда келган фикрдан нафратланиш ёки ҳаётий йўналишларини қайта кўриб чиқишга тайёр туриш, вазиятни уддалаш).

Ўзини ўзи ўлдириш ўз аҳамияти ва психологик сабабларига кўра фарқланади. Улар негизида кўпинча онгли ёки онгсиз равишда яқин инсонларига бўлган туйғуга ёки жамоатчилик фикрига апелляция-сабаб, атрофдагилардан ёрдам ва мадад олишга интилиш ётади. Бу ҳолда ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари намойишкорона тус олиши, ҳақиқий ёки тақлид бўлиши ёки шантаж (кўрқитиш) бўлиши мумкин. Улар кўпинча бировнинг кўзи олдида ёки биронтаси келиб қолишидан бир неча дақиқа олдин содир этилади, уларнинг усули кўпинча жиддий таҳдидни ифодаламайди – унча кўп бўлмаган миқдорда дори таблеткалари қабул қилинади, тери унча чуқур бўлмаган даражада кесилади, ингичка ёки эски арқон кўлланилади, эшиклар очик қолдирилади.

Аҳамиятига кўра, ўз жонига қасд қилиш ёлғизлик, оғир жудолик ва ҳоказолар натижасида ўзини ўзи ўлдираётган кишининг ҳаётдан тўлиқ четлашганлигидан фарқли ўлароқ ўзини ўзи ўлдирувчиларнинг ҳаётга киришганлигини билвосита билдирган ҳолда, қилмишнинг, зиддиятли вазиятдан чиқиб кетишнинг парадоксал характериға эга бўлиши мумкин (баҳсдаги сўнгги, рад этиб бўлмайдиган далил каби). Сўнгги ҳолатда яшаб кетишга имкон қолдирмайдиган кўпол ва ишончли усуллар танланади. Ўзини ўзи емирувчи ахлоққа бир қатор ҳолларда қуйидагилар ҳам киради:

- алкоғолга, наркотиклар ва чекишга ружу қўйиш;
- атайлаб ортиқ даражада иш билан кўмиб ташлаш;
- қайсарлик билан даволанишни истамаслик;
- транспорт воситаларини хавфли усулда, айниқса маст ҳолда бошқариш;
- жанговар ҳаракатлар зоналарига боришга астойдил интилиш;
- ўзини оқламайдиган хавф билан боғлиқ ҳолда спортнинг айрим турларига кизиқиш (альпинизм, парашютли спорт ва ҳоказо).

Том маънода ўзини қийнаш ва қурбон қилиш, шафқатсиз ишлатиш билан ўтказиладиган баъзи диний маросимлар, урушлар, яъни одамларнинг якка ёки оммавий қирилишиға ёки ўзини ўзи йўқ қилишиға олиб келувчи ауто ва гетеротажовузкор ҳаракатлар ўзини ўзи емирувчи деб ҳисобланади.

Ўз жонига қасд қилишнинг сўнгги нуктаси ҳисобланадиган ўзини ўзи емирувчи ахлоқнинг бир қатор ўзаро бир-бириға ўтувчи шакллари мавжуд. Уларға қуйидагилар киради:

Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ – бу ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш тўғрисидаги тасаввурлар билан белгиланадиган ва йўналтириладиган руҳий актларнинг ҳар қандай ички ёки ташқи шакллари дир. Ўз жонига қасд қилувчи ахлоқ иккита асосий: ички ва ташқи шаклда намоён бўлади. Ички шаклларға ўз жонига қасд қилишда бўлганидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар); ўз жонига қасд қилиш ҳаракатлари (мақсадлар, ниятлар); ташқи шаклларға – ўз жонига қасд қилувчи кўринишлар; ўз жонига суиқасд қилишға уринишлар киради.

Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар (тасаввурлар, ташвишлар) – ҳаётнинг қадри, мазмуни йўқлиги тўғрисидаги пассив мулоҳазалар («яшашға арзймайди», «ҳаётда бахт йўқ», «яшамаяпсан, балки мавжудсан, холос»), шунингдек ўз ўлими мазмунидаги тасаввурлар, фантазиялар, лекин ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш эмас («ўлсам яхши бўларди», «ухлаб қолсам ва уйғонмасам»). Ўз жонига қасд қилиш борасидаги фикрлар меъёрида деярли ҳамма одамларда бирон-бир зиддият ёки руҳий шикастловчи ҳодиса ҳал

бўлмаслигини англаганда пайдо бўлади, лекин улар ўз жонига қасд қилиш анъаналарига ўтмайди. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарига (мақсадлар, ниятлар) - фаол ва жиддий мулоҳазалар, ўз жонига қасд қилиш режасини ишлаб чиқиш, ўзини ўзи ўлдиришни содир қилиш усуллари, вақти, уни содир қилиш жойини белгилашни киритиш мумкин.

Ташқи ахлоқда ўз жонига қасд қилиш мақсадини бевосита амалга ошириш нияти намоён бўлиши мумкин. Деярли ҳамма ўз жонига қасд қилувчилар бу даврда у ёки бу шаклда ўз жонига қасд қилиш мақсадини яқинлари, дўстлари ёки ҳамкасбларидан кимгадир ишора ёки ҳазил шаклида (ўз жонига қасд қилиш кўринишлари) намоён қилиши мумкин. Ҳолбуки уларнинг қарийб 15 % га яқини буни очик ва ошкора қилишади. Одатда, ўз жонига қасд қилиш мақсадининг очикчасига айтилиши атрофдагилар томонидан намойишкорона-шантаж қилиш деб қабул қилинади ёки умуман эътиборга олинмайди. Бироқ уларга паст баҳо бермаслик керак. Барча ҳолатларда бундай фикрлар мавжуд бўлганда, мутахассис маслаҳати талаб этилади. Ўз жонига қасд қилиш анъаналарининг ўз жонига қасд қилиш кўринишларига ўтиши қарорни бевосита амалга оширишга – ўз жонига қасд қилишга уринишни содир этишга чақирувчи ирода компонентининг (тарқибий қисмининг) мақсадига қўшилишдан дарак беради.

Ўз жонига суиқасд қилиш (уриниш) - ўзини ўзи ўлдириш ёки шантаж йўли билан ҳаётдан кетиш мақсадида ўзини ҳаётдан маҳрум қилиш воситалари орқали онгли равишда иш кўришдир. Ўзини ўзи ўлдиришга уринишлар ўзини ўлдирувчига боғлиқ бўлмаган, яъни ўлимга олиб келмайдиган жароҳат, арқоннинг узилиб кетиши, ўз вақтида кўрсатилган тиббий, реанимацион ёрдам ва шу кабилар сабабли ҳар доим ҳам ўлим билан якун топавермайди.

Бирон-бир аъзони жароҳатлаш – маълум якуний мақсадлар билан (хизматдан бўшаш, жинойий жавобгарликдан қочиш, ногиронлик бўйича нафақа олиш, суғурта) қасддан ўзига жароҳат етказиш. Баъзан бундай ҳаракатлар яққол намоён бўлган руҳий аффект ҳолатидаги шахслар томонидан содир қилинади ва шахс руҳий азобларининг енгиллашишига йўл сифатида хизмат қилиши мумкин. (Кўпинча бу билаклар соҳасини кесишда ифодаланади). Бошқа ҳолатда бирон-бир аъзони жароҳатлаш руҳий бемор шахслар томонидан васвасали сабабларга кўра содир этилиши мумкин. Намойишкорона-шантаж мақсадида ўзига жароҳат етказиш ҳаракатлари, бирон-бир аъзосига жароҳат етказишда ногўгри мўлжал олиш, эҳтиётсизлик ёки тасодиф оқибатида ҳалокатли бўлиши ва ўлим билан якунланиши мумкин.

Пресуицид – ўз жонига қасд қилиш фикрига келишдан уни рўёбга чиқаришга уринишгача бўлган вақт оралиғи, яъни ўз жонига қасд қилишдан олдинги руҳий ҳолатнинг ўзидир. Пресуицид деганда, аксарият психологлар шахснинг ўз жонига қасд қилиш ақтини содир этишнинг меъёрига нисбатан юқори эҳтимолини шарт қилувчи ҳолатини назарда тутадилар. Унинг давомийлиги дақиқалар (ўткир пресуицид) ёки ойлар (сурункали пресуицид) билан ҳисобланиши мумкин.

Постсуицид – ўз жонига қасд қилишдан кейинги ҳолат ёки постсуицидал давр.

Суицидал хавф - бу шахснинг ўзини ўзи ўлдиришга потенциал равишда тайёрлиги, шахснинг ўз жонига қасд қилдирувчи ва ўз жонига қасд қилдиришга олиб келмайдиган омилларнинг нисбатидир.

Хулоса: Характерида сензитив-шизоид хислатлар: одамовилик, камгаплик, вазминлик, норасмий алоқалар ўрнатишнинг қийинлиги, кўпроқ гуруҳли эмас, балки яқка фаолиятга мойиллик ва, камтарлик, зиддиятсизлик, тажовузкорликнинг унча юқори бўлмаган даражаси, юқори сезувчанлик, жиззакилик устун бўлган шахсларнинг армияда дезатапцияланиш эҳтимоли кучлидир. Ўзларининг интизомлиги, ижрочилигига қарамай, улар жамоада паст мавқега эга бўладилар, ҳамкасблар орасида унча машҳур бўлмайдилар,

майда бирлашган гуруҳларга кирмайдилар, фақат бир-икки ҳамкасблари билан яқин бўладилар, баъзан умуман дўстлари бўлмайди, ўзларига қўмондонларининг эътиборини жалб қилмайдилар. Пировард натижада бу жамоа ва алоҳида ҳарбий хизматчилар томонидан руҳан ажратиб қўйилишига, четлатилишига ва тажовузкорликка олиб келади. Бўлинмада самарали тарбиявий ишлар олиб борилмаса, бундай аскарларда тушқунлик, ғамгинлик, иложсизлик ҳолати кучаяди, ўзига баҳо бериши ва ўзини ҳурмат қилиш туйғуси пасаяди, бу эса ўзини ўзи ўлдириш тўғрисида қарор қабул қилишга мойиллик туғдиради.

Ўз жонига қасд қилиш генезисидида оиланинг, кишига энг яқин ижтимоий муҳитнинг ролини ҳисобга олмаслик мумкин эмас. Эр-хотин, ота-оналар ва болалар ўртасидаги ўзаро оилавий муносабатлар характери шахснинг ижтимоий-руҳий дезадаптацияси ривожланишида фавқуллодда аҳамиятга эга.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Н.Тайлоков. Вояга етмаганларга ўртасида суицид ҳолатларини олдини олиш. Методик қўлланма. Тошкент 2017
2. Х.Рухиева. Вояга етмаганлар ўртасида ҳуқуқбузарликлар ва суицид ҳолатлари профилактикаси. Ўқув қўлланма. Тошкент 2021
3. З.С.Элов. Девиант ҳуқ-атворли ўсмирлар томонидан содир этилаётган ноқонуний ҳатти-ҳаракатларнинг психологик сабаблари. *Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar*. 2023/2. 292-296
4. З.С.Элов. Девиант ҳуқ-атворли ўсмирлар орасида суицидал ахлоқ тушунчаси ва илмий таҳлиллар. Педагогик ва психологик тадқиқотлар 2023. 1 (№1), 170-178
5. Z.S.Elov. O'smirlik davrida shaxs xulq-atvorida kuzatiladigan reaksiyalarning psixologik ta'siri. *Science and Education*. 2022. 442-447
6. З.С.Элов. Девиант ҳуқ-атворли ўсмирларда кузатиладиган психологик ўзгаришларнинг ёш билан боғлиқ хусусиятлари (вояга етмаганларга ижтимоий ёрдам кўрсатиш маркази тарбияланувчилари мисоли). *PEDAGOGİK MAHORAT* 2022 №6 72-75
7. Z.S.Elov. Suicide among adolescents with deviant behavior as a social psychological problem. *Вестник интегративной психологии* 2022 Выпуск 26. 311-312
8. З.С.Элов. Суицид муаммосининг илмий-назарий асослари. *Proceedings of the 10 th International Scientific-Practical Distance Conference*. 2021 294-296
9. З.С.Элов. Суицид - ўз жонига қасд қилиш ижтимоий психологик муаммо сифатида. *Conference on social and humanitarian research. International Conference on Social Humanitarian Research 17-18 th September, 2021 Poland*. 188-189.
10. Z.S.Elov. Suitsidal xulq motivatsiyasi: nazariya va amaliyot. *Monografiya*. 2022

MAKTABGACHA YOSHIDAGI BOLALAR O'YINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Ismatullayeva Gulshoda Ergashevna,

*Farg'ona viloyati pedagoglarni yangi metodikalarga o'rgatish milliy markazi
"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim metodikasi" kafedrasi katta o'qituvchisi*

Annotatsiya. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir. Maqolada maktabgacha yoshdagi bolalar o'ynining o'ziga xos psixologik xususiyatlari, va o'yinni bolalar psixologik rivojlanishidagi ahamiyati to'g'risida ilmiy izlanishlar olib borgan psixolog olimlarning tadqiqot natijalari berilgan bo'lib, ushbu tadqiqot natijalari tahlili keltirilgan.

Kalit so'zlar: Maktabgacha, o'yin, faoliyat, kichik maktabgacha yosh, katta maktabgacha yosh, psixologlar, yosh xususiyatlari, bilish jarayonlari, bola.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CHILDREN'S GAME OF PRESCHOOL AGE

Ismatullayeva Gulshoda Ergashevna,

*Senior teacher of the «Methodology of Preschool and Primary Education»
department of the Fergana Region National Center for Training Pedagogues in New
Methods*

Annotation. The leading activity of preschool children is play. The article presents the research results of psychologists who conducted scientific research on the psychological characteristics of preschool children's play and the importance of play in children's psychological development, and the analysis of the results of this research is presented.

Key words: Preschool, game, activity, preschool age, preschool age, psychologists, age characteristics, cognitive processes, child.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕТСКОЙ ИГРЫ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Исматуллаева Гулшода Эргашевна,

*Старший преподаватель кафедры «Методика дошкольного и начального
образования» Ферганского областного национального центра подготовки
педагогов по новым методикам*

Аннотация. Ведущей деятельностью дошкольников является игра. В статье представлены результаты исследований психологов, проводивших научные исследования психологических особенностей игры детей дошкольного возраста и значения игры в психологическом развитии детей, и представлен анализ результатов этого исследования.

Ключевые слова: Дошкольник, игра, деятельность, дошкольный возраст, дошкольный возраст, психологи, возрастные особенности, познавательные процессы, ребенок.

Maktabgacha yoshdagi bolalarning o'yin faoliyatlari masalasi asrlar davomida juda ko'p olimlarning diqqatini o'ziga jalb qilib kelmoqda. Ular bog'cha yoshdagi bolalar o'zlarining o'yin faoliyatlarida ildam qadamlar bilan olg'a qarab borayotgan sarmazmun hayotimizning hamma tomonlarini aks ettirishga intiladilar.

O'yin bolalar hayotida shunday ko'p qirrali faoliyatki, unda kattalarga xos bo'lgan mehnat, turli narsalar haqida tafakkur qilish, xom-xayol surish, dam olish va xushchaqchaqlik jarayonlarining barchasi o'yin faoliyatida namoyon bo'ladi. Shuni ham ta'kidlab o'tish kerakki, o'yin faqat tashqi muhitdagi narsa hodisalarni bilish vositasigina emas, balki qudratli tarbiya vositasi hamdir. Ijodiy va syujetli o'yinlarda bolalarning barcha psixik jarayonlari bilan birgalikda ularning individual xususiyatlari ham shakllanadi. Demak, bog'chadagi ta'lim-tarbiya ishlarining muvaffaqiyati ko'p jihatdan bolalarning o'yin faoliyatlarini maqsadga muvofiq tashkil qila bilishga bog'liqdir. Shunday qilib, o'yin bolalar xayoli tomonidan yaratilgan narsa emas, aksincha, bolalar xayolining o'zi, o'yin davomida yuzaga kelib, rivojlanadigan psixik jarayondir. Shuni ham ta'kidlash joizki, fan-texnika va tezkor axborot almashinuvining shiddati bolalarga go'yo, bir mo'jizadek ko'rinadi. Natijada ular ham o'zlarining turli o'yinlari jarayonida o'xshatma qilib (ya'ni, analogik tarzda), har xil xayoliy narsalarni o'ylab topadilar (uchar ot, odam mashina, gapiradigan daraxt kabilar). Bundan tashqari, bolalarning turli xayoliy narsalarni o'ylab chiqarishlari yana shuni anglatadi-ki, ular o'zlarining har turli o'yin faoliyatlarida faqat atroflaridagi bor narsalarni emas, balki ayni chog'da ehtiyojlarini ham aks ettiradilar.

Ma'lumki, bolaning yoshi ulg'ayib, mustaqil harakat qilish imkoniyati oshgan sari, uning atrofidagi narsa va hodisalar bo'yicha dunyoqarashi kengayib boradi. Maktabgacha yoshdagi bolalarning yetakchi faoliyati o'yindir. Bu yoshdagi bolalarning o'yinlarini uchga bo'lish mumkin:

- 1) predmetli o'yinlar (15-20 minut o'ynaladi);
- 2) syujetli-rolli o'yinlar (30-60 minut o'ynaladi);
- 3) qoidali o'yinlar (1 soatdan -2 kungacha davom etishi mumkin).

Bolalarning o'yin faoliyatlarida turli xayoliy va afsonaviy obrazlarni yaratishlari odamning (shu jumladan, bolalarning ham) tashqi muhitdagi narsa va hodisalarni aks ettirish passiv jarayoni emas, balki faol, ijodiy yaratuvchanlik jarayoni ekanligidan dalolat beradi. Bolalar o'yin faoliyatining yana bir xususiyati bu o'yin jarayonida bolaning qiladigan xatti-harakatlari va bajaradigan rollarining ko'pincha umumiylik karakteriga ega bo'lishidir. Buni shunday tushunish kerakki, bola o'zining turli-tuman o'yinlarida faqat o'ziga tanish bo'lgan yolg'iz bir shofyorning, shifokorning, tarbiyachining, uchuvchining xatti-harakatlarnigina emas, balki umuman shofyorlarning, shifokorlarning, tarbiyachilarning hamda uchuvchilarning xatti-harakatlarini aks ettiradi.

Bu yoshdagi bolalar o'z vaqtining ko'p qismini o'yin bilan o'tkazadi, ayniqsa 3 yoshdan 6-7 yoshgacha o'yinlar ahamiyatli taraqqiyot yo'lini bosib o'tadi: predmetli-boshqaruv va ramziy o'yinlardan tortib to qoidali syujetli-rolli o'yinlargacha. Bu yosh davrida barcha o'yin turlarini ko'rish mumkin. Bu davrda bolalarning quyidagi asosiy faoliyat turlari izchillikda takomillashib boradi: predmetlar bilan boshqarish o'yini, konstruktiv tipdagi individual predmetli o'yin, jamoaviy syujetli-rolli o'yinlar, individual va guruhij irod, o'yin-musobaqa, o'yin-muloqot, uy mehnati. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar asosan predmetlar, turli xil o'yinchoqlar bilan yolg'iz o'zlari o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur jarayonlarini, shuningdek o'z harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Albatta, turmush tajribalari va faoliyatlari doirasi cheklangan kichik yoshdagi bolalar (ba'zan kichik guruh bolalari ham) o'zlarining o'yinlarida konkret odamlarni va ularning harakatlarini aks ettiradilar xolos. Masalan, (oyisini, dadasini, akasini, tarbiyachisini va shu kabilarni). O'rta yoki katta bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlarida esa bunday obrazlar umumiylik karakteriga

ega bo'la boshlaydi. Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin jamoaviy bo'lib boradi va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatinigina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Shuningdek, jamoa o'yinlarida bolalar bir guruh odamlarning murakkab hayotiy faoliyatlarini aks ettiradilar. Masalan, «poyezd» o'yinini olaylik. Bunda mashinist, parovozga ko'mir yoquvchi, provodniklar, kontrolyor, kassir, stansiya xodimlari va yo'lovchilar bo'ladi. Bolalarning mana shu kabi jamoa o'yinlari artistlarning faoliyatiga o'xshaydi. Chunki, jamoa o'yinidagi har bir bola o'z rolini yaxshi ado etishga intilishi bilan birga, o'yinning umumiy mazmunidan ham chetga chiqib ketmaslikka tirishadi. Bu esa, har bir boladan o'zining butun qobiliyatini ishga solishni talab etadi. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, xushmuomalalik, o'yin qoidalariga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy hislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan xulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan – rollariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlar asosida quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Bolalarning syujetli-rolli o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar – oilaviy (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga, bog'chadagi tarbiyachi,) yoki ertak qahramonlari (bo'ri, ayiq, tulki, quyon, echki,) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar kattalar yoki bolalar yoki ularni o'rnini bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

Ushbu yosh davri taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ikkita faoliyat turining boshlanishi bilan bog'langan: mehnat va o'qish. Bu yoshdagi bolalarning o'yin, mehnat va o'qishni o'zlashtirishlarini ketma-ketligi bosqichini aniqlash mumkin, bunda maktabgacha yosh davri tahlil maqsadida shartli ravishda 3 ta davrga bo'linadi: kichik maktabgacha yosh davri (3-4 yosh), o'rta maktabgacha yosh davri (4-5 yosh) va katta maktabgacha yosh davri (5-6 yosh). Ushbu bo'lish yosh davrlari psixologiyasida bolalarning psixologiyasi va hulq-atvoridagi jadal va sifatiy o'zgarishlarni qayd etish uchun o'tkaziladi.

Kichik maktabgacha yoshdagilar hali, qoidaga muvofiq, yolg'iz o'ynaydilar. O'zlarining predmetli va konstruktorli o'yinlarida idrok, xotira, tasavvur, tafakkur va harakat qobiliyatlarini takomillashtirib boradilar. Ushbu yoshdagi bolalar syujetli-rolli o'yinlarida odatda kundalik hayotlarida kuzatadigan kattalarning harakatlarini qayta namoyon etadilar.

Sekin-asta o'rta maktabgacha davrga borib o'yin birgalikda bo'lib boradi va unga ko'proq bolalar qo'shila boshlaydi. Eng asosiysi bu o'yinlarda kattalarning predmetli dunyoga nisbatan hulq-atvori takrorlanmaydi, odamlar orasidagi munosabatlarga, xususan – rollilariga imitatsiya (taqlid) qilinadi. Bolalar ushbu munosabatlarda quriladigan rollarni va qoidalarni ajratadilar, o'yinda unga amal qilinishini qattiq nazorat qiladilar va o'zlari ham ularga rioya qilishga harakat qiladilar. Syujetli-rolli bolalar o'yinlari turli mavzularda bo'lib, bolalar ular bilan hayotiy tajribasiga muvofiq yaxshi tanishdir. Bolalar tarafidan o'yinda qayta ijro etiladigan rollar – bu qoidaga muvofiq, oilaviy rollar (ona, ota, buvi, buva, o'g'il, qiz va h.k) yoki tarbiyaviy (enaga,

bog'chadagi tarbiyachi) yoki ertaknamo (echkicha, bo'ri, quyon, ilon) yoki kasbiy (shifokor, komandir, uchuvchi). Rollarni ijro etuvchilar odamlar, kattalar yoki bolalar, yoki ularni o'rmini bosuvchi o'yinchoqlar, qo'g'irchoqlar bo'lishi mumkin.

O'rta va katta maktabgacha yosh davrida syujetli-rolli o'yinlar rivojlanadi, biroq kichik maktabgacha yosh davridan o'yinlarga kiritiladigan va amalga oshiriladigan mavzulari, rollari, o'yin harakatlarining qoidalari bilan katta turli-tumanligi bilan farqlanadi. Tabiiy harakterdagi ko'pgina predmetlar shartlilariga almashtiriladi va ramzli o'yin boshlanadi. Masalan, oddiy kubik o'yindan va unga ajratilgan roldan qat'iy nazar ramziy ma'noda mebellar va mashinalarni, odamlar va hayvonlarni namoyish etadi.

O'yinlarda asosiy rol qoidalarga rioya qilishga va munosabatlarga, masalan, subordinatsiyaga ajratiladi. Bunda birinchi marotaba liderlik paydo bo'ladi, bolalarda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlanadi.

Shu bilan bir qatorda o'yinli individual faoliyatning ramziy shakllaridan yana biri rasm chizishdir. Unga sekin-asta ko'proq tasavvur, xayol va tafakkur qo'shilib boradi. Bola ko'rganlarini tasvirlashdan vaqti bilan bilganlarini, xotirasidagi va o'zi o'ylab topganlarini chiza boshlaydi. O'yin-musobaqalar alohida sinfga ajratiladi, unda yutuq va g'oliblik bolalarni juda jalb qiladi. Taxmin qilinishicha, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi shakllanadi va mustahkamlanadi.

Katta maktabgacha yosh davrida konstruktorlik o'yini mehnat faoliyatiga aylana boshlaydi, o'yin jarayonida bola turmushda zarur bo'lgan nimanidir yasaydi, yaratadi, quradi. Bolalar bunday o'yinlarda oddiy mehnat ko'nikma va malakalarini egallaydilar, ularda amaliy tafakkur faol rivojlanadi. Bola o'yinda ko'plab uy-ro'zg'or asboblari va predmetlaridan foydalanishni o'rganadi. Unda o'z xatti-harakatlarini rejalashtirish qobiliyati paydo bo'ladi va rivojlanadi, ko'p harakatlari va aqliy operatsiyalari, tasavvur va xayoli takomillashadi.

Bog'cha yoshidagi bolalarning o'yinlari atrofda narsa va hodisalarni bilish quroli bo'lishi bilan birga, yuksak ijtimoiy ahamiyatga ham ega, o'zgacha qilib aytganda, o'yin qudratli tarbiya quroli hamdir. Bolalarning o'yinlari orqali ularda ijtimoiy foydali, ya'ni yuksak insoniy hislatlarni tarbiyalash mumkin. Agarda biz bolalarning o'yin faoliyatlarini tashqaridan kuzatsak, o'yin jarayonida ularning barcha shaxsiy xususiyatlari (harakteri, kimning nimaga ko'proq qiziqishi, qobiliyati, irodasi, temperamenti) yaqqol namoyon bo'lishini ko'ramiz. Shuning uchun bolalarning o'yin faoliyatlari, ularni individual ravishda o'rganish uchun juda qulay vositadir. Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar odatda o'zlari yolg'iz o'yinaydilar. Predmetli va konstruktorli o'yinlar orqali bu yoshdagi bolalar o'zlarining idrok, xotira, tasavvur, tafakkur hamda harakat layoqatlarini rivojlantiradilar. Syujetli-rolli o'yinlarda bolalar, asosan, o'zlari har kuni ko'rayotgan va kuzatayotgan kattalarning xatti-harakatlarini aks ettiradilar. 4-5 yoshli bolalarning o'yini asta-sekinlik bilan jamoa shakliga ega bo'lib boradi. Bolalarning individual xususiyatlarini, ularning jamoa o'yinlari davomida kuzatish qulaydir. O'z o'yinlarida bolalar kattalarning predmetlarga munosabatiningina emas, balki ko'proq ularning o'zaro munosabatlarini ham aks ettiradilar va ularga taqlid etadilar. Ma'lum rollarga bo'lingan jamoa o'yini, bolalardan qat'iy qoidalarga bo'ysunishini va ayrim vazifalarni talab doirasida bajarishni taqozo etadi. Shuning uchun bolalarning bunday jamoa o'yinlari psixologik jihatdan katta ahamiyatga ega. Chunki, bunday o'yinlar bolalarda irodaviylik, hushmuomalalik, o'yin qoidalarga, tartib-intizomga bo'ysungan va shu kabi boshqa ijobiy hislatlarni tarbiyalaydi va rivojlantiradi.

Katta bog'cha yoshida syujetli-rolli o'yinlar esa o'z mavzusining boyligi va xilma-

xilligi bilan farqlanadi. Bu o'yinlar jarayonida bolalarda sardorlik xususiyati yuzaga kela boshlaydi, ularda tashkilotchilik ko'nikma va malakalari rivojlana boshlaydi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar shug'ullanadigan ijodiy faoliyatlar orasida tasviriy san'atning ham ahamiyati juda kattadir. Bolaning tasavvur etish harakteriga ko'ra, uning atrof hayotni qanday idrok etishi, xotira, tasavvur va tafakkur xususiyatlariga baho berish mumkin. Katta bog'cha yoshdagi bolalar chizgan rasmlar ularning ichki kechinmalari, ruhiy holatlari, orzu, umid va ehtiyojlarini ham aks ettiradi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqa juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishishga harakat qilish xususiyati shakllanadi va mustahkamlanadi. Bu yoshdagi bolalarning eng yaxshi daqiqlari musobaqa o'yinlaridagi yutish va muvaffaqiyatlaridir. Katta maktabgacha yoshdagi bolalar uchun musobaqalar juda katta ahamiyatga ega bo'lib, aynan shunday o'yinlarda muvaffaqiyatga erishish motivlari shakllanadi va mustahkamlanadi.

3-7 yoshli bolalarning psixik rivojlanishida badiiy-ijodiy faoliyat turi bo'lgan musiqaning ahamiyati ham juda kattadir. Musiqa orqali bolalar ashula aytishga, musiqa ohangiga mos ritmik harakatlar qilishga o'rganadilar. 3-7 yoshli davrida bolalarning asosiy faoliyati quyidagi ketma-ketlikda kechadi:

- predmetlarni o'rganishi;
- individual predmetli o'yinlar, jamoa syujetli-rolli o'yinlar;
- individual va guruhij ijod;
- musobaqa o'yinlari;
- muloqot o'yinlari;
- uy mehnati.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki o'yin faoliyati bolalarni insoniyatning ijtimoiy tajribasini egallashning faol shakli bo'lgan ta'lim faoliyatiga tayyorlaydi. Odam birdaniga ijtimoiy tajribani o'zlashtirishga kirisha olmaydi. Ijtimoiy tajribalarni faol egallashi uchun odam, avvalo, etarli darajada nutqni egallagan bo'lishi, ma'lum malakalar, uquvlar va sodda tushunchalarga ega bo'lishi kerak bo'ladi. Bularga bola yuqorida ko'rsatib o'tganimizdek, o'yin faoliyati orqali erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.G'oziev E. Ontogenez psixologiyasi Nazariy- eksperimental tahlil. -T.: Noshir, 2010. – 356 b.
- 2.Do'stmuhamedova SH.A., Nishonova Z.T. va boshqalar Yosh davrlari va pedagogik psixologiya. -T.: Fan va texnologiyalar, 2013 – 343 b.
- 3.Юнусова Г. С. Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей //The way of science. – 2014. – с. 77.
- 4.Юнусова, Г. С. «Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей.» The way of science (2014): 77.
- 5.Юнусова, Г. С. (2014). Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей. The way of science, 77.

O'SPIRIN YOSHIDAGI ODAM SAVDOSI JABRDIYDALARIDA NAMOYON BO'LADIGAN XAVOTIRLIK HOLATLARINING PSIXOKORREKSIYASI XUSUSIYATLARI

Maxmudova Dilarom Axmadovna

*Nizomiy nomidagi Tashkent davlat pedagogika universiteti
"Psixologiya" kafedrası dotsenti*

Annotatsiya: Maqolada odam savdosi qurbonlari bilan psixologik ish olib borish masalalari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, odam savdosidan jabrlanganlar bilan reabilitatsiya ishlarini olib borish xususiyatlari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: odam savdosi qurboni, psixotravma, shaxs xususiyatlari, psixoprofilaktika, psixoterapiya.

ОСОБЕННОСТИ ПСИХОКОРРЕКЦИИ ТРЕВОЖНЫХ СЛУЧАЕВ, ПРОЯВЛЯЕМЫХ В ТОРГОВЛЕ ЛЮДЬМИ ПОДРОСТКОВОГО ВОЗРАСТА

Махмудова Диларом Ахмадовна

*доцент кафедры «Психология» Ташкентского государственного
педагогического университета имени Низами*

В статье рассматриваются вопросы психологической работы с жертвами торговли людьми. Также описаны особенности проведения реабилитационных работ с пострадавшими от торговли людьми.

Ключевые слова: жертва торговли людьми, психотравма, особенности личности, психопрофилактика, психотерапия.

PECULIARITIES OF PSYCHO-CORRECTION OF ANXIETY CASES MANIFESTED IN ADOLESCENT TRAFFICKING

Makhmudova Dilarom Akhmadovna

*Associate Professor of the Department of Psychology, Tashkent State
Pedagogical University named after Nizami*

Abstract: The article discusses issues of psychological work with victims of human trafficking. Also, the features of carrying out rehabilitation work with victims of human trafficking are described.

Key words: victim of human trafficking, psychotrauma, personality traits, psychoprophylaxis, psychotherapy.

Inson qadr-qimmatı – faoliyat ko‘lamidan qat‘i nazar, har doim, hokimiyatning barcha darajalarida hurmat qilinishi lozim bo‘lgan “asosiy huquqlar”dan biridir. Shaxsning qadr-qimmatiga har qanday tajovuz uni kamsitishga urinishdir. Aynan xalqaro hujjatlar va O‘zbekiston Respublikasining milliy qonunchiligida mustahkamlab qo‘yilgan turli toifadagi inson huquqlarining amalga oshirilishi har qanday shaxsga ham jismonan, ham intellektual jihatdan barkamol shaxs bo‘lib yetishish imkonini beradi.

Odam savdosidan jabrlanganlar bilan psixologik ish olib borish alohida yondashuvni talab qiladi. Odam savdosi qurbonlari uchun psixokorreksiya usullaridan foydalanish natijasi shaxs buzilishlarining og‘irligini bartaraf etish bilan bog‘liq bo‘lishi kerak. Boshqa barcha jihatlarida, ushbu usullar profilaktika salomatlikni

mustahkamlash va rehabilitatsiya qilishda qo'llaniladigan psixologik aralashuv usullari bilan bir xil xususiyatlarga ega: psixologik vositalardan foydalanish, psixologik bilimlar bilan nazariy va empirik asoslangan maqsadga yo'naltirilgan psixologlarning professional muhitdagi jarayondir.

Psixologlar tomonidan psixologik vositalardan foydalangan holda boshlangan, psixodiagnostika bilan birga baholanadigan va ruhiy o'zgarishlar jarayonlari aqliy funktsiyalarni o'zgartirishga, ishlashning murakkab tomonlarini yoki buzilgan shaxslararo tizimlarni qayta tashkil etishga qaratilgan. Psixokorreksiya kontseptsiyasi faoliyat shakllarini (sindromlarini) va shaxslararo tizimlarni buzishdagi aralashuvlarga mos keladi va aqliy funktsiyalarni buzish uchun aralashuvlar nisbatan kamroq uchraydi.

Ikkinchidan, psixokorreksiya kontseptsiyasi ko'proq qo'llaniladi, shuningdek, «funktsiyalarni o'rgatish» tushunchasi (masalan, xotirani tiklash) ham psixokorreksion va psixoterapevtik jihatga ega. Funktsional mashg'ulotlar va psixoterapiya ba'zan somatik shikoyatlar yoki buzilishlarni bartaraf etish uchun amalga oshiriladi, masalan, ovqatlanish xatti-harakatlariga ta'sir qilish natijasida jismoniy salomatlikning yaxshilanishi kutilishi mumkin bo'lsa (va kerak bo'lsa, funktsional tayyorgarlik) yoki oqilona ta'sir mavjud bo'lganda. bunga shubha ruhiy muammo qaysidir ma'noda jismoniy holat bilan bog'liq, ya'ni his-tuyg'ular va xulq-atvor belgilari somatik kasalliklarning kod determinantlari hisoblanadi.

Qarama-qarshi vaziyat sodir bo'ladi: davolashning klinik va psixologik usullari somatik kasalliklar natijasida kelib chiqqan ruhiy kasalliklar uchun, masalan, og'riq yoki diabetni davolashda, ya'ni ruhiy muammolar organik kasalliklarning natijasi bo'lganda ushbu turdagi aralashuv bugungi kunda xulq-atvor tibbiyoti sohasida ko'pincha muhokama qilinadi. Ba'zida funktsional buzilishlarni davolash va psixoterapiya rehabilitatsiya kontekstida ko'rsatiladi, masalan, ortiqcha yuk psixoterapiyaga muhtoj bo'lgan ruhiy buzuvchilikni keltirib chiqaradigan ba'zi surunkali holatga bog'liq bo'lsa.

Shuningdek, psixokorreksiyaning klinik va psixologik usullarining tavsifiga: ularning maqomini ruhiy va ijtimoiy kasalliklarga terapevtik ta'sir ko'rsatadigan qoidalar tizimi va ularni amaliy qo'llash bilan aralashtirib yubormaslik kerak. Usullar deganda, birinchi navbatda, darsliklarda tasvirlangan qoidalar va qoidalar tizimini tushunamiz, ularga amal qilish lozimligi muhimdir. Ushbu qoidalar amalda keng qo'llaniladi. Shunday qilib, harakat mutanasibligi va uslubiy mutanosiblik yoki mos ravishda qoidalar mutanosibligi o'rtasidagi xususiyatlarni mutaxassis farqlashi kerak.

Zamonaviy psixokorreksion usullar bir qarashda juda xilma-xil usullar aralashmasi bo'lib ko'rinadi, ular turli maktablar o'rtasidagi cheksiz tortishuvlarga sabab bo'ladi, bunda ularning o'zaro farqlanishiga katta ahamiyat beriladi. Ammo ularning korreksion xarakteriga urg'u berilganiga qaramay, ular umumiy tizimli va protsessual xususiyatlarni ochib beradilar, garchi ular o'zlarining ta'sirini to'liq tushuntira olmasalar ham, psixokorreksiya o'ziga xos usullarning umumiy xususiyatlarini yaxshiroq tushunishga imkon beradi.

Odam savdosidan jabrlanganlar bilan rehabilitatsiya ishlarida professional yordam sifatida qo'llaniladigan psixokorreksiya xulq-atvor va shaxsdagi har qanday o'zgarishga olib keladigan terapevtik o'zgarishlarni talab qiladi, bunda asosiy rolni odam savdosi qurboni va uning muhiti o'ynaydi. Barcha maktablar uchun umumiy bo'lgan 5 fazali psixokorreksion kontseptsiyada ushbu bosqichga tegishli ikkita ko'rsatkichni ajratish mumkin.

1) Oldindan tafakkur bosqichi, ya'ni. muammodan xabardor bo'lmagan bosqich. Ushbu bosqichda odam savdosi qurbonlari o'z xatti-harakatlarini o'zgartirish niyatida emas va ko'pincha muammoni ongli ravishda tushunmaydilar, garchi u allaqachon boshqalarga ko'rinadi. Ba'zida atrofdagilar odam savdosi qurbonlarini psixolog yordamiga murojaat qilishga majbur qiladi, ammo bunda katta muvaffaqiyat kutish mumkin emas. Barcha holatlarda yaxshilanish uchun noaniq istak tan olinishi, anglanishi kerak.

2) Fikrlash bosqichi, ya'ni. muammoni anglash bosqichi. Ushbu bosqichda odam savdosi qurbonlari o'zlarining muammolari borligini payqashadi, lekin hozir qanday bo'lishi kerakligi haqida aniq qaror qabul qila olmaydilar. Ular hali biror narsani o'zgartirishga tayyor emaslar va psixokorreksiya bilan bog'liq barcha ijobiy va salbiy tomonlarni tushunishga harakat qilishadi.

3) Tayyorgarlik bosqichi, ya'ni. qaror qabul qilish bosqichi. Ushbu bosqichda odam savdosi qurbonlari yaqin kelajakda rehabilitatsiyani boshlashga qaror qilishadi. Qaror qabul qilish jarayonida atrof-muhit ko'pincha katta rol o'ynaydi.

4) Harakat bosqichi. Odam savdosi qurbonlari o'zgarishlarni amalga oshirish uchun faol harakat qilishni boshlashadi. Ushbu bosqichda psixokorreksion jarayon sodir bo'ladi.

5) Erishilgan natijalarni saqlab qolish bosqichi. Bu psixokorreksiyadan keyingi bosqich, odam savdosi qurbonlari erishilgan narsalarni saqlab qolish uchun barcha mashqlarni bajarishga harakat qiladilar.

Ushbu bosqichlarning xatti-harakatlardagi o'zgarishlarida ham, korreksion yordam bilan amalga oshirilganlarda ham kuzatish mumkin. Bosqichlarni amalga oshirishda shaxsdagi o'zgarishlar oqimning to'rt turi mavjud: (1) barqaror tur: odam savdosi qurbonlari uzoq vaqt davomida ma'lum bir bosqichda bolishlari; (2) oqimning progressiv turi: bir bosqichdan ikkinchisiga chiziqli harakatni o'rnatish mumkin; (3) regressiv tur: odam savdosi qurbonlari keyingi bosqichdan oldingi bosqichga qaytadilar; (4) qayta ishlash: odam savdosi qurbonlarida korreksiya paytida kamida ikki marta o'zgarish yo'nalishi o'zgaradi.

Psixologik ta'sir uning ko'rsatkichlari aniqlanganidan boshlanadi. Bu jarayon muayyan harakatlar qoidalariga muvofiq amalga oshiriladi, «berilgan aniq sharoitlarda (jumladan, berilgan maqsadlar uchun) eng maqbul chora-tadbirlarni belgilaydi» Shunday qilib, ular texnologik qoidalarining tuzilishiga ega. Shu bilan birga, qaror qabul qilishning turli darajalarini ajratish mumkin: «professional bo'lmagan tizim» dan mutaxassis psixoterapiyasiga tizimiga qadar.

Psixologik diagnostika jarayonida u yoki bu terapevtik usul foydasiga tanlov amalga oshiriladi. Nazariy jihatdan, eng to'g'ri yoki maqbul usul ma'lum bir buzilish uchun bashoratli yoki selektiv ko'rsatkich deb ataladigan tarzda tanlanishi mumkin. Boshida harakatlar uchun umumiy asos yaratiladi.

Demak, psixokorreksion ta'sirni doimiy ravishda moslashtirish zarurati tug'iladi, ya'ni harakat yo'nalishini aniqroq belgilaydigan ko'rsatkichlarning adaptiv ta'rifi haqida gapirish mumkin. Shu ma'noda psixologik diagnostika terapiyaning barcha bosqichlarida rol o'ynaydi. Guvoh berish bosqichi, shuningdek, odam savdosi qurbonlarini xabardor qilish va ularning roziligini olishni o'z ichiga oladi. Psixokorreksion munosabatlarni o'rnatish psixolog va odam savdosi qurboni o'rtasida shaxslararo munosabatlarni o'rnatishning dastlabki bosqichidir. Bir tomondan, odam savdosi jabrdiydasiga odam savdosi jabrdiydasining turli korreksion yondashuvlarda turlicha ta'riflangan alohida roli tanishtiriladi; u psixolog undan nimani kutayotganini va qanday «o'yin qoidalari» kuchga kirishini bilib oladi. Boshqa tomondan, ushbu

bosqichda odam savdosi qurboni va psixolog o'rtasida ishonchli munosabatlar rivojlanishi kerak. Odam savdosi qurboni va psixolog o'rtasidagi ishonchli munosabatlar psixologning mijoz bilan ishini osonlashtiradigan asosiy terapevtik shartlardan biridir.

Barcha psixokorreksion yondashuvlar u yoki bu tarzda odam savdosi qurboniga maxsus sharoitlarda yangi munosabatlarni boshdan kechirish, o'z xatti-harakatlariga javoban fikr-mulohazalarni olish, har qanday shaklda haqiqatni sinab ko'rish uchun motivatsiya olish va yangi ko'nikma ega bo'lish imkoniyatini beradi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Ibodullaev Z.R. Tibbiyot psixologiyasi. – T., 2009 y.
2. Kosyrev V.N. Klinik psixologiya – Tambov, 2003 yil.
3. Qodirov R.X. Odam savdosiga qarshi kurashish masalalari bo'yicha standart huquqiy hujjatlar to'plami. – T.2009.
4. Mendelevich V.D. Klinik va tibbiy psixologiya. – M., 2000 yil.
5. "Klinik psixologiya" kursi dasturi. – Tambov, 2000 yil.

JAMIYAT IJTIMOYIY JARAYONLARINING O'ZARO TA'SIRI TIZIMIDA OILA VA NIKOH MUNOSABATLARINING AHAMIYATI

Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna,

Farg'ona davlat universiteti psixologiya kafedrasi psixologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Muydinova Zuhaxon Alisher qizi,

Farg'ona davlat universitetining psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha)
yo'nalishi 2 – bosqich magistranti

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada jamiyat ijtimoiy jarayonlarining o'zaro ta'sirida oila va nikoh munosabatlarining ahamiyati yoritilgan bo'lib, oilaviy munosabat va qadriyatlar haqida alohida yondashivlar, oilaning jamiyatda bajaradigan funksiyalari va oila institutlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek xulosa va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oila, ijtimoiy institut, nikoh, individualizm, Jinsiy-erotik funksiya, Tarbiyaviy funksiya, Hissiy funksiya, Ma'naviy (madaniy) aloqa funksiyasi.

ANNOTATSIYA Ushbu maqolada jamiyat ijtimoiy jarayonlarining o'zaro ta'sirida oila va nikoh munosabatlarining ahamiyati yoritilgan bo'lib, oilaviy munosabat va qadriyatlar haqida alohida yondashivlar, oilaning jamiyatda bajaradigan funksiyalari va oila institutlar ko'rib chiqilgan. Shuningdek xulosa va tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: Oila, ijtimoiy institut, nikoh, individualizm, Jinsiy-erotik funksiya, Tarbiyaviy funksiya, Hissiy funksiya, Ma'naviy (madaniy) aloqa funksiyasi.

ANNOTATSIYA In this article, the importance of family and marriage relations in the interaction of social processes of society is highlighted, special approaches to family relations and values, the functions of the family in society and family institutions are considered. Conclusions and recommendations are also presented.

Key words: Family, social institution, marriage, individualism, Sexual-erotic function, Educational function, Emotional function, Spiritual (cultural) communication function.

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2020-yil 18-fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni bilan oilaviy qadriyatlar va oila instituti rivojlanishning yangi bosqichiga qadam qo'ydi.

Yurtboshimiz tashabbusi bilan tashkil etilgan Oila va xotin-qizlar qo'mitasi oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri oila institutining tarixiy ildizlarini yuzaga chiqarish, oilaviy qadriyatlarni rivojlantirishdan iborat. Shu ma'noda o'tgan davr mobaynida davlatimiz tomonidan yurtimizdagi oilalar, ayniqsa, katta hayot ostonasiga endi qadam qo'yayotgan yosh oilalar mustahkamligi, ularning jamiyatning bir bo'lagi sifatida mustaqil shakllanib borishi uchun ko'plab amaliy ishlar olib borilmoqda. Bugungi globallashtirish sharoitida o'sib kelayotgan yosh avlodda oilaviy munosabatlar haqida to'g'ri tasavvurni shakllantirish, ajdodlardan yetib kelayotgan oilaviy an'analar, qadriyatlarga munosib javob qaytarish ko'nikmalarini vujudga keltirish orqali, hozirgi kun uchun muhim muammo sanalgan oilaviy ajrimlarning oldini olish mumkin, degan xulosaga kelish o'rindidir.

Asosiy qism. Zamonaviy fanlar nuqtayi nazarida ijtimoiy institutlarning

tuzilmani shakllantirish funksiyasi, ularning ijtimoiy tuzumning paydo bo'lishi, ta'minlanishi va uzatilishidagi ahamiyati va roli barcha ilmiy yondashuvlar tomonidan strukturaviy-funksionalistik tahlildan kundalik hayot amaliyotigacha bo'lgan barcha nazariy va uslubiy qarashlar doirasida ta'kidlanadi. Zamonaviy jamiyatda ko'plab ijtimoiy institutlar mavjud. Har qanday turdagi jamiyatda har bir insonning hayoti qandaydir tarzda bog'liq bo'lgan shunday ijtimoiy shakllarida namoyon bo'ladi. Ijtimoiy institutlarning eng keng tarqalgan turi nikoh va oiladir. Ijtimoiy institut - bu ko'plab odamlarga hayotiy muammolarni hal qilish imkonini beradigan odamlarning birgalikdagi faoliyatini tashkil etishning tarixan shakllangan barqaror shakli hisoblanadi

Oila - bu klassik va zamonaviy jamiyatshunoslar tomonidan ta'kidlangan asosiy ijtimoiy institutlardan biri. Oila instituti tartibi jinsiy munosabatlarni, bolalar tug'ilishini va ularning ijtimoiylashuvini tartibga soladi. Oila ko'plab boshqa ijtimoiy institutlarning asosi bo'lib, jamiyatning faoliyati va rivojlanishiga ulkan hissa qo'shadi, shuning uchun uning rolini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Oila sharofati bilan insonda ezgulik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, tenglik va tengsizlik haqidagi tasavvurlari shakllanadi, oilada ilk bor mehr-muhabbat, do'stlik, mas'uliyat, burch tuyg'ulari paydo bo'ladi.

T.Parsons uchun oila yaxshi tashkil etilgan va integrallashgan guruh, ijtimoiy quyi tizimdagi jamoa va shu bilan birga institut, madaniy quyi tizimning me'yoriy tuzilmasining elementi bo'lib, ijtimoiy quyi tizimda integral funksiyani bajaradi.

Oila instituti tartibi jinsiy munosabatlarni, bolalar tug'ilishini va ularning ijtimoiylashuvini tartibga soladi. Oila ko'plab boshqa ijtimoiy institutlarning asosi bo'lib, jamiyatning faoliyati va rivojlanishiga ulkan hissa qo'shadi, shuning uchun uning rolini ortiqcha baholab bo'lmaydi. Oila sharofati bilan insonda ezgulik va yomonlik, adolat va adolatsizlik, tenglik va tengsizlik haqidagi tasavvurlari shakllanadi, oilada ilk bor mehr-muhabbat, do'stlik, mas'uliyat, burch tuyg'ulari paydo bo'ladi.

Yigirmanchi asrning ikkinchi yarmida oila ko'pincha turli jinsdagi kattalarning birgalikda yashashi va uy xo'jaligi sifatida tushunilgan, ular o'rtasida ijtimoiy tan olingan jinsiy aloqalar mavjud bo'lib, buning natijasida bolalar tug'iladi. Bu asrda oila va nikohni tushunishda birlik bo'lmagan.

Zamonaviy dunyodan nikoh va oila, munosabatlar sheriklar o'rtasidagi munosabatlar ular uchun qadrlı ekan, mavjud. Agar sheriklar o'rtasidagi hissiy yaqinlik yo'qolsa, hech narsa, jumladan, farzand ko'rish oilani halokatdan qutqarmaydi. Bugungi kunda tobora ko'proq "nikoh muammolari ustida ishlashdan ko'ra, vaqtinchalik bo'lsa ham, yangi sherik topish osonroq, degan munosabat shakllanmoqda". G'arb mamlakatlari yashash va umumiy uy xo'jaligining mavjudligi kabi mezonlar er-xotinlarni farqlash uchun o'z ahamiyatini yo'qotgan degan xulosaga kelishdi. Faqatgina ittifoqning jinsiy asosi va er-xotindagi hissiy yaqinlik darajasi muhimdir.

Qadriyat yo'nalishlarida jiddiy o'zgarishlar ro'y berdi: "Ulkan hissiy mehnat va o'zaro sabr-toqatni talab qiladigan nikoh va oila o'rnini erkin sevgi g'oyalari egallaydi, ularning qiziqish tadqiqotchilari bugungi kunda nikohni rasmiy ro'yxatdan o'tkazish, birgalikda doirasi bolalarni tarbiyalash va ularni voyaga yetkazishni o'z ichiga olmaydi". Jamiyat va oila oldidagi burchlardan ozod bo'lgan mutlaqo mustaqil shaxsning g'oyalari madaniyatda hukmronlik qila boshlaydi, avlodlar o'rtasidagi qarama-qarshilik qadriyatlari shakllanadi.

Individualizmning tarqalishi xudbinlikning o'sishiga olib keladi va boshqalarga g'amxo'rlik qilishni istamaslik hissi kuchayadi. Romantik sevgi mustahkam oilaviy

rishtalarning yo'q qilinishiga olib keldi, chunki nikoh shaxsiy rivojlanish yo'lidagi bosqich sifatida ko'rila boshladi, o'zini o'zi tasdiqlash va o'zini o'zi anglashga hissa qo'shdi. Individualizm madaniyatida sherik tanlashga o'zini boshqalarga ko'rsatish shakli bo'lgan ma'lum turmush tarzi sabab bo'ladi.

Eng tez o'zgarishlar erkinlik darajasi yuqori bo'lgan va ijtimoiy nazorat unchalik samarali bo'lmagan shaharlarda sodir bo'ladi: "Shahar aholisi ro'yxatdan o'tgan nikohga kirish ehtimoli kamroq, lekin shu bilan birga, ular qanday bo'lishidan qat'iy nazar, tobora ko'proq ajralishmoqda, oilada bolalarning mavjudligi; qayta-qayta ittifoq tuzish ehtimoli ko'proq, shu bilan birga, norasmiy va majburiyatlardan xoli intim munosabatlarga qiziqish tobora ortib bormoqda".

Shubhasiz, oila instituti jiddiy o'zgarishlarni boshdan kechirmoqda. Biz oilaviy munosabatlarning individuallashtirishida, shaxsning oila a'zosi sifatida va individuallashtirish shaxs sifatida o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvida namoyon bo'ladigan oilaning murakkabligini kuzatamiz. Bunga turmush o'rtoqlar o'rtasida, avlodlar o'rtasida oilaviy majburiyatlarning an'anaviy taqsimotini qayta formatlash, nikoh ittifoqlarini yanada ko'plashtirish, ota-onalikning yangi shakllarini tarqatish va boshqalar orqali yechim topish mumkin. Yangi paydo bo'layotgan g'oyalar ta'siri oilaviy munosabatlarni yanada murakkab, ko'p qirrali va ziddiyatli qiladi.

Oila-bu jamiyatning hujayrasi, kichik ijtimoiy guruh va shaxsiy hayotni tashkil etishning eng muhim shakli. Bu nikoh ittifoqi va oilaviy munosabatlarga asoslanib, er va xotin, ota-onalar va bolalar, aka-uka va opa-singillar hamda boshqa qarindoshlar birgalikda yashaydigan va birgalikdagi uy xo'jaligini boshqaradigan munosabatlardir. Oilaning eng muhim belgilari uning funksiyalari, tuzilishi va dinamikasi hisoblanadi. Funksiyalar oilaning kundalik nima bilan shug'ullanishi, tuzilishi, oila qanday ishlashi, dinamikasi, uning rivojlanish jarayonida qanday o'zgarishini ko'rsatadi. Oila a'zolarining muayyan ehtiyojlarini qondirish bilan bog'liq hayoti mavjud bo'lib, oilaning o'z vazifalarini bajarishi nafaqat oila a'zolari, balki butun jamiyat uchun ham muhimdir. Oila a'zolarining moddiy ehtiyojlarini qondirishi bilan bog'liq jarayonlar ularning jismoniy salomatligini saqlashga, tiklanishiga yordam beradi. Oilaning jamiyatda bajaradigan bir nechta muhim funksiyalari mavjud bo'lib, biz quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin:

Jinsiy-erotik funksiya - Oila jinsiy va erotik ehtiyojlarni qondirishdir. Ijtimoiy me'yor va talablarni hisobga olgan holda, oila bir vaqtning o'zida jinsiy va erotik xatti-harakatlarni tartibga solishi va jamiyat a'zolarining biologik ko'payishini ta'minlashi muhimdir.

Tarbiyaviy funksiya - oila erkak va ayolning otalik va onalik, bolalar bilan aloqada bo'lish va ularni tarbiyalashdagi shaxsiy ehtiyojlari, shuningdek, ota-onalarning bolalarda o'zlarini anglay olishlari bilan bog'liq. Jamiyat uchun bu funksiya bolalarning ijtimoiylashuvini va jamiyatning yangi a'zolarini tayyorlashni ta'minlaydi.

Hissiy funksiya - oila a'zolarining hamdardlik, hurmat, e'tirof, hissiy qo'llab-quvvatlash, psixologik xavfsizlik ehtiyojlarini qondirishni o'z ichiga oladi. Bu ruhiy salomatlikni saqlaydi, hissiy va shaxsiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Ma'naviy (madaniy) aloqa funksiyasi - birgalikda bo'sh vaqtni o'tkazish, o'zaro ma'naviy boyitish zarurati bilan bog'liq va oila a'zolarining ma'naviy rivojlanishiga hissa qo'shadi.

Birlamchi ijtimoiy nazorat funksiyasi oila a'zolarining ijtimoiy normalarga rioya qilishlarini ta'minlaydi. Bu, ayniqsa, yoshi yoki klinik xususiyatlariga ko'ra, jamiyat normalariga muvofiq o'z xatti-harakatlarini qurishga qodir bo'lmaganlar uchun

to'g'ri keladi.

Oilaning asosiy funksiyalarini bajara olmasligi oila a'zolarining jismoniy va ruhiy salomatligining buzilishiga, moslashuvning buzilishiga, oilaning buzilishiga olib keladi. Masalan, jinsiy-erotik funksiyaning buzilishi nafaqat oilaviy nizolar va ajralishlarga olib keladi, balki, oila a'zolarida og'ir nevropsixiatrik kasalliklarning paydo bo'lishiga olib keladi. Ota-onalarning o'z farzandlariga nisbatan birlamchi ijtimoiy nazorat funksiyasining bajarmasliklari deviant va huquqbuzarliklarning sababi bo'lishi mumkin.

Oilaning tuzilishi ikki turdagi munosabatlarga asoslanadi: hukmronlik -bo'ysunish, ya'ni bunda ierarxiya yoki hokimiyatni taqsimlash nazarda tutiladi, yaqinlik - uzoqlik oila a'zolari o'rtasidagi aloqa yoki hissiy masofaga asoslanadi. V.N.Drujininning fikricha, dominant oila a'zosi xavfsizlikni ta'minlaydi, oila a'zolari o'rtasidagi normal munosabatlarni saqlash uchun javobgardir, hayot istiqbollarini belgilaydi va kelajakka ishonchni uyg'otadi.

Ba'zan oila a'zolari o'rtasidagi psixologik masofaning bo'lishini ko'rish mumkin. Ba'zi hollarda oilaning odatiy tarkibi o'zgarganda (onaning o'limi, otaning yo'qligi, farzandsizligi) oila darhol "xavf" guruhiga kiritiladi, chunki ta'lim va boshqa funksiyalarni bajarish buziladi. Bundan kam muammolarni munosabatlarning buzilishi bilan bog'lash mumkin emas. Shunday qilib, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi juda uzoq masofa ularni yolg'iz avtonom hayotga olib keladi, past qiymat va ishonchsizlik tuyg'usini keltirib chiqaradi. Yana bir misol, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi hokimiyat uchun kurash, bu ajrashgan har uch juftlikdan ikkitasida janjal uchun birinchi turki bo'ladi. Yana bir misol - oila a'zolari o'rtasida uy vazifalarining teng taqsimlanmaganligi, bu ayollarning ortiqcha yuklanishiga, ularning chidab bo'lmas psixologik stressiga olib keladi.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, bugungi kunda oila hayotini optimallashtirish, nikoh va bola-ota-ona munosabatlari samaradorligini oshirish, oilada bolalarni tarbiyalash muammolarini hal qilish bo'yicha ijtimoiy talab institutsionalizatsiya jarayonini tezlashtirdi va oilaviy munosabatlar tizimida quyidagi vazifalarga alohida ahamiyat qaratishni muhim masalaga aylantirdi:

- oilaning hayotiy siklining turli bosqichlarida funksional-rol tuzilmasini shakllantirish va rivojlantirish;
- nikohdan oldingi davrni, turmush o'rtog'ini izlash va tanlash xususiyatlarini shaxsda shakllantirish;
- nikoh munosabatlarining psixologik xususiyatlarini o'rganish;
- bola-ota-ona munosabatlarining psixologik xususiyatlarini o'rganish;
- turli yosh bosqichlarida bolaning rivojlanishida oilaviy ta'limning rolini o'rganish;
- me'yoriy bo'lmagan oilaviy inqirozlarni o'rganish va ularni bartaraf etish strategiyalarini ishlab chiqish.

FOYDALANGAN ADABIYOTLAR.

1. <https://lex.uz/ru/docs/-4740345>.
2. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. - М. : Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления («Братья Карич»), 1996. - 304с
3. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М., 2004.
4. Парсонс Т. О социальных системах. М., 2002.

5. Гидденс Э. Ускользящий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М., 2004.
6. Захаров С.В. Куда движется супружество в России? // Демоскоп Weekly. № 545-546. 4-17 марта 2013
7. Ионин Л.Г. О принципах современной политики в области семьи и демографии. М., 2010.
8. Козлова Н. Семью ставят в угол // Российская газета. URL: <https://rg.ru/2013/02/12/ivenalnaia.html>
9. Михалева К.Ю., Полякова Н.Л. Концепция социального института в социологической теории // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. 2012. № 2.
10. Новоселова Е.Н. Равенство институтов семьи и государства как необходимое условие преодоления глобального демографического кризиса // Вестник Московского университета. Серия 18: Социология и политология. 2014. № 2.
11. Носкова А.В. Новые методологические подходы, исследовательские фокусы, дискуссионные проблемы социологии семьи // Социологические исследования. 2015. № 10.
12. Дилдор, [12.02.2023 20:16]
13. Mamurjonovna N. D. The concept of psychological service and its controversial issues in family //Archive of Conferences. – 2020. – Т. 2. – №. 2. – С. 34-36.
14. Mamurjonovna, Nuraliyeva Dildora. «The concept of psychological service and its controversial issues in family.» Archive of Conferences. Vol. 2. No. 2. 2020.
15. Mamurjonovna, N. D. (2020, June). The concept of psychological service and its controversial issues in family. In Archive of Conferences (Vol. 2, No. 2, pp. 34-36).
16. Нуралиева Д. М. КОНЦЕПЦИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ СЛУЖБЫ СЕМЬИ //ББК Ю953. – 2020. – С. 405.
17. Нуралиева Д. М. ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ И РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ //Uzbek Scholar Journal. – 2022. – Т. 6. – С. 39-43. Нуралиева, Дилдора Мамуржоновна. «ОСОБЕННОСТИ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ И РОДИТЕЛЕЙ В СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЯХ.» Uzbek Scholar Journal 6 (2022): 39-43.

ФОРМИРОВАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ УСТОЙЧИВОСТИ У СТУДЕНТОВ КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ И ПРАКТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Назаров Акмаль Мардонович

Бухарский государственный университет

*Заведующий кафедрой психологии, доктор философии в области
психологии (PhD), профессор*

Аннотация. Необходимость выявления особенностей психологической готовности к профессиональной деятельности студентов педагогических направлений обусловлена потребностью в обеспечении общества высококвалифицированными специалистами, которые смогут отвечать требованиям современной социально-экономической обстановки в стране. Предметом являются особенности психологической готовности выпускников педагогических направлений учреждений профессионального и высшего образования к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: инновационная деятельность, инновационная активность, толерантность к неопределённости, рефлексия деятельности, инновативность, психологическая устойчивость, личность, образовательная система, эмоционально-эмоциональные качества, когнитивные процессы, рефлексия, обожание, позитивное, негативное.

ТАЛАБАЛАРДА ИННОВАЦИОН ФАОЛИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ИЛМИЙ-АМАЛИЙ МУАММО СИФАТИДА

Назаров Акмал Мардонович

Бухоро давлат университети

*Психология кафедраси мудири, психология фанлари бўйича фалсафа
доктори (PhD), профессор*

Аннотация. Мақолада талабалардаги психологик барқарорлик хусусиятларини шакллантириш орқали уларда инновацион фаолиятга бўлган муносабатни ривожлантириш усуллари ҳақида фикр боради. Бундан Олий таълим тизимида таҳсил олаётган талабаларни психологик ҳолатини яхшилаш ҳамда уларни инновацион фаолиятга тайёргарликни шакллантириш тизимини жорий этиш ва оптималлаштириш орқали талаба шахсининг инновацион салоҳиятини, касбий маҳоратини, билимини, касбий муҳим фазилатларини, ўқув фаолиятга муносабатларини ривожлантиришдан ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: инновацион фаолият, инновацион фаоллик, толерантлик, инновацион фикрлаш, психологик барқарорлик, шахс, таълим тизими, ҳиссий ва ҳиссий фазилатлар, когнитив жараёнлар, акс эттириш, сажда қилиш, ижобий, салбий.

AS A SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEM OF THE FORMATION OF INNOVATIVE ACTIVITY IN STUDENTS

Akmal Mardanovich Nazarov

Bukhara State University

*Head of the Department of Psychology, Doctor of Philosophy in Psychology
(PhD), Professor*

Abstract. The need to identify the features of psychological readiness for professional activity of students of pedagogical directions is due to the need to provide

society with highly qualified specialists who will be able to meet the requirements of the modern socio-economic situation in the country. The subject is the peculiarities of psychological readiness of graduates of pedagogical directions of institutions of professional and higher education for professional activity.

Key words: innovative activity, innovative activity, tolerance to uncertainty, reflection of activity, innovativeness, psychological stability, personality, educational system, emotional and emotional qualities, cognitive processes, reflection, adoration, positive, negative.

Введение. Психологическая устойчивость личности является интегральным показателем, в котором отражаются результаты её обучения и воспитания, а так же опыт взаимодействия с окружающей средой. Главными характеристиками психологической устойчивости личности являются возможность сохранения ею своих сущностных позитивных характеристик в трудных жизненных обстоятельствах. Такими характеристиками для студентов являются: устойчивая самооценка, позитивное психоэмоциональное состояние, самоконтроль поведения и сохранность морально-этических принципов поведения в трудных ситуациях, результативность учебной деятельности.

Стремительный научно-технический прогресс, который наблюдается в современном обществе в последние десятилетия сопровождается глобализационными и трансформационными процессами, которые по своей сути являются весьма кризисными для многих индивидов. Чтобы соответствовать этим требованиям, современному человеку необходимо быть высоко мобильным, стрессоустойчивым, асертивным, тактичным и толерантным, иметь развитую мотивацию достижения и волевые способности, сформированную саморегуляцию и самоотношение. Все это можно объединить в одно понятие – психологическая устойчивость. Процесс формирования психологической устойчивости у учащихся общеобразовательной школы в настоящее время является одним из объектов внимания психологов, педагогов, родителей. Своевременная и качественная диагностика психики, адекватные коррекционные меры могут воспрепятствовать возникновению нежелательных тенденций в развитии личности, появлению различных форм отклоняющегося поведения, трудностям в школьной и в нешкольной деятельности подростка. К одному из наиболее ярких проявлений психического неблагополучия относится психологическая неустойчивость.

Применительно к анализу учебной деятельности старшеклассников в данном исследовании категория «психологическая устойчивость» рассматривается как феномен стабильного функционирования системы психологических качеств, процессов, состояний, образований под воздействием психотравмирующих факторов.

При этом важное значение приобретает потенциальная возможность каждого учащегося преодолевать возникающие трудности, успешно выполнять задачи учебной деятельности в условиях повышенной психологической напряженности.

В основу концепции психологической устойчивости индивидуального сознания Е.П.Крупником заложен ряд «психокибернетических принципов». При этом в качестве предмета теоретического анализа выдвигаются механизмы психологической устойчивости сознания, которое не только отражает действительность в целях саморегуляции, но и моделирует «Я» в контексте

внешней (проблемной) ситуации.

Принципиальная картина устойчивости сознания определяется его способностью к дифференцированно-интегративной динамике. Эта динамика определяется на Основе и под воздействием информационной модели, которая заранее создается индивидом в его сознании, как ориентир действий в проблемной ситуации.

В.А. Ядов представляет несколько иную иерархическую структуру установки в рамках диспозиционной концепции личности. Низкий уровень иерархии составляют по его мнению «элементарные установки», на втором уровне представлена «система социальных установок», на третьем - «базовые социальные установки», на высшем - «система ценностных ориентаций».

В работах Э. Эриксона в рамках эпигенетической концепции дается представление о психологической устойчивости с позиций современной «психологии Эго». Задачей Эго, по его мнению, является способствование овладению опытом и руководство действием так, чтобы создать целостный синтез между различными (противоречивыми) аспектами и стадиями развития жизни: между непосредственными впечатлениями и воспоминаниями, между желаниями и требованиями, между наиболее интимными и доступными для общества аспектами бытия. Для осуществления этого Эго развивает как способы синтеза, так и методы экранирования и механизмы защиты.

На психофизиологическом уровне психологическая устойчивость характеризуется высокой работоспособностью и отсутствием тремора в конечностях, скованности в движениях, нарушений координации. При повышении психической напряженности частота сердечных сокращений и дыхания несколько увеличивается, однако эти и другие показатели изменяются в допустимых пределах (тембр голоса, влажность кожных покровов, окраска лица.)

Феномен психологической устойчивости проявляется в приспособительных реакциях организма, в сохранении нормального функционирования психики под неблагоприятным воздействием окружающей среды, в оптимальном поведении во всех видах деятельности (в соответствии с объективными требованиями и существующими нормативами).

В наиболее контрастном представлении психологическая устойчивость обеспечивает успешное преодоление трудных ситуаций, а при повышении нагрузок активизацию внутренних ресурсов личности.

Таблица 1

Вопрос	Вариант ответа	Выпускник и вуза		Выпускники колледжа	
		N	%	N	%
1. Укажите наиболее приоритетную причину выбора профессии педагога, воспитателя	Престиж профессии в обществе	42	12,61	15	20,83
	Условия труда (наличие длительного отпуска, социальные гарантии и льготы)	107	32,13	17	23,61
	По остаточному принципу (больше никуда не получилось поступить)	48	14,41	8	11,11
	С детства мечтал быть педагогом	136	40,84	32	44,44
2. Что в профессии педагога Вы считаете самым главным?	Возможность помогать воспитывать и обучать подрастающее поколение	90	27,03	35	48,61
	Возможность обеспечивать условия для развития личности	85	25,53	9	12,50
	Возможность творчески выполнять свою работу	33	9,91	7	9,72
	Возможность самореализации	125	37,54	21	29,17
3. Какие чувства могут проявиться у Вас в период адаптации?	Тревожность, неуверенность в своих силах	190	57,06	35	48,61
	Раздражительность, вспыльчивость, несдержанность	17	5,11	3	4,17
	Пессимизм, чувство собственной неполноценности	11	3,30	2	2,78
	Неуверенность в уровне своей профессиональной подготовки	115	34,53	32	44,44
4. Как Вы оцениваете различные стороны своей профессиональной подготовки?	Уровень подготовки высокий и обеспечивает успешность моей профессиональной деятельности	88	26,43	20	27,78
	Уровень подготовки соответствует требованиям образовательных стандартов	181	54,35	43	59,72
	Уровень подготовки частично соответствует требованиям	56	16,82	8	11,11
	Уровень подготовки не соответствует требованиям	8	2,40	1	1,39
5. Какие факторы влияют на Ваше отношение к работе?	Признание Вашей работы, уважение со стороны членов коллектива	42	12,61	10	13,89
	Возможность работать с детьми, разнообразие деятельности	153	45,95	36	50,00
	Хорошая заработная плата и условия труда	90	27,03	13	18,06
	Возможность самосовершенствоваться	48	14,41	13	18,06

Отвечая на вопросы анкеты о факторах выбора профессии, респонденты приблизительно в равных долях выбрали ответ «С детства мечтал быть педагогом» (40,84 % выпускников вуза и 44,44 % выпускников колледжа). Существенно различаются их позиции относительно материальных и моральных оснований выбора. Студенты вуза считают, что для них более важное значение имеют условия труда (32,13 % выпускников вуза и 23,61 % выпускников колледжа). Выпускники педагогического колледжа чаще отмечают значимость престижа профессии педагога в обществе (12,61% выпускников вуза и 20,83 % выпускников колледжа). Определяя возможности, реализуемые педагогами

в профессиональной деятельности, выпускники педагогического колледжа практически в два раза чаще, чем студенты вуза, выбирают возможность помогать воспитывать и обучать подрастающее поколение (27,03 % выпускников вуза и 48,61 % выпускников колледжа). При этом выпускники вуза в два раза чаще выбирают возможность обеспечивать условия для развития личности (25,53 % выпускников вуза и 12,50 % выпускников колледжа).

Относительно чувств, которые могут появиться в период адаптации к условиям реализации профессиональной деятельности, выпускники продемонстрировали практически согласованные позиции. Процентное соотношение выборов ответов существенно не различается. Это свидетельствует о том, что переживания выпускников относительно собственных чувств различных образовательных организаций не имеют существенных различий.

Сопоставление позиций выпускников вуза и колледжа по вопросу о самооценке уровня собственной профессиональной подготовки позволяет констатировать отсутствие существенных различий. На уровне тенденции можно отметить более критичное отношение к уровню профессиональной подготовки у студентов вуза. Вариант ответа «уровень подготовки частично соответствует требованиям» выбирают 16,82 % выпускников вуза и 11,11 % выпускников колледжа.

Динамика содержательных характеристик психологической готовности по t-критерию Стьюдента для зависимых выборок

Показатель	Среднее значение в группе		p
	Начальный этап	Заключительный этап	
Приобретение знаний	5,76	8,20	0,04
Овладение профессией	2,36	5,27	0,01
Интернальность в области достижений	5,71	9,14	0,03
Интернальность в межличностных отношениях	5,78	8,04	0,04
Принятие решений	13,50	15,18	0,04
Планирование	14,50	18,73	0,02
Цель	27,92	33,10	0,04
Результат	22,21	29,73	0,03

Анализ результатов, представленных в табл. 2, позволяет утверждать, что у студентов направления Дошкольное образование за время исследования произошли статистически значимые изменения в представленных показателях. Мы можем предположить, что это связано с тем, что студенты после воздействия поняли, что для достижения успеха в будущей трудовой деятельности необходимы профессиональные знания, способность планировать и принимать решения, ставить цели и достигать результаты. Студенты стали более уверенными в области достижения целей и при взаимодействии с окружающими. Полученные данные показывают, что содержательные характеристики психологической готовности к профессиональной деятельности развиваются в специально организованных условиях.

Выводы. Психологическая устойчивость личности является феноменом,

который обеспечивает личности адаптивность к динамичным изменениям общества, стабильное благополучие и гармоничное развитие. Информационно-психологическая устойчивость акцентирует внимание на личностных аспектах восприятия информации, поступающей из внешней среды, в частности Интернет-среды и позволяет человеку рационально реагировать на социальные риски.

Список литературы

1. Ганичева И. А., Мирук А. В. Развитие психологической готовности студентов к будущей профессиональной деятельности // Современные исследования социальных проблем. 2016. № 3-2. С. 235–241.
2. Коломинский Я. Л. Исследование закономерностей онтогенеза личности в белорусской социально-психологической традиции // Современное дошкольное образование. Теория и практика. 2013. № 9. С. 40–45.
3. Лежнина Л. В. Готовность психолога образования к профессиональной деятельности: этапы, механизмы, технологии формирования: дис. ... д-ра психол. наук. М., 2010. 473 с.
4. Дмитриева О.Б. Формирование психологической готовности молодых специалистов к профессиональной деятельности: дис. ... канд. психол. наук. М., 1997. 188 с.
5. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологические проблемы готовности к деятельности. Мн.: Изд-во БГУ, 1976. 175 с.
6. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.

O‘SMIRLARDA DESTRUKTIV XULQ KO‘RINISHLARINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK SABABLARI

*Pulatova Gulnoza Murodilovna,
Farg‘ona davlat universiteti, Psixologiya kafedrası o‘qituvchisi.*

*Tojimatova Gavharoy G‘ulomjonovna,
Farg‘ona davlat universiteti Psixologiya kafedrası o‘qituvchisi*

Annotatsiya. Maqolada o‘smirlik davrida destruktiv xulq kelib chiqishining ijtimoiy-psixologik sabablarini aniqlash va shu asosda o‘smirlar bilan olib boriladigan psixokorreksion dastur ishlab chiqish masalalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: Destruktiv xulq, urbanizatsiya, psixoanaliz, bixeviorizm, deviant xulq, delevkvent xulq.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОДРОСТКОВ

*Пулатова Гулноза Муродиловна,
преподаватель кафедры « Психология» Ферганского государственного
университета*

*Тожиматова Гавхарой Гуломжоновна,
преподаватель кафедры « Психология» Ферганского государственного
университета*

Аннотация: В данной статье освещены социально-психологические причины деструктивного поведения в подростковом возрасте и вопросы разработки на этой основе программы коррекционной работы в подростковый период.

Ключевые слова: деструктивное поведение, урбанизация, психоанализ, бихевиоризм, девиантное поведение, делинквентность.

SOCIO PSYCHOLOGICAL CAUSES OF DESTRUCTIVE BEHAVIOR AMONG YOUTH

*Pulatova Gulnoza Murodilovna,
psychology teacher of Fergana State university.*

*Tojimatova Gavharoy G‘ulomjonovna,
psychology teacher of Fergana State university*

Annotation. The article illustrates explanation of socio-psychological causes of destructive behavior among youth and issues of developing psycho-correctional programs with teenagers.

Key words: Destructive behavior, urbanization, psycho analysis, bixeviorism, deviant behavior, delinquent behavior

Ijtimoiy, iqtisodiy hayotimizda ro‘y berayotgan jadal o‘zgarishlar, ishlab chiqarish munosabatlarining rivojlanishi, fan-texnika taraqqiyoti, undagi ilg‘or yutuqlarning kundalik hayotimizga, odamlar turmush tarziga chuqur kirib borishi, urbanizatsiya – bularning barchasi bugungi kun insonlari uchun har qachongiga qaraganda ko‘proq jismoniy va hissiy zo‘riqlishlarni beradi. Odamlarning hissiy zo‘riqlishlarni boshdan

kechirishi, uzoq vaqt ruhiy siqilishi, asabiylik holatida bo'lishi ularning har xil stress, bosimlarga beriluvchanligini oshirib yuboradi. Shuning uchun ham ayni kunlarda erishayotgan olamshumul yutuqlarimiz bilan bir qatorda, o'sib kelayotgan yosh avlod vakillari o'rtasida asabiy toliqish holatlarining ortishi, o'smir shaxsidagi destruktiv xulq-atvorga moyillik kabi noxush hodisalar ham kuzatilmoqda.

Destruktiv xulq ijtimoiy-psixologik muammo sifatida ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, tibbiy omillardan ko'ra, ko'proq psixologik omillar, ya'ni o'smirlarning shaxsiy xususiyatlari, qadriyatlari, ularning dunyoqarashi, e'tiqodi, hayotga bo'lgan munosabati, ular uchun hayotning mazmuni, o'z-o'zini baholash darajasi, o'ziga va atrofidagilarga bo'lgan munosabatining xarakteri yotadi. Shuning uchun destruktiv xulq kabi noxush hodisaning sababini, avvalo, shu hodisani sodir etayotgan o'smir shaxsining o'zidan, uning ruhiy olamidan qidirish lozim. Salbiy holatlarning oldini olish, bartaraf etish uchun esa shunday holatlarga tushib qolishi mumkin bo'lgan o'smirlarning "ichki dunyosini", qadriyatlari tizimini, u yashayotgan oila, ta'lim olayotgan maskan, jamoadagi psixologik muhitni yaxshilash zarur. Zero, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, "Ilm yo'q joyda qoloqlik, jaholat va albatta to'g'ri yo'ldan adashish bo'ladi".

O'smirlarning destruktiv xatti-harakatlariga moyilligining individual psixologik ko'rinishlarini o'rganish mavzusining dolzarbligi ushbu muammo bo'yicha ilmiy bilimlarning yetishmasligi bilan bog'liq.

O'zbek psixolog olimlaridan E.G'oziyev, V.Karimova, Sh. Baratov, B.Umarov, M.G.Davletshin, G.To'laganova va boshqalar o'smirlik davridagi destruktiv xususiyatlarga sabab bo'luvchi xulqiy og'ishlar muammosini o'rganishga doir ahamiyatli ishlar olib borganlar.

O'zbekiston Respublikasi Oila Kodeksining "Ota-onalik huquqini amalga oshirish" nomli 75-moddasida "Ota-onalik huquqi bolalar manfaatlariga zid arzda amalga oshirilishi mumkin emas. Bolalar manfaatlarini ta'minlash ota-ona g'amxo'rligining asosini tashkil qilishi lozim" – ekanligi ko'rsatilgan.

Shuningdek, ota-onaning bolaga, ayniqsa o'mir yoshidagi bolalarga bo'lgan munosabati muammosiga qarashlari bir butun pedagogik va psixologik tizimni tashkil etadi. Shu o'rinda oydinlik kiritib o'tish kerakki, oilada farzand tarbiyasidagi salbiy holatlar, o'smirlar psixologiyasi bilan bo'g'liq muammolar uchrab turibdi. Mazkur muammomimg ahamiyati ko'plab nufuzli psixologik nazariyalar, jumladan , psixoanaliz, bixeviorizm hamda gumanistik psixologiya namoyondalari tomonidan o'rganilgan va asosiy e'tiborni ota-onaning emotsional iliq munosabatiga , shuningdek , uni bola rivojlanishining manbai ekanligiga qaratganlar. Insondagi destruktiv xulq tabiati hozirga qadar psixologiya fanida hali yaxshi o'rganilmagan muammolardan biri sanaladi. Bu muammo XX asrning o'rtalarida shakllangan.

Destruktiv xulq— jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy xulq ko'rinishlariga zid bo'lgan, har qanday muqobil fikrlarni inkor etishga yo'naltirilgan xulq ko'rinishlari. Destruktiv xulq nafaqat insonda ma'lum bir ijtimoiy muammolarni, balki uning jismoniy sog'ligida ham muammolarni kelib chiqishiga sabab bo'lishi mumkin.

Destruktiv xulq 2 asosiy turlarda namoyon bo'ladi.

Delikvent tur- jamiyatda qabul qilingan ijtimoiy huquqiy me'yorlarga qarama qarshi bo'lgan xatti — harakatlarga xulqning yo'nalganligi(maishiy oilaviy nizolar, yo'l transport xodisalari, qo'pollik...)

2.Deviant tur —jamiyatda qabul qilingan axloqiy me'yorlarga qarama — qarshi xulq ko'rinishlarni namoyon etish (alkogolizm, suitsid narkomaniya...) mehr muhabbatga ega bo'lmaganligi.

Tadqiqotimiz Farg'ona shahar xalq ta'limi bo'limiga qarashli 6-o'rta ta'lim maktabi va Farg'ona tumani xalq ta'limi bo'limiga qarashli 37- o'rta ta'lim maktablarida olib borildi.

Tadqiqotda jami 146 nafar 14-15 yosh oraligidagi shahar va qishloq maktab o'quvchilari ishtrok etdilar. Bulardan 80 nafarini ya'ni 55 % qizlar, 66 nafarini ya'ni 45 % ni o'g'il bolalar tashkil qiladi. Hududlar kesimida 82 nafar ya'ni 56% shahar va 64 nafar ya'ni 44 % ni qishloq o'quvchilari tashkil qiladi.

Diagnostic tadqiqotlar uchun quyidagi metodikalardan foydalanildi.

1. Bass-Darkining Tajovuz holatini tashxis qilish metodikasi.

2. G.Yu.Ayzenkning EPQ shaxsiy so'rovnoma.

3. "O'smirlarda destruktiv xulq kelib chiqishining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganish" mavzusida mualliflik ishlanmasi asosida ijtimoiy psixologik so'rovnoma.

Tadqiqot kunning ikkinchi yarmida dars mashg'ulotlariga xalaqit bermagan holda, yaxshi yoritilgan sinf xonalarida har bir sinaluvchi alohida partaga o'tirgan holda o'tkazildi. Ya'ni sinaluvchilar so'rovnoma, metodikalar borasida o'zaro fikr almashmasliklari uchun zaruriy choralar ko'rildi. O'quvchilar psixodiagnostik tadbirlarda ishtirok etishga qiziqish bilan yondoshdilar. Tadqiqotning birinchi bosqichida sinaluvchilarni destruktiv xulqqa moyilligini aniqlash maqsadida Bass-Darki so'rovnoma o'tkazildi, chunki bu metodika psixologik tadqiqotlarda, tashxis amaliyotida eng ko'p ishlatiladigan klassik metodikalar sirasiga kiradi va o'smirlar agressiyasi bo'yicha to'la ma'lumot bera oladi.

Mazkur metodika 75 ta mulohazadan iborat bo'lib, sinaluvchilarning javoblari maxsus kalit yordamida ishlab chiqiladi va kalitga asosan sakkista ko'rsatkich bo'yicha ma'lumotlar olinadi. Bu korsatkichlar quyidagilardan iborat:

Jismoniy agressiya – boshqa bir shaxsga nisbatan jismoniy harakatlar qilish.

Bilvosita agressiya – to'g'ridan-to'g'ri emas, boshqa yo'llar bilan (chetdan, orqa-varotdan) amalga oshiriladigan agressiya.

Jahldorlik – arzimagan bahona yoki sabab bilan ham salbiy hissiyotlarni ko'rsatish (qo'pollik, tez jahl chiqishi).

Salbiy munosabatlar (negativizm) – xulq, odatda biror bir avtoritetga va rahbariyatga yo'naltirilgan bo'ladi, bu xulq talab etilgan qonun va odatlarga qarshi passiv qarshilikdan to faol kurashgacha o'sishi mumkin.

5. Alamzadalik – atrofdagilarga hasad qilish va ulardan nafratlanish, arzimagan ko'ngilsizliklarga ranjish, g'azablanish va butun dunyoni ayblash.

6. Badgumonlik – atrofdagi insonlarga bo'lgan ishonchsizlik va ehtiyotkorlik, fikricha, atrofdagilar ataylab yomonlik qilishadi.

7. Verbal agressiya- negativ hissiyotlarni so'z yordamida ifodalash (baqirish, janjallashish, tahdid qilish, so'kish, qargash).

8. Aybdorlik hissi – sub'ekt o'zining yomonligi, atrofdagilarga zarar keltirishi haqidagi o'y fikrlari hamda vijdonan qiynalishi.

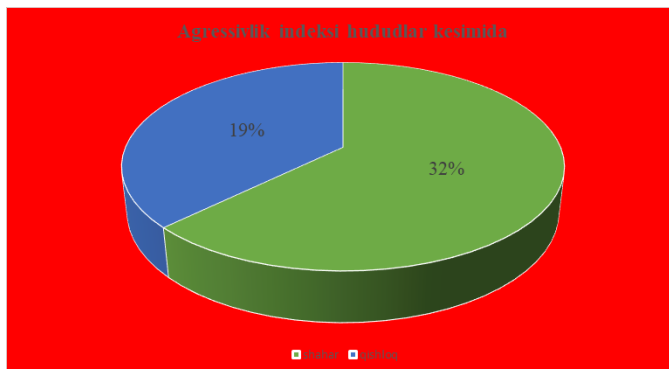
Metodikani o'tkazish jarayonida sinaluvchiga quyidagicha yo'riqnoma berildi: Quyidagi mulohazalarni diqqat bilan o'qing va sizga mos kelgan mulohazaning qarshisiga +(Plyus) belgisini, sizningcha noto'g'ri bo'lgan mulohaza to'g'risiga - (minus) belgisini qo'ying. Savollarni ko'p o'ylamasdan haqqoniy javob berishga harakat qiling. Metodikaning kalitiga ko'ra ba'zi savollarga "Ha" javobiga, ba'zilarida esa "Yo'q" javobiga bir ball beriladi. (1-ilova)

Tanlab olingan o'smirlar guruhida tadqiqot metodikasi o'tkazilib, tajovuzkorlik va adovat indeksleri yuqori ko'rsatkich ko'rsatgan sinaluvchilar umumiy va hududlar kesimida aniqlab olindi. Quyidagi diagrammalarda ushbu ko'rsatkichlar qayd qilingan.

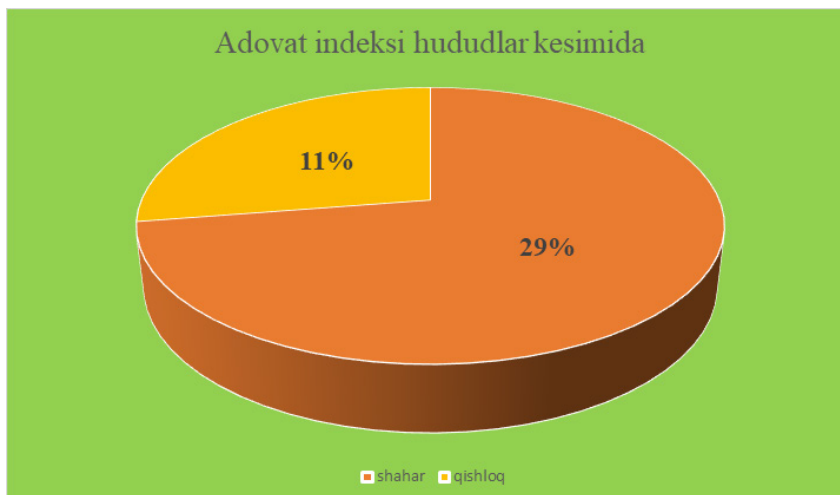
1-diagramma. Agressivlik va adovat indeksi umumiy ko'rsatkich.

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, o'smirlarda adovatdan ko'ra agressivlikka moyillik yuqori natija ko'rsatgan, lekin katta farq yo'q deb aytish mumkin. Ya'ni agressivlikni bo'lishi adovatni keltirib chiqarishga asos bo'la oladi.

2-diagramma. Agressivlik indeksi hududlar kesimida.

Ushbu natijadan ko'rinib turibdiki, agressivlik indeksi bo'yicha qishloqda yashaydigan o'smirlarning 19% da, shaharda yashaydigan o'smirlarning 32% da ushbu holat kuzatilgan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, tabiatan qishloq sharoitida yashaydigan aholining qat'iyat, mehnatsevarlik, sabr-toqat kabi shaxsiy sifatlarga ega bo'lishidan dalolat beradi. Aynan shunday sifatlari o'smir shaxsida ham shakllanganligi sababli ularda agressivlik indeksi past natijaga ega bo'ldi, deb hisoblaymiz.

3-diagramma. Adovat indeksi hududlar kesimida.

Ushbu diagrammadan ko‘rinib turibdiki, adovat indeksi bo‘yicha qishloqda yashaydigan o‘smirlarning 11% da, shaharda yashaydigan o‘smirlarning 29% da ushbu holat kuzatilgan. Bu natija qishloq sharoitida istiqomat qilayotgan o‘smirlarda agressivlik indeksining past ko‘rsatkichga ega ekanligidan kelib chiqadi. Chunki agressivlik indeksining miqdoriy ko‘rsatkichi adovat indeksining qanday ko‘rsatkichni ifodalashiga ta’sir ko‘rsatadi. Shaharda yashaydigan o‘smirlarda adovat indeksi ko‘rsatkichning qishloqqa nisbatan baland ekanligi ham agressivlik indeksining yuqori chiqqanligi bilan bog‘liq.

Tadqiqot natijalariga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu yerda agressivlik va adovat indeksi bo‘yicha ham yuqori ko‘rsatkich, shahar hududiga to‘g‘ri kelmoqda. Sababi ularni o‘ragan qurshovidagi axboratlashuv jarayonlar hamda ularning tezkorligi, shaxslararo muloqot jarayonidagi erkinlik, o‘z “Men” ini ustivor ekanligini ta’kidlash sababli yuzaga kelgan. O‘smir o‘z shaxsini ustivor qo‘yganligi uchun ham hissiy sohasidagi jo‘shqinlik, tajovuzkorlik kabi emotsional holatlarni oqilona baholay olmasligini natijasidir.

Tadqiqotimizni ikkinchi bosqichida o‘smirning individual xususiyatlari undagi destruktiv xulqni keltirib chiqarishga bog‘liqligini o‘rganish maqsadida G.Yu. Ayzenkning EPQ shaxsiy so‘rovnoma o‘tkazildi. Metodikani o‘tkazish jarayonida respondentlarga quyidagicha yo‘riqnoma berildi: test savollariga javob berishda birinchi paydo bo‘lgan fikrni qayd eting, ortiqcha fikr mulohaza yuritmang. Testda to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri javob mavjud emas. Test savolnomasidagi vaziyatlar hayotingizda qanchalik darajada uchrashiga e’tibor bering. Imkon qadar savollarga ochiq javob berishga harakat qiling. So‘rovnoma 57 ta savoldan iborat bo‘lib, savollarga javoblar variantini mos kelishi yoki kelmasligiga qarab, Ha yoki Yo‘q tarzida javob berish mumkin. (2-ilova) Quyida tadqiqot natijalari qayd qilingan.

4-diagramma. Ayzenk so‘rovnoma tahlili.

Ushbu diagrammadan qishloqda yashaydigan o‘smirlarning 30%, shaharda yashaydigan o‘smirlarning 41% ekstrovert tipiga mansubligi, qishloqda yashaydigan o‘smirlarning 70 %, shaharda yashaydigan o‘smirlarning 59% introvert tipiga mansubligi ko‘rinmoqda. Demak, qishloqda yashaydigan o‘smirlarga nisbatan shaharda yashaydigan o‘smirlar ko‘proq ekstrovert tipiga mansub ekan.

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, kirishimlilik, ochiqlik, muloqotni hayotining bir qismi sifatida idrok qilish shaharda yashaydigan o‘smirlarda yuqori ekan. Bu shahardagi axboratlashuvning kengligi, muloqotdagi va boladagi tarbiyaviy vazifaning erkinligidan dalolat beradi. Qishloq sharoitida esa aksincha, hududiy kenglik bo‘lsada, inson tabiatidagi kamsuqunlik, oilaviy tarbiyaning qat’iy olib borilishi, o‘zbekona an’analarning nisbatan ustivor tarzda saqlanganligini bildiradi.

Tadqiqotimizni uchinchi bosqichida 1-bosqichda o'tkazilgan Bass-Darki metodikasi bo'yicha adovat va agressivlik indeksi ko'rsatkichi yuqori chiqqan respondentlar bilan, 2-bosqichda o'tkazilgan Ayzenk so'rovnomasini tahlil natijalarini bog'liqligi o'rganildi. Yuqoridagi Bass-Darki metodikasi natijasida agressivlik va adovat indekslari ko'rsatkichlari yuqoriligi shahar hududiga to'g'ri kelgan edi. Ayzenk testi bo'yicha esa ekstrovertlar ko'rsatkichi yuqorigi ham shahar hududiga to'g'ri kelmoqda.

1-jadval

Agressivlik va adovat indeksi bo'yicha statistik ma'lumot.

Agressivlik indeksi				
	n	O'rta arifmetik qiymat	dispersiya	t-test
Introvert	93	15,9	17,3	2,9**
Ekstrovert	53	18,1	20,9	

**P<0,01

Adovat indeksi				
	n	O'rta arifmetik qiymat	dispersiya	t-test
Introvert	93	8,4	7,7	2,01*
Ekstrovert	53	9,3	5,9	

Yuqoridagi tahlildan aynan agressivlik va adovat indeksi yuqori chiqqan o'quvchilar ekstrovert tipiga mansubliga ko'rinmoqda. Demak, o'smirlardagi destruktiv xulqning kelib chiqishi individual xususiyatlarga ham bo'g'liq ekan.

Tadqiqotimizni to'rtinchi bosqichida "O'smirlarda destruktiv xulq kelib chiqishining ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganish" mavzusida mualliflik ishlanmasi asosida ijtimoiy psixologik so'rovnoma o'tkazildi. (3-ilova)

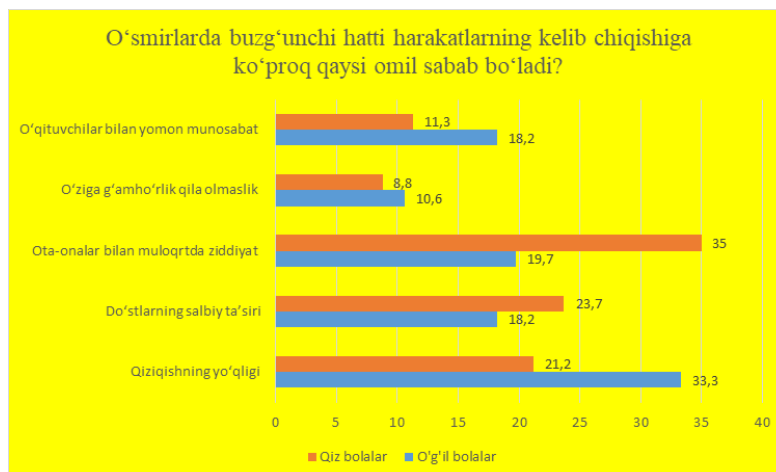
Ushbu so'rovnoma 7 ta savoldan iborat bo'lib, respondentlarga faqat o'z fikrlaridan kelib chiqib javob berishlari tushuntirildi. Tadqiqot davomida har bir sinaluvchi nazorat ostida so'rovnomada qatnashdilar.

Natijalar tahlili har bir savol bo'yicha hududlar va jinslar kesimida ko'rib chiqildi va olingan ma'lumotlardan natijalarni ishlab chiqdik. Quyida ushbu so'rovnoma tahlilini ko'rib chiqamiz.

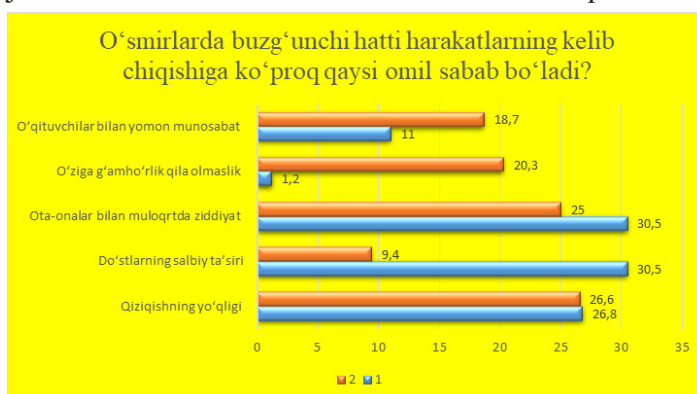
5-diagramma. O'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarning kelib chiqishiga ko'proq qaysi omil sabab bo'ladi.

O'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarning kelib chiqishiga ko'proq qaysi omil sabab bo'ladi degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, Ota-onalar bilan muloqotda ziddiyat 28,1 % , Qiziqishning yo'qligi 26,7 % yuqori natija ko'rsatgan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ota-onalarning o'smir psixologiyasi bo'yicha etarlicha ma'lumotga ega emasligi, ya'ni psixologik savodxonlikni pastligi, ota-ona bilan farzand o'rtasidagi nizolarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Qiziqishning yo'qolishini o'smirlarda o'smirlik davridagi inqiroz sabab deb aytishimiz mumkin.

6-diagramma. O'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarning kelib chiqishiga ko'proq qaysi omil sabab bo'ladi jinslar kesimida.

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, qiziqishning yo'qligi o'g'il bolalarda 33,3 %, Ota-onalar bilan muloqotda ziddiyat qiz bolalarda 35% ni tashkil qilmoqda. Demak, qiziqishning yo'qligi qizlarga nisbatan o'g'il bolalarda, ota-ona bilan muloqotda ziddiyat o'g'il bolalardan ko'ra qizlarda ko'proq kuzatilarkan. Sababi o'smir o'g'il bolalarga nisbatan qizlar ko'ngli bo'sh, ta'sirchan, hissiyotga beriluvchan bo'lganligi uchun ota-onalarning ozgina qattiq gaplariga ham tez reaksiya bildiradilar. Natijada bu holat turli nizoli holatlarni keltirib chiqaradi.

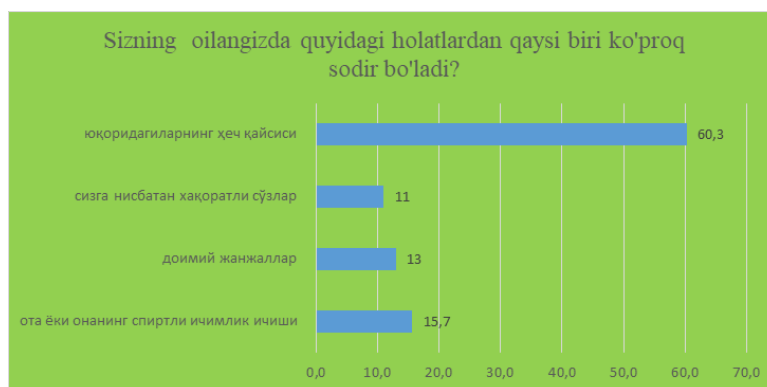

7-diagramma. O'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarning kelib chiqishiga ko'proq qaysi omil sabab bo'ladi hududlar kesimida.

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, do'stlarning salbiy ta'siri, Ota-onalar bilan muloqotda ziddiyat shahar hududida 30,5% ni tashkil qilmoqda. Demak, "Do'stlik" tushunchasi qishloqda yashaydigan o'smirlar qadriyat timsoli sifatida

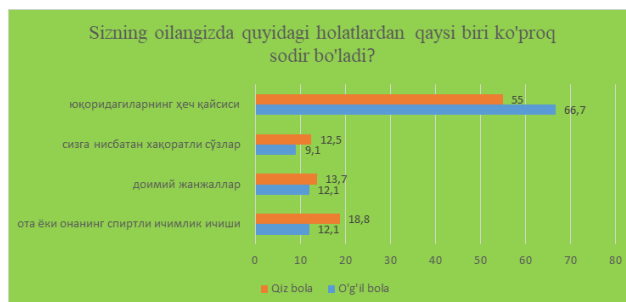
tasvurlarida ifodalaydilar. Shaharda yashaydigan o'smirlar ekstrovert bo'lganligi uchun muloqot ob'ektini tez-tez o'zgartiradilar hamda ijtimoiy-psixologik tasavvurlarida "do'st" tushunchasi qadr-qimmat darajasiga ko'tarilishi murakkab holat. Shu sababli, do'stlarning salbiy ta'siri shaharlik o'smirlar tasavvurida yuqori natijani bergan.

Ota-ona bilan muloqotda ziddiyat shaharda yashaydigan o'smirlarda yuqori natijani berishi oila mikromuhitidagi shaxslararo munosabatlarning erkinroq ekanligini bildiradi. Shahar hududida ishlovchi ota- onalar ko'proqni tashkil qilishini inobatga olsak, ishdagi charchoq va stresslar farzand uchun vaqt ajratishga to'sqinlik qilayotgani, natijada ota-ona va farzand o'rtasida turli ziddiyatlarni kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

8-diagramma. Sizning oilangizda quyidagi xolatlardan qaysi biri ko'proq sodir bo'ladi?

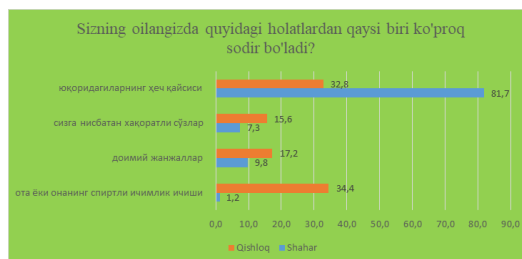
Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, sizning oilangizda quyidagi xolatlardan qaysi biri ko'proq sodir bo'ladi degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, 60,3% o'smirlar yuqoridagilarni hech qaysisi degan javobni berganlar. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, siniluvchilarimizning oilasidagi holat aksariyat qismida ijobiy ekanligini ko'rsatmoqda. Oiladagi salbiy holatlar bo'yicha esa ota - onaning spirtli ichimlik ichishi 15,7% yuqori natija ko'rsatgan. Demak o'smirlarda kuzatiladigan destruktiv xulqni kelib chiqishining yana bir sababi ota- onalarning spirtli ichimlik ichishlari ekan.

9-diagramma. Sizning oilangizda quyidagi xolatlardan qaysi biri ko'proq sodir bo'ladi? (jinslar kesimida)

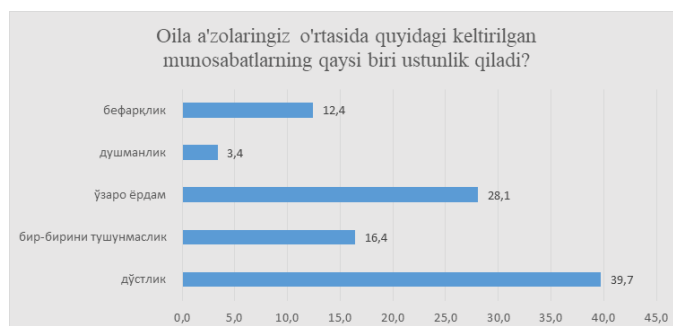
Aynan shu holat jinslar kesimida tahlil qilinganda, ota-onaning spirtli ichimlik ichishi deb javob bergan qizlar 18,8% ni tashkil qildi. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, ota-onaning spirtli ichimlik ichishi o'g'il bolalardan ko'ra qizlarning ruhiyatiga salbiy ta'sir ko'rsatar ekan. Qizlar tabiatan ta'sirchan, emotsional

bo'lganligi sabab, bu holatga qizlar boshqacha munosabat bildirar ekanlar.

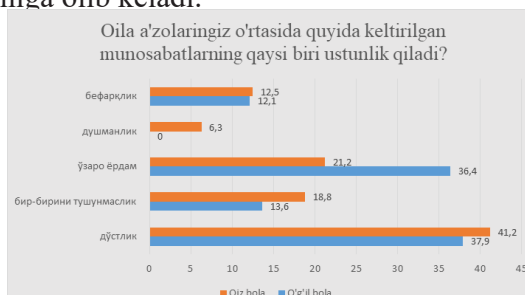
10-diagramma. Sizning oilangizda quyidagi xolatlardan qaysi biri ko'proq sodir bo'ladi? (hududlar kesimida)

Aynan shu holatni hududlar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, yuqoridagi holatlarning barchasi shahar oilalaridan ko'ra qishloq oilalarida ko'proq kuzatilarkan. Bundan 34,4% o'smirlar qishloq oilalarida ota-onalarning spirtli ichimlik ichish holatlari kuzatilishini ko'rsatganlar. Sababi spirtli ichimlik ichib turli janjallat chiqarish xolatlari, ishsizlikni orqasidan etishmovchilik sabab spirtli ichimlik ichish xolatlari kuzatilishi sinaluvchilar bilan bo'lib o'tgan individual suhbatlarda aniqlandi.

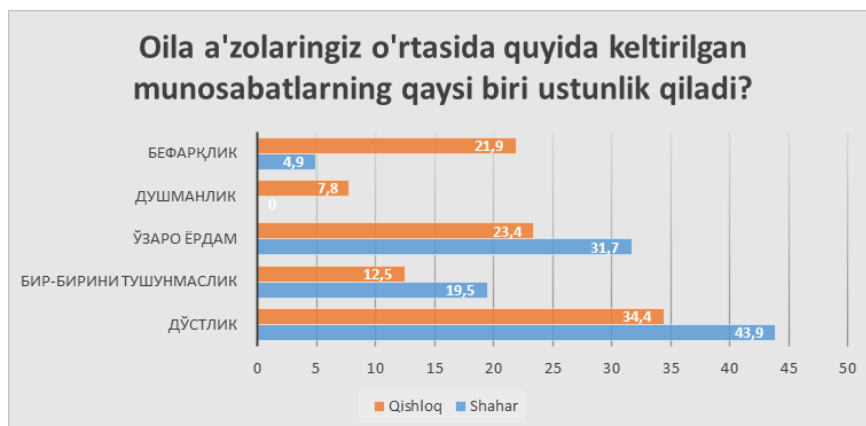
11-diagramma. Oila a'zolaringiz o'rtasida quyida keltirilgan munosabatlarning qaysi biri ustunlik qiladi?

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, Oila a'zolaringiz o'rtasida quyida keltirilgan munosabatlarning qaysi biri ustunlik qiladi degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, eng yuqori ijobiy munosabat bu do'stlik munosabatlari 39,7%, salbiy munosabat bir-birini tushunmaslik 16,4% natija ko'rsatgan. Demak, oilalarimizda yaxshi ijobiy muhit hukmron ekan. Lekin bir birini tushunmaslik holatlari ham qisman kuzatilishi namoyon bo'lmoqda, sababi yosh davrlari bilan bog'liqligida. Chunki kattalar dunyoni o'z qarashlari bilan o'lchasalar, bugungi kun yoshlari zamonaviy fikrlashlari bilan kattalarga ma'qul kelmaydilar. Natijada ota-ona bilan farzand o'rtasida o'zaro nizolar kelib chiqishiga, bu esa o'smirda turli destruktiv xulqni namoyon bo'lishiga olib keladi.

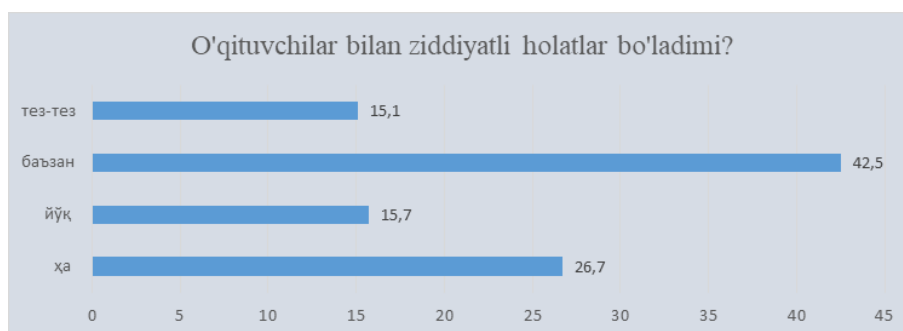
12-diagramma. Oila a'zolaringiz o'rtasida quyida keltirilgan munosabatlarning qaysi biri ustunlik qiladi? (jinslar kesimida)

Aynan shu holatni jinslar kesimida tahlil qilganimizda Oila a'zolari bir- birini tushunmaslik holatlari o'g'il bolalardan ko'ra qiz bolalarda ko'proq kuzatilarkan. Bu ko'rsatkich 18,8% tashkil qilmoqda. Dushmanlik bo'yicha ham qizlarda ko'rsatkich yuqori chiqmoqda. Demak, hozirgi kunda o'g'il bolalardan ko'ra qizlarda oila a'zolari bilan murosasizlik holatlari ko'proq kuzatilmoqda ekan. Qizlarda oila a'zolariga nisbatan adovat va dushmanlik hissi yuqori ekan. O'smir qizlarda hissiy-emotsional tabiatida oila a'zolarining munosabati real baholanmaydi. Ular tezkor xulosa chiqarishga moyil bo'ladilar va o'zlari bilan sodir bo'layotgan barcha hodisalarni oqilonatahlilqilmaydilar.

13-diagramma . Oila a'zolingiz o'rtasida quyida keltirilgan munosabatlarning qaysi biri ustunlik qiladi? (hududlar kesimida)

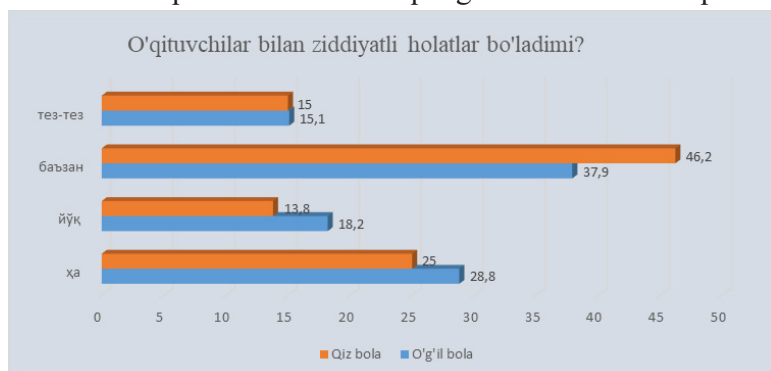
Aynan shu holatni hududlar kesimida tahlil qilganimizda, bir-birini tushunmaslik holatlari qishloqdan ko'ra, shahar o'smirlarida ko'proq kuzatilarkan. Bu ko'rsatkich 19,5% ni tashkil qilmoqda. Ota-ona bilan farzand o'rtasida muloqotning kamligi, ularda bir-birini tushunmaslik holatlarini keltirib chiqarmoqda. Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarda befarqlik shahardan ko'ra qishloq oilalarida ko'proq kuzatilarkan. Demak, qishloqda ota-onalar farzandlarini kelajagi uchun shaharlik ota-onalardan ko'ra kamroq qayg'urar ekan. Dushmanlik hissi ham shahardan kora qishloq o'smirlarida balandroq ekan, sabab o'smir o'z fikrini oshkora ifodalay olmasligini chegaralanganligi , ichki adovatni uyg'otadi hamda dushmanlik hissiga aylanadi.

14-diagramma . O'qituvchilar bilan ziddiyatli xolatlar bo'ladimi?

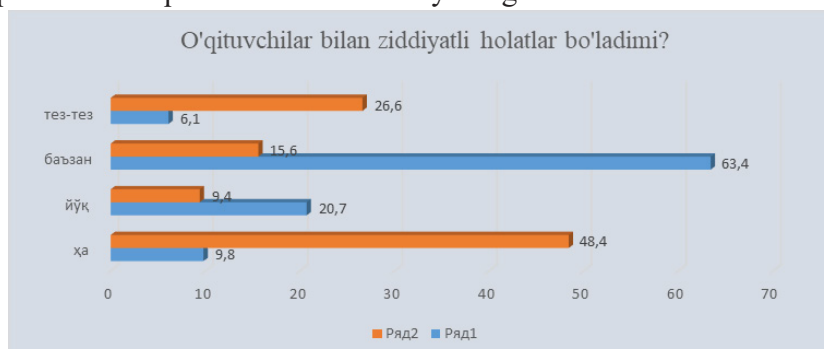
Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, O'qituvchilar bilan ziddiyatli xolatlar bo'ladimi degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, 42,5% o'smirlar ba'zan, 26,7% o'smirlar ha deb javob berganlar. Demak, ta'lim muassasalarida o'quvchilar bilan o'qituvchilar o'rtasida ziddiyatli holatlar kuzatilib turilarkan. Bu holatni biz

o'qituvchilarda pedagogik-psixologik bilimning kamligi hamda o'qituvchining vazifalarni talab qilishidan kelib chiqadigan holat deb ham qabul qilishimiz mumkin.

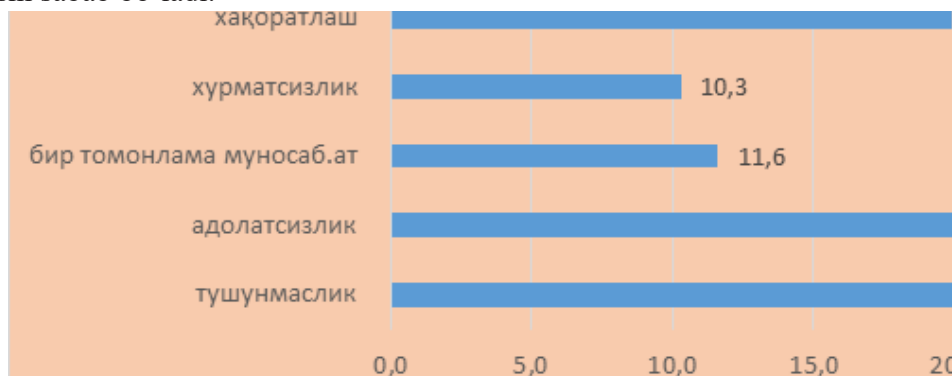
15-diagramma . O'qituvchilar bilan ziddiyatli xolatlar bo'ladimi?(jinslar kesimida)

Aynan shu holatni jinslar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, o'qituvchilar bilan ziddiyatli holatlar bo'ladimi degan savolga 42,5% o'quvchi qizlar ba'zan, 28,8% o'g'il bolalar Ha degan javobni berganlar. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, qizlardagi hissiy erkinlikni ustunligi, o'z his-tuyg'ularini nazorat qilishni istamasliklari ko'p hollarda o'qituvchilar bilan ziddiyatlarga sabab bo'ladi.

16-diagramma .O'qituvchilar bilan ziddiyatli xolatlar bo'ladimi?(hududlar kesimida)

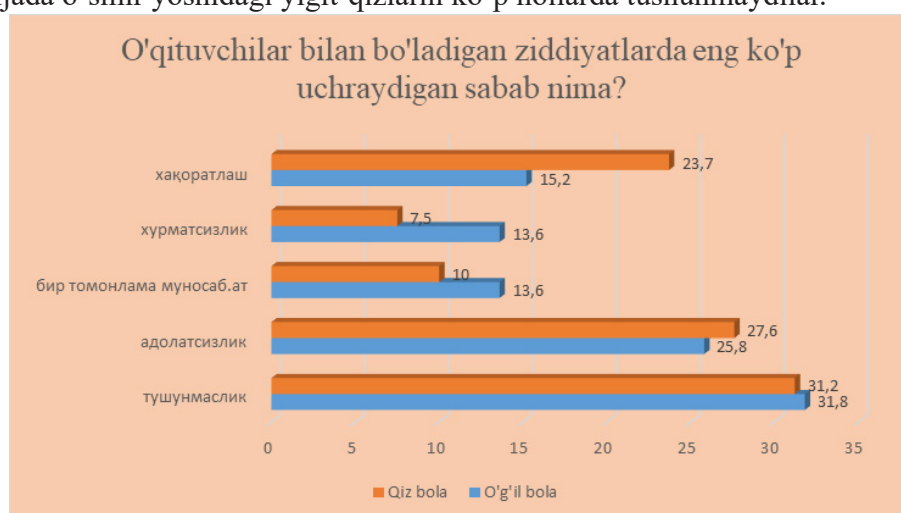
Aynan shu holatni hududlar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, shaharda yashaydigan o'smirlarni 63,4% ba'zan, qishloqda yashaydigan o'smirlarning 48,4% Ha deb javob berganlar. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, shaharda yashovchi o'smirlarda o'z fikrini ustun qo'yish, borliqdagi narsa va hodisalar haqida oshkora mulohazalarini bildirish, o'qituvchining fikrlariga nisbatan qarshilikni namoyon qilishi sabab bo'ladi.

17-diagramma. O'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p

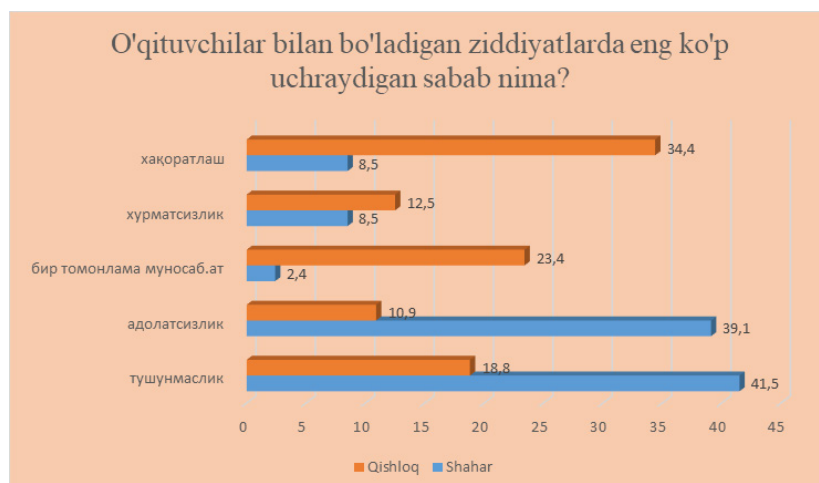
uchraydigan sabab nima?

Ushbu diagrammadan ko'rinib turibdiki, o'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p uchraydigan sabab nima degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, sinalluvchilarning 31,5% tushunmaslik deb javob berganlar. Sababi o'qituvchilar ontogenetik taraqqiyot ko'rsatkichi bo'yicha o'smirlik davrida yuzaga keladigan o'zgarishlarni qay tarzda boshdan kechirganliklarini unutib qo'yadilar, natijada o'smir yoshidagi yigit-qizlarni ko'p hollarda tushunmaydilar.

18-diagramma. O'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p uchraydigan sabab nima?(jinslar kesimida)

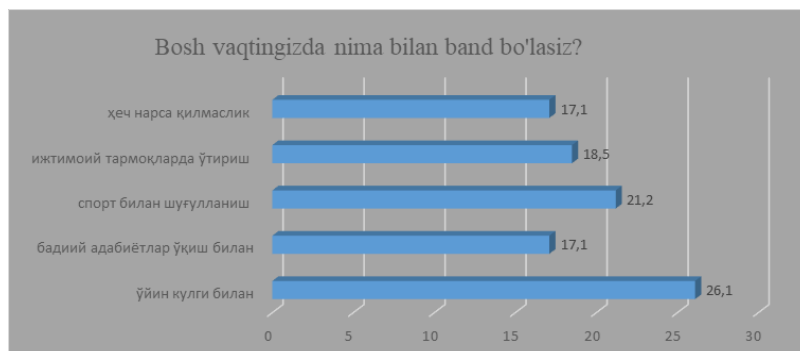
Aynan shu holatni jinslar kesimida tahlil qiladigan bo'lsak, O'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p uchraydigan sabab nima degan savol bo'yicha eng ko'p kuzatiladigan holat tushunmaslik qizlarda 31,2%, o'g'il bolalarda 31,8% natijani ko'rsatmoqda. Ya'ni jinslar bo'yicha o'g'il va qiz bolalarda bir xil holat kuzatilarkan.

19-diagramma. O'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p uchraydigan sabab nima?(hududlar kesimida)

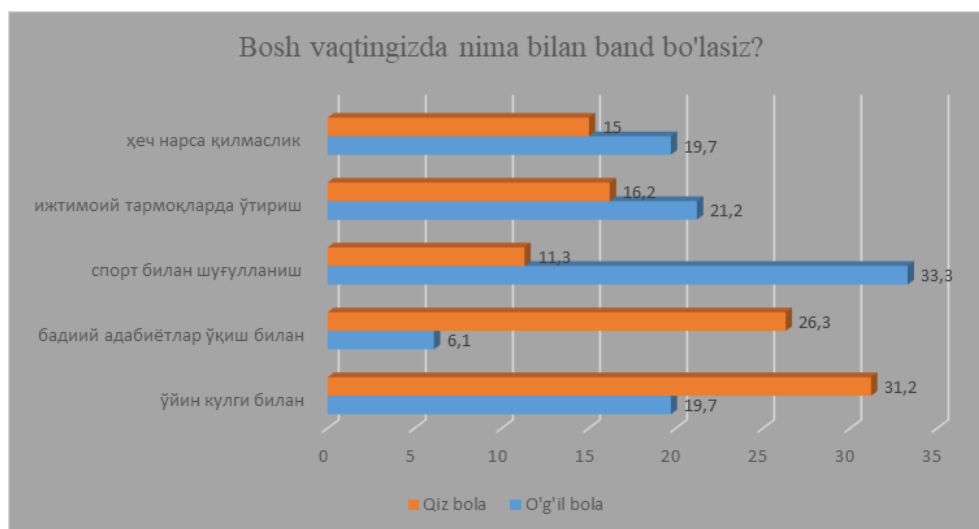
O'qituvchilar bilan bo'ladigan ziddiyatlarda eng ko'p uchraydigan sabab nima degan savol bo'yicha hududlar kesimida tahlil qilinganda, shaharda qishloqdan ko'ra tushunmaslik holatlari ko'proq kuzatilarkan. Bu 41,5% ko'rsatkichni ko'rsatmoqda. Shaharda ishlaydigan pedagoglarning ish bilan bog'liq stresslarni boshdan ko'p

kechirishlari, faoliyatidagi murakkabliklar yuqoridagi holatlarga salbiy ta'sirini o'tkazadi, chunki pedagog o'zidagi negativ energiyani o'quvchilarga qaratadi.

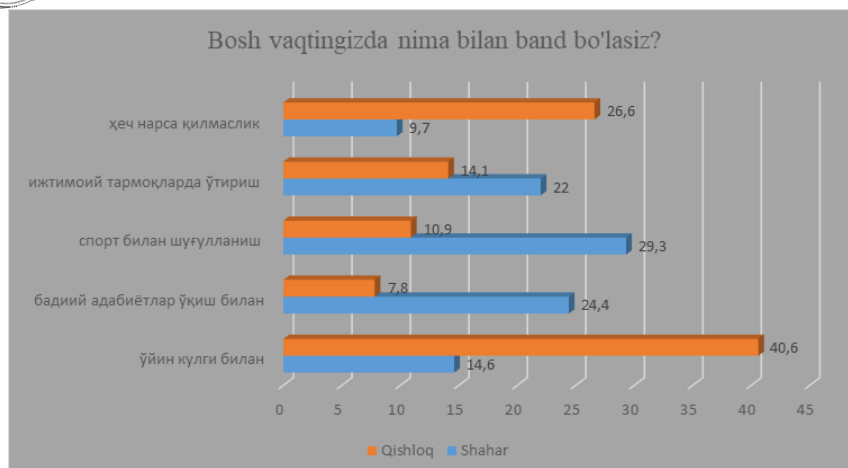
20-diagramma. Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz?

Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, sinoluvchilarni ko'prog'i 26,1% o'yin kulgi bilan deb javob berganlar. O'smirlarda qiziqishlarning beqarorligi sababli, ular tashqi muhit bilan o'zlarini ovutishga harakat qiladilar. Bundan tashqari o'smirlar yana bo'sh vaqtlarida sport bilan shug'ullanishlari, ijtimoiy tarmoqlarda o'tirishi, badiy adabiyotlar o'qish bilan shug'ullanishlarini ham ko'rsatib o'tganlar.

21-diagramma. Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz. (jinslar kesimida)

Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz degan savol bo'yicha jinslar kesimida tahlil qilinganda, qiz bolalarda 31,2% o'yin kulgi bilan shug'ullanish, o'g'il bolalarda 33,3% sport bilan shug'ullanish degan javob olingan. Bundan shunday xulosa qilish mumkunki, o'gil bolalar agressiyasini sport bilan shug'ullanish jarayonida chiqarib yuboradi, qizlar esa xursandchilik qilish, o'yin kulgi qilish orqali ushbu holatni engib o'tarkanlar.

22-diagramma. Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz. (hududlar kesimida)

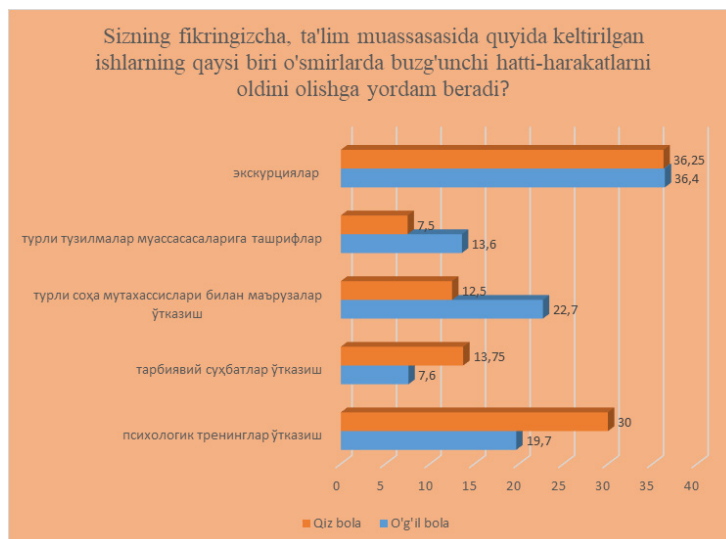
Bo'sh vaqtingizda nima bilan band bo'lasiz degan savol bo'yicha hududlar kesimida tahlil qilinganda, yuqori ko'rsatkich shahar o'smirlari 29,3 % sport bilan, qishloq hududi o'smirlari 40,6% o'yin kulgi bilan deb javob berganlar. Badiy adabiyotlar o'qish, ijtimoiy tarmoqlarda o'tirish bo'yicha ham shahar hududu yuqori natija ko'rsatmoqda. Bundan shunday xulosa qilsak bo'ladi, demak sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish bo'yicha qishloqqa qaraganda shaharda samarali ishlar amalga oshirilmoqda. Qishloq o'smirlari ko'p vaqtlarini samarasiz ishlarga ajratishlari ko'rindi. Internet ishlashining tezligi shaharda yuqori bo'lganligi sababli, yangiliklarga qiziquvchanligi sabab shahar o'smirlarini ijtimoiy tarmoqlarda ko'p o'tirishlari kuzatilmogda.

23-diagramma. Sizning fikringizcha, ta'lim muassasasida quyida keltirilgan ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi?

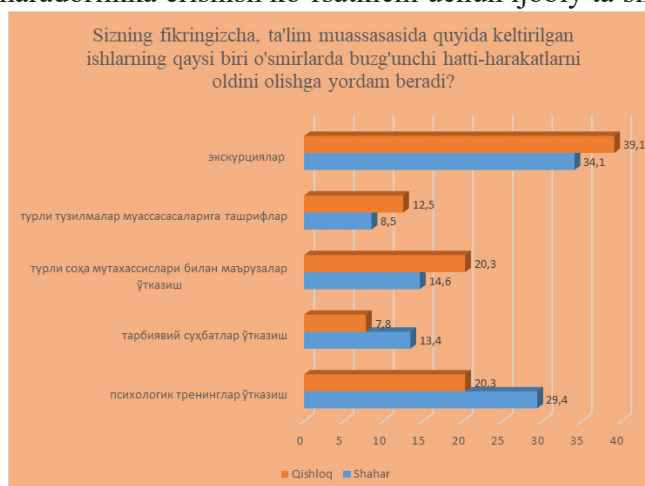
Sizning fikringizcha, ta'lim muassasasida quyida keltirilgan ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi degan savol bo'yicha tahlil natijalariga ko'ra, yuqori ko'rsatkich 36,3% sinaluvchilar ekskursiyalar, 25,3% sinaluvchilar psixologik treninglar deb javob berganlar. Demak, o'smirlarni ko'proq ekskursiyalarga, psixologik treninglarga jalb qilish ularda destruktiv xulqni korreksiya qilishga yordam berarkan. Sababi o'smirlar bunday vaziyatlarda yangi joylarda nizoli holatlardan holi hududlarda, eski voqealarni o'ylamasdan

madaniy xordiq chiqarganda o‘zlarida engillikni his qiladilar. Psixologik treninglar o‘smirlar bilan ishlashda eng ma’qul korreksion ishlar qatoriga kirganligi sababli, o‘smirlar treninglar samaradorligi haqida ma’lumotga ega bo‘lganliklari uchun, o‘quv muassasalarida psixologlar treninglar tashkillaganligi uchun o‘smirlarda psixologik treninglar samaradorligi haqida ma’lumotga egalar. Bundan tashqari rasmiy muloqotdan ko‘ra norasmiy muloqot ularga ijobiy ta’sir ko‘rsatar ekan.

24-diagramma. Sizning fikringizcha, ta'lim muassasasida quyida keltirilgan ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi? (jinslar kesimida)

Sizning fikringizcha, ta'lim muassasasida quyida keltirilgan ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi degan savol bo'yicha jinslar kesimida tahlil qilinganda, o'smirlarni ekskursiyalarni hohlashi qizlarda 36,2%, o'g'il bolalarda 36,4% natija berganlar. Psixologik treningllar o'tkazishni ko'proq qiz bolalar hohlashlarini bildirganlar. Demak , jinslar o'rtasida o'smirlarda ekskursiyaga bo'lgan hohishda tafovut yo'qligi ko'rinmoqda. O'smirlar bilan korreksion ishlarni amalga oshirish jarayonida yuqoridagi fikrlarni hisobga olgan holda ishlash, samaradorlikka erishish ko'rsatkichi uchun ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

25-diagramma. Sizning fikringizcha, ta'lim muassasasida quyida keltirilgan

ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi? (hududlar kesimida)

Sizning fikringizcha, ta'lim muassasida quyida keltirilgan ishlarning qaysi biri o'smirlarda buzg'unchi xatti-harakatlarni oldini olishga yordam beradi degan savol bo'yicha hududlar kesimida tahlil qilinganda o'smirlarni ekskursiyalarni hohlashi qishloq hududida 39,1% shahar hududida 34,1% natija ko'rsatgan. Psixologik treninglar o'tkazish bo'yicha shahar o'smirlari eng yuqori 29,4% ko'rsatkich ko'rsatgan. Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, o'smirlar ko'proq ekskursiya sayohatlar hohlashi, ayniqsa bunga ehtiyoj qishloq o'smirlarida ko'proq kuzatilarkan deb aytish mumkin. Sababi shaharda madaniy hordiq olish uchun qishloqqa nisbatan sharoit yaxshiligi sababli, shahar o'smirlarida ekskursiyaga bo'lgan ehtiyoj past, qishloqda esa yuqori. Shahar o'smirlari psixologiya sohasini yaxshi tushunganliklari uchun psixologik treninglar haqida ijobiy fikr bildirganlar.

Tadqiqotimizning so'ngida ushbu o'kazilgan so'rovnomada berilgan savollarga javoblarning bog'liqlilik jihatlari o'rganildi. Unga ko'ra quyidagicha natija olindi.

O'smirlarda destruktiv xulqqa moyillikni ijtimoiy-psixologik sabablarini o'rganish maqsadida o'tkazilgan metodikalar tahlil natijalariga ko'ra shunday xulosa qilish mumkin. Agressivlik va adovat indeksleri yuqori ko'rsatkichi shahar hududiga to'g'ri kelayotganini inobatga olsak, yashash hududi ham o'smirlarda ushbu xulqni yuzaga kelishiga sabab bo'lishini aytishimiz mumkin. Bundan tashqari ekstrovert tipiga kiruvchi o'smirlarda ham bu xulqqa moyillik ko'proq kuzatililar ekan. O'smirlarda destruktiv xulqni kelib chiqishiga ota-onalar bilan muloqotda ziddiyatlar va qiziqishning yo'qligi sabab bo'lmoqda ekan. Qiziqishning yo'qligi o'g'il bolalarda ko'proq kuzatilsa, ota-onalar bilan muloqotda ziddiyat, do'stlarning salbiy ta'siri shahar qizlarida ko'proq kuzatilarkan, sababi shaharda ota-onalarning ko'p qismi davlat ishi bilan mashg'ul bo'ganligi uchun, natijada ota-ona va farzand o'rtasidagi muloqotning kamligi uchun, ota ona bilan ko'proq ziddiyatli holatlar kuzatilmoqda.

Agar o'smirlar xulqidagi o'zgarishlar vaqtida aniqlanib, ma'lum doiradagi ishlar amalga oshirilmasa, bu mamlakat uchun nohush holatlarni yuzaga keltirishi mumkin. Shunday ekan, bu yo'lda hamma birdek harakat qilishi lozim. Zero davlat kelajagi yoshlar qo'lidadir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1.Mirziyoyev Sh.M."Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi". Toshkent:. O'zbekiston, 2022 y. 22-b.

2.O'zbekiston Respublikasining Oila Kodeksi. Toshkent: Adolat. 1998 y. 48-b.

3.Asadov Yu, Musurmonov. R. O'smirlar deviant xatti-harakatining ijtimoiy – psixologik xususiyatlari. Toshkent : 2011 y. 154-b

4.Atadjanov. M , D.A.Saliyeva. "Hulqi og'shgan bolalar psixologiyasi". Qo'qon. 2020y. 268-b.

5.Белов В.Г, Дмитриев М.Г, Парфенов Ю.А. Практикум по психодиагностики девиантного поведения у трудных подростков.- СПб: ПОНИ, 2009.

6.Берон Р, Ргчарсон Д. Психология человеческий агрессия –М.: Вузовская книга. 147-с.

7. Большой толковый психологический словарь/ Пер. Сангл. – М.: Ребер Артур, АСТ, Вече, 2003. Т. 1 (А-О). – 392 с.

8.Davletshin M.G. taxririda. Yosh psixologiyasi va pedagogik psixologiya. Toshkent. 1974.

9.Фромм. Э. Анатомия человеческой деструктивности. М. 1994. 126-с

10.Игошев К.Э. Опыт социально-психологического анализа личности несовершеннолетних правонарушителей. М.1967, с.67-68.

BO‘LAJAK PSIXOLOGLARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

*Qodirova Dilnoza Murtazoyevna
Psixologiya va sotsiologiya kafedrası o‘qituvchisi*

ANNOTATSIYA: Ta‘lim tizimida psixologlar tayyorlash bo‘yicha kasbiy ta‘lim dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish muammosi dolzarbdir. Ushbu maqolada o‘rta ta‘lim sohasida psixologning kommunikativ kompetentsiyasini shakllantirish va rivojlantirish muammosi ko‘rib chiqiladi, shuningdek, o‘rta maktab o‘quvchilarining psixolog faoliyati to‘g‘risida xabardorlik darajasini aniqlash uchun proyektiv usullarning mazmuni tahlil qilinadi. Psixolog ega bo‘lishi kerak bo‘lgan asosiy, asosiy kompetentsiya sifatida qaraladigan psixologlarning kommunikativ kompetentsiyasining xususiyatlariga urg‘u beriladi. Umumiy ta‘limning federal davlat ta‘lim standartlari zamonaviy psixologning kasbiy vakolatlariga yuqori talablarni qo‘yadi, bu ayniqsa ta‘lim muassasalari uchun muhimdir. Standartda psixologning mehnat funksiyalari, ma‘lumoti va ish tajribasiga qo‘yiladigan talablar aniq ko‘rsatilgan. Standart yuzaga keladigan psixologik muammolar va boshqa kasbiy masalalar bo‘yicha talabalar, o‘qituvchilar va ota-onalarga bevosita maslahat berish kabi sohalarni belgilaydi; zamonaviy psixologik tadqiqotlar sohasidagi o‘quv ishlari; har xil turdagi psixologik yordam haqida ma‘lumot. Shu bilan birga, zamonaviy ta‘lim jarayonining haqiqatlari qarama-qarshiliklar bilan tavsiflanadi. Asosiy qarama-qarshilik shundaki, amaliyotda psixologning faoliyati asosan turli hujjatlarni yuritish, rejalar va hisobotlarni yozish, protokollar, jurnallar va boshqalarni tuzish bilan bog‘liq bo‘lib, kamroq darajada psixologning bevosita o‘zaro ta‘sirini o‘z ichiga oladi. va ishtirokchilar o‘quv jarayoni, ya‘ni uning asosiy mehnat funksiyalarini bajarish. Zamonaviy ta‘lim tizimi kompetensiyaga asoslangan yondashuvga asoslangan bo‘lib, u ta‘limda psixologning kasbiy kompetentsiyalarini shakllantirish, rivojlantirish va aniqlash vazifasini qo‘ygan. O‘rta maktabda psixologning kasbiy faoliyati o‘quvchilarga, ularning maktab sharoitida rivojlanishi uchun psixologik-pedagogik sharoitlarni yaratishga, shuningdek, ijtimoiy-psixologik muammolarni hal qilishga qaratilgan bo‘lishi kerak.

Kalit so‘zlar: kommunikatsiya, oliy ta‘lim, psixolog, pedagogik psixologlar; professional standartlar; kompetentsiya yondashuvi; kommunikativ qobiliyatlar.

SOCIAL-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DEVELOPMENT OF COMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE PSYCHOLOGISTS

*Qodirova Dilnoza Murtazoyevna
Teacher of the Department of Psychology and Sociology*

ABSTRACT: The problem of developing and implementing professional training programs for training psychologists in the educational system is urgent. This article examines the problem of forming and developing the communicative competence of a psychologist in the field of secondary education, as well as analyzes the content of projective methods to determine the level of awareness of psychologists’ activities among secondary school students. Emphasis is placed on the characteristics of the communicative competence of psychologists, which are considered as the main, basic competence that a psychologist should have. The federal state educational standards

of general education set high requirements for the professional competence of a modern psychologist, which is especially important for educational institutions. The standard clearly specifies the requirements for the work functions, education and work experience of a psychologist. The standard defines areas such as direct counseling of students, teachers and parents on emerging psychological problems and other professional issues; educational works in the field of modern psychological research; information about various types of psychological support. At the same time, the realities of the modern educational process are characterized by contradictions. The main contradiction is that the activity of a psychologist in practice is mainly related to keeping various documents, writing plans and reports, compiling protocols, journals, etc., and to a lesser extent it involves direct interaction of the psychologist. and participants in the educational process, that is, performing its main labor functions. The modern education system is based on the competency-based approach, which has the task of forming, developing and determining the professional competencies of psychologists in education. Professional activity of a psychologist in secondary school should be aimed at creating psychological and pedagogical conditions for students to develop in school conditions, as well as solving social and psychological problems.

Key words: communication, higher education, psychologist, pedagogical psychologists; professional standards; competency approach; communication skills.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПСИХОЛОГОВ

*Кадырова Дильноза Муртазоевна
впреподаватель кафедры психологии и социологии*

АННОТАЦИЯ: Актуальна проблема разработки и внедрения профессиональных программ подготовки психологов в систему образования. В данной статье рассматривается проблема формирования и развития коммуникативной компетентности психолога в сфере среднего образования, а также анализируется содержание проективных методов определения уровня информированности о деятельности психологов у учащихся средней школы. Делается акцент на характеристиках коммуникативной компетентности психологов, которые рассматриваются как основные, базовые компетенции, которыми должен обладать психолог. Федеральные государственные образовательные стандарты общего образования предъявляют высокие требования к профессиональной компетентности современного психолога, что особенно важно для образовательных учреждений. В стандарте четко указаны требования к трудовым функциям, образованию и опыту работы психолога. Стандарт определяет такие направления, как непосредственное консультирование учащихся, учителей и родителей по возникающим психологическим проблемам и другим профессиональным вопросам; просветительские работы в области современных психологических исследований; информацию о различных видах психологической поддержки. В то же время реалии современного образовательного процесса характеризуются противоречиями. Основное противоречие заключается в том, что деятельность психолога на практике в основном связана с ведением различных документов, написанием планов и отчетов, составлением протоколов,

журналов и т. д. и в меньшей степени предполагает непосредственное взаимодействие психолога. и участников образовательного процесса, то есть выполняющих его основные трудовые функции. В основе современной системы образования лежит компетентностный подход, перед которым стоит задача формирования, развития и определения профессиональных компетенций психологов образования. Профессиональная деятельность психолога в общеобразовательной школе должна быть направлена на создание психолого-педагогических условий для развития учащихся в условиях школы, а также решение социально-психологических проблем.

Ключевые слова: общение, высшее образование, психолог, педагоги-психологи; профессиональные стандарты; компетентностный подход; навыки коммуникации.

KRISH. Hozirgi kunda bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish dolzarb masalalardan biridir. Bu haqda Respublikamiz ta'lim muassasalarida bo'lajak psixologning kommunikativ kompetentligi uning talabalar jamoasi, ota-onalar, hamkasblar u bilan muloqotga kirishishning samarali mexanizmlarini tadbiq etishning me'yoriy asoslari yaratilgan. Psixologlarning kommunikativ kompetentligini shakllantirish murakkab muammolar qatorida o'ziga xos o'rin tutadi. Ayniqsa ta'limni modernizatsiyalash bilan bog'liq islohotlarning joriy bosqichidakasbiy psixologik faoliyatgamoslashish muammosi yanada yaqqol namoyon bo'lmoqda. Bo'lajak psixologlarni amaliy, psixologik, metodik, tadqiqotchilik turlari bilan bir qatorda psixologning kommunikativ kompetentligini shakllantirish bilan boyib bormoqda. Kasbiy kompetentlik tashxisi kasbiy shakllanishning mohiyatli xarakteristikalariga diagnostik, kommunikativlik, boshqaruv va proektiv o'quvlar guruhlarini kiritish lozim.

Keyingi o'n yilliklar mobaynida bir qator Yevropa, AQSh, Rossiya va bizning mamlakatimizda, oliy ta'lim tizimi tubdan isloh qilina boshlandi. Bunda asosiy e'tibor, talabalarda egallayotgan mutaxassisligi bo'yicha kompetensiya shakllanishi va takomillashuviga qaratilmoqda. Bugungi kunlarda jamiyat uchun butunlay yangi qiyofadagi mutaxassis talab qilinayapti. U faol ijodiy fikrlovchi, izlanuvchan, ilmiy axborotlarni mustaqil ravishda izlab topuvchi va ularni o'z amaliy faoliyatida qo'llovchi mutaxassis bo'lib yetishishi lozim. Olimlarning fikriga ko'ra, oliy ta'limni isloh qilish, yangilash, takomillashtirishda zamon talablariga javob beradigan mutaxassislarni tayyorlashning asosiy yo'llaridan biri kompetensiya nuqtai nazaridan yondoshuv hisoblanadi. Oliy ta'limda o'qish va tarbiyaning bunday uslubini joriy qilish o'z-o'zidan an'anaviy qarashlarni tubdan o'zgartirishni talab qiladi. Bilim, ko'nikma va tajribalar bu borada endi kamlik qilishi ko'zga tashlanmoqda. Hozirgi zamon pedagogika fani va bu borada olib borilayotgan ilmiy izlanishlarga nazar tashlasak, turli soha va mutaxassisliklarga, fan va uslublarga, o'qitish usullari, texnologiyalariga juda ko'p e'tibor qaratilganligini sezamiz. Ammo ana shu pedagogik usullarni tushunish, ularni amaliy faoliyatda qo'llash masalasi eng dolzarb muammolardan biriga aylanganligini ta'kidlash mumkin. Pedagogika fani ham boshqa gumanitar va tabiiy fanlar qatori o'z o'rgamchak ipiga o'ralashib qolgandek tuyuladi. Muammo bu sohadagi pedagogik nazariy bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etishda yaqqol ko'zga tashalanadi. Aniqroq qilib aytadigan bo'lsak, o'qituvchilarda nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish mahoratining yetishmasligi sezilmoqda. Demak, ko'plab o'qituvchilarni, pedagoglarni eskirib qolgan nazariy bilimlar yuki bosib qolyapti. Ularda zamonga xos tub o'zgarishlarga mos kelish, munosib bo'lish

kabi sifatlar yetishmaydi. Huddi shu sifat egasi bo'lish, kompetent pedagog nomini olish masalasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR. Hozirgi davrda psixologiyada inson dunyoqarashi masalalari tubdan ko'rib chiqilmoqda. Insonning ijtimoiy hayotdagi holati o'zgarmocda va o'sib kelayotgan avlod ta'lim-tarbiyasi qayta baholanmoqda, bu esa mazkur jarayonlar sub'ektlarining o'zaro munosabati ham o'zgarishiga olib kelmoqda. Psixolog va tarbiyalanuvchilarning o'zaro munosabatining insonparvarlik aspektlari bugungi kunda I.Kantning har bir insonga o'z maqsadlariga erishish va o'zining boshqalar uchun bir vositaga aylanishiga yo'l qo'ymaslikni ifodalovchi qat'iy majburlamaslik formulasiga asoslanadi. Psixologik muloqotni tashkil etishda faqat psixologik maqsad va vazifalardan kelib chiqish mumkin emas, aslida aynan ular faoliyatning asosida bo'lishi tabiiy. Muloqotning bunday holatida amal qilish xususiyati shunga olib keladiki, psixolog u bilan doim o'z fikri, ya'ni faqat «o'zinigina» talabini bayon qilish orqali muloqotga intiladi. Bolalar bilan muloqotda «o'zinigina» talabini bayon etish orqali emas, balki «bolalardan» fikr olish, ularning qiziqishlari, intilishlarini nazarda tutib, muloqot qurish muhim, shunda bola o'z qiziqish va o'z olami bilan psixologik maqsadlar radiusida bo'ladi.

Muloqot qilishda uchta o'zaro bog'liq kommunikativ, interfaol va pertseptiv komponentlarning birligi sifatida uch tomonlama yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi (G.M.Andreeva, A.A.Bodalev, B.D.Parigin). Bunda muloqotning kommunikativ tomoni o'zida o'quvchilarning axborotni uzatish, o'zaro ta'sir qilish interfaol tashkiliy jihatini, pertseptiv jhati esa, ularning bir-birini idrok etishi hamda shu asosda o'rnatilgan o'zaro tushunish va hissiy aloqani namoyon etadi.

Psixologning kommunikativ qobiliyatlari turli tushunchalar bilan: «psixologik mahorat», «malakaviy tavsif», psixologik ta'lim nazariyasida psixologga kasbiyprofessional asoslangan talablar turli tushunchalar bilan ifodalangan: «psixologik mahorat», «malakaviy tavsif», «shaxsning professiogrammasi», «professional tayyorlik», «kasbiyprofessional kompetentlik» bilan ifodalangan. Umuman olganda, yuqorida sanab o'tilgan, bir hodisani tavsiflovchi psixologik toifalar alohida mazmuniy jihatlariga ega va turli kontekstlarda qo'llaniladi.

«Kommunikativ kompetentlik» tushunchasi bilan yaqin aloqador bo'lgan – «shaxsning kommunikativ yadrosi» tushunchasi mavjud. «Kommunikativ yadro» tushunchasi yaqinda paydo bo'lgan va ilmiy tadqiqot ishlarida zamonaviy psixolog A.A.Bodalev tomonidan birinchi marta qo'llanildi. Shaxsning kommunikativ yadrosi psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqilishi har bir insonda muloqotni yanada muvaffaqiyatli amalga oshirishga imkon beruvchi asos mavjud. Bunday asos har qanday katta yoshli insonlarda, bolalar shaxsida ham mavjud bo'lib, kommunikativ yadrosiga shaxsiy xususiyat va sifatlar kirishi mumkin. Aynan ular oxir-oqibat, muloqot metodi va yo'nalishi boshqa tomondan, psixologning kasbiy kommunikativ kompetentligining past darajasi unga professional sifatida o'zini o'zi amalga oshirishga imkon bermaydi, oqibatda umuman, hayotdan qoniqmaslikni tug'dirishi mumkin. Mazkur umumiy va kasbiy kommunikativ kompetentlikning o'zaro ta'sirini inobatga olib, biz uning namoyon bo'lishining quyidagi mezonlarini aniqladik: birinchi mezon – umumiy kommunikativ qadriyatlar.

Ularga psixolog uchun insonning qadri, muloqot jarayonining qadri, psixolog uchun an'anaviy muloqot shakllarining qadrini kiritdik; ikkinchi mezon – psixologning shaxslararo muloqotni amalga oshirishi umumiy kommunikativ ko'nikmalari sifatida belgilandi. Bu uning yaqin qarindosh insonlar, ishdagi hamkasblar, o'quvchilarning ota-onalari bilan aloqa o'rnatish ko'nikmasi; uchinchi mezon – psixologning umumiy

kommunikativ qadriyatlarni o'zining kasbiy idealiga kiritish darajasi, chunki mazkur qadriyatlarning rivojlanish darajasi kundalik hamda psixologik muloqotda ham katta ahamiyatga ega. Bundan tashqari, ular psixologning bolalar bilan insonparvarlik, fasilitatorlik muloqotining o'ziga xos asosi bo'lib xizmat qiladi, uning asosida o'z mehnatining yetakchi qadriyati sifatida o'quvchiga yo'nalganlik va o'zini o'zi anglash hamda o'zini o'zi, o'quvchi shaxsining o'zgarishlari mos ravishda o'z faoliyati usullarini o'zgartirish ehtiyoji yotadi; psixologda kasbiy kommunikativ malakalar mavjudligi kommunikativ kompetentligi darajasini baholashning to'rtinchi mezoniga aylandi, chunki kasbiy psixologik muloqot uni kundalik muloqotdan farqlovchi qator xususiyatlarga ega.

MUHOKAMA VA NATIJALAR. Kommunikativ kompetensiya – psixologdan to'laonli muloqotchanlikni talab etadi. Har qanday vaziyatda talaba va jamoa a'zolari bilan ijobiy munosabatda bo'lishni taqozo etadi. Ta'limiy mazmundan, vaziyatdan, holatdan kelib chiqib, har qanday psixologning maqsadi auditoriyada "Rivojlantiruvchi muhitni" yaratishdan iborat. Ya'ni:

Kommunikativ kompetensiya. Hamkorlikda ta'lim faoliyatini tashkil etishni bilishi, bag'rikenglik bilan ish yuritishi, ziddiyatli vaziyatlarda o'zini munosib tuta bilishi, guruh jamoasini demokratik boshqarish va o'z-o'zini boshqarish faoliyatida ishtirok etishi, talabalar ijtimoiy faoliyati uchun ko'maklashishi, o'zining ilmiy-metodik faoliyati natijalarini taqdim etishni bilishi va boshqalar.

Psixologik bilimlar:

- ☐ diagnostika;
- ☐ prognostik;
- ☐ loyihalash;
- ☐ konstruktivlik;
- ☐ kommunikativlik;
- ☐ tashkilotchilik;
- ☐ tahlil qilish.

Pedagog o'z ixtisosligi bo'yicha ta'lim va tarbiya ishlari yuzasidan jamiyat oldida mas'uldir. U muntazam ravishda o'z kasbiy tayyorgarligini takomillashtirib borish bilan birgalikda o'qituvchi, muallim, ustoz, tarbiyachi, pedagog huquqiga ega bo'lishi, aniqrog'i, kasbiy kompetensiya egasi bo'lishi lozim. Endilikda o'qituvchi uchun o'zi tanlagan kasb, fan, mutaxassislik borasidagi amaliy va nazariy bilimlarni puxta egallash kamlik qilib qoldi. U har qanday vaziyatda ta'lim-tarbiyani yangi-yangi usul va metodlarini o'z faoliyatida qo'llay olishi, bir so'z bilan aytganda, kompetensiya egasi bo'lishi lozim.

Ta'lim-tarbiya inson kamoloti va millat ravnaqining asosiy sharti va garovidir. Ta'lim-tarbiya jarayonlari davlat nazoratidagi umummilliy masala hisoblanadi. Mamlakatimizda ta'lim, ya'ni o'qitishni tarbiya bilan uyg'unlikda olib boriladi. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi ta'lim jarayonini tubdan yaxshilashni talab qilar ekan, kompetentli pedagoglarni tayyorlashda ham ana shu talablardan kelib chiqqan holda yondashilishi ko'zga tashlanadi. Kompetensiyalik yoki o'ta mahoratlilik, oliy malakali pedagoglarni tayyorlash zamonamizning eng dolzarb masalasiga, aytish joiz bo'lsa, davlat va jamiyatning eng asosiy vazifasiga aylangan. Biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, pedagogik faoliyat jamiyatdagi funksiyalari bo'yicha va kasbiy sifat xususiyatlariga qarab hamda psixologik tamoyillari bo'yicha artist va olimlar tomoniga yaqindir. Pedagog mehnatining xususiyatlari insonni o'qitish va tarbiyalash uchun mo'ljallangan. Yoshlarda insoniy fazilatlarni shakllantirish, mehnat predmeti inson hisoblanishi hamda jamiyatni boshqaruvchi shaxsga bo'lgan ta'siri o'z-o'zidan kompetentlikni talab qiladi. Qadimgi yunon faylasufi Aflotun "Agar kosib yomon usta

bo'lsa, bundan davlat juda katta narsa yo'qotmaydi, faqat xalq yomonroq kiyinadi, xolos. Agar yoshlar tarbiyachisi o'z vazifasini yomon bajarsa, u holda mamlakatda nodon, johil, bilimsiz va ahmoqlar toifasi vujudga keladi" – degan edi.

O'qituvchining asosiy faoliyati komil insonga ta'lim va tarbiya berishdan iborat ekan, ana shu pedagoglarni yetkazib berishda faoliyat yurgizuvchi oliy ta'lim o'qituvchisi zimmasiga yanada og'ir vazifalarni yuklashi aniq. Bu vazifalarni amalga oshiruvchi shaxs, o'qituvchi, pedagoglarni tayyorlashga har tomonlama haqli va munosib bo'lishi va ana shu vakolatga ega bo'lishi lozim. Biz yuqorida ana shunday vakolatga ega bo'lish huquqini pedagogning kasbiy kompetensiyasi deb belgilab oldik. Bu tushuncha albatta, pedagog faoliyatini amalga oshirishi uchun kasbiy mahorati hamda nazariy-amaliy tayyorgarligidir. Pedagogning u yoki bu mutaxassisligi bo'yicha tayyorgarligi malaka tasnifi – kompetensiya egasi bo'lgan pedagog me'yoriy modelida aks etadi. Kvalifikatsiya, malaka tasnifi – bu bir qator talablar yig'indisidan iborat bo'lib, o'qituvchining nazariy va amaliy tajribalari darajasini ko'rsatadi. Umuman olganda, psixologik-pedagogik bilimlar o'quv dasturlarida aniq belgilab qo'yilgan. Psixologik-pedagogik jihatdan o'qituvchining tayyorgarligi metodologik asoslar, pedagogik darajalar, shaxsning ijtimoiy takomillashib borishiga suyanadi. Mohiyatan ta'lim-tarbiya maqsadlari va texnologiyalariga asoslanadi. Pedagogik-psixologik va (maxsus) fanlar bo'yicha bilimlar kasbiy kompetensiya egasi bo'lish uchun yetarli emas, bu bilimlarning ko'pchiligi, xususan, nazariy, amaliy va metodologik bilimlar o'qituvchining intellektual amaliy malaka va mahoratini oshishiga sabab bo'ladi. Pedagogik mahorat keng qamrovli uzluksiz faoliyat bo'lib, shaxs kamoloti uchun xizmat qiladi. Bu tushuncha nazariy bilimlarning bo'lg'usi o'qituvchilar amaliy tayyorgarligi dagi ahamiyatini yanada oshiradi.

Psixologning ta'lim sohasidagi kommunikativ kompetensiyasining quyidagi asosiy xususiyatlarini aniqlagan E. A. Klimovning kontseptsiyasi diqqatga sazovordir: ta'lim faoliyatiga yo'naltirish qobiliyati; tinglash qobiliyati; kommunikativ madaniyat; insonning his-tuyg'ulari va xarakterining namoyon bo'lishini, uning xulq-atvorini kuzatish, uning qobiliyatlari, g'oyalari, ichki dunyosiga e'tibor berish, lekin unga o'ziga xos xususiyatlarni bermaslik; inson har doim yaxshiroq bo'lishi mumkinligiga ishonishga asoslangan yondashuv; hamdardlik; g'ayrioddiy vaziyatlarda chiqish yo'lini topish qobiliyati; o'zini o'zi boshqarishning yuqori darajasi [14].

Kommunikativ kompetensiyani egallashning asosiy manbalari tilda muloqot qilish ko'nikmalarini rivojlantirish, biznes sohasidagi shaxslararo muloqot tajribasi, kundalik va maxsus kommunikativ vaziyatlar; bilim, umumiy eruditsiya va ilmiy usullar bilan muloqot qilish. Ushbu asosda shaxsning kommunikativ kompetensiyasini tashkil etuvchi muloqot va uning ko'nikmalari haqidagi bilimlar majmuasi shakllanadi.

Yuqoridagilarni umumlashtirib, biz kommunikativ kompetensiya psixologning etakchi professional kompetensiyasi ekanligini aniqlaymiz, unga quyidagilar kiradi:

1. nutq qobiliyatining yuqori darajasi, bu odamga muloqot paytida o'zini erkin his qilish va ma'lumotni yo'qotmasdan uzatish imkonini beradi;
2. faol tinglash, fikr bildirish qobiliyati;
3. og'zaki bo'lmagan muloqot tilini tushunish;
4. suhbatdoshni shaxs sifatida to'g'ri baholash va ushbu baholashga qarab optimal muloqot strategiyasini tanlash qobiliyati;
5. vaziyatga mos ravishda o'zini tutish qobiliyati va o'z kommunikativ maqsadlariga erishish uchun uning o'ziga xos xususiyatlaridan foydalanish;
6. suhbatdoshda o'z individualligini ijobiy idrok etish qobiliyati.

Ta'lim muassasasida talabalar psixolog-o'qituvchi faoliyatining o'ziga xos xususiyatlaridan, mos ravishda uning mehnat funktsiyalaridan etarlicha xabardor bo'lib, ularni amalga oshirish shakllangan kommunikativ kompetentsiyani talab qiladi deb taxmin qilinadi. Tadqiqotimizda biz ushbu masala bo'yicha fikr-mulohazalarning mazmunini tahlil qildik: proyektiv texnikadan foydalangan holda

«Agar men (a) psixolog bo'lganimda» maktab o'quvchilarining psixolog faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari to'g'risida xabardorligini aniqlashga harakat qildi.

Kontent tahlili ochiq savollarga javoblarni talab qiladi:

1. Hozirgi o'smirlarning psixologga bormasligini qanday izohlash mumkin?

2. Sizningcha, maktab psixologi qanday bo'lishi va u qanday fazilatlariga ega bo'lishi kerak?

Javoblarning mazmunini tahlil qilish psixologning kommunikativ kompetensiyasi haqidagi g'oyalar dinamikasining umumiy tendentsiyalarini ushbu muammo bilan bog'liq aniq xususiyatlarni aniqlash orqali aniqlash imkonini berdi. Belgilangan mavzuni ochib beradigan ushbu xususiyatlar keltirilgan. 1-jadval

1-savol uchun javob ta'riflarining komponentlari

1-savol uchun javob ta'riflarining komponentlari

So'z/ibora	Takrorlashlar soni	matnlarda takrorlanish chastotasi, %
Muammo	17	29,82
O'smir	10	17,54
Psixolog	9	15,79
Qo'rquv	8	14,04
Tajriba	4	7,02
Cheklov	4	7,02
Yordam	3	5,26
Ishonch	2	3,51

jadval 2

2-savol uchun javob ta'riflarining komponentlari

So'z/ibora	Takrorlashlar soni	matnlarda takrorlanish chastotasi, %
Tushunish	6	25,00
Yaxshilik (mehribonlik, mehribonlik)	3	12,50
Ishonch	3	12,50
Umumiy til	3	12,50
Ochilish	3	12,50
Samimiy (samimiylik)	2	8,33
Yordam (yordam)	2	8,33
Bemor	2	8,33

Eng katta foiz (29,82%, 1-jadvalga qarang) «muammo» so'ziga to'g'ri keladi: odamlar psixologga muammolar bilan murojaat qilishlari odatda qabul qilinadi. Keyinchalik, biz «o'smir» (17,54%) va «psixolog» (15,79%) tushunchalarini ajratamiz. Biz uchun ular muhim rol o'ynamaydi, chunki bu so'zlar savolning o'zida mavjud va «Men o'smir psixologga bormasligiga ishonaman, chunki ...» kabi iboralarning bir qismidir. Ko'pchilik yozganidek, o'smirlar o'zlariga yopiq va psixologga borish ular uchun uyat bo'lib tuyuladi. Shunday qilib, ba'zilar jamiyat, ya'ni do'stlari, oilasi va o'qituvchilarining noroziligi tufayli psixologning kabinetiga borishdan qo'rqishadi, o'smir esa ofisdagi suhbat natijalari ota-onalarga e'lon qilinishidan yoki umuman begona odamlarga ma'lum bo'lishidan qo'rqadi. .

Ikkinchi savolga javob berganda (2-jadvalga qarang), eng katta foiz (25%) «tushunish» so'ziga to'g'ri keladi. Rus tilining izohli lug'atiga ko'ra, «tushunish» insonning «biror narsaning mazmunini, ma'nosini, ma'nosini tushunish, tushunish» qobiliyati sifatida ta'riflanadi. 561]. Psixolog bilan o'zaro munosabatda bo'lgan o'smirlar o'z muammolariga e'tibor va tushunish, shaxsiy idrok va tushunishni kutadilar. Bundan tashqari, respondentlarning ta'kidlashicha, psixolog «mehribon» bo'lishi kerak (12,5%), «ishonch» so'zi ham paydo bo'ladi (12,5%): psixolog ishonchni uyg'otishi va ijobiy insoniy fazilatlarga ega bo'lishi kerak, ular orasida mehribonlik va samimiylik (12,5%) bo'lishi kerak.), va sabr (8.33).

XULOSA VA TAKLIFLAR

Kommunikativ o'zini o'zi takomillashtirish maqsadi aniq, ammo motivlar turlicha bo'lishi mumkin. Insonparvar yo'nalgan psixolog uchun kommunikativ o'zini o'zi takomillashtirish nafaqat o'zi uchun o'zini o'zi yaxshilashda, balki samarali o'zaro munosabatni amalga oshirishning asosiy sharti sifatida kechishi kerak bo'lib, bu bolalarning rivojlanishiga, ularning individualliklari va o'ziga xosliklarini saqlashga yordam beradi. Shuning uchun kommunikativ o'zini o'zi rivojlantirishda amaliy mashg'ulotlar katta ahamiyatga egadir. Bo'lajak psixologlarning kommunikativ kompetentligini rivojlantirish mexanizmlari amaliy yondashuv orqali kasbiy-psixologik faoliyatni tashkil qilishning metodik ta'minotini ishlab chiqishni taqozo qildi. O'quv mashg'ulotini axborot, o'zini o'zi anglash va amaliy kabi uchta blokda qurish maqsadga muvofiq. Oliy psixologiya ta'limining o'ziga xosligini bunday tushunish madaniyat va ta'lim tizimi shaxslaridan, psixologdan o'z kasbiy-mutaxassisligi kompetentligini doimiy namoyon etish talab etilishi an'anaviy ta'lim tizimi mazmun-mohiyatidan izlash manbai bo'lishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. “Psixolog kadrlarni qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini takomillashtirish to'g'risida”gi Vazirlar Mahkamasining qarori (O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami. 2006 yil, 6,7 son, 39-modda, 2011 yil 25 son, 260-modda, 2012 yil 33-34 son, 390-modda.

2. “Oliy ta'lim muassasalari psixolog kadrlarini qayta tayyorlash va ularning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida”. Vazirlar Mahkamasining qarori.

3. Karimov I.A. Barkamol avlod orzusi. Toshkent.1999.

4. Karimov I.A. Barkamol avlod – O'zbekiston taraqqiyotining poydevorini yaratishdan iboratdir. IX sessiyadagi nutqdan.

5. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. –T.: Ma'naviyat, 2008.

6. Rustamov A. “So'z haqida so'z”. -T: 1992.

7. Slastenin V.A. Obiqtaya psixologika. -M.– 2002.

8. Bolotov V.A., Serikov V.V. Kompetentnostnaya model: Ot idei k obrazavatelnoy programroy. Psixologika. 2003. № 3.

9. Bondorevskaya Ye.V., Kulnevich S.V. Psixologika. 2004. № 10.
10. Blinov V.I. Prakticheskaya podgotovka budущих uchiteley: progmatika, prespektivy. Moskva. IOO. MONRF. 200
11. Кодирова, Д. М. (2022). КАТТА ВА КИЧИК ГУРУХЛАРДАГИ ЎҚУВЧИ ШАХСИГА ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ЁНДАШУВНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.
12. Кодирова, Д. М. (2022). КАТТА ВА КИЧИК ГУРУХЛАРДАГИ ЎҚУВЧИ ШАХСИГА ИНДИВИДУАЛ-ПСИХОЛОГИК ЁНДАШУВНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Oriental Art and Culture*, 3(4), 542-547.

**O'QUVCHI YOSHLARDA JINSIY TARBIYANING
PSIXOFIZIOLOGIK ASOSLARI***Saidova Nargiza Ismatulla qizi**Nizomiy nomidagi TDPU Amaliy psixologiya kafedrasi o'qituvchisi***ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОЛОВОГО
ВОСПИТАНИЯ ШКОЛЬНИКОВ***Саидова Наргиза Исмагулла кызы**Преподаватель кафедры практической психологии ТДПУ им. Низами***PSYCHOPHYSIOLOGICAL FOUNDATIONS OF SEX EDUCATION
IN SCHOOLCHILDREN***Nargiza Ismatulla qizi Saidova**Teacher of the Department of Practice Psychology of TDPU named after
Nizomi*

Annotatsiya: Quyida keltirilgan maqolamizda jinsiy tarbiyaning psixofiziologik asoslari hamda yosh o'quvchilarga pedagog kadrlar tomonidan jinsiy tarbiya hamda jinsiy ko'payish va gender farqlash bo'yicha ma'lumotlar berilishi keltirib o'tilgan. Maqolamizni shaffof tarzda yoritishga harakat qildik.

Аннотация: В представленной ниже статье мы попытались открыто разъяснить психофизиологические основы полового воспитания и информирование педагогов студенческой молодежи по вопросам полового воспитания и полового размножения и гендерной дифференциации.

Annotation: In our article presented below, we tried to openly explain the psychophysiological foundations of sex education and the provision of information by pedagogues to young students on sex education and sexual reproduction and gender differentiation

Tayanch so'zlar: jins, jinsiy mayl, sotsializatsiya, gender, intuitiv, frontal, kognitiv, gender-rol, psixiatrlar, fiziologlar.

Jinsiy tarbiya - bu har bir shaxsning qarama-qarshi jins vakillariga nisbatan jamiyat uchun foydali bo'lgan munosabatini ifodalovchi sifatlar hamda shaxsiy munosabatlarni rivojlantirishga qaratilgan jarayon hisoblanadi deb aytsam mubolag'a bo'lmaydi. Jinsiy tarbiya bu nafaqat erkak hamda ayol o'rtasidagi nikoh kabi o'ziga xos munosabatlar, aksincha ularning har qanday boshqa munosabatlari - jamoat hayotida, dam olishda, turli jinsdagi odamlar o'rtasidagi har qanday munosabatlardir majmuasi tushuniladi. Jinsiy tarbiya nafaqat kattalarning axloqiy xulq-atvorini, aksincha jinsiy jihatdan ham to'g'ri tarbiyalanishi kerak bo'lgan bolalarning ham axloqiy xulq-atvorini nazarda tutadi. Jinsiy tarbiya bolaning keyingi rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega hisoblanadi. Jinsiy ta'lim tarbiya berish jarayonida jinsiy yo'l bilan yuqadigan infektsiya kasalliklaridan qochish imkonini berishi haqida gapirmaslik kerak. Afsuski, shu holatga guvohi bo'lyabmizki, barcha ota-onalar hamda ta'lim muassasalari bu masala bo'yicha to'liq ma'lumot yoki umuman ma'lumot bermaydilar. Bu yerda tushunmovchilik va ishonchsizlik paydo bo'ladi degan allanechuk o'y xayollarga borishadi. Ammo, bolaga o'g'il hamda qiz o'rtasidagi farqni tushunishga imkon berish, bolalarning

qayerdan kelganligini hamda agar yaqinlik paytida bola ularni payqasa, otanalar nima qilishlarini tushuntirish juda muhim hisoblanadi deb o'ylayman.

Fikrimcha, jinsiy tarbiyani shunday aniqlash mumkinki, jinsiy tarbiya - bu erkak hamda ayol shaxsini shakllantirish uchun rejalashtirilgan, usullar bilan ta'minlangan chora-tadbirlar tizimi hisoblanadi. Erkak kishi mustaqillik, kuch, faollik, oqilonalik va individual yutuqlarga yo'naltirilganlik bilan ajralib turadi. Ayol esa zaif, passiv hamda birovga qaram, hissiyotga beriluvchan, boshqalarga yo'naltirilgan hamda ifodali sifatleri bilan tavsiflanadi. Jinsiy farqlarni tahlil qilish bilan fanning ko'plab sohalari olimlari shug'ullanishadi: Bular, biologlar, fiziologlar, shifokorlar, psixiatrlar, psixologlar. Shubhasiz, bu ma'lumotlar biz, pedagoglarga tegishli deb hisoblayman. Nima uchun o'qituvchilarga gender farqlar, jinsiy rivojlanish haqida chuqur bilimlar kerak? Avvalo, ular shakllanish va o'z-o'zini tartibga solish bosqichida zarur deb o'ylayman. O'z-o'zini tartibga solish «shaxsda o'zi haqidagi ma'lum bir ma'lumotlarning mavjudligini» nazarda tutadi. O'zi haqidagi bu ma'lumotlarning bir qismi insonning ma'lum bir jinsga mansubligi hamda bir necha jihatdan farq qiluvchi qarama-qarshi jins vakillari mavjudligi haqidagi bilimlar hisoblanadi. Bu so'zlarimiz shuni anglatadiki, gender farqlari haqidagi bilim insonga xatti-harakatlarni hamda o'z-o'zini tartibga solishda katta yordam beradi deb hisoblayman. Inson tanasi, uning tuzilishi hamda bunday tuzilish sabablari haqidagi g'oyalar uning aqliy xususiyatlari, axloqiy fazilatlari hamda boshqalar haqidagi g'oyalar bilan bir qatorda «O'qitish tizimi» ning tarkibiy qismidir. Har bir insonning qobiliyatlari hamda xususiyatlarini bilish insonning o'zini o'zi qadrlashi hamda da'vo qilish darajasini o'zgartiradi, bu har bir shaxsning «men» tizimining psixologik hamda ijtimoiy qulayligini yaratish uchun muhim hisoblanadi. Yuqoridagi keltirilgan barcha qoidalar jinsiy tarbiya inson shaxsini rivojlantirish uchun zarur, degan xulosaga kelish imkonini yaratadi. Chunki, «jinsiy aloqa» nafaqat biologik, fiziologik hamda ijtimoiy tushuncha hisoblanadi. Gender farqlar haqidagi bilimlar (keng ma'noda o'qituvchilarga, tor ma'noda bolalarga) jinsiy tarbiyaning sharti bo'ladi hamda uning mazmunini belgilaydi. Jinsiy tarbiyaning maqsad hamda vazifalari jamiyat manfaatlari bilan to'liq belgilanadi. Shaxsiy hayot sohasida inson jamiyatdan tashqarida, deb taxmin qilish noto'g'ri hisoblanadi. Zero, har bir shaxsning individual darajasidagi xususiyatlari u vakili bo'lgan jamiyatning xususiyatlarini ifodalab beradi. Shu sababli, o'z o'rnini jamoat hayotida topa olmagan har bir kishi oilada hamda shaxsiy hayotda ham o'zini yetarlicha muvaffaqiyatliman deb tasavvur qila olmaydi. Menimcha, jinsiy tarbiyaning maqsadi adekvat ma'noni shakllantirishi kerak.

Gender rol haqida gapirib o'tsak; Gender-rol sotsializatsiyasi umumiy sotsializatsiya jarayonining ajralmas qismi hisoblanib, u uchta komponentni o'z ichiga qamrab oladi:

- 1) ma'lum bir jins vakili sifatida o'zi haqidagi g'oyalarni rivojlantirish,
- 2) gender-rol afzalligi hamda qadriyatlar yo'nalishlarining paydo bo'lishi, shuningdek, ijtimoiylashuv shakllari.
- 3) jinsga mos keladigan xatti-harakatlar.

Jinsiy-rol sotsializatsiyasining yetakchi mexanizmlari umumiy identifikatsiya hamda gender farqlanishini ko'rib chiqishi mumkin. Gender identifikatsiyasi - bu o'zini ma'lum bir jins vakillari bilan identifikatsiya qilish hamda o'zini ma'lum bir jins vakili deb tasniflaydigan hamda tegishli gender roli talablarini boshqaradigan shaxsning xulq-atvori hamda o'zini o'zi anglashining birligida namoyon bo'ladi deb hisoblayman. Jinsiy tabaqalanish degan tushuncha ham mavjud - bu o'zini

qarama-qarshi jins vakillaridan aniqlash, genetik, morfologik hamda fiziologik xususiyatlarning umumiylikida namoyon bo'ladi va ular asosida erkak hamda ayol jinslari ajratiladi. Jinsiy tarbiya mazmuni haqida gapiradigan bo'lsak - bu tarbiyachining bilim hamda o'ziga xos ko'nikmalar tizimi hamda unga vazifalarni hal qilish imkonini yaratadi.

Jinsiy tarbiyaning pedagogik tizimining mohiyati uning barcha tarkibiy qismlarining o'zaro bog'liqligini o'rnatishda, frontal, kichik guruh hamda individual shakllarning ishlashining o'ziga xos bog'liqligida namoyon bo'ladigan usullar hamda shakllardan foydalanishning kombinatsiyasida yotadi deb aytishimiz mumkin. Jinsiy tarbiyaning pedagogik tizimining o'ziga xosligi bu uning ma'lum tarkibiy qismlarining dominant bo'lganligi hisoblanadi. Birinchisi, ijtimoiy ta'lim nazariyasi hisoblanib, unga ko'ra bola jinsni o'zlashtirish jarayonida passiv hisoblanadi. Ikkinchisi, kognitiv-genetik nazariya bo'lib, "bolaning jinsiy rollari haqidagi g'oyalari ijtimoiy mashqlarning passiv mahsuli emas, aksincha bolaning o'z tajribasini faol ravishda tuzilishi natijasida paydo bo'ladi, deb aytishimiz mumkin. Bu funktsiyasida namoyon bo'ladi. Bular, bizningcha, tashkil etishning maqsadi hamda shakllari; bolalarning yosh rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlari hamda o'g'il va qiz bolalarning gender-rol sotsializatsiyasini bilishi; inson faoliyatining bola uchun mavjud bo'lgan tomonlari hamda sohalari to'g'risidagi bilimlar hisoblanadi. Bular odamlarning mehnat faoliyati, ota-onalarning oiladagi vazifalari, ota-onalarning insonning kelib chiqishi jarayonidagi roli hamda o'rni, qiziqishlari va bo'sh vaqti haqida bayon etiladi. Jinsiy tarbiya tamoyillarini bilish: ota-onalar, o'qituvchilar hamda tibbiyot xodimlari tomonidan jinsiy tarbiyaga yagona yondashuv printsipi va jinsiy tarbiya zarurati, uning maqsadlari hamda vositalari, usullari va mazmuni haqidagi qarashlarning umumiylikida namoyon bo'ladi deb aytish joiz deb bilaman.

Jinsiy tarbiyaning pedagogik tizimida tutgan o'rni muhim tarkibiy qism hisoblanib, uni batafsil o'rganmasdan, bolalarning jinsiy rolini ijtimoiylashtirish muammolarini muvaffaqiyatli hal qilish mumkin emas deb bilaman. Jinsiy tarbiya bo'yicha barcha pedagogik ishlar hamda usullarni uchta yo'nalishga bo'lishimiz mumkin. Quyida batafsil ko'rib chiqamiz:

1) jinsiy-rol sotsializatsiyasining kognitiv komponentining diagnostikasi bo'yicha ish;

2) gender-rol xulq-atvorini shakllantirish ustida ishlash; bolalarni tug'ish jarayoni bilan tanishtirishga qaratilgan ishlar;

3) odamlarning oiladagi aloqalari va ularning ijtimoiy va oilaviy rollari haqida g'oyalarni shakllantirish ustida ishlash.

Masalan, gender-rol sotsializatsiyasining kognitiv komponentining diagnostikasi bo'yicha ishlar bolalarning jinsini, uning xususiyatlarini hamda hissiy afzalliklarini, o'yinlar va o'yinchoqlarga bo'lgan qiziqishlarini, adabiy qahramonlarni idrok etishni aniqlash bo'yicha bilim hamda ko'nikmalarini aniqlashga qaratilgan. Keyingi ish yo'nalishi odamlarning oiladagi aloqalari hamda ularning ijtimoiy va oilaviy rollari haqidagi g'oyalarni shakllantirish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. U bolalarni nasl - nasabning ayrim jihatlari, bolaning fiziologik hamda ijtimoiy rivojlanish istiqbollari, ota-onalarning oiladagi vazifalari bilan tanishtirishni o'z ichiga oladi deb aytishimiz mumkin. Gender - rol xulq-atvorini shakllantirish bo'yicha ishlar bolalarni erkaklik hamda ayollik fazilatlarini, turli xil faoliyatdagi erkaklar hamda ayollarning namoyon bo'lishi hamda afzalliklari, ularning oiladagi roli, bilan tanishtirishga qaratilgan hisoblanadi. Shuningdek, bolalarda go'zallik, mehr - oqibat tushunchalariga bo'lgan munosabatni rivojlantirish hamda guruhda qizlar va o'g'il

bolalar o'rtasida bu munosabatlarni shakllantirish. Bu yo'nalish bolalarda u yoki bu jinsga ko'proq bog'liq bo'lgan ma'lum tuyg'ularning namoyon bo'lishi hamda boshdan kechirishi uchun sharoit yaratish bilan bog'liq; masalan, o'g'il bolalarda jasorat, jasorat; g'amxo'rlik, hamdardlik, mehrbu - qizlarda. Jinsiy tarbiyaning mazmuni - bu ayol hamda erkakning sog'lom va yaxlit shaxsiyatini tarbiyalaydigan barcha narsa, ular o'zlarining fiziologik hamda psixologik xususiyatlarini yetarli darajada anglab, his qila oladilar. Jamiyatda mavjud bo'lgan ijtimoiy hamda axloqiy me'yorlarga muvofiq bir xil hamda qarama-qarshi jinsdagi odamlar bilan maqbul munosabatlarni o'rnatish ma'lum bir ma'noda yaxshi ma'noni kasb etadi. Ushbu jarayonning ko'p jihatlari psixoseksual farqlashning umumiy muammolari hamda jinsi, yoshi xususiyatlarini taqdim etish jarayonida ko'rib chiqiladi desak mubolag'a bo'lmaydi.

Qolaversa, o'smirlarning jinsiy manfaatlarini etiborsiz qoldirish, bu ularning keksa avlod vakillari bilan tarqoqlik hamda tushunmovchilik sabablaridan biri hisoblanadi. O'smirlarning qiziquvchanligining yana bir tomoni tabiiy hodisa hisoblanib, u bolalar tanasida sodir bo'layotgan ko'plab o'zgarishlar bilan bog'liq deb aytishimiz mumkin. Bunda ularning har biri unga nima, qanday va nima uchun sodir bo'layotganini bilishni xohlaydilar. Keyin uning qiziqishi qarama-qarshi jinsga o'tadi hamda dastlab u jinsiy orientatsiyadan mahrum bo'lishadi. Hamda «bu haqidagi» savollar tabiatan juda mavhum hisoblanadi, chunki savol beruvchining aqli pokdir. Yana bir narsa shundaki, biz kattalarda shunday holat kuzatiladiki, jinsiy tarbiya haqida gap ketganda to'satdan qizarib ketamiz. «Hali erta, katta bo'lasiz, bilib olasiz»- deb no'to'g'ri tushunchalarni keltiramiz. Shunday qilib, biz beixtiyor «tuzoq» qo'yib, o'spirinda jinsiy aloqada u o'zining voyaga yetganligini isbotlay oladi degan fikrni kuchaytiramiz. Kim 13-16 yoshda imkon qadar tezroq katta bo'lishni xohlamaydi to'g'rimi!? Bizning muqaddas munosabatimiz intim hayotga qiziqish uyg'otadi hamda hech qanday huquqiy ma'lumot keltirilmagan. Ammo agar biz, bolalarning savollariga javob berishga qaror qilsak, javob berishda biz esda tutishimiz kerak bo'lgan tushunchalar mavjud: biz faqat haqiqatni aytishimiz kerak deb hisoblayman, aks holda biz ertami-kechmi o'z versiyamizni boshqasiga o'zgartirishimizga to'g'ri keladi (yoki bola undan nimanidir o'rganadi) ya'ni tashqarida. Shunda, ehtimol, u bizning unga nisbatan samimiy emasligimiz haqida fikrga ega bo'ladi hamda bu holatda u bizdan boshqa bunday narsalarni so'rashi dargumon deb o'ylayman; lekin agar bola bunday savollarni bermasa, bu bunday narsalar uni qiziqitirmaydi degani emas, ehtimol u allaqachon boshqalardan yetarli ma'lumot olgan, keyin bu mavzuda gapirish uchun sabab topishingiz kerak bo'ladi. Shunday qilib, biz bolalarimizni yomon ta'sirlardan himoya qila olamiz. Jinsiy aloqa natijasida bolalar tug'ilishi hammaga ma'lum jarayon hisoblanadi. Bola tug'ilgandan keyin har biro ta ona zimmasida yangi mas'uliyat va birinchi navbatda, ularni tarbiyalash zarurati paydo bo'ladi. Ta'limning eng muhim, bosqichi jinsiy tarbiya bo'lib qoladi. Bu yerda biz bolalarga zarar keltirmaydigan hamda bizda «jinsiy aloqa iflos narsa» degan yetakchi formulaga ega bo'lmagan yondashuvni topishimiz kerak. Bolani jinsiy aloqaga tabiiy hamda tushunarli munosabatda bo'lishga o'rgatish kerak deb hisoblayman. Ammo o'smirlik yoki o'spirinlik davrida bolaning shaxsiy hayotiga aralashish uchun jinsiy aloqaga ijobiy munosabatda bo'lmaslik lozim. Yaxshi jinsiy tarbiya hamda jinsiy aloqa haqida qayg'urmaslik, farzandlarimizning iffatini hurmat qilish, ularning savollariga javob berish hamda ularga jinsiy aloqa mavzusini yoqimli, qiziqarli, tabiiy hamda o'ta shaxsiy, tarzda tushuntirib borishimiz lozim. O'smirlik

davrida bolalarga hayz ko'rishga o'xshash oddiy hodisalar haqida o'rgatish kerak. Hech narsani yashirmasdan, bu jarayonlarning tabiiy ekanligini tushuntirib, hamma narsa haqida gapirish lozim deb o'ylayman. Bolani tushunishidan oldin unga jinsiy bilim berish darkor (masalan, bolalar qanaqa qilib paydo bo'lganini va jinsiy aloqa nima ekanligini tushuntirish) -nima ekanligini bilishi lozim. Agar bolalar maslahat so'rab kattalarga murojaat qilsalar, bu ular bizga ishonishlarini hamda ular bilan jiddiy gaplashishimizga ishonch bildirishganini ifoda etadi. Ammo, agar biz to'satdan farzandimizga biror narsa bo'lganini his qilsak, ular bilan ochiqchasiga gaplashishimiz kerak bo'ladi. Hech qanday holatda ularni aslo qoralamasligimiz lozim. Chunki, psixikasiga yomon ta'sir qilishi mumkin. Agar siz bunday vaziyatda o'zingizni to'g'ri tutsangiz, bolalar hayotda mutlaqo tajribaga ega bo'lmasalar ham, hamma narsani tushunishadi. Oddiy jinsiy hayotga ega bo'lgan ota-onalar o'z farzandlariga yaxshi maslahatchi bo'lishlari mumkin, lekin bizning jamiyatimizda bunday ota-onalar kamdan – kam uchraydi, shuning uchun jinsiy aloqada bir qancha qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu jarayonlarni yashirishning foydasi yo'q (chunki tabiatan insonga xos fiziologik jarayon) hamda o'zini tutish yoki ma'ruza qilish yomon ta'lim usuli hisoblanadi. Agar biz o'z his-tuyg'ularimizni halol ifoda eta olsak, yuqori samaradorlikga erishamiz. Biz yaxshi tushunishimiz kerak bo'lgan bu mavzu murakkab hamda noaniq hisoblanadi. Tabiiyki, bu borada ko'plab yondashuvlar, keng ko'lamlilik fikrlar mavjud. Jinsiy ta'lim tufayli pedagogik yuk aslo ko'paymaydi, chunki uning asosiy qismini boshqa fanlarda ham yoritish mumkin.

Rivojlanishning turli darajalari hamda shaxsning psixologik profilini hisobga olish kerak.

O'qituvchi tomonidan bolalarga kerakli umumiy ma'lumotlarni uzatish professionallik bilan ajralib turishi lozim. Maktabgacha ta'lim muassasalarida ham jinsiy tarbiya umuman amalga oshirilmaydi, faqat ba'zi o'qituvchilar o'g'il hamda qizlarga differentsial yondashuvni intuitiv ravishda amalga oshiradilar, o'g'il bolalarning qizlarga yordam berish hamda ularga yon berish, ularni xafa qilmaslik, ularni himoya qilish majburiyatlariga e'tibor berishadi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash joizki, o'qituvchi oldida har doim qiyin vazifa turadi. O'g'il bolalar hamda qizlar o'rtasidagi do'stlikni rivojlantirish va shu bilan birga jinsiy farqlash jarayoniga to'sqinlik qilmaslik yo'llarini topish har doim muhim ahamiyat kasb etib kelinmoqda.

Xulosa o'rnida shuni aytib o'tishimiz mumkinki, yoshlar o'zlarida paydo bo'lib boradigan harxil fiziologik mayllarni hamisha ham jilovlab olmaydi. Qarama-qarshi jinsdagi o'z tengqurlari oldida o'zlarini noqulay his qilishadi. Shu davrda yoshlar o'zlarini qiziqtiradigan mashg'ulotlar bilan band bo'lsalar jins masalalariga odatdan tashqari qiziqish paydo bo'lmaydi deb aytib o'tishimiz joiz deb hisoblayman.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. G'.B.Shoumarov Oila psixologiyasi Sharq. 2010 – yil 296 bet
2. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2018.-С.56-63.
3. Гребенников И.В. Основы семейной жизни.- М.: Просвещение, 2011.-С. 89-95.
4. Каган В.Е. Половое воспитание и психогигиена пола у детей. / В.Е. Каган, Д.Н Исаев. - Л.: Медицина, 2019.- С.15-20.
5. Добрович А.Б. Беседы о половом воспитании. - М.: Знание, 2019.- С. 45-52.
6. Орлов Ю.М. Половое развитие и воспитание. - М.: Просвещение, 2008. С.18-21. 27.

FAZOVIIY INTELLEKT DARAJASINING O'QUVCHILAR MODELLASHTIRISH QOBILIYATINI SHAKLLANTIRISHDAGI ROLINI PSIXODIAGNOSTIK ASOSLASH

Samarova Shoxista Rabi'djanovna,

*Chirchiq davlat pedagogika universiteti Pedagogika fakulteti "Psixologiya" kafedrası
dotsenti psixologiya fanlar nomzodi*

Annotatsiya. Maqolada o'quvchilarning fazoviy intellekt darajasi bilan modellashtirish qobiliyati o'rtasidagi munosabatni psixodiagnostik jihatdan asoslash masalasi chizmachilik va texnologiya ta'limi kontekstida yoritiladi. Tadqiqotning maqsadi fazoviy ko'nikmalarni o'lchash, model yaratish natijasini mustaqil baholash hamda ular o'rtasidagi bog'lanishni tekshirishga mo'ljallangan diagnostik yondashuvni ishlab chiqishdan iborat. Maqsadli adabiyotlar tahlili, tushunchalarni operatsionallashtirish va diagnostik topshiriqlarni loyihalash metodlaridan foydalanildi. Tahlil natijasida mental rotatsiya, fazoviy vizualizatsiya va fazoviy orientatsiyani alohida ko'rsatkichlar orqali baholash, ularni modellashtirish mahsulotining sifat mezonlari bilan qiyoslash zarurati asoslandi. Fazoviy ko'nikmalar diagnostikasi uchun matritsa, modellashtirish natijasini baholash uchun besh mezonli rubrika hamda keyingi empirik tekshiruv protokoli taklif etildi. Fazoviy intellektning roli o'zgarish qobiliyat darajasi sifatida emas, balki o'quvchining modellashtirishdagi qiyinchiliklarini tushuntirishi mumkin bo'lgan va ta'lim jarayonida rivojlantiriladigan kognitiv omil sifatida talqin qilindi. Ish nazariy-tahliliy va metodologik xususiyatga ega; birlamchi empirik ma'lumotlar yig'ilmagan, taklif etilgan diagnostik tizimning samaradorligi hali tajribada tekshirilmagan.

Kalit so'zlar: fazoviy intellekt, modellashtirish qobiliyati, psixodiagnostika, mental rotatsiya, fazoviy vizualizatsiya, fazoviy orientatsiya, konstrukt validligi, diagnostik profil, chizmachilik ta'limi.

Chizmachilik va texnologiya ta'limida modellashtirishni o'quvchining tayyor shaklni takrorlashi bilan cheklash yetarli emas. Ushbu maqolada modellashtirish obyektning muhim xususiyatlarini ajratish, uning tasvirlari o'rtasidagi munosabatni anglash, konstruksiyani yaratish va hosil bo'lgan modelni dastlabki talablar bilan tekshirishni birlashtiruvchi faoliyat sifatida qaraladi. Masalan, detalning tekislikdagi ko'rinishlarini uch o'lchamli tuzilma bilan muvofiqlashtirishda faqat chiziqlarni ko'chirish emas, balki ko'rinmayotgan qismlar va o'zaro joylashuvni tasavvur qilish ham talab etiladi.

Fazoviy qobiliyatning ta'limiy ahamiyati uzoq muddatli tadqiqotlarda ham ko'rsatilgan. J. Wai, D. Lubinski va C. P. Benbow fazoviy ko'rsatkichlarning tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika yo'nalishlaridagi keyingi ta'limiy hamda kasbiy natijalar bilan bog'liqligini aniqlagan [12]. Biroq bunday bog'liqlikni muayyan chizmachilik topshirig'ini bajarishning yagona sababi sifatida talqin qilish mumkin emas. Ushbu maqolada fan bo'yicha tayyorgarlik, amaliy tajriba va o'qitish sharoitlari ham hisobga olinadigan yondashuv qabul qilinadi.

"Fazoviy intellekt" atamasi ishda fazoviy axborotni idrok etish va uning ustida aqliy amallar bajarishga xizmat qiluvchi qobiliyatlar majmuasining umumlashtiruvchi nomi sifatida ishlatiladi. U umumiy intellekt koeffitsiyenti bilan aynanlashtirilmaydi. N. S. Newcombe va T. F. Shipley taklif etgan tasnif obyektning ichki xususiyatlari bilan obyektlararo munosabatlarni, shuningdek, statik tasvirlash bilan dinamik o'zgartirishni farqlash imkonini beradi [5; 10]. Shundan kelib chiqib, fazoviy faoliyatni bitta topshiriq yoki yagona test balli bilan to'liq tavsiflash ishning boshlang'ich farazi sifatida qabul qilinmaydi.

Psixodiagnostik jihatdan asosiy muammo fazoviy qobiliyat bilan modellashtirish natijasini bir-biridan mustaqil o'lchashdir. Agar bir xil chizma topshirig'i ham fazoviy intellekt testi, ham modellashtirish qobiliyatining asosiy mezon bo'lsa, ular orasidagi bog'lanish qisman o'lchovlarning takrorlanishidan kelib chiqishi mumkin. Shu sababli bu

ishda kognitiv test ko'rsatkichi, amaliy faoliyat mahsuloti va topshiriqni bajarish jarayoni alohida ma'lumot manbalari sifatida loyihalashtiriladi.

Tadqiqotning maqsadi fazoviy intellekt darajasining o'quvchilarda modellashtirish qobiliyatini shakllantirishdagi rolini ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilish va mazkur munosabatni tekshirishga mo'ljallangan psixodiagnostik tizimni taklif etishdan iborat. Asosiy tadqiqot savoli quyidagicha belgilandi: fazoviy ko'nikmalar profili o'quvchining model yaratishdagi muvaffaqiyati va qiyinchiliklarini qanday tushuntirishi mumkin hamda bu tushuntirishni ishonchli tekshirish uchun qanday dalillar zarur?

Ishning metodologik hissasi fazoviy test natijasini pedagogik xulosa bilan bevosita tenglashtirish o'rniga "kognitiv ko'rsatkich — amaliy mahsulot — yordamga munosabat — mustaqil transfer" bog'lanishini tekshirishga yo'naltirilgan tizimni taklif etishdan iborat. Bu yerda transfer o'zlashtirilgan amalni ilgari bajarilmagan modellashtirish vazifasiga ko'chirishni anglatadi. Mazkur tizim konseptual taklif bo'lib, uning amaliy ustunligi to'g'risidagi xulosa keyingi empirik dalillarga bog'liq.

2. MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqot nazariy-tahliliy va metodologik dizaynda bajarildi. Manbalar ilmiy nashriyotlar sahifalari, PubMed bibliografik yozuvlari, universitetlarning ochiq repozitoriylari va testlash tashkilotlarining hujjatlari orqali maqsadli tanlandi. Qidiruvda fazoviy qobiliyatni baholash, mental rotatsiya, fazoviy fikrlash vositalari, uch o'lchamli modellashtirish va ortogonal chizmachilikka oid atamalar qo'llandi. Manbani kiritishda uning mavzuga bevosita aloqadorligi, bibliografik aniqligi hamda metod yoki natijani tekshirishga yetarli ochiq ma'lumot mavjudligi hisobga olindi. Mazkur tanlov tizimli sharh yoki barcha mavjud tadqiqotlarni qamrab oluvchi meta-tahlil sifatida taqdim etilmaydi.

Asosiy tahlil birligi sifatida tadqiqotning yosh guruhi, o'lchangan fazoviy komponent, foydalanilgan vosita, amaliy natija va xulosaning qo'llanish chegarasi olindi. Faqat annotatsiyasi ochiq bo'lgan maqolalar bo'yicha xulosalar shu annotatsiyada bayon etilgan ma'lumotlar bilan cheklandi. Adabiyotlardagi empirik natijalar ushbu maqolaning o'z tanlanmasiga tegishli natijalar sifatida ko'rsatilmaydi. Tadqiqot doirasi umumiy o'rta ta'limdagi grafik-konstruktiv va predmetli modellashtirish bilan chegaralanadi; barcha matematik yoki ijtimoiy modellarni yaratish jarayoniga umumlashtirilmaydi.

2.2. Asosiy tushunchalarni operatsionallashtirish

Fazoviy ko'nikmalarni o'lchash uchun uch komponentli profil tanlandi: mental rotatsiya — obyektни xayolan aylantirish; fazoviy vizualizatsiya — shaklni bir necha bosqichda o'zgartirish natijasini tasavvur qilish; fazoviy orientatsiya — kuzatuv nuqtasi va yo'nalishlar o'zgarganda fazoviy munosabatlarni aniqlash. Bunday ajratish A. Ramful, T. Lowrie va T. Logan ishlab chiqqan Spatial Reasoning Instrument tuzilmasiga mos keladi [6]. Bu uch komponent butun fazoviy intellektning yagona va yakuniy tasnifi deb qaralmaydi; ular maqoladagi amaliy vazifalar uchun tanlangan o'lchov yo'nalishlaridir.

Modellashtirish qobiliyati topshiriq shartini tahlil qilish, berilgan tasvirlar asosida model qurish, qismlar o'rtasidagi bog'lanishni saqlash, modelni o'zgartirilgan shartga moslashtirish va uning to'g'riligini tekshirish orqali tavsiflanadi. Asosiy natija ko'rsatkichi sifatida o'quvchining mustaqil yaratgan mahsuloti bahosi olinishi taklif etiladi. Bajarish vaqti, qo'shimcha urinishlar va yordamga ehtiyoj esa alohida jarayon ko'rsatkichlari sifatida qayd etiladi. Shunday qilib, tez ishlashning o'zi model sifatining yuqoriligiga tenglashtirilmaydi.

SRI 11–13 yoshli o'quvchilar uchun ishlab chiqilgan; uni boshqa yosh guruhiga yoki o'zbek tilidagi ta'lim muhitiga o'zgartirishsiz ko'chirish ushbu ishda tavsiya etilmaydi [6]. Xalqaro test komissiyasi yondashuviga muvofiq, moslashtirishda yo'riqnomaning mazmuniy tengligi, tasvir va belgilar tushunarligi, madaniy jihatdan begona kontekstlar hamda topshiriqning dastlabki konstruktga mosligi tekshirilishi lozim [4]. Loyiha doirasida bu jarayon ekspert bahosi, o'quvchilar bilan yo'riqnoma tushunarligini aniqlovchi suhbat va pilot sinov orqali tashkil etilishi nazarda tutiladi.

Psixometrik tekshiruvda topshiriqlar murakkabligi, javoblar taqsimoti, har bir subshkalaning ichki izchilligi va zarur bo'lsa takroriy o'lchashdagi barqarorligi alohida

baholanadi. Tanlanma hajmi yetarli bo'lgandagina omilli tahlil orqali uch komponentning ajralishi tekshiriladi. Ichki izchillik yuqori chiqishining o'zi testning aynan kerakli qobiliyatni o'lchashini isbotlamaydi; ball talqinini asoslash uchun topshiriq mazmuni, bajarish jarayoni va tashqi mezon bilan munosabat ham tekshirilishi kerak [1; 9]. Ishonchlilikning aniq qiymatlari bu maqolada hisoblanmagan.

Modellashtirish mahsulotlarini fazoviy test ballarini bilmaydigan ikki baholovchi tekshirishi taklif etiladi. Ular avval namunaviy ishlar asosida rubrika mazmunini bir xil tushunishga keladi, so'ng mustaqil baholaydi. Har bir mezon uchun vaznli katta, yig'indi ball interval o'lchov sifatida talqin etilishi asoslanganda esa sinf ichidagi korrelatsiya koeffitsiyenti (ICC) kabi kelishuv ko'rsatkichlari tanlanishi mumkin. Hisobotda tanlangan ko'rsatkichning turi va ishonch oralig'i berilishi rejalashtiriladi. Baholovchilararo kelishuv bilan topshiriqlararo umumlashtirish bir xil xususiyat emasligi hisobga olinadi [1].

2.4. Keyingi empirik tekshiruv protokoli

Taklif etilayotgan protokolning boshlang'ich bosqichida fazoviy profil, modellashtirishning dastlabki sifati, yosh, geometrik bilim va raqamli vositalardan foydalanish tajribasi qayd etiladi. Asosiy amaliy topshiriq sifatida old, ust va yon ko'rinishlari hamda o'lchamlari berilgan sodda detalning modelini yaratish taklif qilinadi. Topshiriq oldindan ekspertlar tomonidan tekshirilib, yagona yechim talab qilinsa, tasvirlar yetarli va o'zaro muvofiq ekanligi tasdiqlanishi kerak. Bir nechta yechim mumkin bo'lgan vazifalarda esa qabul qilinadigan yechimlar mezoni baholashdan oldin belgilanadi.

Mustaqil bajarishdan keyin o'quvchiga alohida, mazmunan tenglashtirilgan mashqda uch xil yordam ketma-ket berilishi mumkin: yo'naltiruvchi savol; muhim qismlarni ajratuvchi ko'rsatma; amalning bir bosqichini namoyish etish. So'ng yordam ko'rsatilmaydigan yangi topshiriq bajariladi. Yordamli bosqich ballari standart fazoviy test ballariga qo'shilmaydi. Ular o'quvchining ko'makdan qanday foydalanishini tavsiflaydigan tadqiqot ma'lumoti sifatida saqlanadi; yordamdan keyingi o'sishning o'zi barqaror rivojlanish isboti bo'lmaydi.

Shakllantirish samaradorligini tekshirish uchun diagnostik profilga moslashtirilgan mashg'ulotlar bilan mazmuni va davomiyligi teng, ammo individual moslashtirishsiz tashkil etilgan faol taqqoslash sharti qiyoslanishi taklif etiladi. Har bir shartga bir nechta sinfni kiritish va imkon bo'lsa sinflarni tasodifiy taqsimlash rejalashtiriladi. Yakuniy baholashda o'rgatilgan mashqlarni takrorlash bilan cheklanmay, yangi model yaratish vazifasi va kechiktirilgan tekshiruv qo'llanadi. Tanlanma hajmi oldindan quvvat tahlili orqali, sinflar ichidagi o'xshashlik va kuzatuvdan chiqish ehtimoli hisobga olinib belgilanadi.

Tahlilning asosiy vazifasi boshlang'ich fazoviy ko'rsatkichlar keyingi modellashtirish sifatini dastlabki amaliy tayyorgarlikdan tashqari qay darajada tushuntirishini aniqlashdir. Uch fazoviy komponent alohida bashorat qiluvchi o'zgaruvchi sifatida olinadi. Ularni umumiy indeksga birlashtirish faqat o'lchov tuzilmasi bunga asos bergandagina ko'rib chiqiladi. Natijalar korrelatsiya va regressiya koeffitsiyentlari, ishonch oraliklari hamda amaliy jihatdan ahamiyatli o'zgarishlar orqali ifodalanishi rejalashtiriladi. Guruhlar ichidagi o'sishni alohida sinash o'rniga guruhlar o'rtasidagi o'zgarish farqi tekshiriladi. Ushbu tahlillar hali amalga oshirilmagan.

Protokol voyaga yetmagan ishtirokchilarning yoshiga mos tushuntirilgan roziligi, ota-onaga yoki qonuniy vakil roziligi, ta'lim muassasasi ruxsati va tegishli etik ko'rib chiqish tartibini nazarda tutadi. Shaxsiy ma'lumotlar kodlanadi, ishtirok etmaslik yoki tadqiqotdan chiqish o'quv bahosiga ta'sir qilmaydi. Natijalarni "qobiliyatli" va "qobiliyatsiz" degan doimiy yorliqlarga aylantirish o'rniga, ayni topshiriqdagi kuchli jihatlar va yordam ehtiyoji tavsiflanadi.

XULOSA. Fazoviy intellekt darajasining o'quvchilarda modellashtirish qobiliyatini shakllantirishdagi rolini psixodiagnostik asoslash fazoviy test ballari aniqlash bilangina tugamaydi. Buning uchun mental rotatsiya, fazoviy vizualizatsiya va fazoviy orientatsiya ko'rsatkichlari modellashtirishning mustaqil baholangan natijasi bilan qiyoslanishi, dastlabki bilim va tajriba hisobga olinishi hamda vaqt davomida yuz beradigan o'zgarish tekshirilishi zarur.

Maqolada taklif etilgan diagnostik matritsa, besh mezonli rubrika va empirik protokol fazoviy ko'nikmalarni amaliy faoliyat bilan bog'lab o'rganish uchun metodologik asos yaratadi. Tahlilning bosh xulosasi shuki, fazoviy intellekt modellashtirishning yagona va o'zgarmas sharti emas, balki ta'limiy sharoitlar bilan o'zaro aloqada namoyon bo'ladigan kognitiv omil sifatida tekshirilishi lozim. Taklif etilgan tizimning amaliy qiymati o'quvchiga yorliq qo'yishda emas, uning qaysi amalni mustaqil bajara olishi, qayerda ko'makka muhtojligi va bu ko'mak yangi vazifaga ko'chishini aniqlashda namoyon bo'lishi kutiladi. Mazkur kutilma mahalliy empirik tadqiqot orqali tasdiqlanishi yoki qayta ko'rib chiqilishi kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. American Educational Research Association; American Psychological Association; National Council on Measurement in Education. Standards for Educational and Psychological Testing. — Washington, DC: American Educational Research Association, 2014.
2. Frick A., Pichelmann S. Measuring Spatial Abilities in Children: A Comparison of Mental-Rotation and Perspective-Taking Tasks // *Journal of Intelligence*. — 2023. — Vol. 11, No. 8. — Article 165. — DOI: 10.3390/jintelligence11080165.
3. Hegarty M., Waller D. A dissociation between mental rotation and perspective-taking spatial abilities // *Intelligence*. — 2004. — Vol. 32, No. 2. — P. 175–191. — DOI: 10.1016/j.intell.2003.12.001.
4. International Test Commission. The ITC Guidelines for Translating and Adapting Tests. — 2nd ed. — Version 2.4. — International Test Commission, 2017.
5. Newcombe N. S., Shipley T. F. Thinking About Spatial Thinking: New Typology, New Assessments // *Studying Visual and Spatial Reasoning for Design Creativity* / Ed. J. S. Gero. — Dordrecht: Springer, 2015. — P. 179–192. — DOI: 10.1007/978-94-017-9297-4_10.
6. Ramful A., Lowrie T., Logan T. Measurement of Spatial Ability: Construction and Validation of the Spatial Reasoning Instrument for Middle School Students // *Journal of Psychoeducational Assessment*. — 2017. — Vol. 35, No. 7. — P. 709–727. — DOI: 10.1177/0734282916659207.
7. Šafhalter A., Glodež S., Šorgo A., Ploj Vrtič M. Development of spatial thinking abilities in engineering 3D modeling course aimed at lower secondary students // *International Journal of Technology and Design Education*. — 2022. — Vol. 32. — P. 167–184. — DOI: 10.1007/s10798-020-09597-8.
8. Samsudin K., Rafi A., Hanif A. S. Training in Mental Rotation and Spatial Visualization and Its Impact on Orthographic Drawing Performance // *Educational Technology & Society*. — 2011. — Vol. 14, No. 1. — P. 179–186. — DOI: 10.30191/ETS.201101_14(1).0016.
9. Uttal D. H., McKee K., Simms N., Hegarty M., Newcombe N. S. How Can We Best Assess Spatial Skills? Practical and Conceptual Challenges // *Journal of Intelligence*. — 2024. — Vol. 12, No. 1. — Article 8. — DOI: 10.3390/jintelligence12010008.
10. Uttal D. H., Meadow N. G., Tipton E., Hand L. L., Alden A. R., Warren C., Newcombe N. S. The malleability of spatial skills: A meta-analysis of training studies // *Psychological Bulletin*. — 2013. — Vol. 139, No. 2. — P. 352–402. — DOI: 10.1037/a0028446.
11. Vandenberg S. G., Kuse A. R. Mental rotations, a group test of three-dimensional spatial visualization // *Perceptual and Motor Skills*. — 1978. — Vol. 47, No. 2. — P. 599–604. — DOI: 10.2466/pms.1978.47.2.599.
12. Wai J., Lubinski D., Benbow C. P. Spatial ability for STEM domains: Aligning over 50 years of cumulative psychological knowledge solidifies its importance // *Journal of Educational Psychology*. — 2009. — Vol. 101, No. 4. — P. 817–835. — DOI: 10.1037/a0016127.

ТАЪЛИМ СИФАТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ИНСОН КАПИТАЛИНИНГ ЎРНИ

Самарова Шохиста Рабиджановна

Чирчиқ давлат педагогика университети Педагогика факультети
“Психология” кафедраси доценти психология фанлар номзоди,

Мирзаева Мавлуда Акромовна

Чирчиқ давлат педагогика университети, Туризм факультети Хорижий тил
ва адабиёти (инглиз тили) таълим йўналиши 2 босқич магистри.

Хусанов Абдуллоҳ Равшан ўғли

Ўзбекистон Республикаси давлат солиқ кумитаси хузуридаги Фискал
институтини рақамли иқтисодиёт таълим йўналиши 1курс талабаси.

Мавзунинг долзарблиги. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” 2017 йил 7 февралдаги ПФ-4947-сон Фармони билан тасдиқланган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегияси”ни “Халқ билан мулоқот ва инсон манфаатлари йили”да амалга оширишга оид Давлат дастури”ни 1.2. бандида Давлат бошқаруви тизимини ислоҳ қилиш: давлат бошқарувини марказлаштиришдан чиқариш, давлат хизматчиларининг касбий тайёргарлик, моддий ва ижтимоий таъминот даражасини ошириш ҳамда иқтисодиётни тартибга солишда давлат иштирокини босқичма-босқич қисқартириш орқали давлат бошқаруви ва давлат хизмати тизимини ислоҳ қилиш; мамлакатни ижтимоий-сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича вазифаларни амалга оширишда ўзаро манфаатли ҳамкорликнинг самарасини оширишга қаратилган давлат-хусусий шерикликнинг замонавий механизмларини жорий этиш; давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари фаолиятининг очиқлигини таъминлаш, жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда қонуний манфаатларига оид ахборотни тақдим қилишнинг замонавий шакллари жорий этиш; «Электрон ҳукумат» тизимини такомиллаштириш, давлат хизматлари кўрсатишнинг самараси, сифатини юксалтириш ва бу хизматдан аҳоли ҳамда тадбиркорлик субъектлари томонидан фойдаланиш имкониятини ошириш белгиланди. Кейинги икки йил давомида мамлакатимизда муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёев раҳбарлигида Ўзбекистон тараққиётини янги босқичга кўтариш бўйича амалга оширилаётган кенг кўламли ислохотлар туфайли барча жабҳада туб ўзгаришлар рўй бермоқда, халқимизнинг дунёқараши, онгу тафаккури юксалмоқда. Жамиятимиздаянгича кадрият ва анъаналар шаклланмоқда ва инсон капитали, унинг салоҳияти, халқимизнинг ҳаёт сифати ва даражасини ошириш борасидаги энг муҳим вазифа эканлигини таъкидлайдилар.

Маълумки, айтилиб бераётган ҳар қандай ходиса инсоният тафаккурида ўз аксини топади. Фан ҳам ижтимоий онг шакли шамойилида ўз замонасига хос хусусиятларини акс эттиради. Шу муносабат билан психология ва социология фани ўз ривожланишига кескин бурилиш ясапти. Муайян давргача назарий масалаларга асосий эътиборни қаратиб келган психология ва социология фани олдида қатор амалий вазифаларни ҳал этиш зарурати туғилди.

Бундай кечиктириб бўлмас вазифалар, охир оқибатда, инсоният манфаатида,

одамларга қулайликлар яратиш йўлидаги хайирли ишларни амалга ошириш билан боғланди. Бу ҳолат нафақат сиёсий майдонда ёки ката компаниялар мисолидаги иқтисодий соҳада, балки кишиларнинг кундалик турмушидаги ҳуққлари орқали кўзга ташланиб турибди. Ҳозирга келиб маълумот алмашиш саҳасидаги, айниқса рақамли технологияларнинг ривожланиши билан боғлиқ фанлар етакчи ўринга чиқиб олди.

Муаммонинг ўрганилганлик даражаси: Социологик қарашлар тарихида инсон, унинг кадр-қиммати барча ижтимоий, сиёсий ва иқтисодий муносабатларнинг бош мавзуси сифатида қайд этиб келинган. Жумладан, инсоннинг ижтимоий моҳияти, тафаккури ва салоҳияти ҳақидаги фикрлар юнон файласуфлари Арасту, Афлотун ва бошқалар, Шарқ фалсафаси, хусусан, ўрта аср Шарқ маданий меросида Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Заҳириддин Бобур, Мирзо Улуғбек каби алломаларнинг асарларида ўз ифодасини топган.

Жамиятнинг ҳаётининг ривожиди инсоннинг ақли, билими, кўп йиллик касбий тажрибаси каби жараёнларининг таъсир этиш ҳолатини социология йўналишида ўрганган классик ғарб олимларидан О.Конт, М.Вебер, Э.Дюркгейм, Ф.Знанецкий, П.Сорокин, Т.Парсонс, Н.Эллиас, К.Леви-Стросс, Э.Тоффлер кабиларнинг жаҳон социология фани тараққиётига ўзларининг муносиб улушларини қўшган мутахассислар сифатидаги қарашлари аҳамиятга моликдир.

Инсон капиталининг замонавий неоклассик назарияси 1950-1980 йилларда Гэри Беккер, Джордж Минцер, Теодор Шульц, Бартон Вейсброт, Б. Л. Хансен ва бошқа иқтисодчи ва социологлар томонидан яратилди ва ривожлантирилди. Назария ҳақида илк бор 1960 йилда Теодор Шульц эълон қилди. 1962 октябр ойида «Journal of Political Economy» журнали «Инсонга инвестиция» номли қўшимча номерни нашрдан чиқарди. Шу даврдан буён мазкур назарияга бағишлаб ёзилган материаллар сони доимий кўпайиб келмоқда.

Инсон капитали назарияси бўйича илк дарслик 1963 йилда Т.Шульц томонидан нашрдан чиқарилди. 70-йилларда яна саккизта муаллифнинг дарслиги, шунингдек инсон капитали назарияси ва унга яқин масалаларга дахлдор етти та классик мақолалар тўплами нашрдан чиқарилди.

Мазкур назариянинг тарихий илдизлари XIX-XX асрнинг Адам Смит ва Уильям Петти, Карл Маркс, Джон Стюарт Милль, Генри Сиджвик, Альфред Маршалл, Генрих Рошер, Уильям Фарра, Эрнст Энгель, Теодор Витстейн каби бошқа кўплаб иқтисодчи ва файласуфларнинг изланишларига бориб тақалади.

А. Смит «фойдали меҳнат унумдорлигининг ўсиши энг аввало ходимнинг чаққонлиги ва салоҳиятининг ошишига ундан кейин эса у ишлатаётган машина ва ускуналарнинг яхшиланишига боғлиқ бўлади» деб айтган. Унинг фикрича асосий капитал машиналар ва бошқа меҳнат қуроллари, иншоатлар, ер ва «барча аҳоли ва жамият аъзолари томонидан орттирилган ва фойдали қобилиятлари»дан иборат бўлади.

Джон Стюарт Милль: «Инсонни ўзини... мен бойлик сифатида кўрмайман. Лекин унинг меҳнат натижасида восита сифатида орттирилган қобилиятларини айнан шу категорияга киритган бўлардим» ва яна «Мамлакат ишчиларининг салоҳияти, қуввати ва бардошлилиги ҳам унинг машиналари ва бошқа ишлаб чиқариш қуроллари каби бойлиги ҳисобланади».

Марк Блауг: «Инсон капитали концепцияси, ёки инсон капиталининг тадқиқот дастури ғояси шундаки инсон ўзига манбаларни турли йўللارга – нафақат жорий эҳтиёжларни қондириш, балки келгусида олиб келиши мумкин

пул ва пул билан боғлиқ бўлмаган даромадлар учун харажат қилади. Улар ўз соғлигига сармоя қилишлари, ихтиёрий равишда қўшимча таълим олишлари, таклиф қилинган биринчи ишга рози бўлмасдан максимал даромад келтириши мумкин ишни излашга, бўш иш ўринлари ҳақида маълумотга олишга, иш излаб бир ҳудуддан иккинчи ҳудудга кўчишга ва ҳоказоларга ортиқча харажат қилишади» .

XX асрнинг машҳур иқтисодчиларидан бири Чикаго университетининг иқтисод ва социология фанлари профессори Гэри С. Беккер 1992 йилда «инсон ҳатти-ҳаракати ва ўзаро таъсири шунингдек ноиқтисодий хулқининг бир қатор жиҳатлари микроиқтисодий таҳлил соҳасига тарқалиши таъсири» назарияси учун Нобел мукофотиغا сазовор бўлган .

Гэри Беккер ва унинг издошлари ижтимоий масалаларни ўрганиш жараёнида фаолиятнинг ноиқтисодий соҳалари: дискриминация, таълим, никоҳ, oilани режалаштириш, иррациональ ва альтруистик хулқ, диний фаолият ва ғоявий жараёнларни иқтисодий ёндошув орқали тадқиқ қилишга уриниб кўрдилар. Инсон капитали назарияси ривожига Беккернинг Чикаго университетидаги ҳамкасблари ҳам жуда катта ҳисса қўшдилар.

XX аср охири XXI аср бошларида Ўзбекистонда инсон муаммоси масалари бўйича бир қатор социолог, файласуф ҳамда иқтисодчи олимлар томонидан бир қатор тадқиқотлар олиб борилдики биз уларни эътироф этмасдан иложимиз йўқ. Жумладан и.ф.д., профессор Н.С.Алиқориев, ф.ф.н. Р.Т.Ўбайдуллаева, с.ф.д., профессор М.Х.Ганиева, с.ф.д., профессор М.Б.Бекмуродов, с.ф.н. К.К.Калонов, и.ф.д., профессор К. Абдурахмонов и.ф.д., профессор Л.П.Максакова ва ҳоказоларни мисол қилиб келтиришимиз мумкин бўлади.

Инсон капитали асосан бу-даромад келтирадиган инсон қобилиятидир. Инсон капиталининг таянч асосини инсон салоҳияти (билими, тажрибаси, соғлиги ва малакаси) ташкил этади. У ишчининг махсус таълим, касб-хунарга тайёрлаш ва ишлаб чиқариш тажрибаси асосида тўпланган билимлари мажмуаси, салоҳияти, уларни амалга ошириши ва маҳоратини ифодалайди.

Инсон капитали назарияси неоклассик, неокейнсчилик каби назарияларга асосланиб шакллантирилган. Мазкур назарияни вужудга келиши орқали маълум бир иқтисодий, ҳаётий саволлар ўз ечимини топди. Инсоннинг ақлий фаолияти натижаси жамият турмуш тарзи ва иқтисодиёт ривожланишида намоён бўлишини тушуниб етишда турли қарама – қарши фикрлар вужудга келган.

Инсон капитали назариясини асосланишига иқтисодиёти ривожланган мамлакатларнинг классик ёндашувга эга бўлганлиги ва мазкур мамлакатларда ривожланиш омили этиб инсоннинг лаёқати кўрсатилганлиги туртки бўлди.

Иқтисодий ривожланиш омилларини ўрганиш натижаларига кўра ривожланган мамлакатларда ақлий салоҳият талаб этадиган тармоқлар кенг ривожланган. Адам Смит қарашларига кўра, Ишлаб чиқариш ҳажмининг ортиши энг аввало ҳодимнинг салоҳиятига боғлиқ, кейинги навбатда эса ҳодимнинг иш қуроллари билан қуролланганлигидир.

Инсон капитали тушунчаси иқтисодий категория сифатида босқичма-босқич шаклланган. Инсон капитали тушунчасининг вужудга келишининг илк даврларида мазкур тушунча меҳнатга лаёқат ва кўникма билан чегараланиб қолган. Узоқ вақтлар давомида инсон капитали ижтимоий омил сифатида қаралган, иқтисодий нуқтаи назардан эса таълим-тарбияга инвестиция моддий аҳамият касб этмаганлиги сабабли харажат деб ҳисобланган. XX асрнинг иккинчи ярмига келибгина инсон капитали ва таълимга бўлган муносабат

ўзгариб борди.

Инсон капитали назарияси ривожланишига иқтисодчи Т.Шульц, Г.Беккер, Э.Денисон, Р.Солоу, С.Фишер, Р.Лукас каби олимлар катта ҳисса қўшганлар. С. Фишер инсон капитали тушунчасига шундай таъриф беради, инсонга даромад олиб келиши мумкин бўлган қобилият инсон капиталидир. Инсон капитали туғма қобилият, талант ва шу қаторда ўрганилган, малакаланган каби классификациялашувга эга. Мазкур берилган таърифга ҳозирги кунда инсон капитали тушунчасининг тор маънодаги таърифи сифатида қараш мумкин.

Америкалик иқтисодчи Эдвард Денисон Америка иқтисодиётини тубдан ўрганиб чиқди. Денисон фикрига кўра инсон капиталига йўналтирилаётган харажатлар фактори бирламчи омил эмас, балки уларнинг натижавий сифат кўрсаткичлари иқтисодий ўсишнинг асосий омилларидан биридир. Денисон 1929-1982 йиллар оралиғидаги Америка иқтисодиётини таҳлил қилади ва иқтисодиётда ишчи кучи сифатини юқори ўринга қўйди. Денисон изланишлари ҳулосасига кўра, ишчи кучи сифатини оширишга таъсир кўрсатувчи асосий омил, фактор бу таълим тизими ҳисобланади, яъни таълим тизими инсон капитали шаклланишига асосий таъсир кўрсатувчи ҳисобланади.

Фанлар ривож, ахборотлар алмашинуви ривожланган жамиятнинг вужудга келиши инсон капитали билим даражасининг ортиши, маориф, саломатлик, турмуш тарзи сифати ва етакчи мутахассисларнинг мамлакатлар иқтисодиётидаги ўрнини намоён қилди.

Инсон капитали концепцияси америкалик иқтисодчи Г.Беккер томонидан 1960 йилда илгари сурилди ва 1992 йил бу кашфиёт учун Нобель мукофоти совриндори бўлди. Бозорбоп булмаган ахлоқ ҳам ҳисобга олингандаги инсоний ахлоқ ва ўзаро муносабатлар ҳисобига микроиқтисодий таҳлилнинг асосий моментларини кенгайтирганлиги учун бу олимга ушбу соврин берилди. Унинг тадқиқотларида классик пул назарияси ва микроиқтисодий масалалар асосий ўринни эгаллайди. Ж.Б. Сэй, Альфред Маршаллнинг харажат ва таклиф назариялари билан боғлиқ муаммолар ҳам таҳлил этилади. Меҳнат уни ташкил этиш, малака ошириш масалалари Г. Беккер ижодида муҳимдир. У умумий таълим ва махсус таълимни ажратади. Биринчиси барча фирмалар учун бир хил фойдали бўлиб, ишчиларнинг меҳнат унумдорлигини оширади, иккинчиси эса ўқишни таъминлаётган фирма унумдорлигини оширишга хизмат қилади ва бу бошқа ўқиш шаклидан устунликка эга бўлади. Рақобат шароитида иш ҳақининг даражаси юқори унумдорликка қараб белгиланади ва барча фермага тегишлидир. Шу сабабли фирма соф умумий таълим ортиқча сарф-харажат тарафдори бўлмайди.

Республикамизда ҳам тайёрланаётган мутахассис кадрларнинг билими, кўникмаси, малакасининг нафақат миқдор, балки сифат жиҳатдан кафолатланиши, бунинг учун эса таълим жараёнини илғор жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш, рақобатбардошликни таъминлаш мақсадида таълим тизимини ислоҳ қилишга киришилди. Инсон капитали кишилар ўз ҳаёти мобайнида йиғиб борадиган, уларга жамиятнинг фойдали аъзолари сифатида салоҳиятини амалга оширишига имкон берувчи билимлари, кўникмалари ва саломатлигидир. Шунинг билан бирга, билим жамият ва иқтисодиётга таъсир этиш туфайли ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб қолди, табиий ресурслар, ишчи кучи ва капитал каби анъанавий омиллар иккинчи даражали аҳамият касб этди. Лекин бизнингча, билимлар эгаси бўлмиш инсонсиз ишлаб чиқарувчи куч бўла олмайди.

Инсон капиталининг ўзи таълим, касб тайёргарлиги ва бошқа фаолият соҳаларига йўналтириб жамғарилган сарфларни ўз ичига олади. Дунё тажрибаси ва амалиёти шуни кўрсатмоқдаки, инсонларнинг билим олишга йўналтирилган маблағлари бошқа омилларга нисбатан тез ўзини оқлайди. Малакали кадрлар ҳар қандай мамлакатнинг келажагини белгилаб беради. Малакали кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантириш орқали иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган малакали кадрлар тайёрлаш сиёсати Ўзбекистон тараққиётининг муҳим шартшароити деб қаралмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибасига кўра, фан ва технологияларга асосланган инновацион иқтисодиёт ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг асосини ташкил этади. Шу жиҳатдан ҳам инновацион иқтисодиётни таркиб топтириш, аввало, инсон капиталидан самарали фойдаланиш, унга катта миқдорда инвестициялар киритишни тақозо этмоқда.

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги кунда ҳар қандай мамлакатнинг жаҳон бозорида рақобатбардошлиги нафақат табиий ресурслар мавжудлигига, балки биринчи навбатда, замонавий мунтазам янгиланиб турувчи технологияларни яратиш ва ўзлаштиришга қодир бўлган сифатли инсон капиталига боғлиқ бўлмоқда. Бундай сифатли инсон капиталисиз мамлакатда илм-фанга асосланган ишлаб чиқаришларни ташкил этиб бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш. Мирзиёевнинг “2019-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини инновацион ривожлантириш стратегиясини тасдиқлаш тўғрисида”ги фармони мамлакатимизнинг бундан буён инновацион ривожланиш йўли ва инновацион иқтисодиётга ўтишини кўзда тутди ва бу борадаги устувор вазифаларни белгилаб беради. Мамлакатнинг халқаро майдондаги рақобатбардошлилик даражасини ошириб, инновацион жиҳатдан тараққий этишини таъминловчи асосий омил сифатида инсон капиталини ривожлантириш мазкур стратегиянинг бош мақсади сифатида кўрсатилди.

Биз буюк алломаларимиздан илмнинг фойдаси, аҳамияти ҳақида юзлаб дурдона фикрларни биламиз. Лекин илмга амал қилиш қандай бўлишини дунёда ҳеч ким Соҳибқирон Амир Темурдек аниқ ва ўз тажрибасида синаб кўриб айта олмаган бўлса керак. Буюк Соҳибқирон шундай дейди: “Тажрибамда кўрилганким, азми қатъий, тадбиркор, ҳушёр, мард, шижоатли бир киши мингта тадбирсиз, лоқайд кишидан яхшироқдир”. Мамлакатнинг инсон капитали ҳар бир фуқаронинг интеллектуал азми қатъийлигида, интеллектуал тадбиркорлигида, интеллектуал ҳушёрлиги, интеллектуал мардлиги, шижоатида ҳам намоён бўлади. Бу ҳар бир кишининг нималарни билишида, билимидан фойдаланиб, қайси ишларни қандай сифат билан бажара олишида, Ватанга фидойилиги ва садоқатида кўринади.

Ҳақиқатан ҳам, инсон капиталини ривожлантирмай туриб, инновацион тараққиётга эришиш мумкин эмас. Таниқли иқтисодчи олимларнинг фикрича, инсон капиталига инвестиция киритишга нисбатан бепарволик мамлакат рақобатбардошлилигини кескин пасайтириб юбориши мумкин. Мамлакат иқтисодий жиҳатдан ривожланиб тараққий этиши учун истеъдодли одамларни тарбиялашни талаб этади. Ўзбекистонда ЯИМнинг 2017-2018 йиллар давомида йиллик ўсиш суръати ўртача 5,3-5,1 % ўсиши таъминланган бир даврда, инсон капиталига қилинаётган харажатларнинг ўсиш суръати ўртача 3-4 %ни ташкил этган. Инсон капиталини шакллантириш ва ривожлантириш мамлакатимизда

кадрлар тайёрлаш миллий моделининг асоси ва таркибий қисми ҳисобланмиш узлуксиз таълим тизимидаги мавжуд таълим хизматлари орқали самарали амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев жорий йил 17 июль куни умумий ўрта таълим тизимини ислоҳ қилиш ва ривожлантириш масалаларига бағишланган йиғилишда мактаб инсон ресурсларини ривожлантиришнинг пойдевори, ёшларда билим, дунёқараш ва маънавият асосларини шакллантирувчи асосий маскан эканини таъкидланди. Мажлисида “инсон капитали”га сармоя киритишни кўпайтириш давр талаби эканлиги алоҳида таъкидлади.

Инсон капитали инновацион иқтисодиёт ва ривожланишнинг кейинги босқичи билимлар иқтисодиётини шакллантирувчи ва ривожлантирувчи бош омил ҳисобланади. Бу ўринда ҳозирги иқтисодиётнинг инновацияли ривожланиш босқичида меҳнатга лаёқатли аҳолининг барқарор ва муносиб иш жойлари билан таъминланишида инсон капиталининг урни муҳим эканлигини таъкидлаш керак. Амалга оширилган тадқиқотлардан маълумки инсон капиталига инвестициялардан олинadиган фойда техника ва технологияга киритилган инвестицияларга нисбатан уч баравар ортиқлигини кўрсатган. Шунинг билан бирга ходимлар таълимдаги билим даражасининг 10,0 %га ортиши меҳнат унумдорлигини 8,6 %га кўпайтириши аниқланган. Шунингдек, акциядорлик капиталининг шу миқдорга кўпайиши меҳнат унумдорлигини 3,0-4,0 %га оширган.

Муҳтарам Президентимиз Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганларидек, “Биз мамлакатимизда инвестицияларни фақатгина иқтисодиёт тармоқларига эмас, балки илмий ишланмалар “ноухау” лар соҳасига ҳам кенг жалб қилишимиз керак”.

Инновацияларга йўналтирилган иқтисодиётда инвестиция фаолияти самарадорлигини оширишда инсон капитали ишлаб чиқаришнинг асосий омили бўлиб, шу билан биргаликда, бошқа капиталларга нисбатан ўзига хос хусусиятларга эгадир.

Республикамиз иқтисодиётида инновацияларнинг ривожланиши, шунингдек олдимиздаги қатор ижтимоий-иқтисодий вазифаларни ҳал этиш инсон капиталига йўналтирилаётган инвестициялар самарадорлигини ошириш билан бевосита боғлиқ ҳисобланади. Бироқ, инсон ресурсларидан самарали фойдаланиш йўллари бошқа ресурсларникидан тубдан фарқ қилади, чунки бу ҳолда у инсонлар мотивацияси ёки уларнинг мақсадларига таъсирни таъминлайди.

Шу муносабат билан, инсон капиталидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш ҳар бир давлат учун устувор вазифа бўлиши керак. Инсон капиталини ўзида мужассам этган интеллектуал ходимнинг самарадорлиги долзарб вазифаларни ҳал қилиш қобилиятида кўринади ва иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш учун бундай ходимларнинг меҳнат самарадорлигини ошириш талаб этилади.

Маълумки, ҳар бир мамлакат ўз аҳолисига эга бўлиб, ўзининг миллий инсон капиталига ҳам эгалик қилади.

Миллий инсон капиталини баҳолашни биринчилардан бўлиб 1988 йилда Америкалик иқтисодчи Р. Лукас амалиётда қўллади. У мамлакатларнинг XX аср сўнгги 10 йиллик кўрсаткичларини ўрганиб чиқди. Ишчи кучларининг қобилиятларини комплекс тарзда баҳолашда хизматларни баҳолаш методидан фойдаланди. Ишчилар салоҳияти натижаларини уларнинг маошлари орқали

баҳолади. Р.Лукас ўз изланишларида инсон капиталининг иқтисодий ривожланишдаги аҳамиятини кўрсатиб берди. Иқтисодий ва инсон капитали кўрсаткичлари ўзаро тўғри мутаносибликка эга деган хулосага келди. Яна бир америкалик иқтисодчи Л.Туроу инсон капиталига оид тадқиқотлар олиб боради ва иқтисодий ўсиш, иқтисодиётда даромадлар тақсимооти, ишлаб чиқариш даражаси ва сифати, ижтимоий соҳа каби қатор иқтисодий кўрсаткичлар бевосита инсон капитали билан боғлиқ деган хулосага келади. Л.Туроу фикрига кўра —Инсон капитали концепцияси замонавий иқтисодий изланишларнинг асосини ташкил этади. Р.Солоу —Иқтисодий ривожланиш моделида инсон капиталини иккига ажратади: жисмоний ва ақлий. Мамлакатнинг иқтисодий ривожини жисмоний инсон капиталидан кўра кўпроқ ақлий инсон капиталига боғлиқлигини исботлайди. Ақлий инсон капитали даражаси мамлакатнинг меҳнатга бўлган талабини ўзгартиради. Яъни, техника – технология билан куруланишни жадаллаштиради. Масалан, Жанубий Корея ишчи кучи сифатини ошириш (ақлий инсон капиталини ривожлантириш) орқали меҳнат бозоридаги ишчи кучига бўлган талабни қондирди ва иқтисодиётнинг жадал ўсиш тенденцияларини қўлга киритган.

Миллий инсон капитали – мамлакат миллий бойликларининг бир қисми ҳисобланиб, мамлакатнинг инсон капитали саналади.

Миллий инсон капитали ўзида ижтимоий, сиёсий капитал, ақлий салоҳият, миллий рақобат даражаси ва миллат потециалини мужассамлаштиради.

Миллий инсон капитали ривожланаётган мамлакатлар миллий бойликларининг ярмидан ортигини ташкил этади ва ривожланган мамлакатларда 80-70 % дан ортади.

Жаҳон цивилизациясида ва мамлакатлар ривожланишида миллий инсон капитали ўз ўрнига эга. XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, миллий инсон капитали иқтисодиёт ва жамиятнинг асосий ривожлантирувчи омили сифатида қаралади.

Жаҳон банки экспертлари миллий инсон капиталини баҳолашда ҳаражатлар усули билан ёндошади. Инсон капитали шаклланишига таъсир кўрсатувчи давлат, оилалар, тадбиркорлар ва турли фондлар томонидан сарфланган ҳаражатларни таҳлил этадилар. Ҳар йилдаги ҳаражатларни инобатга олган ҳолда жамиятда инсон капиталининг қайта шаклланиши тенденцияларини аниқланади.

XX аср охирига келиб АҚШда инсон капитали қиймати 95 трлн. Долларни ёки АҚШ миллий бойлигининг 77% и, умумжаҳон инсон капитали қийматининг 26% ини ташкил этган.

Умумжаҳон инсон капитали қиймати 365 трлн. долларни ёки умумжаҳон бойлигининг 66%и, АҚШ ҳолатига солиштирилганда 384% ни ташкил этган. Умумжаҳон инсон капиталининг 59%и Еттилик ва ЕИЗ ҳиссасига тўғри келган.

Хитойда мазкур кўрсаткич 25 трлн. долларни, миллий бойликнинг 77%ини, умумжаҳон инсон капитали қийматининг 7%ини, АҚШ даражасига кўра 26%ни ташкил этди. Бразилияда – 9 трлн. доллар, 74% (миллий бойлик), 2% (умумжаҳон), 9% (АҚШга нисбатан). Ҳиндистонда 7 трлн. доллар, 58% (миллий бойлик), 2% (умумжаҳон), 7% (АҚШга нисбатан). Россияда 30 трлн. доллар, 50% (миллий бойлик), 8% (умумжаҳон), 32% (АҚШга нисбатан).

Инсон капитали ривожланиш индекси кўрсаткичларини минтақавий тарзда ўрганиладиган бўлса, 2012 йил натижаларига кўра ўрта ҳисобда Европа ва Марказий Осиё минтақасида мазкур кўрсаткич 0,771 га тенг бўлиб минтақавий даражада биринчи ўринни эгаллади. Кейинги ўринларни эса мос равишда Америка 0,741, Шарқий Осиё ва Тинч Океани региони 0,683, Араб

мамлакатларида 0,652, Жанубий Осиё 0,558, Африка 0,475 кўрсаткич билан эгаллашган.

Инсон капитали намоён бўлишига кўра актив (ижобий) ва пассив турларга бўлинади.

Актив (ижобий) инсон капитали – сарфланган инвестицияга мос равишда ривожланиш жараёнига ўз таъсирини кўрсатади. Одатда натижалар аҳоли турмуш тарзини яхшиланиши ва инновацион фаолиятнинг институционал асослари ривожланиши орқали намоён бўлади. Илм-фан тараққий этади, аҳолининг маълумот даражаси, саломатлиги яхшиланиб боради. Инсон капитали сифатини яхшилашга сарфланаётган инвестициялар ўз натижаларини бирданига эмас балки бир неча вақт ўтгандан сўнг намоён қилади.

Иқтисодчи олимлар изланишлари натижаларидан кўриниб турибдики, мамлакат иқтисодиёти ривожда инсон капитали даражаси катта аҳамият касб этади.

Инсон капиталини ривожлантириш орқали мамлакатлар иқтисодий салоҳиятини мустаҳкамлаб, рақобатбардошлик даражаларини такомиллаштириб боради.

Инсон капиталининг иқтисодий салоҳиятини баҳолаш услуби.

Инсон иқтисодий субъект сифатида икки қобилиятга эга ҳисобланади: инсоннинг меҳнат қобилияти ва инсоннинг тадбиркорлик қобилияти.

Инсон меҳнат қобилияти ишчи кучидан амалда фойдаланиш жараёнида юзага келиб аниқ ва абстракт ҳамда жисмоний ва ақлий меҳнат турларидан иборат. Киши меҳнат натижасида иш ҳақи олиб тирикчилик қилади. Иқтисодий мантиққа мувофиқ, инсон қанча кўп ва унумли меҳнат қилса, шунча фаровон яшаши керак.

Инсон тадбиркорлик қобилияти - бу ҳар бир кишининг фаол ва мустақил тадбиркорлик ишида ўзининг ишбилармонлик фазилатларини амалга ошириш шакли бўлиб, ишлаб чиқариш омилларни уланишидан самарали фойдаланиш, изчил бошқарув қарорларини қабул қилиш, технологик ва ташкилий-бошқарув янгиликларни ўзлаштириш, таваккалга интилиш ҳамда фойда келтираётган ишни таъминлаш билан боғлиқ инсоннинг иқтисодий қобилиятидир.

Инсон иқтисодий камолоти маълум бир вақт оралиғида шаклланиб боради ва инсонга даромад олиш имкониятини яратади. Иқтисодий камолотга эришишнинг қуйидаги босқичлари мавжуд:

- Капитал сифатидаги инсон қобилиятлари;
- Ишчи кучи сифатидаги инсон;
- Профессионал сифатидаги инсон;
- Тадбиркор сифатидаги инсон;
- Менежер сифатидаги инсон.

Инсон ўзидаги қобилиятларини сезиши ва уни шакллантириб бориши, ҳамда ўз имкониятларини баҳолай олиши натижасида инсон иқтисодий комилликка эришади.

Капитал сифатидаги инсон қобилиятлари. Агар капитал атамаси ўз эгасига қўшимча қиймат келтирадиган қийматни билдирса, унда инсон капитали, бизнинг фикримизча, бу даромад келтирадиган инсон қобилиятларидир. Инсон капиталининг таянч асосини инсон қобилиятлари ташкил этади. Ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган одамларнинг шахсий қобилиятлари инсон капиталининг бирламчи иқтисодий таянчи ҳисобланади.

Инсоннинг жисмоний, ақлий, маънавий ва иқтисодий баркамоллигини

тавсифловчи фазилатлари негизда уларнинг қобилиятлари шаклланади.

Инсон капиталининг ички тузилиши 3 қатламдан иборат:

- Инсоний фазилатлар;
- Инсоннинг шахсий қобилиятлари;
- Индивидуал инсон капитали.

Инсон капитали дастлаб ажралмас шаклида намоён бўлиб, индивидуал инсон капитали кўринишида вужудга келади. Кейинча эса киши бевосита амалий фаолият билан шуғулланиши сари, унинг кўлами кенгайиб, ажралма шаклидаги корхона инсон капитали ривож топади. Ниҳоят у давлат миқёсида сочилиб кетиб, миллий инсон капитали шаклида ҳам намоён бўлади.

Ишчи кучи сифатидаги инсон. Маълумки ишчи кучи меҳнат қилишга қаратилган жисмоний ва ақлий қобилиятларининг йиғиндисидир. Иқтисодий тарбия натижасида ишлаб чиқаришнинг шахсий – инсоний омили сифатидаги ишчи кучи ҳолатига эришади. Шунинг учун бу йўналишдаги тарбия оила, боғча, мактаб, лицей, колледж, олий ўқув юр்தларининг диққат-эътиборида бўлиши керак. Чунки киши таваллуд топганидан меҳнатга лаёқатли – 16 ёшига етгани ва касбий таълимни тугатгани билан ишчи кучи сифатида шаклланиб, меҳнат қобилиятига эга бўлиши даркор. Токи меҳнатга лаёқатли ёшига киргандан ва ўқишини тугатгандан кейин малакавий ва унумли иш билан шуғуллана олсин. Шахс болалик ва ёшликдан жисмоний бақувват, интеллектуал ривожланган, меҳнатсевар, ўзига хос касб-ҳунарга эга бўлиб камол топган тақдирдагина ўз меҳнат қобилиятини шаклланиб мамлакатнинг иқтисодий салоҳиятини кенгайтириш ва келажакда турмушнинг фаровон даражасига эришиш имкониятига эга бўлади.

Профессional сифатидаги инсон. Professional сифатидаги инсонни шакллантириш ўзида қуйидаги босқичларни мужассамлаштиради:

- Бирламчи профессионализация ёхуд касб-ҳунар таълим;
- Иккиламчи профессионализация ёхуд касбий меҳнат фаолияти;
- Учламчи профессионализация ёхуд professional илмий-тадқиқот иши.

Бундай таснифлаш шахсни профессионализациялашнинг инновацион моделини яратиш имконини берадики, мазкур модел қуйидаги шаклга эгадир.

Бугунги кунда жаҳон таълим тизимида жиддий ўзгаришлар юз бермоқда. Таълим соҳасида давлат монополиясидан воз кечиш, тижорат таълимини яратиш, жамият ҳаёти тузилишининг ўзгариши таълим хизматлари бозорининг пайдо бўлишига олиб келди. Мазкур бозор ахборот бозори ва меҳнат бозори билан бир қаторда таълим соҳасига фаол таъсир кўрсатмоқда. Иқтисодиёт ва жамиятнинг ахборотлаштирилиши, давлат ва хусусий корхоналар ҳамда ташкилотлар фаолият кўрсатиш шароитларининг ўзгариши таълим хизматларини кучайтишига сабаб бўлди. Таълимга эҳтиёж муайян касбни ўзлаштириш, маълум лавозимни эгаллаш, маълум даражада маълумот олиш, қўшимча малакани ўзлаштириш, жамиятда муайян ўринни эгаллаш, мансаб пиллапояларидан кўтарилиш истаги билан белгиланади. Маълумот ҳозирги дунёда нуфузни белгиловчи омил сифатидагина эмас, балки ҳозирги ҳаётда яшаб қолиш воситаси сифатида ҳам қаралади. Таълим инсон капиталини такомиллаштириш ва ривожлантириш жараёни сифатида қаралиши мумкин.

Инсон капиталининг аҳамиятини бир нечта турли усулларга асосан баҳолаш мумкин. Анъанага кўра, иқтисодчилар буни кўпроқ таълим олган одамларнинг даромади билан ҳисоблар эди.

Тадқиқотлар ҳар бир қўшимча таълим йили инсон даромадини ўртача 10

фоизга оширишини кўрсатди. Бунда таълим сифати ҳам муҳим. Мисол учун, АҚШдаги бошланғич мактабнинг алоҳида синфида малакаси паст ўқитувчини ўрта даражадаги мутахассисга алмаштириш ўқувчиларга бутун умри давомида 250 минг долларгача умумий даромад олиш имконини беради.

Аммо когнитив имкониятлар инсон капиталининг ягона кўрсаткичи эмас. Мардлик, ирода ва ҳалоллик каби ижтимоий-ҳиссий кўникмалар, одатда катта иқтисодий самарадорлик келтиради. Соғлиқ ҳам муҳим аҳамиятга эга. Негаки, соғлом инсонларнинг меҳнат самарадорлиги юқори бўлади. Мисол учун, 2015 йилда Кенияда ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатдики, болаларга нархи атиги 30 центга тенг гельминтларга қарши дори воситаларини бериш мактабда дарс қолдиришни камайитиришга, кейинчалик эса мустақил ҳаётга қадам қўйганда ойлик маошининг жами 20 фоизга ошишига олиб келди.

Эрта ёшдан инсон капиталини турли йўллар билан ўлчаб бориш яхши самара беради. Болани гўдакликдан тўғри овқатлантириш, соғлом ривожланишини рағбатлантириш кейинчалик унинг жисмоний ва руҳий фаровонлигини яхшилайдди.

IDEOLOGICAL VIEWS OF YOUNG PEOPLE AGAINST EXTERNAL THREATS; PROBLEMS AND SOLUTIONS

Sharapova Sabokhat Djabbarovna
Gulistan State University. Doctor of Psychology (PhD)

Abstract: By the beginning of the 21st century, the interaction between the countries of the world has become so strong that it is safe to say that no country is fully protected from this process. Even countries that seek to distance themselves from international organizations and do not want to join them are not excluded from the process. Globalization is such a process that countries that claim to stay out of it are becoming more and more affected. Such involuntary effects often have negative consequences. Today's rapidly evolving globalization is taking on a new meaning in the spirituality of every nation, people, nation, or humanity. In the development of society, «just as every social phenomenon has its pros and cons, so does the process of globalization. But along with such achievements, we must not forget that globalization poses a spiritual threat to the national ideas, ideologies, beliefs and heritage of some peoples.

Keywords: countries of the world, interaction, globalization, social phenomenon, integration, foreign investment, capital and goods, modern communications, information technology, science, environmental disasters.

Идеологические взгляды молодежи на внешние угрозы; проблемы и пути их решения

Шарапова Сабохат Джаббаровна
Гулистанский государственный университет. Доктор психологических наук (PhD)

Аннотация: К началу 21 века взаимодействие между странами мира стало настолько сильным, что можно с уверенностью сказать, что ни одна страна не защищена полностью от этого процесса. Даже страны, которые стремятся дистанцироваться от международных организаций и не хотят к ним присоединяться, не исключены из этого процесса. Глобализация - это такой процесс, что страны, которые утверждают, что остаются в стороне от него, становятся все более и более затронутыми. Такие произвольные воздействия часто имеют негативные последствия. Сегодняшняя быстро развивающаяся глобализация приобретает новое значение в духовности каждой нации, народа, нация или человечество. В развитии общества «точно так же, как у каждого социального явления есть свои плюсы и минусы, так и у процесса глобализации. Но наряду с такими достижениями мы не должны забывать, что глобализация представляет духовную угрозу национальным идеям, идеологиям, верованиям и наследию некоторых народов.

Ключевые слова: страны мира, взаимодействие, глобализация, социальное явление, интеграция, иностранные инвестиции, капитал и товары, современные коммуникации, информационные технологии, наука, экологические катастрофы.

YOSHLARNING TASHQI TAHDIDLARGA MAFKURAVIY QARASHLARI; MUAMMOLAR VA ULARNI HAL QILISH YO'LLARI

Sharapova Sabokhat Jabbarovna
Guliston davlat universiteti. Psixologiya fanlari doktori (PhD)

Annotatsiya: 21 - asrning boshlariga kelib, dunyo mamlakatlari o'rtasidagi o'zaro munosabatlar shu qadar kuchli bo'ldiki, hech bir mamlakat bu jarayondan to'liq himoyalangan deb aytish mumkin. Hatto xalqaro tashkilotlardan uzoqlashishga intilayotgan va ularga qo'shilishni istamaydigan mamlakatlar ham bu jarayondan chetda qolmaydi. Globallashuv-bu shunday jarayonki, undan chetda qolaman deb

da'vo qiladigan mamlakatlar tobora ko'proq ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday beixtiyor ta'sirlar ko'pincha salbiy oqibatlarga olib keladi. Bugungi jadal rivojlanayotgan globallashuv har bir millat, xalq, ma'naviyatda yangi ahamiyat kasb etmoqda. millat yoki insoniyat. Jamiyat rivojlanishida « har bir ijtimoiy hodisaning ijobiy va salbiy tomonlari bo'lgani kabi, globallashuv jarayoni ham shunday. Ammo bunday yutuqlar bilan bir qatorda, globallashuv ba'zi xalqlarning milliy g'oyalari, mafkuralari, e'tiqodlari va merosiga ma'naviy tahdid solishini unutmashimiz kerak.

Kalit so'zlar: dunyo mamlakatlari, o'zaro ta'sir, globallashuv, ijtimoiy hodisa, integratsiya, xorijiy investitsiyalar, kapital va tovarlar, zamonaviy aloqa, axborot texnologiyalari, fan, ekologik ofatlar.

Socio-economic development of humanity in today's globalization process has changed radically. As a result of these changes, there are a number of important and relevant effects the scope of which covers the world community, the future social of mankind there have been problems determining its development. These are the problems are called global problems of humanity and on the way to find their solution the goal is to gather the strength and efforts of all countries according to Peacekeeping and disarmament are the most important global problems universal importance, because if this problem is not solved, life on Earth and the future of civilization is inevitable. Humanity in the history, according to some data, more than 14 thousand wars took place in total and Unfortunately, there are military conflicts and conflicts in different regions of our planet is still happening. But globally, this problem is a total of 70 million It intensified in the 20th century, when two world wars took place in which many people died. Currently, the United States, the Russian Federation, Great Britain, France, China, India and Pakistan are officially recognized nuclear weapons by the world community are the owner countries. There are wars and military conflicts in different regions of the world is happening. Due to military actions and civil wars, some countries are humanitarian came to a disaster situation. This includes Syria, Iraq, Libya, Somalia, Afghanistan, South Sudan and other countries can be cited as an example. As a result of rapid changes in the information society, «in the 20th century acceleration of the globalization process and the formation of a global civilization its beginning changed the character of world ideologies. Their place the absence of a powerful ideology to suppress, and the change of geopolitical goals strengthened the negative impact of these ideas. In such conditions, his goal is clear defined, well aware of his needs and interests, has his own beliefs in a word, it is a nation that has formed its own national idea preserves the future and sets the perspective». The Uzbek nation has formed its own national idea that has been living for centuries on the basis of enriching the outlook of young people with advanced technologies, various influences based on self-awareness, respect for national values and aesthetic culture he is always ready to deliver to the future in his own way.

Today, the development of the world has reached such a level that now it is an ideological struggle, spiritual potential took the leading place. Various threats to human development fell under its influence, to compromise its security and stability, even its own threats aimed at derailing his life are increasing day by day no more weapons, but «thought against thought, idea against idea» it is possible to fight with. Ideological struggle within a society, a country continues both at the international and interstate level. Currently Political forces and movements seeking to expand their sphere of influence through ideological means are becoming increasingly tense. A certain nation, society, directed against the peace and stability of the state, political and constitutional aimed at weakening and disrupting the system, to the

safety of citizens and society threatening ideological aggression is intensifying. Do not engage in such aggression those who strike use any means to achieve their evil goals, people's religious and national feelings, socio-economic life they try to use their difficulties skillfully. Today the hearts and minds of certain sections of their population, especially young people to occupy themselves with an idea that suits them, i.e. destructive ideas, religious.

Extremism and malicious goals such as inculcating their ideas became clear to the people are going. These threats come from various destructive forces around the world is skillfully distributed that it multiplies through its attractive influence day by day he is dragging people into his trap. «Threat» means a person life activity, life in general, complicated and historical period social structure directed for a specific purpose, political of the state local, regional, regional social and historical situation can be understood. Of course it is destructive ideas will not fail to exert their influence everywhere. If we stand together with self-confidence, we are against this destructive idea. Influence on the human heart and mind in the ideological landscape of the world today. Ideological polygons that conduct and fight with various means activity is becoming more and more visible. At the current stage of development a very complicated and dangerous process is going on in the world. These are the world's political, changes in the ideological landscape, the rise to a new stage of development and this is a society that derails democratic development, which is a source of development with the emergence of ideological and ideological obstacles leading to its stability explained.

Our main goal in the fight against ideological threats is society raising the morale, first of all, the consciousness of the citizens and the national idea we must achieve deep absorption into the heart. In the population, especially young people formation of healthy beliefs in the generation, among them national and universal harmonious promotion of values is also important. In general, further increase of citizens' knowledge and thinking, legal culture. Any threats to us as long as we carry out the promotion work consistently can't risk it. That is why a great scholar has emerged from our country at this time in the process of studying the scientific and spiritual heritage of our ancestors, it is not only scientific goals, but also from the priority of the interests of spiritual education is necessary. It is necessary to reach such a level that our youth is the wealth left by our ancestors in addition to studying the heritage, it is also active in promoting them on a global scale let them participate. As a result of this, our youth have an infinite sense of pride will be further strengthened. It is known that the feeling of pride in one's country is human opens a wide path in the formation of high spirituality in the heart. Today we understand that it is up to each of us to fight against them it is our urgent task. Because ideological threats are known to the population strata, especially young people, in the direction they like to inculcate destructive ideas such as change, religious extremism, immorality. It looks like an attempt. Recent Internet hacks from the global network there are more and more people who are using it for nefarious purposes. As a result, to confusion introductory electronic publications and videos are widely distributed. Scammers use the Internet to lure young people into their traps is using. Identifying themselves as «close friends» or «guides» misleading young people from the right path. In fact, about their religion and sharia he has no knowledge at all, only from repeating what he memorized from the beginning they do not go beyond.

The modern world is full of complex ideological contradictions and ideologies. It is a time when landfills are becoming more powerful than nuclear landfills. In the world globalization, acceleration and intensification of information flow, universal

global processes related to technologies are accelerating. Such trying to expand its sphere of influence through ideological means political forces and movements are not absent. Aggressive nationalism and chauvinism, these are the ideologies of neo-fascism and fundamentalism, racism and religious extremism including. As a result, the world is increasingly fighting for the possession of human hearts and minds is getting stronger.

In general, all research scientists believe that global changes are cultural to peculiarities, especially to the upbringing of the young generation, their consciousness and they emphasize that it has an influence on the ideology. The brain of the young generation is still an example of unwritten white paper will be clean. What is written in it is what is entered appears. However, they have different opinions about the scope of this influence. It is known that in order to prevent any disease, first of all, there is flour in the human body immunity is generated. We also love our children for our motherland to educate in the spirit of loyalty to our history, the sacred religion of our ancestors, first of all, it is necessary to strengthen ideological immunity in their hearts and minds. Until a time when our young people deeply understand the national continuity, and at the same time, the world. Let the people who step in step with him grow up. That's why he's ignorant the prayers of the devotees and the ideas of strangers will have an impact on them can't. Imam Bukhari (810-870), «The nature of the child is Islamic (here «trustworthy»), it is up to parents and teachers to fill it with ideas depends».

In the process of globalization, the Internet is a new means of communication. Globalization in the process, people find the source they want on the Internet. Internet many can unite or separate, and also work for an aggressive purpose, that is, it is a weapon of ideological war, which is called «cyber terrorism» in science. In fact, globalization in the field of information is for humanity, the whole world for the interaction of people in the regions, science and cultural resources. It is a process that creates great opportunities for mastering. At the global level, it is necessary for humanity to compromise on some issues will come. One of them, in our opinion, is the pages that maintain terrorism on the Internet. It is a control-oriented cooperation. It is interesting to note that these web pages. The victim is not only young people, but also older people to the victim due to the incompleteness of his wealth and his tendency to destructive ideas are spinning.

In short, today the population is aware of ideological threats one layer, especially young people, in the direction they like to inculcate destructive ideas such as change, religious extremism, immorality. To live always alert, alert and vigilant against ideological threats a monologue about the cruel games of learning, complex and dangerous life and it is necessary to pay special attention to the formation of false ideas, for this a healthy way of life, respect for national and universal human values, it is necessary to further develop feelings of confidence in one's own strength and tomorrow. According to the imagination of others, globalization is not in the economic sphere. The religious sphere is preparing a great danger, because globalism and secular information. At the same time, it is combined with the propaganda of impiety. Again in the opinion of others, globalization harms the nation and national identity delivers Cultural, including religious values, lifestyle are also at risk remains. For scientists and politicians who are inclined towards this approach striving to preserve cultural identity is the main goal. Because now the internet the majority of those using the network are young people. Young people and it is the future of the nation and the state. It should be said that young people have a healthy outlook on globalization.

The time demands the development of a program aimed at development. To all of us it should be clear that wherever carelessness and indifference rule, there spirituality becomes the weakest and weakest point, and vice versa, where prudence and when enthusiasm reigns, spirituality becomes a powerful force. Today, in the international arena, various political forces have their own national and strategic the true nature and goals of the far-sighted policy to achieve the plans it is important to notice and understand in time.

References

1. Mirziyoev.Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat biln davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild –T.: O'zbekiston , 2018. 29-30-betlar. 2. Mirziyoev. Sh.M. .Jamiyatimizni erkinlashtirish, islohotlarni chuqurlashtirish, ma'naviyatimizni yuksaltirish va xalqimizning hayot darajasini oshirish – barcha ishlarimizning mezoni va maqsadidir. T. 15. -T.: O'zbekiston. 2017. –326 b. 3. Safoeva. S. Globallashuv jarayonining ijtimoiy hayot sohalariga ta'siri. // Globallashuv jarayonida jamiyatni demokratlashtirishning siyosiy, falsafiy-huquqiy masalalari. –Toshkent: Falsafa va huquq nashriyoti, 2006, 27-bet. 4. Quchqarov. V. Milliy o'zlikni anglash va barqaror taraqqiyot T.: Akademiya , 2013 67-bet 5. Zokirov B. G'arb tamadduni: inqiroz alomatlar // Tafakkur, 2007. №2. – 23 b. 6. Quronov. M Mafkuraviy tahdidlar va yoshlar tarbiyasi T.: Akademiya ,2008 54-bet 7. PULATOV SH.N. XIX asr oxiri - XX asr boshlarida Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat. Academic Research In Educational Sciences. Volume 1. 2020 468-474 P.
8. Po'latov, Sh.N., Rabindranat Tagorning Hindiston ilm-ma'rifatga qo'shgan xissasi.// "SCIENCE AND EDUCATION" Scientific journal Volume 1, Special issue 2020 136-144 P. 9. Po'latov, Sh.N., Hindistonda pedagogik ta'limning rivojlanish bosqichlari. // "SCIENCE AND EDUCATION" Scientific journal Volume 1, Special issue 2020 21-27 P. 10. Jurayev SH.S., Abu Ali ibn Sinoning falsafiy qarashlarida baxt-saodat masalasi // Academic Research in Educational Sciences, 2 (Special Issue 1), 395-401 P. 11. Saidov S.A., Ibn al-Muqaffaning islom tarjima san'atiga qo'shgan hissasi. // "Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences" Scientific journal Volume 1, 2021. 332-336 P. 12. Sulaymonov, J. Abdurahmon ibn Xaldunning tamaddun taraqqiyoti haqidagi qarashlarida jamiyat tahlili // Academic Research in Educational Sciences, Vol. 2 Special Issue 1, 2021. 451-455 R.
13. Sulaymonov, J. Karimov N. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith // International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) ISSN: 2278-3075, Volume-9 Issue-1, November, 2019. P. 593-599.

O'SMIRLARDA KASBGA MOYILLIKNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK OMILLARI

*Yuldasheva Mahliyo Baxtiyorovna,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, PhD*

*Ergasheva Gulnora Oltiboy qizi
Pedagogika-psixologiya yo'nalishi talabasi
Farg'ona davlat universiteti*

Annotatsiya. Hozirgi kunda yoshlarimiz oldida turgan muhim vazifalardan biri o'z imkoniyatlari, qiziqishlari, qobiliyatlariga mos kasbni tanlashdir. Kasb tanlash – har bir inson hayotidagi eng muhim tanlovlardan biri. Kasb – nafaqat daromad topish manbai, balki umrning asosiy qismi sarflanadigan faoliyat hamdir. Shuningdek, insonning hayoti ko'p jihatdan uning kasbiga bog'liq. Ushbu maqolada ta'limdagi kasb tanlashga oid muammolarning ijtimoiy-psixologik jihatlari, yoshlarni kasbga yo'naltirishda kasb tanlash motivlarining ahamiyati tahlil qilingan.

Tayanch so'z va iboralar: kasb tanlash, ijtimoiy-psixologik yo'nalganlik, motiv, kasbiy shakllanish, kasbiy o'zlikni anglash, kasbiy mahorat.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ОРИЕНТАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

*Юлдашева Махлиё Бахтиёровна
доктор философии по психологическим наукам, PhD*

*Эргашева Гулнора Олтибой кизи
студент направления педагогика-психология
Ферганский государственный университет*

Аннотация. В настоящее время одной из важных задач, стоящих перед нашей молодежью является выбор профессии, соответствующей ее возможностям, интересам, способностям. Выбор профессии - один из самых важных выборов в жизни каждого человека. Профессия - это не только источник заработка, но и деятельность, на которую тратится основная часть жизни. Также жизнь человека во многом зависит от его профессии. В данной статье дается объяснение социально-психологическим особенностям профориентационного образования. Рассматривается влияние профориентационных мотивов в формировании профессиональных навыков у подростков.

Ключевые слова и выражения: профориентация, социально-психологическое сопровождение, мотивы, профессиональное формирование, профессиональное самосознание, профессиональное мастерство.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PROFESSIONAL ORIENTATION IN ADOLESCENTS

*Yuldasheva Makhliyo Bakhtiyorovna
Doctor of Philosophy in Psychological Sciences, PhD*

*Ergasheva Gulnora Oltiboy kzy
the student pedagogy-psychology direction
Ferghana state university*

Abstract. Currently, one of the important tasks facing our youth is to choose a profession that corresponds to their capabilities, interests, abilities. Choosing a profession is one of the most important choices in every person's life. A profession is not only a source of income, but also an activity on which the bulk of life is spent.

Also, a person's life largely depends on his profession. In this article made an analysis of psychological-social sides of professional orientation in education. Moreover, psychological causes of professional orientation of teenagers are considered from a scientific and psychological point of view.

Key words and expressions: professional orientation, psychological accompaniment, professional form, professional self-confession, professional skill.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunini ro'yobga chiqarish har tomonlama kamol topgan, jamiyatda turmushga moslashgan, ta'lim va kasb-hunar dasturlarini ongli ravishda tanlash hamda keyinchalik puxta o'zlashtirishga qodir, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni tarbiyalashni nazarda tutadi [1; 6].

Insanning kasbiy shakllanishi va mutaxassis sifatida kamolga yetishini uning hayot yo'lidani ayri holda tasavvur etib bo'lmaydi. Psixologik adabiyotlarda ta'kidlab o'tilganidek, kishining kasbiy shakllanishi butun hayoti davomida kechadigan jarayon bo'lib uning yoshiga hamda shaxsining taraqqiyotiga mos holda boradi. Kasbiy faoliyat sohasidagi muvaffaqiyat va mutaxassisning mahorat darajasiga erishish sur'ati uning kasb tanlash motivlari bilan o'zaro aloqadordir.

Kasb tanlash o'smirlar uchun muhim muammolardan biridir. Tanlov doirasi qanchalik keng bo'lsa, u shunchalik psixologik jihatdan murakkablashib boradi. Shaxsning subyektiv moyilliklari hamda u yoki bu faoliyatga qobiliyatligi bir butunlikni tashkil etadi. Qiziqish va moyillik faoliyat jarayonida shakllanadi va o'zgarib boradi. Biroq o'smirlarda yaqqol ifodalangan, barqaror va faol moyillik har doim ham kuzatilmaydi. Kasb tanlash arafasida turgan o'smirlarning mazkur sohaga qanchalik mos, moyil ekanligi faqatgina faoliyat kuzatuv, nazariy tajriba jarayonidagina aniqlanadi. Kasb tanlash motivlarning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar juda ko'p bo'lib, ular bir-biri bilan o'zaro mutanosiblikka ega. O'smirning kasb tanlashiga ta'sir etish kuchiga ko'ra asosiy o'rinni do'stlari va o'rtoqlari bilan bir-birini tushunish munosabatlari tashkil etadi. Ikkinchi o'rinni tez ta'sir etuvchi ommaviy axborot vositalari - kitoblar, gazeta, jurnal, kinofilm, teleko'rsatuvlar, ayniqsa, Internet egallaydi. Uchinchi o'rinda pedagogik jamoa, sinf rahbari, fan o'qituvchilari, ta'lim muassasasi direktori va o'rinbosarlari, mahalladoshlari turadi. To'rtinchi o'ringa oiladagi bevosita ma'naviy-ma'rifiy muhitni qo'yish mumkin. Beshinchi o'rinni o'quv fanlarini o'zlashtirish jarayoni egallaydi. Ya'ni, o'spirin qanchalik yuqori darajada o'zlashtirsa o'quv fanlari uning kasb tanlashiga ijobiy ta'sir ko'rsatib o'z samarasini beradi. Keyingi navbatda darsdan tashqari tarbiyaviy ishlar, ijtimoiy-foydali va ishlab chiqarish mehnatini ko'rsatish mumkin.

O'smirlarda biror o'quv faniga ishtiyoq natijasida ularda har xil kasblarga qiziqish paydo bo'lgach, tanlangan kasbni o'zlashtirish bilan bog'liq fanga qiziqish tobora ortib boraveradi. Natijada fan to'garak mashg'ulotlariga va fakultativ kurslarga qatnashish ishtiyoqi vujudga keladi. O'smir bu imkoniyatdan unumli foydalanishi maqsadga muvofiq, deb ta'kidlamochimiz.

Kasb tanlash o'smirda kasblar olami va ularning insonga hamda uning xususiyatlariga qo'yiladigan talablar haqida tasavvurlar bo'lishini taqozo etadi. Ba'zan ularning har ikkisi ham o'smirlarda yetishmasligi mumkin. O'smirlarda kasblar haqida yaqqol tasavvur bo'lmasligi sababli, ular ko'proq xatoga yo'l qo'yadilar. Tanlangan yoki tanlanishi zarur bo'lgan kasb qanday shaxsiy fazilatlarni talab qilishini tushunib yetmaydilar. O'z qobiliyatlarini oqilona baholay olmasliklari tufayli u yoki bu kasbni

egallash uchun qanchalik tez va aniq harakat qila olishlarini, bu ishga moslasha olishlari mumkinligini bilmaydilar. Biroq hozir mazkur ko'ngilsiz holatlarning oldini olish va bartaraf etish imkoniyatlari mavjud. Bular: kasblarni o'rganish usullarini ishlab chiqish, ularni tavsiflash va aniq qilib ifodalash; o'qituvchining kasblar bo'yicha batafsil targ'ibot ishlari olib borishi, kasblar yuzasidan maslahatlar berish, o'smir va uning ota-onasi bilan birga kasbga yo'naltirish tadbirlarini ko'rib chiqishi; o'smirlarni kasbning asosiy turlari bilan tanishtirish; psixodiagnostik va kasb tanlash usullarining amaliyotga tatbiq qilishga moslashtirilgan turlarini ishlab chiqish; joylarda zamon talabiga mos kasb tanlash xonalarini tashkil etish; kasb tanlash targ'iboti yuzasidan o'smirlarni ommaviy axborot vositalariga jalb qilish va psixologik jihatdan tayyorlashdan iborat ta'lim konsepsiyasining asosiy yo'nalishlaridan biridir.

O'smirlarning qiziqishi, mayli, intilishi, qobiliyati, iste'dodlari asosida tanlagan kasblariga to'g'ri yo'naltirish ular uchun katta hayotiy masaladir. Kasb tanlash jarayonida o'spirinlarga o'qituvchilar, ota-onalar, jamoatchilik, o'z kasbining ustalari, murabbiylar alohida e'tibor berishlari, to'g'ri yo'l-yo'riq ko'rsatishlari kerak. Zero, bu amaliy faoliyat fuqarolik jamiyati rivojlanishiga xizmat qiladi.

Psixologiya fanida kasbiy shakllanish jarayonini davrlashtirishning bir necha variantlari ishlab chiqilgan. Bu borada rus olimi T.V.Kudryavsev shaxsning kasbga munosabati va faoliyatni bajarish darajasi mezoniga ko'ra kasbiy shakllanishning quyidagi bosqichlarini ajratib ko'rsatgan:

- 1) kasbiy moyillikning paydo bo'lishi va shakllanishi;
- 2) kasbiy ta'lim va kasbiy faoliyatga tayyorgarlik ko'rish;
- 3) kasbiy faoliyatga kirishish, jamoada o'z o'rnini topishga faol intilish;
- 4) kasbiy mehnatda shaxsning o'zini to'liq namoyon etishi [2; 16].

Mazkur tasnifda keltirilgan har bir bosqichda kasb tanlashga undagan motivlarning kuchi va sifati muhim ahamiyatga egaligi ko'rsatib o'tilgan.

Rus olimi E.A.Klimov esa insonni mehnat subyekti sifatida talqin etib kasbiy yo'nalgan davrlashtirishni quyidagicha asoslab bergan:

- 1) o'yindan oldingi bosqich (4 yoshgacha bo'lgan davr) – kishining keyingi rivojlanishi va mehnatga kirishuvi uchun asos bo'lgan idrok qilish vazifalarini o'zlashtirish;
- 2) o'yin bosqichi (5-8 yosh) – inson faoliyatining “asosiy mazmuni”ni o'zlashtirish;
- 3) o'quv faoliyatini o'zlashtirish bosqichi (8-12 yosh) - faoliyatni rejalashtirish, o'zini-o'zi nazorat va tahlil qilish;
- 4) optasiya bosqichi (12-17 yosh) – kasb-hunar ta'limi muassasalarida kasb tanlash davri;
- 5) adept bosqichi (17-20 yosh) –tanlangan ixtisoslik bo'yicha kasbiy tayyorgarlik;
- 6) adaptant bosqichi (20-23 yosh) –kasbning ichiga kirish va unga ko'nikish;
- 7) Internal bosqich (23-26 yosh) – kasbiy tajriba to'plash;
- 8) kasbiy mahorat bosqichi – mehnat faoliyatini malakali bajarish;
- 9) obro'-e'tibor bosqichi – mutaxassis tomonidan yuqori malakani o'zlashtirish;
- 10) ustozlik bosqichi –mutaxassis tomonidan kasbiy tajribani shogirdlarga berish, o'z maktabini yaratish [3; 38].

Shaxsda kasbiy o'zligini anglash shakllanishini kasbiy mahoratning vujudga kelishidagi asosiy mezonlardan biri sifatida ham bir nechta bosqichlarni ajratish mumkin:

1. Kasblar olami haqidagi aniq – ko'rgazmali tasavvurlarning paydo bo'lish davri.

Bu davr 2,5-3 yoshdan boshlanib 10-12 yoshgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Taraqqiyot davomida bolaning ongida kasblar olami haqidagi turli-tuman tasavvurlar

shakllanib boradi. Boshlang'ich ta'limda esa yetakchi o'quv-biluv faoliyatida o'quvchining kasblar haqidagi tasavvuri va tafakkuri yanada kengayib boradi.

2. O'zini kasbiy bilish davri.

Ko'plab kasblar haqidagi tasavvurlarni o'zlashtirib olgach, o'quvchi ularni u yoki bu shaklda qo'llay olishi kerak. Kasblar haqida yetarli bilim, ko'nikma va tayyorgarlikka ega bo'lmaganlari sababli ba'zi o'quvchilar o'zlarini biror kasbiy sohada namoyon eta olmaydilar. Biroq ularda yangi yetakchi faoliyat – tengdoshlari bilan muloqot jarayonida o'zini bilishga bo'lgan ehtiyoj yanada kuchli namoyon bo'ladi. Aynan mana shu ehtiyoj o'zini kasbiy sohada ham aniqlashiga ta'sir ko'rsatadi.

3. O'zini kasbiy aniqlash davri.

Ushbu bosqichda kasbiy o'zlikni anglash yakunlanadi. Bu davr maktabni tugatgandan keyin ham davom etishi mumkin. O'quvchida kasbni o'rganishning aniq yo'nalishi, barqaror qiziqishlar, kasbning talablariga mos bo'lgan shaxs xususiyatlarining shakllanishi kuzatiladi. [4; 65].

Kasbiy shakllanish jarayonining dastlabki va ayni damda o'ta muhim bosqichi bo'lajak kasbni tanlash, ya'ni aniq bir kasbiy qarorga kelishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Yoshlarning kasb tanlashga tayyorgarlik darajasi faqatgina yosh xususiyatiga bog'liq emas, u ma'lum yoshga kelib o'z-o'zidan shakllanib qolmaydi.

O'quvchi-yoshlarni kasb-hunarga yo'naltirish – ularni shaxsiy moyillik, layoqat, qiziqishlari asosida hamda jamiyat talablariga mos holda ongli kasb tanlashga tayyorlash bo'yicha maqsadga yo'naltirilgan ilmiy-amaliy faoliyatdir. Ushbu faoliyatni aniqlash maqsadida biz empirik tadqiqotlarni umumiy o'rta maktab bitiruvchilarida L.Yovaysh va G.Rezapkinalar ishlab chiqqan hamda moslashtirgan "Qaysi kasbga moyilligingizni bilasizmi?" so'rovnoma o'tkazdik. So'rovnomada jami 80 ta o'quvchi qatnashdi hamda o'z fikrlarini bildirdi. Ushbu so'rovnoma yoshlarga moyilligi mavjud bo'lgan kasblar haqida qo'shimcha ma'lumot olishga ilmiy imkoniyat yaratadi.

1-jadval

"Qaysi kasbga moyilligingizni bilasizmi?" metodikasining tahliliy natijalari

T.r.	Yo'nalish	A	B	C
1.	Aniq fanlar	35 %	25 %	40 %
4.	Tabiiy fanlar	46 %	26 %	28 %
7.	Ijtimoiy fanlar	62 %	29 %	9 %
8.	Xorijiy tillar	57 %	29 %	14 %

"A" guruh

Odamlar bilan ishlashga moyilligi bo'lgan toifa. Ularga boshqaruv, ta'lim-tarbiya, aholiga xizmat ko'rsatish sohalari bilan bog'liq, masalan, maishiy xizmat ko'rsatish xodimi, tibbiyot xodimi, axborot-ma'lumot to'plash va tarqatish bo'yicha xodim va shu singari kasblarni tanlash maqsadga muvofiq. Ular odamlar bilan muloqot o'rnatishga, har xil insonlar bilan tez do'stlashib ketish layoqatiga, odamlarning kayfiyatini tushunadigan va shunga mos muomala qila oladigan insonlar toifasiga kiradi. Rejalashtirish-iqtisodiy faoliyatga moyillik kuchli bo'ladi. Ular hisobchi, iqtisodchi, matnlarni tahlil etish va ularni tahrir etish (muharrir, tarjimon, tilshunos), binolar tarixini chizish (chizmach, topograf) bilan bog'liq ishlarni qiynalmasdan o'zlashtira oladilar. Chunki ular ishni tizimli, puxta va tartibli bajarishga moyil bo'ladilar.

“B” guruh

Tadqiqotchilikka moyillik. Bu toifaga kiruvchilar ilmiy-tadqiqot ishlari olib borishga yo'naltirilgan kasblarni tanlasalar maqsadga muvofiq bo'ladi. Ularda maxsus bilimlarni o'zlashtirishga layoqatlilik bilan bir qatorda masadli ishlashni, muammolar ustida izlanishni, mulohaza yuritishni, bevosita xulosa chiqarishni va tahlil qilishga ichki psixologik yo'nalganlik mavjud. Ular estetik faoliyat bilan shug'ullanishga moyil bo'ladilar. Ijodkor shaxs sifatida tasviriy san'at, musiqa, badiiy-adabiy, aktyorlik va sahnada ishlash layoqatiga ega.

“C” guruh

Amaliy faoliyatga moyillikni bildiradi. Ular ishlab chiqarish va tovarlarga ishlov berish, mashina mexanizmlari va asbob-uskunalarini to'plash hamda yig'ish, elektron va mexanik jihozlarni ta'mirlash hamda ularga ishlov berish, binolarni qurish, ta'mirlash, transportlarni boshqarish sohalari bilan bog'liq kasblarni tanlashi mumkin. Ekstremal faoliyat turlari bilan shug'ullanishga moyil bo'ladilar. Ular sportga, sayohatga, qidiruv ekspeditsiya ishlariga, muhofaza va operativ-qidiruv faoliyati hamda harbiy xizmatchi bo'lishga layoqatli. Shuningdek, jismoniy jihatdan sog'lom va irodali inson bo'lishni muhim deb hisoblaydilar.

Mazkur so'rovnoma natijalari tahlilidan o'quvchi-yoshlarda ijtimoiy ahamiyatga va tashqi yo'nalgan motivlarning shakllanish darajasi yuqori ekanligi aniqlandi. Bu ma'lumotlar kasbiy ta'lim jarayonida yoshlarning tanlagan kasbi haqidagi bilim, ko'nikma va malakalari shakllanishi bilan uni tanlashga undagan motivlarning kuchi hamda sifati ham ortib borishini ko'rsatib turibdi. To'g'ri tanlovga undagan motivlar yanada barqarorlashib boraveradi.

O'smirlar tomonidan kasb tanlash motivasiyasining muvaffaqiyatli namoyon bo'lishi: muntazam ravishda kasblar olamiga doir bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirib borish; individual va guruhviy maslahat ishlarini tashkil etish; o'smirlarning o'zlari qiziqqan kasb egalari bilan bevosita muloqotda bo'lishlari uchun sharoit yaratish; kasb uchun muhim xususiyatlarning mavjudligini aniqlash maqsadida turli vaziyatlar yaratish va ish-o'yinlarida o'quvchilar ishtirokini ta'minlash; o'zini-o'zi kasbiy tarbiyalash, nazorat qilish va adekvat baholash ko'nikmasini shakllantirib borishga bog'liqdir.

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, insonning kasbiy shakllanishida ijtimoiy vaziyatlar, ma'naviy muhit va yetakchi faoliyat muhim omil hisoblanadi. Kasbiy ta'lim oila va ta'lim muassasalarida amalga oshiriladigan kasb tanlangunga qadar davom etgan ta'lim-tarbiya negizida, ya'ni kasb tanlashga psixologik tayyorlash hamda mehnat faoliyatiga ruhan tayyorgarlikka ko'maklashadigan amaliy vosita, omil sifatida davom ettirilgach, u albatta ijobiy natija beradi, deb ta'kidlamoqchimiz.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasining ta'lim to'g'risidagi Qonuni. 2020 yil, 23 sentyabr, O'RQ-637. //Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020 yil, 03/20/637/1313-son.
2. Кудрявцев Т.В. Психология профессионального обучения и воспитания. - М., 1997.
3. Климов Е. А. Психология профессионального обучения и воспитания. - М., Просвещение, 1990.
4. Юлдашев, Ф. А., & Юлдашева, М. Б. Профессиональная ориентация подростков.- ЛИЧНОСТЬ В КУЛЬТУРЕ И ОБРАЗОВАНИИ: ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ, РАЗВИТИЕ, СОЦИАЛИЗАЦИЯ: МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ

O'SMIRLARDA AXBOROT MANBALARIGA QARAMLIK SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK JIHATLARI

*Yunusova Go'zal Sultonovna,
Farg'ona davlat universiteti. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori
(PhD), dotsent.*

Annotatsiya. O'smirlik davri shaxs rivojlanishidagi eng muhim davrdir. Maqolada o'smirlik yoshidagi bolalarni axborotga qaramligini ijtimoiy-psixologik jihatlari to'g'risidagi statistik ma'lumotlar, pedagog-psixolog olimlarning ushbu masaladagi qarashlari, xulosa va tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, axborot xavfsizligi, psixologlar, ta'lim-tarbiya, internetga qaramlik, kompyuter, virtual olam

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЗАВИСИМОСТИ ОТ ИСТОЧНИКОВ ИНФОРМАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

*Юнусова Гузал Султановна,
Ферганский государственный университет. Доктор философии (PhD) в
области психологических наук, доцент.*

Аннотация. Подростковый возраст является наиболее важным периодом в развитии личности. В статье приведены статистические данные о социально-психологических аспектах информационной зависимости детей-подростков, взгляды педагогов-психологов на этот вопрос, выводы и рекомендации.

Ключевые слова: подростковый возраст, информационная безопасность, психологи, образование, интернет-зависимость, компьютер, виртуальный мир.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF DEPENDENCE ON INFORMATION SOURCES IN TEENAGERS

*Yunusova Gozal Sultanovna,
Fergana State University. Doctor of philosophy (PhD) in psychological
sciences, associate professor.*

Annotation. Adolescence is the most important period in personality development. The article provides statistical data on socio-psychological aspects of information addiction of adolescent children, views of pedagogic-psychologists on this issue, conclusions and recommendations.

Key words: adolescence, information security, psychologists, education, Internet addiction, computer, virtual world.

Bugungi kunda ta'lim-tarbiya jarayonining oldida turgan dolzarb vazifalardan biri barkamol shaxs tarbiyasida milliy qadriyatlar va urf-odatlardan foydalanishdir. Ayni paytda, yurtimizda ma'nau yetuk hamda barkamol bo'lgan shaxsni voyaga yetkazish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgan. Bu xususda, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. M.Mirziyoev "Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari sohasidagi loyihalarni boshqarish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" 2017 yil 29 avgustdagi PQ-3245-son qarorini bajarish yuzasidan hamda zamonaviy texnologiyalardan foydalangan holda axborot va jamoat xavfsizligi, shuningdek huquq-tartibotni ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarni kuchaytirish, Davlat

axborot tizimlari va resurslari, shuningdek, Internet tarmog'i milliy segmentining axborot xavfsizligini ta'minlash sohasidagi normativ-huquqiy bazani takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqish qarorlarining qabul qilinishi yurtimizda axborot manbalariga bo'lgan qaramliklarni oldini olish va axborot xavfsizligini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Bilamizki, jamiyat yoshlar ongida ma'naviy qadriyatlarni rivojlantirmasdan yoxud mustahkamlamasdan turib o'z istiqboliga erisha olmaydi, shuningdek har bir davlat o'sib kelayotgan kelajak avlodni o'z milliy qadriyatlari, an'ana va urf-odatlarini negizida tarbiyalashi uchun o'z taqdirini o'zi belgilash huquqiga ya'ni mustaqillikka erishgan bo'lishi kerak.

Konseptsiyani amalga oshirish natijasi 2030-yilgacha zamonaviy axborot makonida erkin va mustaqil harakatlana oladigan yosh fuqarolar avlodini shakllantirish bo'lishi kerak. Bolalarning tarixiy-madaniy merosdan erkin foydalanishi, vatanparvarlik qadriyatlariga ega bolalar va o'smirlar sonini ko'paytirish, sog'lom turmush tarzini ommalashtirish kabi asosiy xususiyatlarga ega media muhit yaratilishi rejalashtirilgan, va bolalarda intellektual mulk va mualliflik huquqiga hurmatli munosabatni shakllantirish. 3 yoshgacha bo'lgan bolalarga kompyuterdan foydalanishga ruxsat berilmasligi kerak, bu ular uchun juda yuqori hissiy va vizual stress. 3-7 yoshli bolalar kuniga 15 daqiqadan ko'p bo'lmagan ekranda bo'lishlari kerak. Shu bilan birga, kompyuter o'yinlari darslarini haftada ikki martadan ko'p bo'lmagan holda o'tkazish tavsiya etiladi va ko'zlar uchun gimnastika bilan yakunlanishi kerak.

Birinchi sinf o'quvchilari - 10 daqiqa.

2-5-sinf o'quvchilari - 15 daqiqa;

6-7 - 20 daqiqa;

8-9 - 25 daqiqa;

Kompyuterda 15-20 daqiqa ishlagandan so'ng, bola ko'zlari uchun maxsus mashq bajarishi kerak. Kibermakonda bolaning xavfsizligini ta'minlash uchun bolalar bilan ishlaydigan mutaxassislar birinchi navbatda ushbu zonani o'zlari yaxshi bilishlari kerak. So'nggi yillarda bolalar uchun Internet xavfsizligi muammolarini o'rganish tadqiqot va uslubiy faoliyatning yetakchi yo'nalishlaridan biridir. So'nggi ma'lumotlarga ko'ra, Rossiyada: Internetda mustaqil ishni boshlashning o'rtacha yoshi 7 yoshni tashkil etadi va bugungi kunda yoshni 5 yoshgacha pasaytirish tendensiyasi mavjud. 4 yoshli bolalarning 88% ota-onasi bilan internetga kirishadi. 7-9 yoshda bolalar ko'pincha mustaqil ravishda Internetga kirishadi. 14 yoshga kelib, tarmoqdan birgalikda, oilaviy foydalanish faqat 7% o'smirlar uchun saqlanib qoladi. Bugungi kunda deyarli har ikkinchi bola mobil internetdan foydalanadi. 14 yoshgacha bo'lgan internet foydalanuvchilarining yarmidan ko'pi nomaqbul kontentga ega saytlarni ko'rib chiqadi.

39% bolalar porno saytlarga tashrif buyurishadi,

19% zo'ravonlik sahnalarini tomosha qiladi

16% qimor o'yinlariga berilib ketgan.

Bolalarning 14% giyohvandlik va spirtli ichimliklarga qiziqadi.

O'smirlar orasida internetga qaramlik bugungi dunyoda juda keng tarqalgan muammodir. Ota-onalar va psixologlar bolalarning virtual olamga tobora ko'proq sho'ng'ib ketayotganini, voqelik muammolaridan uzoqlashishga yoki o'yin-kulgi izlashga intilayotganini kuzatar ekanlar. Albatta, kompyuter bolaga juda ko'p foyda keltirishi mumkinligini inkor etib bo'lmaydi - bu bebaho ma'lumot, o'quv materiallari, qiziqarli kitoblar, filmlar, butun dunyo bo'ylab yangi do'stlar orttirish usuli va boshqalar. Uyda kam odam bo'lgan noyob va qimmatli kitoblarni tarmoqdan topish

oson. Ko'pgina o'yinlar sezilarli rivojlanish salohiyatiga ega - masalan, mantiqiy o'yinlar va boshqotirmalar tahlil qilish, ulanishlarni topish va mantiqiy zanjirlarni tiklash qobiliyatini mukammal darajada rivojlantiradi. Ijtimoiy tarmoqlarda muloqot sizga muloqot qobiliyatlarini yaxshilash va chet tillarini o'rganish imkonini beradi. Afsuski, kompyuterning barcha bu ajoyib xususiyatlari o'smirlarning kompyuterga doimiy qaramligi ko'rinishidagi salbiy tomonlarga ega. Biz o'smirlar haqida gapiramiz, chunki yosh xususiyatlariga ko'ra ular bunday psixologik kasalliklarning rivojlanishiga ko'proq moyil bo'lishadi, ammo shuni unutmasligimiz kerakki, yosh maktab o'quvchilari ham, kattalar ham kompyuterga qaramlikni rivojlantirishi mumkin. O'smirlik davrida Internetga qaramlik odatda ikkita turdan biri hisoblanadi: ijtimoiy tarmoqqa qaramlik yoki qimor o'yinlariga qaramlik. Eng xavfli psixologik rolli o'yinlarni ko'rib chiqadilar. Ayniqsa, o'yinchi o'yin dunyosini tashqaridan emas, balki o'z qahramonining ko'zlari bilan ko'radiganlar. Bunday holda, o'yinning bir necha daqiqasidan so'ng, o'yinchi o'yin qahramoni bilan to'liq identifikatsiya qilish lahzasiga ega. Gol urish kerak bo'lgan o'yinlar juda xavflidir katta miqdorda ball - ular o'smirlarda qimor o'yinlariga qaramlikning rivojlanishiga ham sabab bo'lishi mumkin.

O'quvchilar psixologiyasini o'rganish bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar haqiqatan ham teleko'rsatuvlar agressivlik darajasining ortishiga ijobiy ta'sir qilishini ko'rsatadi. Leonard Iron va Rouell Xyusmanlar 835 ta 8 yoshli bolalarda zo'ravonlik sahnalarini doimiy ko'rish ular da agressivlik bilan ijobiy korrelyatsiya (o'zaro bog'liqlik) qilinishini aniqlaganlar. Ular bu bolalarni 19 yoshlarida qayta tekshirganlarida 8 yoshda jangari filmlarni ko'rish 19 yoshda agressivlikka sabab bo'lishini aniqlaganlar, lekin 8 yoshda boladagi agressivlik 19 yoshda jangari filmlarga mukkasidan ketishga sabab bo'lmagan. Bu shuni anglatadiki, agressivlik jangari filmlarga ishqibozlikka emas, aksincha jangari filmlar agressiv moyillikka sabab bo'ladi. Chikagoda 758 ta va Finlyandiyada 210 ta o'smirlar o'rtasida o'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bolaligida jangari filmlarni ko'p tomosha qilganlarda 30 yoshida jiddiy jinoyatlarni sodir qilish ehtimoli ko'proq bo'ladi.

O'smirlar ko'pincha kiberjinoyatchilar tomonidan yuborilgan havolalarga shubhasiz ergashadilar, virus bo'lib chiqishi mumkin bo'lgan yoki noqonuniy ma'lumotlarni o'z ichiga olgan noma'lum fayllarni yuklab olishadi. Tarmoqning xavf-xatarlari haqida yaxshi ma'lumotga ega bo'lmagan bola tajovuzkorga o'ta-onaning kredit karta raqamini, elektron hamyon parolini, uning haqiqiy manzilini va boshqa ko'p narsalarni taqdim etishi mumkin. Giyohvand moddalarni targ'ib qilish, zo'ravonlik va shafqatsizlik, o'z joniga qasd qilish, abort qilish, o'z-o'ziga zarar yetkazish mo'rt bola ruhiyati uchun juda xavflidir. Bola e'tiqodga oid ko'plab shubhali fikrlarni qabul qiladi, ayniqsa ular to'g'ri aytilgan bo'lsa. Masalan, qanday qilib eng oson o'z joniga qasd qilish yoki qaysi tabletkalarni qabul qilish «qiziqroq» bo'lishi, shifokorga bormasdan istalmagan homiladorlikdan qanday qutulish haqida va hokazo. Bu bolalarni yollanma va boshqa shaxsiy maqsadlarda ishlatadigan ko'plab odamlar tomonidan qo'llaniladi. Yuqoridagi ma'lumotlarga qo'shimcha ravishda internetda juda ko'p shubhali o'yin-kulgilar mavjud, masalan, jinsiy aloqa, shafqatsizlik va zo'ravonlikni targ'ib qiluvchi, juda ko'p moliyaviy sarmoyani talab qiladigan onlayn o'yinlarni kuzatish mumkin.

Shunday qilib, har qanday bola va o'smir kompyuterga qaram bo'lib qolishi mumkin, ammo quyidagi hollarda imkoniyat kamayadi:

- oilada do'stlik, tinchlik, qulaylik va ishonch muhiti mavjud;
- bolaning ko'p qirrali qiziqishlari va sevimli mashg'ulotlariga ega;
- bola boshqalar bilan ijobiy munosabatlar o'rnatishni biladi;

- bola hech bo'lmaganda eng kichik maqsadlarni qanday qo'yishni biladi.

Yuqorida ta'kidlanganidek axborot oqimining bevosita ta'siri eng yuqori darajada shaxs sifatida odamga yo'naltiriladi, chunki axborot bosimi har doim psixologik xarakterga ega bo'lib psixologik mexanizmlar orqali xulqni belgilaydi. Axborot fazosining globallashuvi, tobora ortib borayotgan axborot xajmi odam ongiga yog'ilib uning axborot ongini ma'lum stereotiplar, fikrni toraytiradigan ustanovkalar, dunyoning buzilgan obrazi bilan to'ldiradi, shaxsning o'ziga xos qadriyatlari yo'nalishi va qabul qilayotgan ma'lumotini shaxs tomonidan anglay olmaslik ko'rinishida yuzaki tafakkurning shakllanishiga sabab bo'ladi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash lozimki, axborot tizimlarini tobora rivojlanib borayotgan davrida, bu yutuq va yangiliklar bilan bir qatorda mavjud xavf-xatarlarga ham texnik-dasturiy, ham mustahkam milliy mafku-raviy immunitet hosil qilish bilan doimo tayyor turmog'imiz, sergaklikni unutmay, dunyo sivilizatsiyasida muhim o'ringa ega bo'la oladigan yoshlarni, yuksak salohiyatli va bilimli, eng asosiysi, yuksak ma'naviy insonlar qilib tarbiyalamog'imiz shartdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Sh. M. Mirziyoevning "2017-2021-yillarga mo'ljallangan xarakatlar strategiyasi" T.: "Oliy majlisning XI – sessiyasidagi nutqi"
2. Saidov. A, S.Sultonov. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi va inson huquqlari. T: Adolat. 1998 y. 178 b
3. Qilichev F. Zamon va makon tahlili. T: 1992 yil.
4. Ярочкин В. И. Информационная безопасность. Учебник для студентов Вузов М.: Фонд «Мир», 2003.
5. Юнусова Г. С. Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей // The Way of Science. – 2014. – с. 77.
6. Юнусова, Г. С. «Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей.» The Way of Science (2014): 77.
7. Юнусова, Г. С. (2014). Влияние внутрисемейных отношений на готовность к социальной жизни детей. The Way of Science, 77.

Журнал Оммавий ахборот воситаси давлат рўйхатидан 2020 йил 6 октябрда ўтган.

Журнал ҳар ойда бир марта ўзбек, рус ва инглиз тилларида нашр этилади.

Журналнинг ҳажми 60x84, 1/8, А-4;

«Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar» халқаро илмий-методик журнали 2020 йил октябрдан нашр этилмоқда.

Педагогика, психология, филология ва тилшунослик, математика, физика ва механика, техника фанлари, табиатшунослик, тарих ва фалсафа, туризм ва иқтисодиёт, ахборот коммуникацион технологиялари, география соҳалардаги илмий ва илмий-услубий материалларни ўз ичига олади. Нашр қилинган материаллар муаллифлари Ўзбекистон Республикаси ҳамда яқин ва узоқ хорижнинг етакчи олимлари, тадқиқотчи-изланувчилари.

Журналнинг калит сўзлари:

Олий педагогик таълим назарияси ва амалиёти; умумий ва махсус педагогика ва психология, педагогика ва инновация, интеграция, Ўзбекистон, Россия ва хорижий мамлакатларнинг таълим тизими; таълим жараёни; кўп маданиятли ва минтақавий таълим; III Ренессанс, XXI асрдаги таълим; таълим ва тарбия соҳасидаги миллий ва қадрият устуворликлари; таълим сифатини мониторинг қилиш; узлуксиз педагогик таълим тизими; таълим дастурлари; умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартлари; ўқитувчиларни тайёрлаш тизимидаги таълим технологиялари.

Гувоҳнома рақами № 8882
Бош муҳаррир: Б.Б.МАЪМУРОВ

Босишга рухсат этилди 28.03.2023. Буюртма №3347.
«Бухоро вилоят босмахонаси» МЧЖда чоп этилди.

ISSN 2181-1717 (E)

ISSN 2181-1709 (P)

